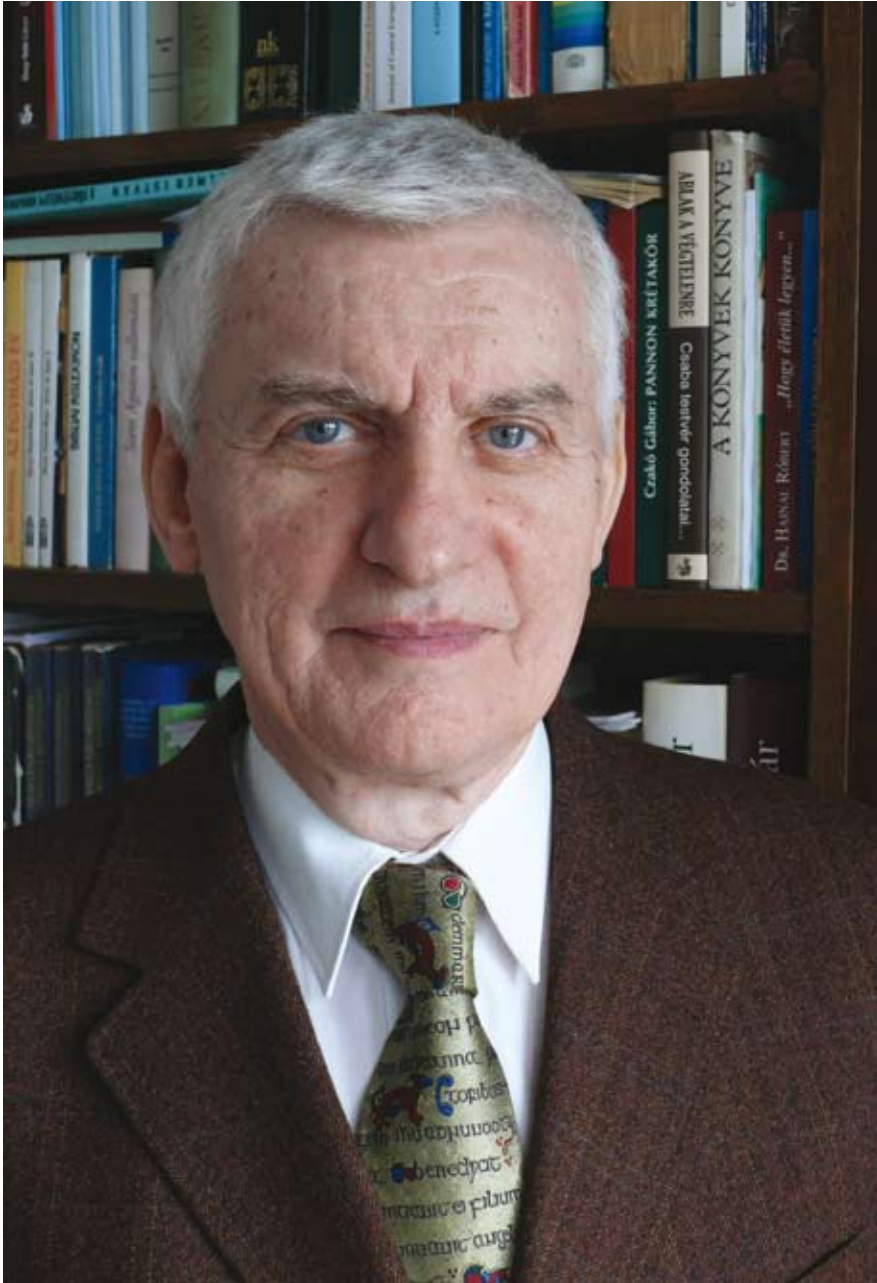

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

II. kötet

Джон Кел

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

II. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötésterv és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-759-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

DYNASTICA – KIRÁLYOK ÉS ORSZÁGOK

BÁRÁNY ATTILA	
Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből	483
BENKŐ ELEK	
<i>Reginam occidere</i>	495
CSUKOVITS ENIKŐ	
Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi	513
E. KOVÁCS PÉTER	
Magyar zsoldosok Sienában	521
GYÖRKÖS ATTILA	
Pierre Choque Magyarországról szóló francia útleírásának (1502) kéziratai és képi ábrázolásai	543
HÄRTEL, REINHARD	
Die Ungarneinfälle in Friaul. Schriftquellen und regionale Historiographie	551
KORDÉ ZOLTÁN	
Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476)	567
NAGY BALÁZS	
Párhuzamok és eltérések. A Luxemburg-dinasztia csehországi és magyarországi uralkodásának kezdete	583
PAJORIN KLÁRA	
Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1472. évi összeesküvés után	593
PROKOPP MÁRIA	
Árpád-házi Mária nápolyi királyné művészetpártolása	607
SKORKA RENÁTA	
Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben	625
TÓTH KRISZTINA	
Még egyszer Zách Felicián merényletéről	639

LITTERALIA – KRÓNIKÁSOK, HUMANISTÁK, JOGÁSZOK

BAGI DÁNIEL	
Haraggal és elfogultsággal? Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos krakkói uralmáról	655
BERTÉNYI IVÁN	
Tanulságos perjogi megoldások 1340-ből Sebes mester és a pozsonyi káptalan határvitájában	671
BRADÁCS GÁBOR	
Antiszemitizmus a középkori pápa-császár krónikákban	681
HOFFMANN ISTVÁN	
Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről	693
KRISTÓF ILONA	
<i>Eruditio ac lepor.</i> Humanizmus a Mohács előtti Váradon	705
MIKÓ GÁBOR	
Szent István király törvényeinek legrégebb kézirata. Az Admonti kódex	723
MOLNÁR PÉTER	
Az ún. Pécsi Egyetemi Beszédek egyik forrásáról. Az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet lehetőségei Magyarországon a 13. század második felében	733
RÁCZ GYÖRGY	
Anonymus Velek kapitánya. Településtörténet és krónikakutatás	743
ROKAY PÉTER	
A Szabolcs név egy lehetséges jelentéséről	757
SARBAK GÁBOR	
Gyöngyösi Gergely mintái	765
TÓTH ENDRE	
Miért <i>király</i> lett Szent István?	775
TRINGLI ISTVÁN	
A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról	793
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben	809

OECONOMICA – KERESKEDELEM ÉS GAZDASÁG

DRASKÓCZY ISTVÁN	
A kőszó bányászat átalakulása Erdélyben az Árpád-korban	825

F. ROMHÁNYI BEATRIX	
Késő középkori számadáskönyvek, a koldulórendi kolostorok gazdálkodásának tükrői	837
GRYNAEUS ANDRÁS – SOLYMOSI KATALIN	
Adatok a növényi bőrcserzés kutatásához a középkori Magyar Királyság területén	855
PÓSÁN LÁSZLÓ	
Rabszolgák a középkori Baltikumban	873
SZENDE LÁSZLÓ	
Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon	887
WEISZ BOGLÁRKA	
Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban	899

BIBLIOGRAPHIA

Solymosi László tudományos irodalmi munkássága	911
--	-----

Dynastica
Királyok és országok

Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből

Az 1520-as évek magyar diplomáciájának megítéléséhez több angol forrás is rendelkezésre áll, melyek kevésbé kerültek a kutatás homlokterébe. Az angol követjelentések igen megbízhatóak. A Tudorok hírszerzése néhány évtized alatt nagy fejlődésen ment keresztül s a velenceivel vetekedett. Állandó megbízottak küldték jelentéseiket több udvarból is. Budán nem volt állandó képviselő, de a határhoz közel tartózkodó, Ferdinánd főherceghez akkreditált vagy velencei és raguzai követeik szinte naponta jelentettek Thomas Wolsey bíborosnak, yorki érseknek, VIII. Henrik kancellárjának. A Tudorok nem sajnálták növekvő bevételeiket ebbe is befektetni.

Vizsgálendő forrásunk egy keltezetlen, de 1521 augusztusára datálható követjelentés, amely II. Lajos követének, Girolamo Balbi (Hieronymus Balbus) pozsonyi prépostnak¹ az Antwerpenben tartózkodó² V. Károly császár előtti audienciáján tett *oratióját*, illetve az ott töltött első néhány napján különböző, főként az angol követekkel való tárgyalásait foglalja össze. Szereplése, a császár előtti előadása Magyarország helyzetéről szinte teljes egészében bekerült Sir Richard Wingfield és Tommaso Spinelli birodalmi angol követek részletes tolmácsolásá-

---

¹ Balbi „Jeromos”, humanista, előkelő velencei familia sarja, Rómában, Padovában, Párizsban járt egyetemre. 1498–1504 között veszprémi kanonok, majd II. Lajos nevelője, 1508-ban egeri őrkanonok, 1513-ban pécsi kanonokja, váci, 1515–1521 között pozsonyi prépost. Több diplomáciai küldetést teljesített. *Knauz Nándor*: Balbi Jeromos gurki püspök és pozsonyi prépost élete. Kézirat, év nélkül. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Magyar nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Hung. 1480. X. köt. Kisebb dolgozatok. fol. 118–133.; *Uő*: Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. Magyar Sion 4. (1866) 5–27., 81–106., 161–183., 242–261., 321–352., 386–419., 481–502.; *Hermann Zsuzsanna*: Egy humanista karrierje. (Balbi Jeromos.) Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. II. Bp. 1964. 225–244.; *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs 2005. 321–323. (23. sz.); *Köblös József*: Az egyházi közéletreget Mátyás és a Jagellók korában: a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. Bp. 1994. 444–445.; *Gerhard Rill*: Balbi Girolamo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 5. Roma 1963. 370–374.; Hieronymus Balbus: Poet, Humanist, Diplomat, Bischof: opera omnia quae supersunt. Hrsg. Anton F. W. Sommer. Vol. 1–5. (Editiones neolatinæ, Bd. 5.) Wien 1991. Vol. 1. – A tanulmány megjelenését a Debreceni Egyetem kutatási pályázata támogatta. A szerző az MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” (LP2014-13/2014.) kutatócsoportjának tagja.

² Júl. 15-től Antwerpenben, majd szept. 2-től Brüsszelben: Politische Korrespondenz Kaiser Karls V. (POLKA WEB) Hrsg. Horst Rabe, Heide Stratenwerth. – <http://karl-v.bsz-bw.de/rech/itinerar.htm> (2013. okt. 4.)

ban az általuk Wolsey-nak küldött jelentésébe.³ A nyolc foliónyi jelentés kézírata eredeti, a kancelláriai regisztrumból kerülhetett át a 17. században a British Museum Cotton Gyűjteményének egyik kötetébe. A kötetet újrakötötték az újkorban, majd restaurálták is a British Museum 18. századi tűzvésze után, s egyes foliókat új lapokra ragasztottak, de szerencsére e kéziratnak csupán csekély részét, egyes lapszéleket érte csak károsodás. Már a 16. században tematikusan vették lajstromba és kötötték kódexekbe a követjelentéseket. E *relatiót* már az Anglia és Németalföld (Burgundia) közötti diplomáciai vonatkozásúakkal együtt kötötték egy kódexbe (*Records and papers concerning England and Burgundy, 1521–1522*). Így került a Cotton Gyűjteménybe is, majd az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltárában (The National Archives, The Public Record Office, Kew, Surrey [PRO]) is így klasszifikálták (VIII. Henrik-kori Külügyi Iratok – State Papers – „Low Countries, reign Henry VIII”).⁴ Azonosítását nehezíti, hogy sem aláírást, sem kelteztést nem tartalmaz, csak a regisztrumbeli kéz írta a margóra a követek nevét és a feltételezett dátumot, augusztust. Mégis, a kontextusból kiderül, augusztus legvégére tehető. Ugyan az 1870-ben kiadott VIII. Henrik-kori okmánytár szerkesztője, J[ohn] S[herren] Brewer az augusztusban keltezett iratok legvégére tette, a modern digitális kiadás már szeptember hónaphoz sorolja be.⁵

A datálást segíti, hogy a szóban forgó magyar követ – kétségkívül Hieronymus Balbus – II. Lajos augusztus 7-én – már Nándorfehérvár ostroma közepette, a tétényi táborból – Wolsey kardinálishoz írt levelét viszi Angliába, így e dátum után indulhatott útnak, s augusztus vége (legkorábban 20–22-e) előtt nem érhetett el Németalföldre.⁶ Feladata az volt, hogy V. Károlytól és VIII. Henrik-től pénzsegélyt eszközöljön ki. A jelentés kiadói, Anglia követei még augusztus 31-én más ügyben küldtek jelentést, s levelük tanúsága szerint épp akkor értek Brüggeből Antwerpenbe.⁷ Így helyezhető a jelentés szeptember legelső napjaira.

³ British Library (a továbbiakban: BL), Cotton Manuscripts (a továbbiakban: MS), Galba B. VII. fol. 69r–72v.

⁴ PRO SP 1: digitális kiadása: State Papers Online, 1509–1714: The complete collection. Early Modern Government in Britain and Europe. Eds. Stephen Alford, John Miller. The National Archives – Gale – Cengage Learning, 2007 – <http://gale.cengage.co.uk/state-papers-online-15091714.aspx> (2013. okt. 4.)

⁵ Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII. III–IV. Ed. J. S. Brewer. London 1867–1870. (a továbbiakban: LP) III/2. 631–633. (1532. sz.) – British History Online. University of London & History of Parliament Trust, London, 2013. – <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=91221> (2013. szept. 27.)

⁶ Tétény: BL, Cotton MS, Vespasian F. I. fol. 73r., manu propria. – a DF 293 354-ben szerepel (39.), de alig használható, mivel a fotó félig behajtván készült. Magyar történelmi okmánytár a londoni könyv és levéltárakból, 1521–1717. I–II. Szerk. Simonyi Ernő. Pest–Bp. 1859–1875. (a továbbiakban: Londoni okmt.) I. 65–67. (2. sz.). Regeszta: LP III/2. 606. (1476. sz.).

⁷ BL, Cotton MS, Galba B. VII. fol. 115.; LP III/2. 627–628. (1524. sz.). Spinelli aug. 9-én Brüggeből van: BL, Cotton MS, Galba B. VII. fol. 97r–98v.; LP III/2. 609. (1482. sz.). Wingfield július végén Dunkerque-ben: BL Cotton MS, Caligula E. III. fol. 6r.; LP III/2. 591–592. (1448. sz.).

Brewer regesztája igen tömör, a mai kiadás is azt közli, az eredeti szöveg sokkal többet ígér. A magyar történetírásban csupán néhány hónapja szentelt neki figyelmet Botlik Richárd.⁸

Ugyan a követ *oratóija* nem maradt fenn,⁹ az angol követek szóról szóra tolmácsolva Balbi előadását, részletesen beszámolnak Magyarország korabeli állapotairól és igen értékes adatokkal szolgálnak II. Lajos kormányzatának helyzetéről, a törökkel és a császárral való viszonyáról.

Wingfield és Spinelli jelentik, hogy a császárnál audiencián vett részt egy „velencei származású, rendkívüli tudással bíró” magyar követ.¹⁰ Megbízólevelei szerint a feladata az, hogy tudósítsa a császárt a török invázióról, illetve arról, milyen állapotban hagyta ott a királyságot, valamint kérjen segítséget Károlytól.¹¹ A pozsonyi prépost emlékeztette V. Károlyt, hogy már korábban követtársával együtt felkeresték és beszámoltak a török ügyekről, a szultán apjának (I. Szelimnek) a haláláról.¹² Ez egy korábbi, az év eleji, a wormszi birodalmi gyűlés előtti látogatásra utal.¹³ A követ jórészt ismerteti, s meg is ismétli akkori kéréseit. Királyának az a célja, hogy megtudja, hogy most, amikor a török megtámadta Magyarországot és ostrom alá vette Nándorfehérvárt, „a pápa, a császár és más keresztény fejedelmek hogyan vélekednek erről”. Azt kívánja, „a császár nyilvánítsa ki, mi a szándéka”, mert az ország „a folytonos harcok miatt nem képes kitartani”, nem fog kibírni egy „hosszú háborús időszakot a török ellen külső segítség és támasz nélkül”.¹⁴ Számunkra érdekes az indoklása, hiszen jó értékítéletet ad a Jagelló-korról. „Az ország, különösképp Mátyás király halála óta sok embert és erőt veszített”, és „mivel nincs már hatalma, úgy határozta, óvakodnak attól,

⁸ *Botlik Richárd*: Egy évtized a Szapolyai-testvérek és a Magyar Királyság politikai elitjének történetéből (1514–1526). A korabeli angol diplomácia iratainak felhasználásával. (Megjelenés alatt) 19.

⁹ Nem került be nyomtatásban is megjelent műveibe: Hieronymi Balbi Opera poetica, Oratoria ac Politico-moralia. Collegit Josephus de Retzer. I. Vindobonae 1791.

¹⁰ „[...] themporor thambassadors being present gave audience to thambassador of Hungrey, a Venytian borne and reputed of a singular lernyng” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

¹¹ „his credentiall lettres delyvered said his charge is to declare the envasion made by the Turk to the realme of his maister, in what state he lefte the realme, and requiring assistance” – uo.

¹² „[...] themporor being at Colayne with he with his collega amongst other things had in commandimint to declare the dethe of the Turk father of this moderne” – uo.

¹³ Egy másik tanulmányomban körüljártam, Balbi milyen információkkal szolgált az ún. „szülejmáni ajánlatról”. A jelentés egyéb mozzanatairól nem szóltam: Adalékok az 1521-es „szülejmáni ajánlathoz” nyugati követjelentések tükrében. In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szeged (megjelenés alatt).

¹⁴ „[to declare] [...] égett lapszél ... with the intent?] the pope, the emperor and other Cristen princes opinions and mynds myght be known disiring his maiestie to show his entention and will [...] and remonstring the [égett lapszél] realme of Hongre for the contynuall warres susteyned by [not? ...] a long season against the Turke [...] withoute any exsternal comferte or aid” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

hogy bármilyen viszályba kerüljenek a törökkel, anélkül, hogy bizonyosságot szereznének a felől, hogy a császártól és más keresztény fejedelmektől előnyös és hasznavehető segítséget kapnak”.¹⁵ Magyarország ereje megcsappant, az okok a Mátvás-halálát követő időszakra vezethetőek vissza. A magyaroknak szándékukban sem áll, hogy kenyértörésre vigyék a dolgot a törökkel. A császár próbálta türelemre inteni a követet, azt válaszolta, hogy a *Reichstag*ban „minden tőle telhetőt megtesz”, hogy „rávegye” a birodalmi rendeket arra, hogy „valamiképpen gondoskodjanak a magyarokról” – nyilván *Türkenhilfēt* vagy valamilyen gyorssegélyt értve ez alatt.¹⁶ Balbi fel is vázolja, milyen információi vannak I. Szülejmán előrenyomulásáról. „Nagy hadi előkészületeket tett”, úgy, mintha a „Sophi”, azaz Iszmail perzsa sah „ellen menne haddal, de nagy gyanakvással fogadtuk harci készütségét”, éppen ezért „kérjük, hogy a császár és a rendek gyorsan jussanak megegyezésre, és nyújtsanak segítséget”.¹⁷ Mindennek ellenére a császár tudára adja a követnek, „nem valószínű, hogy segítséget tud nyújtani jó fivérének, a királynak”, azt hozván fel mentségére, hogy a francia király áskálódik ellene, illetve Németországon belül „széthúzás és viszály” van.¹⁸ „Egy év múlva” azonban, „ami alatt el fogja tudni háritani” e két akadályt, „ígéri, nem csak a saját, hanem az egész császárság erejével fog fellépni a hitetlenek ellen, és mindent megtesz, hogy erre rávegye a keresztény fejedelmeket is”.¹⁹ Ezt hallván Balbi a legfrissebb híreket osztja meg hallgatóságával. „A török megindult a határaik ellen, és haladéktalanul benyomult a királyságba”.²⁰ Lehet, első kézből szerzett hírt ad az eseményekről – ott lehetett augusztus elején a királyi felvonuláson. „A törökök több várost elfoglaltak a Száva mentén, mert a védők nemtörődömsége miatt egyáltalán nem voltak ellátva szükségességekkel”, és Nándorfehérvárt vették ostrom alá, mely „erős

¹⁵ „[Hongre] was greatly de[p]ryved of men and strengeth and specially after the b[e]reafe of the king Matthyas and concluding for lacke of power they were not determynded to fall into any brechs with the Turk withoute being in certin to have a good effectival assistence of his maiestic and other Cristen princes” – uo.

¹⁶ „wherunto themperor aunswered he went to [...] all thastats of thempery, and that he wolde not lack on hys behalfe to persuade them to som provision and remedy, offeryng perticulerly to do all that he could dissiring the ambassador to have patience” – uo.

¹⁷ „showing the grete preparations the turke had made and how the trute was it shuld be against the Sophis [...] also by som[e] other evidence, were in much suspicion of the Turkes army, requiring instantly the emperor with all thastats to take som[e] short conclusion for to assist them” – uo.

¹⁸ „for the attemptats made by the frenchs kyng, [...] and for the dissensions and discords that were in almayne by the advise of all thastats aunswered to the ambassador that for these two considerations he myght not assist the kyng his good brother” – uo.

¹⁹ „[after] oone yere [...] he thought to have remedied and purvayed the two impediments, promising after not ounly to employe his owne and hole puissance, but also the same of thempery against the infideles, and exporte and persuade asmoche as shuld be in the residue of the cristen princes” – uo.

²⁰ „they had news of the Turkes comyng towards their fronters and immediatly invaded the realme” – uo.

vár, és jól fel van szerelve”, és véleménye szerint „ki fog tartani, ha segítséget kap, de ha elveszik, az egész ország el fog veszni”.²¹ Rá kell mutatnunk, a diplomata tisztában van azzal, hogy várak nincsenek ellátva megfelelő élelemmel és fegyverzettel, és ki meri mondani, hogy „hanyagság és mulasztás” miatt veszett el több erősség. Jól látja Nándorfehérvár kulcsfontosságú stratégiai szerepét is, ugyanakkor ezzel cáfolja is azt a történetírásban felmerült nézetet, hogy Belgrád teljesen magára hagyatva, mindenféle felszerelés és ellátás nélkül esett el.²² A döntő momentum az, ha „segítséget kap”, *akkor* tarthat ki – ezzel hatnia is kellett a császárra, azt sugallnia, hogy egy gyorssegély még mindig üdvös lehet. Ha eleve „eltemette” volna a várat, sok reménye nem maradhatott volna, hogy bármit is kipróbáljon V. Károlyból. A prépost megdöbbenő realitásérzéssel fest képet Magyarország közállapotairól, háborús felkészültségéről. „(Az országnak) nincs pénz, nincsenek kapitányságai” (a *capitayncy* arra utal, nincs szervezett parancsnoklati rendszer, nincs területi alapú védelmi struktúra, de arra is, hogy nincs megfelelő stratégiai vezetés). „Nincsenek gyalogosai, nincs utánpótlása és hadianyaga” (a korabeli *ordnance* a fegyverzetre és tüzérségre is vonatkozhat), „nincs is másuk csak nagyszámú könnyű ló” (itt könnyűlovas katonát érthet), amelyek azonban „jobb(ak), mint a törököké”.²³ Mindazonáltal, mivel nincs „megfelelő katonai szolgálat” (*ap[p]t tenure*), és „azt kevésbé becsülik meg, ellenségeik haderejével összevetve” az ország hadereje *mylitiája*, „Mátyás király elveszítése óta, a mindennapos gyakorlat, a hadi tapasztalat hiánya és a folytonos béke miatt csaknem semmivé lett”.²⁴ Érthetjük úgy is, a Mátyásnak köszönhető tartós török béke miatt tart itt az ország? A *mylitia* egy kései kéz átírása, alatta *malitia* áll. Bár nehezen olvasható az alsó réteg, szerintünk előbb *militia* lehetett, azt írták át *malitiává*, utalva a magyarok közötti „gyűlölségre”. (Ami újabb adalék a *militia-malitia* szójátékra.)

²¹ „the Turkes have woune diverse places uppon the river Sava, that by negligence were unpurveyed of all necessaries for the defence and how at his departing they lay at siege before Belgrado, whych is a strong castelle and metely well furnyshed that by his opinion hold yet and shall resist being succurred and if suche place be lost, he saith all the realme shalbe lost” – uo.

²² Bár kaotikus volt a helyzet a vár irányításában, bánjai sem voltak jelen, s mindössze 700-an védtek, jól el volt látva hadiszerekkel és élelemmel. Tubero is megerősíti, hogy jóllehet szűkölködtek lőporban, „nem hiányzott az élelem, nem szenvedtek az éhségtől” – *Ludovicus Tubero*: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László, Galántai Erzsébet. Szeged 1994. 304., 320.; *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521: a vég kezdete. In: Az Lándorfehérvár elveszésének e oka vót és így esött. Sajtó alá rendezte Kovács István. Bp. 1980. 83–164., 113., 134.

²³ „as to the succors to be sent thither thambassador affermeth in hongre they have no money, no capitaynces, no fotomen, no ordinance but a good nombre of lyght horses, better than Turkes” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

²⁴ „for lack of the forsaid apptenure, it too esteme them but litill, in comparason of the power of their enemies, the mylitia since the b[e]reafe of kyng mathyas was for lack of experience by reason of the contynual peace almost extincted” – uo.

Ezt hallván a császár hitet tesz, hogy „késelem nélkül Magyarország segedelmére lesz”, mivel „neki, mint a keresztény fejedelmek fejének, kötelessége megvédelmezni a kereszténységet”.²⁵ A prépost ezután újabb lapot vesz elő a tarsolyából, mondván, hogy nem csupán ezért köteles Károly védelmet nyújtani, hanem „a közöttük lévő kölcsönös rokonság” okán is, „mely király ura és a (császár) fivére, Ferdinánd között nemrégiben kovácsolódott az atyai birtokok biztonságát illetően, továbbá a Frigyes császár idejében László királlyal kötött a királyi címet illető szerződés és szövetség” miatt is.²⁶ A magyar kormányzat kihasználja mind az Ulászló-Miksa közötti 1491-es egyezség, mind az 1515-ös a Habsburg-Jagelló örökösödési szerződés ütőkártyáját is. Kétségbeesésében II. Lajos mindent latba vet a birodalmi segély megszerzéséért: azt is, hogy a Habsburgoknak, mint örökösöknek kötelezettségeik is vannak a *regnum* védelmét tekintve. „Az ő (III. Frigyes) és minden jogos leszármazottja a fiág kihalása esetén örököse a királyságnak”, „Miksa császár és a fent említett László közötti szerződés értelmében”.²⁷ Ha mégis II. Lajos „leszármazottai kerülnének a trónra”, akkor is büszkén tekintené őt (Károlyt) a (magyar királyság) *pairjének* (azaz a *regnum* testéhez tartozónak), és „ő és alattvalói örökké hűek lesznek hozzá (a császárhoz)”, esküjük hozzá köti őket, „s így (a királyt a császár) meg fogja szabadítani” a mostani szenvedés, a török „sanyargatás alól”. Károly „minden ellensége ellen örömmel fog a király segítségére sietni”.²⁸ Lajos jól ismeri „a sok nehézséget, amit a francia király okoz” a császárnak, „nem kívánja most, hogy hagyja félbe vállalkozásait”.²⁹ Balbi megfogalmazza reményeit arra nézve, ha ennyi mindenre hajlandó a király, a császár „találjon valamilyen megoldást”. Akár úgy is, hogy a saját magának járó „juttatásokat vizsgálja át”, hogy a rendek beleegyezzenek, hogy az általuk megítélt „birodalmi segély egy részét” – a *Romzug* címén megszavazandót – „Magyarország védelmére fordítsák”. A császár úgy nyilatkozott, hogy „a német fejedelmek örömmel fognak hozzájárulni”.³⁰

²⁵ „towching the assistence themperor shuld do yt withoute any delay he being chief of the temporall princes, and bound aboue all other to the defence of christendome” – uo.

²⁶ „reciporce affinitie [...] contracted betwene the kyng his maister and his brother Ferdinando for the suretie of the paternell dominions, and for the title by composition and treatie made in tyme of the emperor Fretherrike with kyng Ladislaus” – uo.

²⁷ „he and all his successors lawfully here of the realme which by the last contrectation betwene the emperor Maximilian and Ladislaus as it specified in default of heires males” – uo.

²⁸ „shuld to his maiestie and his discendents succede, wherfore he myght repute the same as oone of his pers and generally the kyng with all his subjets shallbe perpetually bound to hym and will not faile being delyvered oute of the present oppression hereafter, to recompense his maiestie against all his enemies none excepted, with courespondent plaisure and assistence” – uo.

²⁹ „the kyng is enformed of the greate wronge and griffe to hym made by the french kyng, [...], he doo not dissire hym to leve his entreprises” – uo.

³⁰ „a means with his comodities be examyned, as it to consent that a part of thassistance granted by thastats of thempery, be employed to the defence and conservation of hongre, wherein he putte no doubt the prince[s] of almayne woll gladly condiscende” – uo.

A jelentésnek viszont vannak hitelt érdemlő információi a Nándorfehérvárra küldött lengyel segítséget illetően is. A vár eleste után a királyi felvonulásban és az 1521. szeptemberi bácsi-mohácsi táborban részt vettek I. Zsigmond seregcsapatai. „A követ elmondta, hogy Lengyelország királya nyolcezer gyalogost és kétezer lovaszt küldött”, akiket, „miközben már úton voltak”, az országát ért tatár támadás miatt „visszahívta, kivéve kétezer gyalogost és 500 lovaszt”.³¹ Lengyel források megerősítik, valóban betörték a törökök és csak 2500 főnyi erő indult útnak.³² A követ indulása idején még nem érkeztek meg. A létszám nagyságrendileg illik a mohácsi táborból októberben szétszéledő királyi sereg arányához. Azt viszont nem tudjuk, pontosan hányan is érkeztek meg, talán még a „maradó” 2000 gyalogos is túlzás. Mi több, kevésbé hihető, hogy Zsigmond összesen tízezres sereget szándékolt volna küldeni – II. Lajos jóval nagyobb sereget várt nagybátyjától³³ –, de a követ azt is sulykolni szeretne volna, hogy a Jagellók összezárnak, és Lengyelország is részt vállal a török elleni küzdelemből, ezért sem csak a nyugati fejedelmek pénzére áhítoznak. Zsigmondnak megvolt a maga baja, egy ekkora, Balbi által felvázolt expedíciós hadtestet nem lett volna képes pénzelni sem. Összehívta ugyan a haditanácsot, hogy a segítségnyújtás ügyét megvitassák,³⁴ de a lengyel történetírásban is vitatott, mennyire volt komoly a szándéka, s mennyire volt jelentős az a tatár akció, melyre hivatkozva csak kisebb kontingenst küldtek, azt is késve.³⁵ Tubero szerint a szultán tudatosan „térítette el” a lengyel segítségnyújtást, s „nagy mennyiségű aranyat” küldve vette rá a tatár kánt a támadásra.³⁶ A töröknek kapóra jött, hogy a Jagellókat megoszthatja, és leválaszthatja Zsigmondot Magyarországról. Ebben vette igénybe a krími tatár kánt is, aki a Jagellók ellenfeivel, Moszkvával és a Német Lovagrenddel is szövetekezett (1519).³⁷

³¹ „the kyng of pollon had send viii^M fotemen and ii^M horsemen and being on their way he had newes the tartares had envaded the realme, wherfore hewas compelled for his owne defence to contremande them saving ii^M fotemen and v^D horses that proceded furth in their journey” – uo.

³² „in subsidium quingentos equites armatos et duo milia peditum” – Zsigmond Bátori István nádorhoz, Krakkó: Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Polonie ... per Stanislaum Gorski. I–VIII. Posnaniae 1852–1860. (a továbbiakban: AT) V. 390. (418. sz.); Lajoshoz: AT V. 395. (425. sz.) A lengyel erőket máshol kellett bevetni: „milites, quos habere potuit, in terras Russie collocavit” – Krzysztof Szydłowiecki kancellár Bátorihoz, Krakkó, 1521. júl. 16.: DL 23 568. Kiadva: *Iványi Béla*: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. 3. közlemény. Történelmi Tár 7. (1906) 321–367., 327–328. (26. sz.).

³³ 15 ezer katonát: *Ilona Czamańska*: A lengyel-török kapcsolatok fordulópontjai a 16. század első felében. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. 91–103., 95–96.

³⁴ AT V. 387. (413. sz.).

³⁵ *Czamańska, I.*: A lengyel-török i. m. 96. 26. jegyz.

³⁶ *Tubero*: Feljegyzések i. m. 295.

³⁷ *Zombori István*: Jagelló-Habsburg rendezési kísérlet 1523-ból Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Sajtó alá rendezte Zombori István. Bp. 2004. 219–328., 253.

Zsigmondnak az unokaöccse számára nyújtandó segítségnél sokkal fontosabb volt, hogyan óvja meg dél-keleti határait a török-tatár veszélytől.

A jelentés értékes adatokat közöl az 1521-ben Magyarországra törő oszmán seregről is. Előadta, hogy „nem olyan nagy, mint sokan gondolták”, s nem olyan „félelmetes”, mint látszott, s megerősítette, hogy „a janicsárok nincsenek többen hétezernél, 12 ezer lovassal, valamint 15 vagy 16 ezer *másféle* lovascsapattal, akik járatlanok a harcban, és lószerszám nélkül ülik meg lovaikat”.³⁸ Feltehetően ez utóbbi a török hadsereg reguláris erőit követő akindzszikre és más irreguláris martalóc elemekre utalhatott. Elmondja ugyanakkor, hogy az oszmánokat sok *pioners* és *laborers* kíséri, akiken minden bizonnyal az útépítő-, utászalakulatokat, az erdőségeken át utat vágó szekercéseket és egyéb, a „terepen kiszolgáló tevékenységet” végző, kiegészítő munkálatokat végző alakulatokat érthetjük.³⁹ A prépost, egyházi emberhez képest láthatóan kiváló értesülésekkel bírt a török hadsereg felépítéséről, struktúrájáról, amely a magyar hadseregnek Nándorfehérvár előtt a történetírásban igen negatívan értékelt felkészültségét, hírszerzését új, akár pozitívabb megvilágításba helyezheti. A fenti adatok pontosabb képet adnak, mint a többnyire nagyságrendekkel nagyobbra tett korábbi becsléseink. (Szakály Ferenc még a reguláris hadakat is 70–80 ezerre tette.⁴⁰) Figyelemre méltó azon – talán túlságosan optimista – kijelentése is, hogy „olyannyira (értsd: kevésbé félelmetes erejű a török sereg), hogy kisebb segítséggel is jó kilátásai lehetnek, hogy (Lajos) visszaszerezheti, amit elvesztett”.⁴¹ Ezzel a császári audiencia közönségére próbált olyan benyomást tenni, hogy Magyarország katonai helyzete még nem olyan katasztrofális, hogy akár egy kisebb befektetéssel ne lehetne, akár jelen helyzetében is felmenteni.

A magyar történetírásban kevésbé ismert történettel szolgál a prépost I. Ferenc francia királyról. A Valois-uralkodó „megvesztegetett és lefizetett 20 ezer cseh gyalogost és kétezer cseh lovas, hogy jöjjön a szolgálatára”.⁴² „Erről tudomást szerezvén a magyar király, mint szuverén uruk, nyomban, fővesztés és jószágvesztés terhe mellett elrendelte, hogy álljanak szolgálatára, s miután néhány esetben példát statuáltak, négyezren (a gyalogosok közül), a lovasok egy részével a fizetség feléért szolgálatába álltak.”⁴³ „A többiek, akiknek ugyanazt ajánlották,

³⁸ „As to the Turkes army he shewed that uppon true informacon yt was not so greate as many thynketh, and that the brute symmyth, affërmyng the Jannysers do not passe vii^M with xii^M good horsemen, and xv or xvi^M other horsemen unexperymented for the warre, and withoute harness” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

³⁹ „and beside that a greate multitude of pyoners laborers and other serving the field” – uo.

⁴⁰ Szakály, F.: Nándorfehérvár i. m. 134.

⁴¹ „insomoche that with no greate assistence the kyng of hongre as in good hoope to recover all that he hath lost” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

⁴² „Furthermore he shewed the frenche kyng by suburnation of money had moned the nombre of xx^M Boemmes on fote and ii^M horsemen to come in his service” – uo.

⁴³ „the kyng of hongre uppon knowledge therof, as theyr souerayne lorde uppon payne of confiscation of body and goodis comanded them to goo in his assistence, and after many instaunce[s] made, iiiii^M with a part of the horsemen for half wage went to serve hym” – uo.

azt mondták, az ő privilégiumuk lehetővé teszi számukra, hogy amikor a fejedelmüknek nem kell rendelkezésére állniuk, annak a zsoldjába álljanak, akiknek csak akarnak, aki nem fejedelmük ellensége.”⁴⁴

A történetről annyit tudunk, amit maga Lajos ír Zsigmond lengyel királynak, július 30-i levelében. A csehek nagy része a francia király zsoldjába akar állni, hogy a császár ellen harcoljon, ezért nem tud segíteni sem Károly, sem Ferdinánd.⁴⁵ A király megtiltja nekik, de ők privilégiumaikra hivatkoztak.⁴⁶ A király „nem ismeri” e kiváltságokat, s vita is támad köztük, majd Lajos követet küld, hogy jobb belátásra bírja őket, s adják meg a neki járó hadi szolgálatot. Cseh – és a Birodalomból származó egyéb, svájci, német, flamand – zsoldosokat alkalmazott a Valois-hadigépezet, különösen az itáliai háborúkban. Az viszont kevésbé hihető, hogy a Nándorfehérvárra küldendő cseh hadseregből „fizetett” volna le 22 ezret, a létszám is kétségtelenül túlzó. Kérdés, hogy II. Lajos cseh alattvalói kötelesek lettek volna-e hadba szállni a magyar királyság védelmére. Bár a király az első alkalommal úgy szól, *subsidiium*ot kér a csehektől, a következő esetben már *stipendium*ról van szó. Megpróbálkozott ugyan a cseh rendektől *auxilium*ot kérni, de a rendek nem hajlottak a király szavára, így ő hajlandó lett volna zsoldot is fizetni. Az idő rövidsége okán is azt mondhatjuk, valószínű, a király fizetett cseh zsoldosokat kívánt felfogadni, de azok nem álltak a szolgálatába, bár Lajos szerint szívesen harcoltak volna inkább a török ellen, de gyaníthatták, a magyar királynak nincs pénze, ezért mondták, ha nem kapják meg, a francia királyhoz állnak.⁴⁷ Végül is egyénileg kötött zsoldos-szerződések részeként érkezett néhány ezer cseh a Nándorfehérvár eleste után felvonult seregbe.⁴⁸ A többi, I. Ferenc „zsarolása” már Balbi szándékos túlzása. A követ célja az lehetett, hogy ezzel hasson a császárra, hogy kössön békét a franciákkal, akik hatalmas hadsereget képesek toborozni, mérhetetlen pénzükkkel a fél világ zsoldosait felfogadják, még Csehországból is, így nincs is értelme velük háborúznia, jöjjön inkább a keresztes harcra Magyarországra. Mindenesetre, a jelentés érdekes dokumentuma a nemesség katonáskodási kötelességének. Ha elvonatkoztatnánk a „cseh” nemzetiségűektől s azt mondanánk, hogy a Jagellók magyar alattvalóiról van szó, ez a felfogás érdekes leképezése lehetne a néhány évvel korábbi *Tripartitum*nak. Balbinak első kézből származó értesülései lehettek a Hármaskönyvben megfogalmazott nemesi jogokról, hiszen

⁴⁴ „the remenant offered the sembleable, saying their previlage permytted whan their prince wolde not have them, they might take their profite with eny other not being his enemy” – uo.

⁴⁵ „magna Bohemorum pars nititur ire ad stipendium regis Gallie contra cesarem. Quod si fiet, nec cesar, nec Ferdinandus, alioqui propensi, opem nobis ferre poterunt” – Tétény: AT V. 392–393. (422. sz.).

⁴⁶ „prohibuimus eos, ne quid agant, sed nescimus, quibus privilegiis innituntur” – uo.

⁴⁷ „heri venerunt ad nos duo ex ipsis, qui dicunt, se libentius facturos stipendia apud nos contra Turcos, que si negabuntur, sese omnino ad Gallum profecturos” – uo.

⁴⁸ Okt. 7.: DL 23 587.; A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk. Thallóczy Lajos, Áldásy Antal. (a továbbiakban: Szerbia) Bp. 1907. 355. (466. sz.); *Bánlaky Breit József*: A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXII. Bp. 1928–1942. – <http://www.mek.oszk.hu/09400/09477/html/0012/921.html#note9> (2013. okt. 17.)

többször járt együtt követségben Werbőczy Istvánnal.⁴⁹ A történet több eleme nem valós: nem tudunk arról, hogy Csehországban felségárulási perekben elítéltek volna olyanokat, akik nem teljesítették katonai kötelezettségüket. A jelentés arról is ír, hogy „mindazonáltal nem tudunk arról, hogy (a csehek) elmentek volna, s tekintve, hogy a hosszú és fárasztó út, melynek során erős városokon és nagy folyókon kell keresztülmenniük, mielőtt a francia király színe elé érnének, nagyon nehéznek ígérkezik, így kevésbé valószínű, hogy a segítségére lehetnek, tekintetbe véve, hogy királyuk folytonosan akadályozza őket ebben”.⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy ha cseh zsoldosok I. Ferenc szolgálatába akartak volna állni, nem riasztotta volna el őket semmilyen folyó, talán ki sem fáradtak volna a hosszú út során.

A prépost a Habsburgoknak ajánlott új szövetségen túl arról is szólt, hogy megbízatása van arra is, hogy a pápával és más fejedelmekkel is kössön szerződést és egyezséget.⁵¹ Jóllehet ebben benne volt, hogy „a császár tudtával és szándékaival összhangban”, nem lehetünk benne teljesen biztosak, hogy milyen tárgyalásokba ment volna bele Balbi más fejedelmekkel, különösen a francia királlyal, ha nem kap támogatást a Habsburgoktól. Sokáig vár a császár döntésére, Károly csak halogatja a válaszadást, mindig újabb és újabb határnapokat jelölnek meg, mikor fog megérkezni.⁵² A követ türelme fogytán volt, ezért léphettek életbe más tervek. Tudjuk, útja során tervbe vette, hogy Párizsba is utazzék, amire nem került sor, de a magyar vezetés eszköztárában benne rejtőzhetett az is, hogy kénytelen a Valois-khoz fordulni. A jelentés nem konkretizálja, milyen „más ügyekben” van egyéb felhatalmazása, amiben „bővebben fogja kifejteni, mivel van megbízva”.⁵³ A követ még az angoloknak sem akarta elárulni, hogy ha odáig fajul a helyzet, I. Ferencet is felkeresi szövetségi ajánlattal. A császár is tarthatott attól, ha a követ elmegy Franciaországba, Ferenc kihasználja a lehetőséget, és ő karolja fel II. Lajost. Tudjuk, Balbi december végén Franciaországba készült. Panaszkodott is Wolsey bíborosnak, hogy „a császár ez ideig semmiféle segílyt nem küldött”. E terve végül kútba esett, mert sem a császár, sem Wolsey nem akarta, hogy a Valois-k kerüljenek ki ebből a helyzetből úgy, mint Magyarország megmentői, s így közelebb kerüljenek szövetségesükhöz, a pápához.⁵⁴

⁴⁹ 1521 tavaszán a wormsai Reichstagon, febr. 14: DL 105 256., manu propria.

⁵⁰ „ther is no newes of their deperting, and consideryng the long and deficile way by reason of the strong tounes and greate rivers, they have to passe before they come to the frenche kyng, it is thought very hard, they might do hym any helpe, consideryng also the continuall inhibitions they had from the seid kyng” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

⁵¹ „Item thambassador of hungre declared to have in charge to entre by themperors counsaile and consent, with the pope and other princes into any treatie and amitie” – uo.

⁵² „wherein and for the aunswere and resolution, he was remitted to themperor retour from Evera, that shalbe to morrow at nyght on Monday at the furthest” – uo.

⁵³ „he wolde shewe more largely with other matiers to hym comytted” – uo.

⁵⁴ „auxilium tamen contra fidei hostes Regi nulla ratione fuisse recusaturum [...] subsidium Germanicum, in quo si quae est spes reliqua rei Hungaricae sublevandae et non alibi est constituta, aut omnino negligatur” – Dover, 1521. dec. 26.: BL, Cotton MS, Vespasian I. fol. 64r.; Londoni okmt. I. 68–69. (3. sz.), LP III/2. 812. (1900. sz.).

A magyar kormányzat arra is hajlandó lett volna, hogy Velencét befektítve próbálja meg tőkét kovácsolni. A követnek arra is „hasonló, teljes felhatalmazása volt, hogy egy titkos kihallgatáson el fogja árulni, kik azok, akik a törököt királya ellen uszították és pénzelték”.⁵⁵ Nyilván Velencére gondolhattak. Volt olyan fontos momentum, ami már csak a császári audiencia után, a Habsburgok tudta nélkül került szóba: Balbi az angol követekkel tárgyalva „megmutatta, hogy megbízatása van, hogy a királyhoz (VIII. Henrikhez) forduljon, nem csak, hogy bemutassa hányattatásait és segítségért folyamodjon, hanem megújítsa a régi szövetségeket ura és őfelsége között”. Itt a Zsigmond által 1416-ban kötött canterbury-i szövetkezésre gondolhatott.⁵⁶ Elmondta, hogy örülne, ha haladék nélkül találkozhatna Wolsey bíborossal, mivel „sürgősen Rómába is mennie kell”.⁵⁷ Erre az angol követek biztosították, hogy nemsokára „találkozni fognak”, mert (Wolsey) is haladéktalanul elindul Calais-ból.⁵⁸

A szeptember 10-én érkező hír azonban felborította a terveket: Wolsey követi jelentették, a Magyar Királyság „legerősebb várát, az ország kapuját, mely minden más várnál jobban szolgálta az ország védelmét és határainak őrzését”, elfoglalták a törökök.⁵⁹ Azt is tudták, hogy Ferdinánd főherceg 3000 gyalogost küldött, három hónapra elegendő zsolddal ellátva.⁶⁰ Ezt megerősíti Lajos I. Zsigmondhoz írott levele, igaz, egyelőre csak 1000 érkezett meg, a többi késik, s a fizetésükről sincs szó.⁶¹ (Ők lehetnek a *Theutoni pedites*, akik október elején a mohácsi táborban vannak.⁶²) Erre határozta el Balbi, hogy közvetlenül Wolseyhoz megy, „hiszen ő a legjobb tanáccsal tud szolgálni”, meg fogja mondani, „mi utat lesz legjobb követnie”.⁶³ A sorok között olvasva felsejlik, hogy a követ a császártól sokat már nem remél, hiába az örökösödési szerződés megújításának a „mézesmadzagja”. Új utat kell követnie, ami „jobb” lesz, mint az eddigi orientá-

⁵⁵ „for the same playne powers, as in a secret audience [...] the ostension of those that have incyted and moned the Turkes against his maister” – BL, Cotton MS, Galba B VII. fol. 69r–72v.

⁵⁶ „he hath in comission to resort to the kynge hyghness not ouneley for to demonstre[t] their adversities and dissire assistance but also to renew the ancien confederations betwene his hyghness and his maister” – uo.

⁵⁷ „saying if he myght have had his expedition of your grace [...] he wolde be very gladd[e] thereof, for the urgent necessitie he hath to go to Rome” – uo.

⁵⁸ „wheruppon we have told hym at his being with your grace [...] as he will come thitherward” – uo.

⁵⁹ „newes ben comin from Don fferdinando that the Turkes have taken Belgrade, [c]ntre of Hongre of situation and of strengist served above all others for the conservation and defence of the realme” – PRO SP1/23. 50. Regeszta: LP III/2. 648–649. (1561. sz.); Londoni okmt. II. 25–28 (3. sz.).

⁶⁰ „Don fferdinando had sent to the kyng his maister iii^m fotemen paid and provided for three moneths wages” – PRO SP1/23. 50.

⁶¹ „Ferdinandus mittet nobis tria milia peditum ex Germania, quorum mille hoc triduo ad nos pervenient alia duo paulo tardius” – AT V. 393. (422. sz.).

⁶² Szerbia i. m. 355. (466. sz.).

⁶³ „make all possible instance for the resolucion of themperor towching thassistance he loked to have of His maiestie. [...] he is determyned to resort unto your grace and the Kynge, as shalbe most expedient for his charges, with yor grace best counsell” – PRO SP1/23. 50.

ció, amelyben mindent V. Károlytól vártak, s igazán „a hasznára lesz” Magyarországnak. Természetesen ahhoz, hogy legyen értelme egyáltalán kérni segílyt Angliától, tudatosítania kellett, Magyarország nem veszett el teljesen, hiszen „Nándorfehérvár és Buda között még jó néhány vár áll”. Ezek „ellen tudnak állni, ha el vannak látva és fel vannak szerelve”.⁶⁴ Az angolok gyanították, hogy a legtöbb magyar végvár rossz állapotban van, ezért is írhatják Balbi jelentésén valamelyest átlátván, hogy „nem tudom bizonyossággal megmondani mi fog történni”.⁶⁵

II. Lajos követe – tudatában lévén annak, hogy beszédét minden, a császárhoz akkreditált hatalom képviselője hallja – nyíltan felvetette, hogy már a király életében léptessék életbe a Habsburgokkal kötött örökösödési szerződéseket, és ha már örökölni kívánják az országot, vállaljanak részt annak védelméből. Még nem tudni, lesz-e Lajosnak fiú örököse, de már odáig megy a politikai vezetés, hogy ezzel is birtokon belülre engedi a Habsburgokat, mint a magyar korona örökösseit. Az országnak nincs hadserege, nincs utánpótlása, erőforrásai nem elegendőek a védekezésre. Külső segítség híján el fog veszni. A beszámoló olyan képet fest, mintha Károly és Ferdinánd már-már a regnum védelmét is magukra vállalták volna. Úgy tűnik, Magyarország megmenekülése, bár él a Jagelló- király, egyedül már csak a császáron és a főhercegen múlik. Ezért Lajos – vagy a kormányon lévő kör – arra is hajlandó, hogy megújítsa az örökösödési szerződést akkor is, ha fiúutódai születnének. Mindazonáltal a kormányzat alternatívákkal is kísérletezett, ha mégsem kapnának támogatást a Habsburgoktól. Hajlandóak voltak akár odáig is elmenni, hogy nem csupán az angolokkal, hanem a Valoisokkal is szövetkeznek. Ez arra mutat rá, hogy még 1521-ben is, az erőteljes Habsburg-dominancia ellenére is létezett valamiféle mozgásteret a magyar külpolitikának. Ilyen alternatíva lehetett az is, hogy egy Velence-ellenes ligába is megpróbálják bevonni az európai hatalmakat – éppen egy, a Köztársaságból származó diplomata útján.

⁶⁴ „also that betwene Belgrado and Buda ben diverse places able to resist in case be furnished” – uo.

⁶⁵ „I can not with certintie tell what it is [being?] done therein” – uo.

Reginam occidere ...

Andechs-merani Gertrudis, II. András első feleségének kerek 800 évvel ezelőtti, 1213. évi meggyilkolása közkeletű és valószínű, de tételezen nem bizonyítható feltételezés szerint a királyi vadászterületként használt pilisi erdőkhöz, temetése pedig – forrásokkal immár szilárdan alátámasztva – a pilisi ciszterci monostorhoz kapcsolódott. A királyné erőszakos halála nemcsak a hazai, hanem a külföldi krónikairodalomban is nagy hullámokat vert, a 14. századi magyar krónikakompozíció és néhány hazai okleveles említés mellett mintegy 50 külföldi forrás híradására támaszkodhatunk. A kiemelkedő figyelmet a gyilkosság önmagában is rendkívüli voltán túlmenően a felmerült különleges részletek (Gertrudis állítólagos kerítő nő szerepe egy magyar főúr feleségének megbecstelenítésében, az esztergomi érsek állítólagos kétértelmű levele a gyilkosságra készülő merénylökhöz) váltották ki, továbbá az a körülmény, hogy egyes 14. századi kútfők kimondva-kimondatlanul párhuzamot vontak az 1213. évi pilisi tragédia és Zách Felicián 1330. évi tette között, ahol szintén felmerült a királynénak, Károly Róbert feleségének hasonló szerepe a merénylő leányának meggyalázásában.

Hála a viszonylag nagyszámú, eltérő módon beszámoló és érvelő, ennek megfelelően csoportokba rendezhető kútfőnek, Gertrudis halálának körülményeit már a 19. századi történetírás részletesen feltárta, és e munkát az utóbbi évek kutatása jelentősen finomította.¹ Eszerint 1213. szeptember 28-án bizonyos magyar urak, élükön Töre fia Péterrel, a királyné egykori udvarispánjával, későbbi adatok szerint Kacsics nembéli Simonnal és egy másik, a Bár-Kalán nemből származó Simonnal, Bánk, korábbi nádor vejével (megalapozatlannak tűnő közlések Bánk személyes részvételére is utalnak), megtámadták a vélhetően vadászaton részt vevő királyné sátrát, miközben a király, II. András Halics ellen hadjáratot vezetett. Magát a királynét megölték, míg a társaságában lévő Bertold kalocsei érsek, valamint VI. Lipót osztrák és stájer herceg csak nehezen tudott kimenekülni a ve-

¹ Legutóbb *Veszprémi László*: A Gertrúd királyné kerítő szerepéről kialakult legenda jogi háttéréről. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 81–84.; *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. Történelmi Szemle 51. (2009: 2. sz.) 155–194.; *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczky Gábor. Bp. 2009. 195–205.

szedelemből. A halálhírt, valamiféle nem részletezett tárgyi bizonyítékkal alátámasztva, a Halics felé tartó király elé tárták, aki visszafordult a hadból és a gyilkosságban fővételkes Péter ispánt kivégeztette. A meggyilkolt királyné testét a pilisi monostorban temették el, kivéve egy közelebről meghatározatlan testrészt, amelyet a király után küldtek, és amely a leleszi monostor templomába került (ha hitelesnek és korabelinek tekintjük a leleszi alapítólevél idevágó közlését), ahol ezután királyi adomány nyomán két pap imádkozott a lelki üdvösségéért.²

A fenti adatsor természetesen nem egyetlen forrásból származik, összeállításánál a hiteles adatok meghatározása éppúgy kutatónemzedékek munkáját igényelte, mint a kétes hitelű, illetve a biztosan utólag konstruált részletek kiszűrése, nem utolsósorban pedig ez utóbbiak keletkezési körülményeinek a körüljárása. Ez utóbbival kapcsolatban feltétlenül említésre méltó a külföldi források változatossága, a rövid és száraz, *annales* jellegű feljegyzésektől a terjedelmesebb beszámolóig. Értelemszerűen külföldi források őrizték meg azokat az idealizáló híradásokat is, amelyek Gertrudist szent életű királynéként ábrázolják, akinek ártatlan halálát égi csodajelek követték. Aligha meglepő, hogy ez utóbbi források alapvetően az Andechs dinasztia családi egyházában, a diesseni ágostonos kolostorban a 13–14. század folyamán lejegyzett, érthető módon erősen elfogult elbeszéléshez kapcsolódnak.³

Az egyetlen hazai elbeszélés, a 14. századi krónikakompozíció közlése a viszonylag kései keletű tudósítások közé tartozik, hiszen nyíltan, bár az ördög felbujtására hivatkozva, szerepet tulajdonít Gertrudisnak Bánk felesége megbecsteletésében, amit 1270 előtt, tehát II. András, és fia, IV. Béla uralkodása idején hazai krónikás aligha írhatott le; a kutatás stíluskritikai megfontolások alapján a kérdéses passzusnak a 13. századnál is későbbi, 1330 utáni keletkezésével számol.⁴ Ugyanakkor maga az alapinformáció keletkezése biztosan megelőzte a 14. századot.

Magyarországi forrásból ennél több részletet nem tudunk meg, egy feltételezhetően elsőrendű forrás, a pilisi ciszterci monostor halottaskönyve, a necrologium sajnos nem maradt ránk, és ásatási leletként rendkívül töredékesen, gyakor-

² „quedam pars corporis eiusdem in eadem est sepulta ecclesia, duoque sacerdotes ibi sunt constituti pro eius anima in perpetuum celebraturi” – *Érszegi Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről* (1214). In: Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv 16. (2003) 16., 24. *Érszegi Géza az oklevelet kétes hitelűnek tekintő történésekkel szemben keletkezési körülményei miatt szokatlannak, de adatai tekintetében hitelesnek és megbízhatónak tekinti.*

³ *Veszprémi L.: Gertrúd királyné i. m. 82–83.*

⁴ „Andreas coronatus est vicesimo septimo die post obitum regis Ladizlai, quarto Kalendas Iunii in Penthecostes (!). Cuius uxor fuit domina Gertrudis de Alamania, de qua genuit Belam, Colomanum, Andream et Beatam Elyzabeth. Sed, proh dolor, humani generis inimico procul dubio suadente uxorem Bank bani, magnifici viri, domina memorata vi tradidit cuidam suo fratri hospiti deludendam. Quam ob causam idem Bank banus de genere Bor oriundus suum gladium in regine sanguine miserabiliter cruentavit et diro vulnere sauciatam anno Domini M-o CC. XII. interfecit. Cuius corpus in monasterio grisorum monachorum de Pelis tumulatur.” – SRH I. 464–465.

latilag értelmezhetetlen állapotban kerültek elő Gertrudis pilisi síremlékének felirattörödékei; maga az +ANNO-val kezdődő felirat, amely örök (PERHENNIS) emléket állított az elhunytak, biztosan tartalmazta a halál évét, és feltehetően további tudnivalókat is, e részek azonban egyelőre még nem kerültek elő a pilis-szentkereszti ásások során.⁵ Minden további adat a részletezőbb nyugati kútfőkből származik. Ezek tartalmazzák azt a megállapítást, hogy a gyilkosság a királyné és német környezete ellen gyűlöletből (a gyilkossághoz időben legközelebb álló göttweigi annales fogalmazása szerint: *in odium Teutonicorum*)⁶ történt, mely okot a történetírás ma is a legvalószínűbbnek tekinti azon megállapítás mellett, hogy az ellenszenv fellángolását a királyné erős személyisége és kivételesen nagy személyes hatalma is táplálhatta, mely hatalom nem mellékesen a „gaz meráni” atyafiság térnyerését segítette.

Külföldi forrásaink közül külön figyelmet érdemelnek azok a viszonylag korai és részletező kútfők, amelyekről feltehető, hogy magyar informátor(ok)tól szereztek értesüléseiket, vagy éppen szerzőjük magyarországi származása valószínűsíthető. Ilyen az 1270 körül Klosterneuburgban (Alsó-Ausztria) lejegyzett Osztrák Ritmusos Krónika, amely úgy tudja, hogy a Bánk felesége elcsábításában vétkes királynét egy sátorban ölték meg és Pilisen temették el.⁷ Vélhetően a nagykáptalanra érkező magyarországi rendtársaktól nyerte értesüléseit a 13. század közepén Albericus Trium Fontium ciszterci szerzetes, aki szerint a királyné Magyarország báróinak összeesküvése folytán⁸ vesztette életét, és részletesen megemlékezik János esztergomi érsek állítólagos leveléről, mely híradás vélhetően magyarországi háttérre is támaszkodhatott. Természetesen nem tudjuk bizonyítani, de feltételezésünk szerint a királyné testét befogadó, emlékét őrző pilisi monostor saját hagyománya (miután az esemény feltehetően a monostor környékén következett be, Gertrudis adományait és halála napját pedig a helyi, nyomtalanul elpusztult necrologium

⁵ A Gertrudis-féle pilisi síremlék töredékeiről és rekonstrukciójáról l. *László Gerevich*: Pilis Abbey, a Cultural Center. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 29. (1977) 155–198., 43. kép; *László Gerevich*: Graben der Gertrud von Andechs-Meranien in Pilis. In: Sankt Elisabeth: Fürstin, Dienerin, Heilige. Sigmaringen 1981. 334–336.; *Gerevich László*: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1984. 45. ábra; *László Gerevich*: Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienser-Abtei Pilis. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37. (1985) 126., 128., 20. ábra; *Osgyáni Vilmos*: Kőszobrász-restaurátori megfigyelések a pilisi Gertrudisz síremlék töredékeinek rekonstrukciós feldolgozásához. Studia Comitatensia 17. (1985) 603–620.; *Takács Imre*: Gertrudis királyné síremléke. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Bp. 1994. 249–256.; *Imre Takács*: Fragmente des Grabmals der Königin Gertrudis. In: Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter. Ausstellungskatalog. Mainz 1998. 103–109., 276–280.; *Takács Imre*: A pilisi apátság művészeti emlékei. In: *Hervay Ferenc Levente – Benkő Elek – Takács Imre*: Ciszterci apátság Pilisszentkereszten. Bp. 2007. 39–40.

⁶ Gombos, Cat. I. 135.

⁷ „Campestri tentorio regina necatur, et in monasterio Plis hec tumulatur” – Gombos, Cat. I. 673.

⁸ „per conspirationem principum et baronum de Hungaria” – Gombos, Cat. I. 30.

feltehetően pontosan megőrizte) jelentősebb forrás lehetett a középkori történetírók számára, mint ahogyan most, adatok híján ezt gondolhatnánk.

Az alábbiakban e hazai tradíció egyik feltételezhető forráshelyére, a pilisi ciszterci monostorra összpontosítjuk a figyelmünket, tágabb értelemben a pilisi királyi vadászatok és a királyi alapítású pilisi monostor összefüggésében, közelebből pedig Gertrudis pilisi nyughelyének tárgyi emlékei ügyében.

Első kérdésünk a ciszterci monostor alapítását megelőző épületekre, ezzel együtt a világi (udvarház) és az egyházi (monostor) funkciók időbeli összefüggéseire irányul. Közismert, hogy a pilisi monostor előzményei kérdésében a kutatók kétféle álláspontot viseltek. Az épületegyüttest régészeti ásatással feltáró Gerevich László bizonyos, önmagukban nehezen értelmezhető falmaradványok alapján arra gondolt, hogy egy régi, 1184 előtt felszámolt bencés monostor maradványai lappanganak a 12–13. századi ciszterci épületek alatt.⁹ A történész Györffy György viszont azt feltételezte, hogy az egész Pilis-hegységre kiterjedő királyi erdőuraldom, a 12. század végétől vagy a 12–13. század fordulója tájától vélhetően már önálló erdőispánság területén alapított monostor helyén eredetileg királyi udvarház állt, mely egy ideig e királyi birtoktest központja lehetett, mielőtt ilyen szerepét Visegrád átvette volna.¹⁰

A 2000 után meginduló új pilisszentkereszti kutatások inkább Györffy György vélekedését támasztották alá, miután a romterület egészét felölelő geofizikai felmérések egy korábbi monostor maradványait, különösképpen pedig a Gerevich László által felismerni vélt korábbi kerengős épületegyüttest nem mutatták ki, a geoelektromos mérés azonban a ciszterci kerengő által övezett kolostorudvaron, a kútház alatt valóban kirajzolta egy korábbi épület részletét. A magunk részéről felvetjük annak lehetőségét, hogy az elnyújtott téglalap alaprajzú kőépület, melynek kváderből rakott falazatát kisebb szakaszon már a korábbi ásatások is megtalálták, annak a királyi udvarháznak a része, amely megelőzte a monostoralapítást, s melyet a 13. század elején – a kerengő és kútház kiépítése előtt – lebontottak.¹¹ Ilyen udvarházak átengedése kolostor létesítése céljára az Árpád-kor írott forrásai tükrében megszokott, általánosan gyakorolt eljárásnak számít. Kevésbé ismert azonban az a királyi gyakorlat, amely egy-egy egyházi intézmény megalapítása után is udvarházat (vendégházat) tart fenn a kolostorok közelében. Erre a lehetőségre az utóbbi évek régészeti kutatása több alkalommal is figyelmeztetett, így Pilisen is.¹²

⁹ Gerevich László valamennyi publikációjában kitartott az elenyészett bencés monostor hipotézise mellett (részletesebben l. *Gerevich L.: A pilisi i. m. 3–4.*), jóllehet e lehetőség csak egy újkori francia helytörténeti munka közlésén alapult, amely idevágó állítását hiteles középkori forrással nem támasztotta alá. *Charles Blanchot: Histoire de Notre-Dame d'Acéy. Besançon 1898. 80.*

¹⁰ *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Bp. 1998. 583–593., 691.*

¹¹ Maradványait már Gerecze Péter 1913. évi ásatása megtalálta, l. *Takács Imre: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monostorból. Művészettörténeti Értesítő 41. (1992) 1–2., 5. kép.*

¹² *Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary. II. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 409.*

A pilisi monostor Gerevich László-féle ásatása, majd évtizedekkel később a terület geofizikai felmérése a monostor épületegyüttesétől délnyugatra eső épületegyüttesre figyelt fel már korábban felismert és megszondázott nagy kiterjedésű, részben alapincézett, a felszíni töredékek tanúsága szerint kőfaragványokkal díszített kőépület felszín alatti maradványainak a felmérése volt. Ez az épület – a mellette lévő, a monostorépület tájolásától eltérő, kváderfalú épülettel együtt, melyet már Gerevich László ásatása érintett – a leletek tükrében nem tűnik korábbiak a monostor fő tömbjénél, és azzal párhuzamosan működött; már Gerevich László felvetette, hogy talán előkelő világi vendégek fogadására alkalmas vendégház volt. A vadászatok rendezésére ideális pilisi erdőség, és a benne létesített királyi udvarházak jelentősége nyilvánvalóan felértékelődött azután, hogy az óbudai királyi ház (*domus regia*) a 13. század elejétől centrális jelentőségű szék-hellyé vált.¹³

Mindez, ha nem is bizonyítja, de valószínűvé teszi, hogy az 1213-ra már rendszeresen Óbudán tartózkodó Gertrudis végzetes vadászata a Pilisben zajlott; e vadászatok alighanem összefüggtek a pilisi monostorral és a mellette álló vendégházzal, ugyanis az ásatásokból előkerült állatcsont anyagban vadászott állatok (szarvas, őz, vaddisznó, nyúl) csontjai mellett meglehetősen magas arányban szerepelnek a lovasfelszerelés kellékei, illetve a vadászat tárgyi eszközei. Az igazsághoz tartozunk azonban annak jelzésével, hogy ilyen tárgyak nemcsak az Árpád-korban, hanem a késő-középkorban is használatban voltak a monostorban, a vadászat a jelek szerint a pilisi erdőkben folyamatos lehetett a középkor folyamán.

A merénylet napja, szeptember 28-a 1213-ban szombatra esett, amit jeles nap, Szent Mihály főangyal ünnepe követett. Ha Gertrudis kíséretével szombaton még vadászaton időzött, azt kell feltételeznünk, hogy szálláshelyük olyan egyházi intézmény közelében volt, ahol a vasárnapi istentiszteleten könnyen megjelenhettek, és nem kellett például az óbudai rezidenciára visszautazniuk. Természetesen többszörös feltevés, hogy ez a pilisi monostortemplom lett volna, hiszen a vadászat pontos színhelyét sem ismerjük, de ennek valószínűségét meglehetősen nagyra ítéljük.

Gertrudis temetkezési helyének a kiválasztása a monostor építéstörténete szempontjából is kiemelkedően fontos mozzanat. A témával foglalkozó történeti munkák alapján könnyen úgy lehet gondolni – bár ezt így senki sem írta le – hogy a pilisi templomra azért esett a választás, mert a merénylet közelében volt és így a „legpraktikusabb” választásnak kínálkozott. Természetesen ilyesmiről szó sem lehet, a királyi temetkezések helyét nem véletlenszerű alkalmak, hanem mélyebb megfontolások döntötték el, a legszorosabb összefüggésben az uralkodói alapításokkal és az ezt követő, rendszerint elhúzódó építkezésekkel, és természetesen nem függetlenül az alapító koronás elődök megítélésétől sem.

---

¹³ *Kumorovitz L. Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 18. (1971) 7–57.

A pilisi monostor esetében a kutatás viszonylag korán felvetette, hogy ezt a királyi alapítást az Árpádok saját temetkezőhelyüknek szánták,¹⁴ és ennek Gertrudis idetemetése mellett nem mond ellent az az 1235-re utaló adat, mely szerint a pilisi szerzetesek tiltakoztak amiatt, hogy II. Andrást nem itt, hanem Váradon, valójában az egresi ciszterci monostorban helyezték örök nyugalomra.¹⁵ Az Árpád-házi uralkodók más kiemelkedő családtagjának itteni eltemetéséről nem szólnak a történeti források.

Mielőtt a pilisi leletek részleteire térnénk, nem haszontalan áttekintenünk a bennünket érintő időszakban a ciszterci monostorokban érvényesülő temetkezési rendnek a királyokra és hozzátartozóikra vonatkozó részét, ugyanis a rend a monostori temetkezéseket kivételesen szigorúan szabályozta.

A ciszterci rend templomai belsejében kezdetben tilos volt a temetkezés, az alapítók, a királyok, királynék és püspökök kivételével; ez utóbbiak, továbbá az apátok sírhelye a káptalanteremben is lehetett.¹⁶ A gyakorlat azt mutatja, hogy a 13. században a királyok és királynék közé értették magukat a hercegek és örgrófok, illetve ezek családtagjai is. A kiemelkedő származás és rang fontos, de nem elégséges feltétele volt az itteni eltemetésnek. Döntő mozzanatnak számított ugyanis, hogy az elhunyt előkelő az illető monostor patrónusa legyen.¹⁷ Példaként idézzük VII. Lajos francia király (†1180) esetét, akit a barbeau-i ciszterci monostorban temettek el a nagykáptalan engedélyével,¹⁸ azonban harmadik felesége, Champagne-i Adél barbeau-i temetéséhez a nagykáptalan 1206-ban már nem járult hozzá, ugyanis nem tekintették alapítónak: *sepultura dominae reginae minime revocatur, nec constat fuisse fundatricem monasterii Sacri-Portus*.¹⁹ A nagykáptalan kérdéses ülése több hónappal a királyné halála után történt, ezért valószínű, hogy a temetés a királyné akaratának megfelelően Barbeau-ban történt, de a tiltás nyomán testét átvitték Pontigny-ba (*postea vero sepulta apud Pontiniacum*), ahol apja annak idején nagy adománnyal látta el a ciszterci monostort, így ott megfeleltethetett az alapítói feltételeknek. 1567-ben elpusztított sírja a főoltár előtt volt.²⁰

¹⁴ Marosi Ernő: A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi művészetben. *Studia Comitatensia* 17. (1985) 551–556.

¹⁵ „Andreas rex Hungarie moritur et sepelitur in civitate Waradino, reclamantibus abbate et fratribus de Pelicio et super hoc causam agitantibus.” – Gombos, Cat. I. 32.

¹⁶ Jens Rüffer: *Orbis Cisterciensis – zur Geschichte der monastischen ästhetischen Kultur im 12. Jahrhundert*. Berlin 1999. 326.; Spen Wichert: *Das Zisterzienserkloster Doberan im Mittelalter*. Berlin 2000. 157.

¹⁷ 1157: „Ad sepeliendum, non nisi fundatores recipiantur.” Ezt a részletet, a vele járó nehézségekkel együtt Solymosi László már három évtizede hangsúlyozta, l. *Solymosi László: Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról*. *Levéltári Közlemények* 55. (1984) 240.

¹⁸ Alain Erlande-Brandenburg: *Le roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Genève 1975. 87–88.

¹⁹ Josephus M. Canivez: *Satuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis*. I. Louvain, 1933. 325., Art. 9.

²⁰ Erlande-Brandenburg, A.: *Le roi i. m.* 90–91.

Mindennek Gertrudis és a pilisi építkezések szempontjából nemcsak az a tanulsága, hogy 1213-ra a monostortemplom keleti része már temetésre alkalmas állapotban lehetett, hanem az a lényeges mozzanat is – miként azt már Gerevich László is felvetette²¹ – hogy mindennek előmozdításában a királyné (társ)alapítóként személyes kezdeményező szerepet is vállalt. Így a keleti templomrész (főszentély, kápolnák, kereszthajó) felhúzásának idejét Gertrudis Magyarországra jövele (1203 előtt) és halála (1213) közötti évekre valószínűsíthetjük.

Az 1967-ben meginduló pilisi ásatásoknak már az első évében is került elő a templom kereszthajójának déli szárnyában egy olyan kis oszlopféjezet, amely utóbb a Gertrudis-féle síremlék részletének bizonyult. 1969-ben merült fel, hogy bizonyos faragványok egy „ren[eszánsz] fülkés síremlék architráv” töredékei lehettek; a kora gótikus, kivételes minőségű leletek korát ekkor még tévesen határozták meg. 1971-re már az is kiderült, hogy ezek a töredékek a templom kereszthajójában sűrűsödnek.²² E területen a munka 1976-ban is folytatódott. Ennek során további, részben festett töredékek jutottak napfényre.²³ A leltárkönyvből az is kiderül, hogy a síremlék részeként biztosan azonosítható, apróra tört darabok többsége a templom négyezete területén, illetve a közelben, a kereszthajó északi szárnyát kitöltő törmelékből került elő; egy-egy darab azonban messzebbre is jutott, a templom déli mellékhajójába, valamint a templomon kívülre, az északi mellékszentélyek keleti zárófalától keletre, a kerengő déli folyosója környékére, sőt, a távolabbi vízikerek árkába is. Mindez nyilvánvalóan a templom pusztulásával, illetve a bontási munkálatokkal összefüggésben történt. Ezt azok a fenti megfigyelések támasztják alá, melyek szerint a kérdéses töredékek jelentős része kevéssel az egykori padlószint felett, a rájuk rakódott törmelék réteg alján hevert.

A rendkívüli minőségű leletek alapján az ásatók számára nyilvánvaló lehetett, hogy a templom keleti térfelén igen jelentős sír lappang. A szentély és a kereszthajó térségének ilyen szempontú módszeres kutatásáról mindazonáltal nincs adatunk, az utóbb Gertrudisnak tulajdonított falazott kőszír (ásatási számozás szerint az 57. sír) szinte véletlenül került elő egy, a négyezet pilléreinek falalapo-

²¹ Gerevich, L.: Ergebnisse i. m. 129.

²² „... a kereszthajóban maradt, még nem bolygatott törmelék réteg kitermelését kezdtük el, miután a két éve ráhányt törmelékelt eltávolították. Itt igen sok apró értékes faragott homokkő darab került elő, fejezetek bimbója, kisebb fejezetek. Kiemelkedő azonban a szántói homokkőből faragott kisebb figurális és architektúrális darabok, a síremlék részei. Egy ülő figura alsó része, egy fél alsó ülő figura alsó része, egy nyakrész, egy fél oszlopfő, két nagyobb oszlopfő töredéke, néhány egyedülálló oszloptörzs és applikált hengertag. Ezek a darabok 10–20 cm magasságra feküdtek a föltételezett szint fölött, erősen földes (20 cm vastag) törmelékben. A téglapadló itt hiányzott, már a pusztítás előtt föltéphették...” – részlet Gerevich László ásatási naplójából, 1971. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

²³ „A négyzet közepétől kissé nyugatra, közvetlenül a feltöltés fölött a legelső pusztulási rétegben két fej töredéke került elő. A szarkofág töredékei. Mindkettőn a haj fűrtejei láthatók, és egy, illetve két szem. A kisebb fejen kék festés nyomai. A pusztulási réteg alatt az egykori padlót felszedték” – részlet Gerevich László ásatási naplójából, 1976. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

zása vizsgálatára hivatott kutatóárok ásása során, a négyzet közepén, a főoltár előtt, 1981-ben. Ebből az évből sajnos már nem maradt ránk ásatási napló (miként a feltárások utolsó, 1982-es évből sem), a kevés részletet így csak a sírt feltáró Laszlovszky József és Szentpéteri József visszaemlékezései,²⁴ illetve Balás Vilmos művezetőnek zömmel munkaszervezési adatokat tartalmazó saját naplójából ismerjük.²⁵ Szóbeli visszaemlékezés szerint a sírban feltárt csontvázat Kiszely István, az MTA Régészeti Intézete antropológusa, kezdetben férfias nőnek tekintette, pontosabb meghatározására (hogyan ti. férfi) csak azután került sor, hogy az előkerült embertani anyagot Budapesten alaposabban megvizsgálta. Úgy tűnik, hogy a Gertrudis azonosítását nem segítő embertani adat nyomán a szarkofág helyét a következő évben is keresték az északi kereszthajóban, eredményre azonban nem jutottak.²⁶ Miután Kiszely István adatai nyomán,²⁷ mi szerint a kérdéses férfi sírját kitöltő szemetes földben több más személy csonttöredékei is előkerültek, így egy női koponyarészlet is, esetleg diadémra vagy koronára utaló, barnára színeződött csikkal a homlokrészen, Gerevich László publikációiban felsemés megoldás született. Tekintettel arra, hogy az 57. síron kívül más kiemelkedően fontos, épített sírmaradványt nem találtak, ezt a helyet jelölték meg, mint Gertrudis eredeti temetkezését, amelybe utólag valaki mást is eltemettek, majd a síremléket a török korban, vélhetően már az 1526. őszi török támadás idején széttörték és az alatta fekvő halotta(ka)t megbolygatták és kifosztották.

A fenti kombináció a megjelent rövid közlemények tükrében logikusnak és hihetőnek tűnt, és ennek nyomán mind a régészeti, mind a művészettörténeti szakirodalomban szilárd tényé vált, hogy a feltárások nemcsak Gertrudis királyné 13. századi síremlékének töredékeit, hanem magát a sírhelyet, sőt, a királyné bizonyos

²⁴ Laszlovszky József és Szentpéteri József diákként, illetve fiatal kutatóként vett részt Gerevich László pilisszentkereszti ásatásán; visszaemlékezésük szerint a kérdéses sír egy pénteki napon került elő, melynek kibontását még aznap délután, a heti munka utolsó, megnyújtott óráiban végezték el. Balás Vilmos naplójából kikövetkeztetve ez 1981. május 29-én lehetett, mely napról a napló sajnos semmiféle bejegyzést nem tartalmaz. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest) Az eseményeket Balás Vilmos alább idézett naplójában csak a következő hét elejétől követhetjük. Itt mondok köszönetet régész kollégáimnak, Laszlovszky Józsefnek és Szentpéteri Józsefnek, hogy idevágó visszaemlékezéseiket megosztották velem.

²⁵ „1981. június 1. Hétfő [...] A diadalív előtti négyszögben talált előkelő kő sír környékének részletes átvizsgálása és a kereszthajó északi felének tüzetes feltárása folyik [...] június 2. [...] A tegnapi munka folytatása. Kiszely István antropológus felszedte a diadalív előtti kő sírhely anyagát és bevitté Budapestre [...] június 9. [...] A kővel bélelt és a diadalív előtti négyszögben talált sír környékének átkutatása és egyben a visszatemetése is” – Balás Vilmos naplója, 1981. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

²⁶ „1982. június 17. [...] megkezdtük a templom északi falának északkeleti sarkában feltételezhető szarkofág helyének keresését” – Balás Vilmos naplója, 1982. (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára, Budapest)

²⁷ *István Kiszely: An Anthropological Examination of Human Bones Coming to Light from the Territory of the Pilisszentkereszt Abbey. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 12–13. (1982–83) 227–239.*

csontmaradványait is napfényre hozták. Könnyebb helyzetben volt a művészettörténet, hiszen az oltár előtt létesített, központi helyzetű, falazott sírgödör fölé kiválóan lehetett síremléket rekonstruálni a környékén szétszóródott faragott kőtöredékek segítségével, ráadásul a sír helye egyértelműen igazolhatta, hogy a temetés idejére a templom keleti része a szentélyvel, mellékkápolnákkal és a kereszthajóval már elkészült és így egy királyi temetés számára alkalmassá vált. A régészet ennél nehezebb helyzetben volt, ugyanis az 57. sír embertani leletei hosszú időn át lappangtak (e sír kivételével az összes többi pilisi sír embertani anyaga a szentendrei Ferenczy Múzeum gyűjteményébe került), hitelesítő vizsgálatukra és természettudományos korhatározásukra így nem is lehetett gondolni. Mindazonáltal a hiányos adatok is kérdéseket vetettek fel és meglehetősen súlyos ellentmondásokat tükröztek.

Történeti, művészettörténeti és régészeti adataink – egybehangzó és régóta ismert módon – arra utalnak, hogy a templomok legértékesebb temetkezési helyei a főoltár közelében voltak. Ez alól a ciszterci templomok sem jelentettek kivételt, és a példákat Gertrudis, illetve II. András hozzátartozóinak temetkezései is gyarapítják.

Gertrudis testvére, (Szent) Hedvig I. Piast Henrik sziléziai herceg (†1238) felesége volt, aki özvegyéveit a férje által alapított sziléziai Trebnitz ciszterci apácakolostorában töltötte és sírhelyét is itt jelölte ki.²⁸ Az apácának soha be nem öltözött, ezért a klauzúrán kívül élő özvegy hercegné legendája szerint halála előtt hosszas és éles hangú beszélgetést folytatott sírhelyéről az apátnővel, aki nem volt más, mint saját, Gertrudis nevű leánya. Miután Hedvig férjét, mint herceget és alapítót a templom kiemelt pontján, feltehetően az altemplomban temették el, apátnő leánya magától értetődőnek tekintette, hogy Hedviget majd mellé helyezték, amit az özvegy hercegné mereven elutasított, és inkább gyermek unokaöccsei mellé akart temetkezni a Szent János oltár elé, leánya azonban rábeszélte, hogy a főoltár közelében, az attól délre elhelyezkedő Szent Péter kápolnában válassza ki örök nyughelyét.²⁹ Az 1267-es szentté avatás után a Szent

²⁸ *Joseph Gottschalk*: St. Hedwig, Herzogin von Schlesien. Köln–Graz 1964. 5., 119–130., 166., 214.

²⁹ „Invalenscente egritudine domina Gerdrudis, eius filia, protunc abbatissa in Trebnicz, ab ipsa sciscitabatur, ubi eligeret sepulturam. Illa ex humilitate respondit: »In communi cimiterio sepelire desidero«. Cum autem filia non consentiret, in loco capituli sororum sepeliri peciit simpliciter. Filia respondit: »Te ducem, te matrem, in patris mei ponemus sepulchrum«. Respondit mater: »Si oportet me humari in ecclesia, contestor te per Deum et obsecro, filia, ut in tumulo patris tui, a cuius thoro pluribus annis disiuncta fui, non colles corpus meum. Nolo coniungi mortuo mortua, a quo dum viverem diu fui separata«. Dixit filia: »Cum fratre meo Hinrico faciam vos tumulari«. Cui Hedwigis: »Cum nullo volo habere consorcium in sepulchro. Sed si omnino in ecclesia decreveritis me sepelire, ante altare sancti Johannis ewangeliste me consulo sepelire«, quia ibi sepulti iacebant quidam pueri nepotuli sui, quorum diligens innocenciam, cum eis sepelire adoptabat. Dum autem filia diceret: »Ante altare sancti Petri te matrem collocabimus, ut sepulchrum tuum semper ante oculos nostros habeamus«. Illa prophetico illustrata spiritu dixit: »Hoc si feceritis, penitebit vos in brevi propter impedimenta, que venient vobis ex mea sepultura«. Quod et factum est, nam a multitudine visitantium sepulchrum sororibus plurima venerunt incommoda.» – *Wojciech Mrozowicz*: Eine unbekannte „Via beate Hedewigis“ aus den Sammlungen der Universitätsbibliothek Breslau/Wrocław. In: Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. Hrsg. Eckhard Grunewald, Nikolaus Gussone. München 1996. 75.

Péter kápolnát lebontották és helyébe a nagyobb Szent Hedvig-kápolnát építették. A főoltár előtt álló magas síremlék csak a barokk kor alkotása (1680).³⁰

II. András és Courtenay Jolán leánya, Jolánta királyné, I. (Hódító) Jakab katalán és aragón király második felesége (†1251) végrendeletében úgy rendelkezett, hogy a vallbona-i ciszterci monostorban temessék el, egyszerű sírban Szűz Mária oltára előtt (*ut fiat mihi sepultura plana ante altare Beate Virginis*). Ma is álló síremléke, a főszentély déli oldalához épült szarkofág csak 1275-ben készült el.³¹

Ismerve azt a tiltást, ami a ciszterci templomok belsejében emelt magas, a járást akadályozó síremlékekre vonatkozik (1194),³² aligha meglepő, hogy a középkorban közvetlenül az oltár előtt, vagy a négyezet térségében a padlóból magasan kiemelkedő tumbákat nem ismerünk, legfeljebb domborműves kőlapokat, mint amilyenek Otto meissenai örgróf, felesége, Hedwig és gyermekei altzella-i sírját fedték egykor az oltár előtt, ahol sírköveik a 17. században előkerültek.³³ Marienstattban II. Hermann münsteri püspököt (†1203), aki a ciszterci monostor alapításában jelentős érdemeket szerzett, a főoltár elé temették el (*sepultus autem in medio sanctuarii ante summum altare*), sírját lapos, vésett díszű, stílárius szempontból a 13. század közepére keltezhető sírkő fedi.³⁴ Az ennél magasabb síremlékek vagy az északi kereszthajóba, illetve a főszentély melletti kápolnába kerültek, esetenként külön oltárral ellátva, pl. II. Henrik fejedelem és családtagjai tumbái a doberani ciszterci monostorban (*in capella, ubi progenitores nostri requiescunt*),³⁵ vagy a déli mellékhajóban, esetleg a hosszház más pontján helyezték el őket.³⁶

Az elmondottak önmagukban is súlyos kételyeket ébresztenek aziránt, hogy Gertrudis magas, esetleg valamiféle baldachinszerű felépítménnyel is ellátott síremléke az 57. sír fölött állhatott a négyezet közepén, elzárva a szentélyt a főhajó stallumaiban ülő szerzetesek szeme elől.

A pilisi templomnégyezet területén talált sírok korai voltát több apró régészeti adat is bizonytalanná teszi. A szóban forgó 57. sír falazata az andezittufa

³⁰ Stanisław Klimk: Trebnitz. Heiligtum der hl. Hedwig. Wrocław 2002. 14.

³¹ Jankovits Katalin: Árpád-házi Jolánta/Violant temetkezése Vallbona de les Mongesben (Lérida, Katalónia). In: Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in honour of Mária Prokopp. Szerk. Tüskés Anna, Kerny Terézia. Bp. 2009. 56.

³² Békefi Remig: A pilisi apátság története. I. Pécs 1891. 296.

³³ Christiane Greska: Der Got Genad. Studien zu Form und Funktion figürlicher Frauendenkmäler des Mittelalters in Deutschland. München 1996. 42–43.; Magirius, Heinrich: Vier Stifter-Grabplatten des 13. Jahrhunderts im Kloster Altzella. Sachsen und Anhalt 19. (1997) 287–326.

³⁴ Jochen Luckhardt: Grabdenkmäler in Zisterzienserkirchen. Eine Studie zu den Werken in Marienfeld, Gravenhorst und Fröndenberg. In: Monastisches Westfalen. Klöster und Stifte 800–1800. Münster 1982. 460–461.

³⁵ Greska, C.: Der Got i. m. 47., 161.; Juliane von Fircks: Memoria und politische Repräsentation. Das Grabmal Königin Margarethes von Dänemark (†1282) in der Zisterzienserkirche zu Doberan. In: 3. Forschungen und Beiträge zum internationalen wissenschaftlichen Kolloquium in Naumburg vom 05. bis 08. Oktober 2011. Petersberg 2012. 114–115.

³⁶ Helmut Engel: Das Zisterzienserkloster Amelungsborn. München–Berlin 1966. 14–15.; Luckhardt, J.: Grabdenkmäler i. m. 463–469.

kváderek között kevés téglát is tartalmaz, közelében pedig több hasonló tájolású és helyzetű sír (1/1971. sír, 58/1981. sír) gödre átvágott egy korábbi padlószintet, ami szintén késő középkori eredetet sejtet.

Még súlyosabb problémát vet fel az ásató Gerevich László ide kapcsolódó magyarázata. A professzor egyrészt feltételezte, hogy a kváderkövekből gondosan kialakított temetkezési hely Gertrudis első sírja volt, ahonnan a testet a díszes síremlék elkészülte után kiemelték, majd a sírgödörbe idővel más temettek, akinek csontvázát utóbb megbolygatták, másrészt – az előbbieknél ellentmondva – megemlítette, hogy a kő sírban egy női koponyatöredéket is találtak: „egy filigrán, domború homlokú, pánt nyomait mutató koponyatöredék esetében csak a királynő idetemetett fejére gondolhatunk”.³⁷ Az elképzelés kiindulópontja az az egyébként reális körülmény, hogy az ilyen magas síremlékek általában nem a szó szoros értelmében vett szarkofágok voltak, tehát nem rejtettek holttestet magukban, hanem egy, a talajfelszín alá süllyesztett sír fölé emelték őket (1. kép). Ezeket a rendszerint kifalazott sírüregeket azonban eredetileg nem töltötte ki föld, csupán nagy kőlap(ok)kal fedték őket a tetem sírba helyezése után. Jól látható ez az 57. sír férfitemetkezése esetében is, mely sírt úgy bolygatták meg, hogy azt nem fedte föld, ezért gurulhatott a felbillent koponya a sírgödör egyik sarkába (2. kép). Ha valóban utántemetkezés történt volna, akkor a királyné csontjai nem a sírföldben, hanem félretolva vagy csomóba rakva a sírgödör alján kerültek volna elő, esetleg teljesen eltávolították volna őket. Ez az eljárás azonban egyet jelentett volna azzal, hogy a magas síremléket előzőleg szétbontják, majd a másodlagos temetés lebonyolítása után a királyné feliratos tumbáját helyreállítják az új sír fölé. Ez nyilvánvaló képtelenség, amire a középkori viszonyok között gondolni sem lehet. Reálisabb lehetőségre utal az az ásatási dokumentációban jól rögzített részlet, hogy a kérdéses sírföld valójában égésnyomokat tartalmazó szemetes föld, amely a templom pusztulása és az azt követő sírfosztogatás során, a sírületet fedő kőlap elmozdítása után került jelenlegi helyére. E vegyes összetételű földben a Gertrudis-féle síremlék és a 14. századi templomrekesztő (*lettner*) faragott töredékei mellett égett üvegablak töredékek, késő középkori, hasonlóképpen megégett könyveretek és faszén darabok is voltak, feltehetően az 1526. évi török gyújtogatás maradványa. A sírföldből kiemelt egyik faszén darab radiokarbon keltezése is azt erősítette meg, hogy ez a betöltés legkorábban a késő középkorban kerülhetett ide, mivel a mérés az 1 σ tartományban 1285–1390 közötti intervallumot eredményezett (Deb-11898). Hasonló eredményt kaptunk a templomhajót borító faszenes omladékból vett minta esetében is (1310–1405, Deb-11940), amiből arra következtethetünk, hogy a szén a középkori templomi berendezés elégéséből származik. Ennél tovább évekig nem sikerült lépünk, ugyanis a Gertrudis-szal kapcsolatba hozható 57. sír embertani leletei hiányoztak a pilisszentkereszti leleltraktárban őrzött, egyébként hiánytalanul együtt maradt antropológiai anyagból. Így

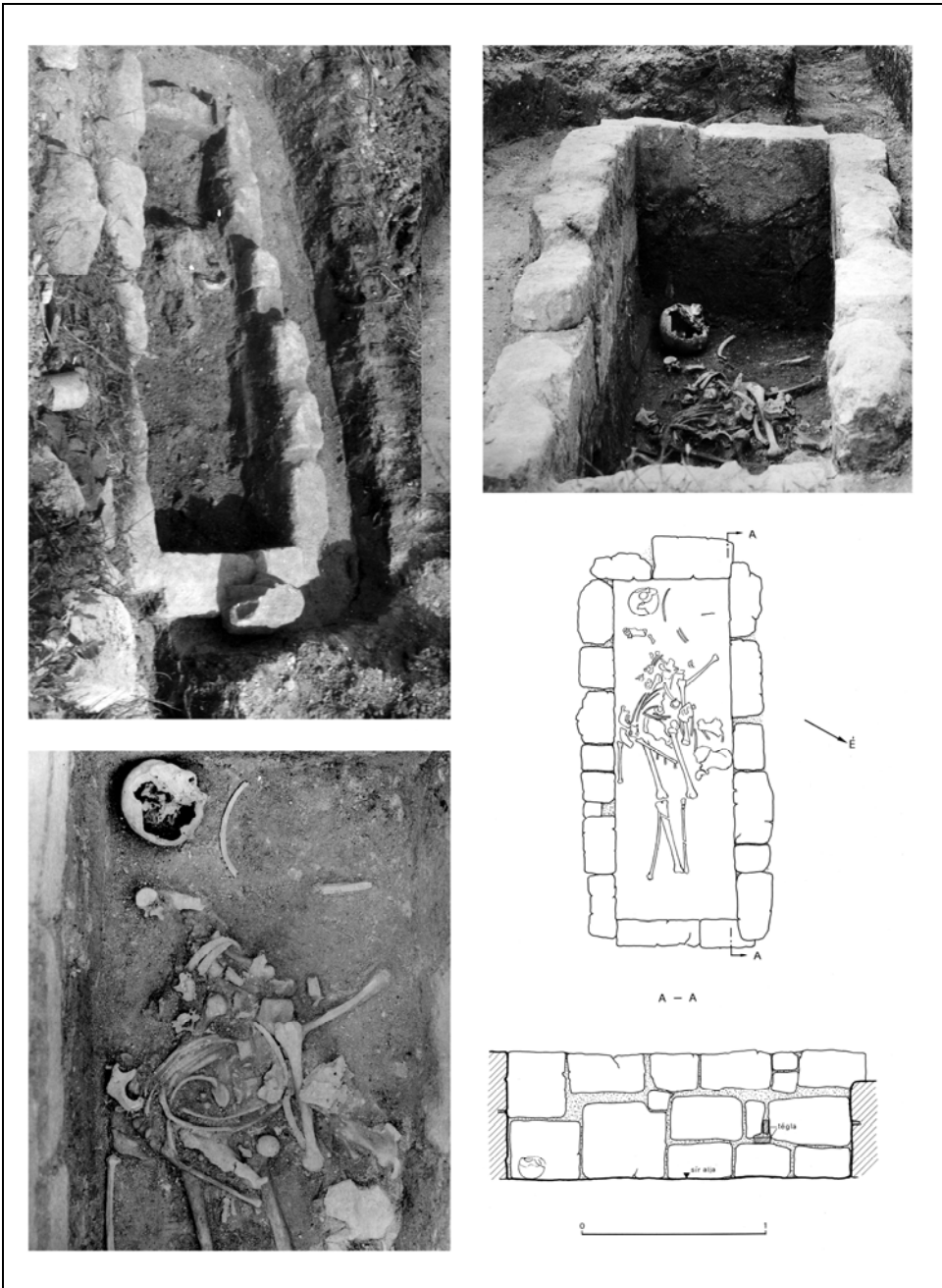
³⁷ Gerevich L.: A pilisi i. m. 9.

1. kép. Középkori kódex illusztrációi tumba, illetve az alatta elhelyezkedő sír ábrázolásával.
Észak-angliai műhely, 1450 körül (Erwin Panofsky: Grabplastik. Vier Vorlesungen über
ihnen Bedeutungswandel von Alt-Ägypten bis Bernini. Köln 1964. 266. kép nyomán)

jobb híján követtük a régebbi régészeti, és az erre épülő művészettörténeti kutatást, amely a sírt nagy valószínűséggel Gertrudis temetkezési helyének tekintette, mely fölé, a kőalapozást felhasználva, hozzávetőlegesen egy évtizeddel a haláletet után francia mesterek kiváló minőségű, díszes síremléket emeltek. Ráadásul a fennmaradt sírrajz elvben zárta ki, hogy akár bolygatott női váz is fektetett a sírgödör alján (2. kép).³⁸

³⁸ Benkő Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása. In: Hervay F. L. – Benkő E. – Takács I.: Ciszterci apátság i. m. 20–21.

2. kép. Pilisszentkereszt-Klasmokert, 57. sír, ásataási felvételek és sírrajz (MTA BTK Régészeti Intézet Adattára)

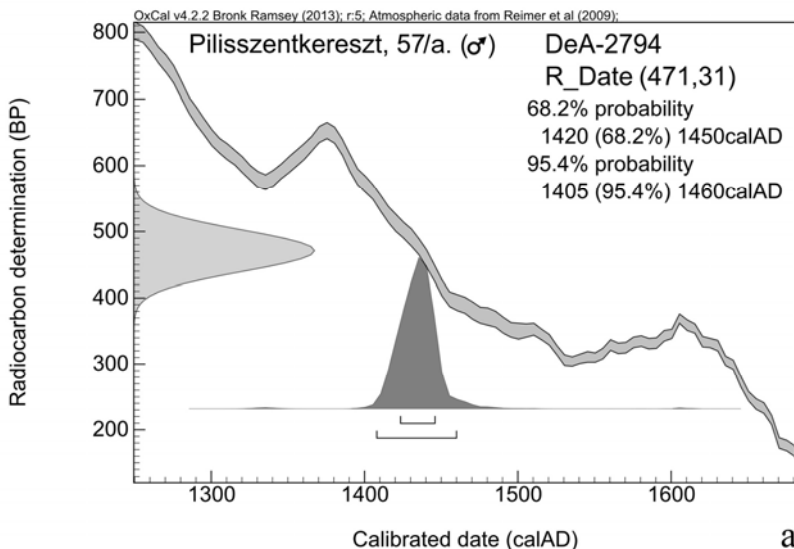
A királynégylkosság 800. évfordulójának közeledte, egyben a Gertrudis csontvázára, sőt hovatovább azok ünnepélyes újratemetésére vonatkozó, a civil szférából érkező kérdések az MTA BTK Régészeti Intézet irattárának átfogó vizsgálatára ösztönöztek. Ennek során előkerült egy átadás-átvételi jegyzőkönyv (1995. március 2.), amely bizonyos, Kiszely István által a Régészeti Intézetben hátrahagyott embertani anyagok (köztük pilisszentkereszti csontok) átadásáról szól a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára számára.³⁹ E nyomon elindulva sikerült 2013 nyarán az Embertani Tárban az 57. sír elveszettnek hitt csontanyagát azonosítani, majd a maradványokat megvizsgálni. Az új vizsgálatok több ponton is módosították Kiszely István leletfeldolgozásának eredményeit, ezzel együtt a leletgyűttest logikusabban értelmezhetővé tették. Kiszely István közzétett tanulmánya⁴⁰ szerint a kérdéses sírból négy egyén vázmaradványok kerültek elő. Közülük az 57/a-nak jelölt váz egy 50–60 éves, 167–171 cm magas férfi csaknem teljes váza volt, melynek koponyája és állkapcsa ma már nem volt fellelhető az anyagban. Bal oldali lábközépcsontján zöld patina nyomok látszanak, ami arra utal, hogy eredetileg valamiféle melléklettel temették el. A fenti koponyához hasonlóan nem tartalmazta a leletanyag azt az 57/b. számmal jelölt, kb. 30 évesnek meghatározott töredékes női koponyát sem, amelyet Kiszely István Gertrudis koponyájának tartott. Meglepetést okozott viszont az 57/c. maradvány, melyet Kiszely egy 40–45 éves férfi csontjainak határozott meg, a valóságban azonban egy hozzávetőlegesen 30–40 éves nő vázrészletének (karcsontreredékek, csigolyák, medence töredékek, mindkét oldali combcsont és sípcsont részletek) bizonyult. Talán ebből az együttesből származik egy vélhetően női, bal oldali járomcsont is. A csontanyag feltűnő módon töredezett. Az 57/d-vel jelölt vázmaradvány nem került elő, ellenben az anyagban számos állatcsont is szerepel.⁴¹ Összességében tehát két személy csontjaival számolhatunk. Közülük a férfi a későbbi, csontváza a sírgödör alján feküdt (2. kép), míg a nő apróra tört csontjai, köztük a koponya töredékei is a sírföldben kerültek elő. Maguk a csontok jól azonosíthatóak azokon a fényképes tárgykartonokon, amelyeket Kiszely István készített a Régészeti Intézet Adattára számára. Lényeges hiány, hogy egyik váz koponyája sem található az Embertani Tárnak átadott anyagban, pedig ezek is szerepelnek az említett tárgykartonok fényképein. Közülük a női koponyatöredék Kiszely István későbbi kutatásainak is a tárgyát képezte.⁴²

³⁹ A hosszas, de végül a vártnál eredményesebb keresgélésért Darázsny Beatrixnak, az MTA BTK Régészeti Intézet Adattára vezetőjének, Köhler Kitti antropológusnak (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest), továbbá a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára vezetőjének, Pap Ildikónak és az Embertani Tár munkatársának, Bernert Zsoltnak tartozom sok köszönettel.

⁴⁰ *Kiszely, I.*: Antropological i. m. 227–239.

⁴¹ A fenti részletek forrása antropológus kollégáim kéziratos jelentése: *Bernert Zsolt – Köhler Kitti – Pap Ildikó*: Pilisszentkereszt, 57. sír – embertani jelentés. Bp. 2013.

⁴² *Ildikó Hankó – István Kiszely*: Esame fisico antropologico dei resti della testa di S. Elisabetta nella Basilica S. Francesco alla Rocca, dei Fratri Minori Conventuali a Viterbo. In: Piacentini, Ernesto:

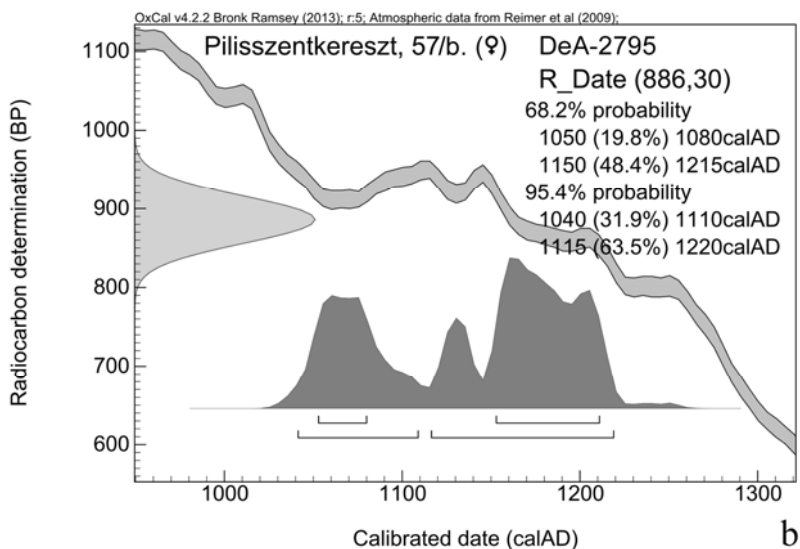

3. kép. Pilisszentkereszt-Klastromkert, 57/a. váz (15. századi férfi) kalibrált radiokarbon kormeghatározása (MTA Atommagkutató Intézete Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratórium, DeA-2794/2013)

Fontos eredményt hozott a két vázból vett csontminták korszerű módszerekkel (AMS) történő szénizotópos kormeghatározása. A férfi csontváz esetében ez viszonylag szűk időhatáron belül az előzetesen gyanított eredménnyel járt, amennyiben a csontváz kora 1σ pontossággal az 1420–1450 közötti időszakba esik (68,2%-os valószínűséggel), de még a tágabb, 2σ -s datálás is az 1405–1460 közötti intervallumban maradt, igen magas, 95,4%-os valószínűséggel (3. kép).⁴³ Érdekesen alakult a női maradványok nagy izgalommal várt mérése. Miután – mint kiderült – Árpád-kori leletről van szó, e kor kalibrációs görbéjének adottságaiba ütköztünk, amelyek a fentihez hasonló pontosságú eredményt nem tesznek lehetővé. A kapott időhatár ennek megfelelően rendkívül tág (1040–1220), amin belül két kisebb intervallum emelkedik ki. 68,2% a valószínűsége annak, hogy a vizsgált nő vagy az 1050–1080 közötti időszakban, vagy pedig az 1150–1215 közötti intervallumban élt (4. kép). A csatolt diagramból világosan látszik, hogy ez a későbbi időpont jóval valószínűbb. Ezt támasztja alá az is, hogy az 1184-ben alapított, de az új templom felépítéséhez csak a 13. század legelején eljutó monostorban

La reliqua del „Caput Sanctae Helysabeth (reginae Hungariae) theca argentea opertum” in Viterbo. Roma 1998. 37–54.; *Hankó Ildikó*: A királysírok sorsa. Géza fejedelemtől Szapolyai Jánosig. Bp. 2007.³ 262.

⁴³ A radiokarbon adatok kalibrálásában és értékelésében nyújtott segítségéért Oross Krisztián kollégámnak (MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest) mondok köszönetet

4. kép. Pilisszentkereszt-Klastromkert, 57/b. váz (12–13. századi nő) kalibrált radiokarbon kormeghatározása (MTA Atommagkutató Intézet Hertelendi Ede Környezetanalitikai Laboratórium, DeA-2795/2013)

11. századi temetkezésekkel nem számolhatunk, ilyenek csak a monostortemplomot megelőző korai templom temetőjében lehetnek. Tekintettel arra, hogy a korábban elmondottak fényében a 12. század második felétől a 13. század elejéig terjedő időszakban nem számolhatunk túl sok előkelő nő eltemetésével a szentély és a kereszthajó területén, a váztöredékeknek a koponya hiányában csak hozzávetőlegesen meghatározható életkora (30–40 év) pedig nem esik távol a királyné tényleges életkorától (1185–1213), elvben lehetségesnek tarthatjuk, hogy a női maradványokat Gertrudishoz kössük, a minden kétséget kizáró azonosítással azonban adósok maradunk. Ehhez csak körülményes, nagy kultúrdiplomáciai szervezést igénylő eljárással juthatunk közelebb, amennyiben a pilisi csontminta archaeogenetikai vizsgálatának eredményét sikerül összevetnünk Gertrudis leánya, Árpád-házi Szent Erzsébet fennmaradt, a jelek szerint nem minden esetben első osztályú, tehát biztosan a szent csontvázából származó koponyaareklyék genetikai profiljával, és e munka egy esetben olyan egyezésre vezetne, amely kölcsönösen azonosíthatná Gertrudis és Erzsébet csontmaradványait. Egy másik kiindulópont, hogy tudniillik az esztergomi középkori ferences templom szentélyében esetleg sikerül majd azonosítani II. András és Gertrudis elsőszülött fia, a későbbi IV. Béla király (1270), illetve ennek fia, Béla herceg (†1269) földi maradványait, bevonva ezeket is a genetikai vizsgálatok körébe, egyelőre nem alapozhatunk.⁴⁴

⁴⁴ Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiaja. Esztergom és a dorogi járás. Bp. 1979. 144–148.

Összefoglalva kutatásaink több síkon futó, szerteágazó eredményeit, lehetségesnek, de teljes körűen még nem bizonyítottak véljük, hogy Gertrudis csontvázának bizonyos részletei valóban napfényre jutottak a pilisi ásatások során. Rögtön hangsúlyoznunk kell, hogy ezek nem eredeti helyzetükben, hanem egy másik sír betöltésében, másodlagos helyzetben kerültek elő. Ennek okát nem abban látjuk, hogy Gertrudis sírjába valakit a középkor folyamán utólag beletemettek volna, az eredeti temetkezés csaknem teljes felszámolásával, majd a síremlék visszaállításával, ami a középkori viszonyok ismeretében gyakorlatilag elképzelhetetlen lenne. Inkább az tünik számunkra egyre valószínűbbnek, hogy az 57. sír nem Gertrudisé, soha nem is volt az, viszont a feltört, eredetileg földdel ki nem töltött sírgödörbe belekerültek a közelben, a kereszthajó vagy a szentély területén elhelyezett, a templom feldúlásakor teljesen összetört síremlék és a királyné csontvázának bizonyos részei, más, égett és törött, szemét jellegű maradványokkal együtt; vélhetően beleszórták, belesöpörték vagy idővel beletaposták őket az 57. sír üregébe.

E téren többet és biztosabbat azonban csak az előttünk álló genetikai vizsgálatok és a templom új, hitelesítő ásatása nyomán mondhatunk.⁴⁵

---

⁴⁵ A tanulmány az OTKA 81834. sz. kutatói pályázata („A Pilis-hegység középkori régészeti emlékei”) segítségével készült.

Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi

Volt egyszer egy király Magyarország királyságában, a neve Gault.” – így kezdődik a *messire Charles de Hongrie*, azaz Magyarországi Károly úr kalandos életét elmesélő középkori francia lovagregény.¹ A történet szerint Károly Gault királynak és feleségének, Emeraude királynénak, a német császár unokahúgának volt egyetlen, kései gyermeke. Az ország állandó harcban állt a csehekkel, a király azonban hosszú ideig sikeresen védte meg királyságát. Az egyik összecsapásban foglyul ejtett egy cseh előkelőt, Guy-t, aki olyannyira elnyerte a király bizalmát, hogy a magyar főváros, Rubie őrzését is reá bízta. Guy visszaélve a király bizalmával, titkos üzenetet küld az ellenségnek, akik ezután hajóval megérkeznek Rubie kikötőjébe, megtámadják a várost, lemészárolják lakóit, és palotájában rajta ütnek Gault királyon. Gault bátran szembeszáll az ellenséggel, de életét veszti, feleségének és gyermekének azonban egy szolga segítségével sikerül elmenekülni. A menekülésben megfáradt királyné elalszik, egy arra járó bolond pedig ellopja a kislít – útjuk itt hosszú időre elválik; a bánatos Emeraud egy beginakolostor lakója lesz, az ellopott Károlyt pedig a bolond úrnője, Goderes neveli fel. Betöltve tizennyolcadik életévét, az ifjút felismeri apja egykori fegyvertársa. Károly ily módon megtudja, hogy Magyarország királyának fia és örököse;² fegyvereket kér Goderes úrnőtől, és unokatestvéreivel együtt útnak indul – ezzel kezdetét veszi a lovagi kalandok végeérhetetlen sorozata.³

---

¹ „Cy fut ung roy ou royaulme de Hongrie, qui avoit nom Gault.” – Le roman de messire Charles de Hongrie. Texte en prose de la fin du XVe siècle. Edition par Marie-Luce Chênerie. Toulouse 1992. 1.

² „Certes, mon seigneur, mon amy, vous n’êtes pas mon filz ne je suis voustre mere. Je vous dy qu’êtes filz du roy Gault de Hongrie et de la noble damme et royne Esmeraude, sa femme.” – mondja ekkor a történet szerint az őt felnevelő Goderes úrnő Károlynak. Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. 15.

³ A regény fejezeteiről készült áttekintő ismertetést l. a kiadás előszavának a végén: Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. XL–XLVI.; a történetről magyar nyelven két tanulmány is született, mindkettő röviden ismerteti is a cselekményt. *Csernus Sándor*: Történelem és fikció: Magyarországi Károly úr regénye. Acta historica 99. (1995) 5–29., a regény tartalma: 24–28.; *Máté Györgyi*: Magyarországi Károly úr regénye. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Bp. 2002. 123–139. Köszönöm Csernus Sándornak, hogy ez utóbbi munkára felhívta a figyelmemet.

A regény másik főszereplője Károly szerelme, Satine hercegnő, aki Duglose öregecske királyának a felesége – Károly és Satine megismerkedése már a lovagi kalandok része. A regény 59 fejezetében a „Kék lovag” álnév alatt vitézkedő Károly szüzeket ment meg, harcol lovagi tornákon és nyílt mezőn, megküzd vademberekkel, szárnyas lovaggal; szíve hölgyét, Satine-t egy szörnyetegtől menti meg. A kiszabadított ifjú királyné és megmentője azonnal egymásba szeretnek (a 12. fejezetben), de csak számtalan fordulat és nehézség után, a regény végén (az 56. fejezetben) lehetnek végre egymáséi. A történet nagy részének helyszíne az elfoglalt Magyarországtól távol fekvő, leginkább Dél-Franciaországgal azonosítható Duglose, a cselekmény szempontjából rendkívül fontos első és utolsó fejezetek azonban jórészt Magyarországon játszódnak. Satine megözvegyül, találkozik Károllyal, akivel titokban elígérkeznek egymásnak (51. fejezet); ezt követően Károly serege élén Magyarország visszahódítására indul. Az utat tengeren teszik meg, egy heti hajóút után partra szállnak Grilloise kikötőjében, ahonnan előbb Libourne városába érkeznek, amely hősies védőjének, Gautage-nak köszönhetően az eltelt hosszú idő alatt sem került a csehek kezébe, majd egyre gyarapodó hadával a főváros, Rubic ostromára indul. Károly hősies küzdelemben beveszi a várost, új parancsnokát, Malifert párbajban legyőzi, az országot egykor apjától elorzó Guy-t pedig kivégezteti. Anyját visszahívja a kolostorból, és hatalmas ünnepség közepette a visszaszerzett ország királyává koronáztatja magát. Gyorsan felvirágoztatja királyságát, a boldog befejezéshez már csak szerelme kezének elnyerése hiányzik. Míg Károly Magyarországon harcol, Satine tartománya is veszélybe kerül, Károly azonban még épp időben érkezik, legyőzi a Satine kezére és birtokaira pályázó Auvremainne herceget, és végre magánélete is révbe ér, feleségül veszi kedvesét. Igaz, a Magyarországra vezető úton még egy párbajkihívásnak köszönhetően ötven lovagot kell egymás után legyőznie, Károly azonban ezt a próbát is kiállja. Hazatérve, még hosszú ideig uralkodott királyságában, feleségével, a szépséges Satine-nel sok gyönyörű gyermekük született, egyik lányuk a francia király felesége lett.

A szórakoztató céllal írt, felolvasásra szánt lovagregény *Charles de Hongrie* személyében a tökéletes lovagot állítja hallgatósága, a francia nemesi udvarházak lakói elé. Károly királyi származású, de alacsonyabb sorban nevelkedik, és származását eltitkolva, „Kék lovag” néven, fegyverrel szerez hírnevet magának. Külseje is figyelemreméltó: Satine első pillantásra beleszeret, mivel „a legszebb és legegzenesebb lovagnak tűnt, akit csak valaha látott”.⁴ Rendelkezik valamennyi fontos lovagi erénnyel: bátor és húséges, bőkezű és kegyes, vitézsége rendkívüli – ez utóbbit látványosan (és a cselekmény szempontjából már teljesen szükségtelenül) bizonyítja az ötven lovaggal vívott párviadal. A párbajra azért kerül sor, mert a kihívó

⁴ „Il luy sembla le plus beau chevalier et le plus droit qu'elle eust oncques veu en sa vie.” – Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. 35.; Károly lovagi érényeire l. *Máté Gy.*: Magyarországi Károly i. m. 126–129.

lovag úgy hallotta, Károly „a világ legbátrabb lovagja”.⁵ A küzdelemben nem csupán legyőzi valamennyi ellenfelét, de utána kegyet is gyakorol irányukba, meghívja valamennyiüket udvarába. Lovagi jelmondata is tükrözi jellemét: *Tout loyal*, vagyis „Talpig hű”.⁶ Végül, királyságát visszafoglalva, uralkodóként is a legkiválóbb.⁷

A Magyarországi Károly életét elmesélő regény szerzője (vagy szerzői), készítési helye, ideje ismeretlen, szövege csupán egyetlen, feltehetőleg 16. századi kéziratpéldányban maradt az utókorra.⁸ Noha valós földrajzi neveket is tartalmaz, a történet hősei és az események helyszínei egyaránt kitaláltak, a magyar vonatkozású események alapján pedig egyértelmű, hogy szerzője Magyarországról – az ország nevéen túl – valójában semmit sem tudott. Igencsak korlátozott „ismereteiből” csupán annyi tellett, hogy a csehek szomszédosak voltak Magyarországgal (hisz csak így intézhettek támadást a főváros ellen), illetve, hogy az ország Duglose királyságából tengeren érhető el. A főváros, Rubie rendelkezett ugyan kikötővel, ez azonban nem lehetett tengeri, hisz Károly oda már nem hajóval ment.⁹

Ha a szerző előtt ennyire ismeretlen volt Magyarország, vajon miért ezt az országot választotta regénye helyszínéül, miért lett épp egy magyar királyfi a történet főhőse? Megírása esetleg valamilyen aktuálpolitikai eseményhez kapcsolódott? A kérdésre – a keletkezési körülmények ismerete nélkül, konkrét történelmi adatok hiányában – nehéz egyértelmű választ adni. Több kutató is megpróbálta a szöveget történelmi kontextusba helyezni, eddig azonban még nem született biztos és végleges megoldás. Valamennyien úgy ítélték meg, hogy a mű hátterében valós dinasztikus kapcsolatok, esetleges magyarországi trónigények sejlenek fel – egy 1959-ben a regényről készített disszertáció szerzője a kézirat keletkezési idejét 1431–1450 közé,¹⁰ a kéziratot gondozó Marie-Luce Chénierie az 1495–1498 közti évekre tette.¹¹ Felmerült, hogy a főhős alakját az Anjou-ház magyarországi dinasztiaalapítója, I. Károly inspirálta, Emeraude királyné alakját pedig Károly idősebb hűgáról, Beatrixról mintázta a szerző.¹² Marie-Luce Chénierie kiemelkedő jelentőséget tulajdonított V. László magyar király és VII. Károly fran-

⁵ „Nous avons ouy dire que vous estes le plus vaillant chevalier qui soit en nulle place.” – Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. 187.

⁶ Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. 43.; Máté Györgyi szemléletes fordítása szerint: *Máté Gy.: Magyarországi Károly* i. m. 127.

⁷ Feleségével együtt „tout le monde dit bien d'eulx” – Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. 190.

⁸ Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. IX–XIII.; a kéziratot a párizsi Bibliothèque nationale de France őrzi, jelzete: BN, fr.1467.

⁹ Erről l. *Csernus S.: Történelem és fikció* i. m. 10–11.

¹⁰ *J. Lawrence-Goldstein: A study of the Old French prose romance „Charles de Hongrie”*. Phd. dissz., London, 1959. A kéziratot nem olvastam, tartalmáról csupán a kiadás előszavából, valamint Csernus Sándor idézett munkájából jutottam információkhoz. Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. XIV. skk., ill. *Csernus S.: Történelem és fikció* i. m. 12–13.

¹¹ Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. XXIII–XXXI.; *Csernus S.: Történelem és fikció* i. m. 13.

¹² Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. XXIII.

cia uralkodó leányának tervezett, és László váratlan halála miatt elmaradt házasságának, ugyancsak kiemelte a török elleni kereszties elképzelések szerepét, végül azonban arra a következtetésre jutott, hogy VIII. Károly francia király itáliai vállalkozásának időszaka biztosíthatta a regény születéséhez a legalkalmasabb időszakot.¹³ Chênerie elképzeléséhez képest Csernus Sándor kereken egy évszázaddal korábbi időszakban lelta fel a regény optimális keletkezési idejét. Feltételezésének alapjául I. (Nagy) Lajos két lányának, Katalinnak és Máriának tervezett francia házassága, illetve a házasságokkal kapcsolatos francia igények, továbbá II. (Kis) Károly és fia, Nápolyi László magyarországi trónrajutási kísérletei szolgálnak.¹⁴ A regényes történetben azonban olyannyira kevés a konkrét történelmi utalás, hogy megírásának talán nem is volt aktuálpolitikai oka. A csehek (mint gonoszok) említése, a történet középpontjába állított fiági dinasztikus öröklés, a beginák szerepe, a főhős keresztneve, illetve a regényben fellelhető további egy-két korjelölőnek tűnő utalás egyike sem bizonyítja, amit pedig a kutatók „valamennyien valószínűsítettek”, tudniillik hogy a regény története mögött valóban „magyarországi trónigények, dinasztikus kapcsolatok húzódnak meg”.¹⁵

A Magyarországi Károly életéről szőtt regény közepes alkotás, fennmaradásának körülményei pedig arra utalnak, soha nem is vált szélesebb körben ismertté. A Károly-regényt véleményem szerint nem is elsősorban az egyedisége teszi érdekessé, hanem épp az a körülmény, hogy korántsem ez az egyetlen középkori regényes magyar királyfi, illetve királylány történet.¹⁶ Ez utóbbiak általában az üldözött-ártatlan nő szerepében bukkannak fel, ahol a klasszikus dramaturgia szerint a (főként a rokonok által) ártatlanul megvádolt asszonyról sok kaland és többszöri menekülés után végül kiderül az igazság, vádlói pedig elnyerik méltó büntetésüket. Magyar királylány a szereplője a késő-középkor egyik legnépszerűbb *chanson de geste*-jének: „nagy lábú” Berta, aki a hagyomány szerint Pippin

¹³ Le roman de messire Charles de Hongrie i. m. XXVI. skk.

¹⁴ Csernus S.: Történelem és fikció i. m. 18–22.; Kis Károly és fia itáliai elfogadásánál a francia dinasztikus eredet valóban kiemelt szerepet kapott, l. Csukovits Enikő: Nagy Károly ivadékai. Az Anjou-ház Firenze levelezésében. In: Francia-magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk. Györkös Attila, Kiss Gergely. (Speculum historiae Debreceniense 13.) Debrecen 2013. 117–125.

¹⁵ Az eddigi kutatás véleményéről l. Csernus S.: Történelem és fikció i. m. 22.

¹⁶ További francia példák: Csernus Sándor: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Bp. 1999. 136–138. A magyar királyfi-történet sajátos, egyedi változata Masuccio Salernitano „A lengyel-magyar királyfi” című novellája. Az irodalomban gyakran használt gyermekcsere-motívumon alapuló elbeszélésnek valamennyi szereplője fiktív személy, a történet alapját azonban ez esetben feltehetőleg a szerző által is ismert valós történelmi tény, Nagy Lajos lengyel-magyar perszonáluniója biztosította. Masuccio Salernitano (1410 k. – 1475) gyakran megfordult Nápolyban, novelláskötetét Alfonz calabriai herceg (I. Ferdinánd király fia, Beatrix magyar királyné testvére) feleségének ajánlotta. A történet magyarul hozzáférhető: A rettentő Kukcubeusok. Régi olasz elbeszélők. I–II. Bp. 1983. I. 445–452.

frank király felesége, Nagy Károly anyja volt;¹⁷ de a hagyomány magyar királylányként illetve királynéként ismerte az Itáliában tisztelt Szent Vilmát is.¹⁸ Az üldözött-ártatlan nő sajátos típusát testesítette meg a levágott kezű – Magyarországi Károlyhoz hasonlóan teljesen fiktív – magyar királylányról írt legenda katalán, illetve francia változata.¹⁹ A történet katalán verziójában Magyarország királya, elvesztve világszép feleségét, saját lányával készül vérfertőző házasságot kötni. A kétségbeesett leány – hogy megmeneküljön az elkerülhetetlen frigytől – az esküvő előtti napon komornájával levágatja mindkét kezét, mivel apja a kezeit különösen szépnek tartotta. A király engedetlen leányát bosszúból egy kormány nélküli hajóra tette, és a tenger szeszélyére bízta – s ezzel kezdetét vette a kalandok hosszú sora. A gyönyörű királylányt csonkán is feleségül veszi Marseille grófja, az ármányok és megpróbáltatások sora azonban nem ér véget a házasságkötéssel, a gróf és felesége hét évre elszakadnak egymástól, végül azonban a magyar királylány nem csak férjét, de – Szűz Máriának köszönhetően – a kezeit is újra visszakapja.

Akárcsak a Károly-regény, a levágott kezű magyar királylány regényes története is kevés valós adatot tartalmaz: szerzője szerint a magyar főváros tenger mellett fekszik, ahonnan a hánykolódó bárka, fedélzetén a királylánnyal néhány nap alatt Marseille kikötőjébe érkezett; a marseille-i gróf pedig egy németországi asszony tolmácsolásával („aki értett a nyelven”) kommunikált szerelmével.²⁰ A magyar uralkodóháznak azonban láthatóan pontos ismeretek nélkül is hatalmas volt a tekintélye. Amikor a kéz nélküli királylány bevallja férjének a származását, a gróftól „olyan öröm fogta el, aminő senkit a világon, összehívta Marseille lovagjait és polgárait és elmesélte nekik, hogy az ő felesége a magyar király lánya, és volt öröm és ünnepség, amilyen még eddig soha a világon. Midőn meghallották ezt a népek, bár annak előtte is nagyon szerették őt, most még inkább, tud-

¹⁷ A történet legrégebbi verziója, Viterbói Gotfrid 12. század végén írt *Speculum Regum* című verses munkája szerint „Sponsa fuit regi grandis pede nomine Berta / Venit ab Ungaria” – *Alexandre Eckhardt*: *De Sicambria a Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises.* (Bibliothèque de la revue d'histoire comparée II.) Paris 1943. 96.

¹⁸ Szent Vilma személyére, magyar királyi származásának toposzára – a kérdés hazai és nemzetközi irodalmának áttekintésével – l. elsősorban *Falvay Dávid*: *Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás mint toposz Itáliában.* *Aetas* 23. (2008) 64–76., illetve Falvay kéziratomban leadása után megjelent könyvét: *Falvay Dávid*: *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben. Santi dinastici ungheresi in codici italiani.* Bp. 2012. 121. skk.; a kérdéstről ugyancsak több tanulmányt publikál Kovács Zsuzsa *Szent Vilmáról* készített doktori disszertációja: *Kovács Zsuzsa*: *Szent Vilma magyar királyné legendája.* Szeged 2011.

¹⁹ A katalán változat magyar fordítása: *Kőrösi Albin*: *Egy magyar királyleány története.* *Istoria de la fiyla del rey Dungaia. Katalán-provencei legenda.* (Tanulmány az ó-román irodalom és dialektológia köréből.) Bp. 1914.; fennmaradt két kéziratának egyike – *Llibre del Rey d'Ungria* – az aragón korona levéltárában található: *Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms Ripoll 155.*, címlapjának fotóját l. *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* Szerk. Marina Miquel, Ramon Sarobe, Makk Ferenc, Tóth Csaba. H. é. n. [Bp. 2009.] 26.

²⁰ *Kőrösi A.*: *Egy magyar királyleány i. m. 47–48.*

ván azt, hogy ily nagy nemzetségből való.”²¹ A történet végén a gróf és végre megtalált felesége hazatér Marseille-be, ahol – akárcsak Magyarországi Károlynak és Satine-nek – számos gyermekük születik. „Az egyik Aragón királyának lett a felesége. A másik Kasztília királyáé. Másik Angolország királyáé. És egy másik Franciaország királyáé. És tőle származott Aragón s a többiek nemzetsége.”²² Nincs az a dinasztikus családfe, amelyen elhelyezhetők lennének a történetbeli marseille-i gróf és magyar feleségének gyermekei – a szerző a boldog fináléban láthatólag fel akarta sorolni mindazokat az uralkodóházakat, amelyeket ismert és fontosnak tartott.²³

Míg a magyar királylányról írt legenda fentebb idézett katalán változatának szerzője nevet sem adott hőseinek, a történet egyik francia, pikárd dialektusban írt változatában – amelyet Jean Wauqelin, a burgundi udvarban élő flandria kompilátor tett át verses forrása alapján prózába – valós történeti információkat is olvashatunk. Wauqelin, aki 1450 körül készítette művét, a 11. századba helyezte a történetet. A Manekine-nek nevezett magyar királylány apja e változatban Salamon volt, aki 1075 körül uralkodott, mint a „magyarok harmadik keresztény királya, kiknek az első királyát Istvánnak, a másodikat pedig Péternek hívták”.²⁴ Salamon feleségét Gizellának hívták, aki Henrik német császár leánya volt. Mint láthatjuk, a szerző követett el ugyan több hibát, de a szöveg megalkotásához némi valós történelmi ismerettel is rendelkezett.

„Ahogy el tudtam gondolni más történetek után” (*Selonc ce que j'ai peult ymaginer par aultre histores*) – írta le a kulcsmondatot Jean Wauqelin Salamon uralkodását említve. A mű forrásául szolgáló verses szöveg ugyanis nem nevezte meg a magyar királyt, királynéját viszont a szomszédos Armenia királyaként említi; Wauqelin tehát más munkák alapján, maga bővítette ki a forrásként használt, de konkrétumokban szűkölködő szöveget. „Itt tehát egyértelműen tetten érhetjük, ahogy egy széles körben terjedő mesés történet egyik késői, 15. századi változatában a kompilátor annak érzi szükségét, hogy konkrétabb és realisabb adatokkal »színezzé ki« a romantikus történetet, s az is kiderül, hogy ehhez más forrásokat is használ.” – állapítja meg a magyar királyi származás toposzát vizsgálva Falvay Dávid, további konkrét példák alapján levonva a következtetést:

²¹ Kőrösi A.: Egy magyar királyleány i. m. 50.

²² Kőrösi A.: Egy magyar királyleány i. m. 62.

²³ Analógiául kínálkozik azonban IV. Rajmund-Berengár provençe-i gróf négy leányának előnyös házassága: Margit a francia, Eleonóra az angol, Sancia a későbbi római király felesége lett, a legifjabb, Beatrix pedig a későbbi nápolyi Anjou dinasztiaalapítóval, Károlyal kötött házasságot.

²⁴ „Lequel, selonc ce que j'ai peult ymaginer par aultre histores, fu nommez Salamon et regnoit ou tamps de l'incarnation de nostre seigneur Jhesucrist mil soissante quinze ou environ.”; „Laquelle [histoire] dist que cestui roy Salomon, selonc ce que diient les histores et tesmoignent, des Hongres fu le troixysme roy Xrestien, dont le premier fu nommez Estievene, le second Pere...” – *Eckhardt, A.*: De Sicmbria a Sans-Souci i. m. 101.; a kézirat ismertetése, értelmezése uo. 100–104.; ill. a történetről és magyar vonatkozásairól részletesebben: *Eckhardt Sándor*: Salamon király lányának históriája. Magyar Könyvszemle 33. (1926) 24–30.

gyakran „a regényes történetekben előforduló mesés és minden történeti alapot nélkülöző magyar királyi eredetű utólag látják el a konkrétan Magyarországra utaló információkkal”.²⁵ Épp ez a körülmény nehezíti meg, hogy a regények, legendák mesés és kevés valós információból megalkotott, évszázadról évszázadra az aktuális igényekhez alakított magyar királyai, királylányai mögé meg tudjuk találni a valódi történeti hátteret.

Magyarországi Károly története Csernus Sándor szerint „valahol a valóság és a mese, a történelem és a fikció határmezsgyéjén helyezkedik el”.²⁶ Megállapítása a többi regényes magyar királytörténet esetében is érvényes, a kérdés csupán az, a valóság vagy a mese, a történelem vagy a fikció dominál inkább ezekben a történetekben. Bármennyire is fiktívek, meseszerűek ezek a történetek, egy közös pontot azonban valamennyiben találunk – ez pedig a magyar király minden szövegben megjelenő hatalmas tekintélye. A történetbeli királyfik (mint a részletesen bemutatott Magyarországi Károly) és királylányok (mint a megcsónkított kezű leány) történetei valójában semmiben sem kötődtek Magyarországhoz, a főszereplők éppúgy származhattak volna akár Albániából vagy Csehországból is. A történetek szerzői csupán hőseik tekintélyét akarták emelni azáltal, hogy egy távoli, az olvasók (és a szerzők) által kevésbé ismert, de közismerten roppant jelentős királyság uralkodóházának tagjaként jelenítették meg őket. A késő-középkor évszázadaiban, a 14–15. században – mint azt az idézett regények, legendák látványosan igazolják – erre a célra a Magyar Királyság különösen alkalmasnak tűnt.

---

²⁵ *Falvay D.*: Szent Erzsébet, Szent Vilma i. m. 72–73.

²⁶ *Csernus S.*: Történelem és fikció i. m. 22–23.

Magyar zsoldosok Sienában

Itália egyik legfontosabb városállamának a történetében érdekes intermezzót jelentett az a kilenc hónap, amikor Luxemburgi Zsigmond Sienában állomásozott. Az uralkodó 1432. július 12-én érkezett, és csak a következő év Szent Márk napján (április 25.) utazott tovább.¹ A város krónikása, Tommaso Fecini szerint 1532 fő kísérte a királyt.² Az uralkodó katonáinak a létszámáról nem könnyű pontos számot adni, mivel az általam ismert adatok nagy szórást mutatnak. 1431 novemberének közepén, amikor Antonio Landi sienai polgár Milánóban múlatta az időt, úgy tudta, Zsigmondot kétezer, vagy kevesebb lovas kíséri.³ Lombardia ura más számot tud. Filippo Maria Visconti egy alkalommal abban egyezett meg az uralkodóval, hogy Toszkánába ezernél több emberével fog bevonulni.⁴ 1433. április 16-án egy másik levelében hasonló létszámról – 1200 királyi lovasról – olvashatunk.⁵ A források ismeretében én az 1500 fő körüli becslést tartom elfogadhatónak. Közülük ezernyi hivatásos katona, a többiek a kíséretet adó nemesek és familiárisaik lehetnek.⁶ Az a tény, hogy a Camposelvoli környéki harcokra 1432 októberében egyszerre hatszáz harcost küldtek Zsigmond emberei közül, arra utal, hogy ezt a számot tekinthetjük a minimális létszámnak úgy a katonák, mint a kíséret esetében is.⁷

---

¹ A megérkezésre: Archivio di Stato di Siena, (a továbbiakban: ASS) Consiglio Generale I. Deliberazioni 217. k. 25r. Az elutazás napjára: Uo. 47r. A szerző az MTA-DE Lendület Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport tagja.

² Cronaca Senese di Tommaso Fecini (1431–1471). In: Cronache Senesi. A cura di Alessandro Lisini e Fabio Iacometti. Bologna 1931. (Rerum Italicarum Scriptores XV/6.) 837–874. (a továbbiakban: Cronaca Senese) 844–845.

³ Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund. Vierte Abteilung, 1431–1433. Hrsg. Hermann Herre. Bd. X. Gotha 1906. (a továbbiakban: DRTA X.) 115. sz.: 1431. nov. 13. Milánó. Antonio Landi sienai polgár levele városához.

⁴ ASS Concistorio 1923. k. 84. sz.: 1431. dec. 18. Abiategrasso. A milánói herceg levele Sienához.; DRTA X. 203. sz.

⁵ Gli atti cancellereschi Viscontei. Parte seconda. Carteggio extra dominium. Ed. Giovanni Vittani. Milano 1929. 527. sz.: 1432. apr. 16. Milánó. A milánói herceg levele Corrado di Carreto savonai őgrófhhoz.

⁶ Egy korabeli adat szerint a királyi banderium létszáma ezerfős lehetett. Rájuk gondolok, amikor hivatásos (zsoldos) katonákról írok. Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Ed. Döry Ferenc, Bónis György, Bácskai Vera. Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH 1301–1457) 426.

⁷ ASS Concistorio 400 k. 44v.: 1432. okt. 16.

A magyar zsoldosok jelenlétére már Zsigmond érkezése előtt számos adatot ismerünk. 1430-ban Tommasus Gregorii de Sagabria (*iuvenis*) Siena zsoldjában harcolt, nevét egy jóval későbbi zsoldoslistában is megtaláljuk.⁸ 1431 tavaszától Johannes Ardelli Ungarus kapott több alkalommal pénzt csapatára.⁹ Azt is tudjuk, hogy 50 magyar gyalogost vezetett és három hónapra vették őket fel.¹⁰ Niccolò di Piero da Schiavonia, Piero di Niccolò Dongaria és Valentino di Tommaso Dongaria is itt gondolta megtalálni a szerencséjét.¹¹ Júliusban Giovanni d'Ungaria hagyta ott a városi szolgálatot.¹² Az utánpótlással soha nem volt baj. Augusztusban Mattiaccio di Giovanni Dongaria és Pietro di Giovanni Dongaria érkezett.¹³ A következő év februárjában Giovanni di Giorgio de Schiavonia igazolt ide.¹⁴ Francesco Piccinino, a híres Niccolò Piccinino di Perugia zsoldosvezér fia csapatában is harcoltak magyarok. A katonát Siena 500 lovasával és 100 gyalogosával fogadta fel 1432 áprilisában.¹⁵ Köztük számos magyart találunk.¹⁶ Zsigmond érkezése előtti hónapban Allegretto de Schiavoniának és Gregorio di Giorgio Dongariának fizettek.¹⁷ Az elsőként említett katonát a király felfogadhatta, 1433 januárjában parancsnokaként (*connestabile*) említették, és a gambassi környéki harcokban bizonyíthatott csapatával.¹⁸ Ungaretto di Pietro da Buda saját csapatával állt a város szolgálatába 20 lándzsával. Az íjászokból és a gyalogosokból álló egyeséget három hónapra szerződttették, de – mivel a zsoldosokra nem éppen volt jellemző a hűség – csupán egy hónapig maradtak.¹⁹ Bartolomeo da Boemia dupla zsoldot kapott a várostól 1432. augusztus 17-től egy negyedéven keresztül.²⁰

⁸ ASS Biccherna 642. k. 19v.: 1430. dec. 30. (Ebben a kötetben végig az új számozás alapján adom meg a jegyzeteket.) Fontosabb fizikális tulajdonságukat mindkét bejegyzésben leírják. Az összehasonlítás után úgy tűnik, ugyanarról a katonáról készült a bejegyzés. ASS Biccherna 622. k. 54v.: 1432.

⁹ ASS Concistorio 391. k. 10r.: 1431. márc. 12.; ASS Concistorio 391. k. 36r.: 1431. ápr. 23. Ebben a kötetben Johannes Ungarusnak említik. Ugyanarról a személyről van szó. ASS Concistorio 392. k. 16r.: 1431. jún. 6.; ASS Concistorio 392. k. 55v.: 1431. jún. 14.; ASS Concistorio 392. k. 58r.: 1431. jún. 16.; ASS Concistorio 396. k. 4v.: 1432. jan. 2.; ASS Biccherna 311. k. 104v.: 1433.

¹⁰ ASS Concistorio 392. k. 60r.: 1431. jún. 18.

¹¹ ASS Biccherna 640. k. 76r.: 1431. ápr. 14. és máj. 27. között; ASS Biccherna 640. k. 76r.: 1431. márc. 12.; ASS Biccherna 640. k. 76v.: 1431. febr. 10. és márc. 13. között.

¹² ASS Biccherna 642. k. 29r.: 1431. júl.

¹³ ASS Biccherna 642. k. 37v.: 1431. aug. 18.; ASS Biccherna 642. k. 37v.: 1431. aug. 2.

¹⁴ ASS Biccherna 642. k. 30v.: 1432. febr. 24.

¹⁵ ASS Biccherna 621. k. 2r.: 1432. ápr. 23. A zsoldoslista ezen a napon készült.

¹⁶ Francesco Piccinino magyar zsoldosaira I. Függelék I.

¹⁷ ASS Concistorio 398. k. 61v.: 1432. jún. 11. A kötetben a lap tetején hibásan júliust írtak.; ASS Biccherna 642. k. 51r.: 1432. jún. 24.

¹⁸ ASS Biccherna 311. k. 33r.: 1433. jan. 30.; ASS Biccherna 311. k. 160v.: 1433. febr. 5.

¹⁹ ASS Biccherna 640. k. 87v.: 1432. júl. 21. Az íjászok (*ballestrieri*) 11, a gyalogosok (*pavesini*) 12 solidust kaptak egy hónapra. Augusztus 27-ig maradtak. ASS Biccherna 640. k. 88r.: 1432. aug. 27. Úgy tűnik, Zsigmond elutazása után is alkalmazták. ASS Biccherna 311. k. 122v.: 1433.

²⁰ ASS Biccherna. Biccherna 642. k. 57r.: 1432. aug. 17.; ASS Biccherna 642. k. 63r.: 1432. dec.

Valamit nagyon tudhatott. 1432 decemberében Orbetello városkából Siena parancsára szabad elvonulást kaptak Antonio della Pergola zsoldosvezér katonái. A hét közül az egyiket Andreaggo Ungarónak hívták.²¹ 1433-ban – úgy tűnik, már Zsigmond elutazása után – Ungherretto di Giacomo Dongharria magyar katonának fizetett a város.²² A bejegyzésekben említett és 1433 júliusa után alkalmazott harcosok akár a királlyal is érkezhettek, kivéve Pietro di Michele Dongharia d’Averát. Hazánkfia már januárban a város szolgálatában állt.²³

Zsigmond katonáinak a *Romzug* során több alkalommal bizonyítaniuk kellett felkészültségüket. Az első komolyabb megmérettetés a Lucca környéki harcokban várt rájuk. Ezekről az összecsapásokról nem csak levéltári és elbeszélő források számolnak be, hanem egy irodalmi alkotásban is megörökítették a magyarok harcát. 1449-ben Alessandro da Barga *Il Piccinino* (Az aprótermetű) címen érdekes verset írt városa történetének egyik fontos eseményéről. Itáliában a 15. század közepén ez már nem számít meglepőnek, elég csak arra a költeményre gondolnunk, amit Lucca város 1430. évi ostromáról írt egy névtelen szerző.²⁴ Alessandro da Barga munkája többek között azért is érdekes, mert említést tesz Luxemburgi Zsigmondról is, aki 1432. május 31-én érkezett a városba.²⁵ Mivel Firenze mindenáron meg akarta akadályozni az uralkodó utazását, rendszeresen támadta a sienai területeket is. A leghíresebb összecsapásra 1432. június elsején került sor – ekkor Zsigmond már bevonult Luccába –, amikor az Arno folyó síkságánál, Montopoli és Pontedra városkák között, a *La Rotta* elnevezésű helyen a sienai hadsereget megfutamították.²⁶ Az ütközet a San Romano-i csata néven vált ismertté.²⁷ A firenzei sereget Niccolò da Tolentino, míg a szövetséges milánói és sienai katonákat Alberico da Barbiano, Bernardino degli Ubaldini della Carda és Antonio da Pontedra vezették.²⁸ Biztosnak vélem, hogy ez utóbbiak oldalán magyarok is harcoltak, hiszen a Zsigmond kíséretének egy részét adó milánói csapatok is felvonultak Siena oldalán, igaz, nem tudtak segíteni. A csetepaté azért vált híressé, mert 1450 körül Paolo Uccello (1397–1475) remek képet festett az ütközetről.²⁹ És

²¹ ASS Concistorio 1639. k. 195r–v.: 1432. dec. 18.

²² ASS Concistorio 1639. k. 149r.: 1433. Giacomo Dongaria zsoldos 1433. máj. 22-én lépett a város szolgálatába. ASS Biccherna 640. k. 112r.: 1433. máj. 22.

²³ ASS Concistorio 1639. k. 154r.: 1433. jan. 14.; ASS Biccherna 311. k. 154r.: 1433. jan. 14.

²⁴ *Vittorio Finzi*: Di un poema sincrono sull’assedio di Lucca dell’anno 1430. Zeitschrift für romanische Philologie 20. (1896) 219–276. A cím Niccolò Piccinino zsoldosvezérre utal.

²⁵ *Amadeo Pellegrini*: Il Piccinino. Zeitschrift für romanische Philologie 25. (1901) 230–243., 232.

²⁶ *Petra Pertici*: Uno sguardo in avanti: il soggiorno di Sigismondo di Lussemburgo e le ultime manifestazioni di ghibellinismo a Siena. In: Fedeltà ghibellina. Affari guelfi. Saggi e riletture intorno alla storia di Siena fra Due e Trecento. A cura di Gabriella Piccinni. (Dentro il Medioevo. Temi e ricerche di storia economica e sociale. 3/2.) Pisa 2008. 617–649., 630.

²⁷ A harcra Torre a San Romano és Castello del Bosco települések között került sor.

²⁸ *Petra Pertici*: Condottieri senesi e la Rotta di San Romano di Paolo Ucello. Archivio Storico Italiano 157. (1999) 537–562.; DRTA X. 352–353.

²⁹ *Petra Pertici*: A proposito delle battaglie di Paolo Ucello. Bullettino Senese di Storia Patria 111. (2004) 311–318.

hogy ne érjen a középkor centrikusság (igaz) vádja, mindenki figyelmébe ajánlom Gregory Corso (1930–2001) amerikai költő 1961-ben írt „beat-es” versét a San Romano-i csatáról „Uccello” címen, aki szerint „Sose halnak meg, akik ily összefonódva küzdenek.”³⁰ A firenzeiek elleni harcban esett el Dárói Majos László is. Ezt azért tudjuk, mert Zsigmond egy 1432. október 28-i oklevelében megemlégték, hogy Dáróit ők ölték meg.³¹

Alessandro da Barga versében is fontos szerepet kapott a két város, Lucca és Firenze ellentéte. Zsigmond luccai tartózkodása alatt a firenzeiek – Niccolò da Tolentino vezetésével – folyamatosan támadták a városi területeket 6 ezer lovasból és több mint 1500 gyalogosból álló a seregükkel.³² Amikor azonban a császár emberei ezt meghallották, hatalmas vakmerőséggel és vidám szívvel – *conte Matico* vezetésével – fegyvert fogtak, ahogy a költő hallotta: jó ötszáznyian.³³ Tallóci Matkónak, mert róla van szó, Zsigmond azt a parancsot adta, hogy ne ejtsenek foglyot, mindenkit vágjanak le, aki az ő koronája iránt nem engedelmes. „A Szent Koronára! Ez kedvemre telik!” – válaszolta a hadvezér, és kivonult a városból a firenzeiek ellen. Zsigmond és bárói is lóra szálltak, hogy figyeljék a csatát, a luccaiak a város faláról tették ugyanezt. Ez utóbbiak számszeríjakkal jól fel voltak szerelve.³⁴ A hosszadalmas csataleírásból kiderül, hogy a *todeschik* jó ezer lovassal támadtak, a császári csapatokat a luccai íjások is támogatták, Tallóci Matkó pedig „sárkányként” küzdött a firenzeiek ellen.³⁵ Hősiességben és bátorságban nem maradtak el mellette katonái sem, ezért az ellenfél parancsnoka visszavonulást parancsolt.³⁶ Azért ebben a Szent Korona dologban lehetett valami, hiszen amikor 1426. február 1-jén Rinaldo degli Albizi lovag és Nello di Giuliano jogi doktor azt a megbízást kapták Firenzében, hogy városuk diplomatajakként keressék fel Zsigmond császárt, a követi utasításban (1426. február 16.) érdekes megjegyzést olvashatunk. A kötelező udvariassági formulák elsorolása mellett meg kellett köszönniük azt a kegyet, amit a császár Firenze és a firenzei kereskedők iránt mutat, továbbá ki kellett fejteniük, hogy a firenzeiek milyen

³⁰ Üvöltés. Vallomások a beat nemzedékről. Válogatta és az előszót írta Sükösd Mihály. (Modern könyvtár 117.) Bp. 1982. 96. Eörsi István fordítása. A versre Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) hívta fel a figyelmemet, a szöveget Szabó Dánieltől (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet) kaptam meg. Önzetlen segítségüket ezúton is köszönöm.

³¹ DL 66 430.: 1432. okt. 28. Siena. Zsigmond oklevelé.

³² *Pellegrini, A.*: Il Piccinino i. m. 233.

³³ Uo. A szöveg kiadója szerint – hibásan – „conte Matico” talán conte Matillio de Tollomitz lehet.

³⁴ „Lo imperador chiamò 'l guerrier valente: / Io ti comando che niun prigione / Meni di quella dispietate giente, / Tagliati sian senza remissione / Chi alla corona mia non è ubbidiente. / Rispuose il conte Matico ...: / Santa corona, tale affair mi piace / E di tal cosa non sarò fallace.” – *Pellegrini, A.*: Il Piccinino i. m. 233.; Tallóci életére l. *Mályusz Elemér*: A négy Tallóci fivér. Történelmi Szemle 23. (1980) 531–576.

³⁵ Arról, hogy az ötszázból hogyan lett ezer, bölcsen hallgat a szerző.

³⁶ Zsigmond luccai tartózkodására l. *E. Kovács Péter*: „A Szent Koronára! Ez kedvemre telik.” Zsigmond császár Luccában. Századok 141. (2007) 353–364.

hűséges hívei a Német–Római Birodalomnak és a Szent Koronának. Ez utóbbi említése nyilvánvalóan azoknak a Magyarországon élő firenzeieknek köszönhető, akik jól ismerték az országlakosok és a Szent Korona különleges államjogi viszonyát.³⁷ Alessandro da Barga 1449-ben szintén tisztában lehetett ezzel, és nem véletlenül adta Tallóci szájába az ominózus mondatot. Nekem ugyan hihetetlennek tűnik, hogy Zsigmond hadvezére így reagált volna, de ez most az ügy szempontjából másodlagos. A szerző ezt teljesen hihetőnek és elfogadottnak gondolta, akár igaz is lehet, hogy a Toszkánában szolgáló magyar zsoldosok egyik csatakiállításában szerepet kapott a Szent Korona.

Segítség Sienának

A Firenze elleni csatározások akkor is folytatódtak, amikor Zsigmond már Sienában állomásozott. A város vezetői azonnal kihasználták azt a vissza nem térő lehetőséget, hogy jól képzett katonák érkeztek az uralkodóval, és igen hamar saját szolgálatukba állították a zsoldosokat. A királynak sem volt ellenére a fent említett metódus, és úgy tűnik, örömmel adta „kölcson” embereit. Zsigmond minden bizonnyal praktikus okok miatt engedélyezte az időleges átigazolásokat. Egyrészt a katonáknak rosszat tesz a semmittevés, másrészt pénzt is kaptak szolgálataik fejében. Mert zsold ide, zsold oda, a hosszú úton könnyen elfogyott a pénz. A hadiszolgálat már akkor is költséges szórakozásnak számított és kevesen gazdagodtak meg belőle. Aeneas Silvius arról írt, hogy „A két szerelmes történetének” férfi főszereplője, Euryalus azzal is kiténik, hogy a kíséret többi tagjával ellentétben (*curiales*), akik a hadiszolgálat miatt elszegényedtek, ő tehetős maradt.³⁸ Ennek legfőbb oka nem más, mint hogy az udvar többi tagjával ellentétben gazdag volt, egyrészt mert *von Haus aus* volt vagyona, másrészt Zsigmondtól sok ajándékot kapott.³⁹ Akik nem voltak ilyen szerencsések, azoknak maradt a harcmező.

Az uralkodó még meg sem érkezett Sienába, amikor Istefano Ongaro, aki Lodovico Colonna zsoldosvezér csapatában az egyik parancsnoknak számított, már a város szolgálatában állt (1432. július 1.).⁴⁰ Zsigmond elszállásolása után Siena igen hamar a saját szolgálatába állította a király embereit. Már 1432. július 18-án Bartolomeo de Gualdo kapitány csapatához Ungaretto Pietro de Buda csatlakozott húsz emberével három hónapra.⁴¹ Zsigmond katonáinak a megjele-

³⁷ E. Kovács Péter: Egy firenzei követjárás Magyarországon. Századok 144. (2010) 1455–1536.

³⁸ Aeneas Sylvii de duobus amantibus historia. Ed. Josephus I. Dévay. Bp. 1903. 6.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Cronaca Senese i. m. 844. A sereg 200 lándzsásból állt.

⁴¹ ASS Concistorio 399. k. 21v.: 1432. júl. 17. A katonák fele páncélos volt, a többiek pedig íjászok. A bejegyzésben azt is megemlítik, hogy a húsz ember közül kettő „ragazi”. Továbbá: ASS Concistorio 399. k. 22r.: 1432. júl. 17.; ASS Concistorio 399. k. 39v.: 1432. aug. 2. Nem biztos, hogy Zsigmond kíséretéhez tartoztak, de ezt a lehetőséget sem lehet kizárni.

nése miatt Siena arra gondolt, hogy a milánói, a királyi és a saját csapatai ütőképes haderőt fognak majd jelenteni. Erre szükség is volt, hiszen Niccoló Tolentino és Micheletto vezetésével a firenzei csapatok megjelentek a sienai területen. Meglepetésként érthette a várost, amikor azt a hírt kapták Montefollonico vezetőjétől (*commissario ac vicario*), hogy midőn bizonyos ügyei Monte Poliziano környékére szólították, Niccoló Fortebraccio csapatai a Ponte Valianón átkelve⁴² elfoglalták a fent említett várat. Ezután a zsoldosvezér egy trombitást a falra küldött, aki hangosan kiáltozva előadta, hogy ezen a területen a helységek IV. Jenő pápa és az ő fennhatósága alá fognak tartozni.⁴³ A Siena számára elfogadhatatlan és érthetetlen helyzetről a pápát is tájékoztatták. Ebből a levélből azt is megtudjuk, hogy Niccoló Fortebraccio a sienai területeket (Chiusi, Sarteano és Cetona között) is ki akarja rabolni.⁴⁴ Ebben a katonai helyzetben egyáltalán nem meglepő, hogy az uralkodó emberei a város katonáival számos alkalommal együtt támadtak az ellenséges területre. 1432. július 20-án kifejezetten Zsigmond akarátának eleget téve, Siena a firenzeiek ellen küldte Francesco Piccino zsoldos kapitányt. A sereg létszáma minimum négyszáz fő lehetett.⁴⁵ Talán őket látogatta meg Zsigmond július 22-én, amikor személyesen is megjelent a harcmezőn. Az uralkodó ekkor az Arbia folyóhoz vonult.⁴⁶ Siena folyamatosan fizette Zsigmond katonáit. Augusztus végén Arnesto Boemio, Zsigmond egyik kapitánya 1212 libra és 10 solidust kapott 200 lovas és 250 famulus szolgálatai fejében.⁴⁷ A bejegyzés egy katonai akcióra utal, és a katonák valamennyien az uralkodó kíséretébe tartoztak. Siena seregei, minden bizonnyal a király csapataival együtt, 1432. szeptember második napján sikeresen foglalták el a firenzei fennhatóság alá tartozó Torricellát.⁴⁸ Másnap Lucignanello városkája adta meg magát. A polgárok megünnepelték a jeles eseményt és örömtüzeket gyújtottak.⁴⁹ Mivel szeptemberben 400 forintot kaptak Zsigmond katonái, nem nagy merészség azt gondolni, hogy ők is arrafelé harcolhattak.⁵⁰ Igaz, a firenzeiek is sikereket értek el. Erre utal az a bejegyzés is, amit Cividale városában egy oklevélre írtak rá 1432. szeptember 8-án, amikor a tanács előtt felolvasták az iratot. Győzelemről és zsákmányokról számoltak be az egyesített milánói, sienai és

⁴² Ez azt jelentette, hogy átkeltek a Val di Chiana völgyön.

⁴³ ASS Concistorio 1639. k. 19v–20r.: 1432. júl. 12. után.

⁴⁴ ASS Concistorio 1639. k. 24r–v.: 1432. júl. 20.; DRTA X. 461.

⁴⁵ ASS Concistorio 399. k. 24r.: 1432. júl. 20. A bejegyzésben ezt írták: „cum eius brigatia equitibus et quadringenti familiaribus.”

⁴⁶ *Giogurta Tommasi*: Dell'histoire di Siena. Deca seconda. Vol. I. Libri I–III. (1355–1444). Siena 2002. /1625. (Ristampata anastatica.) 384. A folyócska Siénától kelet-délkeletre található.

⁴⁷ ASS Concistorio 399. k. 67r.: 1432. aug. 30. A famulust „nehéz” gyalogosnak fordítani, de bármi előfordulhat. Talán 200 hivatásos katona és 250 nemes.

⁴⁸ Cronaca Senese i. m. 846.

⁴⁹ Uo. A szövegben ez áll: „venne l'ulivo di Lucignianello di Chianti.” A kifejezés békekötésre, vagy megadásra utal.

⁵⁰ ASS Concistorio 400. k. 7v.: 1432. szept. 6.; ASS Concistorio 400. k. 8r.: 1432. szept. 7.

Zsigmond csapataival szemben.⁵¹ Ugyan ezen a napon – talán a vereségek hatására – az uralkodó 2 vagy 3 ezer fős lovasságot kért Németországból öt vagy hat hónapra, Wilhelm von Baiern herceg, birodalmi helytartótól és Friedrich von Brandenburg örgróf, választófejedelemtől.⁵² Ugyanezt a kérést elküldte a birodalmi rendeknek is.⁵³ 1432. szeptember 23-án 60 magyarnak fizettek ki 30 forintot, akik az Ambra várba (*ad castrum Ambre*) küldött élelmet kísérték.⁵⁴ Egy nappal később újabb 226 magyar gyalogos kapott pénzt, összesen 497 librát és négy solidust. A bejegyzésből kiderül: titkos akciókban vettek részt. Bérüket Tallóci Matkón vagy Hédervári Lőrincen keresztül kapták meg.⁵⁵ Nem kellett sokat várni az újabb megbízásra. 100 magyar katona szeptember végén Tallócin keresztül 800 librával lett gazdagabb.⁵⁶ Nem tudjuk, hányan osztoztak azon a 45 aranyon, amit szintén magyarok kaptak.⁵⁷ Az ellenséget feltehetően Niccolò da Tolentino vezethette, aki a hírek szerint 500 jól felszerelt lovassal támadta a sienai területeket. A firenzei zsoldos parancsnok lépéséről Tallóci Matkót is értesítették.⁵⁸ Szeptember utolsó napján a cseh bárót (*Arnesto de Bohemia*) 100 lovasval Massa (Marittima) és Campiglia (Marittima) városaihoz küldték.⁵⁹ Feladatát nem ismerjük.

Októberben már San Leonino környékén találjuk a sereget. A sienai csapatokat Antonio di Checco Rosso Petrucci és Bernardino degli Ubaldini della Carda vezette, de mivel Tallóci Matkó is ott volt, ez azt jelenti, hogy az uralkodó harcosai ebből a hadjáratból sem maradtak ki.⁶⁰ A harcokat a „lucchai háború” (1429–1433) részének tekinthetjük, ahol Firenze ellen szövetséget kötött a Pápai Állam, Milánó, Genova, Piombino, Siena és Zsigmond.⁶¹ Ebben a hónapban újabb

⁵¹ Biblioteca Civica di Cividale del Friuli, Antico Archivio Comunità, Lorenzo Orlandi, Pergamena e Documenti. Busta 11. 70. sz.: 1432. szept. 6. Udine. Leonardo Giustiniano velencei locumtenens generalis levele Cividale tanácsához és közösségéhez. Töredékes.

⁵² DRTA X. 331. sz.: 1432. szept. 8. Siena. Zsigmond oklevele. Kivonata: Regesta Imperii XI/2. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1425–1437). Verzeichnet von Wilhelm Altmann. Innsbruck 1897. (a továbbiakban: RI XI/2.) 9238. sz.

⁵³ DRTA X. 332. sz.: 1432. szept. 8. Siena. Zsigmond oklevele. Kivonata: RI XI/2. 9240. sz.

⁵⁴ ASS Concistorio 400. k. 24r.: 1432. szept. 23. A várat folyamatosan erősítették. 1433. áprilisában Antonio di Angelo delle Bombardet vezényelték oda „pro defensione dicte terre.” – ASS Concistorio 1640. k. 98r.: 1433. ápr. 18.

⁵⁵ ASS Concistorio 400. k. 25v.: 1432. szept. 24.

⁵⁶ ASS Concistorio 400. k. 28r.: 1432. szept. 27.

⁵⁷ ASS Concistorio 400. k. 31v.: 1432. szept. 29. Ebben az esetben 1 arany = 88 solidus.

⁵⁸ ASS Concistorio 1639. k. 94r.: 1432. szept. 19.

⁵⁹ ASS Concistorio 1639. k. 101v.: 1432. szept. 30.

⁶⁰ ASS Concistorio 1927. k. 15. sz.: 1432. okt. 20. Montesiepi. Antonio di Checco Rosso Petrucci levele városhoz. A kiadási helyen ez áll: „Ex Abatia ruota.” Ezért gondolom, hogy a Chiusdinoban található San Galgano apátságban írhatta a levelet, ahol a Rotonda di Montesiepi található.

⁶¹ *Petra Pertici*: Il capitano e uomo politico senese Antonio Petrucci (1400–1471) e un suo ritratto fin qui sconosciuto. Atti e Memorie dell'Accademia Colombaria 76. (2012) 205–215., 209.

magyarokat akartak felbérelni, mivel az ellenség ostromolta Camposelvölit.⁶² 400 lovas és 200 gyalogost fizettek meg. A lovasok fejenként 2 forintot kaptak, a gyalogosok csak egyet.⁶³ 1432. október 15-én ezer forintot ítéltek meg a magyaroknak. Az összeg és a katonák száma – a fegyvernemek összetétele változott – arra utal, hogy ugyanarról a tételről van szó. Az 500 lovas és 100 gyalogos a pénzt Hédervári Lőrinc lovászmesteren keresztül kapták meg.⁶⁴ A problémát csak azt jelentette, hogy Zsigmond csapatai nem tudtak odamenni, ezért a város Bernardino degli Ubaldini della Carda sienai hadvezért és katonáit vezényelte oda.⁶⁵ Az okot nem tudjuk, de egy újabb bejegyzés talán közelebb visz bennünket a megoldáshoz. Néhány nap múlva a fenti 1000 forintot még megfejezték nekik újabb 200 forinttal,⁶⁶ sőt Siena fegyvereket is küldött az ott harcoló királyi csapatoknak.⁶⁷ A Camposelvöli környéki hadjáratnál végre nem csak a magyar csapatok, hanem Zsigmond személyesen is megjelent. Biztonsága érdekében 150 sienai íjászt is az Ambra folyócska völgyébe vezényeltek.⁶⁸ A város Giacomo di Guidino parancsnokot (*commisarius*) küldte az uralkodóval, és azt is tudjuk, hogy Tallóci Matkó is ide vonult.⁶⁹ A harcok elhúzódtak, ezért Siena újabb 100 magyart bérelt fel azokon kívül, akik már Camposelvölinél harcolnak.⁷⁰ Siena fizetett akkor is, amikor Zsigmond Magyarországra küldte Tallóci Matkót, hogy embereket hozzon és fontos dolgokat intézzon el. Ez 1000 dukátjába került a városnak.⁷¹ Zsigmondot az év októberében Castelnovo Berardengánál találjuk. Siena egyik levelében arról számolt be az uralkodónak, hogy a firenzei csapatok

⁶² ASS Concistorio 400. k. 43r.: 1432. okt. 14.

⁶³ Uo. Luigi Fumi szerint erre a támadásra 1433. március utolsó napján került sor, amikor Zsigmond emberei a sienai sereggel megdúlták és kirabolták Camposelvöli várát, továbbá megöltek öt férfit és egy nőt. Azt is beszélték, hogy a magyarok más várakat is el akarnak foglalni. *Luigi Fumi*: Codice Diplomatico della città d’Orvieto. Documenti e registri dal secolo XI al XV. Firenze 1884. 692. A szövegben 1433 októberének a végére teszik a támadás idejét, de a kiadó megjegyzi, hogy ez hibás és szerinte március a helyes dátum. A fentiek ismeretében nyilvánvaló, hogy a harcok 1432-ben voltak. Ez utóbbit támasztja alá egy másik bejegyzés is. Ebből kiderül, jelentős mennyiségű élelmet csoportosítottak a környékre. ASS Concistorio 400. k. 43r.: 1432. okt. 14.; ASS Concistorio 400. k. 49r.: 1432. okt. 20.

⁶⁴ ASS Concistorio 400. k. 43v.: 1432. okt. 15.; ASS Concistorio 400. k. 44v.: 1432. okt. 16.

⁶⁵ ASS Concistorio 400. k. 45r.: 1432. okt. 16.

⁶⁶ ASS Concistorio 400. k. 47v.: 1432. okt. 18.

⁶⁷ ASS Concistorio 400. k. 49v.: 1432. okt. 20.

⁶⁸ ASS Concistorio 400. k. 47v.: 1432. okt. 19.; ASS Concistorio 400. k. 50r.: 1432. okt. 20.

Arról, hogy Zsigmond Camposelvölinél volt, egy firenzei forrás is említést tett. Diario Fiorentino di Bartolommeo di Michele da Corazza (1405–1438). A cura di Giuseppe Odoardo Corazzini. Archivio Storico Italiano 14. (1894) 233–298., 283–284.

⁶⁹ ASS Concistorio 1639. k. 115r.: 1432. okt. 18.; ASS Concistorio 1639. k. 116r.: 1432. okt. 19.

⁷⁰ ASS Concistorio 400. k. 50r.: 1432. okt. 20. 100 forintot kaptak. 1 forint = 15 grosso.

⁷¹ ASS Concistorio 400. k. 60r.: 1432. okt. 29.; ASS Concistorio 400. k. 61v.: 1432. okt. 31.; ASS Concistorio 400. k. 62r.: 1432. okt. 31. 1 dukát = 90,5 solidus. 1433. márc. 5-én már biztosan megint Sienában volt. ASS Biccherna 1132. k. 559v.

Niccolò da Tolentino és Micheletto vezetésével mozgolódni kezdtek,⁷² és Camposelvoli várát lerombolták.⁷³ Monte Oliveto Maggiore települést is fenyegethették, ide segítségképpen tíz magyart küldtek.⁷⁴ Zsigmond nem csak a katonáit vezényelte Siena segítségére, hanem San Quirico (d'Orcia), Sarteano, és Chusi városkákhoz ágyúkat is irányított.⁷⁵ 1432 novemberében kezdődhetnek el a Gambassi körüli hadműveletek. Siena élelmet és Zsigmond kétszáz gyalogosát küldte ide.⁷⁶ A katonai műveleteket San Quirico (d'Orcia) irányába is megkezdték. Ide a sienai csapatokon kívül magyar lovasokat és az uralkodó 100 gyalogosát hatvan kézi lőfegyverrel (*bombardella*) csoportosították át.⁷⁷

A következő év elején Radicondoliba vezényeltek hatvan magyar lovas és ötven gyalogost. Feladatuk a Gambassi ostromához szükséges élelmiszer biztosítása volt.⁷⁸ A csapatösszevonások tovább folytatódtak. 1433. január 5-én 70,⁷⁹ majd néhány nap múlva újabb 90 lovas küldtek Zsigmond emberei közül a városkához.⁸⁰ A király itt harcoló parancsnokainak (*connestabile*) – Nanni da Pixa, Guglielmo Delamagnia, Chimento Inghilese, Alagretto Schiavo és Andrea d'Andrea Ongharo – 1433. január 10-én utaltak ki összesen 120,75 forintot és 10 solidust. Az utóbbi kettő nagyságrendekkel nagyobb pénzt kapott, nyilván több katonát kommandíroztak.⁸¹ A hónap végén 95,75 forint és 12 solidus ütötte a markukat.⁸² Egy másik iratban arról olvashatunk, hogy 91 lovas küldtek Zsigmond katonái közül Campiglia (Marittima) irányába. Külön megemlézték, hogy tapasztalt harcosokról van szó.⁸³ Sikernek számított Borgo San Fedele és An-

⁷² Az egyik bejegyzésben azt írták, hogy levelüket Castelnuovo Berardengába küldik, mert Zsigmond ott van. ASS Concistorio 1639. k. 118v.: 1432. okt. 21. Egy másik levélben azt olvashatjuk, hogy Zsigmond ide ment. ASS Concistorio 400. k. 61r.: 1432. okt. 30. Október 26-án pedig már arról tudósítanak, hogy Siena úgy határozott, a városkába nem szükséges magyarokat küldeni. Ez azt is jelenti, hogy az uralkodó már nem volt ott. ASS Concistorio 1639. k. 123v.: 1432. okt. 26.

⁷³ ASS Concistorio 1639. k. 165r.: 1432. nov. 14.

⁷⁴ ASS Concistorio 1639. k. 123v.: 1432. okt. 25.

⁷⁵ ASS Concistorio 1639. k. 177r.: 1432. nov. 25.

⁷⁶ ASS Concistorio 1639. k. 180r.: 1432. nov. 28.

⁷⁷ ASS Concistorio 1639. k. 180r.: 1432. nov. 29.

⁷⁸ ASS Concistorio 1640. k. 2v.: 1433. jan. 2.

⁷⁹ ASS Concistorio 1640. k. 5r.: 1433. jan. 5.

⁸⁰ A szövegben ez áll: „circa nonagintas equos Ungaros.” ASS Concistorio 1640. k. 6v.: 1433. jan. 7. Végül 93-at küldtek. ASS Concistorio 1640. k. 8v–9 r.: 1433. jan. 8.

⁸¹ Összesen 483 líra, 10 solidust kaptak. Ennek a felosztása a következő volt: Nanni da Pixa (40 líra), Guglielmo Delamagnia (40 líra), Chimento Inghilese (80 líra), Alagretto Schiavo (193 líra, 8 solidus), Andrea d'Andrea Ongharo (124 líra). Még ezen kívül volt 6 líra és 2 solidus egyéb tétel is. ASS Biccherna 311. k. 3v.: 1433. jan. 10.

⁸² Összesen 383 líra, 12 solidus. Ennek a felosztása a következő volt: Alagretto Schiavo (135 líra), Andrea d'Andrea Ongharo (96 líra), Guglielmo Inghilese (60 líra), Guglielmo Delamagnia (50 líra), Nanni da Pixa (42 líra, 12 solidus). ASS Biccherna 311. k. 33r.: 1433. jan. 30.

⁸³ ASS Concistorio 1640. k. 8r.: 1433. jan. 8.; ASS Concistorio 1640. k. 8v–9r.: 1433. jan. 8.

tonio Squarcialupi palotájának az elfoglalása is.⁸⁴ Január 17-én San Polo (Montalcino környéke) települést foglalták el a város katonái.⁸⁵ Ebben a hónapban tovább folytatódtak a Gambassi környéki hadműveletek. A hét zsoldos parancsnok (*connestabile*) között találjuk a magyar András fia Andrást is (Andrea di Andrea Unghero). Mivel nem írták, hogy Zsigmond kíséretéhez tartozott, minden bizonnyal egy Itáliában harcoló zsoldost tisztelhetünk benne, aki saját csapatával éppen sienai szolgálatban állt.⁸⁶ Egy nappal később már Zsigmond parancsnokaként (*connestabile*) említik.⁸⁷ Azért az uralkodó katonái sem maradtak ki a jóból. 1433 januárjában ők is Gambassi irányába lettek vezényelve. Kaspar Schlick kapott 200 librát annak az 50 magyar lovasnak a fizetésére, akiket a fenti területre küldtek.⁸⁸ A hadműveletek tovább folytatódtak februárban és márciusban is.⁸⁹ A jó hír áprilisban érkezett. A hónap 10. napján Gambassi városkája sem tudott ellenállni a sienai és a magyar csapatoknak.⁹⁰

Zsigmond katonái több helyen harcolhattak Toszkánában. Tudjuk, Campagnaticóban is állomásoztak.⁹¹ A városka nagyon közel van Grossetóhoz, elképzelhető, hogy a Sienába ebből az irányba érkező gabonaszállítmányokat védték. Az élelmiszerek beszerzése a hadjárat alatt mindig fontos feladatnak számított. Zsigmond katonáit döntő részben azok a városkák látták el, ahol éppen állomásoztak, de ismerünk olyan esetet is, amikor az ellátmányt megvették – minden bizonnyal Siena pénzéből. 1433 februárjában Zsigmond arra kérte a perugiai polgárokat, hogy két embere (Petrus és Bartolomeus Dorne) a katonáinak tőlük vásárolhasson.⁹²

A harcba bele lehetett halni. A zsoldos erre szerződött, a szerencsésebbek ellenben a túlélésre. A sienai szolgálatba álló magyar katonák egy részéről bizonyossággal állíthatjuk, Zsigmond kíséretéhez tartoztak. Véletlenül is dolgozhattak a városnak, függetlenül a királyi csapatok megjelenésétől. Ilyenek lehettek a fentebb említett angol, itáliai és német parancsnokok, akik a királyi csapatokat vezették. Mindenesetre harcászati és ellátási szempontból könnyű területen mo-

⁸⁴ Január 6. és 8. Mindkét esetben a „venne l’ulivo” terminust használja a krónikás. Cronaca Senese i. m. 846.

⁸⁵ Uo. 847.

⁸⁶ ASS Concistorio 402. k. 14r.: 1433. jan. 9. Rajta kívül – többek között – egy német és egy angol zsoldost is találunk. Valamint: ASS Concistorio 402. k. 40r.: 1433. jan. 30.

⁸⁷ ASS Biccherna 311. k. 3v.: 1433. jan. 10. *Connestabile*ként említik. Továbbá: ASS Biccherna 311. k. 33r.: 1433. jan. 30.; ASS Biccherna 311. k. 38r.: 1433. febr. 6.; ASS Biccherna 311. k. 38r.: 1433. febr. 7.

⁸⁸ ASS Concistorio 402. k. 15r.: 1433. jan. 10.

⁸⁹ ASS Concistorio 402. k. 58r.: 1433. febr. 12.; ASS Concistorio 403. k. 11r.: 1433. márc. 13. Utánpótlást küldenek Gambassihoz.

⁹⁰ Cronaca Senese i. m. 847. Zsigmond seregében legalább négy ágyú (*bunbardar*) volt. ASS Concistorio 403. k. 48v.: 1433. ápr. 24. Az, hogy ezek mekkorák voltak és használták-e, arra nincsen adat.

⁹¹ ASS Concistorio 1929. k. 11. sz.: 1433. ápr. 1. Campagnatico. Cecco Sozini levele a városhoz.

⁹² RI XI/2. 9358. sz.: 1433. febr. 4. Siena. Zsigmond oklevele.

zotak, és szűk akciórádiuson belül próbáltak az ellenség fölé kerekedni. A dombos vidéken – várak majdnem mindegyik kiemelkedésen álltak – 20–30 kilométernyi távolságokat kellett részlegesen elfoglalni úgy a firenzeieknek, mint Sienának.

A pénz és az ő szaga

Az uralkodó abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a város levette a válláról a zsoldosok fizetésének szomorú kötelezettségét. A katonákat minden esetben meg kell fizetni, és érdemes állandóan munkát is adni nekik. Zsigmond és hadvezérei ezzel tökéletesen tisztában voltak, ezért a Firenze elleni harcok lanygulása után, az 1432-es év végétől egészen a király elutazásáig, számos magyar lovast és gyalogost helyeztek ki a Siena fennhatósága alatt álló városokba.⁹³ A kihelyezett katonák pontos létszámát nem ismerjük, és a könnyű siker reményében az sem megoldás – az esetleges átfedések következtében –, ha összeadjuk a rendelkezésre álló adatokat. Ennek ellenére ezt kétes tájékoztató pontként megtehetem, igyekezve kikerülni a csapdákat. Zsigmond emberei közül legalább 336-ot vezényeltek különböző helyekre,⁹⁴ és 2569,5 forintot, 69 solidust és 16 dénárt fizettek ki nekik.⁹⁵ A logika azt mondatja velem, a sienai pénzen túl a „magyar” fizetésük is járt nekik. Ez az 1410-es években lovasok esetében havi hat forint volt, míg a gyalogosok kettőt kaptak.⁹⁶ Zsoldból soha sem lehet elég, de miképp lehetett plusz bevételekhez jutni? Erre nem tudok megnyugtató választ adni. Rablásra nincsen adat, ha lettek volna atrocitások, arról mindenképpen olvashatnánk a bejegyzésekben. Két módon lehetett a takarékoskodás helyett megalapozni a jövőt: a zálog mellett kisebb csalásokkal. Közel hatszáz év távlatából nehéz tetten érni honfitársaink ügyeskedését, ennek ellenére néhány alkalommal halovány sikernek örülhetünk. Siena ragaszkodott a bürokratikus megoldáshoz, és a város zsoldjában harcoló katonákról regisztrumot vezettek, valamint a csapatvezetők levélben is megkapták a megbízást. Más alkalommal *litterae creden-*

⁹³ A kihelyezésekre l. Függelék II.

⁹⁴ Több alkalommal nem adják meg a létszámukat. Általánosságban (magyarok, famulusok) írnak róluk. Ezért sem lehet kiszámolni az egy főre eső pénzeket és a katonák vezénylésénél átfedések is lehetnek. Erre bővebben l. Függelék II.

⁹⁵ A kifizetéseknél elsősorban a Biccherna 311-es kötetében található adatokat vettem figyelembe. Ebben a regisztrumban elméletileg benne vannak az 1433. év adatai. Másol is lehetnek bejegyzések, nem beszélve az esetleges iratpusztulásról. Más forrásokban olvasható számokkal dolgoztam. Kétség, kétség hátán. Erre bővebben l. Függelék II.

⁹⁶ C. *Tóth Norbert*: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel-magyar kapcsolatok egy epizódja. In: *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. *Analecta mediaevalia* III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 447–485., 467. és 480.

tionalest fogalmaztak és írtak a konkrét feladatokról.⁹⁷ A szövegbe belefoglalták a fizetséget, a katonák számát, továbbá az emberek és az állatok szállásáról és ellátásáról sem feledkeztek meg.⁹⁸ A bejegyzésekből hitlevelek vázlatos kivonatait ismerhetjük meg. Egy alkalommal hosszabban ismertették a város vágyait, ezért az 1433. február 5-én fogalmazott és számos városkába szétküldött parancsot alaposan megismerhetjük.⁹⁹

Siena óvatosságát jól mutatja, amikor a király Campigliába küldött lovasairól tájékoztatták a borgo vezetőjét. Nem vehetnek fel több katonát, mint amennyit levelükben felsoroltak. Ebben az esetben a listát Zsigmonddal is egyezteték.¹⁰⁰ Az elővigyázatosság tapasztalatra utal, mert alkalmanként a zsoldosok többen vagy éppen kevesebben jelentek meg a vezénylési helyükön. Míg az első esetben magasabb látszámuk miatt „jogosan” kérhettek több pénzt, ellenben ha karcsúsították csapatukat, hasonlóan „törvényesen” követelhatték – hitlevelüket öntudatosan lobogtatva – kialakított jussukat. Erről a 93 nevet tartalmazó listáról még egy dolgot érdemes megemlíteni. A felsorolást Ser. Giovanni a sienai kancelláriában állította össze, gyöngybetűkkel írva a katonák neveit.¹⁰¹ Ezt nem miattam tette, hanem a Campigliában élő olvasni tudók okán. Így el lehetett kerülni a vitás helyzeteket. Ebbe a borgóba a legügyesebb és legkreatívabb katonák mehettek, hiszen közel két hét múlva egy újabb kontingens küldésekor nem felejtették megemlíteni, hogy azt a levelet fogadhatják el, amit Siena írt, és csupán annyit fizethetnek ki (300 forint), amennyiről a kötelezvényben olvashattak.¹⁰² Valóban büszkéek lehetünk a magyar zsoldosokra, akik, ha kellett, saját maguk is képesek voltak megfogalmazni egy *litterae credentiales*, vagy pillanatok alatt találtak egy írástudót. Az érdekérvényesítő képességükkel sem lehetett nagy baj, hiszen az egyszer már kialakított összeg felett újabb 74 forinttal lettek gazdagabbak.¹⁰³ Feltevésemet alátámasztja egy levél. Ezt 1432 februárjában tizenöt városkába elküldték, és ebben meghatározták a katonák számát, az egy lóra járó

⁹⁷ Néhány példa: Batignano – ASS Concistorio 1640. k. 31r.: 1433. febr. 3.; Montepescali – ASS Concistorio 1640. k. 25r.: 1433. jan. 25.; Montorsaio – ASS Concistorio 1640. k. 31r.: 1433. febr. 3.

⁹⁸ Néhány példa: Grosseto – ASS Concistorio 1640. k. 20v.: 1433. jan. 21.; Massa – ASS Concistorio 1640. k. 20v.: 1433. jan. 21.

⁹⁹ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5. Továbbá I. Függelék II.

¹⁰⁰ „Non passando ad alchuno la rata che nella lista datati per essa Sacra Maiesta si contiene.” – ASS Concistorio 1640. k. 8v–9r.: 1433. jan. 8. A zálogok írásbafoglalására: Campagnatico – ASS Concistorio 1640. k. 70r.: 1433. márc. 19.; Massa – ASS Concistorio 1640. k. 17v.: 1433. jan. 17.; Montepescali – ASS Concistorio 1640. k. 14r.: 1433. jan. 13.; Istia d’Ombrone – ASS Concistorio 1640. k. 9v.: 1433. jan. 9.; Perete – ASS 1640. k. 39v.: 1433. febr. 15.

¹⁰¹ ASS Concistorio 1640. k. 8v–9r.: 1433. jan. 8.

¹⁰² „Non obstantibus aliis litteris per nos scriptis, nullo modo faciant fieri credentias gentium regie Maiestatis illuc transmissis, nisi secundum ratam presentibus inclusam, que est in summa florenorum trecentorum.” – ASS Concistorio 1640. k. 20r.: 1433. jan. 21.

¹⁰³ ASS Concistorio 1640. k. 62r.: 1433. márc. 9.

pénzt (5 forint), és a kifizetendő összeg felső határát is.¹⁰⁴ Számos esetben a borkókban a zsoldosok zálogáról kötelezvényt kellett írni, és amikor azok visszatértek Sienába, a biztosítékokat vissza kellett kapniuk.¹⁰⁵ Ez arra utal, nem mindenki tudta kiváltani dolgait, de az uralkodó akarata most is győzött. Zsigmond emberei nem fizettek, Siena ellenben utólag kompenzált. Ezt bizonyítja egy Massába küldött levél. Itt 1433. január második felétől Brunoro della Scala emberei állomásoztak.¹⁰⁶ A birodalmi vikárius két hónap múlva 200 forintnyi kötelezvényt kapott fedezetként. Zsoldosai ebből a pénzből visszaválthatták zálogaikat.¹⁰⁷ Azért a toszkánokat sem kellett féltetni! Montepescaliban Zsigmond katonáinak a megérkezése után drágábban adták az élelmet, mint bevonulásuk előtt. Siena a helyzet normalizálását kérte a polgároktól: térjenek vissza az eredeti árakhoz.¹⁰⁸ Nem egyedi esetről lehetett szó, és nem is az első alkalommal próbálkozhattak. Megkockáztatom, Montepescali városkáján kívül is élhettek ezzel az egyszerű és bevált módszerrel.

A katonák egy része jól érezhette magát Sienában. Tudjuk, hogy Zsigmond elutazása után városi szolgálatba lépett Ungaretto Jacobi de Ungaria, aki feltehetőleg a királlyal érkezett. Nevét egy zsoldoslistában találjuk, 1433. augusztus 29-én fizetik ki más – nem magyar – katonákkal együtt.¹⁰⁹ A fent említett „hadmérnök”, Giovanni di Zagrabia (Giovanni delle Bombarde) is itt maradt.¹¹⁰ Itt gondolta megtalálni számításait Ianninus Bohemus is, akiről Zsigmond elutazása után találunk bejegyzést.¹¹¹ Angelus Paradisi de Buda trombitás nem csak 1432. július és augusztus hónapban dolgozott a városnak.¹¹² 1442-ben is Siena vendégszeretét élvezte, igaz nem éppen paradicsomi környezetben, hanem a börtönben.¹¹³ Ismerünk olyanokat is, akik nagyon unhatták a sienai napokat, a várost, és az állandó hadviselést. Azok közül a katonák közül, akiket Campigliába küldtek, néhány megszökött.¹¹⁴ Hasonlóan elege lehetett a zsoldos életből a Buonconventóban állomásozó Marcusnak és Georgiusnak is, akik szintén búcsút mondtak csapatuknak.¹¹⁵

¹⁰⁴ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1432. febr. 5. A dátumra I. Függlék II. Hasonló felszólítást kapott Celle (sul Rigo) városka is. Azonnal meg kellett az ott állomásozó magyarokkal kötni a szerződést. A Zsigmond elutazása előtti napokról van szó. ASS Concistorio 1640. k. 101v.: 1433. ápr. 21.

¹⁰⁵ „Volumus insuper ut fieri faciat eis credentias super pignoribus suis ... in reditu restituant ipsa pignora.” – ASS Concistorio 1640. k. 8r.: 1433. jan. 8.

¹⁰⁶ ASS Concistorio 1640. k. 17v.: 1433. jan. 17.

¹⁰⁷ Librában (800) adja meg. A 4:1 arányú váltást használtam. ASS Concistorio 1640. k. 69r.: 1433. márc. 18.

¹⁰⁸ „victuaría non vendatur cariora” – ASS Concistorio 1640. k. 8r.: 1433. jan. 18.

¹⁰⁹ ASS Concistorio 405. k. 49r.: 1433. aug. 29.

¹¹⁰ *Horváth Henrik*: Siena ed il primo rinascimento ungherese. Corvina 10. (1925) 62–67. A szenteltvíztartón a „Giovanni delle Bombarde fecit 143...” felirat olvasható.

¹¹¹ ASS Concistorio 1640. k. 153v.: 1433. máj. 28.

¹¹² ASS Concistorio 399. k. 75v.: 1432. aug. 30. *Pertici, P.*: Uno sguardo in avanti i. m. 644–645.

¹¹³ ASS Biccherna 741. k. 5v.: 1432. aug. 15.

¹¹⁴ ASS Concistorio 1640. k. 8v–9r.: 1433. jan. 8.

¹¹⁵ ASS Concistorio 1640. k. 20r.: 1433. jan. 21.

Biztosak lehetünk, hogy az a két magyar sem gondolt mélységes örömmel Sienára, akiket a király parancsára tartóztattak le a városban, de még az este megszöktek. Zsigmond akarata szerint el kellett őket fogni.¹¹⁶

A zsoldosok döntő része cseh, német és magyar volt, de találunk köztük lengyelt is. Nicolaus Polen éppen a firenzeiek ellen harcolt, amikor elvesztette a jobb kezét, és ezért visszatért szülőföldjére.¹¹⁷ A hadvezérek közül három nevét ismerjük. A tanulmányban említett Tallóci Matkó temesi ispán és Arnesto Boemio¹¹⁸ mellett Jan Svihovský von Riesenbergről is érdemes szólni.¹¹⁹ A sienai forrásokban általában Giovanni de Boeme-ként említett cseh főúr 1433. február 12-én halt meg.¹²⁰ A sienai dómban, a Santa Caterina kápolnába temették el Piero Ongaróval és Lászlóval együtt.¹²¹

A nemesek, akik a kíséret másik részét adták a katonák mellett, kevés kivételtől eltekintve magyarok voltak. Csak néhány példa.¹²² Alapi István, aki a lehetőségeihez mérten komoly pályát futott be, Dárói Majos László familiárisaként csatlakozott a kísérethez, majd ura halála után még Sienában adományt kapott Zsigmondtól, és 1433-ban a királyi udvar (*aula*) tagjává vált. Többet nem tudunk róla.¹²³ Aranyi István már udvari familiárisaként (1425–1437) érkezett Sienába,¹²⁴ és azt is tudjuk róla, hogy 1433. január 21-én Zsigmond visszaküldte őt Magyarországra.¹²⁵ Ennek ellenére szolgálatait nem felejtették el. 1435 és 1437 között a nógrádi, a gömöri és a honti ispáni címekkel büszkélkedhetett, és királyi prokurátorként (1436–1437) fejezte be hivatali pályáját.¹²⁶ Betleni Gergely 1433 és 1440 között udvari lovagként szolgált, Hédervári Lőrinc familiárisaként 1434-ben nagyszombati alkapitány. Később (1440) budai alvárnagy lett, majd Hunyadi János familiárisaként székely alispán (1444).¹²⁷ A kíséretben szolgált Csolnoki Lő-

¹¹⁶ ASS Concistorio 1639. k. 188v.: 1432. dec. 9.

¹¹⁷ Dominicus Lekno fia volt, aki a gneznói egyházmegyében élt. RI XI/2. 9393. sz.: 1433. márc. 12. Siena. Zsigmond oklevele.

¹¹⁸ ASS Concistorio 399. k. 67r.: 1432. aug. 30. A bejegyzés szerint Zsigmond kapitánya volt. Egy másik alkalommal bárónak nevezik. ASS Concistorio 1639. k. 101v.: 1432. szept. 30.; ASS Concistorio 1640. k. 27r.: 1433. jan. 28.

¹¹⁹ Cronaca Senese i. m. 844.; ASS Concistorio 1640. k. 9v.: 1433. jan. 9.; ASS Concistorio 1640. k. 27r.: 1433. jan. 28.

¹²⁰ Cronaca Senese i. m. 847.

¹²¹ Uo. A szövegben udvarnokok (*cortigiani*) közé sorolják őket.

¹²² A tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem sorolom fel valamennyi katonát, aki ekkor Sienában állomásozott. Jelzem, rendelkezem a listájukkal.

¹²³ DL 66 430.: 1432. okt. 28. Siena. Zsigmond oklevele; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. II. 10.

¹²⁴ *Engel P.*: Archontológia II. 15.

¹²⁵ DL 1248.: 1433. jan. 21. Siena. Zsigmond oklevele.

¹²⁶ *Engel P.*: Archontológia II. 15.

¹²⁷ A szövegben Györgyöt írnak, véleményem szerint hibásan. ASS Concistorio 1640. k. 22v.: 1433. jan. 24. A *Gregorius* és a *Georgius* neveket könnyű eltéveszteni. *Engel P.*: Archontológia II. 36. Ha én tévedtem, akkor nem tudom, kiről lehet szó.

rinc is. Róla is csak annyi tudunk, hogy 1433-ban az *aula* tagjaként említeték.¹²⁸ Maróti Frank már udvari lovagként érkezhettek a városba, vagy a sienai (itáliai) szolgálatnak köszönhetten címét.¹²⁹ Hangonyi Péter az esztergomi érsek familiájába tartozott (1432), majd Hunyadi János szolgálatába állt és temesi alispánként (1443–1448) szolgálta a hadvezért.¹³⁰ Hatnai (Pan) László katonaként Siena oldalán harcolt. 1435 és 1437 között visegrádi, drégelyi és damásdi várnagy. Ő is Hunyadi János szolgálatába állt. Torontáli alispánként (1451), nyitrai ispánként (1452), majd nagyszombati kapitányként (1452–1454) írta be nevét a történelembe.¹³¹ Kátai Fülöp is udvari lovag lett (1433–1435). Ő Brankovics György familiárisaként 1456-ban regéci várnagy.¹³² Sági Balázs, már mint udvari lovag (1433) kapta meg a honti és a nógrádi ispánságot (1437). Előkelőként élte tovább életét (1439), és Hunyadi János familiárisaként tapolcsányi várnagynak (1447) állt.¹³³ Spácai Márton királyi kamarás 1434-ben udvari familiáris lett, majd Zsigmond halálának az évében (1437) *aulicus*.¹³⁴ Tari Rupert királyi *aulicus*ként (1432–1433) Aranyi Istvánnal együtt hagyta el Sienát.¹³⁵ Igazi karrierje csak 1438-ben kezdődött el. Királynéi lovászmester (1438–1440), országnagy (1440–1445) és hevesi ispán (1441). Hunyadi János relátoraként (1447) érkezik a rigómezei csataterre, ahol 1448-ban életét adta hazájáért.¹³⁶

Várdai Miklóst már Konstanzban és Milánóban a király mellett találjuk.¹³⁷ 1433-tól 1437-ig udvari lovag és királyi tanácsos. 1435-ben már a szabolcsi ispán tisztelhetjük benne. Egészen 1440-ig viseli ezt a tisztségét.¹³⁸ Jelentéktelen megbízások után főkincstartó lesz belőle (1453–1456).

Albisi Zólyomi ifjabb Dávid 1433-ban Rómában udvari lovagként említeték. Familiárisa, Öszödfalvai Frank fia Mátyás Zsigmondtól itt kapott címeradományt.¹³⁹ Eddig csak ennyit tudtunk róla. Már csak ezért is megérte megírni a tanulmányt, hogy kiderült: legalább látta Sienát.¹⁴⁰

¹²⁸ Engel P.: Archontológia II. 54.

¹²⁹ Engel P.: Archontológia II. 155.

¹³⁰ Uo. 94.

¹³¹ Uo. 96.

¹³² Uo. 125.

¹³³ Uo. 208.

¹³⁴ DL 73 101.: 1432. szept. 25. Siena. Zsigmond oklevele. Valamint Engel P.: Archontológia I. 506.

¹³⁵ DL 1248.: 1433. jan. 21. Siena. Zsigmond oklevele. Valamint Engel P.: Archontológia II. 240.

¹³⁶ Engel P.: Archontológia II. 240.

¹³⁷ Zichy XII. 112. sz. 1431. jan. 13. Konstanz: Várdai Miklós levele apjához; továbbá uo. 114. sz. 1431. dec. 5–18. Milánó: Várdai Miklós levele apjához.

¹³⁸ Engel P.: Archontológia II. 254.

¹³⁹ DF 275 578.: 1433. júl. 25. Róma. Zsigmond oklevele; Engel P.: Archontológia II. 264.

¹⁴⁰ ASS Concistorio 1640. k. 8v–9r.: 1433. jan. 8.

*Függelék I.**Francesco Piccinino alatt harcoló magyar zsoldosok*¹⁴¹

Adam Blasii de Ungaria lovas¹⁴²

Johannes Tommassi Ungharie lovas¹⁴³

Jorgius Jorgi Ungharie lovas¹⁴⁴

Jorgius Stefani de Schiavonia iuvenis¹⁴⁵

Petrus Pauli de Ungheria lovas¹⁴⁶

Stefanus Antonelli de Ungharia lovas¹⁴⁷

Stefanus Tome de Ungharia lovas¹⁴⁸

Stefanus Michaelis de Ungharia lovas¹⁴⁹

Tommassus Martini de Ungaria lovas¹⁵⁰

---

¹⁴¹ ASS Biccherna 621. k. 2r.: 1432. ápr. 23. Az eredeti írásmódot adom meg, és mivel a bejegyzések egy napon készültek, névsorban adom meg a katonák nevét.

¹⁴² ASS Biccherna 621. k. 5r.

¹⁴³ ASS Biccherna 621. k. 6v.

¹⁴⁴ ASS Biccherna 621. k. 14r.

¹⁴⁵ ASS Biccherna 621. k. 81v.

¹⁴⁶ ASS Biccherna 621. k. 37r.

¹⁴⁷ ASS Biccherna 621. k. 27v.

¹⁴⁸ ASS Biccherna 621. k. 72v.

¹⁴⁹ ASS Biccherna 621. k. 15v.

¹⁵⁰ ASS Biccherna 621. k. 35v.

*Függelék II.**Zsigmond katonáinak a vezénylése*¹⁵¹

Celle (sul Rigo)

Összesen 24 fő¹⁵⁶

Összesen: 90 forint

1432. dec. 28.

Sebastianus Hungarus

9 vagy 10 lovassal és két familiárisa¹⁵²

30 forint

(4:1)¹⁵³1433. szept. 15-i kifizetések Cellének:
90 forint¹⁵⁷

1433. febr. 2.

Marcus de Sancto Ladislao

12 lovas

60 forint

(4:1)¹⁵⁴

Campiglia (Marittima)

1433. jan. 8.

93 lovas

465 forint

(4:1)¹⁵⁸

Siena levelében:

Összesen: 93 fő

Összesen: 465 forint

1433. febr. 5.

12 lovas

Sebastianus (Hungarus)

Marcus

Georgius

60 forintig¹⁵⁵

Istia (d'Ombrone)

1433. jan. 9.

Johannes Bohemus

14 lovas

100 forint

(4:1)¹⁵⁹

1433. jan. 28.

Ernesto Bohemo

10 lovas

50 forint

(4:1)¹⁶⁰

¹⁵¹ Abban az esetben, ha az adatok megegyeznek a város által kiküldött levél tartalmával, vagy ellenkezőleg, akkor azt jelzem. A bejegyzést február 5-i dátum alatt találjuk és egy vonallal oldalt összefogták a szöveget, majd a közepére odaírták, „Iterum XII Februarii.” Egy nyíllal jelezték, mindez Roccatederighi városkára vonatkozik, de ez nem egyértelmű. Én minden esetben az első dátumot használom, kivéve a fenti esetet. – ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5. és febr. 12.

¹⁵² ASS Concistorio 1639. k. 206v.: 1432. dec. 28.

¹⁵³ Egy másik bejegyzésből megtudjuk a pénz összegét és két familiárisa nevét (Valentinus és Nicolaus) is. – ASS Concistorio 1640. k. 23r.: 1433. jan. 24.

¹⁵⁴ ASS Concistorio 1640. k. 30r.: 1433. febr. 2.

¹⁵⁵ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

¹⁵⁶ Sebastianus (Hungarus) csapatát egyszer számolom.

¹⁵⁷ 360 líra. ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15. Ahol lehetséges, mindig a Biccherna által kifizetett összegeket veszem figyelembe.

¹⁵⁸ ASS Concistorio 1640. k. 8v–9r.: 1433. jan. 8. Először 91 lovast akartak küldeni. ASS Concistorio 1640. k. 8r.: 1433. jan. 8. A 4:1 arány = Libra : forint arány. Továbbá: ASS Concistorio 1640. k. 18r.: 1433. jan. 18.

¹⁵⁹ ASS Concistorio 1640. k. 9v.: 1433. jan. 9.

¹⁶⁰ ASS Concistorio 1640. k. 27r.: 1433. jan. 28.

1433. jan. 28. Michelsberg 3 lovas (4:1) ¹⁶¹	16 forint (4:1) ¹⁶⁷
1433. jan.28. Johannes Bohemus 14 lovas 70 forint (4:1) ¹⁶²	1433. febr. 2. Marcus de Sancto Ladislao 12 lovas 45 forint (4:1) ¹⁶⁸
Siena levelében: 1433. febr. 5. Két castellanus 15 lóval 75 forint Johannes Beg 6 lóval 30 forint ¹⁶³	Siena levelében: 1433. febr. 5. 200 forint Istállóra csak 3 grossus. Eddig hat volt, de lecsökkentették. ¹⁶⁹
Összesen: 27 fő ¹⁶⁴ Összesen: 220 forint	Összesen: 14 lovas ¹⁷⁰ Összesen: 56 forint ¹⁷¹
1433. szept. 15-i kifizetés Istiának: 240 forint ¹⁶⁵	1433. szept. 3-án kifizetés Buonconventónak: 260,75 forint, 12 solidus, 8 dénár ¹⁷²
Buonconvento	Montepescali
1433. jan. 10. 12 lovas 40 forint ¹⁶⁶	1433. jan. 13. Franciscus de Giagha Ungarus 8 lovassal és famulusokkal 20 forint ¹⁷³
1433. jan. 24. Simone de Paluz és Lancilot de Paluz	

¹⁶¹ 5 forintot kaptak lovanként, és ellátást is.
– ASS Concistorio 1640. k. 46v.: 1433.
febr. 25.

¹⁶² ASS Concistorio 1640. k. 27r.: 1433.
jan. 28.; ASS Concistorio 1640. k. 40r.:
1433. febr. 16.

¹⁶³ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433.
febr. 5.

¹⁶⁴ Johannes Bohemus csapatát egyszer
számolom.

¹⁶⁵ 960 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.:
1433. szept. 15.

¹⁶⁶ ASS Concistorio 1640. k. 10v.: 1433.
jan. 10. Egy másik bejegyzésből kiderül,
mennyi pénzt kaptak: ASS Concistorio
1640. k. 20r.: 1433. jan. 21. Librában
(160) adja meg. A 4:1 arányú váltást
használtam. Valamint: ASS Concistorio
1640. k. 39v.: 1433. febr. 15.

¹⁶⁷ ASS Concistorio 1640. k. 23v.: 1432.
jan. 24.

¹⁶⁸ A kifizetés egy régebbi ügy megoldása,
ezért az egymás utáni azonos dátum. ASS
Concistorio 1640. k. 29v.: 1433. febr. 2.

¹⁶⁹ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433.
febr. 5.

¹⁷⁰ Marcus de Sancto Ladislao csapatát nem
számolom. Ezen a napon Celle (sul
Rigo) városkában is „jelen” van.

¹⁷¹ A Marcus de Sancto Ladislaoának
kifizetett pénzt nem számolom. Ezen a
napon Celle (sul Rigo) városkában
ugyanennyit fizettek neki.

¹⁷² 1043 líra, 12 solidus, 8 dénár. ASS
Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 3.
Ezt a pénzt veszem figyelembe. Ez a
hivatalos végleges kifizetés. A
bejegyzésekben kevesebbet találtam.

¹⁷³ ASS Concistorio 1640. k. 14r.: 1433.
jan. 13. Librában (80) adja meg. A 4:1
arányú váltást használtam.

1433. jan. 18. Magyarokat vezényelnek oda ¹⁷⁴	Siena levelében: 1433. febr. 5. A zálogokról készíthetnek <i>littere credentiales</i> ¹⁸¹
1433. jan. 25. Stefano de Peren 15 lovas 75 forint ¹⁷⁵	Összesen: 0 fő Összesen: 200 forint
Összesen: 23 lovas ¹⁷⁶ Összesen: 95 forint	1433. szept. 12-én kifizetés Massának: 216,5 forint ¹⁸²
1433. szept. 15-i kifizetés Montepescalinak: 50 forint ¹⁷⁷	Locanda
Corsignano	1433. jan. 21. Matteo Cecchi prior és Lodovico di Giorgio commissarius Zsigmond gyalogosai és lovasai ¹⁸³
1433. jan. 13. Marcus Hungarus Georgius Hungarus Famulusokkal 40 forint (4:1) ¹⁷⁸	Összesen: 0 fő Összesen: 0 forint
Összesen: 2 fő ¹⁷⁹ Összesen: 40 forint	Grosseto
Massa (Marittima)	1433. jan. 21. Tallóci János ¹⁸⁴
1433. jan. 17. Brunoro della Scala emberei 200 forint ¹⁸⁰	Összesen: 1 fő Összesen: 0 forint
	1433. szept. 15-i kifizetés Grossetónak: 38 forint ¹⁸⁵ Campiglia
	1433. jan. 21. Zsigmond katonáit vezénylik oda 374 forint ¹⁸⁶
¹⁷⁴ ASS Concistorio 1640. k. 18r.: 1433. jan. 18.	
¹⁷⁵ ASS Concistorio 1640. k. 25r.: 1433. jan. 25.	
¹⁷⁶ A minimális létszámot adom meg, mert a famulusok száma rejtély.	
¹⁷⁷ 200 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.	
¹⁷⁸ ASS Concistorio 1640. k. 14r.: 1433. jan. 13.	
¹⁷⁹ A minimális létszámot adom meg, mert a famulusok száma rejtély.	
¹⁸⁰ ASS Concistorio 1640. k. 17v.: 1433. jan. 17.; ASS Concistorio 1640. k. 20v.: 1433. jan. 21.; ASS Concistorio 1640. k. 63v.: 1433. márc. 11. Librában (800) adja meg. A 4:1 arányú váltást használtam.	
	¹⁸¹ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1432. febr. 5.
	¹⁸² 866 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 12.
	¹⁸³ ASS Concistorio 1640. k. 20r.: 1433. jan. 21.
	¹⁸⁴ ASS Concistorio 1640. k. 20v.: 1433. jan. 21.
	¹⁸⁵ 152 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.
	¹⁸⁶ ASS Concistorio 1640. k. 20r.: 1433. jan. 21.; ASS Concistorio 1640. k. 62r.: 1433. márc. 9.; ASS Concistorio 1640. k. 70v.: 1433. márc. 19.; ASS Concistorio 1640. k. 77v.: 1433. márc. 30.

Siena levelében:
1433. febr. 5.
300 forintig¹⁸⁷

Összesen: 0 fő
Összesen: 374 forint

Roccatederighi

1433. jan. 28.
21 lovas
105 forint¹⁸⁸

Siena levelében:
1433. febr. 5.
Megegyezik¹⁸⁹

Összesen: 21 fő
Összesen: 105 forint

1433. szept. 15-i kifizetés
Roccatederighinek:
46 forint¹⁹⁰

Asciano

1433. jan. 29.
24 lovas
125 forint
(4:1)¹⁹¹

1433. febr. 2.
Gregorius de Bethlem
Blasius Sag
17 lovas
85+85 forint
(4:1)¹⁹²

¹⁸⁷ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

¹⁸⁸ ASS Concistorio 1640. k. 26r.: 1433. jan. 28.

¹⁸⁹ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 12.

¹⁹⁰ 184 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

¹⁹¹ ASS Concistorio 1640. k. 27v.: 1433. jan. 29. Öt forintot kaptak lovanként. Valamint: ASS Concistorio 1640. k. 36r.: 1433. febr. 9.; ASS Concistorio 1640. k. 70v.: 1433. márc. 19.

Siena levelében:
1433. febr. 5.
A zálogokról készíthetnek *littere credentionalest*¹⁹³

Összesen: 43 fő
Összesen: 295 forint

1433. szept. 15-i kifizetés Ascianónak:
125 forint¹⁹⁴

Colonna

1433. márc. 19.
Magyarok vannak ott¹⁹⁵

Összesen: 0 fő
Összesen: 0 forint

1433. szept. 15-i kifizetés
Colonnának:
85 forint¹⁹⁶

Monte Orfaro

1433. febr. 3.
Francus Marot, Michael Magnus és
Ladislau de Zala
9 lovas
45 forintig
(4:1)¹⁹⁷

Összesen: 12 fő
Összesen: 45 forint

¹⁹² ASS Concistorio 1640. k. 30r.: 1433. febr. 2.; ASS Concistorio 1640. k. 46v.: 1433. febr. 25.

¹⁹³ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1432. febr. 5.

¹⁹⁴ 500 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

¹⁹⁵ Öt forintot kapnak lovanként. – ASS Concistorio 1640. k. 70r.: 1433. márc. 19.

¹⁹⁶ 340 líra. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

¹⁹⁷ ASS Concistorio 1640. k. 30v.: 1433. febr. 3.

1433. szept. 15-i kifizetés Monte Orfárónak: 23 forint, 10 solidus ¹⁹⁸	Pereta 1433. febr. 15. Stefanus de Peren 14 lovas 70 forintig (4:1) ²⁰⁴
Batignano 1433. febr. 3. Stefanus de Peren 14 lovas 70 forintig (4:1) ¹⁹⁹	Siena levelében: 1433. febr. 5. Megegyezik ²⁰⁵
Siena levelében: 1433. febr. 5. 30 lovas 150 forint (4:1) ²⁰⁰	Összesen: 0 fő ²⁰⁶ Összesen: 70 forint 1433. szept. 15-i kifizetés Peratának: 70 forint ²⁰⁷
Összesen: 15 fő Összesen: 70 forint	Roccastrada 1433. febr. 16. Ladislaus 32 lovas 45 forint (4:1) ²⁰⁸
1433. szept. 15-i kifizetés Batignanónak: 60 forint, 3 solidus, 8 dénár ²⁰¹	Siena levelében: 1433. febr. 5. 32 lovas Ladislaus és Agustinus 160 forintig (4:1) ²⁰⁹
Montorsaio 1433. febr. 3. Laurentius Czolnok (Ungarus) 4 lovas 20 forintig ²⁰²	Összesen: 33 fő Összesen: 45 forint
1433. febr. 9. 12 magyar katona 60 forintig ²⁰³	
Összesen: 17 fő Összesen: 80 forint	

¹⁹⁸ 92 líra, 10 solidus. – ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

¹⁹⁹ ASS Concistorio 1640. k. 31r.: 1433. febr. 3.

²⁰⁰ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

²⁰¹ 240 líra, 3 solidus, 8 dénár. ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

²⁰² ASS Concistorio 1640. k. 31r.: 1433. febr. 3.; ASS Concistorio 1640. k. 40r.: 1433. febr. 16.

²⁰³ ASS Concistorio 1640. k. 36v.: 1433. febr. 9.

²⁰⁴ ASS Concistorio 1640. k. 39v.: 1433. febr. 15.; ASS Concistorio 1640. k. 54r.: 1433. márc. 3.

²⁰⁵ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

²⁰⁶ Perényi és emberei Batignanóból jöhettek át. Erre utal a létszám és a pénz is. Itt nem veszem figyelembe a katonákat.

²⁰⁷ 280 líra. ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

²⁰⁸ ASS Concistorio 1640. k. 40r.: 1432. febr. 16.; ASS Concistorio 1640. k. 70v.: 1433. márc. 19.

²⁰⁹ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

1433. szept. 15-i kifizetés
 Roccastradának:
 42,5 forint, 15 solidus²¹⁰

Campagnatico
 1433. márc. 19.
 Magyarok vannak ott²¹¹

Siena levelében:
 1433. febr. 5.
 50 lovas
 250 forint
 (4:1)²¹²

Összesen: 0 fő
 Összesen: 0 forint

1433. szept. 15-én kifizetés
 Campagnaticónak:
 186,5 forint, 18 solidus²¹³

(Civitella) Paganico

1433. febr. 9.
 9 lovas
 Kadolt és Guglielmus
 45 forintig
 (4:1)²¹⁴

1433. márc. 24.
 Magyarok vannak ott²¹⁵

Siena levelében:
 1433. febr. 5.
 Guglielmus 4 lóval
 20 forint
 Kadelt 6 lóval
 30 forint
 Rodolfus 4 lóval
 20 forint
 Hening és Just 4 lóval
 20 forint
 (4:1)²¹⁶

Összesen: 11 lovas
 Összesen: 45 forint

1433. szept. 4-én kifizetés
 Paganicónak:
 77,75 forint, 11 solidus²¹⁷

Sasso di Marimma

1433. febr. 12.
 A fentieket ezen a napon ide helyezték
 át²¹⁸

Összesen: 0 fő
 Összesen: 0 forint

²¹⁰ 170 líra, 15 solidus. ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

²¹¹ ASS Concistorio 1640. k. 70r.: 1433. márc. 19.

²¹² ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1432. febr. 5.

²¹³ 746 líra, 18 solidus. ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 15.

²¹⁴ ASS Concistorio 1640. k. 37r.: 1432. febr. 9.

²¹⁵ ASS Concistorio 1640. k. 74r.: 1433. márc. 24.

²¹⁶ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

²¹⁷ 311 líra, 11 solidus. ASS Biccherna 311. k. 43v.: 1433. szept. 4.

²¹⁸ ASS Concistorio 1640. k. 31v.: 1433. febr. 5.

Pierre Choque Magyarországról szóló francia útleírásának (1502) kéziratai és képi ábrázolásai

A középkori Magyarországról számos külföldi útleírás ad plasztikus képet, köztük jó néhány francia utazók tollából született. Említhetnénk itt a szent István-kori zarándokokat, VII. Lajos krónikását, vagy éppen a leghíresebb Bertrandon de la Broquière-t. A korszak végén, 1502-ben Anne de Bretagne francia királynő heroldja, Pierre Choque részletes leírásban jelenítette meg az utókor számára a már Mátyás utáni, de még Mohács előtti országot, saját korában talán a legrészletesebb módon.

Munkája nyilvánvalóan nem maradt visszhang nélkül. Az útleírás párizsi kéziratának szövegét először Antoine Leroux de Lincy közölte 1861-ben a *Bibliothèque de l'École des Chartes* lapjain,¹ majd ettől függetlenül Marczali Henrik a *Történelmi Tárban*.² Az előbbi alapján született meg Szamota István máig is alapvetőnek tekintett – de rendkívül pontatlan és töredékes – magyar fordítása.³

A kiadók egyike sem ismerte a szöveg általunk nemrégiben feltárt, illusztrált londoni kéziratát, ezért azt gondoljuk, hogy a dokumentumok összehasonlítása és a képi anyag bemutatása nem érdektelen feladat.

A történeti kontextus és a szerző

A Jagellók által uralt Közép-Kelet-Európa a 15–16. század fordulóján számos szempontból érdekessé vált a Valois-monarchia számára. Egyrészt a francia uralkodók, mint a burgundi ideálok örökösei, előszeretettel hangoztatták keresztényi elkötelezettségüket a törökellenes összefogás megvalósításában, másrészt egyre markánsabbá váló Habsburg-ellenes politikájukban folyamatosan szövetségeseket kerestek az Ausztriai-ház hátában, azaz a II. Ulászló által uralt cseh és magyar királyságokban, valamint János Albert lengyel-litván államában.

---

¹ Discours des cérémonies du mariage d'Anne de Foix, de la maison de France, avec Ladislas VI, roi de Bohême, de Pologne et de Hongrie. Ed. et comm. par Antoine Le Roux de Lincy. *Bibliothèque de l'École des Chartes* 22. (1861) 156–185., 422–439. A szerző az MTA-DE Lendület Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport tagja.

² *Marczali Henrik*: Candalei Anna II. Ulászló neje magyarországi útjának és a menyegzői ünnepélyek leírása. *Történelmi Tár* 23. (1877) 97–113.

³ *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Bp. 1891. 131–146.

Eme logika mentén teremtettek kapcsolatot a velencei köztársaság mellett a magyar monarchiával is. A diplomáciai kapcsolatfelvétel részleteit korábbi tanulmányunkban már feltártuk,⁴ legyen itt annyit elég megemlíteni, hogy egy hosszú, 1500 nyarától kezdődő tárgyalássorozat eredményeképpen XII. Lajos egyik rokonát, Foix-Candale-i Annát feleségül kínálta az idősödő, a bigámia gyanújától csak éppen megszabaduló II. Ulászló számára.⁵

A diplomáciai tárgyalások következtében Anna csak 1502 nyarán indulhatott útnak jövendőbeli férje hazájába. Kíséretében francia nagyurak, diplomaták és udvarhölgyek mellett ott találjuk XII. Lajos feleségének, Bretagne-i Annának a heroldját, Pierre Choque-ot is, akinek feladata az ara útjának, menyegzőjének és új hazájának minél pontosabb megörökítése volt.

Paradox módon Pierre Choque legalaposabb életrajzát, tevékenységének leírását nem a francia történetírás mutatta be, hanem egy hazai tudós, Dobosy Tibor, 1940-ben megjelent munkájában.⁶ Ez alapján tudható, hogy a breton származású kismes (1450. k.–1530) a királyné főheroldjaként (*roi d'armes*) tevékenykedett, ezért kapta tisztségének megfelelően a *Bretagne* nevet is. Uralkodónőjének megbízásából vett részt az egyik utolsó középkori kereszties akcióban, a Velencei Köztársaság megsegítésére indított vállalkozásban, amikor is 22 hajóból álló francia flotta igyekezett támogatni az 1499-től a törökökkel hadban álló Signoriát birtokainak védelmében. A Marie la Cordelière hadihajó 1501-es hősies helytállásáról Germain de Brie által írott prózai latin szöveg francia fordítása és költeménnyé való átdolgozása⁷ jól jelzi, hogy Choque feladata már ekkor is úrnőjének tájékoztatása volt, ahogy lesz az egy évvel később is, Foix-Candale-i Anna magyarországi utazása kapcsán.

Pierre Choque közeli kapcsolatát Bretagne-i Anna királynéhoz jól jelzi, hogy az ő feladata lett 1514-ben az uralkodónő halálát követő temetési ceremónia megörökítése is, amelynek számos kézírata maradt fenn, több ezek közül illuminált változatban.⁸

Visszatérve a magyarországi útleíráshoz, itt valójában két levélről van szó. Choque akkor vette kezébe a tollat, amikor Foix-Candale-i Anna, a leendő magyar-cseh királyné és kísérete elhagyta a franciák által uralt milánói hercegséget

⁴ Györkös Attila: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. *Acta Academiae Agriensis. Nova series* 39. Sectio historiae. Eger 2012. 89–102.

⁵ Ulászló 1502 áprilisáig hivatalosan Aragóniai Beatrix és Brandenburgi Borbála férje is volt. Házasságait a pápa ekkor annulálta. *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913. 114.

⁶ *Dobosy Tibor*: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kísérője. Bp. 1940.

⁷ Paris, BnF, ms. fr. 1672: Pierre Choque, La Cordelière. 1513. 13 fol. „Poème sur la combustion de la nef nommée la Cordelière, par Brice, traduction en vers [par Pierre Choque, dit Bretagne]”. Szakirodalma és kiadása: Humbert de Montmoret, Germain de Brie, Pierre Choque, L'incendie de La Cordelière: l'écriture épique au début de la Renaissance. Textes présentés et traduits par Sandra Proveni. La Rochelle 2004.

⁸ Erről a legteljesebb közlést l. *Cynthia J. Brown*: The Queen's Library: Image-Making at the Court of Anne of Brittany, 1477–1514. Philadelphia 2010. 372–375.

és a velencei köztársaság területére lépett (Crema, 1502. július 13.). Első levele a Signoria birtokain (Crema, Brescia, Verona, Vicenza, Padova, Velence) való fogadtatások részletes leírását tartalmazza. Második írása Anna magyar királyságba való érkezésével kezdődik (Zengg, augusztus 21.?), a székesfehérvári házasság, majd a koronázás szertartásának bemutatásával, végül pedig Buda részletes, Magyarország pedig kissé felületesebb leírásával folytatódik, s 1502 decemberében fejeződik be.

Kéziratok

Mindenekelőtt tekintsük át, hogy Pierre Choque francia nyelvű műve milyen kézirati hagyományon alapul. Az útleírás Itáliával foglalkozó első része csupán egy, míg Magyarországra vonatkozó második része három dokumentumban maradt fenn, amelyek közül véleményünk szerint egyik sem eredeti. Ezek a következők:

Párizs, Bibliothèque nationale de France

P₁: Ms. fr. 90. foll. 1–4.

A kézirat a 16. század elején keletkezett (dátuma: Buda, 1502. december 16.), s mai formájában ez a négy folio tartalmazza Choque magyarországi útleírásának egyetlen teljes szövegét, amely nem tartalmaz képi illusztrációkat, de a dokumentumban kihagyták a későbbi – el nem készült – miniatúrák helyét. Ez – valamint a **P₂** és **P₃** kézirat – szolgált Leroux de Lincy számára az 1861-es kiadás alapjául, s ezt használta Marczali Henrik is (aki nem ismerte a **P₃** kéziratot).

P₂: Ms. fr. 90. foll. 5–7.

A dokumentum Pierre Choque itáliai útleírásának egyetlen ismeretes szövegét tartalmazza, s később – az időrendet figyelmen kívül hagyva – lett összekötve a magyarországi utazást leíró **P₁** jelzetű szöveggel. Dátuma: Velence, [1502. augusztus] 17. A kézirat illuminált, összesen 112 színes címerpajzsot tartalmaz, a velencei Signoria városaiban élő nemes- és polgárcsaládok jelvényeit.⁹

P₃: Ms. fr. 22330. pp. 319–337.

A szöveg – az alább bemutatandó – BL Stowe 584. jelzetű londoni kézirat 17. századi csonka átirata. A másoló láthatólag nem használta a londoni dokumentum foll. 71v–72., foll. 78–78v. lapjait, amelyek hiányát észrevéve maga is így kommentálta a helyzetet: *Nota: en cet endroit il y a un ou plusieurs feuilletz de manque* (Megjegyzés: ezen a helyen egy vagy több oldalnyi hiány van), illetve:

⁹ A **P₁** és **P₂** dokumentumok fekete-fehér fotómásolata megtalálható a francia nemzeti könyvtár digitális könyvtárában:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k12396b.image.langEN.r=Biblioth%C3%A8que%20de%20%E2%80%99Ecole%20des%20Chartes> (2013. jan. 31.)

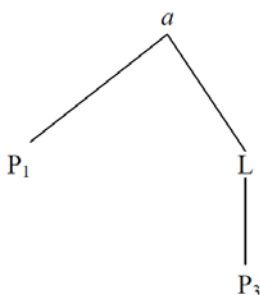
Nota: Il y a encore quelque chose à transcrire, mais il n'y a pas de suite (Megjegyzés: lenne még mit átírni, de nincs folytatása a szövegnek). Ez alapján azt gondoljuk, hogy a Stowe 584. ekkor még nem volt bekötve, s lapjai közül a másoló nem ismerte az általa kihagyott részeket. Maga a másolat nyelvezetében nem mindig követi a londoni eredetit, több kihagyás, betűátírás található benne.

London, British Library

L: Stowe 584. foll. 69–78v.

A kézirat a 16. században készült, csonkán és datálás nélkül maradt fenn. Ugyanakkor ez a magyarországi útleírás egyetlen képekkel is illusztrált változata (7 címerábrázolás, 8 iniciálé, 3 egész oldalas, 8 kisebb miniatúra). A szöveg Pierre Choque Bretagne-i Anna francia királynő 1514-es temetéséről szóló másik művének (*Commemoration et advertisement de la mort de Anne, deux fois Royne de France, Duchesse de Bretagne*,¹⁰ foll. 1–68v.) kiegészítéseként került a dokumentumba, utólag hozzákötve. A szöveg összekötését nem pusztán a közös szerző léte indokolta, hanem talán az is, hogy a *Commemoration*-ban is történik utalás Magyarországra, amikor is Choque az elhunyt francia királynéről a következőket írja: *Et comme elle avoit fait deux roynes, l'une de Hongrie, l'autre d'Aragon...*¹¹ – „És két királynét is adott, Magyarországot és Aragóniáét” (foll. 38v–39.). Könyvészeti leírása szerint a dokumentum már 1774-ben is csonka volt, majd Charles de Rohan herceg halála után, 1788-ban adták el, s 1818-ban már az angol Richard Buckingham tulajdonában volt, majd a British Library 1883-ban vásárolta meg.¹²

A fenti kéziratok képezik azt a korpuszt, amelyből rekonstruálható Choque művének legpontosabb változata. A magyarországi útleírás három dokumentumának vizsgálata nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy a kéziratok az alábbi stemma alapján viszonyulnak egymáshoz:

¹⁰ Kiadása: *Récit des funérailles d'Anne de Bretagne*. Eds. Lucien Merlet – Maximilian de Gombet. Paris 1858.

¹¹ Bretagne-i Anna másik unokahúga, Germaine de Foix, aki 1505-ben Aragóniai Ferdinánd felesége lett.

¹² <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6505&CollID=21&NStart=584> (2013. jan. 31.)

Érvelésünket a következőkre alapozzuk: A szövegek elemzése nyomán mindenképpen feltételeznünk kell egy archetípust (*a* jelöléssel), mert a **P**₁ és **L** szövegek mindegyike tartalmaz olyan hibákat, amelyek kizárják közvetlen kapcsolatukat. A teljesség igénye nélkül legyen itt elég egy-két példa megemlítése. A legteljesebb **P**₁ szöveg Frangepán Bernát nevének említésekor a *Franc[...]* szó után üres helyet hagy, mert nem tudja a nevet leírni, míg az **L** *Francopanilz*-nak írja. **P**₁ bizonytalan az Esztergomot jelentő *Strigonie* helyesírásakor. Egyszer az előbb említett módon, máskor *Strigoynne*, *Strangonie* változatokat használ, míg **L** következetesen a helyes formát. **P**₁ fol. 3. esetében *ambassadeur d'Angleterre*-ként (angol követként) említi Guerche urát, aki valójában francia követ, ahogy azt **L** fol. 74v. helyesen közli: *seigneur de la Guierche, en tel degré qu'il luy appartenoit comme ambassadeur du roy et vous* – „Guierche ura, oly módon, ahogy az illett hozzá, mint a király és az Ön követéhez” (ti. Bretagne-i Annához).

Ugyanakkor néhány betoldás arra utal, hogy **P**₁ semmiképpen sem **L** szövegéből építkezett, hanem léteznie kellett egy szövegarchetípusnak. A magyar püspökségek felsorolásánál a váradi egyházmegye esetében ugyanis **L** a hibás *Vadarine*, míg **P**₁ a helyes *Varadine* formulát használja. Az útleírás elején **P**₁ a helyes *tres excellente* kifejezéssel él, míg **L** – nyilván elírás miatt – az értelmetlen *tres essente* formulát használja. Az archetípus létére utal az is, hogy Isvalies Péter pápai legátus nevét egyik kézirat sem adja meg, csupán néhány betűnyi helyet hagynak üresen, mert nyilván nem tudták kiolvasni az eredeti szöveget. **P**₁ fol. 3. a helyes *en abit françoys* („francia öltözetben”), míg **L** a helytelen *et abit françoys* („és francia öltözet”) kifejezést használja. Csak egy közös forrás létevel és szövegének egyedi értelmezésével tudjuk magyarázni, hogy **P**₁ fol. 3. a következőket írja: *à l'autre bout de la table, viz à viz de l'ambassadeur de France* („az asztal másik végén, szemben a francia követtel”), míg **L** másképp fogalmaz és rövidít: *au senestre bout* („a bal végén”).

Mivel tehát mindkét szöveg tartalmaz egymástól független szövegrészeket és hibákat, a két dokumentum egy közös tőről kellett származzon. Feltételezésünk szerint ez a Choque útja során készült jegyzeteket jelentette, amelyeket később levél formában megírt (képek nélkül, szerintünk ez a **P**₁ kézirat), majd ennek másolatát – ő vagy más – képekkel is ellátta (**L** kézirat).

A londoni kézirat képei mindenképpen figyelemre méltóak, különösen a kisebb-nagyobb miniatűrök. Ezeket a kérdéssel eddig foglalkozó szakemberek (Leroux de Lincy, Dobosy), akik mindannyian a párizsi anyagokból dolgoztak, elveszettnek hitték, s hiányukat fájdalommal konstatálták. Le Roux de Lincy szerint „Pierre Choque indique le sujet de quelques miniatures qui sont restées en blanc dans le manuscrit. Il est regrettable à tous égards que ces miniatures n'aient pas été faites”.¹³ Nyomában Dobosy szinte szó szerint, némileg kibővítve: „Magyarországnak a leírásánál éppúgy, mint az olaszországi útról való beszámolásakor

¹³ *Le Roux de Lincy, A.: Discours des cérémonies* i. m. 164.

megjelöli néhány miniatúrnek a tárgyát, melynek a helye üresen maradt a kéziratban. Nagyon sajnálatos, hogy ezek a miniatúrok nem készültek el. Érdekes lett volna látni például azt a tízezer főnyi magyar sereget, mely a királynét volt hivatva védelmezni a veszélyeztetett helyeken, vagy a három dízhintót, melyeket a magyar király küldött de Foix Anna, a menyasszonya elé s amelyeket nyolc ló húzott, amelyek gazdagon be voltak borítva díszítésekkel és címerekkel; vagy a különféle ruhákat, melyekbe a magyar főuri asszonyok és budai polgárasszonyok voltak öltözve. A többi hiányzó miniatúrok is igen nagy művelődéstörténeti és történeti jelentőségűek lettek volna, ha [a] szerző elkészíti őket.”¹⁴ Szerencse, hogy a londoni anyagban most megismerhetjük őket, ha nem is mindet (pl. a dízhintókat nem), hiszen a kézirat – ahogy fentebb említettem – csonka.

A miniatúrák egy része címerábrázolás – érthető, hogy a heroldi tisztséget betöltő Pierre Choque élénken érdeklődött a címerek iránt, ahogy azt már itáliai beszámolójában is számtalan helyen képi formában rögzítette. A magyarországi dokumentumban mindjárt az első lapon (fol. 69.) bemutatja a francia, a francia-bretagne-i hasított címert, Ulászló címerét, s végül Ulászló és Foix-Candale-i Anna hasított címerét. Később (fol. 72.) három magyar vonatkozású pajzsot: a tévesen Dalmáciának tulajdonított hármashalmon kettős keresztet (*du royaume de Dalmas qui porte de gueulles a une double patée fichée de sable et sur ung roc de sinople en poincte*), a tévesen Horvátország címerének nevezett, valóságban Dalmáciát jelképező azúr alapon arany leopárdfejeket (*de Crevasie qui porte d'asur a trois testes de leopard arrachées d'or, couronnées de mesmes, languées de gueulles*), s végül Ulászló négyelt címerét, rajta boglárpajzson a Jagelló sassal (*de toutes les principautés cy devant declairées, sauf que sur le tout y avoit les armes du royaume de Pollanie, lequel estoit de gueulles a ung aigle d'argent membrée, couronnée d'or*). A P₁ szövegéből kiderül, hogy Choque megfestette még Magyarország nyolcszor (*sic!*) vágott címerpajzsát (*du royaume de Hongrie, qui porte face de huit pieces d'argent [et] de gueulles*) és a cseh címert is (*du royaume de Bouesme, qui porte de gueulles a ung lyon d'argent armé, couronne languée, a la queue fourchée et noué d'or*), ezek azonban a londoni kézirat elveszett oldalain találhatóak.

A miniatúrák más része az írott szöveg képi illusztrációja, ahol a Foix-Candale-i Anna elé érkező magyar hadsereget (előtérben Hunyadi-címeres lobogót hordozó lovas, mellette valószínűleg maga Corvin János, fol. 70v.), a királynőt és kíséretét (fol. 71v.), a szlavóniai táj (fol. 72.), vagy a budai udvar egy-egy jellegzetességét (pl. „sárkány és sárkányfej” a Mátyás-könyvtárból, fol. 78.), a korabeli nemesi (fol. 73.) és polgári női viselet (fol. 78v.), vagy egy lovagi torna ábrázolását (fol. 77v.), Anna koronázási jelvényeit (fol. 75v.) találni. Ezek közül kiemelkedik a budai várpalota oroszlanos kútjának ábrázolása, amelyből – a menyegzői alkalomra való tekintettel – bor folyik (fol. 77.). Tudomásom szerint ez a híres kút egyetlen képi ábrázolása.

¹⁴ Dobosy T.: Pierre Choque i. m. 22–23.

telle comme devant est fait mention de ladicte banquet
 En ceste pance et ambassadeur fut mis en son degre
 A pice de sicut les nobles hommes et bourgeois et citoyens
 uenans et habitans des villes et cites de transiluanie
 et autres furent priez a ladicte daine de couppes d'argent
 dore de plusieurs sortes de draps d'or ouues sur de leur
 amois de sante de medice couleur de grant tapis de
 turque. L'uy suppliant par leurs harangues quelle
 les eust pour reconmandez et quilz auoient long temps
 desirez sa daine priant a dieu quil luy donnaist bonne vie
 et longuement estre leur maistrise et priasse plus coma
 aent manz instrumetz a souer tant de
 musique q' autres et la se firent maistrise
 dances. Et entre autres y estoient ceulz
 du lord de pollayme qui sont les meulz
 de fane et les pl^{us} doulz que ie viz jamais
 Celluy jouy en vint son fame estant au
 milleu de l'une des costes du chasteau de sa
 quelle y^{est} soit six tuaulz Et l' fontaine telle
 le long du jour Et estoit est pour maistrise
 que se puez veou en apres

A kéziratok szövegének összevetése révén kiderül, hogy a csonka londoni dokumentumban más illusztrációk is lehettek. A fol. 71v. és fol. 72. között egy lap hiányzik. Mivel a hiányzó szöveg nem jelentős, úgy tűnik, hogy egy majdnem egész oldalas miniatúra is a kivett lapon volt található. Erre bizonyosság a párizsi kézirat szövege, amely Anna királyné ajándékait mutatja be, s a szöveg tanúsága szerint Choque ezeket is megfestette. A fol. 77. után még legalább egy lap hiányzik. Valószínűleg itt is miniatúra volt, mert a teljesebb P₁ kézirat a következőképpen fogalmaz ezen a helyen a budai panorámát magasztalva: *y a belle vue ainsy que pourrez veoir cy après la situation de la dicte ville et chasteau* („nagyon szép látkép tárul fel, ahogy azt alább láthatja a mondott város és vár elhelyezkedéséből”).

Úgy gondolom, hogy Pierre Choque londoni kéziratának felfedezése indokoltá teszi a szerző magyarországi útleírásának újbóli kiadását és immáron teljes fordítását, kiegészítve ezt a képi illusztrációkkal, mert, hogy Dobosyt ismét idézzem: „A többi hiányzó miniatürök is igen nagy művelődéstörténeti és történeti jelentőségűek lettek volna, ha [a] szerző elkészíti őket.” De mint láttuk, elkészültek, s kevés híján ismertek is.

REINHARD HÄRTEL

Die Ungarneinfälle in Friaul:

Schriftquellen und regionale Historiographie

Das Friaul war jene Landschaft, welche von den ungarischen Einfällen in Italien am häufigsten betroffen war, denn Hin- und Rückweg führten zwangsläufig durch dieses Land,¹ und es ist gängige Meinung, dass die Schäden entlang der Einfallswegen am größten gewesen sind.² Vom Ende des 9. Jahrhunderts an tauchten die Ungarn etwa 50 Jahre lang immer wieder im Friaul auf,³ und dies kann nicht ohne größere Auswirkungen gewesen sein. Doch wie erheblich diese waren, darüber gehen die Meinungen auseinander. Die Zahl der Einfälle bzw. Durchzüge wird mit etwa zwölf⁴ bis über 20 angegeben.⁵ Die regionale Historiographie zeigt Konjunkturen von Katastrophen-Szenarien und von Relativierungs-Bemühungen.⁶ Für beides bleibt genug Raum, denn die Quellen berichten kaum Einzelheiten, und ganze Geschichtsbilder können daher auf sehr wenigen und zweifelhaften Indizien⁷ oder auf bloßen Analogieschlüssen beruhen.

---

¹ So zuletzt *Peter Štib*: „Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza“. Studie über zwei Urkunden Kaiser Ottos III. aus dem Jahre 1001 für den Patriarchen Johannes von Aquileia und den Grafen Werihen von Friaul (DD. O. III. 402 und 412). Nova Gorica 1999. 116.

² So z. B. *Gian Carlo Menis*: Storia del Friuli dalle origini alla caduta dello stato patriarcale (1420). Udine 1978. 172.; zuletzt *Štib, P.*: Villa... 116–117. und 159.

³ Der erste ungarische Einfall nach Italien wird traditionell 899 angesetzt, bei Liutprand von Cremona zu 898; vgl. *Štib, P.*: Villa... 114. Anm. 430. Zu den Ungarnzügen nach Italien insgesamt vgl. *Gina Fasoli*: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X (Biblioteca storica Sansoni, NS 11). Firenze 1945.

⁴ *Menis, G. C.*: Storia... 170.; *Carlo Guido Mor*: La cultura aquileiese nei secoli IX–XI. In: Storia della cultura veneta dalle origini al Trecento. Bd. 1. Vicenza 1976. 296–297.

⁵ *Štib, P.*: Villa... 116.; früher bereits *Peter Štib*: Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. Zgodovinski časopis 37. (1983) 191. Die unterschiedlichen Zahlen haben in erster Linie wohl damit zu tun, dass – ohne ausdrückliche Deklaration – das eine Mal Einfälle und das andere Mal Durchzüge gezählt wurden.

⁶ Es ist dasselbe Bild, wie es für die Beurteilung der Slawen- und Awareneinfälle des 6. und 7. Jahrhunderts gilt; vgl. *Paolo Cammarosano*: L'Alto Medioevo: verso la formazione regionale. In: *Paolo Cammarosano – Flavia De Vitt – Donata Degrassi*: Il medioevo. Hrsg. Paolo Cammarosano (Storia della società friulana 1). 18.

⁷ So braucht im Folgenden auf die Ungarn-Toponyme im Friaul nicht weiter eingegangen zu werden. Vgl. dazu zuletzt *Štib, P.*: Villa... 117.; mit Karte auf S. 120. Dort auch die ältere Literatur.

Eben diese Problematik soll hier am Beispiel der Bewertung der ungarischen Einfälle (bzw. Durchzüge) im Friaul vorgestellt werden.⁸

Die Aussagen der Schriftquellen

Nur eine einzige Schriftquelle stammt eindeutig aus dem Lande selbst. Es ist dies die nur kopiaal erhaltene Grabschrift des um 921 verstorbenen Patriarchen Friedrich von Aquileia. Friedrich musste sich bei der Abwehr der Ungarngefahr verdient gemacht haben. Zwei Überlieferungsvarianten geben Raum für sehr verschiedene Ansichten darüber, in welcher Art der Patriarch tätig geworden war. Zum einen heißt es *Ungarorum rabiem magno moderamine pressit, fecit et Hesperiam pacem habere bonam*,⁹ zum anderen *Pannoniae rabiem magna virtute repressit et pacem afflictas contulit Italiae*.¹⁰

Alle anderen speziell das Friaul betreffenden Angaben stammen von Verfassern, die nicht im Lande selbst lebten und die ihr Wissen nur aus zweiter Hand haben konnten. Bischof Liutprand von Cremona schrieb in seiner *Antapodosis* über den ersten Ungarneinfall, die Eindringlinge seien an den festen Städten Aquileia und Verona vorbeigezogen.¹¹ Jener anonyme Modeneser Autor, der um 910 das *Additamentum* zur *Vita* des heiligen Geminianus schrieb, berichtet hingegen, die wilden Ungarn hätten die Mark Friaul verwüstet und überhaupt alle Regionen mit unerhörter Wildheit entvölkert; auch die festesten Stadtmauern hätten ihnen nicht widerstehen können.¹² Mit großem zeitlichem Abstand bringt der Doge Andrea Dandolo die wenig Vertrauen erweckende Nachricht von einer Niederlage, die der Patriarch (welcher?) zusammen mit zwei Herzögen (Gottfried und Ardo) in Kroatien durch die Ungarn erlitten hätte, und dass er nur mit knapper Mühe entkommen wäre.¹³ Das ist offensichtlich jene Un-

⁸ Auf das ältere Schrifttum – vom 16. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts – ist hier nicht einzugehen, da in diesem die Auswirkungen der Ungarneinfälle nicht eigens thematisiert werden. Das Gewicht liegt – so wie im vorhandenen Schrifttum – auf den Schriftquellen.

⁹ *Chronicon patriarcharum Aquileiensium*. Ed. F. Jo. Fran. Bernardus De Rubeis. *Monumenta ecclesiae Aquilejensis. Argentinae 1740. Appendix 10.*; danach *Giuseppe Cuscito: Epigrafia medievale in Friuli e in Istria (secc. VI–XIII). Per un Corpus delle epigrafi medievali dell'Alto Adriatico. Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e Storia patria 106. (2006: 54.). 49.* (ähnlich Ders. in mehreren anderen Publikationen).

¹⁰ MGH PL 5. 352 Nr. 135.

¹¹ Die Werke Liutprands von Cremona. Hrsg. Joseph Becker. (MGH SS rer. Germ. 41.) Hannover–Leipzig 1915. 42. „Aquilegiam, Veronam, munitissimas pertranseunt civitates.“

¹² *Pio Paschini: Le vicende politiche e religiose del Friuli nei secoli nono e decimo. Nuovo Archivio Veneto NS 21. (1911: 1.) 65–66.* (hier wie im Folgenden wird nur diese Folge des in Fortsetzungen erschienenen Beitrags zitiert).

¹³ *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta* aa. 46–1280 d. C., bearb. von Ester Pastorello (R.I.S 12/1). Bologna 1938. 169. Vgl. *Paschini, P.: Le vicende... 72–73.* (hier wie im Folgenden wird nur diese Folge des in Fortsetzungen erschienenen Beitrags zitiert); *Pio Paschini: Storia del Friuli. Udine 1975. 191.*

garnschlacht von 901 und „jenseits“ von Laibach, von welcher schon Simon de Keza in seiner ungarischen Chronik berichtet.¹⁴

Alle weiteren Nachrichten mit etwas „konkreteren“ Angaben zu den Ungarn in Friaul finden sich in Herrscherurkunden. Bei diesen darf immerhin vorausgesetzt werden, dass ihnen Mitteilungen aus dem betroffenen Gebiet zugrundeliegen. Andererseits wurde bislang so gut wie nie gefragt, inwieweit diese Nachrichten „Abbildungen“ der Realität sein können und inwieweit sie als zweckhafte Darstellungen die Realität verbiegen.

Ein Diplom Berengars I. von 904 liegt in zwei textlich abweichenden Ausfertigungen vor. Der König überließ der Aquileier Kirche ein Haus in Cividale und die dortige Porta San Pietro. Damit wollte er der Metropole und den wichtigsten Kirchen, die von den Verwüstungen der Heiden (also der Ungarn) entvölkert worden waren, helfen. Das Diplom spricht auch von Schäden des kirchlichen Archivs; viele Urkunden seien *casu condam incendii ac perfidorum persecutionibus paganorum* zugrundegegangen.¹⁵ Deutlicher noch ist Berengars Urkunde von 912, mit welcher er dem Kloster S. Michele zu Cervignano seine beim Einfall der Heiden verlorengegangenen Privilegien bestätigte.¹⁶ 921 schließlich überließ Berengar dem Patriarchen Friedrich die Burg *Puziolum* und bestätigte ihm alle Urkunden, die durch Feuer, Nachlässigkeit oder heidnischen Einfall verlorengegangen waren.¹⁷ 928 überließ König Hugo dem Patriarchat Aquileia seine Rechte über das Bistum Concordia. Mit Maßnahmen dieser Art wollte er die *a sevisima Ungorum rabie* fast ausgeradierten Suffraganbistümer Aquileias wieder aufrichten.¹⁸

Noch 981 half Kaiser Otto II. der Aquileier Kirche, welche *a paganis* (das müssen abermals die Ungarn sein) *malisque predonibus* verwüstet war, mit der Schenkung stattlicher Güter.¹⁹ Das Privileg Ottos III. von 1001 spricht die Ungarn sogar zweimal an. Eingang wird die Kirche Aquileia als *quondam Ungarorum sevicia devastatam* hingestellt. Patriarch Johannes erhielt daher für seine Kirche die Hälfte der Burg Solkan und eines weiten Gebietes. Dazu überließ er ihm die *ville*, die Johannes selbst oder seine Vorgänger im Friaul *post Ungarorum nefandam devastacionem* angelegt hatten.²⁰ Hier enden nicht nur die urkundlichen Zeugnisse für die von den Ungarn angerichteten Verwüstungen, sondern im Großen und

¹⁴ So Simon de Keza in seinen *Gesta Hungarorum*. Ed. Emericus Szentpétery. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Bd. 1. Budapest 1937. 167. Vgl. *Harald Krahwinkler*: Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30). Wien-Köln-Weimar 1992. 195. Anm. 418.

¹⁵ D. B. I. 49. und 50.

¹⁶ Dep. B. I. App. 18.

¹⁷ D. B. I. 136.

¹⁸ D. U. 11.

¹⁹ D. O. II. 241.

²⁰ D. O. III 402. Die *ville* werden allerdings nicht namentlich angeführt und auch ihre Zahl ist nicht bekannt.

Ganzen auch die großen Besitzerweiterungen des Patriarchats überhaupt;²¹ und für sehr lange Zeit auch die Königsschenkungen von befestigten Plätzen.²²

Aus späterer Zeit gibt es nur mehr indirekte Hinweise. Eine (unechte) Patriarchenurkunde von 1062 stellt die Kirche S. Stefano (bei Aquileia) als *a paganis ... destructam* dar,²³ und in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts ist in ähnlicher Weise von der Kirche S. Martino zu Beligna die Rede.²⁴ Das spricht für Verwüstungen in nächster Nähe der Stadt. Allerdings ist von „Heiden“ nur in der Urkunde für S. Stefano ausdrücklich die Rede; die Urkunde für Beligna spricht lediglich die *hostilem rabiem* an. Doch unmittelbar darauf wird noch der Verlust der dort verwahrten Reliquien angesprochen. Es waren also auch hier offensichtlich Heiden und damit die Ungarn gemeint.

Ein später Nachklang ist auch die Bezeichnung der großen quer durch das Friaul verlaufenden Straße als *via vel strata Ungarorum* in einem Diplom Konrads II. (1028).²⁵ Es wird dies die alte *via Postumia* sein, welche die Ungarn für ihre Durchzüge hauptsächlich benützt haben. Die Straßenbezeichnung hatte damals schon Tradition: 960 erscheint sie als *via Ungarorum*²⁶ und 967 als *viam publicam quam stratam Hungarorum vocant*.²⁷ Im Nachhinein wurde die *via Ungarorum* sogar in ein Diplom Berengars I. von 888 eingefügt.²⁸

Schließlich gibt es noch zwei Fälschungen aus ottonischer Zeit. Eine Urkunde Karls des Großen von angeblich 803 entstand zur Zeit des Patriarchen Johannes;²⁹ sie bildete 996 die Vorlage für ein Diplom Ottos III.³⁰ Die Kirche von Aquileia erscheint hier *ingenti paganorum populatione poene totam existere desolatam* sowie *sevissima paganorum rabie deiecta et conculcata*. Auch hier können mit den Heiden nur die Ungarn gemeint sein.³¹ Eine Urkunde Papst Leos VIII. von 963 schließlich enthält als offensichtliche Interpolation die Erneuerung eines Privilegs des heiligen Petrus.³² Dieses Petrus-Privileg sei *paganorum sevicia concrematum*; auch dies ist auf die Ungarn zu beziehen.³³

²¹ Štih, P.: Villa... 103–104.

²² Štih, P.: Villa... 131.

²³ Druck bei Anja Thaller: Die älteren Urkunden der Propstei S. Stefano zu Aquileia. Archiv für Diplomatik 52. (2006) 113–116. Nr. 1.

²⁴ Druck bei Gian-Giuseppe Liruti di Villafredda: Notizie delle cose del Friuli scritte secondo i tempi. Bd. 5. Udine 1777. 262–264.

²⁵ D. Ko. II. 132.

²⁶ D. O. I. 213.

²⁷ D. O. I. 341. Die noch späteren Nennungen sind aus diesen Diplomen übernommen; vgl. Štih, P.: Villa... 117–118. mit Anm. 450.

²⁸ D. B. I. 2.; zur Interpolation Krabwinkler, H.: Friaul... 112–113. mit Anm. 178.

²⁹ D. Kar. I. 270.

³⁰ D. O. III. 215.

³¹ Krabwinkler, H.: Friaul... 160. mit Anm. 240.

³² Harald Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. Bd. 1. (ÖAW Denkschriften 174.) Wien 1984. 298–301. Nr. 161.

³³ Cammarosano, P.: L'Alto Medioevo... 77.

Die regionale Historiographie des 20. Jahrhunderts

Was hat die Historiographie aus den dürftigen Quellenaussagen gemacht? Eini-germaßen signifikant erscheint bereits die Art und Weise, inwieweit sich die Ungarneinfälle in der Disposition der jeweiligen Darstellung niederschlagen.

In Pio Paschinis Darstellung zum 9. und 10. Jahrhundert scheinen die Ungarn in den Zwischentiteln gar nicht auf; hier zählen in der fraglichen Zeit nur Könige und Patriarchen.³⁴ In seiner kürzeren „Storia“ erscheinen die ungarischen Einfälle zusammen mit dem Patriarchen Friedrich.³⁵ Ganz ähnlich verknüpfte Heinrich Schmidinger die Ungarneinfälle mit der ottonisch-salischen Periode.³⁶ Pier Silverio Leicht räumt den Ungarneinfällen bereits ein eigenes Kapitel ein,³⁷ so wie später auch Gian Carlo Menis,³⁸ beim letzteren dominieren die Ungarn das Kapitel auch inhaltlich vollkommen. Dieses Bild wiederholt sich dann in der auf die Kulturgeschichte zielenden Darstellung von Carlo Guido Mor³⁹ und (trotz Ungarn-Titel) in wesentlich abgeschwächter Form bei Harald Krahwinkler.⁴⁰ Das völlige Fehlen der Ungarn in dem zeitlich entsprechenden Zwischentitel bei Paolo Cammarosano mag auffallen, erklärt sich aber wohl aus dem gesellschaftsgeschichtlichen Schwerpunkt und aus der nur sehr grobschichtigen Kapiteleinteilung dieser Darstellung.⁴¹ Bei Peter Štih fehlen die Ungarneinfälle in dem ersten sie betreffenden Kapitel ganz, und auch im zweiten stehen sie keineswegs im Vordergrund.⁴² Dafür wird nicht zuletzt die spezielle Problemstellung seines Buchs maßgeblich sein. Aldo A. Settia, der sich vehement gegen eine Überbewertung der ungarischen Einfälle bzw. Durchzüge wandte, musste in der entsprechenden Überschrift natürlich gerade diese ansprechen.⁴³ Bereits diese groben Umrisse lassen auf eine Art Wellenbewegung schließen: von einer eher distanzierten Haltung über eine starke Gewichtung der Ungarneinfälle für die friulanische Geschichte zu einer erneuten Nüchtern-

³⁴ *Paschini, P.*: Le vicende... 61.; 74. und 80.

³⁵ *Paschini, P.*: Storia... 177. (Betitelung nur in der einleitenden Übersicht.)

³⁶ *Heinrich Schmidinger*: Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom 1/1.) Graz-Köln 1954. 29.

³⁷ *Pier Silverio Leicht*: Breve Storia del Friuli. Tolmezzo 1977. 82. (Erstausgabe 1922, bis zur 3. Auflage 1951 vom Autor selbst betreut. Die 4. Ausgabe 1966 enthält [gekennzeichnete] Zusätze von Carlo Guido Mor, die benützte 5. Ausgabe ist deren Nachdruck.)

³⁸ *Menis, G. C.*: Storia... 169. (Erstausgabe 1969.)

³⁹ *Mor, C. G.*: La cultura... 287. (Betitelung nur in der Übersicht.)

⁴⁰ *Krahwinkler, H.*: Friaul... 284.

⁴¹ *Cammarosano, P.*: L'Alto Medioevo... 59.

⁴² *Štih, P.*: Villa... 114. und 154.

⁴³ *Aldo A. Settia*: Chiese e fortezze nel popolamento delle diocesi friulane. in: Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del Convegno internazionale di studio. Udine, 4–8 dicembre, 1983. Hrsg. Giuseppe Fornasir. Udine 1984. 217.

heit – und dafür müssen nicht unbedingt nur die verschiedenen Persönlichkeiten der mit dem Thema befassten Forscher verantwortlich sein.

Beim Studium der einzelnen Beiträge selbst gewinnt dieses Bild gewinnt an Farbe und Eindringlichkeit.

Pio Paschini beschränkt sich im Wesentlichen auf die Wiedergabe der Quellaussagen, merkte aber an, dass die Berichte über die Menschenfleisch essen und Blut trinkenden Ungarn Übertreibungen seien.⁴⁴ Er räumte ausdrücklich ein, dass die Quellen allzu wenige Einzelheiten preisgaben.⁴⁵ Die in der Grabschrift gerühmten Verdienste des Patriarchen Friedrich bezog er zunächst auf (im Wesentlichen) glücklich ausgegangene Kämpfe.⁴⁶ Später wagte Paschini nur mehr von energischem Widerstand zu sprechen und nicht mehr von militärischen Unternehmungen.⁴⁷ Berengars I. Schenkung von 904 wertete er als Beweis für den ungarischen Schrecken im Friaul.⁴⁸ Paschini zog auch die nicht speziell dem Friaul geltende Darstellung des Bischofs Salomon von Konstanz heran: Die Städte hätten keine Einwohner mehr und die Felder lägen aus Mangel an Bebauern brach, ja die Ebenen seien weiß von den Gebeinen der Getöteten, und er glaube nicht, dass die Zahl der Lebenden jener der Getöteten gleichkäme.⁴⁹ Paschini hielt dies auch für das Friaul für gültig.⁵⁰ Wie bei anderen fehlt aber auch bei ihm eine Bemerkung, dass hier nicht eigentlich ein Reisebericht vorliegt, sondern ein Poem, das in diesem Zusammenhang auch sonst etliches an Topoi enthält. Davon abgesehen, kann Paschinis Darstellung nur als vorsichtig-zurückhaltend angesehen werden.

Nicht viel anders lesen sich die entsprechenden Partien bei Heinrich Schmidinger, wohl auch deswegen, weil die Fakten hier unter dem Gesichtspunkt des werdenden Patriarchenstaates behandelt werden (und das gilt auch für die Phase des Wiederaufbaus).⁵¹ Wie andere Forscher führt auch Schmidinger die Ruhepause von 904 bis 920 auf ein Abkommen Berengars mit den Ungarn zurück; diese Pause sei „eifrig zur Befestigung der Städte und zum Bau fester Burgen benützt“ worden.⁵² Das klingt plausibel, ist aber durch die Quellen nicht zu stützen; der „Burgenbauer“ Heinrich I. mag hier Pate gestanden haben. Die Nachricht, die Ungarn hätten bei ihrem ersten Einfall Aquileia nicht angegriffen, erscheint Schmidinger durch das Diplom Berengars I. von 900 gestützt, denn das

⁴⁴ *Paschini, P.*: Storia... 186.

⁴⁵ *Paschini, P.*: Le vicende... 68.; Ähnlich *Paschini, P.*: Storia... 186. Anm. 28.

⁴⁶ *Paschini, P.*: Le vicende... 72–73.

⁴⁷ *Paschini, P.*: Storia... 191.

⁴⁸ *Paschini, P.*: Le vicende... 67.

⁴⁹ MGH PL 4, 300.; vv. 85–98.

⁵⁰ *Paschini, P.*: Le vicende... 68. Ohne diese Schlussfolgerung *Paschini, P.*: Storia... 186–187. Vgl. *Menis, G. C.*: Storia... 170.

⁵¹ *Schmidinger, H.*: Patriarch... 29–31., 31–33., 35. und 162.

⁵² *Schmidinger, H.*: Patriarch... 30.

Diplom betrifft die unmittelbare Umgebung von Aquileia, und Schäden werden in der Urkunde erwähnt.⁵³

Einen ganz anderen Ton schlägt Pier Silverio Leicht an: Die wilden (*ferocissimi*) Ungarn kamen mit Eisen und Feuer über das Land. Auch wenn die verwüsteten Orte im einzelnen nicht bekannt sind, so lässt sich aus den ottonischen Diplomen schließen, dass es die größten Schäden im mittleren Friaul gegeben hat; mit Leicht ist der schon alte und eine wahre Wüste suggerierende Lesefehler von der dort situierten *vastata Hungarorum* (statt *via vel strata Ungarorum*) endgültig hoffähig geworden. Gewiss hat auch das Oberland des Friaul schwerste Schäden erlitten. Die meisten kaiserlichen Vasallen waren getötet, der Handel unterbrochen, das Licht der Kultur ausgelöscht. Das Friaul verlor auf einen Schlag seinen hervorragenden Platz innerhalb Italiens. Alles musste von vorn beginnen.⁵⁴ Leichts Darstellung geht somit weit über die Quellenaussagen hinaus; ein überkommener Lesefehler, Analogieschlüsse und die Ausblendung möglicher anderer Ursachen für den Niedergang haben den großen Mann zu einer Darstellung hingerissen, an der möglicherweise auch das Trauma des Ersten Weltkriegs seinen Anteil hat.⁵⁵

Bei Gian Carlo Menis erscheint dieses Bild noch weiter gesteigert. Unter allen Plagen, die das Friaul je zu erdulden hatte, seien die ungarischen Einfälle die schlimmste gewesen. Die wilden und zügellosen Ungarn hätten durch Verwüstungen und Entvölkerung die Kontinuität der historischen Entwicklungen mit einem tiefen Einschnitt unterbrochen.⁵⁶ Die dem Patriarchen Friedrich zu verdankenden Lichtblicke versteht Menis als militärische Erfolge.⁵⁷ Wenn König Hugo 928 das Bistum Concordia dem Patriarchat unterstellte, dann musste dieses zur Zeit besonders arg verwüstet gewesen sein.⁵⁸ Die zum Bild passende *vastata Hungarorum* hat Menis in späteren Auflagen, weil als irrig erkannt, unterdrückt. Die langobardisch-karolingische Kultur war urplötzlich ausgelöscht. Das Berengar-Diplom, in welchem von Schädigungen der „Kirche“ von Aquileia die Rede ist, wird dem Sinne interpretiert, dass auch die Basilika von Aquileia schwer beschädigt worden sei.⁵⁹ Das Friaul hätte sich wesentlich später erholt als

⁵³ D. B. I. 33.; *Schmidinger, H.*: Patriarch... 30.

⁵⁴ *Leicht, P. S.*: Breve Storia... 83–84.

⁵⁵ Schon *Settia, A. A.*: Chiese... 218. Anm. 6. hat angemerkt, dass Leicht bei seiner Darstellung auf eine eigene ältere Arbeit zurückgegriffen hat: *La difesa del Friuli nell'età patriarcale*. In: *Scutum Italiae*. Udine 1921.

⁵⁶ *Menis, G. C.*: Storia... 169.

⁵⁷ *Menis, G. C.*: Storia... 171.

⁵⁸ *Menis, G. C.*: Storia... 171.

⁵⁹ *Menis, G. C.*: Storia... 172. Wenn es 981 jedoch heißt: „ecclesie Aquileiensi iam dudum a paganis malisque predonibus devastate“ (D. O. II. 241), oder 1001: „sanctamque dei ecclesiam quondam Ungarorum sevicia devastatam“ (D. O. III. 402), so scheint der Bezug auf die Basilika (als Bauwerk) als zu eng ge-griffen.

die anderen Landschaften Italiens.⁶⁰ Menis geht einerseits so weit, dass die Ungarneinfälle bei der Bevölkerung des Friaul anscheinend sogar große spirituelle Verirrungen bewirkt hätten,⁶¹ andererseits räumt er doch ein, dass die erste Hälfte des 10. Jahrhunderts allgemein durch den Verfall der Institutionen gekennzeichnet gewesen sei, und dafür seien auch die heftigen inneren Kämpfe um die Krone Italiens wie auch die häufigen Auseinandersetzungen mit Venedig verantwortlich.⁶²

Traumatisch ist auch das Bild, das Carlo Guido Mor nur wenig später speziell für die kulturellen Verhältnisse gezeichnet hat. Die ungarische Sturmflut (*mareggiata*) riss alles fort, was nicht von Mauern geschützt war. Über alles schien sich tiefste Finsternis zu legen; nur die Städte retteten sich mit knapper Mühe, entweder weil die Ungarn die Belagerungskunst nicht beherrschten oder weil sie in ihrer unersättlichen Beutegier keine Zeit verlieren wollten. Etliche Klöster gingen für immer oder vorübergehend unter, doch ist ein unmittelbarer Zusammenhang mit den Ungarneinfällen nicht belegt.⁶³ Hatte Menis für das Friaul einen vergleichsweise sehr spät einsetzenden Wiederaufbau konstatiert, so setzte dieser laut Mor zwar recht bald ein, machte dann aber nur langsame und sporadische Fortschritte.⁶⁴ Patriarch Friedrich leitet bei Mor Offensiven im transalpinen Gebiet, kulturell jedoch steht jetzt alles auf Null, es ging vor allem ums Überleben. Schließlich mussten die ungarischen Teufel (*questi diavoli*) auf jedem Italienzug durch das Friaul hindurch.⁶⁵ Die *vastata Hungarorum* findet sich auch hier,⁶⁶ doch hat Mor diesen Fehler in einer späteren Publikation korrigiert.⁶⁷

Das von Leicht, Menis und Mor entwickelte Bild wurde dann von Paolo De Rocco übernommen und noch vergrößert.⁶⁸ Gegen dieses beherrschend gewordene Katastrophen-Szenario ist dann Aldo A. Settia zu Felde gezogen. Zur erfolgreichen Verbreitung des Irrtums von der *vastata Ungarorum* (durch mechanisches Abschreiben) konnte er eine ganze Bibliographie bieten.⁶⁹ Settia wandte sich auch gegen den angeblich durch die Ungarneinfälle bewirkten Aufstieg des Patriarchen zur führenden Kraft im Friaul, der strategisch verteilte Bur-

⁶⁰ *Menis, G. C.: Storia...* 172.

⁶¹ *Menis, G. C.: Storia...* 173.

⁶² *Menis, G. C.: Storia...* 171.

⁶³ *Mor, C. G.: La cultura...* 297. Anm. 34.

⁶⁴ *Mor, C. G.: La cultura...* 296.

⁶⁵ *Mor, C. G.: La cultura...* 296.

⁶⁶ *Mor, C. G.: La cultura...* 297.

⁶⁷ *Carlo Guido Mor: L'ambiente agrario friulano dall'XI alla metà del XIV secolo.* In: *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia.* Pordenone 1980. 217. Anm. 4.

⁶⁸ *Paolo De Rocco: Città e terre murate – Processi di costruzione/trasformazione e struttura urbana di alcuni insediamenti fortificati.* In: *Tito Miotti: Storia ed evoluzione dell'arte delle fortificazioni in Friuli (Castelli del Friuli 3).* Udine 1981. 202–203.

⁶⁹ *Settia, A. A.: Chiese...* 218–219.; vgl. seither noch *Štib, P.: Villa...* 117. Anm. 445.

gen errichten ließ.⁷⁰ Bei hinreichendem zeitlichem Abstand von am eigenen Leib erlebten „Invasionen“ (so Settia in offensichtlicher Anspielung auf Ereignisse des Ersten Weltkriegs) sollte ein Überdenken dieser schon traditionell gewordenen Geschichtsbilder mit weniger emotioneller Teilnahme als bisher möglich sein.⁷¹ Settia betonte – viel grundsätzlicher als die Forschung vor ihm – die rhetorischen Elemente in den literarischen Quellen wie auch die Auswirkungen der inneren Zwistigkeiten im Königreich Italien;⁷² die „militärische“ Interpretation der Grabschrift des Patriarchen Friedrich hielt er für höchst brüchig und geradezu anachronistisch; hier sei jenen Forschern zu folgen, die an eine Verhandlungslösung gedacht hatten.⁷³

Settia relativierte auch den schon fast traditionellen und freilich naheliegenden Schluss, die 1001 bezeugte Neuanlage von Dörfern im Friaul durch die Patriarchen, und ebenso die im friaulischen Tiefland vorhandenen slawischen Ortsnamen⁷⁴ zeigten die Entvölkerung der (angeblichen) *vastata Ungarorum* und die nachfolgende Ansiedlung slawischer Kolonisten.⁷⁵ Es sei nicht bewiesen, dass (nur oder vor allem) zerstörte Siedlungen wiedererrichtet worden wären, und die slawischen Toponyme könnten zu einem guten Teil schon aus der Zeit vor den Ungarneinfällen stammen oder auch aus deutlich späterer Zeit.⁷⁶ Wenn Settia hierbei meint, die Ungarneinfälle dienten im Diplom von 1001 nur als chronologischer Bezug,⁷⁷ so ist diese seine Deutung wohl nicht ausgeschlossen, aber auch nicht zwingend.⁷⁸ Settia bestritt auch eine systematische Anlage von Burgen als Folge der Ungarneinfälle (dieses Problem wird unten noch zu behandeln sein), ebenso sei die starke Zunahme der Pfarrkirchen aller Wahrscheinlichkeit nach keine Folge von Fluchtbewegungen infolge der Ungarneinfälle.⁷⁹

Vielleicht haben diese Darlegungen auf Gian Carlo Menis Eindruck gemacht. Nur wenige Jahre nach Settias Publikation legte er Gewicht darauf, dass im früheren 10. Jahrhundert, als die Ungarneinfälle dem Friaul schon tiefste Wunden geschlagen hatten, das Skriptorium von Cividale respektable Kodizes

⁷⁰ Settia, A. A.: Chiese... 219. Zur hier bekämpften Auffassung Schmidinger, H.: Patriarch... 29–30.; Leicht, P. S.: Breve Storia... 94–95.; Menis, G. C.: Storia... 182., 184.; Mor, C. G.: La cultura... 296–297.

⁷¹ Settia, A. A.: Chiese... 219–220.

⁷² Settia, A. A.: Chiese... 221. Anm. 14.

⁷³ Settia, A. A.: Chiese... 221. mit Anm. 16.

⁷⁴ Zu diesen etwa dreißig Toponymen bieten Kartenskizzen (aufgrund der bis dahin erschienenen Literatur): Maurizio Puntin: La toponomastica dell'anno 1000 nel Basso Friuli: le genti e i paesaggi naturali. In: Poppone. L'età d'oro del Patriarcato di Aquileia. Mostra, Aquileia, Museo Civico del Patriarcato (1996–1997). Roma 1997. 169.; Štih, P.: Villa... 160.

⁷⁵ Settia, A. A.: Chiese... 222. Zur hier bekämpften Auffassung Leicht, P. S.: Breve Storia... 91.; Menis, G. C.: Storia... 184–185; Mor, C. G.: La cultura... 309.

⁷⁶ Settia, A. A.: Chiese... 222–223.

⁷⁷ Settia, A. A.: Chiese... 222.

⁷⁸ Settia, A. A.: Chiese... 223.

⁷⁹ Settia, A. A.: Chiese... 226–228.

hervorbrachte.⁸⁰ Dennoch schloss Menis seine Betrachtungen mit der wörtlichen Wiederholung der Sturmflut-Metapher von Carlo Guido Mor.⁸¹

Bei Harald Krahwinkler ist von all diesen Gedankengängen nichts zu finden. Settias Studie ist ihm, der ansonsten die bis dahin verfügbare Literatur in beispielloser Weise aufgearbeitet hat, offenbar entgangen; zudem erscheint sein Buch besonders auf die Sicherung von Fakten ausgerichtet. Abgesehen davon scheint der Autor in diesem Buch dem 10. Jahrhundert doch weniger Interesse entgegenzubringen als den vorangegangenen Jahrhunderten. Die „Ungarneinfälle“ werden in dem so betitelten Kapitel eher nur gestreift und damit (indirekt) als für die geschichtliche Entwicklung des Friaul nicht eben einschneidend vorgestellt, wenn man davon absieht, dass der Aquileier Kirche schon während der Ungarneinfälle die Organisation der Landesverteidigung zugefallen sein soll.⁸² Auch bei Paolo Cammarosano finden sich die Ungarneinfälle nur gelegentlich und wie nebenbei angesprochen. Das entspricht der gesellschaftsgeschichtlichen Zwecksetzung des Werks, darf aber dennoch auch als Aussage gewertet werden.⁸³

Wieder fast ein Jahrzehnt später ist Peter Štih von den (ihm wohlbekannt) Positionen Settias doch deutlich entfernt: Er spricht von schweren Verwüstungen und Menschenverlusten und ebenso von einem aufwändigen Wiederaufbau. Schon beim ersten Einfall hätte das Friaul als die östlichste Region Italiens besonders schwer zu leiden gehabt.⁸⁴ Štih vertritt nach wie vor eine bedeutende Rolle des Patriarchen bei der Verteidigung des Friaul (und damit auch Oberitaliens überhaupt), und er verweist dafür ausdrücklich auf den Umstand, dass zwischen Berengar I. († 924) und 1001 kein einziger Graf von Friaul belegt ist.⁸⁵ Bei der Grabschrift des Patriarchen Friedrich neigt Štih eher der Heerführer-Deutung zu.⁸⁶ Die slawischen Toponyme werden als Folge der Neubesiedlung nach den Ungarneinfällen gesehen, jetzt aber mit einer vorsichtigen Abwägung der Plausibilität dieser Annahme, dies auch hinsichtlich des mehrfach fraglichen Alters dieser Toponyme.⁸⁷

Eine Beobachtung von eher allgemeiner Natur verdient noch angemerkt zu werden. Die Literatur erwähnt immer wieder, dass Berengar I. bei seinen in-

⁸⁰ *Gian Carlo Menis*: *Cultura in Friuli durante l'età carolingia*. In: *Aquileia e le Venezie nell'Alto Medioevo (Antichia altoadriatiche 32)*. Udine 1988. 38., mit Angabe der speziellen Literatur.

⁸¹ *Menis, G. C.*: *Cultura...* 39.

⁸² Zu diesem letzteren (bereits in der älteren Literatur gut eingeführten) Aspekt *Krahwinkler, H.*: *Friaul...* 301.

⁸³ Innerhalb des Kapitels „L'inquadramento nell'impero tedesco“ (*Cammarosano, P.*: *L'Alto Medioevo...* 59–101.) sind die verstreuten Hinweise auf die Ungarn am besten über das Register zu finden.

⁸⁴ *Štih, P.*: *Villa...* 115.

⁸⁵ *Štih, P.*: *Villa...* 119. Anm. 456.

⁸⁶ *Štih, P.*: *Villa...* 122.

⁸⁷ *Štih, P.*: *Villa...* 159–164.

neritalischen Kämpfen mehrfach ungarische Hilfe in Anspruch genommen hat.⁸⁸ Dabei bleibt im Hintergrund, dass dies vermutlich zusätzliche Durchzüge durch das Friaul zur Folge hatte – und damit auch zusätzliche Schäden, für die also der oberste weltliche Herr des Friaul wohl selbst verantwortlich war.

Die Rolle der Burgen

Ein immer wieder angesprochenes Thema ist der Burgenbau. Hier stellen sich zwei Kernfragen. Die eine ist, in welchem Ausmaß die königlichen Schenkungen (Burgen oder nicht) aus der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts tatsächlich als Reaktion auf die Ungarngefahr zu bewerten sind. Für die Schenkungen der Folgezeit stellt sich das Problem, ob oder inwieweit die königliche Überlassung von Burgen an das Patriarchat (bzw. deren Bestätigung) noch mit den Schrecken der vorangehenden Zeit und mit der Furcht vor Wiederholung zu erklären sind.

Schon Pier Silverio Leicht hat hinter mehreren Schenkungen als Zweck die Verteidigung gegen die Ungarn betrachtet.⁸⁹ Hingegen hat Pio Paschini die 931 geschehene Schenkung des Kastells Muggia ebenso wie die etwa gleichzeitige Bestätigung des Flusses Natissa „nur“ als Belohnung für geleistete Dienste angesehen oder als Zeichen dafür, dass der König sich um den mächtigen Prälaten bemühte.⁹⁰ Aber auch Schenkungen von sichtlich „unmilitärischen“ Objekten konnten im Kontext der Ungarngefahr gesehen werden. Als Berengar I. sich im Spätjahr 900 vor seinem Konkurrenten Ludwig III. nach Osten zurückziehen musste, ist für geraume Zeit kein von ihm ausgestelltes Diplom mehr bekannt, außer eines für Aquileia.⁹¹ Pier Silverio Leicht und Pio Paschini haben diese Schenkung mit dem Ungarneinfall von 899/900 in Beziehung gesetzt, obwohl der Fluss Natissa militärisch schwerlich von Bedeutung war.⁹² Carlo Guido Mor und Harald Krahwinkler hingegen haben dieselbe Schenkung als Anzeichen eines administrativen Strukturwandels gedeutet,⁹³ und so sah die Sache auch Peter Štih.⁹⁴ Die Schenkung könnte aber auch mit der im Augenblick prekären Situation Berengars zu tun haben: Berengar konnte eine Bitte jetzt wohl schwerer abschlagen als sonst. Königliche Hilfestellungen für den durch Heiden und Räuber bedrängten Patriar-

⁸⁸ So zuletzt Štih, P.: Villa... 115–116.

⁸⁹ Pier Silverio Leicht: I diplomi imperiali concessi ai patriarchi d'Aquileja (studii e registi). Udine 1895. 11–13.

⁹⁰ D. U./L. 28. und Dep. U./L. 13. Dazu Paschini, P.: Le vicende... 75–76. und 77.

⁹¹ D. B. I. 33.

⁹² Leicht, P. S.: I Diplomi... 11. Leicht hat den keineswegs bedeutenden Wasserlauf als die wesentliche Sperre des für die Ungarn sonst offenen Wegs nach Westen angesehen.

⁹³ Carlo Guido Mor: Il processo formativo del feudo patriarcale del Friuli. In: Aquileia. 45^a Congres. Numar unic 15 setembar 1968. 26.; Krahwinkler, H.: Friaul... 286.

⁹⁴ Štih, P.: Villa... 120–121.

chen zeigen wiederholt ausgeprägt ökonomische Züge.⁹⁵ Selbst Tito Miotti wollte Berengars I. Schenkung (914) von Gütern in sechs karnischen Orten⁹⁶ nicht unbedingt in einen militärischen Kontext stellen, obwohl es in mehreren davon in spätrömischer und wohl auch langobardischer Zeit Befestigungen gegeben hat.⁹⁷

Eine militärische Zwecksetzung in Bezug auf die Ungarngefahr muss aber auch dort nicht selbstverständlich sein, wo es um Burgen geht. Das gilt insbesondere gegenüber Leichts Auffassung von der Schenkung des Kastells *Puziolum* im Jahre 921.⁹⁸ Eine gegen die Ungarn gerichtete Zielsetzung wäre gut denkbar, wenn es sich tatsächlich um das heutige Pozzuolo im friaulischen Tiefland handelte, wie man lange gemeint hat.⁹⁹ *Puziolum* ist aber wohl eher ein Platz in der Nähe des Schlosses Duino.¹⁰⁰ Das Kastell soll, zusammen mit jenem von Muggia, dem Patriarchen die Kontrolle des ganzen Golfs von Triest ermöglichen haben, und damit „zweifellos“ eine bessere Verteidigung der Ostgrenze.¹⁰¹ Aber diesfalls kann die Schenkung von *Puziolum* schwerlich gegen die Ungarn gerichtet gewesen sein, denn diese waren – pointiert gesagt – vor allem als Reiter bekannt und nicht so sehr als Matrosen.¹⁰²

Settia bestritt generell die Auffassung, die ungarischen Einfälle hätten zur strategisch durchdachten Errichtung von Burgen geführt.¹⁰³ Die dem Patriarchen überlassene Kastelle hätten damals alle schon bestanden.¹⁰⁴ Das gilt für das *Puziolum* von 921, für die 922 einem Priester Petrus erlaubte weitere Befestigung seiner Burg Savorgnano¹⁰⁵ und auch für das 931 an das Patriarchat gekommene Muggia. Dasselbe gilt auch für die in ottonischer Zeit dem Patriar-

⁹⁵ So im Falle von D. O. II. 241. Vgl. *Paschini, P.*: Storia... 202.

⁹⁶ Dep. B. I. 22.

⁹⁷ *Tito Miotti*: Cenno sulle strutture fortificate friulane agli albori del Patriarcato aquileiese. In: Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen... 205.

⁹⁸ *Leicht, P. S.*: I Diplomi... 11–12.

⁹⁹ *Paschini, P.*: Le vicende... 71. Anm. 2. Ohne nähere Begründung als „Pozzuolo“ interpretiert bei *Leicht, P. S.*: I Diplomi... 11–12., Schiaparelli (Kopffregest zu D. B. I. 136.); *Tito Miotti*: Gastaldie e giurisdizioni del Friuli centrale (Castelli del Friuli 2). Udine o. J. 259.; *Krabwinkler, H.*: Friaul... 290.

¹⁰⁰ Hierzu jetzt am eingehendsten *Roberto Fontanot*: Pucinum–Općina–Opicina. Archeografo triestino 56. (= 100 der Gesamtreihe, 1996: 4.) 681–687. Vgl. auch *Mor, C. G.*: Il Processo formativo... 31. Anm. 10.; Erörterungen zur Lokalisierung von *Puziolum* auch bei *Štib, P.*: Villa... 121.

¹⁰¹ So *Štib, P.*: Villa... 123.

¹⁰² Das gilt natürlich auch gegenüber der von Mor ebenfalls ins Auge gefasste Identifizierung mit Palazzolo della Stella, so in einem Zusatz zu *Leicht, P. S.*: Breve Storia... 84.

¹⁰³ *Schmidinger, H.*: Patriarch... 35., sieht die von den ottonisch-salischen Herrschern betriebene Übereignung von Burgen an die Patriarchen als bewusste Unterstützung von deren Ungarn-Abwehr. Später noch *Krabwinkler, H.*: Friaul... 113.: „Die in ottonischer Zeit ausgestellten Königsurkunden stehen unter dem Eindruck der Ungarnstürme.“

¹⁰⁴ *Settia, A. A.*: Chiese... 224.

¹⁰⁵ D. B. I. 137.

chen geschenkt oder bestätigten Burgen.¹⁰⁶ Bis zum Beginn der ottonischen Herrschaft in Italien hätten die Ungarn ungehindert in dieses Land einfallen können.¹⁰⁷ In der Tat gruppieren sich Schenkungen von befestigten Plätzen nur zum Teil um die das Friaul durchziehende Ungarnstraße, und gerade die Paradebeispiele Farra (am Isonzo) und Solkan (Überlassung an das Patriarchat 967 bzw. 1001) liegen zeitlich auffallend spät.¹⁰⁸

Gleichzeitig mit Settia äußerte sich Tito Miotti in ganz anderer Weise. Wohl lag das 922 geschenkte Savorgnano weitab von jedem Einfallsweg und ist (auch wegen seiner Größe) als Fluchtburg zu sehen. Aber Pozzuolo (so Miottis Lokalisierung von *Puziolum*), läge mit der Grenze seiner Jurisdiktion (einer Ein-Meilen-Zone) nahe der Ungarnstraße und hätte somit Kontroll- oder gar Sperr-Aufgaben zu erfüllen gehabt.¹⁰⁹ Es spräche einiges dafür, dass das 983 dem Patriarchat zusammen mit vier anderen Schlössern bestätigte *Braitan* mit diesem Pozzuolo zu identifizieren ist, und das zeige, dass noch zur Zeit Ottos II. in diesen Kategorien gedacht worden ist. Schließlich hätten die Zeitgenossen noch nicht wie wir Heutigen wissen können, dass die Lechfeldschlacht von 955 für die ungarischen Beutezüge das endgültige Aus bedeutete.¹¹⁰ Auch Krahwinkler sieht Verteidigungsmaßnahmen im Osten als für die Politik im Friaul des 10. und 11. Jahrhunderts prägend an,¹¹¹ und auch Štih sieht hinter den ottonischen Schenkungen Verteidigungsabsichten.¹¹² All das beruht aber nur auf den geschenkt bzw. bestätigten und in dieser Hinsicht eventuell doch problematischen Burgen.

Doch wie es scheint, hat sich bisher noch niemand die Frage gestellt, ob die Schlösser-Schenkungen der ottonischen Zeit nicht auch ganz anders gelesen werden könnten: Die Befestigungen (insbesondere jene nahe der Einfallswegen) hatten nach der Lechfeldschlacht nicht mehr dieselbe Wertigkeit von einst, und der Herrscher mochte diese jetzt gerade deshalb leichteren Mutes aus der Hand gegeben haben.¹¹³

¹⁰⁶ D. O. I. 271. von 967. (Farra), D. O. II. 304. von 983. (Buia, Fagagna, Gruagno, Udine und *Braitan*), D. O. III. 402. von 1001. (Solkan); vgl. *Settia*, A. A.: Chiese... 224–225.

¹⁰⁷ *Settia*, A. A.: Chiese... 225.

¹⁰⁸ Zur Positionierung von Farra und Solkan vgl. *Štih*, P.: Villa... 128. und 131. Weniger überzeugend ist der ebenfalls schon unterstellte militärische Charakter der Schenkung von *Intercisas* (D. O. I. 271. von 964.); dieser Platz lag zwar nahe bei dem wichtigen Schlüsselort Cormons, aber es handelt sich offensichtlich um Landgüter ohne eine Befestigung; vgl. dazu *Štih*, P.: Villa... 127.

¹⁰⁹ *Miotti*, T.: Strutture... 205–206.

¹¹⁰ *Miotti*, T.: Strutture... 211–212.

¹¹¹ *Krahwinkler*, H.: Friaul... 300–301.

¹¹² *Štih*, P.: Villa... 127–129., implizit (infolge der Lage der 983 bestätigten Kastelle nahe der Ungarnstraße) auch 130.

¹¹³ Diese Vergaben entsprachen allerdings auch allgemein der ottonischen Politik.

Verwüstungen um Aquileia?

Ein weiterer Ansatzpunkt kann die Feststellung von Zonen sein, die tatsächlich als *vastata Ungarorum* zu betrachten sind. Das unmittelbare Umland von Aquileia könnte eine solche Zone gewesen sein. Auch hier waren Ausmaß und geographische Streuung der ungarischen Verwüstungen im Einzelnen nicht genauer nachzuweisen.¹¹⁴ Sogar der sicher scheinende Untergang des Michaelsklosters zu Cervignano ist bestritten worden.¹¹⁵ Gemäß dem Kriterium der slawischen Ortsnamen scheint das Gebiet um Aquileia weniger betroffen gewesen zu sein. Trotzdem mochte es auch hier zu zwischenzeitlicher Entvölkerung und Verödung gekommen sein. Es ist an die Patriarchenurkunden des 11. Jahrhunderts für S. Stefano und für Beligna zu erinnern, in denen der Ruin dieser Kirchen indirekt, aber doch eindeutig, als Folge der Ungarneinfälle dargestellt wird. Nun sind diese Urkunden erst in erheblichem zeitlichem Abstand von den Ungarneinfällen verfasst worden, und der ruinöse Zustand der beiden Kirchen mochte den „Heiden“ auch nur zugeschrieben worden sein, um von anderen Gründen abzulenken. Schließlich gehörte die Zerstörung von Kirchen zu den festgefahrenen Vorstellungen vom wilden Heiden. So hatte eine derartige Behauptung auch dann gute Chancen auf Akzeptanz, wenn im konkreten Fall ganz andere Gründe für den ruinösen Zustand einer Kirche wesentlich waren.¹¹⁶ Eine Verwüstung der nächsten Umgebung Aquileias ist durch diese Nachrichten also noch nicht verlässlich nachgewiesen.

Aber es gibt noch andere Nachrichten. Es lag nahe vorzusetzen, die Patriarchen hätten nicht nur allgemein für die Wiederbesiedlung des verwüsten friaulischen Tieflands gesorgt, sondern auch für jene der Umgebung Aquileias im besonderen. So hat das jedenfalls Carlo Guido Mor gesehen.¹¹⁷ Zwei Urkunden des Patriarchen Poppo von Aquileia nennen (für die Jahre 1031 und 1041) eine stattliche Anzahl von *villes* im Westen und Norden dieser Stadt, die eine für das Domkapitel¹¹⁸ und die andere für das Marienkloster zu Aquileia

¹¹⁴ Vgl. z. B. *Sergio Tavano*: Il territorio di Aquileia nell'Alto Medio Evo. Note urbanistiche. In: Il territorio di Aquileia nell'Antichità. Bd. 2. (Antichità altoadriatiche 15/2.) Udine 1979. 631.: „molti paesi e molte zone rimangono deserti“. Auch im Kapitel über die Stadt Aquileia selbst (ebenda 644–646.) finden sich, abgesehen von der Redimensionierung des Mauerrings, keine näheren Angaben.

¹¹⁵ *Antonio Rossetti*: Cervignano ed il suo antico territorio nel medioevo. o. O., 1984. 34–40.

¹¹⁶ So *Settia, A. A.*: Chiese... 225–226.

¹¹⁷ *Carlo Guido Mor*: Palma e la bassa friulana. In: *Palme*. 53ⁿ Congres. 26 setembar 1976., o. O., 1976. 12.

¹¹⁸ *Cesare Scaloni*: Diplomi patriarcali. I documenti dei patriarchi aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio capitolare di Udine (Quaderni e dispense dell'Istituto di storia dell'Università degli Studi di Udine 8). Udine, 1983. 19–21. Nr. 1.

leia.¹¹⁹ Einen eindeutigen Hinweis auf einen davor eingetretenen Bevölkerungsrückgang im Umland von Aquileia gab es aber nicht. Dieses Bild hat sich durch die Neubewertung derselben zwei Urkunden wesentlich geändert,¹²⁰ Beide Urkunden sind in ihrer heute vorliegenden Gestalt unecht, und zu jener für das Marienkloster – sie stammt in Wahrheit aus dem Jahre 1036 – ist auch noch die ursprüngliche Fassung erhalten: In dieser ist der weitgedehnte Besitz des Marienklosters lediglich als die Umgebung des *castrum* Cervignano angesprochen, ohne *ville*, und ohne die üblichen Pertinenzen eines kultivierten Gebietes (Äcker, Wiesen, Wege usw.). Im Gegenteil: Als einzige nutzbare Rechte in diesem Gebiet werden Wald und Jagd genannt.¹²¹ Die nördliche Nachbarschaft Aquileias muss in den 1030er Jahren also ziemlich menschenarm gewesen sein. Ein Pachtvertrag von 1081 lässt die ersten Fortschritte des Siedlungswerks erkennen.¹²² Die Dotationsurkunde von angeblich 1041 ist, wie sich aus der diplomatischen Beurteilung ergibt, frühestens um 1130 entstanden; die in ihr enthaltenen *ville* sind also eine Rückprojektion der damals erreichten Siedlungs-Standes in das frühere 11. Jahrhundert. So wird auch die Liste von *ville* in der entsprechenden Urkunde für das Domkapitel – einer Neuredaktion um das Jahr 1129 – den Zustand ihrer Entstehungszeit anzeigen und nicht den des angeblichen Ausstellungsjahres 1031.

So muss die Umgebung Aquileias noch in den 1030er Jahren recht menschenarm gewesen sein. Damit stellt sich jetzt die Frage, ob dieser Zustand den Ungarn anzulasten ist. 811 war Patriarch Maxentius bei Karl dem Großen um Unterstützung für sein Aquileier Wiederaufbau-Programm vorstellig geworden, zumal die Stadt *ob metum vel perfidiam Gothorum et Avarorum seu ceterarum nationum derelicta ac destituta hactenus remanserat*.¹²³ Wir wissen nicht, was Maxentius und seine Nachfolger in Aquileia tatsächlich zustandegebracht haben, und wir wissen nicht einmal, ob oder inwieweit der durch Goten und Awaren bewirkte beklagenswerte Zustand der Stadt einfach zu der Art von Rhetorik gehörte, die am Kaiserhof für die Erlangung eines Gunsterweises erfolgversprechend schien. Die von Maxentius bemühten Goten sprechen doch recht deutlich dafür, dass man sich bei der Redaktion solcher Bitten über die wahren Verantwortlichkeiten für einen desolaten Zustand nicht übertrieben viel Gedanken machte.

¹¹⁹ Die älteren Urkunden des Klosters S. Maria zu Aquileia (1036–1250), bearb. von Reinhard Härtel u. a. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom 2/6/2.) Wien 2005. 75–77. Nr. 2.

¹²⁰ *Reinhard Härtel*: Die Urkunden des Patriarchen Poppo von Aquileia für das Nonnenkloster S. Maria und für das Kapitel von Aquileia. Römische Historische Mitteilungen 26. (1984) 107–180.

¹²¹ Urkunden S. Maria... 73–75. Nr. 1.

¹²² Urkunden S. Maria... 78–81. Nr. 4.

¹²³ D. Kar. I. 214.

Genau dieser Vorbehalt muss auch gegenüber den ungarischen Verwüstungen in den Diplomen des 10. Jahrhunderts mitbedacht werden. Hier ging es nicht so sehr um die Darlegung von historischen Tatsachen; wesentlich waren vor allem die Gesichtspunkte, die den Herrscher am ehesten zur Gewährung einer Gunst motivieren konnten. Für die Beantwortung der Frage, welche Auswirkungen die Ungarneinfälle im Friaul hatten, bleibt damit eher noch mehr Spielraum als bisher schon gewohnt, und wir werden daher wohl auch in Zukunft mit Darstellungen rechnen müssen, die von zeitgeistigen Strömungen und persönlichen Voreinstellungen nicht frei sein werden und wohl auch nicht frei sein können.

KORDÉ ZOLTÁN

Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476)

Dengelegi Pongrác János Mátyás egyik legbefolyásosabb bárója volt. Közismert, hogy édesanyja, Hunyadi Klára révén a királyhoz unokatestvéri kapcsolat fűzte. Családja a Káta nemből származott, de tagjai az országos politikában nem játszottak szerepet. A família felemelkedése az apa, Pongrác György révén vette kezdetét, aki Hunyadi János sógora és erdélyi alvajdája volt. A nagy gyarapodás Mátyásnak köszönhetően következett be, aki tisztségekkel és birtokadományokkal látta el Pongrác György három fiát, akik közül azonban csak a középső testvér, Dengelegi Pongrác János futott be nagy ívű politikai karriert.¹ Kétségtelen, hogy e gyors felemelkedésben fontos szerepet játszott a királlyal való rokonság, azt azonban már nem könnyű eldönteni, hogy ezen túlmenően mi járult még hozzá Pongrác János látványos pályafutásához: az uralkodó iránti feltétlen hűség, az átlagosnál kiemelkedőbb tehetség vagy a király személyes szimpátiája, esetleg mindez együtt? A kérdés megválaszolása nem önmagáért való (bár melyik történelmi kérdés nem az valamilyen szinten?), mivel azzal kecsegtet bennünket, hogy jobban megismerhetjük e korszak egyik kiemelkedő szereplőjének az életútját, szerencsés esetben olyan információkat kaphatunk róla, amelyek némi bepillantást engednek a sokszor arctalan főhős emberi tulajdonságaiba.

Valamelyes kiindulópontot jelenthet, ha Dengelegi Pongrác János tisztségviselését és megbízatásait (amelyek a politikai karrier legkézenfekvőbb fokmérői) összevetjük testvérei hasonló feladataival. Bátyja, László 1461-ben – egyetemi tanulmányai végeztével – Mátyás kegyéből a kolozsmonostori apátság gubernátora lett. 1462 elején az uralkodó erdélyi vajdává nevezte ki Pongrác Jánost, a legkisebb testvér, András pedig királyi pohárnokmester, valamint trencsényi ispán volt.² Jakó Zsigmond mindezek alapján úgy látta, hogy „László kinevezése (...)

---

¹ Dengelegi Pongrác János családi viszonyaira l. *Wertner Mór*: Dengelegi Pongrác János vajda származása. Erdélyi Múzeum. Új folyam 23. (1906: 2. sz.) 146–149.; *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. 2001. Káta nem. 5. tábla: Dengelegi (Pongrác); *E. Kovács Péter*: A Hunyadi-család. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 40., 45.

² Testvérei tisztségviselésére l. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti statisztikai kötetek) Bp. 1970. 122; *Kubinyi András*: Mátyás király. (Tudomány–Egyetem) Bp. 2001. 11.; *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori apátság és hiteleshely a szekularizációig. In: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. (METEM könyvek 18.) Bp. 1997. 172.

újabb ragyogó főpapi pálya indításának látszott, és részese volt a Dengelegi Pongráczok gazdasági-hatalmi helyzetét megalapozni hivatott merész elképzeléseknek, melyek legnagyobb mértékben építettek az új uralkodóval való közeli rokonságra (...) az apátságot hamarosan követhette volna más, még nagyobb javadalom, és a püspöki, akár az érseki méltóság elnyerése. Az elképzelés megvalósulása után László a közélet egyházi mezeiről támogathatta volna családja törekvéseit”.³ A Dengelegi Pongráczok terveit illetően alighanem igaza van Jakó Zsigmondnak, azt azonban, hogy valójában hogyan alakultak volna az események, már sohasem fogjuk megtudni, mert Lászlót, midőn 1463 októberében fegyveresen támadt néhány kolozsvári polgár házára, a városlakók a verekedés során három familiárisával együtt megölték. János vajda ostrommal akarta bevenni a várost, hogy megbosszulja testvére halálát, a király azonban megakadályozta ezt.⁴ Azt tehát nincs értelme találgatni, hogy mi történt volna, ha nem jön közbe László halála, annyit azonban talán nem felesleges megjegyezni, hogy Dengelegi Pongrácz fia, Mátyás 1483 körül ugyan megszerezte az apátság kegyúri jogát, ennél többre azonban nem sikerült vinnie, sohasem viselt udvari tisztséget.⁵ A harmadik testvér, András, mint láttuk, a pohárnokmesterségig vitte, „ezt a méltóságát azonban az 1464-es koronázással kapcsolatos átszervezéseknél elvesztette, majd a boszniai háborúban elesett”.⁶ Ehhez képest Pongrácz János már testvérei életében is magas méltóságokat viselt: asztalnokmester (1461–1463) és erdélyi vajda (1462–1465) volt. Életútja egészét tekintve viselte ezen kívül a szörényi bányságot (1466), a temesi, Közép-Szolnok megyei és békési ispánságot is. A legfontosabb fejlemény azonban kétségtelenül az volt, hogy az elsőt követően még két ízben tért vissza Erdély élére: 1468–1472 és 1475–1476 között. Ez a hivatal, a székely ispánsággal összefonódott vajdaság emelte őt igazából az ország legnagyobb bárói közé.⁷

³ *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori apátság i. m. 172.

⁴ Az eseményekre: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. Franz Zimmermann, Gustav Gündisch. (a továbbiakban: UGDS) VI–VII. Bukarest 1981–1991. 1463. okt. 29.: UGDS VI. 3335. sz.; 1463. dec. 17.: Uo. 3340. sz.; 1464. ápr. 23.: Uo. 3370. sz.; *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori apátság i. m. 172–173.

⁵ *Jakó Zs.*: A kolozsmonostori apátság i. m. 175.; *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 11.

⁶ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 11. Halála 1465. ápr. 5. után és 1468 előtt történt: *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m.

⁷ Pongrácz János vajdai méltóságviselésére l. *Fügedi E.*: Mobilitás i. m. 109. Legújabbban a korábbi adatokat pontosítja *András W. Kovács*: Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458–1526). Completări și precizări. In: *Studii și Materiale de Istorie Medic* 30. (2012) 223–256., 239–240., 243., 246–247. Egyéb tisztségeire l. *Fügedi E.*: Mobilitás i. m. 117., 121.; *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 11.; *W. Kovács A.*: Arhondologia i. m. 240., 243. A közép-szolnoki ispánságára vonatkozó adatok között érdemes még megemlíteni egy sérült, nehezen datálható oklevelet is: DL 30 853.: „Zolnok mediocris comes”. A székely ispánság és a vajdaság összeolvadásának döntő mozzanatára (amely éppen Pongrácz János első vajdai ciklusa alatt ment végbe) l. *Kordé Zoltán*: A Rozgonyiak és Erdély. In: *Bölcsészműhely 2009*. Szerk. Vajda Zoltán. Szeged 2010. 77., ill. *Uő*: Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig. In: *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Balogh Elemér, Homoki Nagy Mária. Szeged 2013. 398.

A király megbecsülése nem merült ki a tisztségek és a birtokok adományozásában, más téren is megmutatkozott, leginkább talán abban, hogy Pongrác János tagja volt annak a díszes küldöttségnek, amely Nápolyba ment Aragóniai Beatrixért és az ottani esküvői szertartáson ő képviselte Mátyást.

A Dengelegi Pongrác testvérek pályafutásának összehasonlítása tehát csak meglehetősen bizonytalan következtetések levonására ad lehetőséget: úgy tűnik, hogy Jánosra testvérei életében is valamivel jobban sütött már a királyi napsugár. Azt viszont nem tudjuk megmondani, hogy ez a véletlen műve, netán káprázat vagy esetleg János különleges karrierjének korai megnyilvánulása volt-e, hiszen mindkét testvére nála jóval korábban elhunyt. Ily módon minden „mi lett volna, ha” kezdetű találgatásunk merő spekulációnak bizonyulna. A korábbi kérdésre csak úgy próbálhatunk választ kapni, ha a fennmaradt források segítségével megvizsgáljuk Dengelegi Pongrác János tevékenységét, s az így nyert mozaikokból próbáljuk összeállítani életútját, személyiségének vonásait. Fentebb említettük, hogy egy ilyen munkának több hozadéka is lehet; egyebek között segíthet jobban megismerni a korabeli Erdély viszonyait, mivel, miként már utaltunk rá, az e vidéken (is) birtokos főúr felemelkedésében és tevékenységében főszerepet játszott a vajdai méltóság többszöri betöltése. Ezeknek az időszakoknak a vizsgálata tehát kiemelt jelentőségű az életpálya jobb megismerése szempontjából. A mostani, korlátozott terjedelem nem teszi ugyan lehetővé Dengelegi Pongrác János erdőntúli szereplésének a teljes körű feltárását, arra viszont elegendő, hogy részletesebben szemügyre vegyük a harmadik ciklust, amely szó szerint az utolsó volt, mivel a vajda halála zárta azt le. Az 1475–1476-os méltóságviselés így az életút kényszerű végét jelentette, ami alkalmat ad egyfajta visszatekintésre is. Ráadásul az utolsó hónapok Aragóniai Beatrixszal kapcsolatos megbízatása, majd pedig a vajda hirtelen és váratlan halála olyan események voltak, amelyek óhatatlanul ráirányították a figyelmet – hason bár morbidnak – a későbbi történetírás szerencséjére. Furcsának tűnik ugyan, de e ciklus vizsgálata jó kezdete lehet a későbbi, nagyobb lélegzetű munkának.

Pongrác János harmadik kinevezésére 1475 júniusában került sor. E hónap 8-án még az akkor hivatalban levő vajdának, Magyar Balázsnak címezte parancslevelét Mátyás, míg az ugyancsak általa kiadott, június 26-án kelt oklevél méltóságsorában már Dengelegi Pongrác János viseli ezt a címet.⁸ Viszonylag pontosan meg lehet tehát határozni méltóságviselése kezdetét, a miéltre azonban már nehezebb megtalálni a feleletet. Az előző két vajdai megbízatása olyan időszakra esett, amikor „helyzet volt” Erdélyben. 1462-ben Mátyás azért választotta unokatestvérét, mert biztosítani akarta, hogy az a konszolidációs folyamat, amely az előző vajda, Rozgonyi Sebestyén (aki egyébként szintén a király rokona volt) működése alatt már észrevehető eredményeket ért el, ne szakadjon meg. Pongrác János nem okozott csalódást az uralkodónak: hathatósan előremozdította a tar-

⁸ 1475. jún. 8.: UGDS VII. 4054. sz.; 1475. jún. 26.: DF 231 533.

tomány ügyeinek a rendbetételét, eredményeket ért el a tisztségek és a hatáskörök kusza viszonyainak a kiigazításában, eközben katonai sikereket is aratott. Második megbízására az 1467-es erdélyi felkelés leverését követően került sor. Feladata ekkor nyilván a megtorlás és a tartomány tartós hűségének a biztosítása volt.⁹ A harmadik ciklus kezdetekor tudomásunk szerint nem volt rendkívüli helyzet az erdőntúli vidéken, így a megoldást más irányban kell keresni. Ha a korábbi periódusokat nézzük, akkor feltűnik, hogy mindkét alkalommal voltak társai a tisztségviselésben Pongrác Jánosnak. Először Újlaki Miklós volt a vajdatárs (1465-ig), Rozgonyi Rénolddal pedig – legalábbis 1463-ig – a székely ispáni méltóságban osztozkodott. A második periódusban Monoszlói Csupor Mihállyal közösen látták el a vajdai teendőket. Magyar Balázs viszont 1472–1475 között egyedül követte őket e tisztségben.¹⁰ A jelek szerint Mátyás arra törekedett, hogy az Erdély feletti hatalmat egyetlen – megbízható – tisztségviselő kezében egyesítse, megszüntetve így azt a Zsigmond uralkodásától kezdve kialakult gyakorlatot, hogy egy méltóságot párhuzamosan két vagy több báró is betöltsön. (Erdély esetében sem ment ritkaságszámba, hogy egyszerre két-három vajda, valamint önálló székely ispán viselt tisztséget.) Megmutatkozott ez a szándék már Dengelegi Pongrác János első vajdai periódusa során is, de akkor még Újlaki leváltásának az ára az ő egyidejű menesztése volt. Meglepőnek tűnhet, hogy a kényes művelet elvégzése után újból három vajdát nevezett ki a király: a Szentgyörgyi és Bazini testvéreket, Jánost és Zsigmondot, valamint unokatestvérüket, Ellerbach Bertoldot. Valójában csak Szentgyörgyi János volt az, aki Erdélybe ment és a hivatali teendőket intézte, egészen az 1467-es felkelés leveréséig, amelynek egyik vezetője volt.¹¹ Érthető, hogy ezt követően, a rendcsinálás elvégzésére ismét két méltóságviselőt nevezett ki a király. Amint azonban ez lezajlott, megvalósította régi törekvését és egyetlen vajdát állított a tartomány élére, aki egyúttal a székely ispáni méltóságot is betöltötte. Egy-két év alatt kiderült, hogy a szisztéma műkö-

⁹ Rozgonyi Sebestyén és Mátyás rokonságára l. *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 10. Pongrác János első vajdai periódusának tevékenységét röviden összefoglalja *Kordé Z.*: Az erdélyi vajdaság i. m. 397–399. A második periódusra, főleg a megtorlás szemszögéből l. *Nógrády Árpád*: A lázadás ára. Erdélyi Múzeum 67. (2005: 3–4. sz.) 136–137.

¹⁰ Az első két periódusra a már említett munkákon kívül l. *W. Kovács, A.*: Arhondologia i. m. 232–233.; *Kordé Z.*: A Rozgonyiak i. m. 75–77. A másodikra *Fügedi E.*: Mobilitás i. m. 109.; *W. Kovács, A.*: Arhondologia i. m. 243–245. Magyar Balázs méltóságviselésére l. *W. Kovács, A.*: Arhondologia i. m. 246. Az 1473. okt. 13-i oklevélben Nádasdi Ongor János is feltűnik mint vajda (*magnificus Johannes Vngor de Nadasad, alias wayuoda Transilvanensis* – DL 66 722.). Hivatalviselésének pontos idejét – ami valószínűleg igen rövid volt – nem lehet tudni; a kutatás általában az 1467-es felkelés leverése utáni hónapokra helyezi azt. *Kubinyi András*: Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. Actas 22. (2007: 3. sz.) 84., 3. jegyz.; *W. Kovács, A.*: Arhondologia i. m. 242–243.

¹¹ Szentgyörgyi Jánosra vonatkozóan l. *Kordé Zoltán*: Szentgyörgyi János erdélyi tevékenysége 1465–1467-ben. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 145–153. Nem feladatunk ez alkalommal annak vizsgálata, hogy közrejátszottak-e egyéb okok is az első ciklust lezáró személycserékben.

dik, így Mátyás elérkezettnek láthatta az időt arra, hogy véglegesítse ezt a megoldást. A végső rendezést azonban már más személlyel képzelte el az uralkodó. A kisenemesi származású, Hunyadi-familiárisból felemelkedett Magyar Balázs csak átmeneti szereplő volt Erdély élén. Betöltött ugyan más méltóságokat is (horvát-szlavón bán, bosnyák bán), azonban katonaeMBER lévén az ő igazi területe inkább a harcmező, illetve a török elleni védekezés megszervezése, a határok védelme volt (az utóbbi tisztségei is ezt a célt szolgálták).¹² A király számára kézenfekvőnek tűnhetett, hogy megbízható hívét és rokonát, a komoly erdélyi tapasztalatokkal (és birtokokkal) rendelkező Dengelegi Pongrác Jánost állítsa harmadszorra is a tartomány élére, azzal az elvárással, hogy minden korábbinál hathatósabban biztosítsa a központi akarat érvényesülését – immár egyedül, a hatalom kizárólagos birtokában. Ebben az időszakban nincs tudomásunk arról, hogy a frissen kinevezett vajda más méltóságot is viselt volna, amit úgy is értékelhetünk, hogy nem volt olyan tisztsége, ami elvonhatta volna figyelmét az erdélyi ügyekről.

Úgy tűnik, Pongrác János nem sokat várt a hivatali teendők átvételével. Július 11-én Tordáról küldött levelében meghagyta a kolozsmonostori konventnek, hogy iktassa be Dank-i István vajdát és fiait: Albertet és Pétert a Kolozs megyei Alsóföld, Középsőföld és Felsőföld birtokokon levő birtokrészeibe, az ellentmondókat pedig, ha ilyenek lennének, idézze az ő vagy alvajdái színe elé (*nostram vel vicevaivodarum nostrorum in presentiam*).¹³ Néhány nappal később, július 17-én viszont arról olvasunk, hogy Kodor-i Nagy Mátyás a maga és mások – többek között Dési (Desy) Jánosné: Katalin – nevében tiltja Mátyás királyt a kolozsmonostori konvent előtt attól, hogy néhai Gál deák bizonyos Doboka és Szolnok megyei birtokrészeit Dengelegi Pongrác Jánosnak eladományozza. A tiltakozásnak, úgy látszik, meg lett az eredménye, mert augusztus 8-án diódi várából a vajda két oklevelet keltezett. Az elsőben felszólítja a kolozsmonostori konventet, hogy iktassa be Dési Jánosné: Katalint (*consortis... Johannis de Dees*), valamint Kodor-i András, László, János és Pál deákat (ők is a korábbi tiltakozók közé tartoztak) a néhai Kodor-i Gál deák (*quondam Galli literati de dicta Kodor*) Doboka és Belső-Szolnok megyei birtokrészeibe, mivel ez Mátyás adománylevele alapján nekik jár. A második levél hasonló tartalmú, de ez már név szerint felsorolja a szóban forgó birtokokat, ami – nyilván véletlenül – az első okmányból kimaradt. (Ezek a birtokok megegyeznek azokkal, amelyek birtokrészeinek eladományozásától tiltották a királyt.) A dolog tehát úgy néz ki, hogy a vajda – nem tudni, milyen jogcímen – kérhette az uralkodótól néhai Gál deák említett birtokrészeinek a tulajdonjogát. Ennek azonban az örökösök ellentmondtak, s tiltakozásukat királyi adománylevéllel is alátámasztották. Ezek után Jánosnak nem maradt más dolga, mint tisztségének megfelelően a konventet megkérni az örökösök beiktatására.¹⁴

¹² Magyar Balázs tisztségeire és származására l. *Fügedi E.*: Mobilitás i. m. 135–136.; *Fügedi Erik*: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974. 186., 190.

¹³ DL 28 632.

¹⁴ 1475. júl. 17: *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). (a továbbiakban: KmJkv) I–II. Bp. 1990. II. 2185. sz.; 1476. aug. 8.: DL 27 527., DL 27 933.

Az ügy azonban ezzel még nem zárult le: Gál deák hagyatékának hányatott sors jutott osztályrészül. A későbbiekben a vajda, különböző okok miatt, többször is kénytelen volt a kérdéssel foglalkozni.

Legközelebb más helyszínen és egészen más körülmények között találkozzunk Dengelegi Pongrác Jánossal. Augusztus közepén minden valószínűség szerint Budán tartózkodott, mivel neve és pecsétje ott található azon főpapoké és báróké között, akik szavatosságot vállaltak a király ígéréteért, miszerint visszafogadja kegyébe (Nagy) István moldvai vajdát és segítséget nyújt neki ellenségeivel szemben.¹⁵ Az okiratban az a legmeglepőbb (legalábbis szempontunkból), hogy néhány sorral Pongrác János után Magyar Balázs neve is ott található, mégpedig a *vice vavvoda Transilvanus* cím kíséretében.¹⁶ Mivel az oklevél tudomásom szerint nincs meg a DF-anyagban (Kubinyi András is csak Teleki nyomán hivatkozik rá¹⁷), így nem könnyű eldönteni, hogy másolati hibáról, elírásról vagy valami egyébről van-e szó. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egy országos főméltóságot viselő báró elvállalja utódja alatt a sokkal kisebb rangot jelentő alvajdai tisztséget, ráadásul ebben a befolyásosnak éppen nem mondható pozícióban a legfontosabb, szavatosságot vállaló bárók között szerepeljen. A modern szakirodalom nem is számol Magyar Balázs alvajdaságával, így nem szerepelteti őt ebben a feladatkörben W. Kovács András sem.¹⁸ Magunk úgy véljük, hogy másolati hibáról lehet szó, az eredeti szövegben talán az állt Magyar Balázs címeként, hogy *alias* vagy *condam vavvoda Transilvanus*, ami a tényleges helyzetnek teljesen megfelelt. Három nappal később, szintén Budán kelt Mátyás okirata, amelyben megparancsolja sókamarásainak, hogy a Beszterce számára járó bizonyos sójövedelmeket ne tartásák vissza, hanem a város részére engedjék át. Parancsa teljesítésének az ellenőrzésével, ha kell kikényszerítésével, Pongrác Jánost bízva meg, mint erdélyi vajdát.¹⁹

Legközelebb októberben találkozunk ismét a vajdával, aki Tordán ítélőszéket tartott. Az első oklevele Kolozsvárott kelt, október 4-én; ebben megparancsolja azoknak a fogott bírácoknak, akik egyrészt Drag-i Tamás, másrészt Drag-i Zsigmond és István között bizonyos rétekről, kaszálókról, halastavakról folyó vitában a felek kérésére döntést hoztak, hogy október 6-án (*ad octavas festi beati Michaelis archangelii*) jelenjenek meg előtte Tordán és eskü alatt vallják meg az ítéletüket. A másik okleveléből az derül ki, hogy Kodor-i Pape fiai: Pál és János – akikkel korábban már találkoztunk – a néhai Gál deák hagyatékának ügyében, Vingárti Geréb László (*Ladislaum Gereb de Wyngarth*) ellenében személyesen megjelentek a vajda színe előtt (*personaliter nostram venientes in presenciam*). Az irat október 6-án kelt, kiadási helyeként pedig Kolozsvár van fel-

¹⁵ *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. Pest 1855. 539–542.

¹⁶ Uo. 542.

¹⁷ *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 122. (1988) 147–215., 198.

¹⁸ *W. Kovács, A.*: Arhondologia i. m. 246., 118. jegyz.

¹⁹ 1475. aug. 18.: UGDS VII. 4063. sz.

tüntette, holott a vajda ekkor már Tordán tartott ítélőszéket, ahogy ezt a többi forrásunk igazolja. A két oklevél az írásképp alapján ugyanattól a kéztől származik, ráadásul a dátumozás is hasonló formát követ: az október 4-iben *in festo beati Francisci confessoris* a kelet, az október 6-iban pedig *feria sexta proxima post festum beati Francisci confessoris*, miközben ezt az utóbbi dátumot a többi irat Szent Mihály napjának a nyolcadaként adja meg.²⁰ Nem valószínű tehát, hogy tévedés lett volna az oka a kolozsvári keltezésnek; bármi is legyen azonban a magyarázat, számunkra az eset azt a távolról sem ismeretlen tényt példázza, hogy az oklevelek keltezéséből és dátumozásából nem mindig lehet automatikusan következtetni a kibocsájtó tartózkodási helyére, illetve a kibocsájtás időpontjára.

Tordán számos üggyel foglalkozott Pongrác János. Így például Gál deák hagyatékának a dolgában újabb fejlemények történtek. Október 15-én a vajda két levélben kérte fel Doboka megye ispánját, alispánjait és szolgabíráit, illetve az erdélyi káptalant, hogy vizsgálják ki, mi az igazság az elmúlt kedden (*feria tertia proxime preterita*) történetéből, amelyet Kodor-i László, András és mások nevében jelentettek neki. Ezek szerint Geréb László a testvérei tanácsára familiárisaival fegyveresen rátört a sértettek Doboka és Szolnok megyei házára, valamint birtokaira, az ott tartózkodó Dési Jánosné: Katalint, valamint Erzsébet úrasszonyt, néhai Gál deák anyját más úrnókkal együtt kiűzte és a birtokokat azóta is jogtalanul a kezében tartja, 4000 aranyforintnyi kárt okozva a jogos tulajdonosoknak (a birtokok egyébként ugyanazok, amelyek Gál deák hagyatékát alkották). Mind Doboka megye, mind pedig az erdélyi káptalan vizsgálata megerősítette az előadottakat, azzal a különbséggel, hogy az okozott kárt az említett összegnél kevesebbre becsülték.²¹ Voltak természetesen békésebb ügyek is, amelyekben a felek a perlekedés helyett inkább a megegyezést választották. Ilyen volt például az a vita is, amely Suki János (*Johannes de Swk*) és a férje által képviselt Krisztina úrnő között zajlott az asszony testvérétől, néhai Suki István javaiból járó leánynegyed tárgyában. A felek a vajda előtt kijelentették, hogy január 13-ára (*ad octavas festi Ephiaphaniarum Domini*) halasztják a megegyezést, Krisztina úrnő azonban, s rajta keresztül a férje, addig is használhatja Suki István örökségének az egynegyedét.²²

A tordai ítélőszékhez kapcsolódó források között rendelkezésünkre áll ebből az időszakból egy meglehetősen furcsa irat is. A kolozsmonostori konvent privilegialis okleveléről van szó, amelyet Hídvégi Bálint fia: Mihály (*Michaelis filii quondam Valentini de Hydweg*) javára állított ki a konvent bizonyos birtokba iktatás igazolására. A különös az, hogy az irat Magyar Balázs vajda ítéletlevelére hivatkozik, amelyet a konvent mostanában kapott meg, s akiről végig úgy beszél, mint hivatalban levő tisztségviselőről: *cum nos receptis literis viri magni-*

²⁰ 1475. okt. 4.: DL 65 425.; 1475. okt. 6.: DF 260 807.

²¹ A Doboka megyének írott levél és a válasz: DF 260 809., az erdélyi káptalannak írott levél: DL 30 325. L. még az erdélyi káptalannak 1475. nov. 19-én írott levelet és a káptalan dec. 22-én küldött válaszát: DF 260 810.

²² 1475. okt. 13.: DL 27 057.

*fici, domini Blasii Magyar vaivodae Transsilvani ac Siculorum comitis, domini Blasii Magyar vaivodae Transsilvani et cetera.*²³ A szakirodalom nem fogadja el Magyar Balázs ekkori vajdaságát, mivel nincs más adat, amely emellett szólna.²⁴ Olyan adatunk viszont van, amelyik kizárja ennek a lehetőségét. Pongrác János két, Tordán kiadott okleveléről van szó. Az egyik október 11-én, a másik e hónap 14. napján íródott, különböző ügyekben. Mindegyikben volt vajdaként szerepel Magyar Balázs: *magnifici Blasii Magyar pridem similiter vaivode Transsilvani.*²⁵ Nehéz elképzelni, hogy a kolozsmonostori konventben ne lettek volna tisztában azzal, hogy ki az aktuális méltóságviselő és ki nem az már, ezért arra gondolhatunk esetleg, hogy dátum elírásról van szó. Ez persze inkább csak elvi lehetőség, így az oklevél keletkezésének a problémája nyitva marad, annyi azonban biztosra vehető, hogy Dengelegi Pongrác Jánosnak nem volt a harmadik ciklusában társa a vajdai méltóságban.

Hogy kik voltak az alvajdái, arról egy október 6-i irat nyújtja az első adatot, amelyet maga a helyettes tisztviselő, Iktári Bethlen Domokos bocsájtott ki, s arról tájékoztat, hogy különböző ügyek elrendezése végett Szebenbe küldi a familiárisát.²⁶ A másik alvajda személyére egy 1476. január 16-i oklevél derít fényt: Somkerek-i Erdélyi István az illető.²⁷ Egyikőjük sem számított újoncnak ezen a területen: Bethlen Domokos 1468–1472, Erdélyi István pedig 1462–1465 között már betöltötte ezt a tisztséget.²⁸ Személyük arra utal, hogy Pongrác János nem bízta a véletlenre helyetteseinek a kiválasztását. Korábbi ciklusai során familiárisai közül kialakított egy megbízható, helyismerettel és szakértelemmel rendelkező kört, amelynek a tagjaira biztosan számíthatott akár a szó szerinti helyettesítése esetén (erre is látunk példát), akár saját munkájának a segítése vonatkozásában. Ez pedig arra enged következtetni, hogy Pongrác János olyan méltóságviselő volt, aki komolyan vette a feladatát, s igyekezett azt a legjobb tudása szerint ellátni. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy eközben saját érdekeiről megfeledkezett volna.) Mielőtt azonban belemerülnénk a vajda személyének az elemzésébe, térjünk vissza a harmadik ciklus fejleményeihez.

A tordai ítélszéket követően – érthető módon – megritkulnak az oklevelek, de azért nem apadnak el teljesen. Így például december 15-én és 20-án Tövisről keltezett leveleiben Pongrác János felszólítja a kolozsmonostori konventet, hogy különböző hatalmaskodások ügyében tartson vizsgálatot, illetve a bűnösöket Vízkereszt nyolcadára (január 13.) idézze jelenléte elé. A konvent december 23-i és 24-i válaszában jelenti, hogy a vizsgálatot megtartotta, az idézéseket pedig megej-

²³ DL 26 420. (UGDS VII. 4073. sz.).

²⁴ W. Kovács, A.: Arhondologia i. m. 246., 118. jegyz.

²⁵ 1475. okt. 11.: DF 260 813.; 1475. okt. 14.: DL 27 698.

²⁶ UGDS VII. 4068. sz.

²⁷ UGDS VII. 4089. sz.

²⁸ Korábbi alvajdai tisztviselésekre l. W. Kovács, A.: Arhondologia i. m. 240. skk.

tette.²⁹ Kifejezetten érdekes színfoltot jelent az 1476. január 10-én Diód várában keltezett, a kolozsmonostori konventnek küldött levél, amelyben Pongrác János tudatja, hogy Tamásfalvi (*de Thamasfalwa*) András és György elpanaszolták, miszerint a konvent a vajda birtokviszaváltással kapcsolatos figyelmeztető oklevelét a panaszosok többszöri sürgetése ellenére sem volt hajlandó a címzetteknek kézbesíteni. Mivel pedig a közigazság senkitől sem tagadható meg (*quia communis iustitia nemini debeat abnegari*), megparancsolja a konventnek, hogy haladéktalanul kézbesítse ki a figyelmeztető levelet.³⁰ Talán nem belemagyarázás, ha úgy véljük, hogy ez a fajta okfejtés (az igazságszolgáltatásból nem zárható ki senki sem) túllép az „átlagos” méltóságviselő mentalitásán és egy olyan ember képét rajzolja elénk, aki a rábízott tisztséggel együtt járó feladatokat – jelen esetben az igazságszolgáltatást – maradéktalanul el kívánja végezni, s nem siklik át afölött, ha valaki ezt akadályozza.

Az elkövetkező napokban egyébként Dengelegi Pongrác Jánosnak módja nyílt arra, hogy jogszolgáltatói kötelezettségének eleget tegyen. Miként az idézett oklevelekből is kiderül, Tordán újabb ítélszéket tartott, amely Vízkereszt nyolcadára lett meghirdetve. Ez alkalommal is számos ügy került napirendre, köztük olyanok is, amelyekkel már korábban is találkozhattunk. Ilyen például a Suki János és Krisztina úrnő között a néhai Suki István hagyatékából járó negyedrészt körüli vita, amelyet most a felek, októberi ígérletüknek megfelelően, végleges megegyezéssel zártak le. Ennek értelmében – miután a hagyaték értékét felbecsülték – Suki János átengedi annak negyedét Krisztinának, illetve az őt képviselő férjnek. A vajda a kolozsmonostori konventet bízta meg az értékbecslés elvégzésével.³¹ A tárgyalta ügyek között van egy, amely szempontunkból a többenél némileg több figyelemre tarthat számot. Érdekességét nem a tárgya, hanem a résztvevők személye adja. Pongrác János alvajdája, Somkerekai Erdélyi István és testvére, Miklós a szereplői. A vita egy malom körül forgott, amit Miklós a saját költségén épített a közös birtokon, István viszont igényt tartott a fél malom tulajdonjogára. Miklós természetesen ezt nem ismerte el, még úgysem, hogy a testvére hajlandó lett volna az építési költségek felét kifizetni. Az ügyet évekkorábban a másik alvajda, Bethlen Domokos már tárgyalta, azonban Miklós rendre nem jelent meg az idézésekre, ahogy nem jött el a mostani alkalomra sem. A középkor ugyan nem ismerte az összeférhetetlenség ma használatos fogalmát, de nem tudunk szabadulni a gyanútól, hogy Miklós hajthatatlanságában szerepet játszott az is, hogy ilyen körülmények között eleve behozhatatlannak látta testvére előnyét. A vajda egyébként főleg az idézések figyelmen kívül hagyásával indokolta István javára hozott ítéletét: megbízta a kolozsmonostori

²⁹ Dengelegi Pongrác János oklevelei: 1475. dec. 15.: DL 62 905.; dec. 20.: DL 27 358.
A konvent válasza: 1475. dec. 23.: DL 27 358. és dec. 24.: DL 62 905.

³⁰ DL 27 058.

³¹ 1476. jan. 22.: DL 27 057.

konventet, hogy minden ellentmondást figyelmen kívül hagyva vezesse be őt a fél malom tulajdonába.³²

Az októberi (Szent Mihály nyolcadához igazodó) és a januári (Vízkereszt nyolcadán kezdődő) bíraskodás kapcsán ki kell térni arra a kérdésre, hogy milyen tevékenységet is folytatott ezen alkalmakkor Pongrác János. Vajdai széklet tartott vagy klasszikus értelemben vett *generalis congregatió*t vagy mind a kettőt? Az itt kiadott oklevelek hasonló formulával írják körül az igazságszolgáltatói fórumot, mint például ez az 1476. január 22-i irat: *nobis nono die octavarum festi Epiphaniarum Domini una cum nonnullis harum partium Transilvanarum [nobilibus] pro faciundo moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria sedentibus*. Az októberben kiadott oklevelek annyiban térnek el ettől, hogy tordai bírói székről beszélnek: *nobis una cum nonnullis harum partium Transilvanarum nobilibus in octavis festi beati Michaelis archangelii pro faciundo moderativo iudicio causantibus in sede nostra iudiciaria Thordensi sedentibus et constitutis* (1475. október 13.). Más iratok viszont – októberiek és januáriak egyaránt – rövidebb, egyszerűbb megfogalmazást alkalmaznak: *in octavis festi Epiphaniarum Domini in figura nostri iudicii comparando*.³³ A tordai kitétel miatt könnyű lenne úgy elintézni a dolgot, hogy októberben vajdai szék, januárban viszont a hét erdélyi vármegye számára *generalis congregatio* megtartására került sor. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A 15. században a vajdai, alvajdai, illetve az ő személyükhöz kapcsolódó igazságszolgáltatás jelentős változásokon ment keresztül.³⁴ A szakirodalomban elterjedt megállapítás szerint a 15. század elejétől a vajdai széklet, vagyis az oktavális bíraskodást már nem a méltóságviselők, hanem az alvajdák tartották, egészen a század utolsó negyedéig, „mikor is Magyar Balázs, Bátori István és utódaik ismét maguk vették kezükbe a nyolcados törvényszékek vezetését”.³⁵ Egy másik, az erdélyi generalis congregatiókra vonatkozó nézet szerint ezek száma a 14–15. század fordulójától ritkulni kezdett. „A székely és a szász társadalom kiépítette már a maga bírói és igazságszolgáltató szervezetét (...) így a generalis congregatióknak már amúgy is az egész ország területén elavult bírói tevékenységére nem volt többé szükség.” Az utolsó, klasszikus keretek között lebonyolított bírói közgyűlés az 1412. évi volt, ezt követően lényegében megszűntek, s kudarcot vallott Mátyásnak a felélesztésükre vonatkozó kísérlete is.³⁶ Mind a két megállapítás részben fogadható csak el. Ami a nyolcados bíraskodást illeti, forrá-

³² A római szent biróalmi széki Teleki család oklevéltára. Szerk. Barabás Samu. (a továbbiakban: Teleki oklt.) II. 1438–1526. Bp. 1895. 122–125. (DL 74 200.). Miklós nem nyugodott bele a helyzetbe és visszafoglalta a malom felét még márciusban: Teleki oklt. II. 127–128.

³³ 1476. jan. 22.: DL 27 057.; 1475. okt. 13.: DL 27 057. A rövidebb formára: 1476. jan. 23.: Teleki oklt. II. 122. (DL 74 200.); 1475. okt. 11.: DF 260 813.

³⁴ A vajdai igazságszolgáltatásra l. *Janits [Borsa] Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. H. é. n. [Bp. 1940.]; Az erdélyi generalis congregatiókra l. *Istványi Géza*: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 191–199.

³⁵ *Janits I.*: Az erdélyi vajdák i. m. 33.

³⁶ *Istványi G.*: A generalis congregatio i. m. 197–198.

sokkal igazolható, hogy a vajdák már 1467 előtt ismét kézbe vették azt, s rendszeresen gyakorolták is. Ugyanez mondható el a *generalis congregatió*król is. Az 1465–1467 között tevékenykedő Szentgyörgyi János rendszeresen tartott a tordai vajdai szék mellett királyi parancsra összehívott *generalis congregatió*t és rendi jellegű tartományi gyűlést is.³⁷ Mindez beleillett Mátyás első kísérletébe, melynek során az erdőntúli helyzetet rendezni akarta. Az 1467-es felkelés azonban változásokat okozott a koncepcióban. A király ennek leverése után már nem bátorította, sőt kifejezetten kordában kívánta tartani az erdélyi rendiséget. Csak elvétve találkozunk ezt követően klasszikus értelemben vett *generalis congregatió*kkal is, amelyek iránt, úgy tűnik, nem igen volt igény, s a király ennek megfelelően 1486-ban országosan is megszüntette ezeket. Mindezek tükrében úgy gondoljuk, hogy a terminológia csekély eltérése ellenére sem mondhatjuk azt, hogy Dengelegi Pongrác János 1475 októberében vajdai széket, a következő év elején viszont az erdélyi vármegyék részére szóló *generalis congregatió*t tartott volna. Nincs jele annak, hogy a januári fórumon a vajdai vagy alvajdai széktől fellebbezett ügyeket tárgyaltak volna. Azok az esetek, amelyek mindkét fórumon szerepeltek, nem ezen az úton, hanem vizsgálat lefolytatása vagy elnapolás miatt kerültek a januári bíraskodási alkalomra. A fennmaradt iratokban nem fordul elő a *generalis congregatio* megnevezés sem, ami megerősíti, hogy a vajda nem bírósági közgyűlést, hanem klasszikus értelemben vett vajdai széket tartott októberben és januárban is, azaz nyolcados bíraskodást folytatott. A *generalis congregatió*k elmaradása a fentebb már elmondottak mellett azzal magyarázható, hogy az erdélyi vármegyék részére tartott bírósági közgyűlések – miután eredeti funkciójukat elvesztették – beleolvadtak az oktavális bíraskodásba, amelyet a korábbi évtizedek után az 1460-as évektől ismét a vajdák személyesen maguk vezettek. Harmadik ciklusában tehát Pongrác János nem tartott bírósági közgyűlést, de annak sincs jele, hogy rendi jellegű tartománygyűlésre került volna sor. A vajda tehát ezen a téren is a királyi akaratnak megfelelően tevékenykedett: személyesen vezette a legfőbb erdélyi igazságszolgáltatói fórummá vált vajdai széket, nem kísérletezett a funkcióját veszített bírósági közgyűlés felélesztésével és nem adott lehetőséget a visszaszorított erdélyi rendiségnek arra, hogy erősödésével ismét veszélyt jelenthessen a királyi hatalom számára.

A tordai vajdai széket követően a méltóságviselő figyelmét más teendőik köztölték le. 1476. február 5-én Szászvárosból keltezett levelében értesíti Szeben városát és a hét meg két szász széket, hogy a jelen hadjáratban (ekkor folyt Szabács ostroma³⁸), a király szolgálatában részt vesz. (*Iam favente divino nos versus regiam maiestatem in praesentem exercitualem expeditionem ad servitia regiae maiestatis nos ad iter agendum removimus.*) Távollétének idejére alvajdáját, Somkerekai Erdélyi Istvánt bízta meg azzal, hogy a tartomány ügyeit igazgassa, a

³⁷ Szentgyörgyi János ilyen irányú tevékenységére l. *Kordé Z.*: Szentgyörgyi János i. m. 149–151.

³⁸ A király itineráriuma is bizonyítja, hogy az uralkodó ekkor a hadszíntéren tartózkodott. *Horváth Ráchárd*: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.) Bp. 2011. 104.

védelmét ellássa.³⁹ Másnap még kiadott ugyanitt egy oklevelet, amelyben arra kéri a kolozsmonostori konventet, hogy százsebesi várnagyát és fiait iktassa be bizonyos birtokrészbe, ezt követően azonban több, mint három hónapig nincs tőle származó iratunk. A források hallgatása, legalábbis részben, távollétével magyarázható. Nem lehet véletlen, hogy ekkoriban többet szerepelnek alvajdái. 1476. március 27-én Bethlen Domokos arra szólítja fel Belső Szolnok vármegye ispánját és szolgabíráit, hogy tartsanak vizsgálatot Erdélyi Somkerei István ügyében, miszerint testvére, Miklós visszafoglalta tőle azt a fél malmot, amelynek birtokába a vajda ítéletének megfelelően iktatták be. Április 15-én Somkerei Erdélyi István az erdélyi részek kapitányának mondja magát, aminek Pongrác János tette meg őt, s ebben a minőségében állít ki oklevelet (*Stephanus Erdely de Somkerek per magnificum Johannem Pongracz de Dengelek, vaivodam Transsilvanum ac comitem Siculorum in partibus Transilvanis capitaneus constitutus*). Ez arra enged következtetni, hogy a vajda ekkor még nem tartózkodott Erdélyben. Hogy mikor tért vissza, azt nem tudjuk pontosan (április 25-én ugyan a kolozsmonostori konvent előtt Bogath-i László bizonyos birtokrészét 25 arany forintért zálogba adja Dengelegi Pongrác János vajdának, ez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbi is a tartományban lett volna ekkor).⁴⁰

Az első oklevél, amely a vajda erdélyi tartózkodását bizonyítja, 1476. május 27-én kelt diódi várában. Ebben Pongrác János megparancsolja görgényi és kükküllővári várnagyainak, hogy özvegy Szentgyörgyi Balázsné számára – akit ő a védelmébe vett – a tőle jogtalanul elvett malmát szerezzék vissza.⁴¹ Az elkövetkező napokban több oklevelet is kiadott különféle ügyekben, ezek közül számunkra az a legérdekesebb, amelyet május 28-án Gyulafehérvárott bocsájtott ki Brassó számára, s amelyben tudatja, hogy tagja annak a kíséretnek, amelyik Nápolyból Magyarországra hozza a király leendő feleségét, Aragóniai Beatrixot (*per serenissimum principem, dominum nostrum regem versus Neapolim pro adducenda serenissima domina regina Hungariae, conthorali sua electi sumus*). Egyúttal meghagyja a brassóiaknak, hogy amíg nem lesz Erdélyben, addig Törcs várát lásák el a szükséges élelemmel.⁴² Dengelegi Pongrác János tehát egy újabb és komoly megtiszteltetést jelentő megbízatást kapott a királytól, amely több hónapos távolléttel járt együtt, így nem meglepő, hogy elutazása előtt igyekezett mindent elrendezni. Utolsó oklevele május 30-án kelt,⁴³ ezt követően bizonyára elhagyta Erdélyt, mivel a díszes küldöttség június közepe táján indult el Nápolyba. Az újabb távollét idején ismét az alvajdák vették át Pongrác János szerepét, megint megszorodtak az általuk, illetve nekik küldött oklevelek. Mivel ezek nem tartoznak szorosan a tárgyunkhoz, most csak azzal foglalkozunk, amelyik kapcsó-

³⁹ DL 31 153., DL 27 700., UGDS VII. 4092. sz.

⁴⁰ 1476. márc. 27.: Teleki oklt. II. 127–128. (DL 74 202.); 1476. ápr. 15.: UGDS VII. 4106. sz.; 1476. ápr. 25.: KmJkv I. 2206. sz.

⁴¹ Székely oklevéltár 1219–1776. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1934. (a továbbiakban: SZO VIII.) 81. sz.

⁴² UGDS VII. 4113. sz.

⁴³ UGDS VII. 4116. sz.

lódik egy korábbi megállapításunkhoz. A Brassónak címzett, július 21-én kiadott oklevélben Somkerekai Erdélyi István alvajda Pongrác János nevében (*in persona spectabilis et magnifici domini Johannis Pangracz*) Tordára (*in oppido Thorda*) *generalis congregatióra* hívja a brassóiakat, valamint minden megyét. Hamar világossá válik azonban, hogy ez alkalommal sem bírósági közgyűlésről van szó, hanem hadba hívó parancsról (*more exercituantium in congregatione generali congregentur, quia magnifici Stephanus de Bathor et Ladislaus Drakula una cum exercitibus regis hic ad dictum terminum constituuntur*).⁴⁴ Vagyis a *generalis congregatio* kifejezést katonai értelemben is használták, az erdélyi haderő gyülekezésének a jelölésére. A hadra kelés oka egyébként a Moldvát sújtó török betörés volt, amelynek elhárítására Bátori Istvánt küldte sereggel Mátyás.⁴⁵

Dengelegi Pongrác János, illetve a magyar kíséret nápolyi útját többször is részletesen tárgyalta a szakirodalom,⁴⁶ ez alkalommal csak a témánk szempontjából legfontosabb mozzanatokra utalunk. Önmagában az a tény, hogy a vajda tagja lett a Beatrixért menő válogatott kíséretnek, azt jelzi, hogy különleges státusznak örvendett a bárók között, s közel állt a királyhoz. Megerősíti mindezt, hogy a szeptember 15-i, nápolyi egyházi esküvőn ő képviselte Mátyást. Nem elhanyagolható adalék az sem, amely egy ferrarai jegyzéknek köszönhetően maradt ránk. Aragóniai Beatrix és a küldöttség 1476 októberében érkezett a városba, ahol megörökítették, hogy a főpapok és a főurak közül ki hány lovas kíséretében jött Itáliába. Ebből kiderül, hogy a váradi püspököt leszámítva Pongrác Jánosnak és a münsterbergi hercegnek volt a legnépesebb kísérete: mind a kettőjüknek 50-50 lovas állt a rendelkezésére.⁴⁷ A királyi szeretet és kegy végső és beszédes megnyilvánulása Dengelegi Pongrác János halálához kapcsolódik. A váratlan, tragikus eseményre az esküvői mulatságok közepette került sor; a vajda karácsony után, éjszaka hunyt el; hirtelen halálát lehetséges, hogy agyvérzés vagy szívinfarktus okozta. Ehhez hozzájárulhatott a hosszú és kimerítő út és a bizonyára megterhelő esküvői mulatozás is. Mátyás, amint tudomást szerzett unokatestvére haláláról, udvari gyászt rendelt el, s díszes temetést rendezett a számára. Az eseményt forrásaink részletesen ismertetik és a szakirodalom is többször foglalkozott már vele,⁴⁸ így most csak arra a megállapításra szorítkozunk, hogy a vajda életének utolsó hónapjai és halála, illetve az ezekkel kapcsolatos történések

⁴⁴ DF 246 491. (UGDS VII. 4127. sz.).

⁴⁵ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 86.; Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1983. 299.

⁴⁶ Két alapvető, a forráshivatkozásokat is tartalmazó munkára utalunk: *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király élete. Bp. 1890.; *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz. Bp. 1908.

⁴⁷ „Dominus Iohannes Pangracz vaivoda Transsilvanus ... equis L³⁹” – *Berzeviczy Albert*: Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 39.) Bp. 1914. 27–28.

⁴⁸ *Kazinczy Gábor*: Mátyás király. Kortársai tanúsága szerint. Pest 1863. 135. skk.; *Borsa Béla*: Reneszánszkori ünnepek Budán. In: Tanulmányok Budapest múltjából 10. (1943) 13–53.; *E. Kovács Péter*: Hétköznapi élet Mátyás király korában. (Mindennapi történelem.) Bp. 2008. 165.

egyértelművé teszik azt a korábban kialakult benyomásunkat, hogy nem átlagos személyiségről volt szó, hanem olyan emberről, akít a király nagyra tartott, s nem fukarkodott elismerésének a kézzel fogható jeleivel sem.

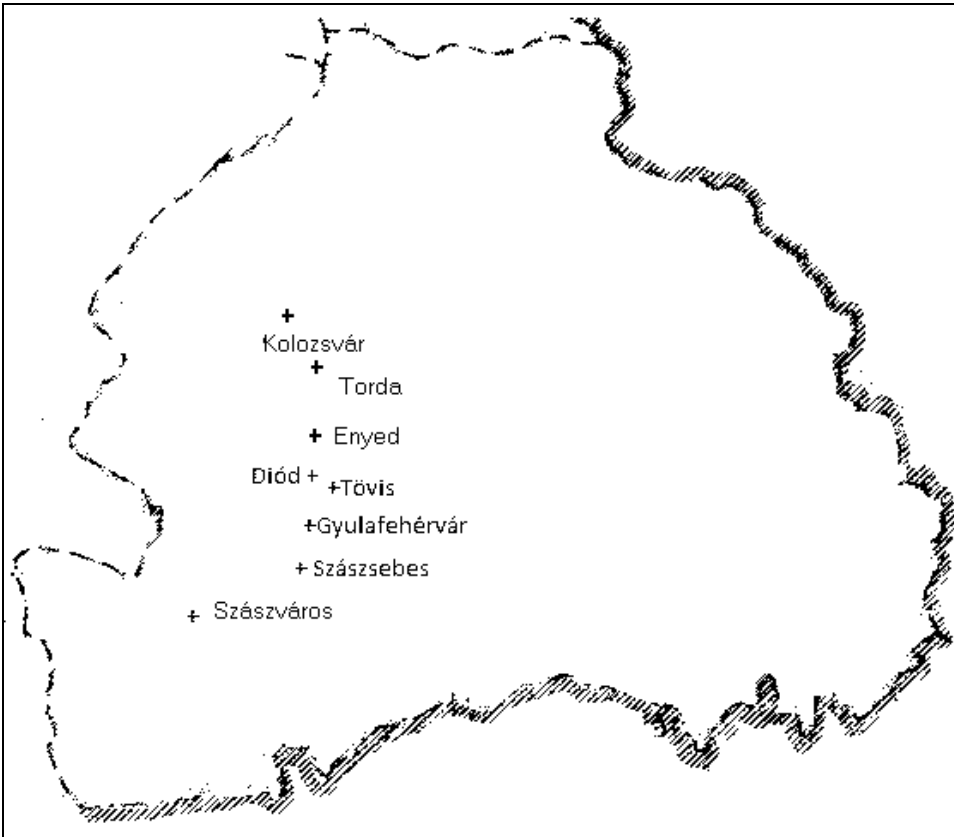
Mielőtt azonban rátérnénk Dengelegi Pongrác János jellemzésére, röviden szólni kell „utóéletéről” is, amely árnyalhatja némileg a képet. Halála után többször is olvasunk olyan okleveleket, amelyekben jogsértéssel, sőt hatalmaskodás vádjával illetik az egykori vajdát, illetve özvegyét, Erzsébetet és a fiát, Mátyást. Hol arról szerzünk tudomást, hogy az erdélyi káptalan egy kaszálóját jogtalanul magának tartotta meg Pongrác János és azt ígérete ellenére sem ő, halála után pedig az özvegye sem adta vissza, hol meg arról, hogy a védelmére bízott személyek birtokait a király parancsa ellenére magának tartotta meg, s azokat a fia sem hajlandó visszaszolgáltatni. Hírt kapunk arról is, hogy nem az Erdélyben használatos, közhitelű pecséttel látott el birtokjogi levelet, más esetben özvegyét hatalmaskodással vádolják.⁴⁹

Hogyan összegezhethetjük mindezek után az ismereteket, amelyek Dengelegi Pongrác János harmadik ciklusáról szereztünk, s közelebb visznek-e ezek a tanulmány elején megfogalmazott kérdés megválaszolásához? Ha a hivatalszemélyiség szemszögéből közelítünk e problémához, akkor segítségünkre lehet a következő oldalon lévő térkép, amely a vajda ismert erdélyi tartózkodási helyeit ábrázolja 1475–1476-ban.

A térképről leolvasható, hogy Pongrác János megbízatása során sokat tartózkodott hivatali tevékenysége területén; több alkalommal keltezte okleveleit birtokairól (Diódról és Tövisről), máskor a vajdai szék színhelyéről, Tordáról vagy éppen a hivatali teendőivel kapcsolatos útjai különböző állomásairól. Erdélyt akkor hagyta el, ha az udvarba kellett mennie (pl. 1475 augusztusában), ha hadba vonult, vagy ha éppen a leendő királynéért ment Nápolyba. Ha hosszabb időre távozott, mindig megszervezte a helyettesítését, így nem volt fennakadás sem az ügyintézésben, sem a katonai teendők ellátásában. A tartomány helyzetének az alakítását a király elképzeléseivel összhangban végezte. Mint láttuk, fontosnak tartotta a jogszolgáltatás biztosítását, hogy abban mindenki részesülhessen. Ennek az sem mond ellent, hogy időnként ő maga is letévedt a jog útjáról, s olyasmit csinált, amit más esetében elítélt és büntetett. Mindez a korszak velejárója volt, amikor az erőszakos, törvénytelen eszközök használata nem számított ritkaságnak még az országos méltóságviselők körében sem. Pongrác János sem bújhatott ki a bőréből, nem várhatjuk, hogy évszázadokkal megelőzze saját korát. Mindezzel együtt, kortársaival összehasonlítva ő még a „jobbak” közé tartozott, aki birtokgyarapításai mellett sokat foglalkozott a közügyekkel és – legalábbis a harmadik ciklusa alapján úgy tűnik – a rábízott hivatali lelküismeretesen látta el.

---

⁴⁹ KmJkv II. 2597. sz.; DL 30 229.; KmJkv I. 2483. sz.; Uo. 2405. sz.

Dengelegi Pongrácz János erdélyi tartózkodási helyei harmadik vajdai ciklusa során

Torda: 1475. júl. 11. (DL 28 632.); 1475. okt. 6 (DL 27 057.) – 1475. okt. 15. (DL 30 325.);⁵⁰
1475. nov. 19. (DF 260 810.); 1476. jan. 13. (DF 255 207.); 1476. jan. 22. (DF 275 419.)
– 1476. jan. 25. (DF 253 733.).

Diód: 1475. aug. 8. (DL 27 527.); 1476. jan. 10. (DL 27 058.); 1476. jan. 16. (UGDS VII.
4089. sz.); 1476. máj. 27. (SZO VIII. 81. sz.).

Kolozsvár: 1475. okt. 4. (DL 65 425.); 1475. okt. 6. (? – DF 260 807. L. az előző jegyzetet!).

Tövis: 1475. dec. 15. (DL 62 905.); 1475. dec. 20. (DL 27 358.).

Enyed: 1476. jan. 12. (DL 27 528.).

Szászsebes: 1476. febr. 5. (UGDS VII. 4091. sz.); 1476. máj. 29. (DF 257 747., UGDS VII.
4115. sz.); 1476. máj. 30. (UGDS VII. 4116. sz.).

Szászváros: 1476. febr. 6. (UGDS VII. 4092. sz.).

Gyulafehérvár: 1476. máj. 28. (DF 246 461.); 1476. máj. 29. (DF 275 417.).

⁵⁰ 1475. okt. 6-án még Kolozsvárott adnak ki oklevelet Pongrácz János nevében, de mint fentebb már szó esett róla, más iratok igazolják, hogy ekkor valójában már Tordán intézkedett. Október 15-ig csak itt kiadott oklevelek maradtak fenn tőle, így feltételezhetjük, hogy ezt az időt – vagy ennek nagyobb részét – ténylegesen Tordán töltötte a vajda.

Ténykedése azt a sejtést látszik alátámasztani, hogy ilyen karrier befutásához nem volt elegendő a királyhoz fűződő közeli rokonság. Korábban már jeleztük, hogy pusztán a harmadik vajdai ciklus alapján nem lehet végérvényes megállapításokat tenni, de éppen amiatt, hogy ez egyúttal az utolsó is volt, fontos szerepe lehet az egész kép kialakítása szempontjából. Mi volt tehát az a plusz, ami Pongrác Jánosban megvolt, s ami a rokoni kapcsolaton túl hozzájárult pályafutása alakításához? A király iránti hűség és megbízhatóság kétségtelenül alapfeltétel volt (egyelőre ne firtassuk, hogy sor kerülhetett-e korábban kisebb súrlódásokra). Éppen a nápolyi úttal kapcsolatos kivételes megtiszteltetés is azt mutatja, hogy a király feltétlenül megbízott benne. Mindez azonban még mindig nem lenne elég, ha e hűség nem párosul tehetséggel is; márpedig e tehetség meglétéről éppen a hivatalviselés közelebbi vizsgálata árulkodik. Hogy mindehhez hozzájárult-e még a király egyéni szimpátiája is, arra már nehezebb válaszolni, mégis az eddigi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy valószínűleg ezzel is számolni kell bizonyos mértékig. Mindent összevetve annyi már a harmadik ciklus közelebbi vizsgálata után is látszik, hogy a korszak egy jó képességű, az átlagból kiemelkedő személyiségét ismerhetjük meg Dengelegi Pongrác Jánosban.

Párhuzamok és eltérések

A Luxemburg-dinasztia csehországi és magyarországi uralkodásának kezdete

A középkori uralkodói legitimitáció kérdése régóta és gyakran elemzett kérdése a középkorkutatásnak.¹ Az ezzel a kérdéssel foglalkozó szakirodalomból ismert, hogy a középkori uralkodói legitimitáció több elemre épült, és ezek között is kiemelkedő jelentősége volt a leszármazásnak. A dinasztiaaváltás, egy új dinasztia trónrakerülése egy középkori ország esetében szinte elkerülhetetlenül legitimitációs problémákat vetett fel. Amennyiben az uralkodó nem hivatkozhatott a korábbi dinasztiaától való származásra, akkor az újonnan trónralépő király gyakran legitimitációs deficitbe ütközött, amelyet hatalmának más módszerekkel történő megerősítésével próbált orvosolni. Ebben nagy szerepe lehetett a szakrális legitimitációnak. Az új szentkultuszok elősegítése különösen hatékonyan szolgálta az uralkodói hatalom megerősítését, illetve megfelelő kontextusba helyezését.

Jó példát szolgáltathat a fentiekre a Luxemburg-dinasztia trónrakerülése a 14. század elején Csehországban és a század végén Magyarországon. A szükség-szerű eltérések ellenére számos hasonlóság figyelhető meg a két országban végbement folyamatok között. Csehországban a Přemysl-, Magyarországon az Anjou-dinasztia férfiágon való kihalása teremtett lehetőséget egy új uralkodói család megjelenésére. Csehországban a Přemysl-család utolsó uralkodója, III. Vencel mindössze tizenhét éves volt 1306-ban bekövetkezett halálakor, utódot nem hagyott maga után. Így a trónöröklésben elsősorban lánytestvéreinek, Přemysl Annának és Erzsébetnek a férjei jöhettek számításba. Anna Karintiai Henrikhez, húga pedig Luxemburgi Jánoshoz ment feleségül. A két férj értelemszerűen trónigénylőként is fellépett, a kettejük közötti konfliktusban pedig János kerekedett felül. János komoly támogatókat tudhatott maga mögött, egyrészt apját, Luxemburgi VII. Henrik császárt, másrészt apai nagybátyját, Balduin trieri érseket, aki ebben a minőségében a német-római császárság választófejedelmi közé tartozott. Az ő támogatásuk segítette trónra a megkoronázásakor, 1310-ben még csak tizennégy éves Luxemburgi Jánost.²

Magyarországon részben hasonló módon történt meg Luxemburgi Zsigmond trónralépése. I. Nagy Lajosnak fiúgyermekke nem volt, lányai közül is csak

---

¹ *Fritz Kern: Kingship and Law in the Middle Ages.* Westport 1985. 13.

² Erre vonatkozólag l. korábbi írásomat: *Eltérő hagyományrendszerek együttélése: Luxemburgi IV. Károly és a dinasztikus uralom legitimitációs lehetőségei.* In: *Hatalom, legitimitáció, ideológia: történeti tanulmányok.* Szerk. Gedő Éva, Horváth Emőke. Bp. 2007. 111–119.

ketten, Mária és Hedvig voltak életben apjuk halálakor. A Mária és Zsigmond közötti házasság terve már 1372-ben szóba került Zsigmond apja, Luxemburgi IV. Károly császár és Nagy Lajos magyar király között. A döntés erről végül 1375-ben született meg, amit az eljegyzés 1379-ben követett.³ Zsigmond ekkor tizenegy, jövődöbelije, Mária pedig mindössze nyolc éves volt. Luxemburgi IV. Károly ekkor már nem élt, így Zsigmondot bátyja, Vencel „házasította ki”. Az eljegyzés után Zsigmond Magyarországon maradt, hogy megismerje azt az országot, amely trónjának a dinasztikus házasság alapján várományosa lett.

A Csehországban trónra került Luxemburg-családból származó első uralkodó, János király ugyan meglehetősen hosszú ideig, 36 évig ült a cseh trónon, de ideje tetemes részét Csehországtól távol, illetve nem cseh ügyekkel foglalkozva töltötte.⁴ Ennek megfelelően a Luxemburg-család csehországi beilleszkedése nem ment végbe tökéletesen. Éppen ennek az ellensúlyozására volt alkalmas a király 1316-ban született legidősebb fiának a névválasztása. A Csehországban még nem elég erős gyökerekkel rendelkező apa elsőszülött fiának nyilvánvalóan nem véletlenül adta a Vencel nevet.⁵ A Vencel név több, különböző rétegekből származó emléket is magában hordozott. A névválasztás nyilvánvaló utalást jelentett a Přemysl-család korai szentjére, a vértanúhalált halt Szent Vencelre, illetve az ő kultuszára. Ugyanakkor a Vencel név által felidézett emlékek közül nem lehet kihagyni, hogy János király fiának anyai nagyapja és nagybátyja – II. és III. Vencel – egyaránt ezt a nevet viselve volt korábban Csehország uralkodója.⁶ Mindez nyilvánvalóan mutatja Luxemburgi János feleségének, Přemysl Erzsébetnek az erős hatását is. A gyermek nem sokáig viselte a Vencel nevet, hiszen hétéves korában a bérmálkozása során nagybátyja, IV. (Szép) Károly francia király a saját nevét adta neki.⁷ Ez az a név, amelyet viselve Károly ismertté vált, és lett a későbbiekben I. Károly néven Csehország, illetve IV. Károlyként a Német római császárság meghatározó uralkodója.⁸

³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 10.

⁴ Luxemburgi János alakjára és uralkodására vonatkozólag az utóbbi években több alapvető tanulmánykötet jelent meg: Johann der Blinde, Graf von Luxemburg, König von Böhmen, 1296–1346. Ed. Michel Pauly. Luxembourg 1997.; King John of Luxembourg (1296–1346) and the art of his era. Ed. Klára Benešová. Prague 1998.; A royal marriage: Elisabeth Premyslid and John of Luxembourg, 1310. Ed. Klára Benesovská. Praha 2011.

⁵ Erről és a Luxemburg-dinasztia csehországi uralmának a szentkultusszal való összefüggéseiről l. *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban: magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000. Különösen 263–266.

⁶ Luxemburgi János cseh király nem csak a legidősebb fiát nevezte Vencelnek, hanem a második feleségétől, Bourbon Beatrixtól 1337-ben született fiát, Luxemburg későbbi hercegét is.

⁷ Erre vonatkozóan l. IV. Károly önéletrajzának a szövegét: „fecitque me dictus rex Francorum per pontificem confirmari et imposuit michi nomen suum equivocum videlicet Karolus”. IV. Károly császár önéletrajza. Ford. Nagy Balázs. Bp. 2010. 34. (2. fejezet).

⁸ A névválasztás és névváltoztatás kérdésére l. *Reinhard Schneider*: „Karolus, qui et Wenceslaus” In: Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag. Ed. Kurt-Ulrich Jäschke, Reinhard Wenskus. Sigmaringen 1977. 365–387.

Károly Szent Vencel iránti tisztelete és a Vencel névhez való kötődése nem merült ki abban, hogy gyermekként néhány évig ezt a nevet viselte. Az általa írt önéletrajzban is többször felbukkan Szent Vencel említése. Életének több fontos eseményét is Vencel ünnepéhez köti korai éveire visszaemlékezve, így anyja, Přemysl Erzsébet 1330. szeptember 28-án bekövetkezett halálát, illetve 1340-ben aratott katonai sikerét, az észak-itáliai Belluno közelében lévő Mel várának az elfoglalásával. Mindezek mellett Károly Vencel iránti tiszteletének fontos bizonyítéka az általa írt Szent Vencel életrajz.⁹ Ez a szöveg tekinthető Szent Vencel legkésőbbi középkori hagiográfiai életírásának.

Vencel nagyanyja, Ludmila, Bořivojnak, az első ismert cseh uralkodónak a felesége ugyancsak megkülönböztetett tiszteletben részesült Károly részéről. Önéletrajzában egy hosszú elmélkedést kapcsolt a Szent Ludmila napján a Máté evangéliumból olvasandó evangéliumi részlethez (*Hasonló a mennyek országa a szántóföldön elrejtett kincshez ...*)¹⁰

A Přemysl-család dinasztikus szentjei iránti tisztelet jellemzője, hogy a nemzeti szentek köré épülő kultusz gazdag művészeti hatást is eredményezett. Megjelentek ennek jelei kegytárgyakon, ereklyetartókon, fal- és táblaképeken, illetve természetesen a templomok patrocíniumaiban is.

Szent Ludmila ereklyéit a prágai várban lévő Szent György monostorban őrizték.¹¹ Magát a templomot 925-ben szentelték fel, amikor minden bizonnyal, magának Szent Vencelnek a kezdeményezésére itt helyezték el Ludmila Tetínből átszállított maradványait.¹² Vencel halála után így a két korai Přemysl szent ereklyéi egymás szomszédságába kerültek, a prágai vár két szakrális központjába, a Szent György monostorba, illetve a Szent Vitus székesegyházba. Szent Ludmila 14. század közepén megújuló kultuszát mutatja az 1350 körül aranyozott ezüsből készült, ma a Szent Vitus székesegyházban őrzött fejereklyetartó,¹³ illetve az a Theodoríc mester által festett Ludmila-táblakép, mely Karlstejn várában, a Károly személyes devotiójának keretét adó Szent Kereszt kápolnában látható.¹⁴

Szent Vencel kultusza és a Vencel név használata megkerülhetetlen volt IV. Károly egész uralkodása alatt, sőt gyerekei névválasztása során is különös hangsúlyt kapott. Megmutatkozott ez elsőszülött fiának, a mindössze egy évet élt Ven-

⁹ Latin-angol kétnyelvű kiadását l. *Autobiography of Emperor Charles IV and his Legend of St. Wenceslas*. Ed. Nagy Balázs, Frank Schaer. Bp. 2001. 184–209.

¹⁰ Mt 13,44. *Pierre Monnet*. A középkori Patria Németország vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között. *Aetas* 14. (1999: 3. sz.) 61–77.; IV. Károly császár önéletrajza i. m. 140–173. (11–13. fejezet).

¹¹ *The story of Prague castle*. Ed. Gabriela Dubská et al. Prague 2003. 132–135.

¹² *The story of Prague castle* i. m. 60–61.

¹³ *Prague: the Crown of Bohemia, 1347–1437*. Ed. Barbara Drake Boehm, Jiří Fajt. New Haven 2005. 137–138.

¹⁴ *Magister Theodoricus: court painter of Emperor Charles IV. The pictorial decoration of the shrines at Karlštejn Castle*. Ed. Jiří Fajt. Prague 1998. 358–359.

celnek (1350–1351) a névadásában, majd szintén ugyanerre a névre kereszteltette az 1361-ben született fiát, a későbbi IV. Vencelt is.

A Károly – Vencel kettős névhez való ragaszkodás hatását megfigyelhetjük a Károly személyéhez kapcsolódó egyházi irodalomban is. Az ágostonos remeték rendjébe tartozó Louni Miklós, a prágai *studium generale* tanára Károly cseh királlyá való koronázása alkalmából írt sermójában (*Sermo ad Clerum*) sajátos akrosztichonként sorolja fel az új uralkodó tulajdonságait és érdemeit:¹⁵

Clarissimus, Augustus, Rex Orbis, Legifer Verax, Saltiferus
Wltu Elegans, Natura Equanimis, Zelator Legis, Amator Virtutis,
Strenuissimus¹⁶

A szöveg kezdőbetűi pedig Károly kettős nevét adják ki:
CAROLVS / WENEZLAVS

A Szent Vencelhez kapcsolódó építkezéseknek számos IV. Károly uralkodási idejére datálható emléke maradt fenn. Legfontosabb talán a prágai Szent Vítus székesegyházban lévő páratlan gazdagságú Vencel-kápolna, mely nemcsak arra volt hivatott, hogy emelje Károly udvarának fényét, hanem hogy erősítse az anyai ágon a Přemysl-dinasztiából származó Károly csehországi uralkodásának a legitimitációját is.¹⁷

A Szent Vencel és kései tisztelője, IV. Károly közötti különleges kapcsolatot jelenítette meg az úgynevezett Szent Vencel-korona is. Károly 1347. szeptember 2-án lezajlott prágai koronázása alkalmából számos adományt tett az akkor még csak épülőfélben lévő Szent Vítus székesegyház számára, de ezek közül is a legjelentősebb az úgynevezett Szent Vencel-koronára vonatkozik. Ez minden bizonnyal a Přemysl uralkodók által használt korábbi korona helyett, esetleg részben annak mintájára készült. Az ereklyék iránt odaadó tiszteletet tápláló Károly koncepciója szerint a koronát – a koronázási szertartásokat kivéve – állandóan Szent Vencel fejereklyéjére helyezték, ezzel biztosítva a szent és a korona közötti közvetlen kapcsolatot.¹⁸

¹⁵ Louni Miklós (Nicolaus de Luna, Nikolaus von Louny) sermójának elemzését Károly uralmi legitimitációja szempontjából l. *Václav Žůrek*: Historical motifs and traditions in dynasty legitimization (France and Bohemia in the 14th century). Charles IV of Luxembourg and the last Capetians. (Kézirat).

¹⁶ *Paul Crossley*: The Politics of Presentation: The Architecture of Charles IV of Bohemia. In: Courts and Regions in Medieval Europe. Ed. Sarah Rees Jones, Richard Marks, A. J. Minnis. York 2000. 99–172., különösen 121.; *Franz Machilek*: Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit. In: Kaiser Karl IV.: Staatsmann und Mäzen. Ed. Ferdinand Seibt. München 1978. 87–94., 99–101., 441–443., különösen 90.

¹⁷ *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban i. m. 264–265.

¹⁸ The story of Prague castle i. m. 173–179.; *Marie Bláhová*: Der Kult des heiligen Wenzel in der Ideologie Karls IV. In: Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Age et l'époque moderne. Approche comparative. Ed. Marek Derwich, Michel Dmitriev. Wrocław 1999. 227–236.; A IV. Károly által bevezetett koronázási ordóra vonatkozóan l. Korunovační řád českých králů, Ordo ad coronandum Regem Boemorum. Ed. Jiří Kuthan, Miroslav Šmied. Praha 2009.

Károly nemcsak saját szülőhazájában, vagy az 1355-ben bekövetkezett császári koronázásához kapcsolódóan, hanem a császári hatalma szempontjából kulcsfontosságú helyeken is igyekezett előmozdítani Szent Vencel kultuszának ápolását, így a római Szent Péter bazilikában, az aacheni dómban, illetve a nürnbergi Frauenkirchében is.¹⁹

IV. Károly más eszközökkel is igyekezett a cseh hagyományokhoz való kötődését hangsúlyozni. Ezek közé tartozott a szláv liturgiát használó bencések számára alapított és Szűz Mária tiszteletére szentelt prágai Na Slovanech, másnéven Emmausi kolostor létrehozása. Az új, szláv rítusú közösségbe Dalmáciából hívott a szláv egyházi hagyományokat ismerő szerzeteseket.²⁰

A fentiekből látható tehát, hogy IV. Károly használta és kihasználta a szentkultuszban, a nemzeti szentek kultuszának ápolásában rejlő lehetőségeket, ezek révén is megerősítette a cseh nemzeti hagyományokhoz való kötődését.

Károly 1368-ban, Zsigmond nevű fia születésekor, viszonylag idős volt, ötvenkét éves. A gyermek a Pomerániai Erzsébettel kötött negyedik, egyben utolsó házasságából származott.²¹ Mint az összes korábbi leszármazója esetében, ekkor is tudatos és átgondolt döntés állt a névadás háttérében. Károly 1354-ben szerezte meg Szent Zsigmond fejereklýjét Einsiedelnből, és ezt egy a következő évben készített aranyozott ereklyetartóban helyezte el, amely a Szent Vítus székesegyház kincstárát gazdagította.²² Szent Zsigmondnak, a burgundok királyának korábban nem volt számottevő kultusza Csehországban, és az ereklyék megszerzését követő években sincs tudomásunk ennek megváltozásáról.²³ Károly ereklyék iránti különleges vonzalma közismert, utazásai során számos szent maradványait szerezte meg az általa alapított, vagy gazdagított templomok számára. Nagy változás következett be 1365-ben, amikor Károlyt Arles-ban Burgundia királyává koronázták, így utóda lett a burgundok 6. századi szent uralkodójának. A császárok közül Barbarossa (I.) Frigyes után IV. Károly volt az, aki mintegy kétszáz év elteltével ismét viselte a burgund koronát. A koronázás után felkereste az ágostonos kanonokok Szent Móric kolostorát Agaune-ban (Agaunum), me-

¹⁹ *Machilek, F.*: Privatfrömmigkeit i. m. 90–91.

²⁰ *A (lexander) P(eter) Vlasto*: The Entry of the Slavs into Christendom: an introduction to the medieval history of the Slavs. Cambridge 1970. 112.; Emauzy: benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy: soubor statí věnovaných znovuootevření chrámu Panny Marie a sv. Jeronýma benediktinského kláštera Na Slovanech. Ed. Klára Benešová, Kateřina Kubínová. Praha 2007.; *Julia Verkholtantsev*: St. Jerome, Apostle to the Slavs, and the Roman Slavonic Rite. *Speculum* 87. (2012: 1. sz.) 37–61., különösen 48–55. és *Uő*: St. Jerome as a Slavic Apostle in Luxemburg Bohemia. *Viator* 44. (2013: 1. sz.) 251–286., különösen 256–262.

²¹ *Bertényi Iván – Szende László*: Anjou-királyaink és Zsigmond kora. Bp. 2011. 140.

²² Prague: the Crown of Bohemia i. m. 30–31.

²³ *David C. Mengel*: Remembering Bohemia's Forgotten Patron Saint. In: The Bohemian Reformation and Religious Practice, vol. 6. Ed. Zdeněk V. David, David R. Holeton. Prague 2007. 17–32., 21–22.

lyet Szent Zsigmond alapított.²⁴ Innen sem távozott üres kézzel, magával vitte a burgund szent itt őrzött ereklyéinek nagyobb részét.²⁵ Az agaune-i szerzetesek vizsgázásul egy díszes, máig megőrzött ereklyetartót kaptak a császártól.²⁶ 1365 szeptemberében, a Szent Zsigmond ereklyék Prágába érkezése után a császár azokat a Szent Vítus székesegyház egyik újonnan elkészült, kiemelt fontosságú kápolnájában helyezte el. A Szent Zsigmond kápolna a székesegyház kórusának északi oldalán, a Szent Vítus kápolnával majdnem átellenben áll. Néhány nappal az ereklyék elhelyezése után máris megtörtént az ezekhez kapcsolt első csoda. Szeptember 28-án, azaz Szent Vencel ünnepén egy szokatlanul nagy villámlás kápráztatta el a prágaiakat, amelyből a szemtanúk megértették, hogy mindez csak a szent ereklyéinek megérkezésével függhet össze.²⁷ David Mengel összegyűjtötte az 1365 szeptembere és 1366 februárja között történt, Szent Zsigmondnak tulajdonított csehországi csodákat: a lista 33 jelenést, illetve csodálatos eseményt foglal magában.²⁸

Hamarosan ezután a csehországi templomokban kihirdették Szent Zsigmond csodatetteit, majd Szent Zsigmond napját a prágai egyháztartomány ünnepei közé iktatták és Zsigmondot ezután Csehország egyik védőszentjeként tisztelték.

Nem meglepő ezek után, hogy Károly 1368 februárjában született fia a Zsigmond nevet kapta. A gyerek a kor szokásainak köszönhetően és IV. Károly ambiciózus politikájának következtében nem túl sok időt töltött szülei körében.²⁹ A Luxemburgi család uralomgyakorlási szokásait minden bizonnyal nem is apjától tanulta meg, hiszen IV. Károly 1378-ban, azaz Zsigmond tízéves korában meghalt. Neveltetése részben János prágai érsek (Jan Očko z Vlašim), részben pedig idősebb féltestvére, Vencel kezében volt. Nyilvános politikai eseményen először 1373-ban ismert a jelenléte, amikor Prágában apja jóvoltából megkapta a brandenburgi örgrófi címet.³⁰

Zsigmond király Magyarországon részben hasonló eszközökkel élt hatalmának a megerősítése érdekében, mint apja Csehországban. Saját patrónusa, Szent Zsigmond kultuszának az ápolása és erősítése mindenképpen hangsúlyos volt az uralkodása során.³¹ Egyes források szerint Zsigmond király a husziták elől

²⁴ Erről legutóbb magyarul l. *Sághy Marianne*: Egy mór szent öröksége. *Artmagazin* 2014. 3. 18–20.

²⁵ *Mengel, D. C.*: Remembering i. m. 21–22.; *Robert Folz*: Zur Frage der heiligen Könige: Heiligkeit und Nachleben in der Geschichte des burgundischen Königtums. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 14. (1958) 317–344., 337–338.

²⁶ *Kaiser Karl IV.*: Staatsmann und Mäzen i. m. 258. fig. XX.

²⁷ *Mengel, D. C.*: Remembering i. m. 26. n. 40.

²⁸ *David C. Mengel*: Bones, Stones, and Brothels. Religion and Topography in Prague under Emperor Charles IV (1346–78) University of Notre Dame, Dissertation, 2003. 394–396.

²⁹ Zsigmond neveltetésére l. *Bertényi I.* – *Szende L.*: Anjou-királyaink i. m. 139–142.; *Jörg K. Hoensch*: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437. München 1996. 32–47.

³⁰ *Hoensch, J. K.*: Kaiser Sigismund i. m. 35.

³¹ *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1977. I. 334–337.

Prágából Váradra menekítette Szent Zsigmond ott őrzött ereklyéit.³² A király Szent Zsigmond tiszteletére a budai királyi vár szomszédságában 1410 előtt kettős patrocíniummal rendelkező kápolnát alapított. Az 1457-től társaskáptalanként működő egyház együtt viselte Szűz Mária és Szent Zsigmond partocíniumát.³³

Az egykori burgund király mellett Zsigmond erősen támaszkodott Szent László kultuszára is, azt erősítette, és felhasználta céljai érdekében. Szent László tisztelete nem volt újdonság Zsigmond uralkodása alatt, hiszen már az Anjou királyok is előszeretettel kapcsolták össze magukat az Árpád-házi szent királyokkal.³⁴ Károly Róbert és fia, I. Lajos is, akik a csehországi Luxemburgokhoz hasonlóan nem az ország régi, bevett dinasztijából származtak, többször találtak hivatkozási alapot a nemzeti szentek kultuszában. Az Árpád-házi szentek közül a Szent Lászlóra való hivatkozás hamar előtérbe került. Károly Róbert az 1319-ben meghalt feleségét, Beatrixot, – aki egyébként IV. Károly testvére volt – Váradon, Szent László sírja közelében temettette el, és ő kezdte el az ottani székesegyház átépítését is.³⁵ Az Anjouk magyarországi uralkodása alatt számtalan jele figyelhető meg a Szent László kultusz uralkodói kezdeményezésre történő hangsúlyozásának. Keresztelő Szent János helyét Szent László ábrázolása foglalta el Lajos aranypénzein, számos Szent László ciklust ábrázoló freskó készül ebben a korban, és László lett jó néhány templom védőszentje.³⁶

Zsigmondnak tehát magyarországi uralma kezdetén volt mire támaszkodnia ezen a téren. Megvoltak azok az előképek, melyek mintát jelenhettek számára, hogy miként lehet és érdemes a nemzeti szentek kultuszát felhasználni. Minderre példát adhatott a Luxemburgok csehországi gyakorlata, Szent Vencel és más dinasztikus cseh szentek kultusza, és hasonlóképpen felhasználható volt mindaz, amit Magyarországon az Anjou-ház uralkodói az Árpád-házi szentek tisztelete során kialakítottak.

³² *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium i. m. I. 334–335.; *Bertényi I. – Szende L.*: Anjou- királyaink i. m. 186.; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 206.; *Mályusz E.*: Zsigmond király uralma i. m. 253.

³³ *Kumorovitz L. Bernát*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 15. (1963) 109–151.; *Végh András*: Buda város középkori helyrajza. I–II. Bp. 2006–2008. I. 70.

³⁴ *Klaniczay Gábor*: Az Anjouk és a szent királyok. In: „Mert ezt Isten hagyta ...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés Gábor. Bp. 1986. 65–87., 67–68.

³⁵ *Klaniczay G.*: Az Anjouk és a szent királyok i. m. 68–69. Szent László eredeti temetési helyére vonatkozóan a közelmúltig is gyakran felmerült a somogyvári apátságban való temetkezés kérdése. *Solymosi László* 2011-ben megjelent, és 2012-ben kibővített formában közreadott tanulmányában cáfolta ezt, és állapította meg, hogy László első temetési helye Váradon volt. *Solymosi László*: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón*. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos, Izsák Lajos. Bp. 2011. 125–142.; *Solymosi László*: Egy tévedés nyomában. Szent László király somogyvári temetésének legendája. In: *Örökség és küldetés*. Bencések Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. Bp. 2012. 151–170.

³⁶ *Klaniczay G.*: Az Anjouk és a szent királyok i. m. 70.

A váradi székesegyház javára tett számos adományával Zsigmond a Szent László iránti tiszteletét is kifejezésre juttatta. Ezt történt például 1407-ben, amikor a király Váradra utazott, adományokat tett a püspökségnek és már ekkor megígérte, hogy Szent László mellé fog temetkezni.³⁷ Szent László patronátuságának a maga oldalára állítása azért is volt lényeges Zsigmond számára, mert 1403-ban a Zsigmond ellenes összeesküvés során a király ellenfelei Váradon, Szent László fejedelméjére tett esküvel fogadták meg, hogy Zsigmondot eltávolítják a trónról, és helyére Durazzói Lászlót ültetik.³⁸ Így tehát Zsigmondnak a váradi egyház számára tett gesztusaival mintegy „vissza kellett foglalnia” Szent László támogatását az ellenfeleitől. De már ezt az esetet megelőzőleg is megfigyelhető, hogy Zsigmond kitüntető figyelemben részesítette Váradot. Itt temette el első feleségét, az 1395-ben lovasbalesetben meghalt Anjou Máriát.³⁹

Az uralkodó Szent László iránti tisztelete a környezetére is kihatott. Többen voltak olyanok, például Stibor vajda, Maróti János macsói bán és Ozorai Pipo is, akik maguk is adományt tettek egy-egy Szent László kultuszát őrző egyház tiszteletére.⁴⁰

Azonban a leghangsúlyosabbak kétségkívül a Szent László által alapított püspökség, Várad számára tett uralkodói adományok voltak. Zsigmondnak 1401-ben sikerült búcsúengedélyt kieszközölnie IX. Bonifác pápától a Szent László sírját felkereső zarándokok számára.⁴¹ 1400 körül tűzvész pusztított a sekrestyében, amelyben megsemmisült Szent László korábbi fejedelméjéért.⁴² Ennek a pótlására, még Zsigmond uralkodása alatt készült el a ma is meglévő, Győrben őrzött herma.⁴³

1412 Húsvétján Zsigmond sógorával, Jagelló (II.) Ulászlóval együtt felkereste Szent László sírját. Ekkor a lengyel király egy szilánkot kapott a szent király fejedelméjéből, mely számára hermát készíttetett és a krakkói királyi kincstárban helyezte el azt.⁴⁴

A Zsigmond-kor Szent László tiszteletére emelt legmonumentálisabb emléke minden bizonnyal a Kolozsvári Márton és György által 1390-ben Váradon felál-

³⁷ *Lukács Zsuzsa*: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. In: *Athleta patriae* (Szent László-tanulmányok). Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 161–204., 178.; *Magyar Zoltán*: „Keresztény lovagoknak oszlopa”. Szent László a magyar kultúrtörténetben. Bp. 1996. 39.

³⁸ *Mályusz E.*: Zsigmond király uralma i. m. 52.

³⁹ *Mályusz E.*: Zsigmond király uralma i. m. 46.

⁴⁰ *Magyar Z.*: „Keresztény lovagoknak oszlopa” i. m. 39.

⁴¹ *Kerny Terézia*: Szent László-kultusz a Zsigmond-korban. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. 353–363., 354.

⁴² *Kerny T.*: Szent László-kultusz i. m. 355.

⁴³ *Kerny Terézia – Evelin Wetter*: Szent László király ereklyetartó mellszobra. In: *Sigismundus, rex et imperator*. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szerk. Takács Imre. Mainz 2006. 4.91 katalógustétel, 378–382.

⁴⁴ *Kerny T.*: Szent László-kultusz i. m. 355.

lított lovasszobor volt. A szobrot, amely Czudar János püspök megbízásából készült, 1660-ban, a város török kézre jutása után elszállították és megsemmisítették. Leghitelesebb fennmaradt ábrázolásának a 16. század végén készült metszet tekinthető.⁴⁵

A Szent László kultusznak Zsigmond uralkodása idején Magyarországon már régre visszanyúló hagyományai voltak, hasonlóan ahhoz, ahogy Csehországban a Szent Vencel és más nemzeti szentek kultusza is folyamatosan jelen volt Luxemburgi IV. Károly előtt. Nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hogy mindkét országban a dinasztikus származás legitimációját nélkülözni kényszerülő uralkodók fordultak az erős helyi gyökerekkel rendelkező szentek kultuszához.⁴⁶ Nincs bizonyítékunk arra, hogy a gyerekeveit apja udvarában töltő Zsigmond ott tanulta volna meg mindezt, de kétségtelenül erős párhuzamok figyelhetők meg a Luxemburgi-házból származó két uralkodó Csehországban, illetve Magyarországon alkalmazott eszközei között. A nemzeti szentek kultuszának ápolása, és ennek révén az uralkodói státusz megerősítése olyan módszer volt, amelyet mindketten – apa és fia – sikeresen gyakoroltak, tehát ez a Luxemburgi-ak különböző generációi által hatékonyan alkalmazott eszköznek tekinthető.

---

⁴⁵ Magyarországi művészet 1300–1470 körül i. m. 474–475.; *Kerny Terézia*: Szent László váradi lovasszobrát, valamint Szent István, Szent László és Szent Imre álló szobrai ábrázoló rajzok. In: Sigismundus, rex et imperator i. m. 6.2 katalógustétel, 494–495.

⁴⁶ *Mályusz E.*: Zsigmond király uralma i. m. 41.

PAJORIN KLÁRA

Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1471. évi összeesküvés után

Marsilio Ficino magyarországi kapcsolatait vizsgálva Huszti József, majd az ő nyomán Klaniczay Tibor impozáns képet rajzolt Mátyás király neoplatonikus filozófiai érdeklődéséről és a budai udvarban működő humanista társaságról. Az utóbbiban mindkét tudós valamilyen korai akadémiaszerű jelenséget látott.¹ Közelebbről megvizsgálva azonban Ficino magyarországi levelezését és magyar barátainak a sorsát, nem találunk adatot arra, hogy az 1480-as években Ficino magyar hívei, valamint a firenzei filozófus magyarországi képviselője, Francesco Bandini a királyi udvar társasági és kulturális életében részt vettek vagy szerepet játszottak volna. Úgy látszik, a magyar „neoplatonikusok”, akik túlnyomórészt főpapok voltak, egyházi székhelyükön, illetve a saját házukban alakítottak ki olyan miliót, ahol baráti együttlétek, vendégségek alkalmával tudományos eszmecsereket, vitákat folytattak. Mint Klaniczay Tibor rámutatott, már az 1480-as években kezdett formálódni Vácott Báthory Miklós reneszánsz udvara, melyben akadémiaira emlékeztető humanista tevékenységgel foglalkoztak. Nagylucsei Orbán győri püspökről és kincstartóról, Ficino műveinek olvasójáról Galeotto Marzio említette meg, hogy a rezidenciáján sűrűn rendezett *symposionokat* (*conviviumokat*).² Ezek az összefüggések a humanista önképzés, önművelés fontos fórumai voltak, melyeken gyakran olasz humanistákat is vendégül láttak. Veszprémben, majd Kalocsán és más püspöki rezidenciákon is létesültek humanista centrumok, melyek – a Jagelló-korból ismert további társaikkal együtt – a humanista műveltség meghonosítását és terjesztését szolgálták.

*

A Mátyás király elleni összeesküvés leleplezése és két vezetőjének, Vitéz Jánosnak és Janus Pannoniusnak a halála (1472) a magyar humanista mozgalom további sorsára nézve súlyos következményekkel járt. Mátyás elvesztette bizalmát a humanistákban, akik – egy-két kivételtől eltekintve – mind a két összeesküvő fő-

---

¹ *Huszti József*: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. *Minerva* 3. (1924) 192–222., 4. (1925) 41–76.; *Klaniczay Tibor*: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. (Humanizmus és reformáció 20.) Bp. 1993. 43–49.

² *Galeottus Martius*: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae. Ed. Ladislaus Juhász. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) Lipsiae 1934. 36. (32. fejezet). – *Klaniczay T.*: i. m. 45–46.

pap barátai, támogatóitjai voltak. A kivételek közé tartozott Janus Pannonius pécsi püspökutóda, Ernuszt Zsigmond,³ aki Ludovico Carbone Mátyást dicsőítő dialógusában (1474–1475 körül) arról beszél, hogy a rebellis főpapok „rosszindulata”, valamint „éltélendő, átkozni való romlottsága” okozta az összeesküvést, amely miatt a király rendelettel akarta eltüntetni alattvalóit az itáliai tanulástól. Mátyás ugyanis úgy vélte – olvassuk –, hogy azok, akik ott szereztek műveltségüket, erkölcsileg elromlottak, és „nem annyira művelt és ékes beszédű, hanem inkább elbizakodott és minden gaztettre képes” emberekké váltak.⁴

A magyarok két legfontosabb itáliai humanista képzőhelye, Ferrara és Firenze közül Mátyás nyilvánvalóan nem Guarino Veronese iskolájának szellemét kifogásolta, mert mint tudjuk, a ferrarai mester engedelmességre és tekintélytisztelőre nevelte tanítványait. Firenzében azonban, ahol Guarino halála (1460) és Janus Pannonius római és firenzei követsége (1465) után Vitéz unokaöccse, Garázda Péter és más magyarok tanultak,⁵ egymást érték a Mediciek elleni összeesküvések, amelyeket ókori politikai elméletekkel, római köztársasági eszmékkel, köztük leginkább Cicero gondolataival és politikai magatartására való hivatkozással támasztottak alá. Ezek az elvek jelentették a 15. századi Firenzében kibontakozó mozgalom, a máig nagy figyelemben részesülő ún. polgári humanizmus (Civic Humanism)⁶ elméleti alapját. Ennek az elveit szem előtt tartva a firenzei humanisták általában a zsarnok elleni lázadást jogosnak tekintették. Dantével ellentétben, aki *Infernója* legmélyére, Lucifer mellé üzte Iulius Caesar gyilkosait, megengedhetőnek tartották a zsarnok megölését, sőt Brutusban és Cassiusban a *respublica Romana* hőseit látták.⁷ Janus és a Firenzében tanuló magyar ifjak az ott divatos republikánus eszméket is magukba szívták. Hazatérésük után

³ *Fedeles Tamás*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505). Pályavázlat. In: *Missale secundum morem almae Ecclesiae Quinqueeclensis. Venetiis (Johannes Emericus) 1499.* Faksimile kiad. Fedeles Tamás, Török József, Pohánka Éva tanulmányaival. [Szekszárd] 2009. 1–XXXI.; *Wehli Tünde*: A három Ernuszt. BUKSZ 24. (2012) 142–151.

⁴ *Ludovicus Carbo*: Dialogus de laudibus rebusque gestis R. Matthiae. In: *Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei.* Ed. Ábel Jenő. (Irodalomtörténeti emlékek 2.) Bp. 1890. 189–190.

⁵ *Alessandro Daneloni*: Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105. (2001) 451–455.

⁶ *Hans Baron*: *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny.* Vol. 1–2. Princeton, New Jersey 1955.; *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections (Ideas in Context).* Ed. James Hankins. Cambridge 2000.; *Mark Jurđjević*: *Civic Humanism and the Rise of the Medici.* *Renaissance Quarterly* 52. (1999) 994–1020.; *Bene Sándor*: *Where Paradigms meet: The Theology of Political Virtues in Andreas Pannonius' Mirrors for Princes.* In: *Italy and Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance.* Ed. Péter Farbaký, Louis A. Waldman. Florence 2011. 175–176.

⁷ *Roberto Ruini*: *Bruto e Cassio in Inf. XXXIV 55-69 e la riflessione politica fiorentina quattrocentesca: creazione letteraria e tradizione interpretativa.* In: *Dante e il locus inferni.* Ed. Simone Foà, Sonia Gentile. Roma 2000. 146–147.

római és firenzei kapcsolataik révén figyelemmel kísérhették a firenzei Medici-ellenes összeesküvést (1466),⁸ majd a két humanista, a nápolyi Pomponio Leto és a firenzei Filippo Buonaccorsi, humanista néven Callimachus Experiens vezette római összeesküvést (1468), melynek célja II. Pál pápa megölése volt.

A magyar összeesküvést Callimachus Experiens⁹ személye köti össze az 1460-as évek második felének itáliai konspirációival. Ismeretes, hogy a firenzei humanista II. Pál bosszúja elől Sanoki Gergelyhez (Gregorž z Sanoka) menekült Lengyelországba. Éppen az ő Sanokiról szóló biográfiájából tudjuk, hogy a püspök, aki az 1440-es években Magyarországon élt, Vitéz testi-lelki jó barátja volt.¹⁰ Bizonyára nem független hajdani barátságuktól, valamint az általa felkarolt Callimachus Experiens korábbi itáliai konspirációs múltjától, hogy a magyar összeesküvők Mátyás trónjának elfoglalására IV. Kázmér lengyel király fiát hívták be az országba.

Minden bizonnyal a római pápaellenes összeesküvés másik vezetője, Giulio Pomponio Leto is összeköttetésben állt a magyar humanistákkal. Leto frissen megjelent Silius Italicus-fordítása éppen a magyar összeesküvés felgöngyölítésének ideje tájt érkezhetett Mátyáshoz. A humanista gesztusa mögött magyar ismerősei állhattak. Ismeretes, hogy 1471 szeptember közepén Mátyás megköszönte az ajándékot, és óva intette Letót és barátait attól, hogy a hozzájuk illő erények és irodalmi babérok helyett vérontásra és királyságokra áhítozzanak.¹¹ Ha az ellene szervezett összeesküvésről még talán nem is, az 1468. évi római pápaellenes merényletről és leleplezéséről Mátyás bizonyára tudott.

A magyaroknak természetesen nem volt szükségük elméletekre vagy importeszmékre lázadásaikhoz. A Mátyás elleni konspirációkat nem a humanisták találták ki vagy bátorították (épp ezért nem helyes az 1471. évit értelmiségi összeesküvésnek nevezni). Példaként itt csak az 1467. évi ún. erdélyi felkelést említjük. Erről Kosztolányi Polikárp György, Mátyás követe Firenzében járva azt terjesztette, hogy az egész ország részt vett benne, csak ketten, Vitéz és Janus Pannonius maradtak a király hívei.¹²

Az 1471. évi összeesküvés fő okai közé tartozott, hogy Mátyás igen sok alattvalója, élükön Vitézzel és a humanistákkal, nem helyeselték a csehek elleni hosszúra nyúlt háborút, ehelyett a törökkel való végleges leszámolást várták a ki-

⁸ *Christopher Hibbert*: A Mediciék tündöklése és bukása [The Rise and Fall of the House of Medici]. Ford. Bánki Vera. Bp. 2010. 92–94.; *Lauro Martines*: Firenze és a Mediciék [April Blood: Florence and the Plot Against the Medici]. Ford. Tóth Árpád. Bp. é. n. 140–141.

⁹ *László Szörényi*: Callimaco Esperiente e la corte di re Mattia. In: Callimaco Esperiente poeta e politico del '400. Convegno Internazionale di Studi (San Gimignano, 18–20 ottobre 1985). Ed. Carlo Carpagini. Firenze 1987. 105–118.; *Pajorin Klára*: Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 340–341.

¹⁰ *Philippus Callimachus*: Vita et mores Gregorii Sanocci. Ed. Irmina Lichońska. Varsoviae 1963. 34.

¹¹ Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Kiad. Klaniczay Tibor. (Magyar remekírók) Bp. 1982. 213.; *Pajorin K.*: Humanista irodalmi művek i. m. 339.

¹² *Husztai József*: Janus Pannonius. Pécs 1931. 267.

rálytól.¹³ Ő azonban II. Pius halála és a pápa tervezett kereszties háborújának a kudarcra (1464) után egy időre abba hagyta a török ellen irányuló támadó hadjáratát. 1467 nyarán már küszöbön állt a cseh háború, mely 1471-ben még javában folyt. Az említett erdélyi felkelés ugyancsak 1467 nyarán tört ki. Mátyás kegyetlenül megtorolta. Az összeesküvés vezetőit – Carbone szerint „csodálni való” kínzóeszközt alkalmazva – „tüzes fémrudakkal támadták és tépték szét.¹⁴ Feltételezhető, hogy az 1471. évi összeesküvéshez ennek a lázadásnak a leverése, Mátyás kegyetlen bosszúja és önkényes, zsarnoki lépései is hozzájárultak.

Míg 1471-ig egymás sarkát taposták a magyarok Firenzében, az összeesküvés leleplezése után 1478 novemberéig Mátyás nem küldött diplomatát a városállamba.¹⁵ Lorenzo de’ Medici és a firenzei humanisták is távol tartották magukat a királytól, mivel nem tudták neki megbocsátani magyar barátaik és támogatóik halálát.¹⁶ Az enyhülés Francesco Bandini dei Baroncelli Magyarországra érkezése (1476 vége) után kezdődött. Bandini életéről és magyarországi tevékenységéről bőszeges ismereteink vannak.¹⁷ Ismeretes, hogy a reneszánsz építészet és művészet budai meghonosításában fontos szerepe volt: 1487 után ő hozta Firenzéből Magyarországra Averlino Averlini építészeti traktátusát, amelyet Bonfini fordított le latinra.¹⁸ Ficino *complatonicus*ának, a szimpózionok egykori firenzei főrendezőjének a nevével azonban az udvari életben, a rendezvényeken és a reprezentációs eseményeknél nem találkozunk. Bár Magyarországon tartózkodásának a célja nem teljesen világos, úgy tűnik, ez nem csupán kulturális missziójából állt. Könnyen elképzelhető, hogy Lorenzo de’ Medici diplomáciai ágense volt.¹⁹ Az 1480-as évek végén Mátyás követeként Itáliában többször is megfor-

¹³ *Solymosi László*: Mátyás király és a magyarországi főpápok. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Kiad. Papp Imre, Angi János, Pallai László. Debrecen 2010. 73.

¹⁴ Vö. *Carbo, L.*: Dialogus i. m. 199.

¹⁵ *Teke Zsuzsa*: Mátyás és Firenze. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 88.

¹⁶ *Sebastiano Gentile*: Marsilio Ficino e l’Ungheria di Mattia Corvino In: Italia e Ungheria all’epoca dell’Umanesimo corviniano. A cura di Sante Graciotti, Cesare Vasoli. (Civiltà veneziana. Studi, 45.) Firenze 1994. 94–95.

¹⁷ *Husztai J.*: Platonista törekvések i. m. 50–53.; *Paul Oskar Kristeller*: An Unpublished Description of Naples by Francesco Bandini. In: *Uő*: Studies in Renaissance Thought and Letters. Roma 1956. 395–410.; *Uő*: Francesco Bandini and his Consolatory Dialogue upon the Death of Simone Gondi. In: *Uő*: Studies i. m. 411–435.; *C[esare] Vasoli*: Bandini, Francesco. In: *Dizionario Biografico degli italiani* 5. Roma 1963. 709–710.; *Uő*: Francesco Bandini tra Firenze e Buda. *Rivista di Studi Ungheresi* 4. (1989) 37–51.; *Uő*: Tra la Firenze di Lorenzo de’ Medici e la Buda di re Mattia Corvino. In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo*. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996. Ed. Monok István, Sárközy Péter. Bp.–Szeged 1998. 183–198.; *Feuer-Tóth Rózsa*: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus. Ed. Péter Farbaky. Bp. 1990.; *Pócs Dániel*: A Didymus-corvina. Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában. Bp. 2012. 268–272.

¹⁸ *Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Eugenius Ábel, Stephanus Hegedüs. Budapestini 1903. 58.

¹⁹ *Kristeller, P. O.*: An Unpublished Description of Naples i. m. 399.

dult.²⁰ Ugolino Verino a Bandinihoz írt versében (1483/1484 első fele körül)²¹ a király familiárisának nevezte őt,²² és maga Mátyás is így említette őt az egyik levelében,²³ de pontosan nem tudjuk, milyen státusszal rendelkezett a királyi udvarban.

Bandini 1473 decemberétől fogva apjával és hírhedt öccsével, Bernardóval együtt Nápolyban élt,²⁴ és Beatrix királyné kíséretében indult el Magyarországra. Elképzelhető, hogy jelenlétével Firenze a hirtelen keletkezett nápolyi befolyást is kontrollálni, netán ellensúlyozni akarta Magyarországon. Firenze és Nápoly érdekei sokszor ellentétesek voltak egymással, és 1479-ig a városállam és a királyság ellenséges viszonyban állt. Ismeretes, hogy Nápoly többször is a firenzei összeesküvőket támogatta, és menedékhelyet nyújtott számukra.²⁵

Bandini Nápoly-leírásából kiviláglik, hogy szerzőjük kritikusan viszonyult a Mediciek uralmához.²⁶ Az ellenük szervezett összeesküvésekről is tudhatott. Öccse, az említett Bernardo volt az, aki a Pazzi-összeesküvés (1478) egyik vezetőjeként a húsvéti szentmisén leszúrta Giuliano de' Medicit. Lorenzo de' Medici bosszúja elől elmenekült Nápolyba, ahonnan Ferrante király segítségével jutott el Konstantinápolyba.²⁷ Fivére vétke miatt Bandini nem vesztette el Lorenzo de' Medici bizalmát. Amint értesült Giuliano de' Medici haláláról, sietett levelében kondoleálni Lorenzónak, és elítélte az összeesküvőket.²⁸ Nem sokkal ez után – feltehetően Bandini és a mögötte álló humanisták biztatására – írta meg Lorenzo de' Medici a török elleni háborúra buzdító híres exhortációját Mátyásnak.²⁹ Bandini Magyarországon is kapcsolatban állt az összeesküvés egyik vezetőjének rokonával. Ismeretes, hogy a firenzei Jacopo Salviatinak írt dialógusát és levelét, melyben vigasztalta a címzettet közös barátjuk, a Visegrádon pestisben elhunyt Simone Gondi halála miatt, Vácott, Báthory Miklós³⁰ püspök rezidenci-

²⁰ 1487-ben Velencében és Rómában, 1488-ban Rómában és Camerinóban követ (*Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. Bp 1966. 494., 651., 675.)

²¹ A datálásról l. *Pajorin Klára*: Humanista irodalmi művek i. m. 347–348. A kötet keltezésének idejéről szóló egyéb hipotéziseket l. *Gentile, S.*: Marsilio Ficino i. m. 100–101. Gentile nem vette figyelembe, hogy Callimachus Experiens a mű keletkezésekor Magyarországon tartózkodott, aminek az idejét Huszti József datálta. Huszti következtetéseit, továbbá a kötet Várad Péterhez szóló verscímének titulását is felhasználtam keltezésemhez. Verino még kancellárnak nevezi a címzettet, börtönbe zárásáról (1484) nem tud. (Vö. *Huszti József*: Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 24. (1927) 309–311.)

²² Excerpta ex Ugolini Verini ... epigrammatum libris septem. In: Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei i. m. 345.

²³ *Balogh J.*: A művészet i. m. 675.

²⁴ *Kristeller, P. O.*: Francesco Bandini i. m. 425.; *Vasoli, C.*: Francesco Bandini tra Firenze e Buda i. m. 39.

²⁵ *Martines, L.*: Firenze és a Mediciek i. m. 140.

²⁶ *Vasoli, C.*: Tra la Firenze di Lorenzo de' Medici e la Buda di re Mattia Corvino i. m. 185.

²⁷ *Martines, L.*: Firenze és a Mediciek i. m. 250.

²⁸ *Vasoli, C.*: Francesco Bandini tra Firenze e Buda i. m. 39.

²⁹ *Kristeller, P. O.*: Francesco Bandini i. m. 426–427.

³⁰ Báthory Miklósról l. *Pajorin Klára*: Báthory Miklós. In: Új magyar irodalmi lexikon I–III. Főszerk. Péter László. Bp. 1994. III. 159–160.; *Gyurinka Antal*: Báthory Miklós váci püspök. 1475–1506.

áján alkotta.³¹ Gondi huszonhárom évesen halt meg.³² A *consolatio* címzettje, Jacopo Salviati apja révén rokona volt Francesco Salviati érseknek, akit a Pazzi-összeesküvésben való részvétele miatt a firenzeiek felakasztottak.

Úgy látszik, érkezése után Bandini először korábbi firenzei ismerőseivel, barátáival vette fel Magyarországon a kapcsolatokat. Ficino 1477 karácsonyán rövid Platón-életrajzát küldte el Bandininak, amelyet a következő levelében egy ahhoz írt *proemium* követett.³³ Később *Clavis Platonicae sapientiae* című művét juttatta el Bandininak és Báthorynak,³⁴ majd feltehetően a *Compendium Platonicae Theologiae* című művét is elküldte, melyet vélhetően magyarországi barátainak írt.³⁵ Bandini közvetítésével Báthory Miklós írt először Ficinónak, azonban az ő levelét nem ismerjük. A filozófus 1479. május 25-én válaszolt a püspöknek.³⁶ Ezenkívül még egy Ficino-levél érkezett Báthoryhoz. Arról szól, hogy Ficino Mátyás meghívásának nem tud eleget tenni, és maga helyett Sebastiano Salvinit szeretné küldeni. Ez a keltezetlen levél Kristeller szerint valamikor 1484–1488 között íródott,³⁷ Sebastiano Gentile pedig – Vasoli nyomán – 1487-re datálta.³⁸ Úgy véljük, ennél jóval korábbi volt. Bár nem tudni, pontosan mikor, de 1479. május 25. után és 1482. szeptember 20. előtt keletkezhetett.³⁹ Ezután nem ismerünk több Báthoryhoz szóló Ficino-levelet, és a filozófus üdvözlét se küldött neki a vele sűrű levelezésben álló Bandinitól. Az említett levelek után Ficino már csak egy, Bandininak címzett keltezetlen levelében írt még egyszer a váci püspökről.⁴⁰ Kristeller ezt 1481. október – 1484. június között írottának datálta.⁴¹ Tartalmából arra lehet

---

1475–1506. Nagykőrös 1904.; Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete.

Tanulmányok a „Váci püspökség Báthory emlékére 2006” konferencia anyagából. Szerk. Horváth Alice. Vác 2007.

³¹ Kristeller, P. O.: Francesco Bandini i. m. 434–435.; Vasoli, C.: Francesco Bandini tra Firenze e Buda i. m. 48–51.

³² Kristeller, P. O.: Francesco Bandini i. m. 414.

³³ *Marsilius Ficinus*: Opera quae ad nos extant omnia. I–II. Basiliae 1561. I. 763–770., 782/2.; *Analecta nova* i. m. 274.; *Paulus Oscarius Kristeller*: Supplementvm Ficinianvm. 1–2. Florentiae 1937. Rist. 1973. 2. C.

³⁴ *Ficinus, M.*: Opera i. m. 688–690.; *Analecta nova* i. m. 271.; *Kristeller, P. O.*: Supplementvm i. m. XCVII.

³⁵ *Ficinus, M.*: Opera i. m. 690–697.; *Kristeller, P. O.*: Supplementvm i. m. XCVII.

³⁶ *Ficinus, M.*: Opera i. m. 782/2.; *Analecta nova* i. m. 274–275.

³⁷ *Kristeller, P. O.*: Supplementvm i. m. CII–CIII.

³⁸ *Cesare Vasoli*: Brevi considerazioni su Sebastiano Salvini. In: Italia e Ungheria all’epoca dell’Umanesimo corvinano i. m. 132.; *Gentile, S.*: Marsilio Ficino i. m. 99.

³⁹ A levélben arról van szó, hogy Ficino, akit Báthory a korábban írt levelében Mátyás királyra hivatkozva Magyarországra hívott, nem tud jönni, ezért maga helyett „alter ego”-ját, Sebastiano Salvinit küldi. (*Ficinus, M.*: Opera i. m. 884.; *Analecta nova* i. m. 283–284.) Az 1482. szept. 20-i Bandininak írt levélben (*Ficinus, M.*: Opera i. m. 857–858.; *Analecta nova* i. m. 276.) pedig már arról olvasunk, hogy Salvini elhatározta, hogy Ficino helyett Magyarországra utazik. Ezeket megfontolva datáltam a levelet.

⁴⁰ *Ficinus, M.*: Opera i. m. 859.; *Analecta nova* i. m. 277/1.

⁴¹ *Kristeller, P. O.*: Supplementvm i. m. CII.

következtetni, hogy nem sokkal Báthory 1481. évi kegyvesztettsége után keletkezhetett. Ismeretes, hogy Sebastiano Salvini, aki Ficino rokona volt, éppúgy távol maradt Magyarországtól, mint a filozófusfejedelem, és maga helyett két művét küldte el Báthorynak. Mindkettőnek az ajánlása datálás nélküli, de feltételezések szerint 1482 körül keletkeztek.⁴² Ezután – úgy látszik – Báthory kapcsolatai Salvinnal is véget értek. Mindezek alapján valószínű, hogy legkésőbb 1482-ben Báthory kapcsolatai megszakadtak Ficinóval és a filozófus firenzei humanista körével. Feltételezhetően ehhez hozzájárult, hogy a király előtt – éppen a Ficinóval és a firenzeiekkel való kulturális összeköttetéseinek megerősödése elején – a püspök *persona non gratá*vá vált.

Valamikor 1481 márciusa előtt Mátyás éktelen haragra gerjedt Báthory ellen, amelyet Nagylucsei Orbán pécsi prépostnak írt levele örökített meg.⁴³ Ennek ismertetése helyett, a körülmények és Mátyás dühének érzékeltetése céljából, érdemesnek látszik ebből hosszabban idézni: „Tisztelendő, szeretett hívünk! Ha igazságos, erkölcsös és üdvös intelmeinkre és oktatásainkra az a nyakas Báthory Miklós váci püspök le akart volna csillapodni, fivérére való tekintettel meg akartuk volna tartani őt kegyelmünkben és jóindulatunkban, ahogy eddig is tettük, annak ellenére, hogy féktelenek, és számos botrányos, valamint szertelen tette miatt elviselhetetlennek éreztük őt. De mivel jóságunk és kegyelmünk ama arcátlan és agyaskodó ember iránt annak inkább naponta stimulálószerként jelent, s engedékenységünkéből ő egyre inkább ostoba rebelliója és a legrútább önhittsége számára merít indokot, nem akarjuk, mint ahogy nem is vagyunk képesek arra, hogy továbbra is megtartsuk őt. Ezzel szemben elhatároztuk, mint ezt saját kezünkkel megpecsételt pátens levelünkéből meg fogod tudni, hogy olyan orvosságot nyújtunk neki, amely megzabolazza annak a határokat nem ismerő és túlságosan féktelen embernek a szabadságát, vagy inkább ostobaságát, abból a célból, hogy annak a nyomorult embernek a megromlott elméje, amely erre enyhe gyógyszerrel nem képes, legalább jobbfejta tüzes sebészvas alkalmazásával meggyógyuljon. Bizony annyi figyelmeztetés, annyi oktatás után végre már meg kellett volna tanulnia, hogy mit képzeljen magáról, mennyivel tartozik nekem, urának és jótevőjének, és miféle alázatossággal kell engedelmeskednie intelmeinknek. De mivel ezt nem tudja, sőt ami rosszabb, dölyfösen és kevélyen megveti parancsainkat, ki az, aki másra gondolna, mint arra, hogy ez az ember esztelenkedik, s »perverz« elméjével álmokóiban vagy inkább elmebajban szenved. Hogy az ő betegségében üdvös kezeléssel siessünk segítségére, nehogy az legyen, hogy még nagyobb örület törjön ki rajta, és aztán rosszabbul legyen, ha sokáig nem törődünk a bajával, azt akarjuk, mint ahogy említett leveleinkben szigorúan megparancsoltuk, hogy Te annak a gyámolítója (*coadiutor*) légy, és személyünkben gondot viselj a váci egyházra, nehogy ő az Egyháza alá tartozókat, mint szokta,

⁴² Vasoli, C.: *Brevi considerazioni* i. m. 116–118., 120.

⁴³ Pajorin K.: *Humanista irodalmi művek* i. m. 346.; Solymosi L.: *Mátyás király* i. m. 74.

tiszteletére és annak az egyháznak a javára szolgálnak, haszontalanul elherdálja és eltékozolja.”⁴⁴

A továbbiakban a király felszólítja a címzettet, hogy vegye át tőle a püspökség helységeinek, várainak és birtokainak a felét.⁴⁵ Egy másik oklevélben Mátyás a váci káptalant is tudósítja az eseményről, és megparancsolja, hogy két hívét (Dénest, a budai királyi kápolna magiszterét és Vad Jánost) iktassák be a váci káptalan két tisztségébe, és büntetés terhe mellett senkit ne engedjenek be oda azok közül, akiket Báthory kinevez. Mint írja, Báthorytól már két levélben vonta vissza *ius patronatus*-át.⁴⁶ Mindez 1481. március 14. előtt történt, mivel ezen a napon Mátyás egy másik oklevelében Nagylucsei Orbánt már győri püspöknek nevezte.⁴⁷ *Terminus post quem*-jét nem tudjuk pontosan, mivel Nagylucsei pécsi prépostságáról ezenkívül csupán egyetlen adattal rendelkezünk, és az ugyancsak 1481-ből való.⁴⁸ Később a király megbocsátott Báthorynak, de nem jószántából, hanem fivére, a törökverő Báthori István miatt és más alattvalói kérésére.⁴⁹ A megalázó eljárás a püspök ellen nem sokkal azelőtt történhetett, hogy a zágrábi ítélszéken (1481. február 2.) Mátyás leszámolt a Thurzókkal amiatt, hogy Janus Pannoniust egykor rejtegették előle.⁵⁰

A Báthory Miklós gyámság alá helyezéséről szóló iratok más képet nyújtanak Mátyás és a humanista viszonyáról, mint amilyent emlegetni szokás Galeotto Marzio idillikus ábrázolása nyomán, mely megörökítette, hogy Mátyás példának állította az országnagyok elé a királyi tanácsban is Cicerót olvasgató humanistát.⁵¹ Marzionak ez az élménye – mint a Mátyásról szóló könyvecskéje legtöbb története – az 1471. évi összeesküvés előtti időkből való. Pártfogói bukása tájt az olasz humanista hazatért Itáliába, és legközelebb 1479 vége tájt, ifjabb Vitéz János pártfogására hivatkozva „röpillt” ide, hogy köszönetet mondjon a királynak azért, hogy római követe, ifj. Vitéz segítségével megszabadult a velencei inkvizíció börtönéből és a kivégzéstől, amely eretnek tanai miatt fenyegette.⁵² Ez alkalommal rövid ideig tartózkodott Budán. Ennek jórészt Beatrix királyné volt

⁴⁴ *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon XII. Pest 1863. 145. Vö. Magyar humanisták levelei. Kiad. V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 265. Nagylucsei Orbánról l. *Mikó Árpád*: Nagylucsei Orbán. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. I–XII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2008. VIII. 96–98.; *Köblös József*: Az egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 305–306.; *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a későközépkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 414–416.

⁴⁵ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. XII. 145.

⁴⁶ Uo. 146–147.

⁴⁷ Uo. 166.

⁴⁸ *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 415.

⁴⁹ *Pajorin K.*: Humanista irodalmi művek i. m. 346.

⁵⁰ *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Mátyás és a humanizmus. Szerk. Csukovits Enikő. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 2008. 505–525.

⁵¹ *Martius, G.*: De egregie ... dictis i. m. 34–35. (31. fejezet).

⁵² Uo. 26. (27. fejezet).

alkalommal rövid ideig tartózkodott Budán. Ennek jórészt Beatrix királyné volt az oka, aki nem szívelhette őt, mint ahogy ez Bonfini *Symposion*ja alapján és különféle más megfontolásokból gyanítható. A *Symposion* fiktív beszélgetései, melyek mögött a tények és a szituáció elég jó ismerete áll,⁵³ arra utalnak, hogy Galeottónak 1479 után többé nem volt helye Mátyás udvarában.

Marzio 1482-ben, néhány nappal Hainburg ostroma után kereste fel ismét a seregével éppen felkerekedő királyt, hogy nászajándékot kérjen férjhez adott lányai számára. Az adományt megkapta és haza akart menni Itáliába, de ellenségeitől félve, akiket Mátyás udvarában szerzett, nem mert elindulni, és kíséretet, védelmet kért a királytól. Mindent megkapott, de nem azért, hogy Itáliába távozzék, hanem – mint írja – azért, hogy menjen Magyarországra.⁵⁴ Itt felkereste Veszprémet,⁵⁵ és Vácott meglátogatta Báthory Miklóst. Állítása szerint a püspök biztatta, hogy írjon Mátyásról.⁵⁶ Nincs adatunk arról, hogy 1482 után megfordult-e még Magyarországon, és nem tudjuk, hogy Mátyásról szóló könyvecskéjét személyesen adta-e át a címzettnek, Corvin Jánosnak.

Jóllehet Mátyás később megbocsátott Báthorynak, a fenti levél ismeretében nehéz elképzelni köztük olyan viszonyt, amely a közös szellemi tevékenységnek kedvezett volna. Bandini érkezése után – Ficino Bandininak írt leveleit figyelembe véve – Báthory legkésőbb 1482-ig szerepel a filozófussal kapcsolatban állók között. Mikor Magyarországra hívta Ficinót, hivatkozott arra, hogy a firenzei filozófus Mátyást is boldoggá tenné a jelenlétével, de ezen kívül a budai udvari műveltséggel vagy Mátyás kultúrpolitikájával kapcsolatban nem találkozunk többé a nevével. Bonfini *Symposion*jában (1484–1485) nincs jelen, viszont Mátyás rokona és híve, Geréb László erdélyi püspök, valamint Filipecz (Pruis) János, a váradi egyház feje szerepel a műben.

Báthory mellett Garázda Péter⁵⁷ és Váradi Péter⁵⁸ állt – ugyancsak Bandinin keresztül – összeköttetésben Ficinóval. Garázdának és a kancellárnak írt Ficino-levél nem maradt fenn. Név szerint, Báthory mellett, a filozófus csak 1482. má-

⁵³ *Klára Pajorin*: La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino. In: Italia e Ungheria dell' Umanesimo corviniano i. m. 212–213.

⁵⁴ *Martius, G.*: De egregie ... dictis i. m. 27. (28. fejezet).

⁵⁵ Vö. *Ritókéné Szalay Ágnes*: Egy ideális fejedelem és ideális városa a morva reneszánsz kezdetén. In: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi művelődés köréből. Bp. 2002. 149.

⁵⁶ *Martius, G.*: De egregie ... dictis i. m. 35. (31. fejezet).

⁵⁷ *Ábel Jenő*: Garázda Péter. Egyetemes Philologiai Közlöny 4. (1880) 98–100.; *V. Kovács Sándor*: Garázda Péter. Irodalomtörténeti Közlemények 61. (1957) 48–62.; *Mikó Árpád*: Két világ határán. Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsi János síremléke. Ars Hungarica 2. (1983) 49–75.; *Daneloni, A.*: Egy levéltári dokumentum i. m. 451–455.

⁵⁸ *Gerézdi Rabán*: Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarországtudomány 1942. 305–328., 532–563.; *Véber János*: Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében. Magyar Könyvszemle 122. (2006) 397–419.; *Uő*: Váradi's Epistolarium. In: Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History. Ed. Péter E. Kovács, Kornél Szovák. Bp. 2009. 309–329.

jus 9-i, Bandininak írt levelében említi meg őket, majd 1482. szeptember 20-án, ugyancsak Bandininak fogalmazott levelében küldi üdvözlését nekik.⁵⁹ Később Ficino nem írt egyiküknek sem, Bandinival való levelezésében se emlegette őket, és további kapcsolataiknak nincs jele.

Tudjuk, hogy korábban mindhárom magyar humanista Vitéz közeli támogatója és eszmetársa volt. Nem kell őket bemutatni, ezért itt csak itáliai kapcsolataikkal és humanista tevékenységük gyéren ránk maradt adataival foglalkozunk. Bandini Magyarországra érkezésekor Vitéz és Janus unokaöccse, Garázda kegyvesztetten, esztergomi kanonokként az udvartól távol élt. Korábban – ferrarai tanulmányai után – Firenzében görög filozófiát tanult, és a város aranyifjúságának legelőkelőbb köreibbe tartozott. Lorenzo de' Medicivel, Ficinóval, valamint több firenzei humanistával tanult és szórakozott, de mind közül egyetemi tanuló társa, Bartolomeo Fonzio állt hozzá a legközelebb.⁶⁰ Ismeretes, hogy 1471-ben Fonziót meghívták Magyarországra, de az összeesküvés megakadályozta érkezését. Csak 1489-ben jutott el Mátyás udvarába, és akkor valószínűleg régi barátját is meglátogatta Esztergomban. Garázda együtt járt egyetemre Ugolino Verinóval is,⁶¹ mint erről a firenzei költő egyik verse tanúskodik.⁶² Verino Mátyás számára összeállított, említett epigrammák könyve, melyben a Garázdához szóló költemény található, Ficino közvetítésével jutott el Magyarországra. A verseskötet szerzője is Ficino baráti társaságába tartozott, és műve Magyarországra érkezése előtt maga a filozófus írt Bandininak egy meleg hangú ajánlást a *vates* méltó fogadása érdekében.⁶³

Bandini érkezése tájt Ficino másik magyar eszmetársának, Váradi Péternek a pályája éppen felfelé ívelt, és 1480-ban érte el a csúcst. Akkor nyerte el a bácskalocsai érsekséget és a titkoskancellári hivatalt. A király kegyeit azonban nem sokáig élvezte, ugyanis közismert, hogy 1484-től Mátyás haláláig árulás miatt börtönben ült. Verino hozzá írt verséből tudjuk, hogy Itáliában járt egyetemre, és ott görögül és olaszul is megtanult.⁶⁴ Életrajzírói feltételezték, hogy humanista műveltségét Firenzében szerezte, de erről nincs adatunk.

Ficino magyar barátai tehetséges humanisták voltak, akiknek az alkotói karrierjét Vitéz és Janus bukása tette tönkre. Báthory Miklóst a kortársai irodalmárként tisztelték, és sírfeliratában megörökítették, hogy költő volt és verses történeti alkotásokat szerzett.⁶⁵ Kiváló műveltsége, valamint a hazai kultúra emelése érdekében végzett gazdag és sokoldalú tevékenysége, építkezései, műpártolása,

⁵⁹ *Analecta nova* i. m. 275–276.

⁶⁰ *Daneloni, A.*: Egy levéltári dokumentum i. m. 451–455.

⁶¹ Ugolino Verinóról l. *Alfonso Lazzari*: Ugolino e Michele Verino. Torino 1897.

⁶² *Ábel J.*: Garázda Péter i. m. 98.; Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Kiad. Ábel Jenő. (Irodalomtörténeti emlékek 2.) Bp. 1890. 348.

⁶³ *Analecta nova* i. m. 288/1.

⁶⁴ Vö. „... Italiae edoctus puerilibus annis / Attica novisti nostraque verba, Petre!” – Excerpta ex Ugolini Verini ... versibus i. m. 347.

⁶⁵ Bővebben l. *Ritóókné Szalay Ágnes*: Báthory Miklós váci püspök ... epitáfiuma. In: Báthory Miklós i. m. 157–172.

mecenatúrája, magyar és nemzetközi kapcsolatai jól ismertek. A kutatók egybehangzóan feltételezik, hogy ő is Firenzében tanult, azonban erre nincs bizonyíték. Tévedés, hogy 1470-ben Firenzében Mátyás követe volt.⁶⁶

Garázdának csak az epítáfuma maradt fenn, pedig Callimachus Experiens, aki barátja volt, jól ismerte és nagyra értékelte költeményeit. Mikor Váradinál járt – írta az olasz humanista Garázdához szóló versében –, a kancellár megmutatta neki Janus Pannonius költeményeit, és ő maga (az epigramma szerzője) akkor értette meg, hogy Garázda „kiművelt tehetségének” apai unokatestvére, Janus volt a műzsája, ihletője.⁶⁷ Váradi Janus epigrammáinak azt a kötetét mutathatta meg az olasz humanistának, melyet Mátyás parancsára gyűjtetett egybe, és amely a humanista börtönévei alatt elveszett.⁶⁸ Ugolino Verino említett verse szerint Garázda prózai műveket is írt, de ezeknek nincs semmi nyomuk.⁶⁹ Váradi Péter 1490 után keletkezett *Epistulariuma*, reneszánsz udvara, építkezései, bőkezű mecenatúrája is jól ismert. Költő is volt, de ezt csak Callimachus Experiens Garázdához írt verséből tudjuk.⁷⁰ Sajnos, egyetlen sora sem maradt fenn.

Az itt tárgyalt három magyar literátoron kívül Ficinóval kapcsolatban álló magyar humanistáról nem tudunk. Azok a magyarok – a hajdani összeesküvők rokonai, hívei –, akik irodalmi tehetségük és művészetpártolásuk miatt még szóba jöhetnének, külföldön szereztek maguknak munkát, megélhetést (pl. Vetési László,⁷¹ Kosztolányi Polikárp György⁷² és mások), vagy külföldi diplomáciai tevékenységet végeztek (pl. ifjabb Vitéz János⁷³).

⁶⁶ *Gentile, S.*: Ficino e l'Ungheria i. m. 97. 29. jegyz. A követ nem ő, hanem Mohorai Miklós váci olvasókanonok volt. (*Fraknoi Vilmos*: Mátyás király magyar diplomatái. Századok 32. [1898] 777.)

⁶⁷ Vö. „Quis Phebus, que Musa tibi meditar, adesset, / Dum fluit exulto carmen et ingenio, / Pontificum sed summus honor Colocensis et artis / Pierie lumen, nec minus eloquii, / Pannonii monstrans mihi nunc epigrammata Iani / Quo ualeas plane numine me docuit. / Spiritus exagitat patruelis pectora et alte / Subleuat atque humili non sinet ire uia. Ille rudem primus permulsit uersibus Histrum ...” (*Husztai J.*: Callimachus Experiens i. m. 13.)

⁶⁸ Janus Pannonius. Magyarországi ... i. m. 651–652.; *Pajorin K.*: Humanista irodalmi művek i. m. 348.

⁶⁹ Aki prózában és versben egyaránt tehetséges. („Qui prosa pariter, carmine quique valet.” – Excerpta ex Ugolini Verini... libris i. m. 348.)

⁷⁰ L. 62. jegyz.

⁷¹ *Ritoókné Szalai Ágnes*: Vetési László vershagyatéka. In: *Új: Nympha* i. m. 109–120., Csehy Zoltán fordításai Vetési László verseiből. Megjegyzések Vetési László humanista versciklusához. In: „Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. Bp. 2007. 256–262. [www.iti.mta.hu/szorenyi60.html]

⁷² *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király diplomatái. Századok 32. (1898) 2–14.; *John Monfasani*: George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic. Leiden 1976. (Columbia Studies in the Classical Tradition 1.) 197–198.; *Kornél Szovák*: An Hungarian Humanist in Rome. In: Gli archivi della Sante Sede e il Regno d'Ungheria. Fasc. I–II. In memoriam di Lajos Pásztor. A cura di Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Peter Tusor. (Collectanea Vaticana Hungariae I/4.) Bp.–Roma 2008. 11–21.

⁷³ *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből VIII. 8.) Bp. 1880.; *Fraknoi Vilmos*: Ifjabb Vitéz János. Századok 33. (1899) 291–309., 389–410.; *Klára Pajorin*: Ioannes Pannonius e la sua lettera a Marsilio

A teljesség kedvéért meg kell még említeni Ficino magyar levelezőtársát és bírálóját, Ioannes Pannoniust, aki 1485 körül váltott levelet a filozófussal, az után, hogy Budán járva, Bandininál megtekintette Ficino frissen érkezett könyveit. A levélíró megpróbáltam Vitéz érsek unokaöccsével, ifjabb Vitéz János veszprémi püspökkel azonosítani, aki Mátyás halála után a bécsi püspökség adminisztrátora és a *Sodalitas Litteraria Danubiana princeps* volt.⁷⁴ Ifj. Vitéz az 1480-as években Rómában élt Mátyás állandó szentszéki követeként, és többször járt Magyarországon. 1485 után Mátyás kultúrpolitikájában ő sem kapott vagy vállalt fontos szerepet. Kőszeghy Péter ezt az azonosítást nem találta meggyőzőnek és Ioannes Pannoniusnak a hajdani létezését is megkérdőjelezte. Meglebegtette, hogy a magyar levélírónak tulajdonított levél fiktív, és apologetikus célból Ficino írta saját magának.⁷⁵ Ezt az elgondolást nem kívánom kommentálni, és itt a cáfolásától is eltekintek, mivel az szétfeszítené a jelenlegi írás kereteit.

A fenti vizsgálódások alapján tehát úgy látszik, hogy 1481 márciusa után nem volt szorosabb együttműködés, érintkezés Mátyás király és Ficino magyar hívei között a Bandini közvetítette neoplatonikus filozófia tanulmányozásában, ami alapján feltételezhető volna, hogy akadémiaszerű keretekben tudós összejöveteleket tartottak együtt. Arról sem tudunk, hogy a külföldi humanisták, akik nem egyszerre tartózkodtak Magyarországon, a király vendégeiként ilyeneken találkoztak volna. Úgy tűnik, Mátyás udvarában az 1480-as években, sőt Beatrix érkezésétől kezdve nem voltak meg a tudós csoportok, akadémiasírák létrejöttének a személyi feltételei, vagyis a királyi udvarba egyszerre meghívott külföldi és magyar humanisták, akik magas színvonalú, tudós társalgással együtt töltötték volna az időt. Bonfini *Symposionját*, bár sok benne a valós elem, fiktív műről lévén szó, nem tekinthetjük – mint ahogy korábban gyanítottam⁷⁶ – az udvari *symposionok* egykori létéről szóló tanúbizonyoságnak. Ilyen akadémiaszerű jelenségek egyes magyar humanista főpapok, mindenekelőtt – mint erre Klaniczay Tibor rámutatott⁷⁷ – Báthory Miklós váci környezetét jellemezték. A püspök a legmagasabb színvonalon képzett humanista volt, aki nagyra értékelte az irodalmi és művészi alkotásokat. Püspöki palotája megfelelő szellemi közeget, azilumot és alkotóműhelyt nyújtott a külföldi humanistáknak. A várból a kertjeibe menve és visszatérve lakosztályába Báthory kitűnő férfiak és könyvek társaságában tudós beszélgetésekkel töltötte az időt, és amikor szőleibe vagy az erdőbe kocsizott

---

Ficino. Verbum: Analecta neolatina I. (1999) 60–69.; *Ritókókné Szalai Ágnes*: A veszprémi Camena. In: *Uő: Nympha* i. m. 137–145.

⁷⁴ *Pajorin K.*: Ioannes Pannonius i. m. 60–69.

⁷⁵ *Kőszeghy Péter*: Dubitatio utrum opera philosophica regantur fato an providentia. Irodalomtörténeti Közlemények 115. (2011) 168–173. L. még *Valery Rees*: Ad vitam felicitatemque: Marsilio Ficino to His Friends in Hungary. Verbum. Analecta neolatina I. (1999) 69–84.

⁷⁶ *Pajorin K.*: La rinascita i. m. 186.

⁷⁷ *Klaniczay T.*: A magyarországi i. m. 44–45.

társaival, akkor is disputáltak, olvastak,⁷⁸ művelték magukat. A püspök Ficino magas színvonalú filozófiai műveit – ellentétben Mátyással⁷⁹ – nemcsak birtokolta, hanem értette és élvezte is, és egyre újabbakra sóvárgott.⁸⁰ Fölényes görög–latin irodalmi műveltség és erre alapozott magabiztos, önálló ízlés jellemezte, és igen bőkezűen jutalmazta a művészeket és az irodalmárokat.

A *symposion*ok, a tudós beszélgetések, viták fórumai, ugyancsak Báthory Miklós váci udvarában lehettek igen népszerűek. Feltehetően ezek is, mint például egykor a Vitéz esztergomi palotájában tartott „*symposion*”,⁸¹ vagy a Nagylucsei Orbán győri püspök udvarában rendezett összejövetelek, könyvek társaságában folytak.⁸² A váci *convivium*okon, melyek Galeotto Marzio szerint mindennaposak voltak, a könyvek szintén szerepet kellett, hogy játsszanak. Ahogy séta közben, vagy ahogy egykor a királyi tanácsban, Báthory valószínűleg ezeken is fel-fellapozta egy-egy vitatott kérdésnél őket. Francesco Pescennio Negro velencei humanista, aki fontos adatokat rögzített „a magyar előkelőségek” hosszú és könyvek társaságában tartott ókorutánzó (platóni és filelfői) *symposion*jairól,⁸³ leginkább a Báthory udvarában szerzett élményeire támaszkodhatott. Beszámolt ugyanis arról, hogy Ippolito d’Este esztergomi érsek, majd egri püspök familiárisa volt, és többször is megfordult Magyarországon. Tőle tudjuk, hogy – Mátyás halála után – Vácott Bernardino d’Udinéval együtt minden *arst* oktató nyilvános gimnáziumot létesített, és ezért egy jól jövedelmező váci kanonoki stallumot kapott.⁸⁴

Mindent összevetve úgy látszik tehát, hogy 1472 után, az értelmiségi elit árulása és a király sértettsége miatt a legkiválóbb magyar humanisták a budai udvar kulturális életében nem, vagy alig játszottak szerepet. 1481 után közülük csak Várad állandó jelenlétével számolhatunk, de 1484 után azzal sem, mivel a kancellár börtönben ült. Ficino levelezésében, műveiben 1482 után az ő nevével sem találkozunk többé. Minden jel arra vall, hogy Mátyás környezetében nem alakult ki olyan humanista kulturális közeg, amelyben a magyarok vezető, vagy az olaszokkal és külföldiekkel egyenrangú szerepet játszhattak volna. Ez is oka

⁷⁸ *Martius, G.*: De egregie ... dictis i. m. 35. (31. fejezet).

⁷⁹ Mátyás neoplatonikus műveltségéről l. *Klára Pajorin*: Il ruolo degli umanisti fiorentini e ungheresi nella formazione della rappresentazione del potere di Mattia Corvino. In: Mattia Corvino e Firenze. Arte e Umanesimo alla corte del re di Ungheria. Catalogo della mostra (Firenze, 10 ottobre 2013 – 6 gennaio 2014). Ed. Farbaký Péter, Pócs Dániel et alii. Firenze 2013. 93–94.

⁸⁰ Fennmaradt egy könyve, mely Ficino Platón-kommentárját tartalmazza. (*Klaniczay T.*: A magyarországi i. m. 45.; *Rozsondai Marianne*: Báthory Miklós váci könyvtárának feltételezhető darabjai. In: Báthory Miklós i. m. 134–135.)

⁸¹ *Martius, G.*: De egregie ... dictis i. m. 30–33. (30. fejezet); *Tibor Kardos*: Il simposio di Esztergom. In: Studi e ricerche umanistiche italo–ungheresi. I. Debrecen 1967. 67–79.; *Pajorin, K.*: La rinascita i. m. 185–186.

⁸² *Pajorin, K.*: La rinascita i. m. 186–187.

⁸³ Idézye uo. 187.; *Klaniczay T.*: A magyarországi i. m. 44.

⁸⁴ Erről szóló szövegét idézi *Giovanni Mercati*: Ultimi contributi alla storia degli umanisti. Fasc. II. Note sopra A. Bonfini, M. A. Sabellico, A. Sabino, Pescennio Francesco Negro, Pietro Summonte e altri. (Studi e Testi 91.) Città del Vaticano 1939. 71–72.

lehetett, hogy II. Ulászló trónra kerülésével, amikor a királyi udvarban a cseh kancellária tagjai, cseh, német, osztrák, morva stb. értelmiségiek jelentek meg az új, humanista műveltség képviselőitében, a magyarok (például Bakócz, Szatmári stb.) nem kaptak, nem vállaltak a királyi udvar kulturális életében komoly szerepet. Jellemző, hogy a *Sodalitas Litteraria Danubiana* tagjai között az egyhangúlag megválasztott *princepsen*, ifjabb Vitéz Jánoson kívül csak két magyar humanistát (Piso István és Piso Jakab) találunk, és az előző korszak Budán maradt garnitúrájából csak a költőként is számon tartott Giulio Milio, Mátyás egykori udvari orvosa szerepelt a Társaság tagjai között.⁸⁵ Buda – a *Corvinával* és Mátyás udvarának hagyományaival – a cseh kancellária humanista műveltségű tagjai és a sűrűn idelátogató külföldiek számára jelentett elsősorban kulturális búcsújáróhelyet és jól kiaknázható kincsesbányát. A legkiválóbb magyar humanisták az 1480-as években kibontakozott gyakorlatnak megfelelően egyházi székhelyükön építkeztek, pártfogolták és terjesztették a humanista műveltséget és a reneszánsz kultúrát.

---

⁸⁵ Vö. *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből VIII. 8.) Bp. 1880. 76–79., 83–94.; *Klaniczay T.*: A magyarországi akadémiai mozgalom i. m. 50–77.

PROKOPP MÁRIA

Árpád-házi Mária nápolyi királyné művészetpártolása

A 13. század második felének és a 14. század első negyedének kivételesen nagyformátumú egyénisége volt V. István magyar király és Kun Erzsébet elsőszülött lánya, Mária (1254–1323), nápolyi királyné (1285–1309). A kortárs Európa nemcsak ismerte, hanem elismerte politikai élelátását, amely mély emberbaráti szeretettel párosult.¹ A 21. század számára is példakép lehetne, ha jobban ismer-nénk. Kitűnően össze tudta egyeztetni a feleség és a családanya hivatását a köz-életben való felelősségteljes részvétellel, a három feladatkör természetes egységet alkotott számára. Saját és a férje rokoni szálainak ápolása nem jelentett ütköző-pontot életében, hanem azok egymást erősítették, s mindezt nem kis nehézségek legyőzésével valósította meg. Életének titka lelki erejében rejlik. A szívében ör-zött belső béke, a Teremtőjébe vetett szilárd hit és biztos remény mindmáig su-gárzik széleskörű művészetpártolásának ma is meglévő emlékeiből, amelyek kö-zött az első helyen a nápolyi Santa Maria di Donnaregina templom áll.

Az épület ma is az európai gótika gyöngyszeme, ami Itáliában, ahol a góti-ka nem hódított nagyobb teret, fokozott jelentőséggel bír. Fennmaradása való-ságos csoda a háborúktól és földrengésektől számtalanszor sújtott városban. Amíg a közelében álló nápolyi dómot és a legtöbb középkori templomot a barokk kor teljesen átalakította, addig itt, a templom bővítéseként külön barokk templomot építettek a szentély fejéhez. A 19. századi szekularizációt követő profán célokra va-ló hasznosítás sem tüntette el az épület falait, csupán bemeszelték falképeit, s a templom belsejébe közfalakat építettek, amelyeket az 1928–1934. évi műemléki helyreállítás távolított el, feltárva a Mária királyné által készíttetett hatalmas temp-lom belső terét.² A remekművű falképek nagy gótikus ablakok színes üvegfalakkal együtt alkották a templombelső káprázatos varázsát (1. kép). A színeknek és a for-máknak ebbe a szimfóniájába simulnak az oltárok retablói, a különálló fogadalmi képek és szobrok. Ez utóbbiról Mária királyné síremléke nyújt képet, amely ere-deti épségében tündököl ma is. A pompás szobrászati együttes is Mária király-

---

¹ *Bárány Attila*: The English Relations of Charles II of Sicily and Maria of Hungary.

In: *La Diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest 13–16 septembre 2007.* Ed. Zoltán Kordé, István Petrovics. Roma–Szeged 2010. 57–77.

² *Gino Chierici*: Il restauro della chiesa di S. Maria di Donnaregina a Napoli. Napoli 1934. 101–119.

né mecénatúrájához kapcsolódik, mivel a végrendeletében meghagyta, hogy a jeles sienai szobrász, Tino da Camaino (1285–1337) készítse el, aki VII. Henrik (†1313) császár pisai síremlékének is a szobrásza volt. Minden valószínűség szerint még maga Mária királyné hívta a neves szobrászt Nápolyba, hogy unokamenye, Ausztriai Katalin (†1323) síremlékét elkészítse. Ez az alkotás a nápolyi Anjou uralkodóház templomában, a San Lorenzo Maggiore szentélyében áll ma is. A szobrász ezt a szabadon álló, baldachinnal koronázott síremlék-típust fejlesztette tovább Mária királynénak a klarissza apácák templomában levő síremlékén (1325).

1. kép. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina: templombelső a szentély felé, 1310-es évek

A Santa Maria di Donnaregina templomát Mária királyné építtette újjá az 1293. évi földrengést követően. A királyné számadásaiban már 1298-tól rendszeresen jelentős kiutalás szerepel az újjáépítés költségeire, de 1309 után, amikor férje, II. Sánta Károly király halálát követően ferences harmadrendiként beköltözött a számára oly kedves klarissza apácák otthonába, fokozott figyelmet fordított a templom méltó kialakítására. Építészei közül fra Ubertino da Cremonát ismerjük, akit Mária királyné megbízott a munkálatok irányításával.³

³ *Chierici, G.*: Il restauro i. m. 38.

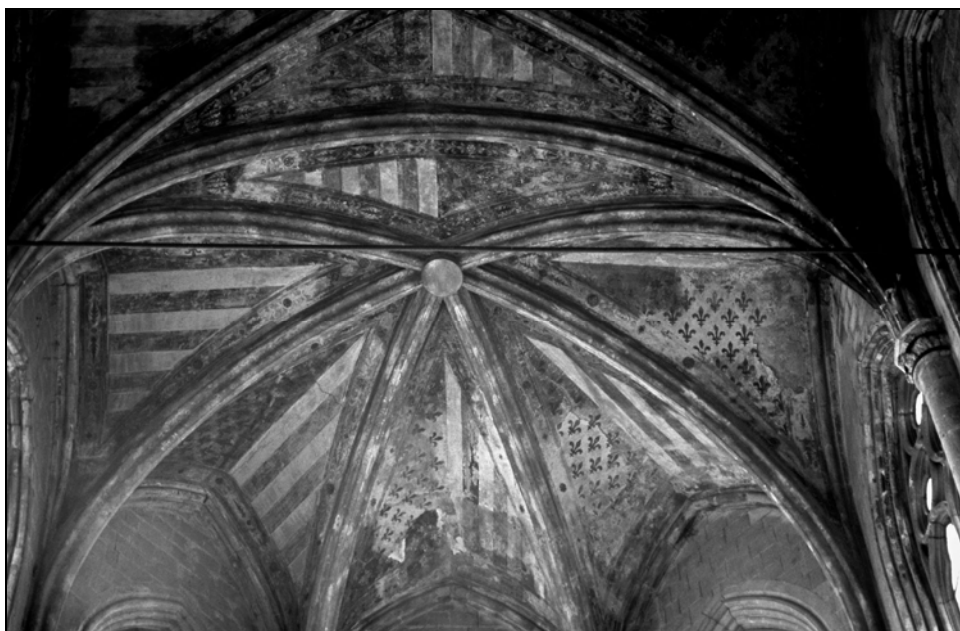
Az egyhajós gótikus templomot a nyolcszög három oldalával záródó, két szakaszos keresztboltozattal fedett szentély zárja. A szakirodalom a Donnaregina templom egyedülálló építészeti megoldásaként kiemeli, hogy az apácák kórusa nem a szentély mögött, attól fallal és ráccsal elválasztva kapott helyet – mint többek között a párhuzamosan, 1310-től Sancha királyné által építtetett nápolyi Santa Chiara klarissza templomban –, hanem a hajó nyugati részének emeletén.⁴ A hat szakaszos, 30 méter hosszú hajó nyugati felét az építész két szintre osztotta (2. kép). Az alacsonyabb, 8 méter magas alsó szint három hajós, kilenc-osztású térét keresztboltozat fedi, amelyet nyolcszögű pillérek tartanak. A felső, eredetileg 20 méter magas, ugyancsak keresztboltozattal fedett, 10×15 méteres tágas tér volt az apácák kórusa, amelyet még a falképek készítése előtt egy szakasszal bővítettek, bizonyára az apácák nagy száma miatt. A Donnaregina templomnak ez a sajátos építészeti kialakítása bizonyára Mária királyné kívánsága volt, aki minden bizonnyal a számára kedves Nyulak-szigeti domonkos templom építészeti megoldását kívánta Nápolyban megvalósítani.

2. kép. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina: templombelső a nyugati apácakórusal

⁴ Chierici, G.: Il restauro i. m. 38.

A klarissza apácák hatalmas nápolyi templomát Mennyeek Királyné Asszonya tiszteletére szentelték fel 1318-ban. Ez épület Mária királynénak ma is legbeszédesebb lelki portréja.⁵ A felszentelésre – minden valószínűség szerint – a pompás falkép-ciklusok nagy része is elkészült. A napfény, amely a Teremtő dicsőségét hirdeti, s amely a ferences misztika nagy mestere, Szent Bonaventúra tanítása nyomán a gótika művészetének, mindenekelőtt az építészetnek a legfőbb jellemzője, beragyogja az egész templomot. A keresztboltozatos szentély 23 méter magas oldalfalait teljesen kitöltik a mérművekkel koronázott csúcsíves ablakok, hogy a keleti oldalról bőségesen áradjon be a hajnali napsugár (3. kép). A még magasabb hajó oldalfalainak ablakai, valamint a nyugati fal rózsablakai és az azt kísérő két hosszanti ablak a nap minden órájában biztosította Isten fényességének jelenlétét a templomban.

3. kép. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina: szentélyboltozat az Árpád- és az Anjou-ház címerével, freskó, 1310-es évek

⁵ *Mária Prokopp*: L'ex-chiesa di Donnaregina a Napoli e i suoi affreschi. In: A magyar művelődés és a kereszténység. I. Szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Sárközy Péter. Bp.–Szeged 1998. 171–180.; *Prokopp Mária*: Szent Erzsébet falkép-ciklus a nápolyi Santa Maria Donnaregina templomban. In: Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. 413–424.

A szentély ablakain át érkező fény mindenk előtt az oltárt ragyogta be, majd onnan felvetődött a boltozatra, amelynek boltcikkelyeire Mária királyné saját címerét, az azzurit kék mezőben ragyogó arany liliomos Anjou-címerrel egyesített Árpád-házi vörös-ezüst vágásokat festtette fel. Ez a címerpajzs látható a templom homlokzatán, a rózsablak felett is. A szentélybe vezető diadalív két oldalán a templomba belépőt a mennyek királynéját dicsőítő angyali karok freskóképe fogadja. A hajóban két oldalt, az ablakok között pálmafák örökzöld ágai, vagyis Isten gondviselő szeretete alatt párosával álló próféták és apostolok képei vezetik – az iratkercsükön illetve a könyvükben olvasható tanításukkal – az emberek figyelmét az oltár felé, vagyis Istenhez. Ide leláthattak a hajó nyugati részén emelkedő apácakóruson imádkozó nővérek. Ennek a kórusnak az északi falánál, a szentély felé eső főhelyén volt Mária királyné stalluma. A díszes gótikus pad már nincsen meg, de a háttámlát kísérő falfestés az Árpád-házi magyar szent királyok portréival s a vörös-ezüst sávokkal jól jelöli a helyét. Ezen az északi falon két-két sávban Jézus szenvedéstörténetét és alatta Árpád-házi Szent Erzsébet életét jelenítik meg a megrendítő expresszivitást sugározó falfestmények. A szemben lévő déli falon Római Szent Ágnes és Alexandriai Szent Katalin életét mutatják be szintén két-két sávban a töredékesen fennmaradt falképek. A kórus nyugati falát az Utolsó Ítélet monumentális, sokalakos ábrázolása tölti be. A középpontban látható Ítéző Krisztust két oldalról a lelkekért közbenjáró Istenanya és Keresztelő Szent János térdelő alakjai övezik. Krisztus, a *Maiestas Domini* ábrázolása alatt az áldozati oltár kapott helyet. Rajta a hatalmas kereszt a töviskoszorúval Jézusnak az emberiséget megváltó önkéntes kereszthalálát jelzi, amely az oltáron minden szentmisében titokzatosan megjelenik. Az oltárt a betlehemi gyermek életére törő Heródes király által kivégeztetett fehér ruhás Aprószentek kísérik, továbbá a Szent Kereszt történetének négy ószövetségi előképe: Ádám, Mózes, valamint Dávid és Salamon királyok. A harsonát fújó négy angyal szavára a világ négy tája felől életre kelnek a holtak. A jókat az angyalok ölelik magukhoz, míg a gonoszakat páncélba öltözött angyalok taszítják a kárhozatra. A feltámadó lelkek felett négy szent emelkedik ki a többi közül: Árpád-házi Szent Erzsébet, IX. Szent Lajos király, Toulouse-i Szent Lajos püspök és egy női szent, aki talán Árpád-házi Margit domonkos apácát jelöli. A kompozíciónak ezt a központi jelenetét egy-egy hosszanti gótikus ablak kíséri, hogy a jelentőségét jobban kiemelje. Az ablakok két szélső oldalán felül az Ítéleten megjelenő angyali karokat látjuk, míg alattuk, Krisztus két oldalán hat-hat apostol trónol ünnepélyesen, akik Jézussal együtt ítélnék Izrael 12 törzse felett. Mögöttük hat-hat próféta áll. A kompozíció alsó felén, Krisztus jobbán az üdvözültek négy egymás alatti sávban vonulnak a Mennyországba, őket Jézus és Mária vezeti. Az Élet kapujában a három pátriárka, Ábrahám, Izsák és Jákob fogadja őket, a kezükben tartott kendőben a már hazaérkezetteket tartják. A jobb oldali falsáv alsó része a kárhozat borzalmait tárja elénk.

E hatalmas látomást ábrázoló falképet ma a 16. században készült reneszánsz kazettás mennyezet zárja le, minek következtében a padlástérbe került az

Utolsó Ítélet felett elhelyezkedő diadalmas vízió, amely a nyugati fal csúcsíves záródásában a Napba Öltözött Asszony dicsőségét jeleníti meg Szent Mihály és Gábor arkangyalok között. Ez a kép ma csak a padlásteréből látható.

A nápolyi Santa Maria di Donnaregina templom falképeinek itt vázolt teológiai programja a keresztény hit lényegét jeleníti meg, amely Mária királyné művészi igényességének köszönhetően, kivételesen magas művészi színvonalon jelenik meg.

Az 1928–1934. évi műemléki helyreállítás szétválasztotta a két templomot. A régebbit szakszerűen restaurálták,⁶ s mint Nápoly becses 14–15. századi műemlékét, nagy tisztelet övezi. Az 1930-as évektől vált ismét láthatóvá a templom pompás gótikus architektúrája, ahol a monumentális teret – a 25 méter magas hajót és a 23 méter magas kétszakaszos keresztboltozatos szentélyt – fényárban fűrésztlik a hatalmas mérműves ablakok. A 19. század második felétől meginduló tudományos művészettörténeti kutatás mind a mai napig nagy jelentőséget tulajdonít a templom trecento-eleji falképeinek. A Donnaregina falképeiről az első beható művészettörténeti értekezést Emil Bertaux írta 1899-ben, aki a sienai trecento festészethez kapcsolta a freskókat.⁷ Ekkor még csak a toszkán kora-trecento festészet nagy mesterei, Giotto, Duccio, Simone Martini és a Lorenzetti fivérek művészete voltak általánosan ismertek, így ezek között keresték a képek mesterét. Róma 13. század végi jeles művészeitől, Cavallinitól és Torrititól 1900-ig nem ismertünk festményeket. Ekkor fedezte fel Federico Hermanin Cavallini freskóit a római Santa Cecilia in Trastevere ókori eredetű bazilika nyugati falán, amelyek 1291–1293 között készültek. Az addig csak mozaik-kompozícióiról ismert mester új oldalról mutatkozott itt be. A Santa Cecilia bazilika Utolsó Ítélet freskójának kompozíciója, valamint stílusa és ikonográfiája meglepő rokonságot mutatott a nápolyi Donnaregina templom apácakórusának a nyugati falán lévő Utolsó Ítélet-freskóval. Adolfo Venturi a római La Sapienza egyetem neves művészettörténész professzora volt az első, aki az 1906-ban megjelent tanulmányában felvetette Pietro Cavallini (1245/50–1330) szerzőségét a nápolyi falképekkel kapcsolatban, amelyet Cavallini 1308. évi nápolyi tartózkodásának dokumentumával támasztott alá.⁸ Ettől kezdve elmélyült a nápolyi Donnaregina templom falképeinek stílusvizsgálata. Pietro Toesca,⁹ Emilio Lavagnino,¹⁰ Raymond Van Marle¹¹ voltak az elsők az 1920-as években, akik kifejtették érveiket a Donnaregina templom falképeinek attribúciós kérdésében. Cavallini jelenlétében mindhárman meggyeztek, de hogy mely képeket készítette maga a mester és melyeket a tanítvá-

⁶ *Chierici, G.*: Il restauro i. m. 23–62.

⁷ *Emil Bertaux*: Santa Maria di Donna Regina e l'arte senese a Napoli nel secolo XIV. Napoli 1899.

⁸ *Adolfo Venturi*: P. Cavallini a Napoli. L'Arte 9. (1906) 117. skk.

⁹ *Pietro Toesca*: Storia dell'arte italiana. I. Il Medioevo. Torino 1927. 987.

¹⁰ *Emilio Lavagnino*: Pietro Cavallini. Roma 1925.

¹¹ *Raymond Van Marle*: The development of the Italian Schools of Painting. I. Hague 1923. 530. skk.

nyok, ebben a kérdésben a vita a mai napig folyik. Boskovits Miklós jeles trecen-tokutató, a firenzei egyetem művészettörténész professzora 1980-ban a „Róma 1300-ban” című nemzetközi konferencián összefoglalta a korábbi kutatási eredményeket és ismertette saját megállapításait. Igazolta, hogy a Donnaregina templom falképdíszje egységes elgondolás alapján született, egyetlen nagy festő-egyéniség nevéhez kapcsolódik, aki kétségtelenül Pietro Cavallini.¹²

Cavallinit 1308-ban hívta meg Rómából II. Károly nápolyi király, Mária királyné férje, és bár a király a következő évben meghalt, a művész továbbra is a nápolyi királyi udvar megbízásait teljesítette. A Donnaregina templom falképei – minden valószínűség szerint – az 1310-es években, a templom 1318. évi felszentelésére készültek a királyné megrendelésére. Cavallini feltehetőleg egészen 1321-ig, a római Szent Pál bazilika homlokzati mozaikjának készítéséig Nápolyban dolgozott.

A Donnaregina templom freskódíszének fentebb részletezett ikonográfiai programját kétségtelenül Mária királyné fogalmazta meg, egyetértésben a klarissza kolostor főnöknőjével. Mária a templom falkép-díszében nyilvánvalóvá kívánta tenni királynéi küldetésének, hivatásának lényegét, ami nem más, mint az Árpád-ház és a nápolyi Anjou-ház egyesítése. Erre utalnak a hatalmas templom teljes hosszában, a keresztboltozatok cikkelyeiben hangsúlyosan megjelenő egyesített Anjou–Árpád-házi címerek. A látogatót ez a kettős címer fogadja a nyugati kapun belépve, az apácakórus alatti háromhajós tér boltozati cikkelyeiben és a szentélyben. Eredetileg a magas hajó és a nyugati apácakórus keresztboltozatán is folytatódott a királyné kettős címerpajzsának bemutatása, amelyek ma a reneszánsz-kori kazettás mennyezet felett, a padlásrészben láthatók töredékesen. Mária minden tétét ennek az egységnek a megszilárdítása vezérelte, még 1309 után is, amikor a férje halálát követően – akinek 24 éven át az uralkodásban is társa volt – elhagyta a királyi udvart és a Donnaregina kolostorban berendezett lakosztályából segítette a két uralkodó-ház egységének elérését. 1309 után azonban ez egyre több nehézségbe ütközött, mivel a koronát elnyert harmadszülött fia, Róbert gát-lástalanul igyekezett saját leszármazottjainak biztosítani a nápolyi trónt. Jóllehet szerződést is kötött elsőszülött bátyjának, Martell Károlynak fiával, I. Károly magyar királlyal, végrendeletében mégis egyedül unokáját, Johannát tette a nápolyi korona örökösévé. Az események végül 1345-ben – már Róbert király 1343. évi halála után – egyenesen Johanna férje, a magyar András herceg meggyilkolásához vezettek. Ezt Mária királyné már nem élte meg, de élete utolsó éveiben legfőbb feladatának a két királyi ház egységének hirdetését tartotta, ami eredendően apósának, a nápolyi Anjou dinasztiát alapító I. Anjou Károlynak volt a célkitűzése.

Mária mély vallásossága a királyi család mellett az egész nápolyi udvar életére hatással volt. Távozásával Róbert uralma idején az erkölcsi szálak meglazultak. A Donnaregina templom falkép-programja ezért a leghangúlyosabb helyre, a hajó két oldalfalára a keresztény tanítás lényegét hirdető próféták és apostolok

¹² *Miklós Boskovits*: Proposte e conferme per Pietro Cavallini. In: Roma anno 1300. Atti del convegno. Red. Annamaria Romanini. Roma 1988. 297–330.

páros alakjait állítja. Csak az általuk hirdetett isteni életelvek követésével lehet elnyerni az Örök Életet, amit a képek fénylő kék hátere előtt megjelenő, bőségesen termő datolyapálmák jelképeznek. A diadalív falképe, amely az angyalokkal övezett Mennyei Királyné Asszonyát, a templom titulusát jeleníti meg, már az örök boldogság életébe enged bepillantást.

Az apácakórus északi falán három sorban, négyzetes mezőkben Jézus szenvedéstörténete és megdicsőülése 17 képben tárult a klarissza apácák elé az Utolsó Vacsorától kezdve a Szentlélek pünkösdi kiáradásáig. A képek Krisztus életével való szoros együttérzésre buzdították a szerzetesnőket, hogy Szent Ferenchez hasonlóan ők is éljék át Krisztusnak az emberiség megváltásáért szeretetből vállalt kínszenvedését. Ezek a jelenetek arra utalnak, hogy a királynénak kedvelt olvasmánya volt a ferences *Meditationes vitae Christi*, a 13–14. században általánosan elterjedt elmélkedés Jézus életéről.¹³

E képsor alatt, a nyedek sorban, Krisztus követésében nagy példaképének, apai nagynénjének, Szent Erzsébetnek az életpéldáját állította Mária királyné a nővérek elé. Az öt képmezőben, mintegy 20 jelenetben látjuk ma is Árpád-házi Szent Erzsébet életét.¹⁴ Ő a fényes udvari élet után Szent Ferenc nyomán követte Krisztust. Ezt tette Mária királyné is, amikor 1309-ben a klarisszák nápolyi kolostorába költözött. A 2007. évi Szent Erzsébet-jubileum európai megemlékezései nyomtatékosan felhívták a figyelmet a nápolyi ciklus jelentőségére, ikonográfia és művészeti előadás szempontjából egyaránt. Megállapították, hogy ez a ciklus a legkorábbi és a legrészletesebb Szent Erzsébet-ábrázolás, amelynek forrása kétségtelenül a magyar királyi udvarban született életrajz,¹⁵ amit Mária királyné hozott Nápolyba. Ezt jelzi a nápolyi képsorban az Erzsébet gyermekkorában ábrázolt rózsacsoda, amely apja, II. András magyar király udvarában történt (4. kép). Mária királyné nagy együttérzéssel festette meg a négy éves Erzsébet búcsúját anyjától, annak ölébe bújva, s ugyanilyen mély érzelemmel ábrázolta Erzsébet hercegnő életének Thüringia fejedelmi udvarában történt eseményeit. Ezek közül is kiemelkedik a harmadik gyermekét váró édesanya búcsúja szerelmes férjétől (5. kép), aki a császár hívására keresztes háborúba indul. A nápolyi Donnaregina templom apácakórusán lévő narratív festészeti ciklusok, legfőképpen a Szent Erzsébet képsor, a trecento festészet protoreneszánsz jellegének egyik legkorábbi megjelenése, amely mindenképp előtt a mély pszichológiai jellemzésben nyilvánul meg. Ez a freskóciklus Mária királyné apai nagynénjének, Szent Erzsébet asszonynak a legkorábbi ismert, legrészletesebb képzőművészeti ábrázolása.

¹³ *Meditations on the Life of Christ: An Illustrated Manuscript of the Fourteenth Century*. Ed. Isa Ragusa, Rosalie Green. Princeton, NJ 1961. A szöveget korábban Pseudo-Bonaventurának, újabban Johannes Caulibus sangimignanoi ferences szerzetes 1300 körül írt művének tulajdonítják.

¹⁴ *Bánfi Florio*: Magyar emlékek Itáliában. Szerk. Kovács Zsuzsa, Sárközy Péter. (Magyar–olasz tanulmányok.) Szeged 2005. 168–169.

¹⁵ *Prokopp Mária – Golarits István*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 2003.

4. kép. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina: Szent Erzsébet első rózsa-csodája édesapja palotája erkélyén, freskó, 1310-es évek

5. kép. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina: Szent Erzsébet maradásra kérleli a keresztes háborúba induló férjét, freskó a templom apácakórusán, 1310-es évek

A Donnaregina templom apácakórusának déli falán ugyancsak négy sorban gazdag képsorban volt látható Alexandriai Szent Katalin és Római Szent Ágnes élettörténete. Ezek ma igen töredékesek, a templom falképdíszének gondolati rendszerében azonban fontos szerepük van. A két ókeresztény vértanú szűz előkelő ház tagja volt, hasonlóan Mária királynéhoz. Szent Katalin a műveltségben is példaképe volt Máriának, míg Római Szent Ágnes Mária apai ágú nagynénjének, Prágai Szent Ágnes (1211–1282) klarissza nővérnék volt a védőszentje, akit Mária királyné nagy tiszteletben részesített. Büszke volt, hogy közvetlen kapcsolatban állt a klarisszák alapítónőjével, Assisi Szent Klárával. Az ő szentté avatási eljárása 1318-ban, éppen a Donnaregina templom felszentelésének évében kezdődött. Római Szent Ágnes volt a Donnaregina kolostor akkori apátnőjének, Agnese Caracciolonak is a védőszentje. A freskók készítésekor tehát igen aktuális volt a klarissza Szent Ágnesre emlékezni.

A legfőbb magyar szentek, Szent István (6. kép) és Szent László királyok, valamint Szent Imre herceg kiemelt, félalakos ábrázolásai az Árpád-házat jelképező vörös-ezüst sávok előtt az északi falon láthatók, a Pünkösöd jelenete alatt, jelezve, hogy a Szentlélek oltalma alatt áll a magyar királyi család, benne Mária királyné is, akinek stalluma e kép alatt volt.

6. kép. Nápoly, Santa Maria di Donnaregina: Szent István király, a vörös-ezüst sávos magyar címer előtt, freskó a templom apácakórusán, 1310-es évek

A Donnaregina templom egykori, Mária királyné által készített művészi liturgikus berendezéséből, az oltárokból, táblaképekből, stallumokból, valamint a liturgikus felszerelésből – ötvöstárgyak, miseruhák, misekönyvek – semmit sem ismerünk. Ezek áldozatul estek a későbbi korok átalakításainak s végül a templom 1861. évi szekularizációjának. A falképek magas művészi színvonala azonban következtetni enged a berendezés tárgyainak kiválóságára is. A falképek mesterét a kutatás, amint erre a fentiekben rámutattunk, nem minden vita nélkül Pietro Cavallini (műk. 1250–1330) római művészen jelölte meg, s rámutatott, hogy ez a kiváló mozaikművész a római klasszicizáló stílusú művei után, amikor Nápolyba érkezett, II. Károly és Mária királyné udvarába, amelynek francia-magyar gótikus szellemisége lényegesen különbözött Rómától, akkor az ő igényeikhez alkalmazkodva és az ő megbízásait teljesítve a művészete líraibb, lágyabb lett. Figyelme egyre jobban az ábrázolt személyek pszichológiai jellemzésére koncentrált. A templom falképei közül ezt leginkább a főhajó prófeta- és apostolalakjai bizonyítják, amelyek a legépebben fennmaradt ábrázolások. Több kutató csak ezeket a képeket tartja Cavallini saját kezű alkotásának, míg a többi ábrázolást műhelymunkának tekintik. Abban azonban valamennyien megegyeznek, hogy a Donnaregina templom falképei új fejezetet nyitnak az itáliai koratrecento festészetben, párhuzamosan a toszkán mesterekkel, Giottoval, Simone Martinivel és másokkal. S örömmel tudatosítjuk, hogy ennek a nagy jelentőségű művészeti együttesnek Magyarország Mária, Nápoly királynéja volt a megrendelője.

Mária királyné udvartartása a kolostorban is királyi volt. Káplánjai az egyházi hierarchia magas méltóságait kapták. Volt udvarmestere, kincstartója, jegyzője és orvosa, továbbá gazdatisztjei, akik özvegyi birtokait kormányozták. A személye körüli szolgálatot két udvarhölgy és egy kamarás vezette. Ez a személyzet túlnyomó részben olasz volt, de az 1322. évi számadáskönyv szerint bizalmas kamarása, főlovászmestere, egyik pajzstartója és gazdatisztje is magyar volt.¹⁶ Mária királyné az özvegyiségében is megmaradt anyagi lehetőségeit elsősorban Isten és hazája dicsőségét szolgáló templomok építésére és azok ékesítésére fordította. Lajos fia 1317. évi szentté avatását követően Assisiben, a Szent Ferenc bazilika alsó templomában az Árpád-házi Szent Erzsébet kápolna oltárképeként legkedvesebb szentjeit festtette meg.¹⁷ A félalakos szentek a következők: Szent Ferenc, Toulouse-i Szent Lajos, Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231), Prágai Szent Ágnes (1205–1282), utóbbi III. Béla magyar király unokája, klarissza apáca,¹⁸ akivel

¹⁶ Quadernus rationis Ansellotti de Lumiriaco thesaurarii et familiaris illustris domine Marie, Jerusalem, Sicilie, Ungarieque regine, mensibus junii, julii, augusti huius V. indicionis. Archivio Angioino, fasciculus 62.

¹⁷ *Prokopp Mária*: Simone Martini: a Szent Erzsébet kápolna falképei az assisi Szt. Ferenc bazilika alsó templomában. *Ars Hungarica* 25. (1997: 1–2. sz.) 47–55.

¹⁸ *Mária Prokopp*: Die hl. Agnes im Altarfresko von Simone Martini in der Hl. Elisabethkapelle in der Unterkirche von San Francesco in Assisi. In: Svatá Anežka Česká a velká ženy její doby. Die

Assisi Szent Klára (1193–1253), a klarissza rend alapítója levelezés útján közvetlen kapcsolatban állt. Továbbá Szent Imre (1007–1031) magyar királyfi, aki liliomot tart a kezében, jelezve, hogy a házasságban is megőrizte szűzi tisztaságát Isten dicsőségére. Ezt követően az oltár felett folytatódik a képsor, ahol a Madonna fél-alakja áll a középpontba a gyermek Jézussal a karján, és kétoldalt Szent István (7. kép) és Szent László magyar királyok. A pompás képmásokat Simone Martini készítette, a nápolyi királyi udvar lovagi kitüntetésben részesült sienai festője. A magyar szenteknek ez az assisi panteonja ma is eredeti szépségében tündököl.

7. kép. Simone Martini: A Madonna Szent István és Szent László királyok között, freskó, Assisi, San Francesco bazilika, alsó templom, 1317.

A képsor az európai művészettörténetnek kiemelkedő alkotása. Közvetlenül kapcsolódik az assisi San Francesco-bazilika altemplomának Szent Márton-kápolnához, amely ugyancsak Mária királyné és az 1307–1311 között magyarországi pápai követ, Gentilis bíboros, valamint I. Károly magyar király adományából készült 1312–1313-ban, hálából, hogy I. Károly király hatalma megszilárdult a Magyar Királyságban. E kápolna gazdag falfestészeti díszítése is Simone Martini remekműve. A képsor a pannóniai születésű tours-i püspök életét mutatja be, akit a magyarság nemzeti szentként tisztel, mivel első szent királya, István, Szent Márton zászlaja alatt győzte le a pogányság visszaállítására törekvő ellenfelét, Koppany vezért. Szent Márton Mária királyné fiának, Lajosnak is példaképe volt az Isten és az emberek iránti szeretetben. A képsor tehát Toulouse-i Szent Lajosnak

---

heilige Agnes von Böhmen und die großen Frauengestalten ihrer Zeit. Ed. Miroslav Šmied, František Záruba. Praha 2013. 197–208.

is emléket állított. A kápolna bejárati ívében ábrázolt szentek között Szent Erzsébet alakjában maga Mária királyné is megjelenik (8. kép). A díszes királynéi öltözetben megjelenő, európai tekintélyű nagyasszony, Mária magyar királylány méltó követője volt nagyapja testvérének, az ő életében már az egész világon ünnepelt magyarországi Szent Erzsébetnek. Mindkét assisi kápolna ékes bizony-sága Mária királyné kiemelkedő színvonalú mecénási tevékenységének.

8. kép. Simone Martini: Szent Erzsébet alakjában Mária királyné, freskó, Assisi, San Francesco bazilika, alsó templom, Szent Márton kápolna, 1312–1317.

Mária királyné életének 70. évében, 1323. március 25-én távozott az Örök Házába. A pompás fehér márvány baldachinba foglalt monumentális síremlék 1326 tavaszára készült el (9–10. kép). A nápolyi Santa Maria Donnaregina templomban állították fel a főoltár mögé és nagy ünnepélyességgel helyezték el benne Mária királyné földi maradványait. A 4,93 méter magas, 3,20 méter széles és 1,10 méter

mély csúcsíves záródású baldachint négy karcsú, sokszögű pillérköteg tartja, amelyek oldalait arany alapon színes kozmata-márványintarzia ékesíti.¹⁹ A pillérek 1,5 méter magas, profilozott márványtalapzaton állnak. A gazdagon faragott, leveles fejezetek egyrészt a baldachin hármaskarjakkal kísért csúcsíveit tartják, másrészt a fejezetek felett folytatódnak a sarokpillérek kétszintes magasságban, megtámasztva a baldachin kúszó-levelekkel kísért meredek párkányzatát. A baldachin sarokpillérei gúla alakú, gazdagon faragott fiálékban végződnek. A baldachin díszes csúcsíves homlokzatát háromkaréjos keretben Krisztus áldó alakjának domborművű ábrázolása ékesíti. Ő a Mindenható, az Élet ura fogadja Máriát az örök hazában. Maga a síremlék a baldachin alatt négyszintes: az alsó szinten áll a négy sarkalatos erényt megjelenítő szárnyas angyal, akik kariatidaként tartják a felettük emelkedő szarkofágot a királyné holttestével. Ők Mária királyné egyéniségének legfőbb jellemzői: az Okosság a könyvvel és a kígyóval, a Mértékletesség a szárnyainál összefogott madarat tart a kezében, az Igazságosság pallost tart maga előtt, s a Lelki-erősség az általa leölt oroszlánt a két hátsó lábánál fogva, fejével lefelé lógatja. Ez a négy erény az ókortól kezdve az egyén és a közösségek boldogulásának alapját képezi. Mária királyné életének áttekintésénél jól láttuk, hogy ő ezeket az erényeket hősi fokban gyakorolta. Az okosság, megfontoltság, bölcs előrelátás vezette minden tettét és gondolatát, amelyeket az önfegyelem és a türelem mérsékelte. A lelki erősséget Mária királyné Istenbe vetett mély hitéből és bizalmából mérítette. Nagy lelki erővel tudta elviselni a megpróbáltatásokat, amelyekben bőven volt része hosszú élete során. Érzékeny és biztos lelkiismerete mindenkor jelezte számára az igazságot, amit okosan, mértékletesen igyekezett érvényre juttatni.

A márvány-szarkofág fedelén, mintegy a korabeli mennyezetes ágyon fekvő, remekművű szoborban látjuk a halálban is szépséges királynét fejedelmi palástban s koronával a fején. A keblére tett kezében jogart és országalmát tart. E szobor elől egy-egy egész alakos, álló angyal húzza félre az ágy feletti hatszögletes sátor függönyét. A ravatalon fekvő királyné mögött két angyal áll, akik a gyászszertartáshoz szükséges kellékeket, a szenteltvízhintőt és a tömjénfüstölőt tartják. Középen eredetileg a beszterlést végző pap állt, aki feltehetően Mária királyné püspök fiát mintázta. A szarkofág négy oldalán Mária királyné 13 gyermekének trónuson ülő alakját jelenítette meg a szobrász, oszlopokon tartott csúcsíves fülkékben, fénylő kék zománc háttér előtt. A homlokzati oldalon a hét fiú művészi portrészoborra kapott helyet. Középen a már szentté avatott Lajos, Toulouse püspöke trónol, jobbján a magyar királyi címet használó Martell Károly, balján Róbert nápolyi király, majd

¹⁹ *Chierici, G.*: Il restauro i. m. 101–119.; *Pál Lóvei*: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of the Árpád Dynasty. *Acta Historiae Artium* 26. (1980) 175–221.; *Lóvei Pál*: Anjou–magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban. *Ars Hungarica* 26. (1998: 1. sz.) 18–28.; *Bánfi Florio*: Magyar emlékek Itáliában i. m. 169–170.

9. kép.
Tino di Camaino: Árpád-házi
Mária nápolyi királyné
síremléke, Nápoly,
Santa Maria di Donnaregina,
márvány, 1326.

10. kép. Mária királyné arca, részlet a 9. képből, a ravatalon fekvő királyné alakjáról

Tarentói Fülöp, Durazzói János, Rajmund és Péter, Mária királyné legfőbb büszkeségei virrasztanak a ravatalnál. Mária mindenk előtt a gyermekeit mutatja be Istennek, mint élete legfőbb eredményeit. A ravatal sátra felett a Mennyei Királyné Asszonya trónol gyermekével az ölében. Az ő jobbához angyal vezeti a térdelő királynét, míg a Madonna baljához a Santa Maria di Donnaregina templom modelljét viszi a térdelő angyal, mint Mária jótékonyágának, áldozatkészségének legfőbb bizonyosságát. A síremlék felirata nem külön táblán, kiemelt helyen olvasható, hanem itt, az Istenanya szobrának talapzatán s folytatólag a szarkofág szélén, domborúan vésett betűkkel jelenik meg: *Hic requiescit sancte memorie excellentissima domina Maria Dei gracia Hierusalem, Sicilie Ungarieque regina, magnifici principis quondam Stephani Dei gracia regis Ungari filia ac relicta clare memorie incliti principis domini Caroli, et mater serenissimi principis et domini Roberti eadem gracia Dei dictorum regnorum Hierusalem, Sicilie regum illustrium, que obiit anno Domini MCCCXXIII. indictione VI. die XXV. mensis Marci. Cuius anima resquiescat in pace. Amen.*²⁰ A baldachin csúcsán Szent Mihály arkangyal szobra áll, jobbában eredetileg kardot, baljában a pajzsot tartott, amelyen a pápai címer a két kulccsal utalt a nápolyi királyság hűbérurára, a pápára. Az angyal karja és jelvényei ma már hiányoznak. Ez a síremlék művészi színvonalával és az új tartalmi programjával nemcsak a nagyszámú nápolyi gótikus síremlékek közül emelkedik ki, hanem az európai gótikus síremlékek számára is új típust teremtett.

Árpád-házi Mária nápolyi királyné egykori széles körű mecénási tevékenységéből e fenti emlékek csak kiragadott példák. Valószínűnek tartjuk továbbá, hogy a dél-itáliai Altomonte várában lévő Simone Martini által az 1310-es években festett Szent László magyar királyt ábrázoló kisméretű táblakép is Mária királyné megrendelésére készült.²¹

1322 körül készülhetett Mária királyné évszám nélküli végrendelete. Ezt csak anyyiban ismerjük, amennyiben az 1326-ban, tehát három évvel Mária királyné halála után készült hagyatéki leltár hivatkozik rá. Mária királyné a végrendelete végrehajtójává legidősebb élő fiának, Róbert királynak a fiát, Károly calabriai herceget jelölte meg, valamint Máté sorrentói érseket és Capuai Bertalan országbíró. A leltárban igen sok ékszer, több korona, aranygyűrűk, násfák, nyakláncok, művészien megmunkált feszületek, szentképek, ereklyetartók, templomi felszerelések és könyvek szerepelnek. Mária adományokkal emlékezett meg családjá minden tagjáról és hűséges embereiről, köztük négy magyarról.²² Róbert királynak adta azt a drágakövekkel ékes, különlegesen díszes aranykoronát, amelyet még apjától, V. István

²⁰ *Fraknoi Vilmos*. Mária nápolyi királyné, magyar királyleány síremléke Nápolyban. *Archaeológiai Értesítő*. Új folyam 25. (1905) 390.

²¹ *Fernando Da Bologna*: San Ladislao, re di Ungheria, in: Simone Martini e „chompagni”. Firenze, 1985. 73–74.; *Prokopp Mária*: Simone Martini Szent László képe Altomontében. In: *Szent László és Somogyvár*. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár 1992. 137–144.

²² *Fraknoi Vilmos*. Mária, V. István leánya, nápolyi királyné 1271–1323. Bp. 1906. 37.

magyar királytól kapott esküvői ajándékként. Még élő két fiáról, Fülöpről és Jánosról, valamint a menyeiről és unokáiról többszörösen is megemlékezett. I. Károly magyar királynak egy fából készült feszületet hagyott, amelynek tartórésze arannyal és drágakövekkel, gránáttal, smaragddal és gyöngyökkel volt díszítve. A magyar királyságból hozott kincsekből számos híve részesült, így a kincstartója, Cataniai Rajmund a magyar hadifelszerelésből kapott egy díszes, aranyozott ezüst sisakot. Az udvari emberei között szerepel egy János nevű aranyműves, akire 10 unciát hagyott, s egy Mihál nevű festő, akit négy uncia arany ajándékban részesített.

Negyvenöt templomnak és kolostornak hagyott jelentős összegeket és kincseket. A nápolyi Santa Maria Donnaregina templom számára, amelybe temetkezni kívánt, 300 uncia aranyat és több mint 1000 uncia arany értékű műtárgyat, képeket, feszületeket, könyveket és templomi tárgyakat hagyott. Nagy tisztelettel emlékezett meg a pannonhalmi monostorról is, amelynek apátja számára drága miseruhákat ajándékozott. Az arannyal átszőtt vörös bársony szöveten lilimos alagra volt hímezve a feszület, díszítésekkel.

A leltárban 24 kép szerepel, amelyek közül 1 aranyból, 9 ezüsből, 2 elefántcsontból, 1 alabástromból készült. Két képnél jelölték, hogy fára festettek. A nemesfémből készült képek egy részénél említi a leltár, hogy gyöngyök és drágakövek ékesítik. Az egyik képnél megemlítették, hogy a Szent Szűz és a gyermek feje és karja alabástromból volt kifaragva, a Szent Szűz nyakában násfa függött, s a keretet négy ezüst angyal tartotta. A hagyaték értékesítésénél a legdrágább kép 100 unciáért kelt el. Az egyik feszületért, amelynek zafirokkal és smaragdokkal kirakott arany keresztje zománcozott ezüst talapzaton emelkedett, 270 unciát adtak.

Mária királyné a szentek ereklyéit aranyból, ezüsből és kristályból készült szekrényekben őrizte. Ezek közül kiemelkedett két arany feszület, amelyek Krisztus keresztfájának részecskéit foglalták magukba, s egy harmadik arany feszület Krisztus töviskoronájának egy tövisét őrizte. Mária rózsafüzérei, amelyeket miatyánknak neveztek, zaffir és indiai gránátokból és gyöngyökből készültek.

A világi ékszerek legjelentősebbje a két font aranyból készült lilimos korona, amelynek drágaköveit és gyöngyeit 900 unciára becsülték.

Mária királyné palotájának berendezését a pompás bútorok, szőnyegek, kárpitok mellett számos ötvösművű díszedény ékesítette. Ilyen a hagyatéki leltárban szereplő kristálymedence ezüst talapzattal, fedéllel és fogantyúkkal, a kalcedonból faragott edény ezüst sárkány-fogantyúkkal, hajó alakú asztali dísz, ezüstbe foglalt strucctojások, kristályból és ezüsből készült almák, karos ezüst gyertyatartók, amelyek fákat utánoztak. Az ezüst asztali készletek is nagy számban szerepelnek a leltárban. Az egyes tálak 15 fontot, a tányérok egy-egy fontot nyomtak. Valamennyien magukon viselték a királyné zománcozott címerét. A serlegek, kupák, sőtartók is jeles művészi alkotások voltak. A kések nyele aranyból, elefántcsontból, kristályból és jaspiskőből készült.

A bútorokat is többnyire ötvösművek ékesítették. Mária királyné egyik szekrénye teljes egészében aranyozott és zománcozott ezüsből készült, gyön-

gyök és drágakövek díszítették, s a kulcsa aranyból volt. Mária királyné a szőnyeget a világ minden részéről hozatta: Velencéből, Luccából, Párizsból, Cambraiból, Írországból, a Bizánci Birodalomból, Tripoliszból és Indiából.

Gazdag ruhatárában a bársony- és selyemruhák mellett sokféle szőrme szerepelt. Mária királyné különösen kedvelte a hermelint. Egyes ruháit a halála után 11–13 unciáért értékesítették. A napszemüvege aranyba foglalt zafir-lemezből készült.

A könyvtárból a hagyatéki leltár 36 kötetet sorol fel. A pergamenre írt és többnyire miniatúrákkal ékesített köteteket gazdag kötés, olykor arany és ezüst táblák borították. Kilenc kötet a Bibliát vagy egyes részeit tartalmazta. A leltár kiemeli egy francia nyelvű Bibliát és egy francia nyelvű Szűz Mária és a szentek csodáit bemutató könyvet, amelyeket menyére, Sancha királynéra hagyott. Három kötet egyházi szertartáskönyv s egy ferences zsolozsmás könyv. A Szűz Mária-officium aranyozott táblába volt kötve. A szentek életét öt kötet ismerteti. Szent Lajos király zsolozsmakönyve is Mária királyné könyvei között volt, amelyet Beatrix unokájának, I. Károly magyar király idősebb nővérének hagyott. A világi irodalmat csak egy könyv képviseli, amely a francia románcok gyűjteménye. A 36 könyv közül 28 latin és 8 francia nyelvű. Mindezek a kötetek magas szellemi igényességéről és műveltségéről tanúskodnak, s egyben jelzik, hogy Mária királyné korában a nápolyi udvar nyelve a francia volt.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, jóllehet nem tudjuk okmányokkal igazolni, hogy a hazájával oly szoros kapcsolatot tartó, és oly nagy tekintélynek örvendő Árpád-házi Mária nápolyi királyné, aki fivére, IV. László magyar király gyermektelen halála után magát mint a magyar trón örökösét elfogadtatta a pápával is – amit elsőszülött fiára, Martell Károlyra (†1295), majd annak fiára, Károly Róbertre ruházott át –, minden bizonnyal jelentős művészi megrendelésekkel gazdagította a Magyar Királyságot is. Ilyen lehetett a Margit-szigeti domonkos apácakolostornak tett adománya, amellyel a 17 éves kora előtti, Szent Margit pártfogása alatt ott töltött évekre emlékezett. Margit nagynénje 1271. évi halála után nagy igyekezettel sürgette Nápolyból a szentté avatását. Ennek érdekében készíttethette el Szent Margit sír- emlékét, amelyekből szép töredékeket őriz a Budapesti Történeti Múzeum.²³

S igen valószínűnek tartjuk, hogy a napjainkban a Budapest belvárosi Nagybaldogasszony plébánia-templom szentélyének főhelyén feltárt pompás, 14. század eleji Madonna-freskó elkészíttetésében is része lehetett Mária királynénak.²⁴ Ez a freskókép is a magyar Anjou-család, mindenekelőtt Mária királyné háláját fejezte ki Károly Róbert trónra kerüléséért, vagy még inkább a trónjának 1323. évi megszilárdulásáért.

²³ *Lóvei, P.*: The Sepulchral Monument of Saint Margaret i. m.

²⁴ *Prokopp Mária*: Újonnan felfedezett középkori falképek Pest város plébániatemplomának főhelyén. In: Tanulmányok Budapest múltjából 36. (2011) 7–22.

Rokonok és szövetségesek

I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben

III. András magyar király 1301 januárjában bekövetkezett halálával a Magyar Királyságot éppen három évszázada uraló Árpád-ház férfiágon kihalt. Egyértelmű és természetes volt mindenki számára, hogy a királyság élére az Árpádokhoz leányágon kötődő uralkodót kell választani, abban azonban már megoszlottak a vélemények, hogy ténylegesen kinek a fejére kerüljön a magyar korona. A 14. század első évtizedében Magyarországon fennálló interregnum egyik fontos, az alábbiakban vizsgált tényezője a királyjelöltek országhatáron kívülről érkező támogatottsága, amely sok tekintetben hozzájárult ahhoz, hogy 1310-ben a versenyben maradt utolsó jelölt elvárásoknak és hagyományoknak megfelelő koronázása bekövetkezhesen.

Az Árpád-kor végére Magyarországon a királykoronázásnak már megszilárdult szabályai voltak. A szokások szerint a szertartásnak az első magyar király, I. (Szent) István (1001–1038) alapította, Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt fehérvári bazilikában kellett történnie, a koronázás során a leendő uralkodó fejére a bazilikában őrzött, Szent István uralkodói fejékeként számon tartott Szent Koronának kellett kerülnie, s a szertartást a mindenkori esztergomi érseknek kellett végeznie. III. András halálakor az esztergomi érseki címet Bicskei Gergely viselte, méltóságát azonban sokan kétségbe vonták, hiszen megválasztásakor az esztergomi káptalan tagjai közül néhányan szembe fordulva a többség akaratával, eleve elutasították személyét, ezért a pápa a megosztó érseket nem erősítette meg méltóságában, hanem áthidaló megoldásként az esztergomi érsekség prokurátorává nevezte ki.¹ Bicskei pozíciója tovább gyengült III. András uralkodásának végére, ekkor ugyanis a király megfosztotta őt a mindenkori érseknek járó birtokok kormányzásától.² Mindez arra vall, hogy hivatalosan nem tekintették többé választott esztergomi érseknek sem, ezért mondhatja a 14. század köze-

¹ „et tandem huius electionis negotio per appellationem quorundam de dicto capitulo, qui se electioni predictae opponere curaverunt, ad apostolicam sedem legitime devoluto” – Vetera Monumenta historia Hungaricam sacram illustrantia. Collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 406. Bicskei Gergelyről l. még *Szende László*: Bicskei Gergely. In: Esztergomi érsek. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 134–142. – A szerző kutatásait a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjpályázat (BO/00099/12/2) támogatja.

² *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Bp. 2003. 214.

pén keletkezett Képes Krónika szerzője utalva az 1301. esztendőre, hogy „akkor ugyanis nem volt betöltve az esztergomi érseki szék”.³

A főpap kegyvesztettségének oka lényegében előszele az András halála után bekövetkező hatalmi válságnak. Bicskei ugyanis, felhagyva az uralkodó iránti hűséggel, átállt azon szlavóniai és horvátországi urak oldalára, akik Andrással szemben a nápolyi királyság élén álló Anjouk magyarországi trónigényét támogatták. II. (Sánta) Károly nápolyi király (1285–1309) és felesége, Mária királyné, aki nem mellesleg V. István magyar király (1270–1272) lánya volt, elsőszülött fiuk, Martell Károly helyzetét nem csupán magyarországi hívek megnyerésével próbálták erősíteni, de Martell Károly és I. Rudolf német király (1273–1291) lánya, Klemencia házassága révén a Habsburgokat is érdekeltté tették az ügyben, ami mindenképpen bölcs előrelátásra vall. Az Anjouk magyarországi trónkövetelése Martell Károly 1295-ben bekövetkezett halálával nem szakadt meg, 1300 augusztusában ugyanis Dalmáciában partra szállt Martell Károly és Habsburg Klemencia egyetlen fia, Károly Róbert, hogy apja utáni jogos örökségét elfoglalja. Az ifjú, valószínűleg tizenkét esztendőes herceget a leghatalmasabb horvát urak egyike, Šubić Pál és a magát kétség kívül esztergomi érseknek valló Bicskei Gergely fogadta.⁴ III. András a jelek szerint felkészült az Anjou herceg megjelenésével beköszöntő hatalmi válság elhárítására, terveinek véghezvitele azonban 1301. január 14-én bekövetkező halála miatt meghiúsult. Miközben az ország egyházi és világi tagjai – legalábbis a kortárs beszámoló szerint – Ráhelként siratták (*more Rachelis deplorantes*) az Árpád-ház utolsó férfi tagját,⁵ Bicskein nem lett úrrá a gyász, oldalán az Anjou herceggel 1301 februárjában megjelent a koronázó város kapuinál. Mivel a fehérváriak, akikben sokkal inkább az érsekkel szembeni elutasítás, mint a Károly Róbert iránti ellenszenv munkált, nem engedték be városukba a főpapot és pártfogoltját, az elszánt érsek valószínűleg április elején Esztergomban egy ismeretlen eredetű, alkalmi diadémmal megkoronázta Mária nápolyi királyné unokáját, V. István Árpád-házi uralkodó dédunokáját, aki magyar királyként a Károly nevet viselte.⁶ Ha figyelembe vesszük a Bicskei érseki méltóságával kapcsolatos fenntartásokat, akkor kijelenthetjük, hogy a szertartás lényegében semmilyen tekintetben sem felelt meg a Magyar Királyságban meghonosodott koronázási szokásoknak, ami viszont az újdonsült király hatalmának törvényességét megkérdőjelezhetővé és kikezdehetővé tette.

³ Képes Krónika. Fordította Bollók János. Bp. 2004. 120., értelmezéséhez l. *Thoroczkay Gábor*: A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához. Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. In: ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. Horváth László, Laczkó Krisztina, Mayer Gyula, Takács László. Bp. 2004. 385–391.

⁴ *Lenkey Z. – Zsoldos A.*: Szent István i. m. 219.

⁵ Ákos István nádor 1303. febr. 26-án kelt oklevelét l. AO I. 52.

⁶ Károly Róbert első koronázásának körülményeire vö. *Zsoldos Attila*: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium historiae*. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmenyi Tamás, Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 412.

Károlynak balszerencséjére Bicskei Gergelyen kívül akadt még olyan támogatója, akinek személye és törekvése többekben ellenérzést keltett. Az Anjouház magyarországi trónigényét 1294. évi megválasztásától töretlenül gyámolította az a VIII. Bonifác pápa, aki hatalomra kerülését egyrészt a bíborosok Anjou-barát Orsini-pártjának,⁷ másrészt alapos kánonjogi ismereteinek köszönhetette. A jogász-pápa, aki maga kutatta fel az elődje, V. Celesztin pápa lemondásához szükséges jogszabályokat,⁸ és „előzékenyen gondoskodott” az volt egyházfőházi őrizetéről is, a pápai tekintély világi hatalommal szembeni felsőbbrendűségének évszázadokkal korábbi eszméjét élesztette újjá.⁹ Ennek értelmében – miként azt egy 1301-ben megfogalmazott bullájában a francia uralkodó felé kifejtette – a mindenkori szentatyának jogában áll királyokat felemelni és megfosztani méltóságuktól.¹⁰ Bonifác mindenestre Európa legjelentősebb uralkodóit nem vagy csak vonakodva tartotta érdemesnek kegyeire; IV. (Szép) Fülöp francia királlyal (1285–1314) végzetes viszályba sodródott, Albert német királyt (1298–1308), aki az 1298. évi göllheimi csata után Nassaui Adolf legyőzésével apja, I. Rudolf nyomdokaiba lépett, felségárulással és királygyilkossággal vádolta. Megválasztását olyannyira nem volt hajlandó elismerni,¹¹ hogy még a választófejedelmeket is a pápai ítélőszék elé idézte.¹² Az Anjoukhoz közelálló pápa Károly magyar király ügyét magáénak érezte, annál is inkább, mivel a 11. századtól datálható szentszéki álláspont szerint I. (Szent) István magyar király koronáját Szent Péternek ajánlotta fel, így a római szentegyház fejét döntési jog illeti meg a tekintetben, hogy ki üljön a Magyar Királyság trónján.¹³ Noha a pápai meggyőződést mind az Árpádok, mind a magyarországi hagyomány elutasította, Róma minden lehetséges alkalmat megragadott arra, hogy a pápai főhatalmat Magyarország felett érvényesítse.¹⁴ E tekintetben a pápa pártfogoltjának, az Anjou hercegnek magyar királyként történő elfogadása a magyarok szemében egyet jelentett volna a cseppet sem kívánatos pápai befolyás magyarországi térnyerésével. Így a magyar urak – a krónikás egyértelmű megfogalmazása szerint – „nehogy elveszítsék egy szabad ország szabadságát azáltal, hogy elfogadják az egyház által adott királyt”,¹⁵ a megürült trón betöltésére saját jelöltet szemeltek ki, még pedig II. Vencel cseh király (1271–1305) ekkor tizenhárom esztendő, szintén Vencel nevet viselő fiát. Az ifjú Vencelt, aki V. István magyar uralkodó nővérének volt

⁷ *Walter Ullmann: A Short History of the Papacy in the Middle Ages.* London 1972. 270.

⁸ *Karl-Friedrich Krieger: Die Habsburger im Mittelalter. Von Rudolf I. bis Friedrich III.* Stuttgart 2004. 94.

⁹ *Eamon Duffy: Saints and Sinners. A History of the Popes.* New Haven–London 2006. 159.

¹⁰ *Joseph Canning: Ideas of Power in the Late Middle Ages 1296–1417.* Cambridge 2011. 16.

¹¹ *Alois Niederstätter: Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter.* Wien 2004. 106.

¹² *Eduard Maria Lichnowsky: Geschichte des Hauses Habsburg I–VIII.* Wien 1836–1844. II. CCXXXI/307.

¹³ *Gerics József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól.* Magyar Könyvszemle 97. (1981) 178.

¹⁴ *Lenkey Z. – Zsoldos A.: Szent István i. m.* 135.

¹⁵ *Képes Krónika* 120.

dédunokája, vagyis leányágon kötődött az Árpádokhoz, László néven 1301. augusztus 27-én János kalocsai érsek a Szent Koronával Fehérvárott magyar királlyá koronázta.¹⁶ Noha a szertartás jogszerűsége ezúttal is megkérdőjelezhető volt, hiszen nem az esztergomi érsek végezte, úgy tűnik, az ország többsége Károllyal szemben a Lászlónak nevezett Vencel pártjára állt.

VIII. Bonifác már májusban számolt azzal, hogy a cseh Přemysl-ház komoly esélyekkel szállhat be a magyar trónért folytatott küzdelembe,¹⁷ ellenlépése nem is váratott sokat magára. Levelet intézett II. Vencelhez, melyben intette a cseh királyt, aki, így a pápa, nyilvánvaló tévedésből hozzájárult fia magyarországi megválasztásához. A fiú megkoronázását – írja tovább a szentatya – jogtalannak tekinti, mivel a szertartást a kalocsai érsek végezte,¹⁸ akit az ország helyzetének rendezése érdekében az érintett két uralkodóval egyetemben a pápai kúria elé idézett.¹⁹ VIII. Bonifác nem mulasztotta el felszólítani a cseh királyt arra sem, hogy működjön együtt azzal a Niccolò Boccasinnal, aki teljes *legatió*val felhatalmazott pápai követként már 1301 szeptembere óta a belső egyenetlenségek miatt végveszélyben jutott Magyarországon tartózkodott.²⁰

Boccasini bíboros, Ostia és Velletri püspöke a Magyar Királyság megmentésének és belső békéjének helyreállítása érdekében a magyarországi főpapokat október 25-re összehívta Budára, ahol nem sokkal korábban a két király, Károly és László is tárgyalásokat folytattak egymással.²¹ Az október végén, november elején megrendezett budai zsinaton azonban a pápai legátus kénytelen volt szembesülni azzal, hogy erőfeszítései még az álláspontok közelítéséhez is kevésnek bizonyulnak. A hivatalához görcsösen ragaszkodó Bicskei Gergely lényegében teljes mértékben elveszítette valamennyi magyarországi főpap támogatását, a kalocsai érsek, János pedig éppen ezekben a hetekben, tehát még szentszéki felelősségre vonása előtt távozott az élők sorából.²² A budai zsinat Bicskeivel kap-

¹⁶ *Zsoldos A.*: Anjou Károly i. m. 410.

¹⁷ L. a pápa 1301. máj. 13-án kelt, Vencelhez intézett levelét: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae I–IV. Opera Caroli Jaromiri Erben, Josephi Emler. Pragae 1855–1892. (a továbbiakban: RBM) II. 810.*

¹⁸ „qui auctoritatem reges Ungariae coronandi non habebat de consuetudine vel de iure” – RBM II. 814.

¹⁹ „pro bono statu dicti Regni duximus ordinanda” – Theiner I. 393.

²⁰ Boccasini követi megbízása májusban kelt I. AOkt. I. 39–42. sz.; Magyarországi jelenlét szeptembertől datálható I. AOkt. I. 72. sz., 89. sz.; „statu miserabili dicti regni, quod prohdolor in spiritalibus et temporalibus multipliciter est collapsum, et in quo undique bella fremunt” – RBM II. 815.

²¹ „de concordia facienda inter dilectos filios nobiles viros Carolum ... ac Wenceslaum ... habitum fuisse tractatum” – RBM. II. 819.

²² „praelati regni Ungariae quasi omnes communiter Strigoniensi adversabantur electo” – RBM II. 818.; „et archiepiscopus, qui coronavit regem Boemiae, propter hoc citatus erat ad curiam, set mors prevenit citacionem” – *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327) 2 Bde. Hrsg. Heinrich Finke. Berlin–Leipzig 1908. I. 112.*

csolatos tapasztalatai mindenesetre megingatták a választott esztergomi érsek iránti pápai bizalmat, ezért VIII. Bonifác utasította követét, hogy kellő körültekintéssel tájékozódjék az esztergomi érsekség vezetésére alkalmas jelölt személye felől.²³ Ugyanakkor a János halálával megüresedett kalocsai érseki szék betöltésével kapcsolatban a szentatya egyértelműen és határozottan leszögezte, hogy az érsekség sorsát illetően a rendelkezési jogot magának tartja fenn.²⁴

A pápai követ magyarországi mozgása jól tükrözi, hogy 1301 végétől Károly és hívei miként szorulnak ki az ország központi területeiről. Míg a kezdetben Esztergomban és Budán tartózkodó követ 1301 decemberében Pozsonyba tette át székhelyét,²⁵ amely III. András özvegye, Habsburg Ágnes magyar királyné révén éppen osztrák kézben volt, addig Károly egy Buda elleni sikertelen támadást követően visszatért az őt korábban is támogató déli területekre megfogadva, hogy a kormányzást megszerzendő (*regimine assequendo*) és a főurak cselvetését elkerülendő (*astutias et insidias ... euadere posses*) kész naponta száz Miatyánkot és Üdvözlőgyvet elmondani (*decendis oratione Dominica et Angelica Salutatione*).²⁶ Buda, az ország fővárosa László (Vencel) kezébe került, Esztergom várát pedig a Přemysl párti Kőszegi János (másként Iván) nádor, soproni ispán hódoltatta és komoly pénzüsszeg fejében átadta László (Vencel) királynak, aki a vár élére a család hű emberét, Zdislav Měšecet állította.²⁷ Az újdonsült esztergomi várnagy a morvaországi Uherské Hradiště polgára volt,²⁸ s a ragadványnevéül szolgáló *měšec* vagyis 'erszény' kifejezés azt is sejteti, hogy anyagi támasza lehetett a cseh koronának a magyarországi kaland alkalmával is. Měšec esztergomi várnagyként nem bánt kesztyűs kézzel az esztergomi egyházzal, a káptalan javait lefoglalta, és gazdasági kiváltságait súlyosan sértette.²⁹ Vencel cseh király mégsem volt elégedett fia sorsának alakulásával, s az a hír járta, miszerint megbánta, hogy a Magyar Királyság belügyeibe beavatkozott.³⁰ A cseh király családottsága abból a közismert tényből fakadhatott, hogy tudniillik a magyar urak

²³ „a nobis te diximus praesentialiter informandum, videlicet ut de praeficiendo eidem ecclesiae praefato electo vel alio, si ad eam alium eligi vel postulari contingeret, te intromittere non deberes, ... ac volumus ut ad id sine nostra licentia speciali non apponas ulla tenus manum tuam” – RBM II. 818.

²⁴ Theiner I. 390.

²⁵ Az AOklt. ide vonatkozó kéltézésci: az utolsó Pozsonyból 1302. jún. 3. (I. 230. sz.), az első Bécsből 1302. júl. 18. (I. 250. sz.)

²⁶ CDH VIII/1. 370–371.

²⁷ A magyarországi forrásokban neve Mesych dictus Sdyzlaus illetve Zdyzlaus alakban fordul elő, l. CDH VIII/1. 118. A cseh forrásanyagban 1298-ban szerepel birtokadományozásnál tanúként Sdzizlao dicto Meschitz néven, l. RBM II. 769.

²⁸ Měšec származásáról l. *Vratislav Vaníček: Velké dějiny zemí koruny české* III. 1250–1310. Praha 2002. 305.

²⁹ Vencel cseh király azonban hűséges szolgálataíért 1303. ápr. 22-én a morvaországi Hluk mezővárosát adományozta a hazatérő polgárnak, l. RBM II. 841.

³⁰ „ex aliquorum relationibus et conjecturis versimilibus percepisti ... Wenceslaum regem Boemiae illustrem, de inchoatis et attentatis per ipsum super regnum Ungariae praelibato non modicum poenitere” – RBM II. 818.

„egyetlen várat, egyetlen méltóságot vagy tisztséget, egyetlen királyi jogot sem adtak meg” fiának, miként egyébként Károlynak sem, vagyis csupán névleg tekintették mindkét uralkodót királynak.³¹ A tényleges hatalmat ugyanis az a néhány család kívánta gyakorolni, amelyik az elmúlt évtizedekben a központi hatalom rovására gyarapítani tudta birtokaikat és III. András halálakor immár országrésznyi területek felett rendelkezett. Ezen urak saját tartományaikban a király képében léptek fel, vagyis gyakorolták a mindenkori uralkodót megillető felségjogokat, nemesi címet adományoztak, törvénykeztek, avagy önálló külpolitikát folytattak.

VIII. Bonifác pápa sem lehetett maradéktalanul elégedett védenccé, Károly király helyzetének alakulásával, mielőtt azonban a magyarországi hatalmi válságban ítéletet mondott volna, egy másik világi uralkodó jogigényének ügyében kellett döntenie. 1303. április 30-án a szentatya majd ötévnyi határozott elutasítás után késznek mutatkozott Habsburg Albert német király hatalmát elismerni, s császárrá koronázásától sem zárkózott el, amennyiben a német király követi olyan engedményeket tesznek neki, amellyel lényegében elismerik, hogy a német-római király szolgálja és közvetlen alattvalója a szentatyának.³² I. Albert elfogadta a számára megalázó feltételeket, s így már senki sem gördíthetett akadályokat az elé, hogy apja után kis kihagyással második Habsburg-házi hercegként állhasson a birodalom élén. A magyar trónviszályban érdekelt felek ügyében a szentatya egy hónappal később, május 31-én döntött. A pápai kúria elé idézett Mária nápolyi királyné személyesen jelent meg, míg Károlyt a győri, zágrábi, veszprémi püspökök társaságában az 1302-ben megválasztott új Anjou-párti kalocsai érsek, István képviselte.³³ A magyarországi prelátsukat a nyilvánvalóan szintén Károly pártján álló esztergomi, váci és vasvári prépostok, illetve az erdélyi főesperes is elkísérték.³⁴ A tekintélyes magyarországi Anjou-delegációhoz képest a cseh fél küldöttsége csalódást keltően szerény volt. Vencel cseh király és fia követek, két pap, valamint egy világi jogász útján üzenték meg a pápának, hogy nem kívánnak pereskedni a Magyar Királyság feletti hatalmukat illetően, hiszen az ifjú Vencelt a magyarok egyhangúlag és kánonjogilag választották királlyá.³⁵ Ismerve a szentszék korábbi álláspontját, valójában senkit sem ért meglepetésként VIII. Bonifác és a bíborosok testületének ítélete, miszerint a magyar uralkodók öröklés útján és nem választással kerülnek hatalomra, ezért mivel Mária királyné és unokája, Károly közelebbi örökösök (*propinquior erat successor et*

³¹ Képes Krónika 121.

³² *Krieger, K-F.*: Die Habsburger i. m. 98.

³³ Theiner I. 398.

³⁴ Theiner I. 395.

³⁵ „in regem Ungariae concorditer et canonice proponebat electum” – CDH VIII/1. 207. Az oklevél helyes kiadási éve 1306. aug. 10., mivel benne III. Vencelt még élő királyként említik: „negotium quondam Wenceslai eiusdem regis filli nunc viventis”. Vö. AOKl. II. 221. sz. (1307. évi keltezéssel).

haeres) inkább jogot formálhatnak a magyar trónra.³⁶ A döntés értelmében kiadott pápai bulla megvonta Lászlótól (Venceltől) a királyi cím használatának jogát és a neki tett eskü alól VIII. Bonifác mindenkit felmentett, ugyanakkor nyilvánította, hogy az alattvalók engedelmissége, adója Károlyt illeti, s kiközösítés büntetését helyezte kilátásba azon főpapok, papok, szerzetesrendek és világiak számára, akik ellene fordulnának.³⁷ A kalocsai érsek vezette követség teljes elégedettséggel távozhatott a pápa székhelyéül szolgáló Rómához közeli Anagniból. Június 11-én már Nápoly környékén jártak, mikor utolérte őket a szentatya levele, melyben az érsek és a zágrábi püspök azt az utasítást kapta, hogy gondoskodjanak a kúria ítéletének csehországi kihirdetéséről is.³⁸ Károly követei útjuk során természetesen a magyar király nagyapjának, a nápolyi uralkodónak pártfogó támogatását sem nélkülözték, II. Károly biztosította számukra tengeren történő hazaútjukat is. A küldöttséget szállító apuliai révészek június végén hagyták el Itália partjait, s közel egy hónapnyi hajóút után érkeztek meg a Magyar Királyság területére.³⁹ Így VIII. Bonifác májusi bulláját Magyarországon július utolsó előtti napján kezdték hivatalosan kihirdetni, a kalocsai érsek és Mihály zágrábi püspök utasítására előbb a császmái, majd a boszniai és a bácsi káptalan előtt tették közzé.⁴⁰ A szentszéki kúria ítéletét az egyébként is Anjou-párti déli területeken kívül kizárólag Fehérvárra és Erdélybe küldték el.⁴¹ A pápai döntés és az engedetlenek számára kilátásba helyezett tilalom ellenére a Magyar Királyság területén többen maradtak a cseh László (Vencel) pártján, aki továbbra is az ország központjának tekinthető Budán tartotta fenn székhelyét. Tudjuk, hogy Sopron városa még ezt követően is őt tekintette Magyarország uralkodójának,⁴² akárcsak az egri káptalan,⁴³ vagy a királyság legtekintélyesebb tartományurái közé tartozó Kőszegiek. Fontos hangsúlyozni tehát, hogy a Přemysl-ház helyzete a pápai döntés után sem vált Magyarországon tarthatatlanná, sőt egy kis atyai segítséggel akár hosszútávon fenntartható is lett volna.

A szentszék május 31-i döntéséről VIII. Bonifác még ugyanezen a napon értesítette a nem sokkal korábban kegyébe fogadott német királyt, majd június

³⁶ „regnum ipsum Ungariae successionis iure provenit, et electionis suffragio arbitrioque non defertur” – CDH VIII/1. 210.

³⁷ Theiner I. 402. Az oklevél magyar fordítását I. Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Bp. 1988. 59–61.

³⁸ CDH VIII/1. 132–133.

³⁹ Magyar diplomacziái emlékek az Anjou korból I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp. 1874–1876. (a továbbiakban: Dipl. Eml.) I. 170.

⁴⁰ A császmái kihirdetés: Theiner I. 402–403. (1303. júl. 30.), a boszniai: uo. 403. (1303. aug. 6.), a bácsi: uo. 403–404. (1303. aug. 10.).

⁴¹ Fehérvári kihirdetése: Theiner I. 404. (1303. aug. 12.), az erdélyi kihirdetésre l. CDH VIII/1. 133–135.

⁴² Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Szerk. Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, Ipolyi Arnold. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) II. 26.

⁴³ DL 90 463.

közepén külön levélben kérte Albertet és fiát, Rudolfot, Ausztria herceget, hogy minden tőlük telhető segítséget adjanak meg az Anjou hercegnek,⁴⁴ aki egyéb iránt anyai ágon Rudolf unokatestvére volt.⁴⁵ Ezt követően Károly maga is többször fordult előbb a váradi, majd a zenggi püspök és más világi követe útján nagybátyjához segítségért.⁴⁶ A Habsburg rokonok részéről érkező, csehek elleni segítségnyújtás azonban csak akkor valósulhatott meg, ha a birodalomnak, illetve a Habsburgoknak érdekében állt a Cseh Királysággal történő szembefordulás. Albert német király viszonya II. Vencel cseh királlyal alapvetően jónak nevezhető, hiszen II. Vencel választófejedelemként 1298-ban maga is Albertet támogatta,⁴⁷ a pápához írott külön levelében is elismerte, hogy a Róma által akkoriban árulónak és királygyilkosnak tartott Habsburgot német királynak tekinti.⁴⁸ Albert cserébe nem akadályozta II. Vencel Lengyelországgal kapcsolatos terjeszkedő politikáját, sőt 1300 júniusában biztosította számára a cseh kézre került lengyel területeket.⁴⁹ Elfogadta azt is, hogy birodalmi alattvalóját 1300 augusztusában lengyel királlyá koronázzák. Nem emelt szót az ellen sem, hogy keleti szomszédja 1301-től Magyarországra is megpróbálja hatalmát kiterjeszteni. Albertnek ugyanis ezekben az években szüksége volt a cseh király támogatására, hiszen egyrészt Róma még nem ismerte el uralmát, másrészt 1300-ban a Rajna-menti választófejedelmek szövetségre léptek Alberttel szemben. Birodalmi ellenfeleit Albert csak háborúval tudta megfékezni, az 1302. évi döntő győzelméhez II. Vencel cseh király segédcsapatai is hozzájárultak.⁵⁰

1303-ban azonban elérkezettnek látszott az idő, a Přemyslk túlzó hatalmának megtörésére. Albert mint német király olyan területi és anyagi követelésekkel fordult a cseh uralkodó felé, amelyekről maga is tudta, hogy Vencel számára vállalhatatlanok, így szövetségük felbomlásához vezet.⁵¹ A Cseh Királyság elleni támadásra II. Vencel szinte maga kínálta fel az alkalmat, mikor 1304 júniusában,⁵² hogy „megszilárdítsa saját fia hatalmát a magyarok felett” nagyszámú fegyveres kíséretében Magyarországra érkezett.⁵³ Először az Esztergommal szemben fekvő Kakat révjénél vert tábort, majd a Dunán átkelve megfutamította az esztergomi érseket, megerősítette a cseh kézen lévő esztergomi várat,⁵⁴ és Visegrádot.⁵⁵ Bu-

⁴⁴ CDH VIII/7. 29.; Theiner I. 401.

⁴⁵ Habsburg Clementia és Albert testvérek voltak.

⁴⁶ CDH VII/5. 376–377.; AO. I. 80–82.

⁴⁷ *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. II. CCV/87.

⁴⁸ *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. II. CCXII/138.

⁴⁹ *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. II. CCXXVII–CCXXVIII/280.

⁵⁰ *Krieger, K-F.*: Die Habsburger i. m. 100.

⁵¹ *Krieger, K-F.*: Die Habsburger i. m. 101–102.

⁵² Vencel 1304. máj. 23-án még Brünnből keltez, l. Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I–XV. Hrsg. Antonín Boček, Josef Chytil, Peter von Chlumecký, Vincenc Brandl, Berthold Bretholz. Olmütz–Brünn 1835–1903. (a továbbiakban: CDM) VII. 160. sz.

⁵³ Károly Róbert emlékezete i. m. 64.

⁵⁴ CDH VIII/1. 169–171., 183–190.

⁵⁵ CDH VIII/1. 182.

dára érkezve azonban Vencel hamar eltántorodott eredeti szándékától. A stájer, másként osztrák rímes krónika beszámolója szerint, miközben titkon fiával együtt történő távozásukat tervezte, a Budára hívott magyar előkelőket arról igyekezett meggyőzni, hogy Károly országból történő kiűzésére készül, s mikor a magyarok bizalmát megnyerte, azzal a kívánsággal állt elő, hogy a következő egyházi ünnep alkalmával szeretné látni fiát, amint a szent mise magyar királyi ornátusban vonul be. Így kerültek elő az addig szakráriumban őrzött királyi jelvények, melyeket magára öltve László (Vencel) megjelent a templomban, amely elé a mise közben a cseh király kapuk előtt táborozó katonái felsorakoztak, s mikor a mise végéhez közeledett, a koronával a fején távozó ifjút gyorsan lóra ültették és szállására kísérték. A szertartás végeztével a cseh király felségesen megvendégelte a Budán tartózkodó urakat és főpapokat, majd ajándékokkal halmozta el őket. Ezt követően Vencel az osztrák területek felől országát fenyegető veszélyre hivatkozva a már útrakész kíséretével és fiával felkerekedett és elhagyta Budát.⁵⁶ Mielőtt Morvaország területére léptek volna, utolérte őket a győri püspök, kérve a cseh királyt, hogy a magyar koronázási jelvényeket ne vigye ki az országból. A Károly-párti főpap szavaira Vencel haragosan azt válaszolta, senkit sem illet az jobban, mint a királyt, aki nem más, mint az ő fia.⁵⁷

A csehek távozásának pontos időpontja nem ismert, annyi bizonyos, hogy László (Vencel) július 7-én még Budán tartózkodott, II. Vencel pedig szeptember 22-én már újfent Prágában keltezte okleveleit.⁵⁸ A beszámoló alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a cseh király eredeti szándékai szerint valóban fia magyarországi hatalmának megerősítése miatt érkezett Budára, távozásuk körülményei azonban mindenképpen arra engednek következtetni, hogy II. Vencel magyarországi tartózkodása alatt értesült valami olyan eseményről, amely nem csupán a Cseh Királyságot, de Budán tartózkodó fiát is veszélyeztette, így sietve, de nem üres kézzel hazatért. Mi lehetett az a váratlan esemény, amely keresztülhúzta eredeti terveit? Aligha nem az, hogy a Délvidéket hátrahagyó Károly augusztus 24-én a Habsburg kézen lévő Pozsonyban szövetségre lépett unokatestvérével, Rudolf osztrák herceggel.⁵⁹ A megállapodáshoz csatlakoztak a legjelentősebb magyarországi főpapok,⁶⁰ és a megállapodást aláírta tucatnyi világi előkelő, akiknek többsége korábban is Károly oldalán állt, vagyis a szövetséget nem a korona elrablásának híre sarkallta. Néhány nappal később Albert római király, aki éppen Morvaország elleni hadjáratára készült, felszólította Magyarország püspökeit és

---

⁵⁶ Ottokars Österreichische Reimchronik. Hrsg. Joseph Seemüller. Hannover 1890–1893. (a továbbiakban: Reimchronik) 1090–1092.

⁵⁷ Reimchronik 1095–1096.

⁵⁸ HO II. 26.; RBM II. 871.

⁵⁹ CDH VIII/1. 158–159.

⁶⁰ CDH VIII/1. 160–161.

báróit, hogy fegyverekkel segítsék az osztrák herceget.⁶¹ Az alsó-ausztriai Zwettl ciszterci apátságában keletkezett feljegyzések szerint Károly és Rudolf lényegében egy időben indított támadást a Cseh Királyság ellen, míg Rudolf a cseh és morva határ menti területeket rabolta és gyűjtögette, addig unokatestvére, létszámát tekintve erősen túlbecsült, állítólagosan húszezer fős seregével, igen sok foglyot ejtve és zsákmányt szerezve Znojmoig jutott.⁶² A szeptember 8-án Linzbe érkező Albert király Csehország ellen induló birodalmi seregeinek egy része a felső-ausztriai Freistadtnál gyülekezett, míg maradéka, így például a rajnai palotagróf vezette haderő Budweissnél állomásozott, ahol a tervek szerint egyesültek volna Rudolf és Károly Weitra és Gmünd között gyülekező seregeivel.⁶³ Miután a Znojmoból Gmünd felé tartó magyarokból és kunokból álló sereg Alsó-Ausztria északi területeit is végigrabolta, egyéb elbeszélő források tanúsága szerint a kunok arra hivatkozva, hogy Szent Mihály napjánál tovább nem táboroznak, zsákmányaikkal és foglyaikkal Magyarország felé kívánták venni az irányt,⁶⁴ Albert király megparancsolta nekik, hogy a sereget oszlassák fel és foglyaikat bocsássák szabadon. A római király kérésének ellenszegülő magyarokkal Rudolf herceg számolt le a Zwettl közelében fekvő Altenburgnál október 2-án.⁶⁵ Az eset azt valószínűsíti, hogy az Európa legjelentősebb ezüstmányját,⁶⁶ Kuttenberget (Kutná Hora) október 18-án ostrom alá vevő római király seregében a kunok már nem voltak jelen a magyar segédcsoportok között. A csehországi hadjáratban azonban részt vett Csák Máté nádori is,⁶⁷ akit egy Károlytól és támogatóitól független szerződés kötött a Habsburgokhoz.⁶⁸ S Csehország területére eljutott az ifjú Károly is, aki élete első idegenben vívott hadjárata alkalmával, Kuttenberg alatt (*ante civitatum Kothunbania*) a városból kirontó csehek ellen küzdve, lováról leesve (*de equo suo deiectum*) igen közel került ahhoz, hogy a magyarországi interregnum történetét rövidre zárja.⁶⁹

A Habsburg–Anjou rokon szálakkal erősített cseh ellenes összefogás eredményeként, a Magyarországra visszatérő Károly megszabadulva vetélytársától akár uralkodni is elkezdhetett volna, ehhez képest a király 1305-ben teljesen eltűnik a

⁶¹ RBM II. 870. – Albert levelében a Duna partján álló Neuburgot jelöli meg legutóbbi tartózkodási helyeként, ami azt jelenti, hogy a levél aug. 20. és szept. 8. között született, hiszen a király az előbbi időpontban még Nürnbergben, az utóbbiban már Linzben volt, v. ö. *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. II. CCLI–CCLII/454., 457.

⁶² Károly Róbert emlékezete i. m. 65.

⁶³ Uo. 65.; RBM II. 871.

⁶⁴ *Pór Antal*: Trencsényi Csák Máté 1260–1321. Bp. 1888. 58–59.

⁶⁵ Károly Róbert emlékezete i. m. 65. A Pór által hozott okt. 20-i dátum a német-óvári ütközetre valószínűleg téves, vö. *Pór A.*: Csák Máté i. m. 59.

⁶⁶ Kuttenberg ostromának időpontjára l. *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. II. CCLII/457.

⁶⁷ CDH VIII/1. 343.

⁶⁸ *Pór A.*: Csák Máté i. m. 55.

⁶⁹ AO I. 190–191.

forrásokból. Későbbi utalásokból következtethetünk arra, hogy hosszabban időzött az ország északi régiójában, Szepes megyében, ahol megtörtént a még cseh kézen lévő Szepesvár visszafoglalása,⁷⁰ s talán a csehek távozása után újra Kőszegi Iván (János) kezére került Esztergomvár is ebben az évbe kerülhetett Károly kezére.⁷¹ A Habsburgok a kudarcba fulladt csehországi hadjárat után nem kötöttek békét a csehekkel, sőt 1305 késő tavaszán újabb hadjáratra készültek ellenük,⁷² ezt azonban II. Vencel június 21-én bekövetkezett halála hiúsította meg. Augusztus 18-án Nürnbergben a német király feloldotta a Přemysl-dinásztival kapcsolatos birodalmi büntetést, és a trónon apját követő III. Vencellel (1305–1306) szemben lemondott minden területi követeléséről és a kутtenbergi ezüstbányákból származó részesedéséről. Az így született béke hangsúlyozza, hogy Albert nem csupán az újdonsült cseh uralkodóval, de annak segítőivel és támogatóival is kibékül. Ezek között a támogatók között első helyen szerepel a két alsó-bajorországi herceg neve, III. Ottóé és fivéréé, I. Istváné.⁷³

Az alsó-bajorországi hercegek a Habsburg-ellenességéről hírhedt XIII. Henrik bajor hercegnek és V. István magyar király nővérének, Erzsébetnek voltak fiaai, vagyis anyai ágon ők is rokonságban álltak a magyarországi Árpád-házzal. Ennek tudható be, hogy a *Cronica de Ducibus Bavariae* szerint 1301-ben az Anjou-ellenes magyar urak először III. Ottónak ajánlották fel a magyar koronát, aki azonban visszautasította a felkérést,⁷⁴ így esett a választás a cseh uralkodó fiára. A forrás szerint nyughatatlan és harcias (*vir strenuus et bellicosus*) Ottó örökölte apja politikáját. Az 1298. évi göllheimi csatában Nassaui Adolf oldalán harcolt, s I. Albert német királlyá választása után is megrögzött ellensége maradt a Habsburgoknak.⁷⁵ Ezért is kötött ki 1304-ben végül fivérével együtt II. Vencel oldalán, aki seregei fővezérévé nevezte ki.⁷⁶ Ottó az 1305-ben megkötött béke után sem nyugodott meg, folytonosan kereste a lehetőséget, hogy kárt okozzon délkeleti szomszédjainak.

II. Vencel halálával a lengyel és cseh trónt megöröklő III. Vencel kész volt lemondani szövetségese javára uralma leggyengébb láncszeméről, a Magyar Királyságról. Ottó Prágából megszerezve a magyar koronázási jelvényeket, készen állt arra, hogy a megmaradt Vencel-pártiak vagy esetleg az erdélyi német ajkú

⁷⁰ HO I. 101–102., magyar fordítása: Károly Róbert emlékezete i. m. 67. Továbbá *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Ed. Vincent Sedlák. Bratislava 1980–1987. (a továbbiakban: Reg. Slov.) I. 231–232.

⁷¹ Reg. Slov. I. 191.

⁷² *Wittelsbachische Regesten von der Erwerbung des Herzogtums Baiern (1180) bis zu dessen erster Wiedervereinigung (1340)*. Von Johann Friedrich Böhmer. Stuttgart 1854. 57.

⁷³ *Lichnowsky, E. M.*: *Geschichte des Hauses Habsburg* i. m. II. CCLVI/494.

⁷⁴ *Cronica de ducibus Bavariae*. In: *Bayerische Chroniken des XIV. Jahrhunderts*. Hrsg. Georg Leidinger. Hannover–Leipzig 1918. (a továbbiakban: *Cronica*) 151.

⁷⁵ *Ludwig Holzfurtner*: *Die Wittelsbacher. Staat und Dynastie in acht Jahrhunderten*. Stuttgart 2005. 65.

⁷⁶ *Pór A.*: Csák Máté i. m. 61.

szászok legcsekélyebb hívószavára Magyarországra érkezzon, s Alsó-Bajorország, a Magyar, valamint a Cseh Királyság irányából három tűz közé szorítsa a Habsburgokat. A cseh uralkodó 1305. október 10-én használta utoljára a magyar királyi címet,⁷⁷ s az elbeszélő források alapján úgy tűnik, hogy Ottót 1305. december 6-án koronázták magyar királlyá a veszprémi és a csanádi püspökök.⁷⁸ A koronázási szertartás aligha lehetett több a bajor herceg számára előadott színjátéknál, melynek célja a Szent Korona visszaszerzése és fehérvári őrzési helyén történő újbóli elhelyezése lehetett. A szertartást végző főpapok személye jelentett garanciát a törvényesnek nem tekinthető koronázásra, ráadásul Benedek veszprémi püspök olyannyira Károly híve volt, hogy 1303. május 30-án Anagninban a pápai ítélőszék előtt egyike volt az uralkodót képviselőknek. Kevesebbet tudunk Antal csanádi püspökről, minorita rendi szerzetesről, de azt bizonyosan, hogy Boccasini pápai legátus magyarországi munkáját mindvégig segítette.⁷⁹ Arra valószínűleg senki nem számított, hogy Ottó a koronázása után nem kíván megválni hatalmi jelvényeitől, s ünnepnapok alkalmával, a krónikás rosszálló megjegyzése szerint, azzal próbálja meg oldalára állítani az amúgy is Károly ellenes budaiaikat, hogy fején a Szent Koronával parádézik a város utcáin és terein.⁸⁰

1306. augusztus 4-én végveszélybe kerültek Ottó tervei; a lengyelországi hadjáratra induló III. Vencelt Olmütnél meggyilkolták, halálával férfiágon kihalt a Přemysl-dinasztia, és az alsó-bajorországi herceg elveszítette szövetségét. Ráadásul V. Kelemen pápa éppen ezekben a napokban hozott állásfoglalása szerint azokkal szemben, akik Magyarországra Károly ellenében Ottó herceget behívták, ugyanazon büntetést kívánja alkalmazni, melyet elődje, VIII. Bonifác kilátásba helyezett.⁸¹ További fenyegetettséget jelentett Ottó számára, hogy I. Albert német uralkodó a Cseh Királyságot a birodalomra visszaháramló választófejedelemségnek tekintette, s mint ilyet, szerette volna még augusztusban biztosítani fia, Rudolf osztrák herceg számára. Némi reményt kelthetett, hogy a cseh előkelők többsége a Habsburgok helyett inkább III. Vencel sógorát, Henrik karintiai herceget támogatta a cseh korona megszerzésében, akit az elhunyt király a lengyelországi hadjárat idejére amúgy is kormányzónak nevezett ki. Míg a német király az 1306. esztendő második felét azzal töltötte, hogy fiával, Rudolfal újabb csehországi hadjáratra vonult, s Prágát ostrom alá véve igyekeztek nyomást gyakorolni a csehekre,⁸² Ottó ki nem mozdulva a Magyar Királyság központi területeiről, Budán és Pest környékén várta a fejleményeket.⁸³ Októberre eldőlt, a bajor herceg félelmei beigazolódtak, Henrik karintiai herceg el-

⁷⁷ RBM II. 888.

⁷⁸ Cronica 151.

⁷⁹ Reg. Slov I. 51–52.; CDH VIII/1. 98–99.

⁸⁰ Képes Krónika 122.

⁸¹ RBM II. 907.

⁸² *Krieger, K-F.*: Die Habsburger i. m. 104–105.

⁸³ CDH VIII/1. 199–201.

menekült Csehországból, s a Habsburgok megszerezték a Přemysl örökséget, ezzel kezükben egyesültek az osztrák tartományok, a Cseh Királyság, a Meissen-i Örkörség, Eger (Cheb) és Pleissen, valamint Szilézia és Lengyelország egyes területei. 1306 végére Ottó terve, a Habsburg területek bekerítése, nem csak megbukott, de visszafelé sült el, hiszen Alsó-Bajorország délkeleti és északkeleti területei teljes hosszában Habsburg birtokokkal lettek határosak, akárcsak a Magyar Királyság nyugati és északi határvonalai. A cseh trón megszerzését követően az osztrák tartományok I. Albert fiatalabb fiára, Frigyesre szálltak. Frigyes osztrák herceg nem mulasztotta el apja és bátyja nevében biztosítani a magyar előkelőket és főpapokat arról, hogy a Habsburgok továbbra sem hagyják cserben Károlyt, s lényegében a magyaroktól is ezt remélik.⁸⁴

Ottó számára, miután a Habsburgok elzárták birodalmi területeitől, elérkezett az idő, hogy kimozduljon Budáról és szövetségeseik után nézzen. Nem véletlen, hogy az alsó-bajorországi herceggel kapcsolatos forrásokban, például a bajor hercegek korábban emlegetett krónikájában is, a magyarországi tartózkodás idején felmerül a házasságkötés lehetősége,⁸⁵ amely a korszak szokásainak megfelelően katonai és politikai szövetség létrejöttét jelentette. 1307 elején Ottó Erdély irányába indult el, valószínűleg hitelt adhatunk annak a feltételezésnek, hogy az erdélyi vajda lányával kötendő frigy céljából. Erdély ura, Magyarország egyik legtekintélyesebb tartományura, akinek kiközösítését a Károllyal szembeni makacs ellenállása miatti a pápa 1306 végén kezdeményezte,⁸⁶ minden szempontból ideális szövetséges lehetett volna Ottó számára a Habsburg–Anjou párttal szemben. A szövetség terve azonban, nem tudni miért, zátonyra futott, Ottót és a Szent Koronát Kán László erdélyi vajda egyik várába zárták, előbbi rövid időn belül, valószínűleg 1307 nyarán kiszabadult. Erre az időszakra azonban már Buda Károly kezére került,⁸⁷ s az is eldőlt, hogy új pápai legátus érkezik Magyarországra Károly ügyének rendezése érdekében,⁸⁸ sőt az októberben tartott rákosi országos gyűlésen megjelent magyar főurak Károlyt egyhangúlag uralkodójuknak ismerték el.⁸⁹ Az 1307. év a csehországi eseményekben is újabb váratlan fordulatot hozott. 1307 júliusának elején meghalt Rudolf cseh király (1306–1307); a cseh urak megszegve korábban tett esküjüket – nevezetesen, hogy Rudolf örökös nélküli halála esetén legidősebb élő fivérét választják uralkodójukká –, ismét Henrik karintiai herceg oldalára álltak.⁹⁰ Albert német király nem késlekedett fia, Frigyes osztrák herceg érdekeiért síkra szállni, hadjáratot indított Csehországba, amely azonban 1307 végén kudarccal zárult. Míg a német

⁸⁴ CDH VIII/1. 377–379.

⁸⁵ Cronica 151.

⁸⁶ DF 277 259.

⁸⁷ DL 40 308.

⁸⁸ Theiner I. 415–417.

⁸⁹ CDH VIII/1. 221–223.

⁹⁰ *Krieger, K-F.*: Die Habsburger i. m. 106–107.

király visszatért a birodalomba, hogy a tél folyamán erőt gyűjtsön a következő csehországi hadjáratához, a csehek Albert birodalmi ellenfeleihez fordultak segítségért. Elsőként Ottó alsó-bajorországi herceget keresték fel,⁹¹ aki előtt az 1307. év második felének eseményei új reményt csillantottak fel egy Habsburgok feletti győzelemre. Valószínűleg még 1307 végén keleti irányú kerülő úton elhagyva Erdélyt és a Magyar Királyságot, szövetségre lépett a Piastok sziléziai ágából származó, katonailag igen aktív III. Henrik glogauai herceggel, eljegyezve annak lányát, Ágnest, majd 1308 februárjában visszatért Alsó-Bajorországba.

Ottó távozásával a Magyar Királyságban Károly maradt az egyedüli királyjelölt, törvényes koronázása ezt követően már csak azon múltott, mikor sikerül az erdélyi vajdától visszaszerezni a Szent Koronát. Magyarországi hatalmának megszilárdításában és az ellenkirályok félreállításában külső támogatóinak és egyszerűen rokonainak, a Habsburg-hercegeknek diplomáciai ügyessége és katonai ereje nélkülözhetetlenek bizonyultak.

---

⁹¹ *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. II. 280.

Még egyszer Zách Felicián merényletéről

Zách Felicián 1330. április 17-én végrehajtott merényletéről már több tanulmány is született. A 19. század végén hosszabb vita bontakozott ki arról a kor-szak neves történészei között, hogy a gyilkossági kísérlet oka Zách Klára megbecstelenítése volt-e vagy Felicián öntudatlan és örült felindulása. Jómagam tíz évvel ezelőtt megjelent írásomban próbáltam választ keresni arra, hogy hirtelen felindulásból elkövetett tett vagy szervezett összeesküvés eredménye volt-e a merénylet, és a Palásti testvérek kivégzésére alapozva az utóbbit tartottam valószínűnek.¹ Beihuber Ádám nemrégiben egy újabb cikket szentelt a témának, felvetve azt a gondolatot, hogy Felicián alkoholos befolyásoltság alatt követte el tette.² Joggal merülhet tehát fel a kérdés, érdemes-e még bármit is írni a merényletről, hiszen gyakorlatilag már minden szempontból megvizsgálták ezt a szerencsétlen tettet, és minden lehetséges indítékot figyelembe vettek. És bár valóban sokan és sokfélét írtak már 1330. április 17-ről, de egyetlen tanulmányban sem vizsgálták még Zách Felicián Csák Máté halála utáni életét, azaz az 1321 és 1330 között, I. Károly híveként eltöltött időszakot, és nem esett szó még a merénylet utáni birtokelkobzásokról sem. Kubinyi Ferencz több, mint száz évvel ezelőtt megjelent tanulmányát³ és Karácsonyi János nemzetségekről szóló alapművét⁴ leszámítva nem dolgozták még fel a Zách nemzetség történetét sem. Minthogy napjainkban már szinte teljes egészében elérhetőek regeszta formátumban az I. Károly uralkodása alatt kiadott oklevelek,⁵ sőt az Országos Levéltár digitális adatbázisának köszönhetően az eredeti oklevelek nagy többsége is könnyen hozzáférhető,⁶ így olyan adatok is előkerültek, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét. Jelen tanulmányunkban tehát Zách Felicián származását, pá-

---

¹ *Tóth Krisztina*: Hirtelen merénylet vagy szervezett összeesküvés? (Újabb adatok Zách Felicián merényletéhez). *Turul* 76. (2003) 47–51. A Zách nembeli Felicián merényletére vonatkozó korábbi szakirodalom összefoglalásával.

² *Beihuber Ádám*: Borcseppek a kardélen. *Gondolatok Záh Felicián merényletéről*. *Sic itur ad astra* 18. (2006) 109–125.

³ *Kubinyi Ferencz*: A Záh és Zák nemzetség. *Turul* 21. (1903) 12–29., 70–76.

⁴ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. 1053–1061.

⁵ AOkt. I–XV.; XVII.; XIX–XX.; XXIII–XXVII.; XXXI.

⁶ *Collectio Diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL–DF 5.1) 2009. (<http://www.mol.arcanum.hu/dldf>)

lyafutását és a merénylete után történt birtokelkobzásokat vizsgálva próbálunk választ találni arra a kérdésre, hogy mi is történt valójában 1330. április 17-én.

A Zách nemzetség Nógrád megye ősi nemzetségei közé tartozott, amely valószínűleg még az államszervezés idején szerzett itt birtokot. Györffy György szerint a birtokszerző ős a határvédelem céljából ide telepített székelyek egyik vezetője volt.⁷ A nemzetség már a 12. század végén több ágra szakadt, az első ismert birtokosztály a családtagok között még 1227 előtt megtörtént. A nemzetségnek éltek ekkor már tagjai a Nógrád megyei Hartvánban, Pálfalván, Keszin és Gergén. A nemzetségbe tartozó Tordas fiai bejáratosak voltak a királyi udvarba, Tordas veje, Verébi Hencze pedig a bolgár királynál járt diplomáciai kiküldetésben, valószínűleg II. András megbízásából.⁸

A Zách Felicián merénylete után történt birtokelkobzásokat vizsgálva úgy tűnik, hogy a Zách nemzetség központja, és talán első birtoka a Nógrád megye déli részén található (Karancs)ság és Lapujtó volt. Ez a két település ugyanis mind a Feliciántól elkobzott birtokok, mind a nemzetség más ágaitól elvett birtokok közt szerepel, így feltételezhetjük, hogy a nemzetség minden tagjának volt itt birtokrésze.⁹ A Ságón álló apátság a Záchok nemzetségi monostora lehetett.¹⁰ Felicián közvetlen őseinek birtokai Nógrád megye északi részén, Kis-Hont megye határán voltak. 1332-ben, Felicián birtokainak elkobzása során ugyanis a Nógrád megyei birtokok közt csak a már említett Lapujtót és Ságot, valamint Poltárt és a szomszédságában elterülő Brezót, Tenketeleket, Polihná, Eleztyént és Mátyásteleket sorolja fel az oklevél.¹¹ Poltáron egyébként Felicián malmot is működtetett.¹²

A Nógrád megyei birtokok mellett igen nagy területet kaptak a Záchok Gömör megyében is. A birtokszerző Pál fia Mikó lehetett,¹³ aki a 13. század elején II. András udvarában szolgált, esetleg magasabb méltóságot is elért. Csak így magyarázható, hogy 1220 és 1235 között a kezére került a Gömör megyei Csetnek és Jolsva patak közti terület, amely addig a Gömör várához tartozó hatalmas és megszakíthatatlan várbirtok része volt.¹⁴ A Záchok mellett még a Miskolc nemzetségbe tartozó Domonkos nyert itt adományt, Pelsőcöt és a hozzá tartozó bir-

⁷ Györffy, Föld. IV. 216.

⁸ ÁUO VI. 445.

⁹ Zách Feliciántól elvett Nógrád megyei birtokokra l. *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I. Bp. 1882. (a továbbiakban: Károlyi) 77–79., a Zách nemzetség tagjaitól elvett birtokokra vonatkozóan pedig l. AOkt. XIX. 621. sz.

¹⁰ Györffy, Föld. IV. 291.

¹¹ Károlyi I. 77–79., DL 40 673.

¹² DL 40 673.

¹³ Pál fia Mikó neve a forrásokban két helyen fordul elő: Pelsőc 1243. évi metálisában (CDH IV/1. 290.) és a Péter nádor által kivonatolt IV. Béla féle regisztrumban (DL 1233.). Ez utóbbi oklevél hitelességét legutóbb Zsoldos Attila vonta kétségbe. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. 277. Pál fia Mikó birtokaként említik Gicét, Mikócsát, Nasztrajt, Perlászt és Süvétét.

¹⁴ *Ila Bálint*: Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Bp. 1976. 151.

tokokat.¹⁵ A Záchok földjén 1243-ben mindössze egyetlen település volt, Rozslozsnya, a terület többi részét a Zách nemzetség földjeként említi az oklevél.¹⁶ Az 1240-es és 1250-es években azután a Záchok aktív birtokszervezésének és telepítésének hatására – amely valószínűleg nem volt független IV. Béla hasonló célú politikájától – még nyolc település jött létre. Bocsk, Gice, Nasztraj, Mikócsa, Süvéte, Perlász, Liponok és Somkút feltételezhetően ekkor keletkezett, és ezzel kialakult a Záchok Gömör megyei uradalmának 13. század végi képe.¹⁷ Birtokosztály is történt a családtagok közt: 1258-ban a Rozslozsnyáért folytatott per során Zách nembeli Jób pécsi püspök említi, hogy azt az apja birtokosztály során adta neki.¹⁸ A Gömör megyei birtokok központja talán Gice volt, 1327 decemberében is ott tartózkodott Felicián és hasonló nevű fia.¹⁹

A Zách nemzetségnek ezenkívül még három Gömör megyei birtokáról tudunk. Gömör vár völgyében Méhi és Szentlélek volt a nemzetség birtokában. Méhit Felicián birtokaként említik,²⁰ Szentlélek azonban Nagy Benedek és György fia András tulajdonában volt. Ez utóbbi birtokot 1335 előtt Székely Fábian fia Gergelynek adományozta az uralkodó.²¹ A Felicián birtokában lévő, Gömör megye déli részén, Ajnácskő várától keletre található Jeszte birtokot a merénylet után, 1332-ben Cselén fia Sándor fia Jánosnak adta I. Károly.²²

Nógrád és Gömör megye egyik legnagyobb birtokosaként természetesen más, hasonló vagyonú nemzetségekkel is kapcsolatba kerültek a Záchok. A Kacsics nemmel feltehetően igen közeli, talán rokonsági kapcsolatban voltak, mert több helyen együtt birtokoltak. Kacsics nembeli Illés fia Péternek volt birtoka Lapujtón és Szanáson, amelyeknek másik része a Záchok kezében volt.²³ 1262-ben Zách nembeli Jób Kacsics nembeli Illés fia Péterrel jelent meg a király előtt a Gömör megyei Süvéte, Perlász és Liponik ügyében, valószínűleg azért, mert szintén volt ott birtokrésze.²⁴

A szomszédos nemzetségek közül a legtöbbet az Ákos nemzetséggel pereskedtek a Záchok. Ákos nembeli Detrik, a későbbi Bebek család őse 1243-ban kapta adományba a Záchokkal szomszédos Gömör megyei földeket.²⁵ A birtokhatáron lévő két település, Rozslozsnya és Somkút kezdettől fogva vitás terület volt a két nemzetség közt. 1258-ban Detrik királyi adománylevellel próbálta bi-

¹⁵ CDH IV/1. 290.

¹⁶ CDH IV/1. 291–292.

¹⁷ *Ila B.*: Gömör megye I. i. m. 152.

¹⁸ ÁUO XII. 685.

¹⁹ AO II. 338.

²⁰ Györfy, Föld. II. 525.

²¹ *Nagy Gyula*: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Bp. 1887–1889. (a továbbiakban: Sztáray) I. 85–86.

²² Károlyi I. 77–79.

²³ Györfy, Föld. IV. 265., 295.

²⁴ ÁUO XI. 516.

²⁵ Reg. Arp. 744. sz.

zonyítani, hogy Rozslozsnya az ő tulajdona. IV. Béla király azonban Zách nembeli Jónak ítélte a birtokot, aki azt állította, hogy örökölte azt.²⁶ 1262-ben Süvéte, Perlász és Lipovnik birtokáért indult per a két nemzetség között, amelyet végül V. István, ifjabb király szintén a Záchok, pontosabban Zách nembeli Jób, pécsi püspök javára döntött el.²⁷ 1272-ben V. István király,²⁸ majd 1275-ben IV. László is megerősítette elődei döntéseit, és Perlász, Süvéte, Lipovnik, Rozslozsnya és Somkút földeket Zách nembeli Jónak és testvére, Zách gyermekeinek ítélte.²⁹ Rozslozsnya és Somkút később azonban az Ákos nem tulajdonába került, mivel 1318-ban és 1320-ban már Detrik fia Benedek fiai osztozkodtak rajta.³⁰ A pereskedés az utódok alatt is folytatódhatott, valószínűleg ez volt az oka, hogy 1327. december 14-re Detrik unokája, Benedek fia László megidézte Zách nembeli Feliciánt és fiát Gömör megye hatósága elé, akik azonban nem jelentek meg.³¹

Felicián felmenői között a legkiemelkedőbb és legismertebb személy kétségkívül nagybátyja, Jób volt. Jób először 1247-ben fordul elő az oklevelekben bácsi prépostként.³² Rövid fehérvári prépostság után 1252-ben pécsi püspök lett,³³ és egészen 1280 körül bekövetkezett haláláig az maradt. Püspökként az ország főméltóságai közé tartozott, így IV. Bélát elkísérte több hadjáratra. Részt vett 1252-ben a Babenberg örökségért folytatott hadi akcióban.³⁴ Szolgálati jutalmazásaként kaphatta a Gömör megyei Csákány birtokot.³⁵ Miután IV. Béla és fia, István közt véres harcokig fajuló viszály tört ki, Jób Zách nevű testvérevel az ifjabb király oldalára állt, ezért 1263-ban a Béla király oldalán harcoló Kartal nemzetség Pest megyei Kartal és Ság, valamint Nógrád megyei Bodony birtokát kapták az ifjabb királytól.³⁶ Az adományt azonban nem követte birtokbavétel, mert 1276-ban már újra a Kartal nembeliek rendelkeztek felette.³⁷ 1265-ben István, ifjabb király Jóbra bízta a Heves megyei Ágas vár védelmét, amelyet azonban Jób hanyagsága miatt nem tudott megtartani, így az IV. Béla kezére került.³⁸ IV. Béla halála után V. István Moson megye élére állította Jóbot.³⁹ Minthogy II. Ottokár cseh király fenyegette, sőt meg is támadta az országot, a határon lévő Moson megye védelme kulcsfontosságú volt. Valószínű tehát, hogy István Jób

²⁶ ÁUO XII. 685.

²⁷ ÁUO XI. 516.

²⁸ Reg. Arp. 2210. sz.

²⁹ Reg. Arp. 2663. sz.

³⁰ AO I. 455–456., 544–545.

³¹ AO II. 338.; AOKt. XI. 583. sz.

³² ÁUO VII. 241.

³³ ÁUO VII. 320., 343.

³⁴ ÁUO VII. 342–343.

³⁵ Reg. Arp. 3163. sz.

³⁶ Reg. Arp. 1817. sz.

³⁷ DL 955.

³⁸ Reg. Arp. 1840. sz.

³⁹ ÁUO IV. 2.

hadiérdemeit elismerve adta neki az ispánságot. Jób karrierje IV. László alatt sem tört meg, pécsi püspöksége mellett királyi kancellár és baranyai ispán is volt.⁴⁰ 1280 körül halt meg, testvére, Zách már 1272 előtt elhunyt.⁴¹ Zách fiúgyermekai közül ifjabb Jóbót és Feliciánt ismerjük, akik közül Jób valószínűleg meghalt, mert 1275 után nem szerepel oklevelekben.⁴² A nemzetség ezen ágán tehát Felicián maradt az egyetlen férfitag, sem testvérei, sem unokatestvérei nem voltak. Legközelebbi férfi rokonai a Zách nemzetségből harmadfokú rokonok lehettek, a merénylet utáni birtokelkobzások után sem találkozunk közelebbi családtaggal. Mivel Jób püspöknek nem voltak leszármazottjai, az ő birtokait is unokaöccse, Felicián örökölte. Ez alól kivétel csak a Gömör megyei Csákány volt, mert azt 1282-ben visszavette IV. László király.⁴³ Felicián apja, Zách 1272 előtt halt meg, így Felicián az 1260-as évek végén, 1270 körül születhetett. Valószínűleg még Jób püspök halála idején is kiskorú volt, és nincs információnk arról, hol nevelkedett.

A Zách nemzetség más ágai közül kettő tudott még birtokokat szerezni az utolsó Árpád-házi uralkodók idején. A Zách nembeli Mihály fia Mihály, Og és Máté, valamint Noe fia Noe IV. László uralkodása idején részt vettek a morvai csatában, az Aba nembeli Finta nádor által elfoglalt Szalánc vár ostromában, ahol Mihály fia Máté a jobb lábán súlyosan megsérült, és vitézül harcoltak a király oldalán a Hód-tavi csatában is. Mindezért utód nélkül meghalt rokonuk, Irazmus fia Csuda Nógrád és Gömör megyei birtokait kapták.⁴⁴

Farkas fia Zách és Péter IV. László anyja, Erzsébet királyné szolgálatában álltak, tőle kapták 1271-ben a Pozsega megyei Bzenice és Kapronca birtokot.⁴⁵ Péter a pozsegai káptalan tagja volt, testvére, Zách pedig világi birtokosként számtalan szolgálatot tett a káptalan számára.⁴⁶

Zách Felicián az oklevelekben elsőként 1301. május 18-án tűnik fel, amikor a Nógrád megyei Pöstyén birtok határainak kijelölésénél fogott bírónak szerepel.⁴⁷ Nem tudjuk, mikor csatlakozott Csák nembeli Máté családjához, de 1308. november 10-én a kékesi találkozón Máté bizalmi emberei közt volt, így kapcsolatuk igen szoros lehetett.⁴⁸ Nógrád megye 1302 és 1308 között kerülhetett Csák Máté fennhatósága alá,⁴⁹ ennek során léphetett be Felicián a trencsényi oligarcha szerviensei közé. 1315-ben Károly király nagyszabású hadjáratra készült Csák

⁴⁰ Zichy I. 39.

⁴¹ 1272. jún. 14-én kiadott oklevélben már csak fiai szerepelnek. – Reg. Arp. 2210. sz.

⁴² Ifjabb Jób első és egyben utolsó említése: 1275. dec. 10. után. – Reg. Arp. 2663. sz.

⁴³ Reg. Arp. 3163. sz.

⁴⁴ Reg. Arp. 3431. sz.

⁴⁵ *Zsoldos Attila*: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 2008. 94. sz.

⁴⁶ Hazai okmánytár. VI. Kiadják: Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Bp. 1876. (a továbbiakban: HO VI.) 382–383.

⁴⁷ AOkt. I. 43. sz.

⁴⁸ AOkt. II. 482. sz.

⁴⁹ *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 61.

Máté ellen, amely végül meghiúsult.⁵⁰ Ennek része volt az is, hogy az uralkodó felszólította Máté híveit, hagyják el őt. Felicián kitartott a nádor mellett, ezért a király elkobozta birtokait.⁵¹ Az uralkodó sikerei és ígéretei hatására azonban belső ellentét tört ki Máté emberei közt, 1316-ban Jókó várának birtoklásáért viszály támadt, amelynek eredményeként Moka megcsonkította és megvakította Aba fia Miklóst, aki a várat nem volt hajlandó átadni Máténak. Felicián ekkor is kitartott Máté mellett, és a nádor főemberei között tett esküt arra, hogy a várat átadókat nem éri semmiféle megtorlás.⁵² 1317 után Máté leghűségesebb emberei tértek át a király oldalára, többek között Vörös Ábrahám, Bogár fia Márton és Sági Bede. 1320-ban Zách Felicián Nógrád megyei birtokaihoz közel eső Fülek várát is elfoglalta Károly király híve, Ite fia János.⁵³ Talán ekkor, de legkésőbb Máté 1321-ben bekövetkezett halálakor tért át Felicián a király hűségére. Az uralkodó az áttérőket nem büntette meg, sőt a királyi *clementia* jegyében tisztségekkel látta el őket.

Felicián megtarthatta birtokait, családját és a király szolgálatába lépve várnagyi tisztséget kapott. A korábban Csák Máté kezén lévő, Nyitra megyei Sempte várát bízta rá az uralkodó.⁵⁴ Sempte a Vág mellett feküdt, és a Pozsonyról Nyitára vivő út átkelőhelye volt a folyón. Felicián várnagyi tevékenységéről nincs adatunk. Szerviensei közül ismerjük kisbagonyai László fia Petőt és testvérét, Miklóst, valamint Albertet, Mikát és Benedek fia Frenchet.⁵⁵ 1326-ban Pető a Kanisa nevű vámnál elvesztette Felicián ötven márkáját, így azt nem tudta neki visszaadni. Az összeg kifizetéséig Ethyl faluban, a Balava folyón lévő kétkerekű malmát adta át Feliciánnak és örököseinek.⁵⁶

1326-ban Felicián szerviense, Pető gyilkossági ügybe keveredett. Az apponyi várnagy, Kenéz szerviensének testvérét, az esztergomi egyház nemesét gyilkolták meg. A gyilkosság okairól semmit nem tudunk. Kenéz Pozsony megyei birtokos volt, aki ellen Csák Máté hadjáratot folytatott, de birtokainak feldúlása és elpusztítása sem volt elegendő arra, hogy a trencsényi nagyúr szolgálatába álljon. Károly hűségére tért, részt vett a Borsák ellen vívott debreceni csatában. A csata után, 1318-ban a Borsák megmaradt hívei fogságba ejtették, és kényszerítették, hogy adja át nekik az őrizetére bízott Valkó várát. Mivel ezt nem volt hajlandó megtenni, ló farkához kötve vonszolták a vár körül, megkínózták, lábáról a bőrt lenyúzták.⁵⁷ Szerviense, Nagy Miklós Pozsony megyei származású volt, valószínűleg azonos azzal a Gergely fia Nagy Miklóssal, akinek apósa a körtvélyesi várjobbágyok rokona volt.⁵⁸ Nagy Miklós házára 1326 folyamán rontottak rá, majd

⁵⁰ *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 200.

⁵¹ AO I. 385.

⁵² AOKt. IV. 327. sz., 328. sz., 329. sz.

⁵³ *Kristó Gy.*: Csák Máté i. m. 194–196.

⁵⁴ Semptei várnagyként egyetlen oklevél említi Feliciánt: 1326. márc. 14. – AOKt. X. 98. sz.

⁵⁵ AOKt. X. 98. sz.; AOKt. XIII. 285. sz.

⁵⁶ AOKt. X. 98. sz.

⁵⁷ AOKt. XIII. 212. sz.

⁵⁸ AOKt. VIII. 83. sz.

testvérét, Kázmért megölték. A gyilkosság körülményei azért igen homályosak, mert két, egymásnak ellentmondó oklevél tudósít róluk. 1326. december 20-án a pozsonyi ispán előtt macsédi István fia Pető elmondta, hogy Nagy Miklós urának, Kenéznek jobbágyait a Nyitra megyei Décs faluba kényszerítette, és ott a falubeliek nevében az ispán és a káptalan embere előtt olyan vallomásra bírta rá őket, miszerint István fia Pető szerviense, Éles János ölte meg Nagy Miklós testvérét, Kázmért.⁵⁹ Az ezután meginduló vizsgálat során azonban kiderülhetett, hogy nem István fia Pető, hanem László fia Pető, Felicián szerviense volt a bűnös. Mivel László fia Pető tagadta a vádakát, a pozsonyi ispán 1327. június 17-re párbajt rendelt el. A megjelölt napon a bajnokokat mindkét fél kiállította, de végül mégsem került sor a párbajra. Pető ugyanis vállalta, hogy kifizeti a meggyilkolt Kázmér vérdíját, tizenhárom márkát, és tizenhárom nemessel esküt tesz arra, hogy nem ő követte el a gyilkosságot. A per lezárásáig Felicián vállalt szavattosságot Petőért.⁶⁰

A per során Feliciánt nem nevezték semptei várnagynak, és 1328-ban már Tót Lőrinc állt a vár élén.⁶¹ Felicián leváltásában szerepet játszhatott az is, hogy 1328-ban kiújult a viszály Károly és Frigyes, osztrák herceg között, így a Pozsony megye határán fekvő Sempte vár kulcsfontosságúvá vált. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1328. szeptember 21-én megkötött békeszerződésnél a semptei várnagy is jelen volt.⁶² Leváltása után Felicián valószínűleg Gömör megyei birtokaira költözött, 1327 decemberében már Gicén tartózkodott.⁶³ Gömör megyében újra szembekerült régi birtokszomszédjaival, a későbbi Bebek család őseivel. Erre utalhat, hogy 1327-ben Detrik unokája, csetneki Benedek fia László megidézette Feliciánt és hasonló nevű fiát is Gömör megye hatósága elé.⁶⁴ Feliciánék azonban nem jelentek meg. Biztos azonban, hogy az idézésnek volt előzménye és következménye is, mivel 1335-ben Károly király visszavont minden olyan oklevelet, amelyet Felicián javára adott ki Detrik leszármazottjai ellenében, kivéve a Cselén fia Sándor fia János javára kiállítottakat.⁶⁵ Az uralkodó tehát több alkalommal is Felicián javára ítéltetett a Gömör megyei birtokok kapcsán.

1329. január 10-én Felicián familiárisa, a Nyitra megyei Benedek fia French kilépett ura szolgálatából, és Felicián állítása szerint magával vitt száz márkát ura pénzéből.⁶⁶ Felicián a lopást nem hagyta megtorlatlanul: február 19-én rátört French házára, elfogta János nevű szolgáját és Bene nevű kondását. A foglyul ejtett személyeket tizenöt napig kínoztta, valószínűleg azt akarta tőlük megtudni,

⁵⁹ AOkt. X. 551. sz.

⁶⁰ AOkt. XI. 309. sz., 313. sz.

⁶¹ AOkt. XII. 423. sz.

⁶² AOkt. XII. 423. sz.

⁶³ AOkt. XI. 583. sz.

⁶⁴ AOkt. XI. 583. sz.

⁶⁵ AOkt. XIX. 101. sz.

⁶⁶ AOkt. XIII. 285. sz.

hová rejtette French az ellopott összeget. Végül mindkét fogoly belehalt a kínzásba.⁶⁷ French a lopás vádját tagadta, ezért a pozsonyi ispán ítélete alapján párbajban kellett megvívniuk egymással. Mindkettőjüknek személyesen, lóháton, lovagi fegyverzetben kellett megjelenni a király színe előtt június 7-én, hogy igazukat bizonyítsák. A fegyverbe öltözött felek a küzdőtéren már-már összecsaptak, amikor végül bárói közvetítésre kiegyeztek egymással. Az egyezséget az országbíró is jóváhagyta. Eszerint Feliciánnak június 22-én a nyitrai káptalan előtt ki kellett állítania ötven nemes embert, aki állítását bizonyítja. Amennyivel kevesebb nemest állít ki, annyiszor két márkával csökken a számára megfizetendő összeg.⁶⁸ Benedek fia French végül hatvan márkát fizetett Feliciánnak, azaz Felicián harminc nemes emberrel jelent meg a káptalan előtt, akik bizonyították igazát. Nagy kár, hogy a harminc ember nevét nem tudjuk. Az összeget French két részletben fizette ki, a második részletet augusztus 29-én kellett átadnia az országbíró előtt. A felek azt is belefoglalták az oklevélbe, hogy ha Felicián időközben meghalna, a pénz fiát, ifjabb Feliciánt illeti.⁶⁹ Felicián tehát már igen élemedett korú lehetett, esetleg valamilyen betegségben is szenvedett, ha az oklevél kiállításának napján, augusztus 10-én úgy gondolták, hogy augusztus 29-t nem biztos, hogy megéri. Felicián azonban megérte augusztus végét, sőt utána még több, mint fél évig élt.

A fentiek alapján úgy tűnik, Feliciánnak nem volt rá oka, hogy merényletét elkövesse. Igaz, hogy nem töltött be nagyobb méltóságot 1327 után, de idős korára tekintettel, ez talán számára is érthető volt. Az országos bíróságok előtt folytatott pereit a javára dőltek el, büntetésről, elmarasztalásról, birtokvesztésről nem szólnak forrásaink. Sőt, a fennmaradt oklevelek alapján úgy tűnik, hogy Feliciánnak igen jelentős famíliája volt, és bevételei sem voltak csekélyek, hiszen száz márkát tudott magánál tartani.

A merénylet után nemcsak Felicián és rokonsága birtokait kobozták el, hanem egyéb birtokelkobzásokra is sor került. Köztük elsőként a Paláston birtokló Bors leszármazottjait büntették meg. Palástot és a szomszédos Drénót a hagyomány szerint II. András adományozta I. Borsnak a Szentföldön lévő Tabor-hegyen. Bár az adománylevél nem maradt fenn,⁷⁰ tény, hogy Drénó 1256-ban, Pa-

⁶⁷ AOKlt. XIII. 135. sz.

⁶⁸ AOKlt. XIII. 285. sz.

⁶⁹ AOKlt. XIII. 453. sz.

⁷⁰ A Tabor hegyi adománylevélre utalás történi Werbőczy Tripartitumának II. rész 14 cím 13 §-ban: „Hujus Andreae regis privilegium in monte Thabor (ubi Dominus et Salvator noster transfiguratus fuerat) super quodam possessionaria collatione emanatum et confectum, in comitatu Honthensi habetur hac etiam tempestate.” Ezt a privilégiumot említi *Andreas Lehotzky*. *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae; praemissa est series chronologica quatuor statuum et ordinum e diplomatibus eruta*. II. Posonii 1798. 267–268. és hozzászözi, hogy az oklevelet az 1792. országgyűlésen Szepes megye a leleszi konvent átírásában bemutatta. Ez alapján először Palásthy Pál (*Palásthy Pál*: *Palásthyak*. I. Bp. 1890. I.) vetette fel, hogy Palást adományáról van szó Bors részére, majd ezt vette át *Nagy Iván*: *Hont vármegye Árpád-kori birtokosairól*. Századok 3. (1869) 524. és

lást 1265-ben II. Bors fiainak örökös birtoka volt. 1256-ban ugyanis II. Bors fiái, Brézó, Péter és Zádor három nemessel esküt tettek a honti várjobbágyok ellenében arra, hogy Drénó az ő örökös birtokuk,⁷¹ 1265-ben pedig Palást és Drénó birtokból leánynegyedet fizettek.⁷² II. Bors fiai közül Péter három fia a 14. század elején jelentős birtokgyarapításba kezdett. 1301-ben az esztergomi káptalan előtt a Péter rokonságába tartozó Luduger fia Bés fia Bors szegénysége miatt eladta Bars megyei Nemcsény nevű örökölt birtokát negyven tiszta ezüst márkáért Péter fiainak, III. Borsnak, Ravasznak és II. Péternek.⁷³ A következő évben Bés fia Bors testvére, Lászlótól is megvásárolták nemcsényi birtokrészét I. Péter fiai.⁷⁴ 1304-ben Ozlan-i Symon comes fia Mortonos a nyitrai káptalan előtt igen tekintélyes összegért, száz márkáért adta el Bars megyei Tolmács nevű birtokát III. (Sánta) Borsnak és testvéreinek, Ravasznak és Péternek.⁷⁵ Így Bars megyében már biztosan a család ezen ágának tulajdonában volt Koszmály, Malonya, Nemcsény, Revistye, Tolmács és Vezekény birtok.⁷⁶ A Bars megyei birtokok mellett Hont megyében a család tulajdonában volt Litas, Drénó és Palást nagy része. Ez utóbbit sikerült növelni, amikor 1313-ban a felsőpalásti várjobbágyok közül Dénes fiai Tamás, Domonkos és István rokonuk Geregen részén kívül eladták palásti birtokukat Palásti II. Péternek.⁷⁷

A gyors birtokgyarapodás valószínűleg annak is köszönhető, hogy Palásti I. Péter fiai Csák Máté szolgálatába álltak. Egy 1331. évi oklevélből tudjuk, hogy Palásti II. Péter revistyei várnagyként Csák Máté támogatását kihasználva megtámadta és elfoglalta a garamszentbenedeki konvent Kovácsi nevű birtokát.⁷⁸ Palásti II. Péter fiai Máté halála után a király szolgálatába álltak. I. Károly hűséges szolgálataikért, valamint a Garam folyó melletti Koszmály birtokukért cserébe 1322-ben III. Bors testvéreinek II. Péternek és III. Bors fiainak Bacsonak és Kopajnak a Pozsony megyei Dévény, Beszterce, Mászt és Láb birtokokat adományozta.⁷⁹ A következő évben a király az adományt meg is erősítette.⁸⁰ Nemzet-

---

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádok királyok alatt. II. Bp. 1899.² 499. Magát az oklevelet a nemesi címet szerző és palásti kastélyt építő Palásthy Ferenc próbálta meg felkutatni a 18. században, és ekkor Benyovszky Sámuel állítólag látta Aranyosmaróton (Bars m.) Dienes József tulajdonában, Palásthy Ferenc fia László pedig később úgy értesült, hogy a „privilegium iránt írott levél, akki extradaltatott in Monte Tabor Palásty familiának egy kalvinista predicatornál vagyon, aki Palásthy Antal leányát ... vette el.” (Prímási Levéltár, Ipolyi gyűjtemény 59.)

⁷¹ HO VI. 87–88.

⁷² Hazai okmánytár. VIII. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1891. 101–102.

⁷³ AOKt. I. 56. sz.

⁷⁴ AOKt. I. 175. sz.

⁷⁵ AOKt. I. 688. sz.

⁷⁶ A birtokokra csak későbbi utalásokból következtethetünk: Revistye – *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I. Bp. 1996. 400. Revistye vára; Malonya – AO IV. 450., Koszmály – AOKt. VI. 519. sz., Vezekény – AOKt. XIV. 186. sz.

⁷⁷ AOKt. III. 588. sz.

⁷⁸ AOKt. XV. 240. sz.

⁷⁹ AOKt. VI. 519. sz.

ségének másik ágával való viszály indíthatta a Bars megyei Vezekényben is birtokos Kopajt arra, hogy 1325 áprilisában szolgáját, Bepee-t azzal bízta meg, ölje meg rokonait, vezekényi Brézó fia Miklós fiait, Jánost és Fülöpöt. Bepee először egy nyíllal próbálkozott, de ez a kísérlete kudarcot vallott. Néhány hónappal később, szeptember 11-én Bepee Fülöp egyik jobbágját, a vásárból hazatérő Marceus-t fosztotta ki. Öt évvel később, 1330. január első napjaiban Bepee éjszaka lopódzott be János és Fülöp házába, hogy álmukban fojtsa meg őket. János azonban felébredt és önvédelemből megölte Bepeet.⁸¹ Bár Kopaj bűnössége egyértelműen kiderült a király parancsára elrendelt vizsgálatok során, a viszálynak nem lett vége. Néhány nappal a Zách nembeli Felicián által elkövetett merénylet előtt, Kopaj három emberét, Ivánt, Pétert és Miklóst küldte vezekényi Miklós fiai ellen. A támadás során nyíllövések okozta hét sebbel életveszélyesen megsebesítettek Miklós fiainak, Fülöpnek, Jánosnak és Péternek szolgáját, Matheuka fia Miklóst.⁸² Kopaj felesége egyébként Zách nembeli Felicián lánya, Sebe volt.⁸³

Az 1330. április 17-én elkövetett merénylet után Felicián veje és annak testvérei, III. Bors fiai is bűnösnek bizonyultak és akasztófán végezték életüket. A birtokok közül a Bars megyei Malonyát a király életét megmentő Gyula fia Miklós,⁸⁴ a palásti birtokrészt pedig a kőből épült Szent György tiszteletére szentelt templommal együtt Besenyő Gergely és testvérei kapták meg. Az új palásti tulajdonos beiktatása több kísérlet után végül 1331. szeptember 29-én történt meg.⁸⁵

A Felicián merénylete után végrehajtott birtokelkobzások során a Balog nemzetség egyik tagjának, Tombold fia Pál fia Donch birtokainak lefoglalására is sor került. Az 1336. március 4-én Drugeth Vilmos által kiállított adománylevél szerint Balog nembeli Donch egykor Csák Máté híve volt, és kitarzott mellette egészen 1321-ben bekövetkezett haláláig. Anyja Zách nembeli Felicián lánytestvére volt, az 1330-ban elkövetett merényletet valószínűleg nagybátyjával együtt gondolták ki. A Donch birtokait lefoglaló oklevél szerint a merénylet kitervelője maga Donch volt, Felicián az ő tanácsából ment a király házába, hogy megölje az uralkodót.

A német eredetű Balog nemzetség, amelybe Donch is tartozott, a 11. század közepén a Magyar Királyságban letelepedő Altmann vitéztől származott. Ősi birtokai Gömör megyében a Balog patak mentén terültek el.⁸⁶ Vitatott, hogy a nemzetség vette-e nevét a patakról vagy a patak a nemzetségről.⁸⁷ A 13. század

⁸⁰ AOkt. VII. 69. sz.

⁸¹ AOkt. XIV. 7. sz., 31. sz., 61. sz. Az ügyben a király parancsára az esztergomi keresztetek Szent István konventje és a nyitrai káptalan is folytatott vizsgálatot.

⁸² AOkt. XIV. 186. sz., 217. sz.

⁸³ A 14. századi krónikakompozícióban szereplő Kopajt azonosította *Kubinyi Ferencz*: Záh Felicián mester veje Palásty Kopaj. Századok 21. (1887) 210–216.

⁸⁴ 1344. okt. 10-én kiadott oklevél: AO IV. 450.

⁸⁵ AOkt. XV. 391. sz.

⁸⁶ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 193.

⁸⁷ *Ila B.*: Gömör megye I. i. m. 200.

végén már több ágra szakadt a rokonság. III. András uralkodása alatt a család kiemelkedő tagja volt Oth fia Henrik mester, aki 1299-ben és 1300-ba is a király tanácsosai közt szerepelt.⁸⁸ Érdemei elismeréseként a király Henrik mesternek adományozta a romos Jolsva várát,⁸⁹ de a család ezen ágának tulajdonában volt az ősi birtoknak számító Balog vár is. Oth fia Henrik fia és testvérei III. András halála után Csák Mátét választották uruknak, ezért átadták neki Gömör megyei birtokaikat, köztük Balog várát, ahonnan a trencsényi oligarcha emberei sok kárt okoztak a király híveinek. Csák Máté halála után Oth fiainak összes birtokát elkobozta az uralkodó, és a család másik ágába tartozó, Ivánka fia Miklós leszármazottjainak adta.⁹⁰

Balog nembeli Ivánka fia Miklós a család másik ágával ellentétben I. Károly szolgálatát választotta. Valószínűleg igen korán csatlakozott az uralkodóhoz, fiai – Péter, Miklós, Beke és Pál – a Rozgony mellett vívott csatában a király oldalán harcoltak. Ez megalapozta későbbi vagyonukat és tekintélyüket. A tartományurak elleni harcokból alaposan kivették részüket másik két testvérükkel, Dénessel és Lászlóval együtt. Pál a Kőszegiek ellen vívott küzdelemben, a Körös megyei Megyericse vár ostroma közben halt meg. Az életben maradt testvérek közül Miklós és Dénes részt vett a Kán László által tartott Déva vár ostromában, de elkísérték Károlyt szerbiai hadjáratára is, ahol igen sok foglyot ejtettek. Ott voltak a király mellett akkor is, amikor a befagyott Bodrog folyón kelt át, a jég azonban megrepedt alatta és a folyóba esett. László mentette meg az alámerüléstől.⁹¹ Érdemeiket I. Károly számos méltósággal és adománnyal jutalmazta, többek közt a fent említett, nemzetségükbe tartozó Oth fiainak birtokait is ők kapták meg. Nekik jutott nemzetségük másik ágának, Tombold leszármazottjainak vagyona is.

A Balog nemzetség Tombold ágáról igen keveset tudunk. Ezen ág legkiemelkedőbb tagja Tombold fia Benedek volt, aki 1266 és 1269 közt István ifjabb király nádora volt.⁹² Testvéreinek, Tombold fia Pálnak fiai, Donch és Miklós, valamint a szintén ezen ágba tartozó Lukács fiai Csák Mátéhoz csatlakoztak.⁹³ Donch úgy tűnik különösen odaadó híve volt Máténak, annak több hadjáratában részt vett. Egyházakat, nemesi birtokokat, falvakat pusztított, sok embert fogságba ejtett és megölt. Csák Máté halála idején a trencsényi várban tartózkodott, és csak akkor adta meg magát a király embereinek, amikor Trencsényt ostrommal bevették.⁹⁴ A király ezért 1323-ban őt és rokonait minden vagyonától megfosztotta, és rokonainak, Balog nembeli Ivánka leszármazottjainak adta.⁹⁵ A birtokok Gö-

⁸⁸ Reg. Arp. 4217. sz.; 4339. sz.

⁸⁹ Reg. Arp. 4244. sz.

⁹⁰ AOKt. VII. 89. sz.

⁹¹ AOKt. VI. 490. sz.

⁹² *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. 26.

⁹³ AOKt. VII. 88. sz., 89. sz.

⁹⁴ AOKt. XX. 94. sz.

⁹⁵ AOKt. VII. 88. sz., 89. sz.

mőr megyében helyezkedtek el, Donch birtokában Dobóca, Dobrapataka, Szendrő, Peszéte, Perjése, Hegyemeg, Hrussó és egy Balogon, a Szent Pongrác egyház mellett lévő telek volt. Drugeth Fülöp nádor azonban, aki 1327-ig a gömöri ispáni tiszteletet is ellátta, a birtokelkobzást nem hajtotta végre, és a birtokokat Donch tulajdonában hagyta. Úgy tűnik a birtokok még Fülöp nádor halála után is Donch-nál maradtak, bár a birtokelkobzást elrendelő királyi parancs érvényben volt. Ez indíthatta Donchot arra, hogy részvevője, sőt sugalmazója legyen az uralkodó elleni merényletnek, amely után Drugeth Vilmos, gömöri ispán azonnal elfogta őt és bilincsbbe tartotta. Donch birtokait elkobozta, és a királytól adománylevelet kért rájuk, amit el is nyert.⁹⁶ Mivel azonban az az adománylevél is érvényben volt még, amelyben az uralkodó a Balog nem másik ágának adta a birtokokat, Drugeth Vilmosnak át kellett adnia őket Balog nembeli Dénes szőrényi bánnak és Péter fiainak, Miklósnak, Ivánkának, Pálnak és Jakabnak.⁹⁷

Összefoglalva az oklevelekben elszórt adatokat, hogyan rekonstruálhatjuk tehát az 1330. április 17-én történt merényletet? A király elleni orvtámadást Csák Máté volt emberei, Zách Felicián és nőági rokonai szervezték meg. Valószínűleg nem Felicián volt a kezdeményezője és kitervelője, hanem unokaöccse, Balog nembeli Donch, aki haláláig kitartott Csák Máté mellett és ezért összes birtokát elvesztette. Részt vett a merénylet előkészítésében Felicián veje, a Paláston birtokos Kopaj és annak testvérei is. Nekik is volt okuk a király ellen fordulni, hiszen erőszakos támadásokkal próbálták megoldani vezekényi rokonaikkal és egyben birtokszomszédjaikkal támadt problémáikat, amit az uralkodó több alkalommal ki is vizsgáltatott, így nyilván a felelősségre vonást sem kerülhették el. Az összeesküvés összes résztvevője, Felicián, Donch és Kopaj Csák Máté megbízható, hű emberei közé tartozott és a trencsényi oligarchának köszönhetően fontos tisztségeket, megbízásokat és nyilván jutalmat kaptak. Máté halálát követően a király – úgy tűnik – mindenkinek hajlandó volt megbocsátani, aki a hűségére tért. Aki elfogadta I. Károlyt uralkodójának, megtarthatta vagyonát, sőt kisebb tisztségeket kapott. Néhány évvel később azonban már világossá vált Máté volt vezetőemberei számára, hogy korábbi tekintélyüket, befolyásukat nem fogják visszanyerni, sőt a király igyekszik háttérbe szorítani őket azokkal szemben, akik kezdettől fogva az uralkodó pártján álltak. Ez vezethette Feliciánt is az összeesküvők közé. És miért éppen Felicián vállalta a merénylet szerepét? Két okot is felsorolhatunk: egyrészt ő volt az, akinek szabad bejárása volt az udvarba, és aki feltűnés nélkül a király közelébe tudott kerülni; másrészt pedig igen idős volt már – mint fentebb láttuk, 1329 augusztusában már halálát várták –, így nem sok „vesztenivalója” volt. Halálát érezvén közelegni, egy hősi tettel emlékeztetésére tehetett azt.

⁹⁶ AOkt. XX. 94. sz.

⁹⁷ AOkt. XX. 381. sz., 430. sz.

Sajnos azt nem tudjuk, miért pont 1330. április 17-t választották a merénylet időpontjául. Ezen a napon a királyné asztalnokmestere, Szécsényi Tamás fia Kónya nem tartózkodott az udvarban, így helyette serviense, Cselén fia Sándor fia János látta el ezt a szolgálatot.⁹⁸ A királyi család mellett volt még az ebéd időpontjában András herceg nevelője, Kistapolcsányi Gyula fia Miklós és a másik nevelő, Drugeth János fia Miklós.⁹⁹ Felicián a király kíséretében volt, amely valószínűleg egy szomszédos helyiségben várakozott. Felicián berontott az uralkodócsaládhoz és kardjával a király felé sújtott. Idős kora lehetett az oka annak, hogy a fegyverforgatáshoz szokott férfi nem tudta kihasználni a meglepetés erejét, és nem okozott halálos sebet a királynak, csupán a kezén sebesítette meg. A másik ok az volt, hogy a király és gyermekei elé ugrottak a nevelők, akik a fejükön életveszélyes sebet kaptak. Erzsébet királyné is megpróbálta férjét és gyermekeit védeni, ezért karját nyújtotta eléjük, hogy kivédje a súlyos csapást. Így vesztette el négy ujját.¹⁰⁰ Cselén fia Sándor fia János jó érzékkel nem az uralkodó elé ugrott, hanem a támadót próbálta meg lefegyverezni. Üstökön ragadta, és igyekezett a további csapásokat elhárítani. Közben sikerült elővenni törét is, és ezzel Feliciánt többször megszúrta és halálra sebezte.¹⁰¹ A király és a királyi család döbbenete hatalmas volt. Az uralkodót saját palotájában próbálta megölni egy olyan személy, aki az uralkodó bizalmát élvezte, és látszólag semmi oka nem volt a merényletre. A büntetésnek tehát borzalmasnak kellett lennie, hogy ez többet ne forduljon elő. Felicián földi maradványait a kutyák elé vetették, az udvarban tartózkodó fiát pedig megölték. A merénylet után néhány héttel összeült királyi tanács a lehető legsúlyosabb büntetést mérte ki Felicián rokonságára és tettestársaira.¹⁰² Az elsők között tartóztathatták le Palásti Kopajt és testvéreit, valamint Balog nembeli Donchot. Míg a Palástiak akasztófán végezték életüket,¹⁰³ Donch további sorsáról nincs tudomásunk.

A merénylet után következő büntetések és birtokelkobzások hosszú ideig eltartottak. Még Lajos király is adományozott birtokot 1347-ben Palásti Kopaj és testvére elkobzott jószágából.¹⁰⁴ Olyan eset is előfordult, hogy ártatlan embereket vádoltak meg, és a Zách nemzetségre hivatkozva koboztak el tőlük birtokot. 1341-ben Szák nembeli Zopa Pál fiainak Somogy megyei birtokait vették el töb-

⁹⁸ AOklt. XIV. 345. sz.

⁹⁹ Kistapolcsányi Gyula fia Miklós szerepére: AO IV. 450.; AOklt. XXXI. 243. sz. Drugeth János nádor fiát Miklóst a 14. századi krónikakompozíció említi. Vö. SRH I. 494.

¹⁰⁰ A merénylet részletei több helyen is szerepelnek. Részletesen leírja az 1330. máj. 15-én kelt ítéletlevél: AOklt. XIV. 288. sz. Magyar nyelvű fordítása: *Almásfi Tibor*: Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 15. (2000) 194–197. A támadás részleteit ismertetik az 1336-ban kelt oklevelek is, amelyekben a Zách nemzetség tagjainak birtokait kobozza el az uralkodó: AOklt. XX. 85. sz., 100. sz.

¹⁰¹ AOklt. XIV. 345. sz.

¹⁰² AOklt. XIV. 288. sz.

¹⁰³ AOklt. XV. 391. sz.

¹⁰⁴ AOklt. XXXI. 243. sz.

bek között arra hivatkozva, hogy a Zách nembe tartoznak. Erre alapot a Szák és a Zách név hasonló hangzása és írása adott.¹⁰⁵

Mivel Feliciánnak látszólag semmi oka nem volt a merénylet véghezvitelére, már a kortársak találgatni kezdtek. A legnépszerűbb történet Felicián kitalált vagy valós lánya, Zách Klára alakja köré font szerelmi történet volt, amelynek valóság alapját azonban egyetlen okleveles forrásunk sem támasztja alá.¹⁰⁶ Mégis egyszerűbb és hihetőbb indítéknak tűnt egy királygyilkosság végrehajtására, mint néhány megkeseredett és csalódott nemesember kétségbeesett kísérlete. A fennmaradt, igen kevés és csak néhány részletet megvilágító oklevél azonban arra utal, hogy Zách nembeli Felicián nem egyedül és nem hirtelen felindulásból követte el tettét. Merényletéről tudott, sőt annak talán kitervelője volt unokaöccse, Balog nembeli Pál fia Donch és Felicián veje, Palásti Kopaj, valamint annak fivéréi. Mivel az összeesküvés résztvevői természetes módon féltették életüket és vagyonukat, minden árulkodó nyomot eltüntettek, ezért terveik, szándékaik valószínűleg már soha nem fognak kiderülni. Zách nembeli Felicián tette így a magyar történelem egyik legismertebb és legtitokzatosabb merényletévé vált.

---

¹⁰⁵ AOkt. XXV. 196. sz. Zopa Pál Szák nembe való tartozásáról l. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 953–954.; *Kubinyi F.*: A Záh és Zák nemzetségek i. m. 75–76.

¹⁰⁶ A Zách Klára monda kialakulását és elterjedését vizsgálja *Mátyás Flórián*: Népmondák és történeti adatok Zách Felicián peréről. Századok 39. (1905) 98–118.

Litteralia

Krónikások, humanisták, jogászok

BAGI DÁNIEL

Haraggal és elfogultsággal?

*Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos krakkói
uralmáról*

A lengyel középkori történelem egyik legvitatottabb korszaka Nagy Lajos 1370–1382 közötti uralma. A történetírói érdeklődés középpontjában nem kisebb kérdés állt és áll mindmáig, mint az Anjou-ház már a kortársak által is részben vitatott trónöröklési joga, illetve az a vád, hogy az új politikai kurzus romba döntötte az utolsó Piastok, Łokietek Ulászló (1306–1333) és III. Nagy Kázmér (1333–1370) alatt kialakult politikai-gazdasági rendszert. Ez utóbbi elsősorban azt takarná, hogy Lajos király jelentős kedvezményeket biztosított a nemességnek, s ezzel akarva-akaratlanul is megágyazott a későbbi nemesi köztársaság létrejöttének, illetve Lengyelország 17. századi hanyatlásának és 18. századi feldarabolásának. Arról, hogy ez a tézis nem lehetett teljesen alap nélküli, maguk az érintettek, azaz a 17. századi szejm és szenátus hangadói is nyilatkoztak: szerintük Lajos ugyan soha nem uralkodott igazán Lengyelországban, ám minden jogukat neki köszönhették.¹

A krakkói Anjou-kormányzat kedvezőtlen megítélését a 19. század második felében írott nagy összefoglaló munkák juttatták el a szélesebb olvasóközönséghez. Jakob Caro, Józef Szujski, vagy akár Pór Antal is, igaz, különböző érvekkel és eltérő szempontból, nagyon sötét képet festettek Nagy Lajos lengyelországi regnálásáról.² Átütő hatásuk bizonyítéka, hogy a krakkói Anjou-kormányzat egyértelműen negatív megítélése úgy sem változott meg, hogy a magyar történelemben lényegesen jártasabb, a századforduló magyar historiográfiáját valamegyest ismerő Jan Dąbrowski, a krakkói egyetem későbbi professzora két könyvet is szentelt a kérdésnek, melyekben külön-külön foglalkozott Łokietek Ersébet, illetve Nagy Lajos krakkói működésével.³ Dąbrowski védelmébe vette az Anjou-

---

¹ *Antoni Wyrobisz*: Ludwik Węgiński. In: *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa 1992. 262–268. – A jelen munka 1999-ben Debrecenben megvédett doktori értekezésem egy része. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Solymosi László professzor úrnak a disszertációval kapcsolatos hasznos tanácsaiért.

² Pl. *Jakob Caro*: *Geschichte Polens*. II. (1300–1386). (*Geschichte der europäischen Staaten*.) Gotha 1863. 376–378.; *Józef Szujski*: *O młodości naszego cywilizacyjnego rozwoju*. *Opowiadania i rozstrząsania historyczne*. Warszawa 1882. 301–318.; *Pór Antal – Schönherr Gyula*: *Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439)*. In: *A magyar nemzet története*. III. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1895. 293–306.

³ *Jan Dąbrowski*: *Elżbieta Łokietówna*. (*Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności* 57.) Kraków 1914. 302–430.; *Uż*: *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego w Polsce 1370–1382*. Kraków 1918.

uralmat, szerinte az alternatíva, azaz Nagy Kázmér valamelyik unokájának vagy valamelyik oldalági Piast-leszármazottnak a trónra ültetése visszavetette volna Lengyelországot oda, ahonnan 1306 után sikerült kikecmeregnie: a részfejedelemségek korába. Szerinte Nagy Lajos a legjobb indulattal akart kormányozni Lengyelországban, azonban alapvetően dinasztikus célokat követett, a lengyel koronával csak a dinasztia országainak számát akarta gyarapítani.⁴ Legfőbb problémája a trónöröklés volt. A trón biztosítása érdekében átszervezte az országot, a Magyarországra is Franciaországból és Nápolyból behozott kormányzati módszereket vezetett be Lengyelországban is.⁵

Dąbrowski nagyszabású vállalkozása, melynek alapvetéseit későbbi munkáiban is fenntartotta,⁶ valamennyire tompította Nagy Lajos lengyel királyi tevékenységének negatív vonásait, egyfajta történeti szükségszerűségként ábrázolva az uralkodó magatartását. Sikerral cáfolta meg a 19. századi történetírók minden forráskritikát nélkülöző szemléletét, lényegében azonban érintetlenül hagyta a 19. századi írók által kifogásolt részkérdések, mint a trónöröklés, az adó kérdésének, a király személyi- és birtokpolitikájának korábbi értékelését. Ezek mind a lengyel,⁷ mind az azokra támaszkodó magyar⁸ és egyéb nem lengyel munkákban⁹ mindmáig változatlanul továbbélnek. A lengyel historiográfia szemlélete persze nem kifogásolható. A 19. század végi történetírók a feldarabolt Lengyelország valamelyik részében éltek. Az 1920 utáni történetírás pedig az újraegyesítés lázában

⁴ Dąbrowski, J.: Ostatnie lata i. m. 188.

⁵ Dąbrowski, J.: Ostatnie lata i. m. 189.

⁶ Jan Dąbrowski: Dzieje Polski średniowiecznej II. Kraków 1995.² 165–166.

⁷ A teljesség igénye nélkül: Oskar Halecki: O genezie i znaczeniu rządów Andegawenkich w Polsce. Kwartalnik Historyczny 35. (1921) 31–66.; Historia Polski I/1. do roku 1405. Szerk. Henryk Łowmiański. H. é. n. 555–556.; Juliusz Bardach: Historia Państwa i prawa Polski. Tom I, do połowy XV. wieku. Warszawa 1963.² 380–381.; Kazimierz Tymieniecki: Polska w średniowieczu. Warszawa 1961. 145–146.; Oskar Halecki: Historia Polski. Lublin–Londyn 1992. 67–68.; Janusz Kurtyka: Odrodzone Królestwo. Kraków 2001. 201–202.; Stanisław Szczur: O sprawie sukcesji Andegawenskiej. Roczniki Historyczne 75. (2009) 67–106.

⁸ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet III. Bp. é. n. 83.; Hóman Bálint: A lengyel-magyar barátság történeti alapjai. In: Uő: Magyar középkor. Bp. 1938. 511–518.; Divéky Adorján: Az arany bulla hatása a lengyel jogra. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. 2.) Bp. 1942.; Málnási Erzsébet: Nagy Lajos lengyel királysága. Bölcsészettudományi értekezés. (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Keleteurópai Történelmi Szemináriumának kiadványai 3.) Nyíregyháza 1943. 3–4.; Eckhart Ferenc: Magyarország története. Bp. 1946. 98.; Elek Lajos: Rendiség és központosítás a feudális államban. Bp. 1962. 133.; Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 31.; Uő: A 14. század története. Bp. 2000. 160.; Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. (Magyarok Európában I.) Bp. 1990. 299.

⁹ Oskar Kossmann: Zur Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit. Historische Zeitschrift 205. (1967) 15–45.; Paul W. Knoll: Louis the Great and Casimir of Poland. In: Louis The Great King of Hungary and Poland. Ed. S. B. Vardy, G. Grosschmid, L. S. Domonkos. New York 1986. 105–118.; Norman Davies: Lengyelország története. Bp. 2006. 125–129.; Jörg K. Hoensch: Geschichte Polens. Stuttgart 1990.

égett, s a modern lengyel állam gyökereit és méltó példaképeit nem a 17. századi nemesi köztársaságban, hanem a Piastok 11. és 14. századi monarchiájában kereste. Így lélektani szempontból is érthető, hogy mind az „idegen”, mind az „ál-lameszmét romboló” uralkodókat igyekeztek sötétebb tónusú színben ábrázolni.

Nagy Lajos lengyelországi uralmának megítélését döntően meghatározza, hogy eltekintve a király és édesanyja által kiadott kisszámú oklevéltől, a korszaknak két csupán két kortárs forrása van: a Lajos által 1374-ben kiállított úgynevezett kassai privilégium,¹⁰ valamint Czarnkowi János krónikája,¹¹ melyben a szerző az előbbi értékelésére is kitért.

Czarnkowi János a 14. század második felének egyik legérdekesebb lengyelországi figurája. Feltehetően 1320 körül született nagy-lengyelországi köznemesi családban, 1356-ban tűnik fel a lengyel egyházszervezetben, előbb gnieźnói főesperesként, majd királyi alkancellárként. Bár mindmáig nem sikerült kideríteni, hol járhatott egyetemre,¹² bizonyos, hogy tanult ember volt, hiszen két pápai oklevél is erről tanúskodik. Az egyikben *iuris peritus*, a másikban *omni iure peritus* titulus szerepel.¹³ Királyi alkancellárként, tehát az egyik legmagasabb udvari méltóság birtokosaként a lengyel egyházi illetve világi elit azon generációjához tartozott, amelynek karrierje még Łokietek Ulászló uralma idején (1320–1333) kezdődött és Nagy Kázmér alatt érte el csúcát. Ez a szép pályafutás 1370 után azonban derékba tört. Czarnkowi János a Kázmér halálát követő, a kis- és nagy-lengyel politikai elit közt kitört trónutódlási vitában feltehetően nagy-lengyel származása miatt is szembefordult az új királlyal, és nyíltan a nagy-lengyel ellenzék oldalára állt.¹⁴ Ez azonban még nem jelentette volna automatikus eltávolítását az udvarból, ám amióta Pór Antal megtalálta és közzétette az ellene hozott bírói ítéletet,¹⁵ amelyben a poznańi területi bíróság – mivel ellopta Nagy Kázmér sírjából a királyi felségjelvényeket, hogy feltehetően valamelyik nagy-lengyel trónkövetelőnek adja

¹⁰ Codex diplomaticus Maioris Poloniae III. Ed. Ludovicus Zakrzewski. Poznaniae 1879. (a továbbiakban KDW III.) Nr. 1709.

¹¹ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum. Ed. Jan Szlachetowski. (Monumenta Poloniae Historica 2.) Lwów 1872. 621–753.

¹² A róla szóló irodalmat l. *Jan Sieradzki*: Janko z Czarnkowa i jego kronika. In: *Uő: Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1959. 71–92.; *Jan Dąbrowski*: Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480). Warszawa–Wrocław–Kraków 145–147.; *Marek Derwich*: Janko z Czarnkowa a Kronika Wielkopolska. Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia 50. (1985) 127–162.; *Janusz Bierniak*: Jan (Janek) z Czarnkowa: Niedokończona kronika z XIV wieku. Studia Źródloznawcze 47. (2009) 109–143.

¹³ Bullarium Poloniae. Ed. Stanisław Kuraś, Irena Sułkowska-Kuraś. Vol. 2. Warszawa–Lublin 1984. Nr. 1294. és 1753.

¹⁴ Saját maga teszi fel a kérdést munkájában: „Quare autem praedictus Lodvicus rex Ungariae et non aliquis dux Poloniae in regem fuerat assumptus?” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 637. Vö. *Dąbrowski, J.*: Dawne dziejopisarstwo i. m. 146.

¹⁵ *Jan Dąbrowski*: Czarnkowi János ügye. Századok 51. (1917) 923–944.; *Uő*: Dawne dziejopisarstwo i. m. 146., 161.; Magát az ítélet szövegét l. Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski VI. Ed. Antoni Gąsiorowski. Warszawa–Poznań 1986. (a továbbiakban: KDW VI.) Nr. 236.

át – elmarasztalta, és ezáltal hivatalvesztésre ítéltetett, nincs okunk kételkedni abban, hogy sorsa rosszra fordulásában saját magának is szerepe lehetett. Ő maga mindenesetre munkájában nem említi meg az ellene hozott ítéletet, hanem rendszerint minden gondját és baját az ellene intrikáló kis-lengyel nemességnek és különösen Zawiszanak, az őt az alkancellári székben váltó volt krakkói püspöknek tulajdonítja.

A mű keletkezési idejének megállapítása nem könnyű, ugyanis nem egységes szerkezetű munkával állunk szemben, hanem legalább három,¹⁶ de elképzelhető, hogy négy vagy akár több külön-külön tematikájú és idejű történetet tartalmaz. A krónika nagyobb tartalmi egységei közül az első Łokietek Ulászló 1333-ban történt halálától Nagy Kázmér 1370-es elhunytáig tart. Ez az egyetlen olyan rész Czarnkowi János alkotásában, amely kronológiai rendben, sőt tematikailag felosztva tárgyalja az eseményeket. Ennek háttérben vagy a nagy király élete részletes bemutatásának igénye állhat,¹⁷ vagy más vélemény szerint annak szándéka, hogy ő legyen a szerzője egy teljeskörű, Nagy Kázmér korától kezdődő monumentális krónikának.¹⁸ Különösen érvényes ez a megállapítás a krónika 1333–1341 közötti eseményeire. Ugyancsak a megtervezettség, a kompozíció igénye jellemzi a krónika következő tartalmi egységét. Itt két fejezet kapott helyet, amelyek Lajos Krakkóba érkezéséről számolnak be. Itt tudhatjuk meg továbbá, hogy miért került sor az Anjouk lengyelországi trónöröklésére, és beszámol Lajos első krakkói intézkedéseiről is.¹⁹ Még az elhunyt király emlékére tartott gyászszertartás leírásáig megfigyelhető némi szerkesztettség a művön, hiszen – és ez nem lehet véletlen – a király halálát közvetlenül összekapcsolja Santok és Vlagyimir várának ellenség általi elfoglalásával,²⁰ majd elbeszéli Lajos megkoronázását és nagy-lengyelországi útját.²¹ A fejezetek után azonban megszakad az események időrend szerinti, logikai sorrendbe állított visszaadása. Így valószínűleg helyes az a feltevés, hogy a Nagy Lajos első krakkói éveiről írott részeket legkésőbb 1372–1373-ban írta, amikor még közvetlen információi voltak az udvari politikáról.²² Igaz, más, nézetünk szerint nem helytálló vélemény szerint csak 1377 körül látott neki a mű elkészítésének.²³ Az ellene hozott bírói íté-

¹⁶ *Dąbrowski, J.*: Dawne dziejopisarstwo i. m. 145.; *Bieniak, J.*: Jan (Janek) z Czarnkowa i. m. 113.

¹⁷ *Dąbrowski, J.*: Dawne dziejopisarstwo i. m. 145.

¹⁸ Erre l. *Janusz Bieniak*: Fragment 1333–1341 w twórczości dziejopisarskiej Janka z Czarnkowa 2. *Zapiski historyczne* 49. (1984) 5–30.

¹⁹ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 636–641.

²⁰ „Fama igitur mortem Kazimiri regis felicissimi ad circumvicinas provincias deferente” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 646.

²¹ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 648–649.

²² E nézetet képviseli *Dąbrowski, J.*: Dawne dziejopisarstwo i. m. 160.; *Sieradzki, J.*: Janko z Czarnkowa i. m. 61.; *Bieniak, J.*: Fragment 1333–1341 i. m. 15.

²³ *Jerzy Kłoczowski*: Louis the Great as King of Poland as Seen in the Chronicle of Janko of Czarnkow. In: *Louis The Great King of Hungary and Poland*. Ed. S. B. Vardy, G. Grossschmidt. New York 1986. 126–154.

let 1372-re datálódik. Szerzőnk pedig saját bevallása szerint is (magáról első szám első személyben írva) elítélése után először Wrocławba, majd onnan Prágába ment, ahonnan visszatérvén hetekig a lubuszi püspök vendégszeretetét élvezte,²⁴ majd visszavonult saját birtokaira, s ott maradt Erzsébet királyné haláláig.²⁵ Feltehető, hogy művének további részei, a Nagy Lajos haláláig tartó fejezetek, illetve a király halála utáni évekről írott történetei ekkor, azaz 1373 után, s nagy-lengyelországi birtokain keletkeztek. Ezt az is valószínűsíti, hogy a krónika egységes szerkezete megszakad, fejezeteken keresztül nagy-lengyelországi, szinte helytörténeti szintű eseményeket taglal,²⁶ majd Fehér Ulászló trónkövetelő ugyancsak nagy-lengyelországi fellépéséről számol be,²⁷ végül a nagy-lengyelországi lokális események közt hirtelen Rómában termünk, ahol szerzőnk meglepő részletességgel és tájékozottsággal tudósít az 1378-as többes pápaválasztás körülményeiről.²⁸ Mindezt összevetve azzal, hogy a fenti részeket meg-megszakítják a krakkói királyi udvarban történt események, valószínűsíthető, hogy Czarnkowi János nagy-lengyelországi lakhelyén mindig arról számolt be, ami éppen a tudomására jutott. Így a mű későbbi részeinek pontos keletkezési ideje csak nehezen állapítható meg,²⁹ utolsó adatai mindenesetre 1384-ből származnak.³⁰

Czarnowi János krónikája tehát – ha eltekintünk helytörténeti jelentőségű híreitől – alapvetően két emberről szól, Nagy Kázmérról és Nagy Lajosról, illetve saját magának az őhözjuk fűződő viszonyáról. Nem véletlen, és a szerző 1372 után megroppant életútjának ismeretében érthető, hogy a krónikában elsősorban Nagy Kázmér és unokaöccse személyiségének szembeállításával találkozunk, és az sem meglepő, hogy ebben a szembesítésben Nagy Lajosnak csak negatív szerep juthatott. Jellemző példaként szolgál erre Nagy Kázmér gyászszertartásának ismertetése. A ceremónia dagályos és részletekbe menő leírásakor szerzőnk elsősorban azt emelte ki, hogy azért sírt és zokogott nemre és korra tekintet nélkül mindenki a ceremónia során, mert féltették azt a nyugalmas békét, melyhez hozzászótkak a király életében, és amelyet mástól nem várhattak többé.³¹ Igen szembeötlő a két király szembeállítása koronázásuk kapcsán is: míg

²⁴ „versus Wratislaviam se transtulit, ubi aliquamdiu commoratus versus Pragam ivit et de Praga venit Lubusz, ubi ipsum reverendus pater dominus Petrus episcopus Lubicensis charitable suscepit et ... per sex septimanas et ultra pertractavit” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 706.

²⁵ „ad propria rediit et usque ad mortem ejusdem reginae in beneficiis suis, deo serviens permansit” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 706.

²⁶ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 652–655.

²⁷ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 656–658.

²⁸ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 667–668.

²⁹ *Dąbrowski, J.*: Dawne dziejopisarstwo i. m. 161.; *Bieniak, J.*: Jan (Janek) z Czarnkowa i. m. 115.

³⁰ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 755.

³¹ „Et non mirum, quod illam pacis tranquillitatem, quam in vita regis pacifici habere consueverant, per mortem ipsius ruptam esse formidabant. Illam quoque delectabilem allocutionem et oppressorum consolationem, quam ab ipso audiebant et recipere consueverant, ab aliquo alio consequi non sperabant.” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 648.

Kázmér királlyá koronázása rengeteg báró, nemes és fejedelem jelenlétében történt meg,³² addig Lajos megkoronázásakor a szertartást elvégző gnieznói érseken kívül csak a krakkói és lubuszi érsek volt jelen, a világiak közül pedig csak néhány nemes és két fejedelem: Opuliai László és Stettini Kázmér, Nagy Kázmér unokája.³³ Ugyancsak kettejük személyiségének ütköztetésére utal a Kázmér béke- és igazságszeretetére, a kormányzat terén tanúsított érdemeire, illetve Lajos és Erzsébet kormányzata zűrzavaros, bizonytalan mivoltára történő utalás.³⁴ Ellenértékelést nyer a két uralkodó néppel kapcsolatos bánásmódja is. Lajosnál – krónikásunk szerint – nem talált meghallgatásra a panasz, amikor a magyarok Nagy-Lengyelországba vonulván állítólag feldúltak több falut is,³⁵ míg Kázmér idején egy nemes ember nem vehetett erőszakot a szegényeken.³⁶

Mindennek fényében érdekes kérdésként merül fel, hogy mennyire megbízhatóak a krónika Lajos uralmára vonatkozó főbb megállapításai. E kérdésfeltétel már csak azért sem indokolatlan, mert kétségtelen, hogy Jan Długosz 15. század végi közvetítésével Czarnkowi János krónikájában olvasható sommás értékelés szolgál alapul a krakkói Anjou-uralom legfontosabb kérdéseinek megítéléséhez. Ezek sorrendben a következők: a trónöröklés, a király által eszközölt birtokrestitúciók, az adókérdés, illetve az uralkodóház és a lengyelországi elit viszonya.

A modern, elsősorban lengyel historiográfia nem tudott egységes álláspontot kialakítani a krónika forrásértékével kapcsolatban. A kutatás egyes résztvevői között elsősorban annak mentén alakult ki törésvonal, hogy az illető számára elfogadható volt-e az Anjouk lengyelországi szereplése, vagy nem. Így Jan Dąbrowski összes idevágó munkájában igen kritikusan ítélkezett Czarnkowi Jánosról,³⁷ s adatait általában megbízhatatlannak tekintette, melynek okaként a szerzőnek az Anjoukkal szembeni általános hozzáállását jelölte meg. Vele szemben azonban a lengyel középkorkutatás fő vonulata magát Nagy Lajost tette felelőssé azért, hogy a krónikás egyoldalúan és részrehajlóan ábrázolta alakját, s a szerző tettét elítélésével, illetve a Lajos által támogatott kis-lengyel nemesség ellene folytatott akcióival magyarázta,³⁸ ám állásfoglalásai hitelességét nem kérdőjelezte meg.

³² Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 619–620.

³³ „Lodvicus ... paucibus nobilibus praesentibus ... cum solemnitate decenti extitit coronatus, duobus tantum ducibus praesentibus.” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 645.

³⁴ „quia nulla stabilitas seu constantia in ipso regno viguit seu viget ad praesens” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 649.

³⁵ „nulli autem pauperi, ad regem praedictum iniuriam passo, Ungaris prohibentibus aditus patebat” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 649.

³⁶ „Ipsius temporibus nullus potens dominus seu nobilis pauperi audebat facere violentiam, sed in statrera aequitatis omnia dirigebantur.” – Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 624.

³⁷ Dąbrowski, J.: Czarnkowi János ügye i. m. 364–365.; Dąbrowski, J.: Ostatnie lata i. m.

³⁸ Vö. Halecki, O.: O genezie i. m. 45.; L. még Derwich, M.: Janko z Czarnkowa i. m. 150.; Tomasz Nowakowski: Polityka pólnocna Polski w latach 1356–1364 na tle jej sytuacji wewnętrznnej. Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy. Zeszyty Naukowe, Nauki Społeczne 10. Bydgoszcz 1980. 76–103.; Janusz Kurtyka: Tęczyca. Kraków 1997. 151–175. és 190–200.; Krzysztof Ożóg: Intelektualiści w służbie Królestwa Polskiego w latach 1308–1382. Kraków 1995. 135.; Legutóbb Szczur, S.: O sprawie sukcesji i. m. 86.

A krónika forrásértékéről, a szerző kijelentéseinek igazáról vagy hamisságáról folytatott viták azonban figyelmen kívül hagynak egy, nézetünk szerint fontos tényezőt: nevezetesen, hogy krónikásunk azokban az ügyekben, amelyek nem az érzelmeit, hanem saját érdekeit érintették, még ha nem is tárta teljes terjedelemben az olvasó elé az igazság minden részletét, szinte rigorózus pontossággal igyekezett elmesélni a történéseket. A jelen munkában terjedelmi okokból sem lehet kitérni a krónika valamennyi ilyen részletére, melyek alátámaszthatnák ezt a kijelentést. Így itt csak egy, igaz a krakkói Anjou-kormányzat megítélése szempontjából döntő fontosságú részletkérdést szeretnénk kifejteni: Lajos 1374. évi, a nemességet érintő adóintézkedését, illetve ennek a krónikában való szerepeltetését.

Ismeretes, hogy Nagy Lajos 1374-ben újraszabályozta a lengyel trón öröklését, és keresztülvitte, hogy valamelyik lánya örökölhessen lengyelországi trónját. A megállapodás persze nem volt zökkenőmentes, mert ehhez módosítani kellett az 1355-ben kiadott úgynevezett budai privilégiumot,³⁹ mely csak az Anjouk férfiága számára nyitotta meg a trónöröklés lehetőségét. A király a változtatásokat az úgynevezett kassai privilégiumban vezette be, melynek kétségkívül legérdekesebb része, hogy a király 1374-ben a dinasztia trónöröklési joga biztosítása érdekében felmentette a lengyel nemességet mindennemű adó megfizetése alól, s csak évi két garasnyi kötelezettséget írt elő számukra.

Nagy Lajos 1374. évi adórendeletét általában a nemesség számára adott igen bőkezű támogatásként szokták értékelni a kutatásban. Már így foglalt állást Tadeusz Czacki, a 19. század elején alkotott neves jogtörténész is, aki úgy látta, hogy a Kassán elfogadott adórendelet értelmében a nemesség olyan kedvezményben részesült, mely lehetővé tette, hogy semmilyen adót ne kelljen fizetnie.⁴⁰ Mások szerint a privilégium adókérdéssel foglalkozó része különösen amiatt volt káros, mert adócsökkentést tartalmazott, hiszen Lajos előtt, Nagy Kázmér korában – így a kutatás legtöbb szereplője – már hat, vagy akár tizenkét garasos állandó adót kellett fizetni a nemesi birtokok után, ami automatikusan vonja maga után, hogy Lajos intézkedései visszalépést jelentettek, sőt a gazdasági rendszer teljes felforgatását irányozták elő.⁴¹ A fenti álláspontokkal szemben egyedül a jogtörténész Jacek Stanisław Matuszewski fogalmazott meg kritikát: szerinte bizonyíthatatlan,

³⁹ KDW III. Nr. 1328.

⁴⁰ *Tadeusz Czacki*: O litewskich i polskich prawach, ich duchu źródłach i związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy. I. Warszawa 1800. IV.

⁴¹ *Paweł Skwarczeński*: Z badań nad przywilejami ziemskimi budzińskim i koszyckim. Lublin 1936. 16.; *Zdzisław Kaczmarczyk*: Monarchia Kazimierza Wielkiego. I–II. Kraków 1947. 125.; *Bardach, J.*: Historia Państwa i prawa Polski i. m. 422–423. és 486.; *Jerzy Serczyk*: Chłopi polscy w pierwszym okresie feudalizmu (do 1454 roku). Warszawa 1968. 60.; *Roman Grodecki*: Działalność gospodarcza Kazimierza Wielkiego. In: *Uő*: Polska Piastowska. Warszawa 1969. 435–578., itt 592.; *Roman Heck*: Okres gospodarki czynszowej (od połowy XIII do schyłku XV. wieku). In: *Historia chłopów polskich I*. Warszawa 1970. 194.; *Jerzy Wyrozumski*: Kazimierz Wielki. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982. 157–158.; *Kurtyka, J.*: Odrodzone Królestwo i. m. 201–202.

hogy az Anjou-uralom előtt ténylegesen létezett volna valamilyen állandó adó a Piast-monarchiában.⁴² Hangsúlyozni szükséges, hogy Matuszewski megállapításai nem elsősorban Lajos intézkedéseire vonatkoztak, hanem a két utolsó Piast-király gazdaságpolitikájára. Matuszewski véleménye nem talált kedvező fogadtatásra a kutatók között. Miként fent már volt róla szó, mindmáig a kézikönyvekben is szerepel az 1374. évi nagy adócsökkentés története.

A kassai privilégium önmagában is sok megválaszolandó kérdést vet fel. Ám ha ezen a ponton egy pillanatra visszatérünk a jelen munka főszereplőjéhez, Czarnkowi Jánoshoz, érdemes összevetni a kassai privilégiumról írott gondolatait magának az oklevélnek a szövegével, illetve Jan Długosz *Annales*-ének vonatkozó passzusával, mely – miként már fenn volt róla szó – a kassai privilégium és az adókérdés történetét átörökítette a modern történetírás számára.

Czarnkowi János és Długosz interpretációját összevetve rögtön szembetűnik, hogy Czarnkowi János nem komoly adócsökkentésként élte meg Nagy Lajos követelését. Sőt ellenkezőleg. Nagyon pontosan és lényeglátóan közli, hogy Lajos meg kívánta adóztatni a nemesi és egyházi birtokokat is, ám a nemesség arra hivatkozott, hogy az adófizetés alól már korábban felmentették őket. Továbbá az is kiderül a krónikás elbeszéléséből, hogy a gnieźnoi érsek és a püspökök megtagadták az adó megfizetését, kivéve a szegényebb egyháziakat, akiknek a birtokai után nem kettő, hanem 24 garast kellett fizetni. Végül nyilván a kassai privilégiumra hivatkozva közli, hogy az egyezkedés eredményeképp Lajos, lányai öröklése érdekében mindennemű adót eltörölt, kivéve két garasnyi adót a nemesi birtokok után. Komoly tartalmi többletet tartalmaz azonban Długosz előadása. Ahhoz nem férhet kétség, hogy Długosz Czarnkowi János krónikáját használta a 14. század végi lengyelországi történelem rekonstrukciójához, nem is talált volna más forrást erre az időszakra. Azonban úgy tűnik, hogy elődje szövegét jelentős mértékben átalakította. Többek között neki köszönhető az az állítás is, hogy Nagy Kázmér alatt egy meghatározott összegű adófajta létezett, melyet azonban a nemesség már egy ideje nem fizetett. A két elbeszélő forrásunktól eltérő verzió olvasható azonban a kassai privilégium ránk maradt szövegéből. Csak annyit tudunk meg, hogy Lajos eltöröl mindenféle adót és szolgáltatást, de a királyi hatalom jegyében évi két garas megfizetésére kötelezi a földbirtokosokat. Ugyancsak érdekes, hogy ellentétben Czarnkowi János előadásával, az oklevélben szó sincs arról, hogy ez az adófajta *poradlne* névre hallgatott volna.

---

⁴² *Jacek Stanisław Matuszewski*: Przywileje i polityka podatkowa Ludwiga Węgierskiego w Polsce. Łódź 1983. 67–85.

Czarnkowi János	Jan Długosz	Kassai privilégium
<p>... cum dominus Lodvicus rex praedictus ab incolis regni Poloniae tam ecclesiasticorum quam nobilium tributum quoddam, quod Poradlne dicitur, petebat, exigere volens, archiepiscopus et episcopi vero ac viri ecclesiastici et nobiles universi Poloniae sibi dare denegarunt, dicentes, se a quibusvis talibus exactionibus et tributis per suas litteras penitus absolutos.</p> <p>Ipse nihilominus in signum domini tributum aliquod inquirebat; et quia in litteris suis tam episcopi quam nobiles Poloniae solum Lodvico regi et filiis suis, si quos haberet, se fecisse fidelitatem affirmabant, qui carens filiis voluit, ut filiabus suis, quas habebat, eandem fidelitatem facere deberent, idcirco non valens aliter ab eis litteras suas eripere, omnes regnicolas a tributis quibusvis per novas litteras absolvit, solum duos grossos de quolibet manso singulis annis ad thesaurum suum solvandos, pro se et suis successoribus reservavit. ...</p> <p>Archiepiscopus tamen et suffraganei sui et ecclesiarum quarumlibet huiusmodi solutionem submittere recusarunt, a privilegiis, libertatem ecclesiasticorum bonorum contentibus, recedere nolentes, propter quod ad solutionem huiusmodi tributi pro parte domini regis, licet fuissent moniti, ipsum tamen tributum per suos kmethones nullatenus dare permiserunt, praeter pauperes religiosos, quorum rustici non ad duos grossos, sed ad viginti quatuor infra spatium unius anni solvandos pro thesauro regis sunt compulsi.⁴³</p>	<p>Lodovicus ... universos pontifices, barones et quoslibet Regni Poloniae proceres monet per officiales suos atque prefectos et requirit, ne thesaurum regium et censum diminuunt, ne se Kazimiro Poloniae condam rege, avunculo suo inferioris depressionisque condiciones putent et tributum ratione universalis domini de quolibet possesso lanco solvi pro camera regia solitum, ad sex scotos latorum grossorum, unam mensuram siliginis et unam avene se extendens, quod krolewstwo, id est regalis census aut poradlne nuncuperi consuerit, etiam sibi iuxta vetustam legem et observanciam usque ad tempora sui regiminis custodiam et in praxi habitam persolvant.</p> <p>Prelati autem et barones Poloniae solutionem tributi non secus quam pestis cuiusdam et servitutis agros eorum et villarum colonos magnopere demolientis onus execrati, respondent benignitate Kazimiri regis pro suis in eum et regnum meritis a tributo huiusmodi se et agros suos solutos et liberatos esse et censum huiusmodi perpetuo abolevisse.⁴⁴</p>	<p>... civitates, castra, possessiones, oppida et villas, incolas villarum tocius regni Poloniae inhabitantes ipsorum baronum et nobilium omnium absolvimus, liberamus et exemimus ab omnibus et singulis collectis, dacionibus, contribucionibus, exactionibus sive tributis, tam generalibus quam specialibus, quocunque nomine censeantur, et ab omnibus serviciis, laboribus, vexacionibus, angariis et preangariis in rebus et personis commitendis, pure et simpliciter solutos et absolutos esse volumus et exemptos; sed hiis tantum volumus esse contenti, quod duo grosso usualis monete in dicto regno currentis, quorum quadraginta octo marcam Polonicalem facient, de quolibet manso vel sorte locatis et possessis, singulis annis nobis et nostris successoribus in festo beati Martini confessoris in signum summi domini et recognitionem corone regni Poloniae exsolvantur.</p>

⁴³ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum i. m. 663.

⁴⁴ Joannis Długossi Annales seu Chronicae Incliti Regni Poloniae. Liber X. Ed. Stanisław Gawęda, Antoni Kamiński, Marek Kowalczyk. Varsoviae 1986. 36–37.

Ha Czarnkowi János, Długosz illetve a kassai privilégium állításait ellenőrizni kívánjuk, érdemes áttekinteni azt a sajnos nem nagyszámú okleveles anyagot, melyben előfordul ez az adófajta.

A *poradlne* a latin nyelvű oklevelek szövegezésében polonizmusként jelenik meg. Etimológiailag a *poradzić* (szánt) igéből vezethető le. Előfordulása a 13. század közepétől figyelhető meg a dokumentumokban, legtöbbször a részfejedelemségi rendszerrel kapcsolatos szolgáltatások megszüntetése során. Ismeretes, hogy a részfejedelemségek kora 1138-ban, III. Ferdeszájú Boleszláv végrendeletével kezdődött, s alapját az ún. *ius ducale*, a fejedelmi jog jelentette. Bár a történeti kutatásban nincs konszenzus, hogy a *ius ducale* rendszere a 11–12. századi Piastmonarchia több központban való továbbélése volt-e, melyekben az egyes fejedelmeknek szinte korlátlan hatalma volt,⁴⁵ vagy a német *landok* mintájára szervezett uralmi területekkel állunk-e szemben,⁴⁶ annyi bizonyos, hogy a fejedelemségek rendelkeztek bizonyos fejedelmi vagy tartományi jogok felett. Ezek *iura ducalia* néven szerepelnek a forrásokban, s számos járulékot valamint szolgáltatást jelölnek.⁴⁷ A *ius ducale* rendszeréhez tartozó szolgáltatásfajták eltörlésének folyamata a 13. század közepén kezdődött meg, amikor a nemesi birtokok egyre inkább a német (magdeburgi) jog alapján immunitáshoz jutottak.⁴⁸ Az immunitás elnyerését igazoló oklevelek minden esetben feltűntetik a megszüntetendő szolgáltatásokat is. Ezek között találkozunk a *poradlne* nevű adó vagy járulékfajtaival is. Az egyik legkorábbi oklevél, amelyben említés történik a *poradlnéről*, 1235-ből származik és Bolesław sandomierzi fejedelem állította ki a jędziejówi kolostor számára. A fejedelem három, a kolostornak adományozott falu szolgáltatásait és jogait igazolja, s felsorolja, hogy milyen járulékok megfizetése alól mentesülnek a birtokok.⁴⁹ Az oklevél tehát alapvetően immunitást ad az említett falvaknak, a *poradlnét* pedig a fejedelemnek járó adóként jelöli meg. Kegyes Bolesław (1221–1279) egy 1271-ből fennmaradt oklevelében, amelyben bizonyos Przybysławnak, Paczyń fiának adja Goranin nevű falvát, azt olvashatjuk, hogy

⁴⁵ Vö. Karol Modzelewski: Organizacja gospodarcza państwa Piastowskiego: X–XIII wiek. Wrocław 1975.; Uő: The System of the Ius Ducale and the Idea of Feudalism. *Questiones Medii Aevi* 1. (1977) 71–98.; Uő: Karol Modzelewski: Das barbarische Europa. Zur sozialen Ordnung von Germanen und Slawen im frühen Mittelalter. (Klio in Polen 13.) Osnabrück 2011. 354–356.

⁴⁶ Sławomir Gawlas: O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski. Warszawa 2000.

⁴⁷ A lengyel és a sziléziai német *iura ducalia* rendszerével kapcsolatban l. Josef Joachim Menzel: *Jura Ducalia. Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte.* (Historische Kommission für Schlesien. Bd. 11.) Würzburg 1964. 31–45.

⁴⁸ Általánosságban l. Kossmann, O.: Zur Geschichte der polnischen Bauern i. m. 38–45.; Karol Buczek: Powołowe – poradlne – podymne. *Przegląd Historyczny* 63. (1972) 1–29.; Modzelewski, K.: Organizacja gospodarcza i. m. 57–86.; Gawlas, S.: O kształt i. m. 104–106.

⁴⁹ „nec solvent poradlne, nec strosam, nec vaccam, que ducis dicitur. ... De expeditionibus etiam et omnibus extractionibus et solutionibus eos totaliter reddimus liberos et immunes.” – Zbiór dokumentów małopolskich 4. Dokumenty z lat 1257–1420. Ed. Stanisław Kuraś. Wrocław–Warszawa–Kraków 1962. (a továbbiakban: ZDM IV.) Nr. 874.

többek között a *poradlne* szolgáltatása alól is felmenti a megadományozottat.⁵⁰ Ugyancsak az ő egyik adománylevelében találkozunk 1271-ben a *poradlnével*, amikor bizonyos Fulsztyni Przybysławnak adományozta Mierzowo nevű falvát.⁵¹ Hasonló tartalommal ismerjük II. Přemysl két levelét, melyben a lengyel joghoz tartozó szolgáltatások alól felment bizonyos birtokokat.⁵² A felsorolt példák valamennyien birtokadománnyal összefüggő, a birtok immunitását biztosító oklevelek. A *poradlne* említése valamennyi esetben több más, közelebről be nem határolt, a fejedelemnek járó szolgáltatással együtt jelenik meg. Ezek valamennyien – ahogy II. Přemysl fent idézett adományleveléből kiderül – a *solutio Polonica*, azaz a régi lengyel joggal összefüggő járulékok. E szolgáltatásokat valamennyi esetben eltörlésükkor látjuk az oklevelekben. Azonban a *poradlne* mértékéről, arról, hogy milyen formában, milyen időközönként szedték be, nem szerezhetünk tudomást.

Hasonló példákkal találkozunk az utolsó Piast-uralkodók idejéből fennmaradt oklevelekben. A *poradlne* ugyanúgy, ahogy a 13. század végi példák esetében láttuk, itt is a régi lengyel jogú szolgáltatások eltörlése kapcsán bukkan fel. Ismerjük Łokietek Ulászló egyik 1324-ben kelt oklevelét. Itt a szandeci bírónak, bizonyos Mikołajnak engedélyt ad arra, hogy a Lubinka folyó mentén német jogú települést alapítson, és rögtön fel is menti a lengyel jogon teljesítendő szolgáltatások alól.⁵³ Arról azonban szó sincs az oklevélben, hogy valamilyen új adóval terhelték volna meg a területet. Bár ebben az esetben a *poradlne* nem szerepel azon szolgáltatásfajták között, melyeket megszüntet a király, ugyancsak Łokietek Ulászló egyik négy évvel későbbi oklevelében ismét találkozunk említésével. A király ebben az esetben egy bizonyos Łęk falu urának és lakosainak immunitást ad, és felmenti őket valamennyi neki járó szolgáltatás alól.⁵⁴ Az oklevél a jelen munka célkitűzéseinek szempontjából a következő tanulságokkal szolgál. A *po-*

⁵⁰ „qua omnes nobiles in nostra Polonia perfruuntur, videlicet a poradlne et a quolibet conductu, a podworowe, a pwod, a prewod, a naraz, a bove, a vacca, a falcione, a porco, a ponte ...” – KDW VI. Nr. 18.

⁵¹ „Item eundem Pribislaum et suos posteros liberamus ab omni exactione: a poradlne, a bove, vacca annuali, a podworoe, powolowe et aliarum rerum ...” – KDW VI. Nr. 20.

⁵² „Absolvimus autem prefatas hereditates ab omni solutione Polonica, que nunc in nostro est dominio et processu temporis poterint exoriri, videlicet a naras, a powos, a przewod, a stroza, a podworowe, poradlne” – KDW VI. Nr. 2.; „supradictas hereditates ab omni oue, solutione et exacione, que nunc sunt in nostro dominio et processu temporis poterint exoriri, quibuscunq̄ue nominibus censeantur: a poradlne, a narzaz, a pvoz, a prevod, a podvorove, a stroza et opole” – KDW VI. Nr. 45.

⁵³ „liberosque facit eosdem ac incolas eius villae ab omnibus iuribus Polonicalibus: sep stan, Powolowe, naraz, ac aliis omnibus, quecumque ius theutonicum perturbarent.” – ZDM IV. Nr. 904.

⁵⁴ „Nos ... ob remidium animae nostrae ... incolas ac inhabitatores ipsius ... absolvimus ac liberam liberosque et exemptos faciemus ab omnibus dominii nostri iuribus, exactionibus, solutionibus, serviciis, servitutibus ad nos de iure vel de facto spectantibus, videlicet a poradlne, vacca, ove ... et generaliter ab omnibus aliis et singulis iuribus nostris, quibuscunq̄ue nominibus censeantur.” – KDW VI. Nr. 105.

radlne ismét egy sereg más megszüntetésre ítélt járandósággal együtt jelenik meg. Jogcíme a királyi hatalom, azaz a 13. század végén látott, a fejedelemnek mint uralkodónak járó juttatás Łokieteknek mint királynak is járt. Emellett sajnos megint csak nem tudunk meg többet arról, hogy milyen formában szedheték ezt az adófajtát, milyen volt mértéke, és rendszeresen, vagy alkalmanként kellett-e beszolgáltatni. Legérdekesebb momentumként azonban meg kell jegyeznünk: a birtok immunitásának elnyerésével sem az 1324-es, sem a jelen esetben nem járt együtt valamilyen pénzformában szedett, meghatározott összegű (tizenkét garas?), rendszeresen behajtott adó kivetése.

A számunkra leglényegesebb, 1370–1382 közötti időszak idevágó dokumentumai közül elsőként az Opuliai László által kiállított okleveleket kell vizsgálat alá vonni. Miután ismerjük Nagy Lajos parancsát, amelyben rábízta a Lengyelországhoz tartozó Halics-Volhínia kormányzását Opuliai Lászlóra, hogy ott helyette és nevében járjon el,⁵⁵ illetve rendelkezésünkre áll e megbízás visszavonását igazoló oklevél is,⁵⁶ elfogadható, hogy a Lajos megbízottja által kiállított oklevelek a királyi akaratot tükrözik.

Opuliai László adományleveleiben kivétel nélkül minden esetben találkozunk azzal a kitételrel, hogy a megadományozott személy falvának (falvainak) lakosai kettő nagyobb, vagy négy kisebb garast fizessenek a kincstár számára. Az első ilyen jellegű dokumentum azonban még jóval korábbi, 1371-es ügyeket rögzít. Itt Opuliai László bizonyos Henryk de Bohemiának három falut adományozott, és eközben előírta, hogy a falu lakói *duos grossos latos pro censu camarae nostrae* fizessenek.⁵⁷ Az oklevélben az a meglepő, hogy három évvel a kassai privilégium kiadása előtt született. Bár egyedüli ilyen adatunk, amely 1374-et megelőző időszakból származik, léte mégis óvatossá tesz bennünket: talán maga az állami adó gondolata nem is a kassai privilégiummal, hanem Lajos trónra lépésével van összefüggésben?

1628-as átirásban ismerünk egy oklevelet, ezúttal már 1374-ből, amelyben Opuliai László bizonyos Chodkónak adományoz egy falut. Előírja, hogy a lakosok *duos grossos latos pro censu nostrae camarae solvere sint astricti*.⁵⁸ 1374-ben ismét nagyobb adományt tesz, két fivérnek összesen kilenc falut adományoz és engedélyezi, hogy várat is építsenek.⁵⁹ Az adófizetésre vonatkozó szöveg szó szerint megegyezik az előbbiekből felsoroltakkal, előírja, hogy *singuli cmethones dictarum villarum de qualibet curia possessa duos grossos Bohemicales nobis et nostris successoribus singulis annis ... pro censu nostrae camarae sint astricti solvere*. Egy

⁵⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z archiwum tzw. Bernrdyńskiego we Lwowie. Ed. Antoni Prochaska, Ksawery Liske. II–IX. Lwów 1371–1889. III. Nr. 20.

⁵⁶ Uo. Nr. 27. és 28.

⁵⁷ ZDM IV. Nr. 1012.

⁵⁸ Codex diplomaticus Poloniae I–III. Ed. Jan Batorowicz. I. Varsoviae 1858. (a továbbiakban: CDP) Nr. 133.

⁵⁹ ZDM IV. Nr. 1022.

másik, 1416-ban igazolt oklevél tanúsága szerint Opuliai László bizonyos Waczko milesnek adományoz három falut.⁶⁰ A dokumentum az adóra vonatkozó része szövegében szó szerint megegyezik az előzőekkel, az 1415-ös megerősítésben pedig, ahol Jagelló Ulászló (1389–1434) újabb falvakat adományozott Waczkónak, a király szó szerint helyben hagyja Opuliai László adóügyben tett kinyilatkoztatását. 1375-ben Opuliai László egy bizonyos Wreclaw számára állított ki egy adománylevelet, amelyben három falut adományozott neki.⁶¹ Az adóval kapcsolatban a szöveg semmilyen eltérést nem mutat fel az előzőkben idézettekhez képest, egy különbség van csupán: előírja, hogy a megadományozott egész családjával együtt maradjon a tartományban, ne változtassa meg lakhelyét. Opuliai Lászlónak további oklevelei maradtak fenn ezen kívül, amelyekben az adóra vonatkozó kötelmek szövegezése és tartalma is megegyezik a korábbiakkal.⁶²

Más kép tárul eléink azonban Lajos és anyja egyébként igen kisszámú adománylevele alapján. 1371-ben Erzsébet állított ki egy adománylevelet bizonyos Danilo Dachbodowicz részére. Az illetőnek több falut adományozott, amelyekre megadta az immunitást, azonban semmilyen adófizetésre vagy egyéb más szolgáltatásra nem kötelezte a birtok új urát.⁶³ Lajos korabeli adományozások közül talán a legjelentősebb egy 1377-ben kiállított oklevél, amelyben az uralkodó Demetriusnak és Ivánnak, a későbbi Goraj-nemzetség megalapítóinak adományozott 11 falut, Goraj (másnéven Łada) várát és Kraśnik mezővárost.⁶⁴ Mivel az adománylevél Belz vára alatt kelt az 1377-es litván hadjárat alatt, feltételezhető, hogy a két fivér a litvánok elleni hadjáratban tanúsított magatartásáért nyerte el az adományt. Az oklevél annyiban tér el a kor gyakorlatától, hogy a lengyel viszonyokhoz képest aránylag nagyobb birtokok eladományozásáról rendelkezik, azonban ismételtelen csak ellentétben a Opuliai László által kiállított oklevelekkel, nem rögzített semmilyen kötelezettséget a megadományozottak számára. Mindez meglepő, hiszen nagyobb területek, köztük egy vár és egy mezőváros átadásáról van szó, ezen felül pedig három évvel a kassai privilégium kibocsátása után járunk.

A rendelkezésünkre álló okleveles anyag alapján a következő megállapítások tehetők. Nézetünk szerint Nagy Lajos a kassai privilégiumban gyakorlatilag rászedte lengyel alattvalóit. Elismertette velük lányai trónöröklési jogát, ezzel megváltoztatva az 1355-ben kialakult trónöröklési feltételeket, s ennek fejében nagylelkűen eltörölte azokat a korábbi, még a lengyel fejedelmi jogból származó adófajtákat, melyek egyébként a 13. század második felétől folyamatosan meg-

⁶⁰ CDP II/1. Nr. 134.

⁶¹ ZDM IV. Nr. 1026.

⁶² ZDM IV. Nr. 1030. Az adótétel kiszabásán kívül az adományozó megígéri, hogy a megadományozottat fogságba esése esetére – ha ez az ő szolgálatában történt – megváltja. KDW III. Nr. 1743.

⁶³ Codex diplomaticus Poloniae Minoris I–III. Ed. Francisek Piekosiński. Kraków 1876–1905. III. Nr. 844.

⁶⁴ Uo. Nr. 893.

szűnőben voltak. Azonban egyúttal, és a trónöröklés ügyétől függetlenül bevezetett egy új adót, melyet a királyi hatalom jegyében követelt az ország birtokokkal rendelkező lakosaitól. Valószínűsíthető, hogy az Anjouk Magyarországon már korábban is megismert társadalom- és gazdaságpolitikai filozófiája Lajos király krakkói uralma alatt sem vesztette el érvényességét, és az uralkodó rafinált módszerekkel próbálta meg modernizálni a dinasztia új szerzeményének tekinthető Lengyelországot. Ezt az új adót Czarnkowi János *poradlne* néven nevezi, ám kétséges, hogy ténylegesen így hívhatták, hiszen sem a kassai privilégiumban, sem pedig azokban az oklevelekben, ahol beszédese nyomon követhető, nem ezen a néven szerepel. Valószínűsíthető, hogy ez az egyetlen pont, ahol krónikásunk pontatlan információkkal szolgál adóügyben. Lehetséges, hogy Lajos terveit úgy élte meg, hogy a király vissza kívánja állítani a részfejedelemségi kor egyik szolgáltatásfajtáját. Így felháborodott megjegyzése, hogy ezt már a nemesek régóta nem fizetik, teljesen helytálló. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy szerzőnk teljesen pontosan adja vissza a kassai privilégium lényegét, miszerint Lajos minden adót eltörölt, kivéve két garasnyi szolgáltatást a magánbirtokok után.

A kassai privilégium nem enged továbbá arra következtetni, hogy Lajos adócsökkentést hajtott volna végre. Sőt, ellenkezőleg. A rendelkezésre álló okleveles anyagból csak annyi állapítható meg, hogy Nagy Kázmér alatt nem mutatható ki egy olyan állandó adó, melyet 1374-ben le lehetett volna csökkenteni. Azt, hogy ilyen létezett, csak Dhugosz elmeséléséből tudjuk, ő azonban nem megbízható forrás, mert történet szemlélete elválaszthatatlan a 15. század közepétől beálló nagy társadalmi változásoktól, mikor is a királyi hatalom teljesen kiszolgáltatottá vált a különböző rendi érdekeknek.

Czarnkowi János előadásából továbbá az is kiderül, hogy Lajos frontális támadást indított adófronton, és az egyházi birtokokat is meg akarta adóztatni. Források hiányában nem tudjuk, hogy milyen módon próbált ellenállni az egyház, ám biztos, hogy az egyházi birtokok megadóztatása 1374-ben lekerült a napirendről, és csak 1381-ben került elő ismét, amikor is a király az egyházi birtokokra is kivetette a két garas értékű adót. A ránk maradt oklevelekből e helyen egyet idézve világosan látszik, hogy itt mintaként a kassai privilégium szolgált, hiszen a szövegezésből ez kiderül.⁶⁵

Más kérdés persze, hogy Lajos új, két garas értékű adóját rendszeresen és mindenütt szedték-e uralma alatt. A rendelkezésre álló forrásanyag fényében úgy

⁶⁵ „ab omnibus exactionibus, serviciis, laboribus, collectis, a sep, angariis et preangariis quibuscunque nominibus nuncupentur ... absolumus [sic!], liberamus et eximimus nos penitus harum serie litterarum. Sed dumtaxat, in signum domini regie magestatis, volumus habere pro nobis et successoribus nostris a quolibet kmethone seu iobagione ipsarum ecclesiarum civitatis et dyocesis Poznaniensis census seu collectum de manso seu lanco quolibet possato; videlicet, quod quilibet kmetho seu iobagio solum duos grossos currentis monete in dicto regno Polonie in festo sancti Martini confessoris singulis annis pro camera nostra regia et successorum nostrorum tenebuntur [sic!] dare et assignare” – KDW III. Nr. 1795.

tűnik, hogy az adótétel általános beszedésére nem került rögtön sor. Valószínű, hogy a király először Halics-Volhíniában próbálta beszédetni az új járulékot, az ország központi területein nem. Azt, hogy ez miért történt így, nem tudjuk, és féltő, hogy további oklevelek hiányában nem is fogjuk megtudni.

Czarnkowi János krónikája tehát nyilvánvaló elfogultsága ellenére is nagyon megbízható forrás, hiszen a szerző két ponton is áldozata volt Lajos gazdasági terveinek: Nagy-Lengyelországban feküdtek családja magánbirtokai, illetve tudjuk, hogy több káptalanban is volt kanonoki stalluma.⁶⁶ Feltételezhető tehát, hogy pontosan igyekezett visszaadni a saját maga egzisztenciáját is érintő adókérdés lényegét. Azonban krónikájának megállapításait már Długosz is félreértelmezte, és az ő segítségével gyökerezett meg a történeti kutatásban a nagy 1374. évi adócsökkentés legendája, mely révén máig él a jó Kázmérről és a gonosz Lajosról alkotott ítélet a lengyel historiográfiában.

---

⁶⁶ *Bieniak, J.:* Jan (Janek) z Czarnkowa i. m. 118.

Tanulságos perjogi megoldások 1340-ből Sebes mester és a pozsonyi káptalan határvitájában

Sebes mester és a Szentgyörgyi család őse, Tamás nyitrai ispán 1208-ban kapta Bazin birtokot II. András királytól.¹ 1256-ban IV. Béla király a birtokviszavételek során Pozsony várához került földet (*terram Bozyn que castri fuisset Posoniensis*) ismét a családhoz tartozó Kozma és Achilles ispánoknak, valamint le-százarmazottaiknak adományozta, s azt apjától, Bazini Ábrahámtól Sebes mester örökölte.² Így Sebes földterületei szomszédságba kerültek az akkor már hosszabb történeti múltra visszatekintő pozsonyi káptalan³ földbirtokaival.

A 14. század derekán hosszan elnyúló perre került sor a két szomszédos földesúr között. Ráadásul Sebes mester birtokainak határai az uralkodó számára sem voltak teljesen közömbösek, mert a Péter nevű fivérével közös Bazin várúrk birtokainak a határai mentén fekvő hegyekben királyi arany- és más fémbányákat

¹ Reg. Arp. 234 sz.

² ÁUO II. 269–271.

³ A pozsonyi káptalan történetének korai időszaka a magyar és a szlovák történetírás vitatott problémája. Rimely Károly felfogásával szemben (*Carolus Rimely: Capitulum insignis ecclesiae Collegiatae Posoniensis ad S. Martinum olim SS. Salvatorem. Posonii 1880.*) Knauz Nándor álnéven írt hosszú tanulmányt szentelt a pozsonyi egyháztörténetnek. Knauz többek között azt bizonygatta, hogy a káptalan helyett prépostságról helyes értekezni. *Zumbur: A pozsonyi prépostság.* Új Magyar Sion XI. (1880) 241–245., 340–359., 499–521., 579–585., 657–689., 728–738., 833–848., XII. (1881) 40–49., 108–130., 189–203. Van szerző, aki annak korai története kapcsán egyházként beszél Pozsonyról (*Thoroczky Gábor: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház történetéhez.* In: Írások az Árpád-korról. Bp. 2009. 89–107.) Juraj Šedivý és Fedeles Tamás társaskáptalant említ (*Juraj Šedivý: Mittelalterliche Schriftskultur in Pressburger Kollegiatskapitel. Bratislava 2007.; Uő: Bratislavská kapitula a mesto. Medzi symbiózou a konkurenciou.* In: Kapituly v zemích koruny české a v uhrách ve středoveku. Szerk. Václav Ledvinka, Jiří Pešek. Praha 2011. 197–216.; *Fedeles Tamás: Die ungarischen Dom- und Kollegiatskapitel und ihre Mitglieder im Mittelalter. Forschungsstand, Aufgaben, Initiativen.* In: Uo. 161–187.) Mivel a hiteleshelyi tevékenységet tárgyaló mérvadó diplomatikai szakirodalom káptalant említ (*Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan.* Bp. 1930. 216.), s mert a saját kiadványok is többnyire csak a káptalant (és ritkán a prépostot is) nevezik meg „intitulatio”-jukban, e tanulmányban megmaradtunk a káptalan megnevezés mellett annak ellenére, hogy az 1489-es, Sánkfalvi Antal pozsonyi prépostnak adományozott, püspöksüveget is ábrázoló címer kapcsán magunk is hangsúlyoztuk a pozsonyi prépost méltóságának a fontosságát. *Bertényi Iván: Heraldika és középkori egyháztörténet.* In: Magyar egyháztörténeti vázlatok I. Bp. 1989. 200–202. Vö. még *F. Rombányi Beatrix: Kolostorok és társas káptalanok a középkori Magyarországon.* Bp. 2000.

nyitottak, pozsonyi várjobbágyok és várnépek földjei terültek el.⁴ A király és Sebes mester közötti jogviták, amelyeket főként egy malom helyének a megváltozása okozott, úgy látszik, 1339-ben megoldódtak.⁵ Ez év őszén Sebes mester és a pozsonyi káptalan viszonya – egyes akkoriban kelt oklevelek megfogalmazásából kitűnően – még nem mérgesedett el teljesen. (Bár a közös határ miatt a viták régóta fennálltak.) Sebes mester a Csütörtök faluban (*in villa Lypoldi, seu in villa Chuturtuk*) fekvő birtokrészét a pozsonyi káptalan előtt zálogosította el testvéreinek, Péter mesternek,⁶ s ezt követően is Széchenyi Tamás erdélyi vajda, a királyi tárnokmesterség ügyeinek intézője és bírja is a pozsonyi prépost helynökét kéri fel annak megállapítására, kinek a határában található az állítása szerint a Sebes birtokán fekvő malom. A helyszíni szemlét 1339. november 7-i kelettel megejtve a pozsonyi helynök közli is megbízottjával, hogy a malom valóban Sebes mester Sumberg nevű birtokán található.

Az eset érdekessége, hogy a pozsonyi káptalan képviselőjében eljáró Tamás préposti helynök nem a királyi ember mellett a káptalant, mint hiteleshelyet képviselő személy, hanem a tárnokmesteri tisztség bírójának a megbízásából egy maga jár el, s az *oculata revisio* során felállt helyzetről a maga nevében jelent a Sebes mestert és a királyi bányászokat érintő ügyben. Jelentése alapján Tamás vajda el is tiltja a bányászokat Sebes mester területének a háborgatásától.⁷

1340 tavaszán azonban a pozsonyi káptalan mint hiteleshely már megtagadja egy Sebes mestert érintő jelentés kiadását. A nyitrai káptalan előtt 1340. március 19-én Sebes mester jegyzője, Mihály, ura nevében azért tiltakozik, mert a király nevében kelt tudományveteli felszólítást tartalmazó levélre a pozsonyi káptalan a királyi emberrel együtt kiküldte ugyan tanúbizonyosságul kanonokját, amikor azonban a vizsgálat kiderítette, hogy Konus nyitraújhegyi rektor (*rector Novi Montis de Nir Pathaka*) valóban súlyosan megsebesítette Sebes mester Bálint nevű vámszedőjét, s a bazini vámhelyen Sebes mester nem szedet a szokástól eltérő, jogtalan vámot, az erről szóló jelentést a káptalan Sebes mesterrel folyó pere miatt nem hajlandó kiadni.⁸

Már a hiteleshelyekkel foglalkozó szakirodalom „klasszikusai” megállapították, hogy „mindenki, király, fő- és köznemes” a hiteleshelyekhez fordult, s mint magánjogi felek, a király és az ország első emberei, a köznemesek, és más hiteleshelyek teljesen egyenlő rangúak voltak a hiteleshely előtt. Míg az (ügyében eljáró) fél ismeretlen volt, míg személyazonosságáról meg nem győződtek, nem kapha-

⁴ 1339: DL 3205. és DL 105 408. Kiadása: *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 320–321. (306. sz.); AOkt. XXIII. 422. sz.

⁵ AOkt. XXIII. 640. sz.

⁶ 1339. szept. 29.: AO III. 594.; AOkt. XXIII. 571. sz.

⁷ „molendinum et ea, quae ad ipsum pertinent, sunt intra metam Sumberg, possessionis magistri Sebus” – *Wenzel G.*: Magyarország bányászata i. m. 323.

⁸ „propter quandam discordiam litigiosam inter dictum capitulum et prefatum magistrum Sebes exortam et habitam idem capitulum literas super ipsa inquisitione eidem magistro Sebus dari recusasset” – AO IV. 300.

tott oklevelet. Ezen túlmenően azonban (territoriális korlát nem lévén) a hiteles-helyek csak akkor nem voltak kötelesek oklevelet adni, ha az a saját jogaikat sér-tette volna.⁹

S mi történik most? A pozsonyi káptalan a korabeli perjog szokásainak meg-felelően¹⁰ kiküldi emberét a Sebes mester vámszedőjét ért sérelem kivizsgálására. A vizsgálat a királyi emberrel együtt igazolja is a nyírújhegyi rektor ellen emelt panasz jogosságát, s azt is, hogy a bazini vámhelyen Sebes mester nem szedet jogtalan vámot. Az eljárásban részt vevő pozsonyi káptalan azonban mindezek után nem hajlandó kiadni az oklevelet, amely a Sebes mesternek kedvező tényál-lást tanúsítja. Minthogy Sebes mester birtokának a területe határos volt a pozso-nyi káptalanéval, ráadásul jogvitájuk is volt egymással, az fel sem merülhet, hogy a káptalanban nem ismerték volna Sebes mestert. A kérdéses vizsgálat nem a Se-bes mester és a pozsonyi káptalan közti vitás ügyre vonatkozott, tehát nem oko-zott volna semmiféle jogi sérelmet a pozsonyi káptalannak, ha a tudományvétel-re felszólító királyi oklevélben foglaltaknak nem csupán félig tesz eleget, azaz nem csak a vizsgálatban vesz részt, hanem a Sebes mester állításait igazoló jelen-tést írásban is kiadja. Vélhető, hogy ennek megtagadásával a vele más ügyben akkor már perben álló¹¹ Sebes mesternek akart hátrányt okozni, még azon az áron is, hogy várhatta, vizsgálat fogja követni a korabeli szokásokkal ellentétes magatartását. Mindenesetre Sebes mester famulusa, Mihály, Nyitráról átment Esztergomba, és az ottani káptalan előtt is előadta a pozsonyi káptalan elleni til-takozását, amelyet március 23-i kelettel írásba is foglaltak.¹²

Nemkülönben érdekes perjogi és pecsétani tanulságokkal szolgál az eszter-gomi káptalannak Károly királyhoz címzett 1340. május 8-án kelt jelentése, ame-lyet Nagymartoni Pál országbírónak a pozsonyi káptalan és Sebes mester közti vitás határ megállapítása ügyében ugyanazon év március 16-i dátummal hozzá

⁹ *Eckhart Ferenc*: Hiteles helyeink eredete és jelentősége. Századok 47. (1913) 654–655.; *Franz Eckhart*: Die glaubwürdige Orte Ungarns im Mittelalter. Sonderdruck aus Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck 1914. 57. 72. jegyz. és 64.; *Kumorovitz Bernát Lajos*: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul 42. (1928) 2., 4. Eckhart Ferenc németül megjelent munkájának magyar fordítását és újabb kiadását l. *Uő*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs és Dreska Gábor. Bp. 2012. A hivatkozott hely: 64–65., ill. németül 58–59. A középkori közhitelű szervezet működésének vázlatos modernkori áttekintése: Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 1996.² 175–178.

¹⁰ *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946. 179–180.

¹¹ Már 1339-ben azt jelentették Károly Róbert királynak, hogy Nagy-Churnye birtok határvitájában nem egyezett meg Sebes és pozsonyi káptalan. – AO II. 511–513. Vö. *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története III. Pozsony 1894. 312.

¹² DL 3299., regesztája: AOkt. XXIV. 166. sz. – Megjegyezzük, hogy 1343 februárjában is megtagadta a pozsonyi káptalan egy oklevél kiadását Sebesnek (AO IV. 300.), 1343. július 19-én viszont a győri káptalan oklevele szerint Sebes és testvére, Péter csallóközi határvitájában hivatkoznak a pozsonyi káptalan határjáró oklevelére (AO IV. 358.).

intézett felkérésére írt. Pál országbírónak ebben átírt oklevele (kettejük határvi-tájának történeteként) előadja, hogy elődje, Köcski Sándor országbíró a Pozsony megyei Ternye, más néven Chukarfalva birtokot a pozsonyi prépostnak és káptalannak ítélte. Bazini Ábrahám fia, Sebes mester ezzel szemben már Pál országbíró előtt bemutatta a II. András és IV. Béla királyok bevezetőként említett adományleveleit, amelyek Bazin föld határait is leírták. Mivel a káptalan képviselői által az országbíró előtt bemutatott oklevelekben Nagyternye (Chukarfalva) határai nem szerepeltek, az országbíró felkéri az esztergomi káptalant, küldjék ki két tanúságukat az egyes felek számára vagylagosan név szerint a felsorolt királyi emberek valamelyikével.

Szenterzsébeti László fia, Ábrahám május 1-jén a királyi kúriából külön megbízással az ügy végrehajtására mindkét fél részére kiküldött királyi ember (*homo domini regis ad huiusmodi negotii exequcionem de curia regia pro utrisque partibus transmíssus*) iktatásra kap utasítást. A felkértek az országbíró parancsa szerint megbízást kaptak, hogy a határosokat és a szomszédokat összehívva, a felek, illetve ügyvédek jelenlétében menjenek ki a vitás föld színére, ahol a pozsonyi prépost, káptalan vagy ügyvédjük mutassa be bizonyítékait, mindenek előtt a győri káptalannak az országbíró pecsétfőjével ellátott, birtokvisszafoglalást tartalmazó oklevelét (*litteras capituli Jauriensis, seriem receptivacionis dicte litigiose terre exprimentes ... sub capite sigilli nostri ibi exhibendas*), Sebes mester vagy ügyvédje pedig mutassa be a mondott királyi privilégiumokat. Ezután a vitatott földek érintkezésének két végpontja között járják be a területet, s ha András és Béla királyok privilégiumai, valamint a határosok és szomszédok útmutatása alapján megtalálják a határhelyeket, emeljenek azok mentén újakat, mindkét peres fél birtokát különítsék el, s Ábrahám királyi ember iktassa azokat örök birtoklásra. Vita esetén meg kell nézniük, hogy a kérdéses földterület melyikük birtokán fekszik. Ha a privilégiumok által megnevezett határjeleket megtalálják, emeljenek mellettük újakat, ha a határjeleket nem tudják meglelni, illetve azokat a határosok és a szomszédok sem ismerik, jelöljék ki és királyi mértékkel mérjék fel a vitatott területet, majd az esztergomi káptalan május 8-ig az ország szokása szerint tegyen jelentést a királynak.¹³

Nagymartoni Pál parancslevele és az abban leírt felkérés lényegében beleillik a korabeli peres eljárás során szokásos rendbe, még akkor is, ha az ország rangban első (az esztergomi érsek székhelyén működő) káptalanjához rendkívül udvarias módon nem paranccsal (*mandatum*), hanem kéréssel (*amicicium vestram ... petimus diligenter*) fordul az országbíró.¹⁴ Ugyanakkor a köztudományvételeknél¹⁵ (*inquisi-*

¹³ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. III. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924. (a továbbiakban: MES III.) 359–362. (527. sz.).

¹⁴ Eckhart F.: Jogtörténet i. m. 398.

¹⁵ Az „inquisitorius processus”-ra újabban alkalmazott „fággató per” megnevezés helyett e sorok írója megmaradt a klasszikusok (Hajnik Imre, Eckhart Ferenc) által használt „köztudományvétel” (illetve latinul „inquisitio communis”) szakszó használata mellett. A korabeli peres eljárás vázlatos modernkori áttekintésére l. Magyar jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 1999.² 369–374.

tio communis) szokásos, a perben álló felek számára külön-külön kirendelt királyi ember mellett meglehetősen széleskörű meghatalmazással Szentkereszt Ábrahám személyében még további, a király mindkét fél számára kiküldött embere (*homo domini regis*) is részt vesz az eljárásban, s egyedül ő kap jogot arra, hogy a felek közti megegyezés esetén kinek-kinek iktassa (*statuat*) az őt megillető földterületet.

További érdekesség, ahogy az ezután történekről az esztergomi káptalan az uralkodóhoz címzett, 1340. május 8-án kelt jelentésében tudósít. Az országbíró felkérésére a név szerint felsorolt, a peres felek részére kiküldött királyi és hiteleshelyi emberek között szereplő Fülöp mester, pozsonyi alispán, pozsonyi alvárnagy (továbbá dévényi várnagy) hozzájuk, azaz az esztergomi káptalanhoz írt, Sebes mester által bemutatott oklevelét írja át az esztergomi káptalan a határjárás helyszínén történtek rögzítésére, annak ellenére, hogy az számára ismeretlen pecsét alatt (*sub sigillo nobis non cognito*) íródott.¹⁶

Már másfél százada közhelynek számít, hogy a középkor embere megkülönböztetett fontosságot tulajdonított a pecséteknek.¹⁷ Az oklevelek hitelességének vizsgálatánál mindig döntő fontosságú volt a pecsétek alapos, minden részletre kiterjedő ellenőrzése. Minthogy más korszakokhoz hasonlóan a 14. század is bővelkedett az oklevélhamisításokban, érthető, hogy az egyes eljárások során bizonyítékként bemutatott okleveleket világi hatóságok és a hiteleshelyek egyaránt alapos vizsgálatnak vetették alá. 1336-ból részleteiben is ismert az a modern oklevéltani és pecsétani ismeretek birtokában is minden elismerést megérdemlő minuciózus eljárás, amellyel a királyi udvarban Merklin fia, András hamis oklevelét leleplezték.¹⁸ Ha részleteiben nem is számolnak be róla forrásaink, de a hiteleshelyek,¹⁹ s köztük az esztergomi káptalan is alaposan vizsgálták az előttük bemutatott okleveleket és pecsétjeiket.²⁰

Az esztergomi káptalan számára ismeretlen pozsonyi alispáni pecsét arra az 1311 utáni időszakra esett, amikor – a középkori magyar pecséthasználat történetének monográfusa szerint – az alispáni és szolgabírói pecsétek magánügyletekben már nem számítottak autentikusnak. Egyes ügyletekről szóló oklevelek-

¹⁶ Dedek Crescens Lajos 1340. máj. 3-i kelettel oldja fel a levél máj. 2-i datálását (MES III. 362–365.). Piti Ferenc regesztájában a helyes, máj. 2-i keltezéssel szerepel: AOkl. XXIV. 274 sz.

¹⁷ Conradus de Mure, a 13. század neves, többek által idézett szakértője úgy vélekedett, hogy miként a szavak tápláléka az oklevél lelke, úgy a rajta lévő pecsét szinte az oklevél teste („Sicut enim hominem due perficiunt, corpus et anima, sic et litteram duo perficiunt, virtus verborum, qui se habet ad modum anime, et sigillum, quod se habet ad modum corporis.” – *Conradus de Mure*: Summa de arte prosandi. In: Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. Ed. Ludwig Rockinger. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, IX. Band, I. Abt.) München 1863. 474.

¹⁸ AO III. 254. Idézi és részletesen elemzi *Grünn [Gárdonyi] Albert*: I. Károly király gyűrűspecsejtje. Turul 20. (1902) 54–56.

¹⁹ *Eckhart Ferenc*: Hiteles helyeink oklevélkritikája. Turul 31. (1913) 160–161.; *Kumorovitz L. B.*: A leleszi konvent i. m. 13., 19.

²⁰ *Trostovszky Gabriella*: Az esztergomi káptalan hiteleshelyi működése a XIII–XIV. században. Kéziratós bölcsészdoktori értekezés (az ELTE BTK Történeti Könyvtárában) Bp. 1984. 16.

ben a felek ilyenkor arra is kötelezték magukat, hogy bevallásukat alkalomadtán valamely hiteleshely előtt is megismétlik. Az autentikus pecsétnek éppen közismertsége volt az egyik legfontosabb tulajdonsága.²¹

Ami az 1340. évi esetet szfragisztikai szempontból különösen érdekessé teszi: az esztergomi káptalan, miután megállapítja, hogy Fülöp mester oklevelének pecsétje számára ismeretlen, mégis teljes hitelt tulajdonít a pozsonyi alispán oklevelének, s szóról szóra átírva beleveszi a királynak címzett relációjába.

Másutt e sorok írója már rámutatott, hogy még az oklevélhamisításokkal bővelkedő 14. században is előfordult, hogy egy ügyfél kérésére a gyulafehérvári káptalan a század végén átírta saját, csaknem négy évtizeddel korábban kelt oklevelét, jóllehet annak pecsétjén törés látszott.²² Erre az 1393. évi oklevélátírásra és más hasonló esetekre azért kerülhetett sor, mert az átírni kért oklevélen és pecséten nem találták hamisításra utaló beavatkozás nyomát, és a vizsgált oklevél hitelét más feljegyzések (*par*, más korabeli oklevelek, *registrum* stb.) írása egyértelműen bizonyította.²³

Más, általunk már bemutatott esetekben is sor került arra, hogy valamely hiteleshely saját, régebben kiállított oklevelét pecsétjének nem teljesen ép állapota ellenére hitelesnek találta és átírta: ezt tette 1379-ben a váradi káptalan egy 1284. évi oklevelével,²⁴ sőt maga az esztergomi káptalan is 1296-ban egy 1226. évi oklevéllel. Mindezek azonban íráson, mint tárgyi bizonyítékon alapuló vizsgálat után történtek.²⁵ Fülöp mester esete annyiban tér el az eddig ismertektől, hogy itt nem valamilyen régebbi oklevél átírására került sor, hanem a köztudományvételben részt vevő számol be írásban a megtörtént *inquisitió*ról: maga az eljárásban *homo regius*ként szereplő személy küldte el (az egyik peres féllel) írásban a frissen megtörtént határjárásról jelentését. A korabeli szokásnak megfelelően azért nem jelenhetett meg Esztergomban, s nem számolhatott be szóban a határjárásról, mert ura parancsára igen fontos más ügyekben kellett tevékenykednie.²⁶

²¹ *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp. 1993.² 80. (Ő példaként éppen Fülöp alispán és alvárnagy általunk elemzett pecsétjére hivatkozik.)

²² DL 73 801., kiadása: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I. (1206–1437) Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895. 240. Az átírt 1356. évi oklevelet I. *Stefan Pascu*: Documenta Romaniae Historica C. Transilvania. Vol. 11. (1356–1360) Bucuresti 1981. 63. (Nr. 56.).

²³ *Iván Bertényi*: Die Schrift als Beweis der Authentizität von Urkunden mit beschädigtem Siegel in Ungarn im 14. Jahrhundert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 93. (1985) 47–58.

²⁴ Zichy IV. 86–87.

²⁵ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. (1273–1321) Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1882. 389–390.

²⁶ „processimus, sed quia nos in negociis arduissimis per dominum nostrum, magistrum Nicolaum ad presens simus constituti, vestre amicie seriem tocius processus, prout nobis visum et scitum fuit, oretenus indicare nequimus, nec vos personaliter visitare, sed seriem tocius processus predictae terre litigiose, prout nobis presentibus Abrae regio, et vestrorum hominum testimoniiis scitum et visum existit, vestre amicie per nostras litteras declaramus, seu notificamus...” – MES III. 362.

Ami nyilvánvalóvá tette az esztergomiak számára ismeretlen pecséttel megerősített oklevélben foglaltak hitelét, az a határjárásban szereplő többi résztvevő (királyi és hiteleshelyi ember) megjelenése és szóbeli tanúságtétele. Pecséttani szempontból érdekes, hogy (egyfajta esetleges merev jogi felfogással szemben) az ismeretlen pecsét okán jelentkező hitelességi problémát ezúttal nem az írás, hanem a szóbeli tanúbizonyosság (is) kiküszöbölhette. Fülöp mester Esztergomban ismeretlen pecsétjének az elfogadtatásához így tehát már írás bizonyítékára sem volt szükség. A perfolym egy közbülső szakaszában kiállított, tehát nem végérvényes intézkedést tárgyaló, mintegy szóbeli jelentést helyettesítő oklevél közlését megerősítették a Sebes mester, illetve a pozsonyi káptalan részére kiküldött hiteleshelyi, valamint az ügyben eljáró királyi emberek, akiknek visszatérte után – és nyilván jelenlétében – került sor a határjárásról szóló írás bemutatására. Az esztergomi káptalan számára ismeretlen, a perfolym interim szakaszában történt cselekményt bizonyító pecsét alatt kelt oklevél hitelességének a bizonyítására 1340-ben elegendő volt az eljárásban hivatalból részt vevő többi személy felsorolása, illetve a jelenlevők szóbeli megerősítése.

A királyi ember jelentésének írásban történt benyújtásáról már a régebbi szakirodalom is tud. Ha a *homo regius* nyomós indokkal nem tudott eljutni ahhoz a hiteleshelyhez, amelynek tanúbizonyosságával kiküldték, akkor egy másikhoz fordult, ahol jelentést tett, majd az erről kiállított oklevelet mutatták be az eljárásra felkért intézménynek.²⁷ Esetünkben azonban magának a királyi embernek az *intitulatiójával*, tehát a *homo regius* nevében állítják ki a jelentést, amelyet a kiküldő káptalanhoz címeznek. Fülöp mesternek nyilván alispáni és vármegyei tisztségéből adódóan volt jegyzője, tehát nem kellett egy másik hiteleshelynél írásba foglaltatni jelentését. A szokatlan eljárásra azonban némi malíciával reagál a jelentést átíró esztergomi káptalan, amennyiben Fülöp mester oklevelének latinságát illetően megjegyezte: *de latinitate ac incongruitate latinitatum litterarum vicecomitis Posoniensis nichil omnino correximus*.²⁸

Pecséttani és perjogi érdekesség, hogy Pál országbíró parancslevele szerint a határjárás során a pozsonyi prépost és káptalan a győri káptalannak az országbíró pecsétfőjével ellátott oklevelét volt köteles bemutatni.²⁹ Fülöp mester jelentéséből kitűnőleg azonban Miklós mester, Péter plébános és örkanonok, valamint Hosszú (*Longus*) János kanonok, akik a pozsonyi prépostot és káptalant képvisel-

²⁷ Eckhart F.: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon i. m. 53. (németül: 45–46.).

²⁸ MES III. 365.

²⁹ „litteras capituli Jauriensis, seriem recaptivacionis dicte litigiose terre exprimentes, per ipsum prepositum et capitulum ecclesie Posoniensis, vel eorum procuratorem, sub capite sigilli nostri ibi exhibendas” – MES III. 361. A „cum capite sigilli” a felbontott zárt oklevél újbóli lezárására szolgált, vö. *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan i. m. 144.

selték a perben, az országbíró oklevelében foglaltakkal szemben annak pecsétfője nélkül mutatták be a győri káptalan említett oklevelét.³⁰

De nemcsak az országbírói pecsétfő feltörésével vétettek a pozsonyi káptalan perbeli képviselői a korabeli perjog szabályai ellen. Sebes mester hiába kérte perbeli ellenfeleitől ügyvédvalló levelük bemutatását, azok közölték, hogy ők ilyen nélkül képviselik a pozsonyi prépostot és káptalant.³¹ Érdekes, hogy az esztergomi káptalan jelentésének a tanúsága szerint ilyen körülmények közt is lefolytatták a határjárást, pedig a megbízást dokumentáló oklevél nélkül fennállt a hamisul perben állás (*astatio falsi termini*) lehetősége.³² Talán azért folytatták le mégis az eljárást, mert ismerték őket, s tudták, hogy a három pozsonyi pap a káptalanban szolgál. Maga a határjárás a korban szokásos módon folyt, először az egyik, majd a másik peres fél mutatta be a szerinte érvényes határjeleket. A káptalan képviselője által bejárt jelekről – egy erdőben lévő négy jelről, egy megégett fatuskőről, földhányásokról, körtefáról, dombokról, a Sombergen látható kőről, kőrákásról – sorban kiderült, hogy a megjelentek nem ismerték fel, s nem tekintették azokat határjeleknek. Végül a káptalan képviselői kijelentették, hogy a vitatott birtok még nagyobb és hosszabb, de további határjeleket nem tudtak mutatni.³³

Ezt követően az országbírói levélben foglaltaknak megfelelően Sebes mester a II. András és IV. Béla királyok okleveleiben található határok mentén mutatta be a Chukarfalvaig terjedő határokat, amelyeket a jelen levő szomszédok és a határosok Sebes mester valós határainak nyilvánítottak, sőt úgy nyilatkoztak, hogy tudomásuk szerint több mint 50 éve ezek Sebes mester birtokának határai.³⁴ Mivel napszállta miatt a határjárást nem tudták befejezni, azt másnap is folytatták. Sebes mester az előző naphoz hasonlóan most is kérte az ügyvédvalló levelet a káptalan képviselőitől, mire szokatlan választ kapott: Miklós és Hosszú János kijelentették, hogy a pozsonyi káptalan személyében nem akarják az egy-

³⁰ „Nicolaus notarius una cum consociis prefatis, iuxta tenores (!) litterarum iudicis curie domini regis, litteras venerabilis capituli Jawriensis ecclesie recaptivatorias, sine capite sigilli iudicis curie coram nobis exhibuit” – MES III. 363.

³¹ „... magister Sebus ... litteras procuratorias mediantibus quibus pro dicto domino preposito et capitulo Posoniensi compararent, coram nobis postulavit ab eisdem, qui taliter respondissent, quod ipsi pro domino preposito et capitulo antedicto absque aliquibus litteris cautionibus comparare possent” – MES III. 363.

³² E perbeli vétségre vö. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 411.

³³ Ezt az álláspontot egymás után rendkívül változatosan fogalmazza meg az oklevél: „... nullum penitus signum vel apparenciam mete intelleximus aliqualem ..., ostenderunt unum combustum truncum pro meta, ubi nulla videbatur appare ... nobis non videbatur fore meta ... ostenderunt unum signum pro meta, ubi eciam non percepimus esse metam ..., ostenderunt unum arborem piri pro meta, qui pro meta apparere non videbatur” – MES III. 363.

³⁴ „... duas metas antiquas ... vicini et commetanei predictarum parcium, ipsis partibus presentibus veras et eminentes metas ipsius magistri Sebus esse affirmarunt, et quod ante spacium quinquaginta annorum in eodem loco possessionem magistri Sebus, iuxta scitum ipsorum a possessione Chukarfalva nominata, dicte mete separacionem fecissent ...” – MES III. 364.

ház birtokát elveszíteni, és semmiféle oklevelet nem tudnak bemutatni a képviselőtről. Ezt követően magukhoz véve az érdekükben kiküldött (András) királyi és (Péter) hiteleshelyi embert, eltávoztak. A helyszínen maradtak a továbbiakban folytatták a határjárást, s a vitás területet (az ellenérdekelt fél távollétében) elmentmondás nélkül iktatták Sebes mesternek, majd az országbírói parancsnak megfelelően 80 széles bécsi márkára (*octuaginta marcis latorum denariorum*) értékelve felbecsülték a vitás birtokrészt. Végül az egész ügy lefolyásáról szóló jelentést a királynak címezve megküldték a királyi udvarba azzal a megjegyzéssel, miszerint Ábrahám fia, András királyi ember maga is eltávozott, miután a pozsonyi kanonokok elismerték, hogy nincs ügyvédvalló levelük, ezért nincs tudomása arról, ami az ő távozása után történt.³⁵

Még ha tisztában is vagyunk azzal, hogy az esztergomi káptalan jelentése a történetek Sebes mester javára kedvezőbben értelmező Fülöp mester leírását veszi alapul, Fülöp oklevelének hibáira történő célzásából kitűnik, hogy ezt ellensúlyozza a testvér egyházi intézmény iránt nyilvánvalóan meglévő rokonszenv. Az eljárásról készült leírás hitelességének valószínűségében azért sem nagyon kételkedhetünk, mert az eljárás során Fülöp mester oklevelének bemutatásakor más tanúk is megjelentek az esztergomi káptalan előtt.

A pozsonyi káptalan és Sebes mester határperének 1340-ben lezajlott, a fentiekben részletesen bemutatott eseményei lényegében azok szerint a perjogi szabályok szerint történtek, amelyeket Hajnik Imre a magyar bírósági szervezet és perjog kiváló kutatója nagyrészt még ma sem elavult munkájában feltárt.³⁶ Ami feltűnő eltérést mutat a korban szokásos perjogi normáktól, az a pozsonyi káptalan képviselőinek ügyvédvalló oklevél nélküli aktív részvétele, majd az eljárás közben való távozása a határjárás helyszínéről. Az Anjou-korban a *reambulatiót* az egyik érintett fél távol maradása esetén is megtartották, mégpedig az egész határjárásra vonatkozóan. A bemutatott határvitában az eljárás egy részében való távollétre is ezt az elvet követték: a pozsonyi káptalan képviselőinek a távozása után is sor került a másik fél által vallott határjelek bemutatására és az iktatásra.

E tanulmányban csak a pozsonyi káptalan és Sebes mester határperének egy szakaszát, illetve annak szokatlan perjogi cselekményeit mutattuk be. A két fél között már jóval korábban kezdődött határvita tovább folyt, 1344. november

³⁵ „magister Sebus a Nicolao et Johanne Longo ac a sociis ipsorum antefatis, literas procuratorias, prout primo die petivisset, per quas pro domino preposito et capitulo Posoniensi comparerent, nunc iterato postulavit coram nobis, qui e contra allocuti fuerunt, quod ipsi in persona domini prepositi et capituli Posoniensis possessionem ecclesie amittere seu perdere nollent, nec aliquas litteras cauciones super ipsa procuracione possent exhiberi (!) et cum hiis verbis se ipsos a nobis alienarunt, ac hominem regium ipsorum et magistrum Petrum vestrum testimonium cum eis adduxerunt” – MES III. 364–365.

³⁶ *Hajnik I.*: Perjog i. m. 293–300.

29-én Gilétfi Miklós nádor adott ki perhasztó levelet kettejük ügyében.³⁷ Az 1340 táján történtek csupán „előtörténetét” képezik a Szentgyörgyi és Bazini család, valamint a pozsonyi prépostok és káptalan Zsigmond-kori hosszú viszálykodásának.

A pozsonyi káptalan többször is kitűnt perei vitelének „unorthodox” mód-szereivel. Szokatlan módon megkezdett egy jogi eljárást, tanúbizonyságként küldött embere részt vett egy határjárásban, majd a káptalan megtagadta az arról szóló jelentés kiállítását; saját pere tárgyalására ügyvédvalló levél nélkül küldte képviselőit, akik az eljárás során, az ügy kedvezőtlen alakulását látva otthagyták a helyszínt. Hamarosan aztán teljesen letért a jog ösvényéről: Erzsébet királyné 1373. évi közlése szerint hamis oklevelek kiállítása miatt egy időre hiteles pecsétjét is elveszítette.³⁸

---

³⁷ AO IV. 468.

³⁸ *Hajnik I.*: Perjog i. m. 349. 8. jegyz.; *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan i. m. 216.

A zsidóüldözések ideológiája a középkori pápa-császár krónikákban

A pápa-császár krónikák, vagy Márton-krónikák (utalás e krónikatípus programadó és egyben legtöbbet idézett darabjára, Troppai Márton *Chronicon pontificum et imperatorum*ára)¹ a késő középkori krónikairodalom legjellemzőbb műfaja. Ez a műfaj különösen a világkrónikákra volt jellemző, bár a minta, amit a pápa-császár krónikák képviselnek, számos alkalommal fordul elő a helyi, országos, városi, vagy éppen kolostori krónikákban is, amennyiben az egy adott terület, országrész, város, vagy kolostor történetét helyezi világtörténelmi környezetbe.² Általában párhuzamos szerkezetű, a pápaság és császárság történetét egyesén tárgyaló krónikáról van szó (mint például Troppai Márton *Chronicon pontificum et imperatorum*a, vagy a *Flores temporum*, illetve Dusburgi Péter *Chronica terrae Prussiae*-ja, vagy az osztrák *Chronica patriae*), ahol az elbeszélés Krisztus születésével kezdődik, vagy éppen a hat világekorszak rendszerébe illeszkedik a pápák és császárok története (Gobelinus Persona *Cosmodromium*a). Jellemzőek a különböző anekdoták és a moralizáló jellegű történetek, mivel a pápa-császár

¹ *Martinus Oppaviensis: Chronicon pontificum et imperatorum*. In: MGH Scriptores in folio 22. Szerk. Ludwig Weiland. Hannover 1872. 397–475., 475–482. (a pápaság-történet folytatása); *Anna-Dorothee von den Brincken: Geographisches Weltbild und Berichtshorizont in der Papst-Kaiser-Chronik des Martin von Troppau OP*. In: *Ex Ipsiis Rerum Documentis. Beiträge zur Mediävistik. Festschrift für Harald Zimmermann zum 65. Geburtstag*. Szerk. Klaus Herbers, Hans-Henning Kortüm, Carlo Servatius. Sigmaringen 1991. 91–102.; *Uő: Lücken und Lückenlosigkeit in der Geschichtspräsentation des Martin von Troppau OP (†1278)*. In: *Leben und Wahrheit in der Geschichte: Festgabe zum 90. Geburtstag von Hans Tümmeler*. Szerk. Herbert Hömig. (Sonderschriften der Akademie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt 28.) Bochum 1996. 1–16.; *Veszprémy László: Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters*. In: *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*. Szerk. Gerhard Kosellek. Frankfurt am Main 1997. 225–236.; *Michael Menzel: Predigt und Geschichte. Historische Exempel in der geistlichen Rhetorik des Mittelalters*. (Archiv für Kulturgeschichte. Beihefte 45.) Köln–Weimar–Wien 1998. 250–257.

² A korszak krónikairodalomáról összefoglalóan l. *Klaus Peter Schumann: Heinrich von Herford. Enzyklopädische Gelehrsamkeit und universalhistorische Konzeption im Dienste dominikanischer Studienbedürfnisse*. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Westfalen 44.) Münster 1996. 97–108.; *Heinz Hoffmann: Artikulationsformen historischen Wissens in der lateinischen Historiographie des hohen und späten Mittelalters*. In: *La littérature historiographique des Origines à 1500*. Vol. 1. Szerk. Hans-Ulrich Gumbrecht. Heidelberg 1987. 367–687.

krónikákat, akárcsak a többi világkrónikát, átjárja az oktató-tanítói szándék.³ A pápa-császár krónikák esetében ez kiegészül azzal, hogy sokszor felhasználták a benne foglalt történeteket a középkor *exemplum*-gyűjteményekhez hasonlóan prédikációk megszerkesztéséhez, különösen a Domonkos-rend tagjai számára.⁴ Megfigyelhető ezekben a krónikákban a pápai és császári hatalom egysége, ahol a két hatalom egymás mellett, egyenlő súllyal vannak jelen, vagy pedig alá-fölérendeltségi viszonyban állnak (H.-J. Mierau).⁵ Ez, ha másképp nem, a krónika címében, illetve abban fejeződik ki, hogy először a pápák (Troppauai Márton, a *Kölni világkrónika*, *Albertus monachus*), illetve a császárok (*Flores temporum*, Herenthalsi Péter) történetét ismerteti, vagy éppen a párhuzamos ábrázolást választja, mint például Gilbertus Romanus krónikája. Beszélhetünk a pápa-császár krónikákról aszerint, hogy a „világ” (legalábbis a szerző által ismert világ) történetét mutatja be egy adott régió történelmével együtt (*Chronica patriae*, Regensburgi András), vagy pusztán a „világtörténelmet”, lokális tendenciák nélkül (Dietrich Engelhus). Olyan típus is ismert, amely a világtörténelmet különválasztja a helytörténeti anyagtól; egy krónikán belül, de egymástól függetlenül ismerteti az univerzális és a lokális történelmet, a világtörténelmi ábrázolás fő motívuma ugyanakkor a pápák és császárok története (például Jakob Twinger von Königshofen latin és német nyelvű krónikája Strassburg város történetéről).

A tanulmány témája a zsidóellenesség és az azzal összefüggő erőszakos cselekmények bemutatása a középkori pápa-császár krónikákban. Két fő kérdésre keressük a választ: az első azzal foglalkozik, hogy a középkori világkrónikák eme sajátos típusában milyen teológiai alapvetései vannak a zsidóellenességnek, és hogy ezek jellemzőek-e pápa-császár krónikákra. A tanulmány másik fontos témája az, hogy milyen vádak jelennek meg a pápa-császár krónikákban a zsidókkal szemben, és ezek miként kapcsolódnak a korszakra – elsősorban a 14. századra – jellemző antiszemita koncepciókhoz, amelyek ideológiai támaszt nyújtottak a zsidóüldözésekhez, pogromokhoz, valamint a zsidók társadalmon belüli elkülönítéséhez.

A *Chronica patriae*, ismertebb, a tudományos közvéleményben általánosan elfogadott címén az *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, egy német nyelvű prózai krónika, valóságos gyűjteménye a pápa-császár krónikákban szereplő antiszemita kliséknek.⁶ A hat világkorszakra osztott, a középkori osztrák és

³ *Herbert Grundmann*: *Geschichtsschreibung im Mittelalter: Gattungen – Epochen – Eigenart*. Göttingen 1978. 69.

⁴ *Markus Schürer*: *Das Exemplum oder die erzählte Institution: Studien zum Beispielgebrauch bei den Dominikanern und Franziskern des 13. Jahrhunderts*. (Vita regularis. Abhandlungen 13.) Münster 2005. 103–237.; *Schumann, K. P.*: *Heinrich von Herford i. m.* 103–105.

⁵ *Heike-Johanna Mierau*: *Die Einheit des ‘imperium Romanum’ in den Papst-Kaiser-Chroniken des Spätmittelalters*. *Historische Zeitschrift* 282. (2006) 281–312.

⁶ *Franz Martin Mayer*: *Untersuchungen über die Österreichische Chronik des Matthäus oder Gregor Hagen*. *Archiv für österreichische Geschichte* 60. (1880) 297–342.; *Konrad Josef Heilig*: *Leopold Stainreuter von Wien, der Verfasser der sogenannten Österreichischen Chronik von den*

stájer történelmet a pápa-császár krónikák univerzális horizontjával ötvöző munka mindmáig ismeretlen szerzője szerint Krisztus volt az első mártír; ennek súlyos következménye a zsidókra nézve az volt, legalábbis a szerző szerint, hogy a Megváltó elutasítása miatt minden, a zsidókat ért csapás jogos és megérdemelt volt.⁷ Véleménye szerint az, hogy Jeruzsálemet a rómaiak végül Kr. u. 70-ben elpusztították, és a zsidók hazájuk elhagyására kényszerültek, az isteni büntetés végső beteljesedése Krisztus vértanúhalála miatt. Mint mondja, a zsidók „ahelyett, hogy vezekeltek és bűnbánatot tartottak volna azért, amit Krisztussal, az igaz megváltóval tettek, belsőjükben inkább vakká lettek”, így a rómaiak elpusztították a várost úgy, hogy „kő kövön nem maradt” (hivatkozás a Máté 24,2-re), a mészlárlást végül mindössze (legalábbis a saját adatai szerint) kilencszáz zsidó élte túl.⁸ Az ismeretlen krónikás e helyütt tett megállapítása azonban korántsem volt új keletű, ugyanis számára itt az események forrása Freisingi Ottó *Historia de duabus civitatibus* című világkrónikája volt.⁹ Az osztrák krónika érdekes megjegyzése, miszerint egy pfnennigért harminc zsidót is lehetett kapni, az viszont a *Flores temporumból* származik: mivel Krisztust is harminc ezüstpénzért adták el, úgy a zsidókat harmincasával adták-vették mindössze egy dénárért.¹⁰

95 Herrschaften. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47. (1933) 225–273.; *Friedrich Rennhofer*: Die Augustiner-Eremiten in Wien. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Wiens. (Cassiacum 13.) Würzburg 1956. 99–101.; *Alphons Lhotsky*: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 19.) Graz–Wien 1963. 312.; *Isnard Wilhelm Frank*: Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500. (Archiv für österreichische Geschichte 127.) Wien–Graz–Köln 1968. 128–129.

⁷ „Nach Christi gepürd vier und dreissig jar, do Tiberius der chaiser regnirt ze Röm und ze Iherusalem Poncius Pilatus, do wolt nu unser herr mit seiner marter menschleichs geslächte erlösen: er ward ze Iherusalem gemartert und erstund an dem dritten tage ... In dem selben jar ward sand Steffan gestainet, und Tiberius schüf die Juden, die veint waren Christi, ze versenden, und die Juden, die ze Röm waren, hies er vertreiben und ewichleich so ze diennen.” – Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften. In: MGH Deutsche Chroniken 6. Szerk. Joseph Seemüller. Hannover–Leipzig 1909. 43–44. (§ 110).

⁸ „Do nu die Juden vierczig jar nach Christi marter gewart wurden, ob si sich noch wolten bechern und püzz empfähen über die schulde, die si an dem waren hailant Christo getan heten, die Juden waren in iren sinnen verplendet ... Darnach ward die selb stat (Jeruzsálem – B. G.) mit grossem plutvergiessen der Römer getwungen, und ain stain belaiß nicht ob dem andern nach der weissagung ünsers herren. Das geschach, do die stat Iherusalem tausent und hundert jar was gestanden. Do wurden dreissig Juden geben umb ain pfenning. Noch beliben aller ding newn hundert Juden, die in alle werlt wurden gestrëwet.” – Uo. 46. (§ 117).

⁹ *Freisingi Ottó*: *Historia de duabus civitatibus*. Szerk. Adolf Hofmeister. (MGH Scriptorum rerum Germanicarum 45.) Hannover–Leipzig 1912. 146–158. (III, 11., 13., 18.), 157–158. Ottó krónikája nem kilencszáz, hanem kilencszázézer zsidó túlélőről ír.

¹⁰ „A passione Domini anno XL. capitur Iherusalem, templum destruitur, et sicut Judaei triginta argenteis Christum vendiderunt, sic ipsorum triginta pro uno denario vendebantur.” – [*Martinus Minorita*]: *Flores temporum*. In: *Corpus historicum medii aevi*. Tom. I. Szerk. Johann Georg von Eckhart. Lipsiae 1723. 1570.

A *Chronica patriae* a középkorban szokásos antiszemita vádak körén nem lép túl. I. Albert német király korának egyik legnagyobb szabású spontán zsidóellenes megmozdulása, a „Marhahús királyként” (*König Rindfleisch*) ismert parasztvezér mozgalma (1298) kapcsán megemlíti a névtelen szerző azt, hogy Albert király megtorolta azokat a sérelmeket, amelyeket a keresztények okoztak a zsidóknak. Szerzőnk ez előtt értetlenül áll, és úgy véli, a király döntése valamilyen gonosz tanács eredménye volt.¹¹ A „Marhahús király” mozgalma a dél-németországi, Würzburg közelében fekvő Röttingenből indult el, oka a kortárs közvélemény szerint az lehetett, hogy a zsidók az egyik már megszentelt ostyát megsebeztek, amelyből így vér fakadt (ez a hasonló történeteknek gyakori visszatérő motívuma), a többi ostyát pedig az árnyékszékbe vetették. A mozgalom végül Frankföld egészére kiterjedt, számos helyen elpusztítva a zsidó közösségeket, és annak csak I. Albert beavatkozása vetett véget 1298 novemberében.¹²

A pápa-császár krónikákban számos helyen olvashatjuk azokat a nézeteket, amelyek szerint a zsidók üldözése a középkori társadalomban és gazdaságban betöltött szerepükkel függ össze. Már a Karoling-kor óta gyakorlat volt, hogy a zsidók pénzügyekkel, illetve kereskedelemmel, áruközvetítéssel foglalkoztak, majd ez a szerepük egyre jelentősebbé vált a középkor során.¹³ A kereskedelmi tevékenységük a 14. század közepétől ugyan visszaesett – a pogromoktól és a különböző jogi korlátozásoktól nem függetlenül –, ez alól kivételt csak a Földközi-tenger nyugati medencéje jelentett.¹⁴ Az uzsora megítélése már ellentmondásosabb: annak ellenére, hogy számos ószövetségi törvény kifejezetten tiltja a kamatszédést,¹⁵ a hétköznapokban gyakran találkozhatott zsidó pénzváltóval a középkori ember, noha ezt a tevékenységét maga a zsidó közösség sem nézte feltét-

¹¹ „Die zeit sein die Juden ze Rotenburg, ze Wirczburg, ze Nüremberg in Frankchenland und in Amberkch erslagen. Des povels fürer was Rintfleisch genennet. Herczog Albrecht von Österreich, do er nu ward ze römischen chünig bestëtet, rach er ser die Juden an den kristen. Er nam in leib und gut, die den auflauf hetten gemacht. O, wer hat den argen rat dem edeln fürsten gegeben!” – Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften i. m. 183.

¹² A „Marhahús-király” mozgalmáról l. *František Graus*: Pest – Geissler – Judenmorde. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 86.) Göttingen 1987. 290–292.; *Klaus Arnold*: Die Armeledererhebung in Franken 1336. Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 26. (1974) 35–62., 42–43.; *Friedrich Lotter*: Die Judenverfolgung des „König Rintfleisch” in Franken um 1298. Die endgültige Wende in den christlich-jüdischen Beziehungen im deutschen Reich des Mittelalters. Zeitschrift für historische Forschung 4. (1988) 385–422.; *Miri Rubin*: Gentile Tales. The Narrative Assault on Late Medieval Jews. New Haven–London 1999. 48–56.

¹³ *Graus, F.*: Pest i. m. 352–376.; *Michael Tochr*: Der jüdische Geldhandel in der Wirtschaft des Deutschen Spätmittelalters: Nürnberg 1350–1499. Blätter für deutsche Landesgeschichte 117. (1981) 283–310.; *Uöß*: Die Juden im mittelalterlichen Reich. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 44.) München 2003. 96–102.

¹⁴ *Eliyahu Ashtor*: The Jews in the Mediterranean Trade in the Fifteenth Century. In: *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*. Bd. 1. Szerk. Jürgen Schneider. Stuttgart 1978. 441–454.

¹⁵ Ex. 24,25; Lev. 25,35–37; Deut. 23,20–21; Ez. 18,8; Prov. 11,26 és 28,8; Ps. 14,5.

lenül jó szemmel.¹⁶ Nem volt egyértelmű az egyház álláspontja ebben a kérdésben: az uszorát, illetve a kamattevékenységeket általában tiltotta, ezek azonban sokszor nélkülözhetetlenek bizonyultak a gazdasági életben, így ennek működtetéséhez igénybe kellett venni a zsidók segítségét, amely viszont, František Graus megállapítása szerint, kiváló támadási felületet nyújtott velük szemben.¹⁷ Ezen alapvetően az sem változtatott, hogy Európa egyes, elsősorban északkeleti területein az olyan pénzügyi termékekkel való ügyletek, mint a zálog, a rögzített kamatozású pénzkölcsön, az áruhitel, vagy az egyéb bankári és pénzügyi szolgáltatások elsősorban a Német Lovagrend, vagyis egy szentszéki jóváhagyással működő katonai szerzetesrend kezében voltak, tehát a pénzügyek a 13. századtól kezdve nem tekinthetők kizárólagos zsidó tevékenységnek.¹⁸

A *Chronica patriae* szerzője egy rövid, de mindenképpen figyelemreméltó eszmefuttatást folytat a zsidók társadalmi szerepvállalásáról, amelyben kárhoztatja azt a gyakorlatot, hogy a zsidók, akik Krisztus haláláért felelősek, keresztény szolgálatait tarthatnak, valamint keresztények számára pénzt kölcsönözhetnek. Szerinte a zsidók olyanok, mint az „egér a zsebben, a kígyó az ölben”, akik gazdáiknak csak kárt okoznak.¹⁹ Itt hivatkozik a bécsi jogtudós, Heinrich Heimbuche von Langenstein (1325–1397) által megfogalmazott társadalmi követelésre, amely szerint a zsidókat, mint pénzváltókat és uszorásokat ki kell űzni a városokból, és általában a keresztény társadalomból is ki kellene őket zárni.²⁰ A krónika beszámolója, és az események értékelése nagyon hasonlít a Zwettli Évkönyvek harma-

¹⁶ A középkori uszoráról l. *Hans-Jörg Gilomen*: Wucher und Wirtschaft im Mittelalter. Historische Zeitschrift 250. (1990) 265–301.; *Harald Siems*: Handel und Wucher im Spiegel frühmittelalterlicher Rechtsquellen. (MGH Schriften 35.) Hannover 1992.; *Gerhard Rösch*: Wucher in Deutschland 1200–1350. Überlegungen zur Normdidaxe und Normrezeption. Historische Zeitschrift 259. (1994) 593–636.; *Roy Lämmel*: Zins und Wucher im Mittelalter. München 2004.; *Maria Elisabeth Dorninger*: „Von dem grossen vberschlag deß Judischen Wuchers“: Notizen zum Bild des (Wucher-)Juden im (Spät-)Mittelalter. Aschkenas 20. (2012) 479–504.

¹⁷ *Graus, F.*: Pest i. m. 361–362.

¹⁸ *Pósán László*: A Német Lovagrend pénzügypolitikája. Debrecen 2000. 101–133.

¹⁹ „Laider ich besorg, daz darumb Christus, des veinde die Juden sind, hat hincz im den pitter leichen tod verhenget, daz er von seinem aigen plut alz jëmerleich ward getötet. Ich bechenn, daz die kristen halden mügen die Juden nicht alz herren und müzzgeer, sunder als chnechte und aigen. Doch sind die Juden bey der christenhait alz ain maus in der taschen, alz ain slang in der schozz und ain fewr in dem geren, die iren wirten sicherlich schëden pringent.” – Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften i. m. 183–184.

²⁰ „Es sagen die geschriben recht, daz man auz den steten all müzzgeer sol vertreiben” – Uo.; vö: „Quare conversis Judaeis de eorum bonis misericorditer non datur vitae necessitas potius, quam egestate compulsi apostatent, et Christianos impietatis arguant? Etiam quare non ordinatur, Judaeos inter Christianos morari non debere, nisi vel Christianis serviendo, vel agros colendo, vel in mechanicis laborando acquirant victum suum, et non usurando, eis in peccatum, et Cristianis in spoliis?” – *Heinrich Heimbuche von Langenstein*: De unione ac reformatione ecclesiae in concilio universali quaerenda. In: Magnum oeconomicum Constantiense concilium. Vol. 2. Szerk. Hermann von der Hardt. Francforti–Lipsiae 1697. 54–55.

dik folytatásának az 1308. évhez írt tudósítására. Itt az 1306-ban történt St. Pölten-i eseményekről értesülünk,²¹ amikor egy állítólagos szentséggyalázás okán meggyanúsították a város zsidó lakosságát, és csak III. Rudolf herceg erőteljes fellépése akadályozta meg a tömeget a nagyszabású pogrom végrehajtásában, amire egy évvel korábban Korneuburgban már sor került.²² Az ismeretlen krónikáiról zsidóellenes állításaival szemben ugyanakkor mindinkább az a szemlélet határozta meg a 13–14. század fordulójának német és osztrák városi törvényhozását, amely alapján a városok erősödő autonómiájával párhuzamosan a zsidók mindinkább kikerültek az uralkodók jogi védelme alól, a városok pedig gyakran korlátozták a szabad költözködésüket, illetve a keresztény szolgák alkalmazását.²³ A *Chronica patriae* névtelen szerzőjének sértett hangja párhuzamba állítható a bécsi *Stadtrechtsbuch*-hal, a város 14. század végén keletkezett jogi gyűjteményével, mely többször hivatkozik az „átkozott zsidókra”, felhántorgatva az ő, a keresztényekhez képest kedvezőbb társadalmi helyzetüket, amely valójában az 1244. évi szabályzatoktól kezdve egyre nehezebbé és korlátozottabbá vált.²⁴

A *Chronica patriae* ismeretlen szerzőjénél kevésbé ellenséges hangú Halberstadt Konrád, aki az 1350-es évek végén keletkezett *Chronographia interminata* című világkrónikájában szintén többször tesz említést a 13–14. századi Európa

²¹ Az eseményről l. *Eveline Brugger – Birgit Wiedl*: Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Bd. 1: Von den Anfängen bis 1338. Innsbruck–Wien–Bozen 2005. 153–155. (145–146. sz.); *Peter Browe*: Die Hostienschändungen der Juden im Mittelalter. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 34. (1926) 167–197., 173.; *Eveline Brugger*: Adel und Juden im mittelalterlichen Niederösterreich. Die Beziehungen niederösterreichischer Adelsfamilien zur jüdischen Führungsschicht von den Anfängen bis zur Pulkauer Verfolgung. St. Pölten 2004. 62.; *Friedrich Lotter*: Hostienfrevolverwurf und Blutwunderfälschung bei den Judenverfolgungen von 1298 („Rintfleisch“) und 1336–1338 („Armedler“). In: Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica, München, 16–19. September 1986. Teil 5: Fingierte Briefe. Frömmigkeit und Fälschung. Realienfälschungen. (MGH Schriften 33/5.) Hannover 1988. 533–583., 560.

²² A korneuburgi pogromról l. *Brugger, E. – Wiedl, B.*: Regesten [1] i. m. 144–148. (135. szám); *Browe, P.*: Hostienschändungen i. m. 190.; *Brugger, E.*: Adel und Juden i. m. 48–49.; *Wolfgang Stefan Koller*: Die Korneuburger Bluthostie. Historische Quellen und Wirkung. Wien 1991. 9–13.; *Lotter, F.*: Hostienfrevolverwurf i. m. 559–560.

²³ *Birgit Wiedl*: Jews and the City: Parameters of Jewish Urban Life in Late Medieval Austria. In: Urban Space in the Middle Ages and Early Modern Age. Szerk. Albrecht Classen. (Fundamentals of medieval and early modern culture 4.) Berlin 2009. 273–308., 280–301.

²⁴ „Wie es umb die phant sei gestalt, die man under die juden setzt, das vinder ir hernach geschriben an der juden hantvest, und doch nicht als rechtlich und recht wär, wann die verfluchten juden vil pezzert recht habent gegen den christen ...” – *Heinrich Maria Schuster*: Das Wiener Stadtrechts- oder Weichbildbuch. Wien 1873. 130–131. (145. cikkely); *Gerda Staudner*: Die Wiener Juden als Geldgeber im Mittelalter. Wien 1966.; *Christine Magin*: „Wie es umb der iuden recht stet:” Der Status der Juden in spätmittelalterlichen deutschen Rechtsbüchern. Göttingen 1999. 103.; *Klaus Lohrmann*: Die Wiener Juden im Mittelalter. Berlin–Wien 2000. 36–37.

zsidóságáról.²⁵ A *Chronica patriae*-hoz hasonlóan Konrád is foglalkozik a zsidók pénzügyi szerepvállalásának kérdésével, mint az ellenük irányuló gyűlölet egyik lehetséges magyarázatával.²⁶ Beszámol XI. Benedek pápa története kapcsán – Bernard Gui nyomán – a zsidók Franciaországból való kiűzéséről, amelyre 1306-ban, IV. (Szép) Fülöp francia király uralkodása idején – valójában már XI. Benedek pápa halála után – került sor.²⁷ Bár Konrád ezt nem írja le szó szerint, mégis sejteti, hogy a zsidók kiűzésének oka anyagi természetű volt, mivel vagyonukat az elűzésüket követően azonnal lefoglalták.²⁸ Arról azonban már hallgat, hogy 1315 után az elűzött zsidók meghatározott pénzösszegért cserébe visszatérhettek a Francia Királyságba, noha erről a *Chronographia interminata* forrásaként használt mű, Bernard Gui *Flores chronicorum*a is beszámol.²⁹

A fentiekből jól látszik, hogy a zsidók ellentmondásos teológiai megítélése (a választott, majd Krisztus elutasítása miatt eltaszított nép), illetve a még ennél is ellentmondásosabb társadalmi helyzetük szintén lecsapódik a pápa-császár krónikákban. Tevékenységük az egyre jelentősebb pénzforgalomban és -kölcönzésben megkerülhetetlenné, ugyanakkor a társadalom jelentős része számára éppen ezért gyűlöltté tette őket. Az egyes munkák azonban más-más hangsúllyal és megítéléssel kezelték a zsidók helyzetét, még ha a főbb mondandók között lé-

²⁵ *Konrad von Halberstadt OP: Chronographia interminata 1277–1355/59.* Szerk. Rainer Leng. (Wissensliteratur im Mittelalter 23.) Wiesbaden 1996.; *Karl Wenck: Die Chronographie Konrads von Halberstadt und verwandte Quellen.* Forschungen zur deutschen Geschichte 20. (1880) 279–292.; *Lorenz, O.: Geschichtsquellen i. m. 130.*; *Iolanda Ventura: Formen des dominikanischen Enzyklopädismus im 14. Jahrhundert: Heinrich von Herford, Konrad von Halberstadt, Jakob von Soest.* Graeco-Latina Brunensia: Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity – Studia minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis 12. (2007) 131–151., 140–146.

²⁶ „Aut forte fuerunt perempti propter divicias eorum copiosissimas, quas plerisque pauperes et indigentes sibi secundum quosdam usurpare querebant.” – *Konrad von Halberstadt OP: Chronographia interminata i. m. 208–209.*

²⁷ *Robert Chazan: Medieval Jewry in Northern France. A political and social history.* Baltimore 1973. 191–200.; *Graus, F.: Pest i. m. 343.*; *William Chester Jordan: Administering expulsion in 1306.* Jewish studies quarterly 15. (2008) 241–250.; *Robert Chazan: Reassessing Jewish Life in Medieval Europe.* Cambridge 2010. 110.

²⁸ „Tercium memorabile est, quod anno Domini MCCCVI. in festo sancte Marie Magdalene de mandato et ordinatione regis Francie fuerunt capti omnes Iudei ubique in regno Francie una die. Et confiscata sunt bona ipsorum omnia. Fueruntque a regno expulsi minime reversuri.” – *Konrad von Halberstadt OP: Chronographia interminata i. m. 153–154.*

²⁹ „Eodemque anno Iudei permittuntur redire ad regnum Francie, pecunia mediante; a quo dudum depulsi fuerant, bonis suis omnibus confiscatis; et estimabantur nunquam ulterius reversuri.” – *Bernard Gui: Flores chronicorum.* In: *Vitae paparum Avenionensium: hoc est Historia pontificum Romanorum qui in Gallia sederunt ab anno Christi MCCCIV usque ad annum MCCCXCIV.* Vol. 1. Szerk. Étienne Baluze, Guillaume Mollat. Paris 1914. 59–80., itt 79.; *Chazan, R.: Medieval Jewry i. m. 201–202.*; *William Chester Jordan: Home again: the Jews in the kingdom of France, 1315–1322.* In: *Ideology and royal power in medieval France. Kingship, crusades, and the Jews.* Szerk. William Chester Jordan. (Variorum Collected Studies Series 705.) Aldershot 2001. 27–45.

nyegi eltérés nincs. Véleményük szerint, a zsidó közösségek az „istengyilkosság”, valamint a keresztények „kizsákmányolása” miatt végső soron rászolgáltak a számos csapásra és büntetésre, amelyek őket érték.

A pápa-császár krónikák zsidókkal kapcsolatos híradásaik zöme a 13–14. századi zsidópogromokkal kapcsolatosak, melyek okaként a teológiai antiszemitizmus leggyakoribb vádjait nevezik meg, jelesen: a zsidók állítólagos támadásait a szentségek és liturgikus tárgyak, különösen az ostya ellen. A másik gyakori indok a vérvád volt, eszerint a zsidók saját vallási ünnepeik, elsősorban a húsvét alkalmával keresztények, kiváltképp gyermekek vérért vették, majd azt a kovásztalan kenyér tészájába keverve elfogyasztották.³⁰ Ezek a rémhírek számos alkalommal előfordulnak a középkori pápa-császár krónikáiban, illetve az egyéb világ- és helyi krónikákban is, mint a zsidók elleni erőszakos mozgalmak, spontán vagy szervezett pogromok indoklásai. Túl a vádak bizarr ostobaságán, ezek az állítólagos „tények” leginkább arról árulkodnak, hogy értelmi szerzőjük alapvetően semmit sem tud a zsidó liturgiáról,³¹ arról, hogy mind a vér fogyasztása, mind az emberáldozat egyértelműen tabu a zsidó vallás gyakorlatában.³² Állandó visszatérő elem, hogy a szentséggyalázásért éppúgy, mint a vérvádakért, vagy a kutak megmérgezéséért sohasem egyetlen zsidó személyt, hanem az egész közösséget tették felelőssé. Ezek a kollektív vádak viszont már a 20. század totalitárius ideológiáiból lehetnek kínosan közeli ismerőseink. A zsidóellenes népi megmozdulások másik, a tömegek által valósnak vélt oka leginkább az volt, hogy a zsidók, abból a célból, hogy megbetegedést és halált okozzanak a keresztény közösségek számára, szánt szándékkal megmérgezték a kutakat. Ez a 14. század közepén, főleg a pestisjárványok idején népszerű spekuláció szintén belekerült a középkori krónika-irodalomba, különböző módokon bukkant fel a pápa-császár krónikákban is.³³

Halberstadti Konrád *Chronographia*ja számos olyan esetről számol be, ahol a zsidókat a vérvád, vagy a kutak megmérgezésének gyanújába keverték, különösen az 1347 és 1353 közötti nagy pestisjárvány során. A legelső ilyen eset az 1275. évi mainzi vérvád, amikor egy keresztény fiút gyilkoltak meg, Konrád, illetve közvetlen forrása, a *Chronica Reinhardsbrunnensis* szerint kifejezetten a zsi-

³⁰ A téma legrészletesebb áttekintését l. *Graus, F.*: Pest i. m. 282–298.; továbbá: *Joshua Trachtenberg*: The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Anti-Semitism. Skokie (IL) 2001. 124–155.; *Thomas Renna*: The Jews in the Golden Legend. In: Christian Attitudes toward the Jews in the Middle Ages. A Casebook. Szerk. Michael Frassetto. New York–London 2007. 137–150., főleg 138., 140.

³¹ *Wolfram Drews*: The Unknown Neighbour. The Jew in the Thought of Isidore of Seville. (The Medieval Mediterranean 59.) Boston–Leiden 2006. 137–145.

³² Isten megakadályozza Izsák feláldozását: Gen. 22,5–8; az állatok kivéreztetésének isteni parancsa: Lev. 17,12–13; a gyermekáldozatok tilalma: Ex. 34,15, Lev. 20,2, Deut. 12,31 és 18,12, illetve Jer. 7,31.

³³ Erről részletesen l. *František Graus*: Judenpogrome im 14. Jahrhundert: Der Schwarze Tod. In: František Graus. Ausgewählte Aufsätze (1959–1989). Szerk. Hans-Jörg Gilonen, Peter Moraw, Rainer C. Schwainges. (Vorträge und Forschungen 55.) Stuttgart 2002. 289–302.; *Uő*: Pest i. m. 299–340.

dók.³⁴ Ennél sokkal részletesebben tájékoztat az egyik legnépszerűbb középkori vérvád-legenda főszereplője, Oberwesel-i Werner haláláról (1287), majd az azt követő zsidóellenes pogromokról és a vértanú személye körül kialakuló szentkultuszról.³⁵ Konrád igen részletes leírást ad – és talán ez a krónikájának az egyik legeredetibb, és forrásérték szempontjából legjelentősebb része – a pestisjárvány terjedéséről, illetve a zsidóknak a pestis terjesztésében való közreműködéséről. Fontos megjegyezni, hogy ezeket a pletykákat a szerző maga is csupán véleménynek, semmint megcáfolhatatlan ténynek tekinti (*de cuius pestilencie causa fuerunt varie opinioniones*). Számára az, hogy a zsidók megmérgezték volna a kutakat és forrásvizeket, az csupán egyike a lehetséges magyarázatoknak.³⁶ Ugyanilyen lehetőségként kezeli azt, hogy a csillagok kedvezőtlen állása valamilyen módon mérges gázokat szabadított fel a földből, amelyek a levegőbe felszálltak, majd azt belélegezve az emberek megfertőződtek.³⁷ Számol még azonban azzal – a kortársak számára ugyancsak kézenfekvő – lehetőséggel is, hogy egész egyszerűen Isten haragjáról van szó, amelyet rászabadít a bűnös emberiségre.³⁸ Ezek a lehetséges kórélettani magyarázatok, a pestis három feltételezett kiváltó oka (zsidók, csillagok állása, Isten büntetése) nem Konrád sajátosságai, hanem gyakori toposzról van szó.³⁹ Szerzőnknek azonban saját, az összes nézetet mintegy szintetizáló elképzelése van, vagyis nem egy a felsorolt magyarázatok közül jöhet szorinté szóba, hanem valamennyi általa ismertetett ok: a zsidók, a csillagok és Isten haragja egyformán szerepet játszottak a pestis kialakulásában és terjedésében.⁴⁰ Ezután hosszasan magyarázatát egy Domonkos-rendi szerzetes, Robert d’Uzès

³⁴ *Konrad von Halberstadt OP*: Chronographia interminata i. m. 130. (IV. Honorius pápasága alatt); vö. Chronica Reinhardbrunnensis. In: MGH Scriptorum in folio. Szerk. Oswald Holder-Egger. Hannover 1896. 632.

³⁵ *Konrad von Halberstadt OP*: Chronographia interminata, i. m. 131–132.; Werner kultuszáról, és a halála körüli eseményekről l. *Ferdinand Pauly*: Zur Vita des Werner von Oberwesel. Legende und Wirklichkeit. Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 16. (1964) 94–109.; *André Vauchez*: Antisémitisme et canonisation populaire: Saint Werner ou Verniet (†1287), enfant martyr et patron des vigneron. In: Culto dei santi, istituzioni e classi sociali in età preindustriale. Szerk. Sofia Boesch Gajano, Lucia Sebastini. L’Aquila–Roma 1984. 491–508.; *Gerd Mentgen*: Die Ritualmordaffäre um den „Guten Werner“ von Oberwesel und ihre Folgen. Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte 21. (1995) 159–198.; *Daniela Wolf*: Ritualmordaffäre und Kultgenese: Der „Gute Werner von Oberwesel“. Bacharach 2001.

³⁶ „Nam quidam dixerunt, quod esset de intoxicacione foncium, puteorum et quarumlibet aliarum aquarum inposita per Iudeos.” – *Konrad von Halberstadt OP*: Chronographia interminata i. m. 205.

³⁷ „Quidam dixerunt, quod esset ex parte astrorum venena de diversis visceribus terrarum extrahendum, qui aeri permiscerantur, et homines aere venenosum atrehtentes inificiebantur.” – Uo.

³⁸ „Quidam autem dicebant, quod esset ex parte voluntatis divine, ut mundus maleficiatus purgaretur a contagiis viciorum.” – Uo.

³⁹ *Graus, F.*: Pest i. m. 25–28., 335–340.; *Jean-Noël Biraben*: Les hommes et la peste en France et dans le pays européens et méditerranéens. Vol. 1. Paris–Hague 1976. 9–14.

⁴⁰ „Ego autem opinior, quod nulla istarum causarum sufficiat sola, sed omnes simul sumpte reddunt causam totalem et completam.” – *Konrad von Halberstadt OP*: Chronographia interminata i. m. 205.

(†1296) látomásaira alapozza, aki a nagy pestisjárvány előtt több mint fél évszázaddal részletekbe menően megjósolta, miként tizedeli majd meg a betegség Avignon lakosságát, és hogy mi okozza ezt a csapást. A pestisjárvány harmadik okaként Robert, és az ő nyomán a rendtársa Konrád a zsidók kútmérgezését nevezi meg (*Quod etiam tercio aliquantulum ex parte Iudeorum intoxicantium fontes, puteos et alias quaslibet aquas videtur, namque multi ex eis capti in diversis locis sunt hoc confessi*).⁴¹ Robert végkövetkeztetése nagyon hasonló Konrádéhoz: a három említett ok együttesen eredményezi a pestist (*Ex hiis ergo tribus causis videtur agregari una causa pestilencie completa et totalis*).⁴² Halberstadti Konrád olyan nézeteket is tolmácsol – elsősorban Herfordi Henrik *Liber de rebus memorabilioribus* című krónikája nyomán –, hogy a pestis sakktablaszerűen, a zsidóközösségeket megkímélve pusztít, ami, véleménye szerint, azt igazolja, hogy ahol a zsidók megjelennek, ott hamarosan felüti a fejét a járvány. Közben fenntartja azt a véleményét is, hogy a szegények csupán a vagyonuk, és nem a betegségtől, vagy a vizek mérgezésétől való félelmük miatt támadnak a zsidókra.⁴³ Az eredeti forrás, Herfordi Henrik világkrónikájának a szövegét Konrád helyenként egyéni változtatásokkal egészítette ki, ugyanis kettejük között fontos különbség az, hogy Henrik a kútmérgezésekről szóló történetektől az *ut dicebatur* kifejezéssel tartja magát távol. Azt a feltételezést, miszerint a zsidók a saját vagyonuk áldozatai lettek, Henrik egy korábbi példa, mégpedig a templomos lovagok esete alapján vélelmezi.⁴⁴

Herfordi Henrik világkrónikájával összecsengő módon vélekedik egy másik pápa-császár krónika, Siegburgi Albert (*Albertus monachus*) 1456 körül írt világkrónikája, amely 1273/77-től 1454/56-ig tekinti át a világ legfontosabb eseményeit a pápák és császárok történetén keresztül.⁴⁵ Albert bemutatja azokat a

⁴¹ Uo. 207.; Robertről részletesen l. *Jeanne Bignami Odier*: Les visions de Robert d'Uzès O. P. (†1296). *Archivum Fratrum Praedicatorum* 25. (1955) 258–310.; *Raimondo Michetti*: „Humiliari nos oportet”. La testimonianza visionaria di Robert d'Uzès sulla condizione del papato ne Ducento. In: *Celestino V papa angelico: atti del convegno storico internazionale*, L'Aquila 26–27 agosto 1987. *L'Aquila* 1988. 269–276.; *Paul-Antoin Amarquier*: Robert d'Uzès revisité. In: *Fin du monde et signes des temps: visionnaires et prophètes en France méridionale (fin 13e – début 14e siècle)*. (Cahiers de Fanjeux 27.) Toulouse 1992. 33–47.

⁴² *Konrad von Halberstadt OP*: *Chronographia interminata* i. m. 207.

⁴³ „Quandoque in uno loco, quandoque ad alium locum pretermisso medio subvolando ad modum ludi scakorum, nec ad loca, ad que Iudei pervenire non poterant, pestilencia transiebant. Aut forte fuerunt preempti propter divicias eorum copiosissimas, quas plerisque pauperes et indigentes sibi secundum quosdam usurpare querebant.” – Uo.

⁴⁴ „Quod verum esse credo, sicut de templariis dictum est.” – *Heinrich von Herford*: *Liber de rebus memorabilioribus*. Szerk. August Potthast. Göttingen 1859. 280.

⁴⁵ *Die Weltchronik des Mönchs Albert*. Szerk. Rolf Sprandel. (MGH *Scriptores rerum Germanicarum*. Nova series 17.) München 1994.; további irodalom: *Rolf Sprandel*: Schwankende Geschichtsbilder. Die Kölner Weltchronik (bis 1386) und die Weltchronik des Albert Stuten (bis 1456) in ihrem historiographischen Umfeld. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 46. (1990) 132–163.; *Uö*: Chronisten als Zeitzeugen. Forschungen zur spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung in Deutschland. Köln–Weimar–Wien 1994. 104–122., 273–276.

vádakat, amelyek szerint a zsidók a legelképesztőbb módszerekkel (például pókok mérregzsákjával) igyekeztek megmérgezni a kutakat és folyóvizeket. A szerző szerint azonban ezek az állítások nem bizonyíthatók, az üldözéseknek ugyanis sokkal inkább az lehetett az oka, hogy „mindenütt ők [ti. a zsidók – B. G.] voltak a legtehetősebbek és legokosabbak”.⁴⁶ Herfordi Henriket forrásként használva mondja el Albert azt is, hogy IV. Károly uralkodása idején Németország-szerte üldözések kezdődtek a zsidók ellen azok vagyona, illetve a pestis miatt, mely utóbbi okozójaként a zsidókat tüntették fel. Ez azonban Albert szerint azért sem lehetett igaz, mert egyrészt maguk a zsidók is áldozatul estek a járványnak, másrészt a járvány valódi oka az éhínség volt.⁴⁷ Egy másik, még 1378 körül Kölnben keletkezett világkrónika, Troppaui Márton pápa-császár krónikájának 1273–1378 közötti folytatása a zsidók üldözését összekapcsolja a flagelláns-mozgalom megjelenésével.⁴⁸ A forrás itt is Herfordi Henrik volt, Henrik azonban a kölni világkrónikával ellentétben, nem lát kapcsolatot a flagellánsok fellépése és a zsidók üldözése között.⁴⁹ A nyugat-európai krónikák némelyikében a párhuzam a flagellánsok megjelenése és a zsidópogromok kezdete között ugyancsak fellelhető.⁵⁰

A fentiekben megkíséreltük a középkori pápa-császár krónikák zsidóság-képének rövid, és a tanulmány jellegéből fakadóan teljességre nem törekvő összefoglalását. A tanulmány elején ismertettük azt, hogy miért lehet fontos a középkori történetírás eme sajátos, ámbar nehezen meghatározható – vagy legalábbis a többi-től nehezen elkülöníthető – műfajának vizsgálata. A pápa-császár krónikák enciklopédikus, kifejezetten didaktikus jellegük miatt (gyakran az egyetemi retorika-oktatásban használták őket) fontos ismereteket adtak át az egyháziaknak, különösen a koldulórendi szerzetességnek, egyfajta összegzését nyújtva a múltrol, és részben a jelenkoruk történéseiről. A széleskörű elterjedtség biztosította azt, hogy egy mindenhol hozzáférhető, nagyjából azonos történelmi ismeretanyag,

⁴⁶ „Hoc autem nephas horrendum non constabat omnibus Iudeis, ne divulgaretur, sed tantum pocioribus et prudencioribus in omni loco.” (VI. Kelemen pápánál) – Die Weltchronik des Mönchs Albert i. m. 110.

⁴⁷ Uo. 275.

⁴⁸ Die Kölner Weltchronik 1273/88–1376. Szerk. Rolf Sprandel. (MGH Scriptorum rerum Germanicarum. Nova series 15.) München 1991.; a krónikáról l. *Sprandel, R.*: Chronisten i. m. 83–92.; *Peter Engels*. Eine weitere Fortsetzung der Chronik Martins von Troppau aus Köln? Geschichte in Köln 33. (1993) 97–104.

⁴⁹ „Eisdem temporibus anno videlicet Domini MCCCXLIX. per universum regnum Germanie tumultu populari furente et in sedicionem concitato in omnibus civitatibus, opidis et municipiis Iudei universi utriusque sexus, cuiuscumque etatis tam parvuli quam infantuli unius diei crudeli nece sine misericordia fuerunt trucidati, incensis domibus et habitacionibus ipsorum et thesauris omnibus spoliatis. Huic autem populari sedicioni non nulli de secta flagellariorum supradicta, quasi carbones extinctis incendiis adhuc super cineribus latitantes, primi incursores crudelitatis sue officium vel pocius maleficium prebuerunt.” – Die Kölner Weltchronik 1273/88–1376. 91–92.

⁵⁰ *Graus, F.*: Pest i. m. 220–221.; *Sprandel, R.*: Schwankende Geschichtsbilder i. m. 160–161.

illetve a prédikációk során a hívek számára is átadható példázatgyűjtemény álljon az egyháziak rendelkezésére, így a pápa-császár krónikákban összefoglalt ismeretanyag jóval túllépett az írni-olvasni tudó klerikusok és városi polgárság társadalmi keretein. E krónikák zsidókkal foglalkozó részei a hétköznapi ember vélt, vagy valós tapasztalatán kívül fontos szerepet játszhattak a hívők zsidóságról alkotott képének formálásában. Ennek egy fontos, késői példája lesz a már a középkori és humanista történetírás átmeneti időszakában keletkezett *Nürnbergi Világkrónika*. Szerzője, Hartmann Schedel a hatodik világkorszak tárgyalásánál a pápa-császár krónikákat tekintette példának az enciklopédikus, párhuzamos elbeszélőforma alkalmazásában. E krónika részletes ismertetésére nincs további hely, ezen kívül a középkori történetíráshoz való besorolása is megkérdőjelezhető, mindenesetre fontos látni, hogy Schedel krónikájának erőteljesen antiszemita hangvétele nem független korábbi, filológiai is nyomon követhető forrásainak egy részétől, a pápa-császár krónikáktól.⁵¹

---

⁵¹ Schedel világkrónikájához l. *Elisabeth Rücker*: Hartmanns Schedels Weltchronik. Das größte Buchunternehmen der Dürer-Zeit. Mit einem Katalog der Städteansichten. München 1988.

Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről

I. A történettudományi és a nyelvtörténeti kutatások sokrétű kapcsolatai főképpen korai történetünk vizsgálatában mutatkoznak meg. Erre a korszakra vonatkozóan a hely- és a személynevek vallatása régóta gyümölcsöző kutatási iránynak bizonyult, s az ezzel foglalkozó onomasztika interdiszciplináris tudományágként egyfajta kapocs szerepét tölti be a történettudomány és a nyelvészet között. A névtant elsősorban nyelvészek művelik ugyan, de korai történelmünk kutatói sem tudják megkerülni, hogy olykor névügyekkel is foglalkozzanak.

Ünnepeltünk, Solymosi László professzor úr is több tanulmányt szentelt Árpád-kori névtani problémák tisztázásának. Egy több mint négy évtizeddel ezelőtt publikált dolgozatában Árpád-kori helyneveink történettudományi hasznosításának módszertani problémáiról szolt.¹ Összegzőképpen az alábbiakat állapította meg: „A fentiekkel szándékoztam érzékeltetni azt, hogy mennyire bizonytalan a X. század történetére vonatkozó elméletekben a helynevek felhasználása. A földrajzi nevek datálása pontatlan és sok esetben önkényes. Ennél is súlyosabb probléma az, hogy a helynevekhez olyan feltételezések kapcsolódnak, amelyek pillanatnyilag nem igazolhatók. Ezek az esetleges megállapítások pedig alapjaiban teszik feltételessé az elméletek konstrukcióját.”² E konklúzióban nemcsak az 1970-es évek elejének aktuális név- és történettudományi problémái fogalmazódtak meg, hanem a tudományos eredményekhez való kritikai viszonyulásnak mint kutatói attitűdnek a soha szem elől nem téveszthető követelménye is. Ráadásul az általa érintett ügyekben ma sem indokolatlan annak az elvárásnak a hangsúlyozása, hogy a pontatlanságokat, az önkényes értelmezéseket, a nem igazolt feltevéseket a tudományos elméletalkotás folyamatából ki kell iktatni, mert e nélkül a létrehozott elméleti konstrukciók ingatagok és hamisak lesznek.

A továbbiakban – Solymosi László itt idézett intelmeit szem előtt tartva – egy olyan névtípusról – az ún. pusztaszemélynévi helynevekről – szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni, amely Árpád-kori történelmünk vizsgálatában fontos szerepet játszik ugyan, de a fenti problémák hatványozottan megjelennek a kutatástörténetében. A névtípus valójában monografikus feldolgozást igényel, itt azonban csupán néhány alapprobléma megvilágítására vállalkozhatom. Írásom

---

¹ *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68. (1972) 179–190.

² *Solymosi L.*: Árpád-kori helyneveink i. m. 189–190.

második felében pedig egy Veszprém megyéből való névpélda felvillantásával kívánom szemléltetni mondandómat.

2. Aligha van még egy olyan névtípus a magyar helynevek között, amelyről többet írtak volna, mint a személynevekkel azonos alakú helynevekről. A névcsoport megítélése ennek ellenére roppant ellentmondásos, a vele kapcsolatban időről időre fellángoló viták többnyire nem jutottak megnyugtató megoldást kínáló nyugvópontra. A gazdag szakirodalom összegzésére itt természetesen nincs tér, de ez alól a feladat alól felment az a körülmény is, hogy e kérdéskörrel a közelmúltban igen alapos és lényeglátó – s részben eltérő nézőpontot érvényesítő – tudománytörténeti áttekintések jelentek meg Tóth Valéria³ és Rác Anita⁴ tollából.

A továbbiakban a névtípusal összefüggésben felmerülő leglényegesebb és egyúttal leginkább ellentmondásos kérdések tárgyalására szorítokozom. Ezek az alábbiak: az ide tartozó nevek keletkezésének a kora és ehhez kapcsolódóan a típus ősi jellege, az ilyen típusú helynevek keletkezését magyarázó névadási körülmények s vele összefüggésben a helynek és a névadó személyének a kapcsolata, és végül a helynévtípus sajátosan magyar jellege. A problémák közül ez utóbbi, illetve a névtípus ősiségének a gondolata egyes kutatók munkásságában valamiféle különleges, egyedi, olykor már-már misztikus státust biztosított az ide tartozó helyneveknek a magyar névrendszeren belül.

2.1. A 20. század első felének két kiemelkedő helynévtörténésze, Melich János⁵ és Kniezsa István⁶ helyesen állapította meg, hogy az e helynévtípusba tartozó településnevek feltűnő gyakorisággal jelentkeznek az Árpád-korban. Kniezsa – helynév-típológiájának részeként – kormeghatározó értékkel is felruházta e neveket. Ezt a névelméleti tételt átvette és megerősítette Bárczi Géza is, aki szerint „a helynevek típusai között időben és térben eltérések mutatkoznak. Egyes földrajzinév-típusok egy bizonyos korban szokásosak, később már ilyen típusú új helynevek nem keletkeznek. ... Ezért a helynévtípusoknak kormeghatározó értékük lehet, egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá.”⁷ Kniezsa és Bárczi nyomán a kutatók nagy része úgy tartotta, hogy személynevekből képzőelem vagy földrajzi köznévi utótag nélkül legfeljebb a 13. század közepéig alakultak helynevek. Melich és Kniezsa figyelme azonban szinte kizárólag csak az ómagyar kori helynevekre irányult, s amikor mások a későbbi helynévanyaggal foglalkozva azt tapasztalták, hogy lényegében napjainkig keletkeznek ilyen helynevek, a kérdés körül élénk vita alakult ki. Első-

³ *Tóth Valéria*: Névrendszer-tani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen 2001. 32–37.

⁴ *Rác Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen 2005. 90–98.

⁵ *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929. 6.

⁶ *Kniezsa István*: Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok. I–II. Szerk. Deér József, Gáldi László. Bp. 1943–1944. 111–313.

⁷ *Bárczi Géza*: A magyar szókincs eredete. Bp. 1958.² 149.

ként Szabó T. Attila vetette fel a későbbi keletkezés lehetőségét,⁸ de ezt követően is jó néhány, újabb kori helyneveket vizsgáló kutató érvelt e mellett.⁹ Ezek a vélemények azonban – bizonyára leginkább Melich, Kniezsa, Bárczi és mások nem megalapozatlanul szilárd tudományos tekintélye következtében – nem rendítették meg alapjaiban a pusztai személynévi helynevek kormeghatározó értékének tételét. Kniezsa változatlanul fenntartotta azt a véleményét, hogy a névtípus „a XII. század végén – XIII. század elején szűnt meg”.¹⁰ E felfogás az újabb korban feltűnő ilyen jellegű helynevek keletkezését egy feltehető korábbi hosszabb formából történt rövidüléssel, lekopással magyarázta.¹¹

A névtípus kormeghatározó értékének elméletével szemben a legradikálisabban akkoriban három fiatal történész foglalt állást közös munkájában, ugyanis szerintük „a pusztai személynéves helynevek keletkezési kora *csupán* a névadási mód alapján nem állapítható meg”.¹² Később Kristó részletesebben is tárgyalta a kérdést, érvelése azonban nem az elmélet alapjait vette célba, hanem gondosan összegyűjtött és elemzett névadatokkal azt igazolta, hogy a névadási mód a 14. században is eleven volt, sőt szórványosan előfordult még a 16. századot követően is.¹³ Munkájának hatásaképpen az utóbbi időben a legtöbb kutató ezt a „fellazított” kronológiát követte.¹⁴

A kronológián belül a névtípus megjelenésének idejét lényegében senki nem vitatta: az ősmagyarok egyik vándorláskori szállásterületének a 10. századból ránk maradt *Levédia* megnevezése alapján a pusztai személynéből alakult helyneveket a szakemberek a honfoglalás előtti időszakra is visszavezethetőnek tartják.

⁸ Szabó T. Attila: A személynévek helyneveinkben. Magyar Néprajz 2. (1940) 85–86.; *Uő*: A magyar helynévadás történetéhez. Magyar Nyelv 36. (1939) 127.

⁹ L. pl. *Inczeffi Géza*: A földrajzi nevek történeti rétegződéséről. A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1967. 81.; *Uő*: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján. Bp. 1970. 112.; *Végh József*: A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 70. (1970) 377.; *Uő*: Földrajzinév-kutatásunk elvi kérdéseivel. In: Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. Hajdú Mihály, Rácz Endre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 160.) Bp. 1981. 121.

¹⁰ *Kniezsa István*: A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: Névtudományi vizsgálatok. Szerk. Pais Dezső, Mikesy Sándor. Bp. 1960. 20.

¹¹ L. pl. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 74.) Bp. 1947. 35.; *Bárczi G.*: A magyar szókincs i. m. 158.; *Lőrincze Lajos*: Földrajzineveink élete. Magyar Nyelvjárások 13. (1967) 16.

¹² *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 44.) Szeged 1973. 3.

¹³ *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 55.) Szeged 1976. 15–38.

¹⁴ L. pl. *Kiss Lajos*: A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 120. (1996) 445.; *Uő*: Korai magyar helynévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László, Veszprémi László. Bp. 1997. 178.; ill. további finomításokkal és megszorításokkal *Benkő Loránd*: Az ősmagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély kora Árpád-kori történetéről. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29.) Bp. 2002. 62.

A fentiekkel kapcsolatban összegzősképpen megállapíthatjuk, hogy a kutatók a puszta személynévi helyneveknek a forrásokban való megjelenéséből, azaz a nevek adatolhatóságából vontak le e névadási mód meglétére, illetőleg hiányára vonatkozó következtetéseket. A névelméleti kutatások korábbi fejletlenségével, hiányosságaival magyarázható leginkább az, hogy a fenti paraméterek levezetésében szinte semmiféle szerepet sem kapott a (hely)névadás általános természetének a vizsgálata. Mielőtt ezt a szempontot megtárgyalnánk, ki kell térnünk arra is, hogy az elmélet mivel magyarázta a névtípus megjelenésének, illetve az eltűnésének az okát.

2.2. Az ezzel kapcsolatos vélekedések leginkább Moór Elemér idevágó gondolataira mennek vissza, amelyekhez Kertész Manó értelmezése is jól társíthatónak bizonyult. Mindketten nagyjából a Knieszsa-féle helynév-tipológia kidolgozásával egy időben, de attól függetlenül fejtették ki elképzelésüket. Moór Elemér e névadási módot a nomadizáló népek életformájával kapcsolta össze – amikor „csak valakihez lehetett menni, de nem valahová” –, s ennek alapján az így keletkezett neveket „nomádos” névtípusnak nevezte el.¹⁵ Kertész Manó „lélektani” alapon úgy értékelte a puszta személynévi helyneveket, hogy azok „embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását” jelentik,¹⁶ amit a primitív népek prelogikus gondolkodásának jellemző vonásaként említett. Az ilyen módon alakult középkori helynevekben szerinte az „ősrégi, prelogikus tudatállapot csökevénye” fejeződik ki.¹⁷ Ez utóbbi elképzelés – ha mégoly homályos, bizonytalan módon is – némi magyarázatot kínált arra az ellentmondásra, amely a névtípust a nomadizáláshoz kötötte, ám legélénkebb használatát az Árpád-kor második felében látta megvalósulni. Ettől függetlenül azonban a névtípus termékenységének a 13. századra tett megszűnési idejét többnyire azzal hozták összefüggésbe, hogy a magyarságra akkor már a megtelepült életmód volt a jellemző,¹⁸ vagyis nem számoltak azzal, hogy e „nomadizáló” névtípusba tartozó nevek keletkezésének legintenzívebb szakasza éppen a magyar települések létrejöttének legdinamikusabb időszakával esik egybe. Kristó az ilyen nevek visszaszorulásának az okát nem is társadalomtörténeti mozzanatokban keresi, hanem „szuverén nyelvfejlődési tendenciák”-kal magyarázza.¹⁹

Nem ellentmondásmentes az elméletnek az a – fentiekkel is összefüggő – gondolatköre sem, amely az elnevezett helynek és a hely névadójának a kapcsolatát igyekszik megvilágítani. A névadót többnyire a kérdéses település birtokosával szokás azonosítani, ami szélesebb értelemben összefüggésbe hozható azzal, hogy a névtípus éppen a feudális birtokrendszer kialakulásának az idején volt a legvirágzóbb. Ez a körülmény azonban nehezen egyeztethető össze az elmélet-

¹⁵ Moór Elemér: Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk* 8. (1936) 110.

¹⁶ Kertész Manó: A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68. (1939) 33.

¹⁷ Kertész Manó: A magyar helynévadás i. m. 76–77.

¹⁸ Vö. pl. Kázmér Miklós: A »faluk« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp. 1970. 56–57.

¹⁹ Kristó Gy.: Szempontok i. m. 38.

nek a nevek nomádos jellegét hangsúlyozó felfogásával: ez az ellentmondás azonban alig bukkan fel a teóriával kapcsolatban lefolyt viták során. Szó volt viszont arról, hogy az elnevezés a névadó életében történt-e – ezt vallotta Melich²⁰ –, vagy pedig a halála után is sor kerülhetett erre, ahogyan például Kristó Gyula gondolta.²¹ Egyes vélemények szerint pedig a névadásnak akár jogbiztosító szerepe is lehetett az Árpád-korban.²² Az viszont ritkábban merült fel, hogy ilyen jellegű névadásra nem csak birtokosi viszony esetén kerülhetett sor (de lásd erre mégis például Szabó István véleményét²³). E kérdések megítélése kétségkívül roppant nehéz feladat, mivel a források csak nagyon ritkán utalnak helynek és személynek a kapcsolatára.²⁴

2.3. Utolsónak a pusztai személynévi helynevek sajátosan magyar nyelvi képződményként való interpretálásának a problematikáját kívánom érinteni. Ebben a kérdésben olyannyira egységes a magyar névkutatók állásfoglalása, hogy többnyire még azokat a megszorításokat is figyelmen kívül hagyják, amelyeket Kniezsa egykor a névtípus magyar jellegével kapcsolatban megfogalmazott. Ő ugyanis azt hangsúlyozta, hogy ez a névtípus a középkornak abban az időszakában, amikor az ő feltevése szerint az ilyen jellegű nevek a magyarban keletkezettek, „a magyarság szomszédságában lakó népeknél teljesen ismeretlen” volt.²⁵ A szlovák Ján Stanislavval vitázva fejtette ki azt, hogy ha ilyen nevek vannak is egyes szomszédos szláv nyelvekben, azok későbbi alakulásúak, és török hatás eredményei (a törökben ugyanis szintén létezik ez a helynévtípus). Később ezeket az általa említett tér- és időbeli korlátokat a névtípus magyar jellegével kapcsolatban állást fogláló kutatók szinte egyáltalán nem is említik, ebben a tekintetben kivételesnek számít Bárczi megjegyzése, aki megállapította, hogy „ilyen földrajzinév-típus nem ismeretlen a román nyelvek területén sem”.²⁶

A névadási mód magyar jellegének tisztázása abból a szempontból bír különleges jelentőséggel, hogy régi helyneveink a honfoglalás és az azt követő időszak etnikai viszonyainak tisztázásában meglehetősen fontos szerepet játszanak. A hagyományos helynévtörténeti felfogás szerint a helyneveket mindig a kérdéses helyen, illetőleg főképpen az annak környezetében élők adják, mégpedig nem tudatosan, hanem „ösztonös” nyelvi tevékenység megnyilvánulásaképpen.

²⁰ Melich J.: A honfoglalás kori Magyarország i. m. 78–79.

²¹ Kristó Gy.: Szempontok i. m. 35. Makkai László ezt „morbid keletkezési elméletnek” tartotta, vö. Makkai László: Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Magyar Nyelvőr 103. (1979) 99–100.

²² Györffy György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15. (1972) 286.

²³ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp. 1966. 136.

²⁴ Ilyen példákat a lehetőségekhez képest gazdagon idéz azonban Kristó Gyula: Pusztai személynéves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. Hajdú Mihály, Rácz Endre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 160.) Bp. 1981. 101–104.

²⁵ Kniezsa I.: A magyar helységnévtípusok i. m. 19.

²⁶ Bárczi Géza: Megnyitó [a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján]. In: Névtudományi vizsgálatok. Szerk. Pais Dezső, Mikesy Sándor. Bp. 1960. 6.

Emellett azonban újabban felmerült az a – leginkább névelméleti megalapozottságú – gondolat is, hogy a birtokosok maguk is tevékeny szerepet játszhattak birtokaik (adott esetben saját magukról történő) elnevezésében.²⁷

3. A továbbiakban azokat az általános névelméleti kérdéseket érintem vázlatosan, amelyek véleményem szerint nem hagyhatók figyelmen kívül a pusztaszemélynévi helynevek névtörténeti megítélése szempontjából.

3.1. A név és így a helynév is egyetemes nyelvi jelenség, s ennek megfelelően nem lehet olyan valós nyelvet elképzelni, amelyben nincsenek helynevek. Ez a megállapítás a nyelvek korábbi, történeti korszakaira is érvényes: a tulajdonnévnek mint nyelvi kategóriának a megjelenése nem az egyes konkrét nyelvek életében képzelhető el, hanem jóval korábbra tehető, és a nyelvkeletkezés általános kérdéskörével függ össze.

Ebből következően a magyar nyelvnek azokban a korszakaiban, amelyekből nem rendelkezünk írásos emlékekkel, ugyanolyan kifejlett helynévrendszerek megléte tehető fel, mint amilyeneket a későbbi időkből ismerünk. Legkorábbi nyelvemlékeink helynevei általános jegyeikben nem mutatnak lényeges különbséget a mai nevektől, s így feltehető, hogy a vándorláskori, ősmagyar kori helynévrendszer is megegyezett fő vonásaiban a honfoglalás utánival, és ebből következően a maival is. Elmozdulások, változások, aránybeli eltérések az egyes típusok között, sőt bizonyos névtípusok kiesése, mások bekerülése a rendszerbe természetesen megfigyelhető az idők folyamán annak megfelelően, ahogyan a nyelvet általában is jellemzi a változás. Az már más kérdés, hogy a névtörténetés viszont többnyire éppen ezeket a változásokat, az eltéréseket követi megkülönböztetett figyelemmel.

Az Árpád-kori helynevek között és a mai helynévkincsben is számos olyan helynévtípus megtalálható, amely „ősi” jellegűnek tartható, azaz feltehetően létezett már az ősmagyar korban is. A *Levédia* (ősmagyar *Lēbedi*) típusát tekintve megegyezik *Veszprém* nevével, *Etelköz* pedig a *Drávaközzel*. De bizonyára léteztek az ősmagyar korban *Füves-ér*, *Köves-domb*, *Eger-szeg*, *Kövesd*, *Vadász* stb. típusú helynevek is. A pusztaszemélynévi helynevek ősiségéhez tehát kétség nem férhet, de ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy e sajátosságával ez a névcsoport nemhogy nem állhatott egyedül az Árpád-kori helynevek között, hanem éppenséggel az a kortárs helynévtípus számít kivételesnek, amelyiknek a megléte nem tehető fel a honfoglalást megelőző időszakra is.

3.2. A mai onomasztika a helynévhasználatot s ezzel összefüggésben a helynévadást is a beszélők kognitív tevékenységeként fogja fel, s jellegzetességeit e szemléletmóddal tárja fel és értékeli.²⁸ Az egyén helynévkincse a világra irányu-

²⁷ Hoffmann István: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. Névtani Értesítő 27. (2005) 117–124.

²⁸ Az onomasztika kognitív, illetőleg funkcionális nyelvészeti keretben való értelmezéséhez l. Tolcsvai Nagy Gábor: A tulajdonnév jelentése. In: Név és valóság. Szerk. Bölcskei Andrea, N. Császi Ildikó. Bp. 2008. 30–41.; Reszegi Katalin: A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. Névtani Értesítő 31. (2009) 7–16.; Uő: A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban.

ló megismerési folyamat során alakul ki, a neveket a rájuk vonatkozó ismeretekkel együtt a beszélők közvetlen környezetükben, a másokkal folytatott kommunikáció során sajátítják el. Ez a környezet, amelyet a névhasználat szempontjából névközösségnek nevezhetünk, ennek megfelelően az egyén névtudásának a szociokulturális és nyelvi alapját adja.

Az új elnevezések is e névközösségeken belül keletkeznek és többnyire tudatos kognitív tevékenység révén jönnek létre. A neveket az egyén, nem pedig a közösség adja, de olyan módon, hogy az új név beleilleszkedjen az adott névközösség névadási szisztémájába, s ilyen módon az új nyelvi elemet mások is névként tudják elfogadni és használni. A mai onomasztika a névadásban aktust lát tehát, s a korábbi felfogást, amely közszói értékű kifejezések fokozatos tulajdonnévvé válásával számolt, legfeljebb periférikus névalakulási formának tekinti.

Mivel a névadás és a névhasználat az egyén mentális tevékenységeként értelmezhető, erről közvetlen ismereteket a tudomány mai eszközeivel nem nyerhetünk. Az újabb kori, kortárs névhasználat jellegzetességeiből leszűrhető tanulságokat azonban fel tudjuk használni a történeti névadás magyarázatában, azon korábban már említett tapasztalati ismeretünk alapján, hogy a névadás és a névhasználat alapvonásai hosszabb időtávlatban is lényegi változatlanságot mutatnak.

A funkcionális nyelvfelfogás, amely a névkutatás számára elméleti keretül szolgál, azt vallja, hogy „ugyanazt a dolgot vagy elemi jelet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően”.²⁹ A helynevek esetében ez azt jelenti, hogy egyáltalán nem szükségszerű az, hogy egy-egy hely megnevezésében milyen fogalmi és szemantikai jegyek fejeződnek ki, sőt – ahogyan a helynevek között megmutatkozó gyakori szinonimitás ezt jelzi is – ugyanazt a helyet is sokféleképpen meg lehet nevezni nézőponttól függően. A névkutatás ezeknek a névadási formáknak a tipizálását névmodellek segítségével végzi el.³⁰ Ezek a modellek valójában a beszélők mentális tevékenységének – közelebbről az ún. mentális térképének – a kategóriáit képezik le.

3.3. A magyar helynevek szerkezeti modelljei azt mutatják, hogy bennük legfeljebb két fogalmi kategória, illetőleg ennek megfelelő szemantikai jegy fejezhető ki, s ennek alapján a magyarban funkcionális-szemantikai tekintetben egy- és kétrészes nevekről beszélhetünk. A nevekből gyakran megjelenik a lokalitás fogalmi kategóriája, azaz a kérdéses hely fajtája (ér, hegy, falu stb.). Kifejeződhet bennük továbbá az adott helynek valamely inherens tulajdonsága (mérete, alakja, színe stb.), de emellett minden olyan kategória is, amely fogalmi szinten érintke-

---

Magyar Nyelvjárások 47. (2009) 21–41.; *Hoffmann István*: Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. Magyar Nyelvjárások 50. (2012) 9–26.

²⁹ *Ladányi Mária – Tolcsyai Nagy Gábor*: Funkcionális nyelvészet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22. (2008) 31.

³⁰ A modellalapú helynévelemzéshez l. *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen. 1993.

zésben lehet a kérdéses hellyel (pl. növényzet vagy állat, ami gyakori ott; személy, akinek a hely a tulajdona stb.).

Ezek a fogalmi kategóriák és szemantikai jegyek a nevekben különféle nyelvi elemek által fejeződnek ki. A funkcionális-szemantikai szerkezetnek tehát megfeleltethetők bizonyos lexikális-morfológiai szerkezetek is, amelyek ugyancsak néhány alapmodell változataiként írhatók le. A kétrészes nevek többnyire egy sajátosság- és egy fajtajelölő névrészből állnak (*Kerek-domb, Bükkös-patak, Naggyfalu, Péterfalva*), az egyrészes nevek jelölhetnek fajtát (*Ér, Séd, Fertő*) vagy sajátosságot. Ez utóbbi funkciót vagy képző segítségével látja el a kérdéses sajátosságot kifejező szó (*Bükkös, Bükkösd, Péterd, Péteri*), vagy önmagában, minden morfológiai eszköz, azaz bármiféle formáns nélkül (*Bükk, Péter* 'valamely helynek a neve'). Ez utóbbi névadási formát jelentésbeli névadásnak nevezzük, amelynek a legfontosabb típusa a metonimikus névadás.³¹ Ennek során az emberi agy kognitív működésének kapcsolatteremtő képessége alapján az elnevezendő hely fogalmával érintkező másik fogalom megnevezése válik közvetlenül a hely nevévé.

A személynevek tehát önmagukban állva is alkothatnak helynevet, de szerepelhetnek a helynevekben képzővel vagy földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolva is. Ez az alaki jellegzetesség nemcsak a személynevek sajátja, hanem sok más szócsoporthé is: alapalakjukban, más formáns nélkül a nép-, néprész- és törzsnevek, a foglalkozásnevek, a növény- és az állatnevek, az építménynevek, a szentek nevei stb. ugyancsak alkothatnak metonimikus úton helyneveket. A metonimikus helynévalkotás a képzés és az összetétel mellett a helynevek létrehozásának legfontosabb módja: annak látjuk legrégebben adatolható helyneveink körében éppúgy, mint a legújabb kor helynévadási viszonyai között. Semmi okunk sincs tehát azt feltételezni, hogy ez a névalkotási eljárás – amely egyébként a közszók állományának gyarapításában is alapvető szóalkotási mód a nyelv történetének minden időszakában – egy bizonyos szócsoporthé körében csak egy adott korszakban működött volna. Az összetétel, a képzés és a metonímia mint a nyelvi jelek létrehozásának alapvető eljárásai a nyelv történetének minden korszakában eleven hatóerőik a szókincs és ennek részeként a névkincs bővítésének.

Valamely szó- és névalkotási eljárás abban az esetben zárulhat le legfeljebb, ha a benne részt vevő elemek megszűnnek a nyelv produktív részeként funkcionálni: ilyen lehet egy elavult képző vagy a nyelvből kieső szócsoporthé (mint pl. a törzsneveké). A személynevek azonban a nyelvnek minden időszakban igencsak aktív elemei, így elvileg sem tehető fel az, hogy az ezekből egy alapvető nyelvi eszköznek, a metonímiának a felhasználásával alakult helynevek adott idő után nem jöhettek létre. Nemcsak a korábban említett, Szabó T. Attila és mások által felhozott meggyőző újabb kori névpéldák bizonyítják tehát, hogy a pusztaszemélynévi helynevek létrejötte nem korlátozódott a magyar nyelv történetének

³¹ A metonimikus névadás kognitív szemléletű tárgyalását l. *Reszeji K.*: A kognitív szemlélet i. m. 26–38.

egy bizonyos korszakára, hanem általános névelméleti megfontolások is igazolják e névalkotási mód folyamatos meglétét. Az is kétségtelen viszont, hogy az egyes nyelvi kifejezőeszközök kedveltsége, gyakorisága időben, térben, nyelvhasználói kört érintően igen nagy mértékben módosulhat. Vannak olyan időszakok, amikor egyes névalkotási módok, bizonyos névmodellek népszerűvé, gyakorivá válnak, máskor pedig visszaszorulnak. A helynévtörténeti kutatásoknak a személynévi helynevek vizsgálatában is éppen ezeket a folyamatokat kell megrajzolniuk.

3.4. Az egyes névmodellek nem állnak elszigetelten sem a beszélők, sem a névközösségek névtudatában, s ebből adódóan egymásra kölcsönös hatást fejtenek ki: az egyrészes nevekből kétrészes nevek válnak és fordítva. Ez a kölcsönhatás természetesen érvényesül a személynevekből alakult helynevek körében is, ezekről Tóth Valéria a településnevek változástipológiáját felvázoló munkájában részletes képet ad.³² A névmodellek vizsgálatakor figyelembe kell továbbá azt is venni, hogy az egyes helyfajtákat részben eltérő típusú nevekkel szokás megjelölni. A pusztai személynévi helynevek vizsgálatában a figyelem középpontjában – nyilván nem alaptalanul, hanem a régi nyelvbeli gyakoriságuk okán – a településnevek álltak. Emellett azonban a névtípus több helynévfajta megnevezései között is megtalálható: az egykori *Levédia* például nyilvánvalóan viszonylag nagyobb területet jelölhetett, az oklevelekben gyakran előfordul ilyen név halászóhelyek megnevezéseként, de nagyobb birtokok nevéként sem ritka. Amikor pedig az újabb korban látjuk az ide tartozó neveket feltűnni, főképpen dűlőnévként állnak előttünk. A névtípus vizsgálatában e jelölésbeli sokféleséget s a helynévfajták kölcsönhatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. De nem lehet leszűkíteni a névadó és az elnevezett hely kapcsolatát a birtoklás fogalmi viszonyára sem, mivel személy és hely között a fogalmi érintkezés igen sokféle módon megvalósulhat (hely és lakója, hely és használója, hely, ahol az adott személlyel valami történt, ahol valamit rendszeresen végez stb.), s mindez a névadás motívumául is szolgálhat. Azt is be kell látnunk persze, hogy a tényleges összefüggés személy és hely között – főképpen a régebbi korokra vonatkozóan – csak igen ritka és szerencsés esetben tárható fel, s akkor sem a teljes mélységében.

A helyeknek és a személyeknek a kognitív tartományokban való fogalmi összefüggéséből adódik az is, hogy a beszélők nemcsak a személyek nevét használják fel a helyek megnevezésében, hanem igen gyakori a személyeknek a helyek alapján történő elnevezése is. Az utóbbi időben Benkő Loránd többször is hangsúlyozta azt, hogy a magyar névkutatás az ómagyar kori névrendszert elemezve lényegében csak a személynév > helynév metonimikus névalkotásról vesz tudomást, pedig létezett egy fordított irányú helynév > személynév változás is.³³ Ezek szerint pedig akkor járunk el következetesen, ha az adott helynévtípust formai alapon nevezzük meg, és személynévvel azonos alakú helyneveknek em-

³² Tóth Valéria: Településnevek változástipológiája. Debrecen 2008.

³³ L. pl. Benkő L.: Az ómagyar nyelv i. m. 15.

lítjük az ide tartozó neveket. Azt, hogy egy-egy név esetében az elvileg lehetséges két változási irány közül éppen melyik zajlott le, csak igen alapos etimológiai, birtoklástörténeti stb. vizsgálatokkal lehet – jó esetben – eldönteni.

4. Azt, hogy a személynevek metonimikus úton történő helynévi alkalmazása valóban sokféle névadási helyzetben végbemehet, az alábbiakban egy különleges névtörténeti eset bemutatásával kívánom szemléltetni. A példa a Veszprém megyei Tapolcafőről való: a falunak a Pápával érintkező, északnyugati területén – amely egyébként a középkorban elpusztult, Tapolcafőbe olvadt Döbrés falu egykori határát képezte – egy határrészt *Bogács*nak neveznek a helybeliek. A név a 19. század elején tűnik fel a forrásokban s azóta folyamatosan adatolható: 1801: a Tapolcza folyó vize mellett nap nyugotrul fekvő és *Bogáts* nevezetű Kaszállóira kimentünk,³⁴ 1801: Döbrési pusztában lévő *Bogáts* és Kalapáts nevezetű Réteken eleget kaszála és irtott ... azon *Bogácsi* Rétyében ... a közönséges falu kaszállójából, mely régente sűrűs és bokros hely volt,³⁵ 1811: Somogyi uraságnak Döbrési *Bogáts* nevű rétye,³⁶ 1820: *Bogács* réti birtokaiban,³⁷ 1854: *Bogács*,³⁸ 1864: *Bogáts*, szántó föld és rét,³⁹ 1906: *Bogács*,⁴⁰ 1920: *Bogács*.⁴¹ Ma a nevet a faluban mindenki ismeri, azaz a névközösség helynévkincsének az alaprétegébe tartozik.

A falubeliek a *Bogács* dűlőnevet a *bogánacs* gyomnövény nevével hozzák kapcsolatba, és a névadást a földterület hajdani rossz termőképességével magyarázzák mondván, hogy az „csak bogánacsot, pipacsot termett”. E magyarázatot akár el is fogadhatnánk – tudjuk ugyanis, hogy a közszó eredeti *bogács* hangsorába csak később került az *-n* járulékhang, s a népnyelvben ma is szerepel e nélkül is⁴² – és a határrésznevet az adott növénynevből metonimikus úton keletkezett névnek tarthatnánk.

³⁴ MNL Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: VeML) XV. 2. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. c.) Tapolcafő községre vonatkozó iratok.

³⁵ VeML IV. 1. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. o.) Határjárások (Metales) B. I. 14.

³⁶ Uo. B. II. 81.

³⁷ VeML XV. 2. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. c.) Tapolcafő községre vonatkozó iratok.

³⁸ Dorf Tapolczafő in Ungarn Oedenburger district. 1854. MNL OL, Kataszteri térképek, S 78. 296. téka.

³⁹ Pesty Frigyes névtárának adatai. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, 1114., Fol. Hung. 60. A történelmi Veszprém vármegye anyagát kiadta Ny. Nagy István. Pápa 2000.

⁴⁰ *Horváth Endre*: A bakonyalji nyelvjárás. (Nyelvészeti füzetek 34.) Bp. 1906. 176.

⁴¹ Tapolcafő, Veszprém vármegyei nagyközség föld részletezési vázlata. 1920. (T3). Az 1970-es években Tapolcafőn, a Községi Tanácsán őrizték.

⁴² A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. 4. Mutató. 1984.; Új magyar tájszótár. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. 1–5. Bp. 1979–2010.

Csakhogya a névtörténeti szempontból gazdagon adatolható település⁴³ személynévei között a *Bogács* név ugyancsak gyakran előfordul. Már 1525-ben feltűnik, amikor a döbrési osztálylevél említ bizonyos „Döbrsly alsó Bogács Ferenc”-et és a „Döbrsly Bogats” családot.⁴⁴ A 16–17. században Döbrés faluban, illetve ennek pusztulása után Tapolcafőn több ilyen nevű család is él, birtokaik Döbrés területén vannak. Ezekről részletes kimutatást közöl egy 1621/1801-ből való birtoklevél, amely arról tudósít, hogy „Mi Fölső Döbrisi Bogács János Maradéki nevezett szerént Bogács János, Bogács Péter, Bogács Ferencz és Bogács Ilona amely édes Atyánkról Bogács Jánosrul ránk háramlott ingó és ingatlan javaink között szép atyafiságossan elosztotunk”.⁴⁵ 1626-ból két adásvételi szerződést ismerünk: „Fölső Bogács János” eladja birtokát sógorának, Doroszlai Györgynek és feleségének „Bogács Annánoc”,⁴⁶ „Döbrisi Ifju Bogács Mártony” pedig ugyancsak nekik 14 házhelyet ad el.⁴⁷ 1641-ből és 1647-ből pedig tudomásunk van bizonyos „Franciscus Bogach Papensis Nobilis”-ról.⁴⁸ Ugyanezt a nemest 1649-ben „Franciscus Bogacs”-nak,⁴⁹ illetve „Bogács”-nak említik,⁵⁰ Pápa város 1660. évi összeírásában pedig „Bogács Ferencz”-ként szerepel.⁵¹ 1726-ban és 1733-ban bizonyos „Bogács Ferenc szomszédgyában” levő döbrési földdekről esik szó.⁵² A családnév utolsó előfordulása 1768-ból való, amikor „Joannes Bogács”-ot a szomszédos Simaházán lakó döbrési birtokosok közt említik.⁵³ A fenti adatokat elemezve megállapítható, hogy Döbrésen és Tapolcafőn csak a 17. század közepéig fordul elő a *Bogács* családnév. Ezután csak egy-egy ilyen nevű nemest említenek a szomszédos Pápán, illetve Simaházán, a 18. század közepe után azonban a környékről is eltűnik a név.

⁴³ Tapolcafő történeti helynévanyagát szótári formában feldolgozva a közelmúltban tettem közzé: *Hoffmann István*: Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei. Debrecen 2013. További részletek az itt elemzett név névrendszertani összefüggéseiről ott találhatóak.

⁴⁴ VeML XV. 1. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye. Tsz. 308., 309.

⁴⁵ VeML IV. 1. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. o.) Határjárások (Metales) B. I. 14.

⁴⁶ VeML XV. 2. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Vecse szék jegyzőkönyvei. 1472.

⁴⁷ Uo. 1471.

⁴⁸ A győri káptalan bevallási jegyzőkönyvei. Győri Egyházmegyei Levéltár, A győri káptalan hiteleshelyi (országos) levéltára 727. és VeML XV. 2. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Vecse szék jegyzőkönyvei. 1475.

⁴⁹ VeML XV. 2. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Vecse szék jegyzőkönyvei. 1479.

⁵⁰ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Capsa N. sine fasc. et nro.

⁵¹ *Katona Imre*: Pápa város 1600. évi leírása. A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 11. (1972) 347.

⁵² VeML XV. 2. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Vecse szék jegyzőkönyvei. 1498., 1505.

⁵³ MNL OL P 1216. Eszterházy család pápai levéltára. 27. cs. Capsa 62. N. 27.

Helynévként – amint azt a fenti adatok mutatták – néhány évtizeddel ezt követően említik először. Ezt aligha tarthatjuk az adatolás véletlenszerűségéből adódó körülménynek, mivel a források tanúsága szerint a kérdéses területet korábban a *Pápai-határra dűlő*, a *Nyáros* és valószínűleg a *Rétekre dűlő* nevekkal jelölték meg.⁵⁴ Így a *Bogács*nak a 18–19. század fordulóján a forrásokban való feltűnése nagyjából a helynév keletkezésének idejét is jelzi egyúttal. A *Bogács* határrésznév tehát azt követően jelent meg a falu helynevei között, hogy az alapjául szolgáló családnév eltűnt a környék névrendszeréből. A név kialakulásának ez a sajátossága azt is bizonyítja, hogy nemcsak a „birtokos és birtokrész szoros kapcsolatának következményeképpen”⁵⁵ jöhetnek létre az ilyen típusú megnevezések – ahogyan azt a hagyományos felfogás vallja –, hanem akár a birtoklás megszűnése, a családnévnek a névrendszerből való kiesése következtében is. A 19. század elejéről való adatok (1801, 1811, 1820) bonyolult nyelvi szerkezete feltehetően nemcsak a korabeli hivatalos stílus nehézkességével magyarázható, hanem bizonyára a funkcióváltás velejárója is. Valószínű egyébként, hogy a családnév és a növény nevének egybeesése is elősegíthette a tapolcafői személynév helynévi funkciójának kialakulását.

A *Bogács* családnévet Kázmér Miklós szerint a növénynévből eredeztethetjük, de esetleg az azonos alakú településnévre is visszavezethetőnek tarthatjuk.⁵⁶ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Bogács* helység nevét Kiss Lajos vagy a *bogács* főnév régi *bogács* alakjából, vagy szláv eredetű személynévből származtatja.⁵⁷ *Bogács* falut ismerünk Kis-Küküllő,⁵⁸ *Kisbogács*ot Kolozs vármegyében.⁵⁹ Azt azonban, hogy az itt említett nevek milyen módon jöhettek létre, csak a fentiekhez hasonló alapos vizsgálattal lehet kideríteni.

⁵⁴ Ezek adataira l. *Hoffmann I.*: Mikrotoponímiai vizsgálatok i. m. 83., 91., 98.

⁵⁵ *Kázmér Miklós*: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 95.) Bp. 1957. 43.

⁵⁶ *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnévek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993.

⁵⁷ *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.⁴

⁵⁸ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913. V. 870. és Magyarország helységnévtára 1907.

⁵⁹ Magyarország helységnévtára 1907., 1944.

Eruditio ac lepor.

Humanizmus a Mohács előtti Váradon

A váradi káptalan késő középkori viszonyait vizsgálva megkerülhetetlen a váradi humanizmus kérdésköre.¹ Az aprólékos prozopográfiai adatgyűjtés során a forrásadottságokat figyelembe véve egyre fontosabb szerepet kapott a kanonokok személyes kapcsolatrendszere és feltérképezhető iskolázottsága. Úgy vélem, ezek alapján lehetséges kísérletet tenni a váradi káptalannak az országban és a magyar egyházban betöltött szerepe felvázolására. Korábbi munkáimban igyekeztem összefoglalni Vitéz Jánosnak Hunyadi Jánoshoz és Mátyáshoz fűződő kapcsolatát abból a szempontból, hogy a váradi káptalani javadalmak mennyire szolgálták a király vagy a kormányzó jutalmazási szándékát.² Másrészről vizsgáltam Vitéz Váradhoz köthető mecénatúráját a káptalan és a humanista kör összefüggésében.³ Bármit is gondoljunk, feltételezzünk a váradi „szellemi pezsgésről”, Vitéz váradi körének személyi összetételéről vagy tudományos érdeklődéséről, a káptalanra vonatkozó adatok alapján egyértelmű, hogy a káptalan mindennapos tevékenységére nem volt hatással a püspöki udvar.

Amikor 1465-ben Vitéz János elhagyta Váradot, távoztak vele udvara humanistái, elvitte magával a könyvtárát, sőt a káptalani-püspöki könyvtár egyes darabjait is. Néhány évvel később még Beckensloerneknak is jutott a káptalani-püspöki könyvtárból,⁴ amikor követte Vitézt az érseki székben. Átmeneti jelenség volt tehát a humanizmus a váradi káptalan életében? Vitéz Jánossal és Janus Pannoniusszal együtt hosszú időre búcsúzott a humanizmus Váradtól? A prozopográfiai adatok alapján úgy tűnik, hogy az 1440–1465 közötti Vitéz-korszak nem

¹ *Kristóf Ilona*: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.) Pécs 2014. A címet illetően vö. Magyi Sebestyén 1513. évi bolognai Janus kiadásának bevezetőjét: „Nunc autem respiciens palinodiam recino, et naturam ipse ne dum non incesso, immo vero et laudo et extollo, ut quae nobis in uno Iano, quicquid Vergilio, Ovidio, Catullo, ceterisque eruditionis ac leporis inest collocaverit.” – *Ábel Jenő*: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 212–214.

² *Kristóf Ilona*: A személyes kapcsolatok működése a váradi káptalanban 1440 és 1526 között. *Fons* 8. (2001) 67–84.

³ *Kristóf Ilona*: Egy lengyel humanista Magyarországon – az elfeledett Szánoki Gergely. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio historiae* 33. Eger 2006. 21–32.

⁴ *Csapodi-Gárdonyi Klára*: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 77–78.; Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Bp. 1989. 187.

múlt el nyomtalanul Váradon. Egy rövid megtorpanás után egyre nagyobb lendülettel kezdtek egyetemi tanulmányokba a váradi kanonokok, a 16. század fordulójától már kiadott költeményekről, kanonoki magánkönyvtárakról is lehet olvasni. Ebben a kontextusban válik igazán érthetővé az a közhelyszerűen ismételt mondat, miszerint Oláh Miklós a váradi iskolában szerezte humanista műveltségét. Az 1535. január 30-án Brüsszelben keltezett és Gerendi Miklósnak címzett levélben⁵ Oláh többek között a közös iskolai múltról nosztalgiazik, Aiszóposzról és Gelliusról, sőt egy görög nyelvű félmondatot is tartalmaz: kell ennél ékeőbb bizonyíték a humanista iskolázottságra?

Oláh Miklós levelének dátuma elgondolkodtató: 1465 és 1535 között fontos mentalitás- és műveltségbeli változások játszódtak le Váradon. A humanista műveltség a 16. század elején már nemcsak egyes kanonokok iskolázottságához, vagy a püspöki udvarhoz köthető jelenség volt, hanem maga a váradi káptalani iskola adta tovább és terjesztette a humanista eszméket, tanított humanista szemlélettel. A 15. század közepén a püspöki udvar elitizmusa még alig érintette meg a káptalant, néhány évtized múltán azonban a kanonokok műveltsége már átalakította a káptalani iskolában folyó oktatást, egyre szélesebb rétegek számára és egyre fiatalabb korban hozzáférhetővé téve a kor modern eszméit. Ennek az időszaknak, ennek a folyamatnak jellemző vonásait próbálom meg az alábbiakban összefoglalni.

A Mohács előtti magyarországi humanizmust hagyományosan az uralkodói mecénatúra változásából kiindulva korszakoljuk, ezen belül Janus Pannonius halálát emelve ki éles cezúraként.⁶ Ez az esemény a humanizmus magyarországi terjedésének megtorpanását is jelentette,⁷ hiszen ő lehetett volna a következő nemzedék vezéralakja, még annak ellenére is, hogy költői pályafutásában nem a Magyarországon töltött időszak tekinthető a legtermékenyebbnek.⁸ Ez a korszakolás nagyjából megfeleltethető a váradi állapotoknak is. 1470-re a Vitéz János által taníttatott és támogatott ifjak közül sokan már visszatértek külföldről, a *residentia* egyre kevésbé, mint inkább a jövedelmük kötötte őket Váradhoz.⁹ A káptalanra vonatkozó adatok között csak jó három évtized múltán, a 16. század elején jelennek meg újra a humanizmusra jellemző információk. Az eltelt időszak magában foglalja mind Hunyadi Mátyás, mind II. Ulászló uralkodásának éveit. Bár a két királyt mecénási szempontból élesen el szokás különíteni,¹⁰ kellő távolságból nézve Váradon a két korszak azonosnak tűnik. Vajon ez az 1471. évi összeesküvés következménye volt? Az a kulturális háló, amely Vitézhez és Janus-

⁵ Idézi *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 455–456.

⁶ *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1988. 104.

⁷ *Horváth J.*: Irodalmi műveltség i. m. 171.

⁸ *Gerézy Rabán*: Egy költői hírnév története. (A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban.) Irodalomtörténeti Közlemények 66. (1962) 720–732., 720.

⁹ L. alább a táblázatban. Az egyes kanonokok bővebb prozopográfiai adattárát l. *Kristóf I.*: Középréteg i. m. 185–269.

¹⁰ *Horváth J.*: Irodalmi műveltség i. m. 180.

hoz volt köthető, végleg felfeslett a politikai változások okán? Ezen a kérdésen az újabb irodalomtörténeti kutatások lendítettek túl. A Mohács előtti magyarországi humanista költészet szakaszainak újragondolása¹¹ a váradi példa esetében is találó. Mátyás uralkodásának 1470 utáni szakaszában az udvari reprezentáció vált egyre hangsúlyosabbá, míg ezzel párhuzamosan a főpapi mecénatúra mozgásteret beszűkült. A Jagellók trónra kerülésével a magyarországi humanisták képzése – ismét a főpapi mecénatúra jelentős közreműködésével – új lendületet vett, és a 16. század második évtizedében meg is jelentek az első eredmények. A Jankovits László által kijelölt korszakhatárok a váradi káptalan esetében is megfigyelhetőek. Az 1470-es évektől fogva hiányzik a püspök-mecénás, és csak néhány esetben lehet feltételezni az egyházi-rokoni támogatói magatartást.¹² A királyi és a főpapi mecénatúra egymáshoz való viszonyulásának és arányának megváltozása pedig választ ad arra a kérdésre is, hogy a Vitéz által útjukra indított humanisták miért nem folytatták ezt a tevékenységet, újabb generációk képzésének lehetőségét megteremtve.¹³ Korábban jórészt csak politikai okok merültek fel, hiszen Vitéz pártfogoltjai közül jó néhányan perifériára kerültek az 1470-es években,¹⁴ míg ezzel a szemponttal kiegészítve már jóval árnyaltabb a kép.

A Vitéz János püspöksége utáni műveltségi viszonyok változását Várad esetében kizárólag a kanonokok egyetemjárásán keresztül lehetséges megragadni. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a várakozásokkal ellentétben az egyetemet járt kanonokok létszáma a 15. század végén nem esett vissza.

Az alábbi táblázatok a Vitéz előtti és a Vitéz utáni korszakok váradi egyetemjárásainak főbb jellemzőit foglalják össze, különös tekintettel az egyetemi tanulmányok földrajzi irányultságára és a finanszírozásra. A váradi káptalan általam vizsgált korszakában¹⁵ – 1440 és 1526 között – az adatolható 130 székeskáptalani kanonok közül 41 fő esetében volt lehetséges kimutatni az egyetemjárást. Egyértelmű mennyiségi növekedés és itáliai orientáltság tapasztalható az 1460-as években, ami a várakozásoknak megfelelően Vitéz János főpapságához köthető. Az 1470 utáni táblázat azonban már nem azt a képet tükrözi, amelyet a vezéregyéniségek nélkül maradt magyar humanizmusról szokás emlegetni. 1470-re kifutotta magát a vitézi mecénatúra, a legifjabb pártfogoltak is visszatértek Itáliából, és néhányuk még bírta a javadalmát Váradon néhány évig. Valószínűleg az ő példájuk adhatott ösztönző erőt az utánuk jövőeknek. A század utolsó évtizedeiben megváltozott az egyetemi tanulmányok földrajzi irányultsága és a felhasználható anyagi források is. A krakkói és a bécsi egyetem átalakulása, relatív

¹¹ *Jankovits László: A Mohács előtti humanista költészet szakaszai.* In: *A magyar irodalom története.* A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Jankovits László, Orlovsky Géza. Bp. 2007. 146–153.

¹² L. alább a táblázatban.

¹³ *Kristóf I.: Személyes kapcsolatok i. m. 82.*

¹⁴ *Kristóf I.: Személyes kapcsolatok i. m. 83.*

¹⁵ *Kristóf I.: Középréteg i. m. 9–10.*

közelsége és a tudáshoz való hozzáférés viszonylagos olcsósága, valamint a könyvnyomtatás elterjedése okán evidenciaként kezeljük, hogy többen vágtak neki az egyetemi tanulmányoknak. A táblázatok adatai alapján nyilvánvaló, hogy a Vitéz püspöksége alatti 30 éves periódusban ugyanannyian jártak egyetemen, mint a politikai bukását követő 30 esztendőben. Az önmagában is figyelemre méltó adatsor mellett azonban a pénzügyi feltételeket vizsgálva egyértelműen megragadható a változás: az 1470 utáni kanonokok kivétel nélkül családi kapcsolataikat mozgósítva és javadalmukat felhasználva akartak és voltak képesek tanulni. Véleményem szerint ez a szemléletváltás, az egyetemi tanulmányoknak az egyszerű kanonokok közötti felértékelődése jelenti a korábbiakkal való folytonosságot, és teremti meg a 16. század elején újjáéledő főpapi mecénatúra alapját, hiszen Szatmári és a Thurzók váradi pártfogoltjai¹⁶ is családi indíttatásból, önerőből kezdték meg egyetemi tanulmányaikat.

A 16. század eleji magyarországi humanizmus kérdéskörében tájékozódva jobbra csak szétszórt, közvetett adatokkal lehet találkozni. Ezek alapján feltételezhető, hogy a szellemi élet élénkületben volt a királyi udvaron kívül is. Az egymástól elszigetelt információkat azonban összefüggésben kell értelmezni, hiszen a humanisták nem magányos tudósok voltak, hanem identitásuk szerves részét képezte az eszmecsere, az előadás, legyen szó akár személyes beszélgetésről (*disputa*, *contubernium*),¹⁷ akár a papírra bízott gondolatokról (*epistola*)¹⁸ vagy akár a tanításról. A humanista lét másik fontos jellemzője a könyvekhez való viszony. A 16. század elején már nemcsak az uralkodó vagy a főpap volt képes könyveket gyűjteni. A lehetőség az egyházi középréteg tagjai számára is adott volt, sőt az igény is adatható. Nyilvánvalóan a kéziratokhoz képest olcsóbb és nagyobb példányszámban készülő, díszítetlen nyomtatványok adják a kanonoki magánkönyvtárak gerincét, a könyv azonban egyre többek számára vált értékké. Nem csak vásárolni lehetett azokat, hanem öröklés és egymástól való kölcsönzés útján is gyarapodtak a magánkönyvtárak. Az alábbiakban ezen humanista attitűd váradi megnyilvánulásait foglalom össze.

A korszak központi figurája Szatmári György¹⁹ volt, akinek kancelláriai pályafutása keresztülívelt csaknem az egész Jagelló-koron, és ilyenformán évtizedeken át személyes kapcsolatban állt a kancellária teljes személyzetével. A korszak váradi püspökei: Thurzó Zsigmond, Szatmári György és Perényi Ferenc maguk is szoros kapcsolatban álltak egymással.²⁰ Mecénatúrájuk, egykori pártfogoltjaik

¹⁶ L. a táblázatban.

¹⁷ *Klaniczay Tibor*: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. Bp. 1993. 8–10.

¹⁸ *Pajorin Klára*: Vitéz János műveltsége. Irodalomtörténeti Közlemények 108. (2004) 533–540., 534.

¹⁹ *Horváth J.*: Irodalmi műveltség i. m. 192–195.

²⁰ *Kristóf Ilona*: A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás. Bp.–Pécs 2007. 51–69.

pozícióba juttatása, személyi politikájuk alapján – Szatmári György szerepét kiemelve – kapta ez a korszak a Jagellók kancelláriai humanizmusa elnevezést.

A modern szakirodalom immár jóval nagyobb figyelmet szentel a *Sodalitas Danubiana* budai *contubernium*ának,²¹ amelyet korábban méltánytalanul háttérbe szorítottak nyilvánvaló „magyartalansága” miatt, hiszen tagjai jórészt az uralkodó, II. Ulászló cseh környezetéből kerültek ki. A budai *contubernium* rendszeres kapcsolatban állt a német területek *sodalitasa*ival, s ezt „a nemzetközi akadémiai mozgalomba való szervezettebb bekapcsolódásként” értékelhetjük.²² Így a magyar humanisták figyelme is hamarosan a német eszmék felé fordult, amely szemléletváltás előkészíthette a reformáció iránti fogékonyságot.

A németes orientációjú budai–bécsi társaság mellett a század vége felé egyre több humanista jelent meg, akik a „hagyományosnak” tekinthető itáliai iskolázottság mellett, vagy akár helyette is Krakkóban tanultak, vagy éppen itthon szerezték meg a humanista tudást.

A 16. század eleji magyarországi humanizmus egyik fő szervező ereje a „közös hős, a közös példakép” megtalálása volt. Az újsütetű filológia tárgya Janus Pannonius volt. Bár 1472-ben kegyvesztettként halt meg, tehetségét, munkásságának jelentőségét kortársai is felismerték, magasztalták. Váradi Péter már valószínűleg 1483-ban elkezdte Janus verseinek az összegyűjtését Mátyás parancsára.²³ A 15. század utolsó két évtizede alatt olyan kultusza alakult ki a fiatalon elhalt költőnek, amely munkásságának elismerésével nemzetközi hírnevet hozott, és a későbbiekben bármely magyar vagy Magyarországon élő irodalmár számára feleslegessé tette az antik irodalomra való hivatkozást, hiszen ezentúl ő maga jelentett hivatkozási és összehasonlítási alapot.²⁴

A korszak legtovább Váradon tevékenykedő és a káptalan életében központi szerepet betöltő figurája Magyi Sebestyén volt. Először 1508 februárjában tűnt fel, miután hazatért Krakkóból. Bár anyakönyvekben nem lelni nyomát, de biztosra vehető, hogy egyetemi tanulmányait szakította meg. Hazatérése körülményeit ugyanis pontosan ismerjük egy hozzá írt versből. Paulus Ruthenus Crosnensis ezzel a verssel búcsúzott kedves tanítványától és egyúttal csatlakozott is hozzá a pestis elől menekülve.²⁵ Ruthenus és Magyi 1508 őszén már Váradon volt, ahol Ruthenus humanista módra pártfogót próbált szerezni magának.²⁶ 1508. november elsejei dátummal maradt fenn Ruthenus költeménye a váradi tél-

²¹ *Klaniczay T.*: Akadémiai mozgalom i. m. 50–77.

²² *Klaniczay T.*: Akadémiai mozgalom i. m. 50.

²³ Váradi levele Keszthelyi Mihálynak – Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp. 1971. (a továbbiakban: MHL) 377.; *Véber János*: Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve. (PhD értekezés) 61–62. (https://bt.kpke.hu/phd/tortenelemtudomany/veber_janos_balazs/disszertacio.pdf)

²⁴ *Gerézdi R.*: Költői hírnév i. m. 721–722.

²⁵ *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 126–127.; *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. 81.

²⁶ Nemcsak a Thurzók, hanem Báthori István kegyét is kereste. – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 125.

ról. A vers halványan emlékeztet Janus Pannonius búcsúversére, ritmusában és képeiben egyaránt. Ruthenus bizonytalán Magyitól hallott Janusról, és az alkalom ihlette meg, hogy Janust imitálja. Magyi viszont sehol máshol, mint Váradon találkozhatott korábban Janus műveivel. Már a vers ajánlása is érdekes.²⁷ Thurzó Szaniszlót említi váradi prépostként, jóllehet az oklevelek bizonyossága szerint ebben az időben Kálmáncsehi László állt a nagykáptalan élén. Thurzó így csak valamelyik váradi társaskáptalan prépostja lehetett, bár egyéb ilyen említésével nem találkozunk.²⁸ Az ajánlásban viszont ismét megjelenik a váradi iskola, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a váradi humanizmus egyik központja a püspök szűkebb környezetén túl a káptalani iskola lehetett. Ruthenus vélhetően kevés sikerrel járt a Thurzóknál, mert heteken belül Nagyszőlősen, Perényi Gábor udvarában találjuk. Az itt írt alkalmi verseket, amint azt kiadásukból tudjuk, a mesterével szintén ott tartózkodó Magyi adta elő *voce camaenali* a patrónus és udvartartása előtt.²⁹ 1509-re azonban elváltak útjaik. Ruthenus Bécsbe ment Perényivel, ahol pártfogójának ajánlva ki is adatta az elmúlt hónapok költeményeit. A kötet tanúsága szerint Perényiben ismerhetjük meg az első magyarországi világi mecénást.³⁰ Perényi pártfogása nem merült ki ennyiben: 1512-ben Ruthenus adta ki Janus Guarino-panegyricusát.³¹

Magyi 1509-ben Bolognában bukkant fel, ahol a gyakorlatban hasznosította az előző évben Ruthenustól tanultakat. Pártfogót keresett, és hamarosan a Szatmári által támogatottak (pl. Hagymási Bálint, Besztercei Kretschmer Lőrinc) társaságában volt. Rövid időn belül a Johannes Baptista Pius és Achilles Phileros Bocchius nevével fémjelzett újplatonista kör megbecsült tagja lett.³² 1509. december 20-án Bolognában jelent meg az *Elegidia Joannis Baptistae Pii Bononiensis* című munka,³³ amelynek ajánlása *Ad magnificum Dominum Laurentium Bistricium Pannonium nobilissimum* szól, a mű végén pedig varasdi Hagymási

²⁷ „Ad dominum Stanislaum Thurzo praepositum Varadiensem de tempore brumali, quem hortat ut dum fata etasque permittunt vitam ducat iucundissimam. Lusum apud eundem, anno 1508, die prima Novembris.” – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 127., fordítása *Tóth István*: Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű költészet antológiája. Nagyvárad 1996. 54.

²⁸ Ugyanúgy 1508. évi keltezéssel maradt fenn Ruthenusnak levele „ad praepositum Varadiensem Stanislaum Thurzo.” – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 125., 127.

²⁹ „Ode Pauli Crosnensis Rutheni ad magnificum dominum Gabrielem Perenaem pro novo anno, quam in conspectu eiusdem domini sydereo (!) dominus Sebastianus Maghius discipulus suus carissimus voce camaenali modulatus est anno 1509 ingrediente.” – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 121.

³⁰ *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 117–119.; Régi magyar könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások. I. füzet. Írták: Szabó Károly, Hellebrandt Árpád. Bp. 1990. (a továbbiakban: RMK III.) 5062. sz.

³¹ *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 114–116.; RMK III. 177. sz.

³² Bocchius levele Magyinak, Bocchius versei Magyinak – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 44–45., 45–47.

³³ *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864. Bp. 1941. 72.

Bálint és Magyi Sebestyén versei is kiadásra kerültek.³⁴ Szintén Bolognában adta ki Magyi 1513. január 13-án Janus Guarino-énekét néhány más verssel együtt.³⁵ Ezt a kiadást lehetetlen nem összefüggésbe hozni Ruthenus hasonló, 1512. évi bécsi kiadásával. Magyi szóról-szóra nyomtatta ki újra mestere bécsi kötetét Janus két epigrammájával és egy elégiával egészítve ki azt,³⁶ amit ugyanebben az évben – Veress szerint – egy másik Janus-kötet is követett, amelyből azonban egyetlen példány sem maradt fenn. Ez utóbbi nyomtatvány azonban – amint Borsa Gedeon bizonyította – csak a félreértések szülötte, a valóságban nem létezett.³⁷ A nyomtatványt Magyi Szatmári Györgynek ajánlotta, aki ekkor már pécsi püspök volt, és az ajánlásból feltételezhetően a kötet megjelenésének támogatója. Magyi Sebestyén irodalmi munkásságából még egy *oratio* ismeretes, amely *De vitae humanae vicissitudinibus* címmel Kölnben jelent meg 1521-ben.³⁸ Magyi Itáliában kész humanistaként áll előttünk: verset ír, könyvet ad ki, neoplatonista kör tagja, és a Janus versekhez írt *praefatió*ban büszkén hirdeti Janus magyar voltát, és igazodási pontként jelöli ki őt nemcsak a magyar humanisták számára.³⁹ Amikor 1513 körül visszatért Bolognából Váradra, ott olvasókanonokként igen testhezálló feladatot kapott, hiszen az ő irányítása alá tartozott a káptalani iskola. Ez a pozíció feltételezhetően már 1508-ban rá várt.

A korábban elsajátított humanista attitűdből mit tudott Magyi Sebestyén hasznosítani Váradon? Fennmaradt néhány levélváltása Coelio Calcagninivel,⁴⁰ amelyben egymást drága barátoknak, testvérnek aposztrofálva beszélgetnek. Calcagnini ezidőtájt Egerben tartózkodott Estei Hyppolit udvarában, és kiterjedt levelezést folytatott a kor humanistáival, többek között az ifjú Perényi Ferenc

³⁴ Magyi Sebestyén két verse: „Ad opus Musacum Pii Baptistae Bononiensis hexasticon” és „Ad lectorem eiusdem”. – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 215., fordítása: *Tóth I.*: *Phoebus* i. m. 57.

³⁵ „Ioannis Pannonii episcopi Quinqueecclesiarum poetae Sylva panegyrica in Guarini Veronensis praeceptoris sui laudem condita, Achilles Philerotis Bochii Bono(niensis) Tetrast(ichon). Colophon: Monumenta haec Iani Pannonii quae nuper auspice Magio prodire [...]” – *Veress E.*: *Olasz* i. m. 72., 76–78.; *RMK* III. 182. sz.

³⁶ *Gerézdi R.*: *Költői hírnév* i. m. 723.

³⁷ „Iani Pannonii Episcopi Quinqueecclesiensis Panegyricus in laudem Guarini una cum Elegia de Fonte Narniensi et de Arbore nimium focunda. Accedunt epigrammata de Fraudo et Lucae Galeotti. Dedicatio: Antiquissimo praesuli, Domino, Domino Georgio Episcopo Quinqueecclesiensi summoque cancellario Regni Hungariae, Sebastianus Magius Pannonius felicitatem...” – *Veress E.*: *Olasz* i. m. 76–78. Veress áttételesen ugyan, de Janus 1784. évi utrechti kiadására hivatkozott, ami viszont megegyezik az 1513. évi bolognaival. Veress nyomdászokra tett közlései kapcsán vált nyilvánvalóvá, hogy ez a kiadás soha nem is létezett. – *Borsa Gedeon*: *Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. Irodalomtörténeti Közlemények* 87. (1983) 48–58., 57.

³⁸ *Horváth J.*: *Irodalmi műveltség* i. m. 212.

³⁹ *Gerézdi R.*: *Költői hírnév* i. m. 724–725.

⁴⁰ A levelek egy része keltezetlen. – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 89–90. Maradt fenn 1518-ból is. – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 80–81., 82.

váradai püspökkel,⁴¹ valamint Székesfehérvári Fülöp váradai kanonokkal is.⁴² Magyi kapcsolatrendszerét tárgyalva feltétlenül meg kell említenünk Székesfehérvári Fülöpöt, aki 1507 és 1517 között szintén Bolognában tanult, és ismerték egymást Magyival.⁴³ Székesfehérvárit eleinte Kálmáncsehi Domokos, majd Szatmári György támogatta, valószínűleg ő juttatta váradai javadalomhoz is. Doktori vizsgáit 1517-ben tette le kánonjogból,⁴⁴ majd ezt követően visszatért Váradra, ahol bizonyosan ő is Magyi és Perényi Gábor köréhez tartozott.

Az oktatás, nevelés kapcsán kell megemlítenünk, hogy Magyi Sebestyén volt az ifjú Perényi Ferenc nevelője is. Magyi a familiaritása révén akár gyerekkora óta ismerhette a későbbi püspököt, és nyilván nem véletlen, hogy *lector*ként ő lett Perényi nevelője. Az is biztosra vehető, hogy a káptalani iskola tananyagának átalakítása is a 16. század elejére tehető, mégpedig annak ellenére, hogy a korszak egyetlen iskolamestere sem adatolható. Magyi személye jelenthette a garanciát, hogy a váradai iskolában olvasták Janus műveit, noha költészete a reformáció erősödése és a török hódítás miatt a későbbiekben nem válhatott kanonizált tananyaggá.⁴⁵

A korszak humanistáit vizsgálva nem feledkezhetünk meg Hacaki Mártonról sem, akinek váradai tevékenysége nem teljesen egyértelmű. Bunyitay Vince szerint a kiskáptalan prépostja volt, Tóth István azonban 1538-ra datálja váradai jelenlétét, és egyszerűen csak prépostként említi.⁴⁶ A székeskáptalan élén ebben az időben (1531–1550) Bunyitay adatai szerint Ürményi Imre állt.⁴⁷ Hacaki fennmaradt könyveinek possessor-bejegyzései is azt valószínűsítik, hogy Szűz Mária kisebb egyházának káptalanját vezette, s ebben a minőségében a székeskáptalan kanonokja is volt. Jakó Zsigmond szerint 1526 előtt már váradai kanonok volt, majd 1544-ben váradai segédpüspök és Citrum címzetes püspöke lett.⁴⁸ Bécsi (1516), majd krakkói (1518)⁴⁹ tanulmányai után 1538 és 1548 között biztosan Váradon tartózkodott kisprépostként, 1548 után azonban már semmilyen forrás nem említi. Egyetlen fennmaradt versét 1518-ban írta.⁵⁰ Könyvei bizonyossága szerint vonzódott az újplatonista filozófiához és a természettudományokhoz. Görög nyelvű Ptolemaios-kódexe valószínűleg eredetileg a Corvinák állományá-

⁴¹ *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 78. (1525), 81. (1518), 83–84., 90., 93. (1519).

⁴² *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 82., 91.

⁴³ L. a táblázatot!

⁴⁴ *Veress E.*: *Olasz* i. m. 77–79.

⁴⁵ *Mezey László*: Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről. In: Janus Pannonius. Tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor. (Memoria Saeculorum Hungariae 2.) Bp. 1975. 523–535., 532.

⁴⁶ *Tóth I.*: *Phoebus* i. m. 71.

⁴⁷ *Bunyitay Vince*: A váradai püspökség története. I–VI. Nagyvárad–Debrecen 1883–1935. II. 55.

⁴⁸ *Jakó Zsigmond*: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 165–167.

⁴⁹ *Tonk Sándor*: Erdélyi egyetemjárás a középkorban. Bukarest 1979. 287.

⁵⁰ Ad lectorem (a Pomponius Mela Hispanus és Vadianus kiadás első lapjáról) – *Ábel J.*: *Analecta nova* i. m. 207., fordítása: *Tóth I.*: *Phoebus* i. m. 72.

hoz tartozott.⁵¹ 1519-ben Coelio Calcagnini szert tett egy Ptolemaios kéziratra, ami elképzelhető, hogy azonos ezzel. Calcagniniről tudott, hogy Perényi Ferenc váradi püspök barátja volt, s a kódex talán Perényitől kerülhetett Hacakihoz.⁵² A bécsi Nationalbibliothekben őrzött 15. századi görög kézirat, *Ptolemaeus Geographica* belső lapjának bejegyzése teszi egyértelművé tulajdonosát: *Martini Haczii prepositi minorum Waradiensium et suorum*.⁵³ Hasonlóképpen egyértelmű az 1523-ban Baselben nyomtatott *Auctores historiae ecclesiasticae* című könyv possessor-bejegyzése is: *Martini Haczy PP. M. W. (praepositi minoris Waradiensis)*.⁵⁴ Arisztotelész 1496. évi velencei kiadását Gyulai László Krakkóban végzett magistertől szerezte Hacaki 1529 után. Ezt a kötetet Gyulai még 1517-ben köttette be, és krakkói egyetemi jegyzetei, glosszái teszik igen értékesé. Újonnan vásárolta meg Hacaki Morus Tamás Utópiájának 1518. évi bázeli kiadását, Johannes Basadona *De veriori mortalium fine et foelicitate dialogus* című elmélkedését (Velence 1518) és a *Liber Jesu filii Syrach ecclesiasticus* című munkát (Bécs 1519). Jakó valószínűsíti, hogy Váradi Péter könyvtárának egy része is Hacaki tulajdonába került 1501 után.⁵⁵ Hacaki halálát követően gyűjteményét a székeskáptalan, majd 1557 és 1566 között a váradhegyfoki konvent őrizhette, ahonnet a ferencesekhez és az erdélyi fejedelmi könyvtárba is kerülhettek belőle kötetek.⁵⁶ Kockázatos ugyan, de nem teljesen alaptalan az a feltételezés, hogy Hacaki és Magyi Sebestyén ismerte egymást, bár nem tisztázható, hogy tartózkodtak-e egyidőben Váradon.⁵⁷

A 16. század elejének váradi humanizmusát az újplatonizmus és Janus Pannonius tisztelete és szeretete hatotta át, harmadik komponensként pedig Erasmus hatása érzékelhető. Maga Thurzó Zsigmond váradi püspök⁵⁸ Aldus Manutiuson keresztül kerülhetett kapcsolatba Erasmusszal. A kapcsolatfelvételt megkönnyítette, hogy a velencei Manutius akkortájt szállított könyveket Thurzónak, amikor Erasmus tíz hónapon át 1507-ben a vendége volt.⁵⁹ A legismertebb erasmista váradi kanonok a Thurzó-rokon Henckel János volt, mégpedig annak ellenére, hogy az Erasmushoz fűződő kapcsolata a váradi kanonikátusa utáni időszakra datálható.

Henckel János pályája, mondhatni, szokásosan indult. Rokona, Leudeschitt György, szepesi éneklőkanonok segítségével kezdte tanulmányait Krakkóban, aki 1496-ban végrendeletében egyetemi tanulmányaira pénzt hagyott, és a könyveit

⁵¹ Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Szerk. Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára. I–III. Bp. 1988–1994. (a továbbiakban: BH) I. 226. sz.

⁵² *Jakó Zs.*: Írás i. m. 165–166.

⁵³ *Hoffmann Edit*: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás kiadás. Szerk: Wehli Tünde. Bp. 1992. 170.

⁵⁴ BH I. 760. sz.

⁵⁵ *Jakó Zsigmond*: Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott. Magyar Könyvszemle 74. (1958) 345–350., 350.

⁵⁶ *Jakó Zs.*: Írás i. m. 166–168.; *Kristóf I.*: Középréteg i. m. 298–299. (táblázat)

⁵⁷ *Tóth I.*: Phoebus i. m. 71–72.

⁵⁸ *Kristóf I.*: Szatmári–Thurzó–Perényi. i. m. 51–53.

⁵⁹ *Horváth J.*: Irodalmi i. m. 245.

is neki ajándékozta.⁶⁰ Ebből a gyűjteményből jelenleg egy papírkódex és négy nyomtatott mű ismert, mind teológiai-filozófiai tárgyú.⁶¹ Henckel 1498 és 1503 között Krakkóban tanult, itt szerzett magisteri címet.⁶² 1505-ben nyitrai éneklőkanonok volt⁶³ – ez nyújthatott fedezetet tanulmányai folytatásához. 1507-ben Bécsben tanult,⁶⁴ majd nem sokkal később már Itáliában, Padovában volt. Valószínűleg javadalmából fedezte tanulmányait, hiszen ekkor már váradi kanonoknak és békési esperesnek címezték.⁶⁵ Itt közel másfél évet töltött, 1509-ben pedig már Bolognában volt.⁶⁶ Váradi stallumát minden bizonnyal Thurzó Zsigmond püspöknek köszönhette. Úgy tűnik, hogy Thurzó halálával ő is távozott Váradról, bár a javadalmát még évekig bírta. 1512-ben Thurzó Zsigmond könyvtárából örökölt, illetve már korábban kapott 14 kötetet – Thurzó könyvtárának ezek az egyetlen ismert darabjai, ő ugyanis könyvein nem jelezte tulajdonát. A gyűjtemény 13 nyomtatott jogi művet tartalmaz, és egy papírkódexet – amelyet Thurzónak egyik iskolatársa, a humanista Antonius Gazius ajándékozott –, a testi és lelki fiatalosság megővéséről szóló orvos-bölcséleti értekezést.⁶⁷ Henckel 1513–1518 között szülővárosában, Lőcsén volt plébános, ahová magával vitte könyvtárát, többek között a káptalan *chartularium*ának másolatát is.⁶⁸ Könyvtárának jelenleg 93 kötete ismert, ebből 53 jogi, 34 teológiai-filozófiai, 4 történeti-filológiai, 2 pedig orvosi témájú.⁶⁹ Könyvei két kötet kivételével 1520 előtti beszerzésűek, amelyek nagy részét maga költötte be Váradon, és polchoz láncolva tartotta.⁷⁰

Műveltségének és Jacobus Pisóval kötött barátságának köszönhetően került kapcsolatba Erasmusszal is,⁷¹ bár Trencsényi-Waldapfel Imre a kapcsolat felvételében Kassai Antal közvetítő szerepét hangsúlyozza.⁷² Jóllehet tudjuk, hogy Erasmus több művét is elküldte Henckelnek, ezek sajnos nem maradtak fenn.

⁶⁰ Leudeschitt György végrendeletében (1497. jan. 10.: DL 20 515.) Henckel János a tanulmányaira évente 20 forintot, István scholaris pedig a tunikáját és 3 forintot kapott.

⁶¹ *Jakó Zs.*: Írás i. m. 163.

⁶² *Kovács E.*: Krakkó i. m. 91.

⁶³ 1505. febr. 27.: DL 68 145., DF 278 410.

⁶⁴ *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók külföldön. IV. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. 1453–1630-ig. Bp. 1902. 49.; *Veress E.*: Olasz i. m. 74.

⁶⁵ *Veress Endre*: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915. 25.

⁶⁶ *Veress E.*: Olasz i. m. 74.

⁶⁷ *Jakó Zs.*: Írás i. m. 162.

⁶⁸ 1518. márc. 10. *Bónis György*: Szentszéki regeszták. Szeged 1997. 4207. sz., DL 69 108.

⁶⁹ *Jakó Zs.*: Írás i. m. 164.; *Kristóf I.*: Középréteg i. m. 289–298. (táblázatok).

⁷⁰ *Jakó Zs.*: Írás i. m. 164–165.

⁷¹ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 94.; *Ritoókné Szalay Ágnes*: „Nympha super ripam Danubii.” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és reformáció 28.) Bp. 2002. 165.; Henckel és Erasmus levelezése: MHL 533–538.

⁷² *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. In: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1965. 50–133., 91.

Erasmus egyházi szónoklattanát is Henckelnek ajánlotta.⁷³ Fontos adalék személyiségét illetően, hogy 1518-ban meghívta Leonardus Coxe-ot, az ismert reformáció-párti humanista-erazmistát, hogy vezesse a lőcsei, majd később a kassai iskolát.⁷⁴ Henckel János 1522–1526 között Kassán volt plébános, 1525-ben pedig meghívást kapott Mária királyné udvarába.⁷⁵ Először 1525 nyara és 1526 márciusa között töltött néhány hónapot az udvarban, ahol rokona, Thurzó Elek járhatta ki számára az udvari prédikátorságot. Valószínűleg nem érezte jól magát az udvarban, ezért visszatért Kassára.⁷⁶ A mohácsi csata után a Szapolyai Jánossal ápolt korábbi jó viszonya miatt kényes helyzetbe került az udvarnál, bár vallási okok is indokolhatták távolmaradását. 1527-ben is Kassán volt, ott várta a politikai helyzet tisztulását.⁷⁷ Kassai Antallal azt tervezték, hogy meglátogatják Erasmust, aki ezt hevesen ellenezte romló egészségére hivatkozva.⁷⁸

Még ebben az évben a reformáció szellemének megfelelően lemondott a kassai plébánia mellett birtokolt más egyházi javadalmairól (tornai esperesség).⁷⁹ 1528-ban tért vissza Mária királyné környezetébe azzal a feltétellel, hogy a kassai plébániát csak egy évig hagyják üresedésben. A mérsékeltbb reformer Henckel a radikális tanai miatt börtönviselt múlttal rendelkező Conrad Cordatust váltotta, aki immár harmadjára kényszerült menekülni Magyarországról. Mária viszont az egy év elteltével nem engedte el Henckelt, aki ekkor mondott le a kassai plébániáról. 1529. november 15-én ismét lőcsei plébánosnak választották, mivel öccse, Sebestyén 1529. november 9-én elhunyt.⁸⁰ Henckel ebben az időben még nem került az eretnokség gyanújába, Kassai Antalnak címzett levelében úgy írt Ferdinánd 1528. évi hitújítók elleni rendeletéről, hogy magát nem érezte érintettnek. Bár kapcsolata nem mindig volt felhőtlen Ferdinánddal, de élvezte kegyét: az ő közbenjárására kapott kanonoki stallumot Boroszlón 1529-ben.⁸¹ Erasmus az ő kívánságára írta a Mária királynét vigasztaló *Vidua Christiana* című művét, amelynek német fordítására Mária udvarhölgyei Henckel Jánost bíztatták.⁸² Az özvegy királyné augsburgi udvarából Henckelt 1530-ban távolították el: az eretnekgyanús

⁷³ *Trencsényi-Waldapfel I.*: Erasmus i. m. 93.

⁷⁴ *Kovács E.*: Krakkó i. m. 91.; *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. (Általánosan képző középiskolák.) Bp. 1988. 198., 213.

⁷⁵ *Csepregi Zoltán*: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. A Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. – 2006. január 9. és a Slovenská Národná Galéria, 2006. február 2. – április 30. kiállítás katalógusa. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Bp. 2005. 45–57., 46.; *Fógel József*: II. Lajos udvartartása (1516–1526). Bp. 1917. 66., 72.

⁷⁶ *Csepregi Z.*: Udvari papok i. m. 50.

⁷⁷ MHL 522.

⁷⁸ *Trencsényi-Waldapfel I.*: Erasmus i. m. 105.

⁷⁹ *Csepregi Z.*: Udvari papok i. m. 51.

⁸⁰ *Fraknoi Vilmos*: Henckel János, Mária királyné udvari papja. Pest 1872. 9.

⁸¹ *Csepregi Z.*: Udvari papok i. m. 52–53.

⁸² *Trencsényi-Waldapfel I.*: Erasmus i. m. 111.

személyeket Mária nem vihette magával Németalföldre,⁸³ csupán Oláh Miklós tarthatott vele. Henckel ellen a legfőbb vád az volt, hogy túlságosan sokat érintkezett Melanchtonnal.⁸⁴ Az udvarból kikerülve Henckel visszatért Sziléziába, boroszlói kanonikátusa mellett schweidnitzer plébános (1531–1533), majd a boroszlói püspök officialisa és prédikátor lett. Később (1535–1537) visszatért Kasára is. Mivel ekkoriban a különböző vallási irányzatok még nem különültek el élesen egymástól, Henckel képes volt mindenkivel jó kapcsolatot fenntartani, és a szélsőségek között próbált közvetíteni.⁸⁵ Mária királynéval és Oláh Miklóssal később is levelezésben állt.

Bármilyen csábító is a lehetőség, hogy a 16. század elejének humanista képzettségű váradi kanonokjait megpróbáljam egy humanista körbe sorolni, adatok hiányában ez túl merész vállalkozás lenne, egyértelmű kapcsolatot még a korszak emblematiszta figurái között sem lehet feltételezni. 1509-ben Magyi Sebestyén, Henckel János és Székesfehérvári Fülöp is váradi stallumot bírva Bolognában voltak. Bizonytalán ismerték egymást, de későbbi magyarországi tevékenységük eltérő irányokba vezetett. Mire Magyiék hazatértek Váradra, Henckel valószínűleg már nem tartózkodott ott, ilyenformán együttműködésük is bizonytalan. Hogy Thurzó püspök halála után Henckel távozott Váradról, azért is valószínű, mivel a káptalant igencsak megosztotta egy Thurzó halála előtti években a püspök és káptalanja között folyó per, amelyben nem egyszer tettelegességgé fajult a helyzet.⁸⁶ Hacaki Márton és Magyi Sebestyén között kapcsolódási pont lehetne az újplatonizmus, mindkettejük görög nyelvismerete, továbbá Hacaki feltételezett kapcsolata Calcagninivel, kronológiai problémák okán azonban ez a kapcsolat is hipotetikus marad. Az egyéni humanista teljesítmények bizonyára hatással voltak a kortárs kanonokokra, és az egyetlen megforduló személyek már humanista tudással, attitűddel tértek vissza.

Ilyenformán a 16. század eleji humanista szemléletváltás és műveltség egyértelműen az iskolában csapódott le. Ki lehet jelteni, hogy 1500-ra a káptalani iskolák is humanista műveltséganyagot oktattak, hasonlóképpen a városi humanista iskolákhoz.⁸⁷ Valószínűsíthetően a 16. században Váradon is megindult az iskolák ketté válása. A tanulói létszám növekedése miatt az alsó tagozat külön vált a befejező tagozattól. Az alsó tagozatok városi kezelésbe kerültek, a felső tagozatok pedig a káptalanéba, mivel nem mindenki kívánt egyházi pályára lépni.⁸⁸

⁸³ *Ritoókné Szalay Á.*: Nympha i. m. 167.

⁸⁴ *Fraknó V.*: Henckel i. m. 10–11.

⁸⁵ *Csepregi Z.*: Udvari papok i. m. 54.

⁸⁶ Bővebben l. *Kristóf I.*: Szatmári–Thurzó–Perényi i. m. 55–57.

⁸⁷ *Mészáros István*: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis” (Humanizmus és reformáció 11.) Bp. 1981. 14.

⁸⁸ *Mészáros I.*: Városi iskoláink i. m. 62.

Oláh Miklós és Gerendi Miklós – Thurzó Zsigmond püspök pártfogoltjai⁸⁹ – a váradi iskola legtöbbet emlegetett, és legnagyobb karriert befutott növendékei. Oláhról köztudott, hogy iskoláit csak és kizárólag Váradon végezte és a humanista műveltséget itt szerezte meg.⁹⁰ Az egy évtizeddel későbbi humanista nevelés siker-története pedig maga a mohácsi csatában elesett püspök, Perényi Ferenc.⁹¹

A 15. század közepi és 16. század eleji időszakokat összehasonlítva a sok bizonytalanság ellenére is bizonyos következtetéseket lehet levonni. Mindkét esetben kiemelkedően fontos a pártfogó mecénás – Vitéz János, Thurzó Zsigmond és Szatmári György – szerepe. Az ő személyük volt a humanista műveltség megszerzésének garanciája. Vitéz távoztával humanistái is követték Esztergomba, és pártfogoltjai is néhány éven belül továbbléptek pályájukon. A Szatmári által útjukra indított pártfogoltak közül kerültek ki a későbbiekben a váradi püspökök, lehetőséget teremtve a humanista szellemiség fenntartására. A Vitéz-féle körben túlnyomórészt még külföldiekkel találkozunk, akik meghonosították az új eszméket, ám a 16. század elejének váradi humanistái már többségükben magyarok voltak és kanonokként is kötődtek Váradhoz. Vitéz környezetének nagy formátumú irodalmárai példát adtak ugyan a következő nemzedékeknek, de a 16. század elejének váradi humanistái már nem voltak képesek hasonló jellegű költői erőfeszítésre. Fontosabbá vált inkább az iskola, az oktatás és a már-már idolként tisztelt Janus Pannonius munkáinak összegyűjtése, gondozása. Mindez Janus és nagybátyja váradi kötődéseit szem előtt tartva igazán fontos lehetett Szatmári, Thurzó és Perényi püspökök idejében. Miként Magyi Sebestyén, úgy Oláh Miklós is biztosan a káptalani iskolában hallott először Janusról. A 16. század elején összegyűjtött munkáinak szövegkiadása eljutott arra a pontra, hogy a Mátyás-kor legkiemelkedőbb humanistájának életműve akár iskolai tananyaggá is válhatott volna. A 16. sz. közepére azonban megváltozott a világ, és nemcsak a váradi káptalan szűnt meg, de vele együtt a könyvek is szétszóródtak. Váradon immár a reformátusok tartottak fenn iskolát,⁹² és az Esztergomból elmenekült, Nagyszombatban Oláh Miklós által újjászervezett iskola *auctorai* közül is kimaradt Janus.⁹³ A megváltozott körülmények között aztán hosszú ideig sem a protestáns, sem a katolikus oktatás kereteibe nem fért bele Janus Pannonius.

⁸⁹ *Tóth I.*: Phoebus i. m. 53.

⁹⁰ *Tóth I.*: Phoebus i. m. 62.

⁹¹ *Horváth J.*: Irodalmi i. m. 256.

⁹² *Kristóf I.*: Középréteg i. m. 135–138.

⁹³ *Mezei L.*: Janus i. m. 530–532.

Egyetemjárás 1420–1440 (7 fő)⁹⁴

Egyetem	Név	Egyetemjárás időtartama	Fokozat	Vári javadalomviselés	Támogató
Itália	Conradus de Cardinis de Florentia	1439 ismeretlen	decretorum doctor	lector 1411–1422 prépost 1422–1440	Andrea Scolari
Bécs	Tapolcai János	1423–1438	decretorum doctor	kanonok 1434–1440 custos 1440–1445 prépost 1445–1460	
	Vépi Péter	1425	decretorum doctor	kanonok 1420–1427 lector 1427–1449	
	Vitéz János	1434		prépost 1440–1445	
Krakkó	Szánoki Gergely	1428?–1439	magister artium	kanonok 1445–1451	
	Szegedi Bereck	1434		kanonok 1450	
	Gyulai Miklós	1436		kanonok 1438–1442 cantor 1442–1466	

⁹⁴ A táblázatokban feltüntetett kanonokok életrajzi adataihoz l. *Kristóf I.*: Középréteg i. m. 185–269.

Egyetemjárás 1440–1470 (13 fő)

Egyetem	Név	Egyetemjárás időtartama	Fokozat	Váradai javadalomviselés	Támogató
Itália	Sarlói János	1440–1445 Padova?	decretorum doctor	kanonok 1451–1473	Vitéz János?
	Várdai István	1447 Padova 1448–1449 Ferrara 1450 Padova	decretorum doctor	kanonok 1441–1454	család + javadalom
	Csezmicei János	1447–1453 Ferrara 1453 Padova 1454–1455 Bologna 1457–1458 Padova	decretorum doctor	custos 1451–1455	Vitéz János
	Asszonyfalvi Ostfi Miklós	1454 Bologna		cantor 1492–1493	család
	ifj. Vitéz János	1463–1466 Bologna 1467–1468 Padova	decretorum doctor	kanonok 1463–67 prépost 1467–1481	Vitéz János
	Váradai Péter	1465–1470 Bologna		kanonok 1475	Vitéz János
Itália	Handó Gergely	1466–1468 Padova	decretorum doctor	kanonok 1466–1473	Handó György, Janus Pannonius, Vitéz János
Bajoni István	Bajoni István	1467 Bologna	decretorum doctor	kanonok 1471–1478	Vitéz János
	Szakolyi János	1467 Bologna	decretorum doctor	kanonok 1466 előtt	család
Bécs	Várdai István	1446		kanonok 1441–1454	család + javadalom
	Bellényi Mihály	1448		kanonok 1446	család + javadalom
	Asszonyfalvi Ostfi Miklós	1452		cantor 1492–1493	család
	Dombroői Pál	1457		kanonok, Szűz Mária társas- kápt. prépost 1466–1472	
	Szakolyi János	?		kanonok 1466 előtt	család
Krakkó	Várdai István	1444		kanonok 1441–1454	család + javadalom
	Tordai László	1462	baccalaureus	kanonok 1468–1488	család
Ismeretlen	Bogyoszlai András		decretorum doctor	kanonok 1465–1475	

Egyetemjárás 1470–1500 (13 fő)

Egyetem	Név	Egyetemjárás időtartama	Fokozat	Váradí javadalomviselés	Támogató
Itália	Baki Barnabás	?		kanonok 1476–1496, 1512	család
	Alattyáni Miklós	1476 Padova		prépost 1490–1499	
	Szuhafői Jakab	1493–1496 Ferrara	utriusque juris doctor	kanonok 1500–1510	Kálmáncsehi Domokos?
	Polner János	1495–1497 Bologna		kanonok 1502–1504	család
	Budai Vitéz Mihály	1498 Padova	decretorum doctor	kanonok 1482 után	ifj. Vitéz János
	Kálmáncsehi László	1501 Ferrara	decretorum doctor	prépost 1501–1513	Kálmáncsehi Domokos
	Pannóniai Imre	1501–1502	utriusque juris doctor	kanonok 1501–1502	javadalom
Bécs	Szerdahelyi János	1472		kanonok 1495–1496	
	Szegedi Miklós	1472–1478	magister artium	kanonok 1489–1496, 1507	
	Kálmáncsehi László	1489		prépost 1501–1513	Kálmáncsehi Domokos
	Budai Vitéz Mihály	1498–1499	decretorum doctor	kanonok 1482 után	ifj. Vitéz János
Krakkó	Nyssa-i György	1488	magister artium, utriusque juris doctor	kanonok 1488	javadalom
	Váradí László	1488	magister artium	kanonok 1488	javadalom
	Váradí Mihály	1491–1494	magister artium	kanonok 1494–1496	javadalom
	Lelei Miklós	1493–1506	decretorum doctor	kanonok 1522	
Párizs	Baki Barnabás	1484	magister artium	kanonok 1474–1496, 1512	család + javadalom
	Polner János	1489		kanonok 1502–1504	család

Egyetemjárás 1500–1526 (8 fő)

Egyetem	Név	Egyetemjárás időszaka	Fokozat	Váradí javadalomviselés	Támogató
Itália	Henckel János	1507–1508 Padova 1509 Bologna	magister artium	kanonok 1508–1518	javadalom + Thurzó Zsigmond
	Magyi Sebestyén	1509–1513 Bologna		kanonok 1495–1504 lector 1516–1524	javadalom + Szatmári György
	Székesfehérvári Fülöp	1507 Padova 1513–1517 Bologna	decretorum doctor	kanonok 1507–1529	Kálmán- csehi Domokos, Szatmári György
Bécs	Hacaki Márton	1516		kanonok, kispré- post 16. sz. első fele	
	Henckel János	1507	magister artium	kanonok 1508–1518	család + ja- vadalom
	Henckel Sebestyén	1508	baccalaureus	kanonok 1513 előtt–1522	javadalom
Krakkó	Gerlai Ábránfi János	1511–1512	decretorum doctor?	kanonok, lector 1511–1533	család + ja- vadalom
	Gyulai Antal	1519–1521		kanonok 1519–1521	javadalom
	Hacaki Márton	1518		kanonok, kispré- post 16. sz. első fele	
	Henckel János	1498–1503	magister artium	kanonok 1508–1518	család + ja- vadalom
	Henckel Sebestyén	1511–1515	baccalaureus	kanonok 1513 előtt–1522	javadalom + Thurzó Zsigmond
	Magyi Sebestyén	1508		kanonok 1495–1504 lector 1516–1524	javadalom + család
	Martonosi Pöstyéni István	1511–1516		custos 1520–1524	család

MIKÓ GÁBOR

Szent István király törvényeinek legrégebb kézírata. Az Admonti kódex

„Sajnos a 712. sz. kódex látatlanul, csak leírások alapján történő faggatása nem visz közelebb annak ... a kérdésnek a tisztázásához, hogy mikor, miért kerülhetett Admontba első királyunk törvényeinek ma fellelhető legrégebb kézírata. Különböző, egymásnak esetleg ellentmondó hipotézisek is felállíthatók ... Pl. amennyiben a kódex tételei kézírásának bármelyike azonosítható lenne István törvényei kézírásával, feltételezhető lenne, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló, az Ausztriában maradt 712. sz. kézirat mindössze néhány lapját tartalmazó Admonti kódex Ausztriában készült, esetleg már a XI. században kikerült kézirat alapján ...” E sorokat az egykori jeles jogtörténész, Jánosi Monika vetette papírra a kora-Árpád-kori törvényalkotásról szóló könyvében, amely már csak halála után jelenhetett meg.¹ Sajnos éppen őneki – aki több, mint két évtizeden keresztül foglalkozott a legkorábbi törvényeink keletkezésével és fennmaradásával, és aki mindezekkel kapcsolatban 1945 óta a legtöbb új eredményt tette közzé – nem állt módjában az admonti kolostor könyvtárában kutatni. Az olvasó, amint az idézett szövegrészhez ér, óhatatlanul is felfigyel a bizonytalanságra: mintha egy alapvető kérdés máig nem lenne tisztázott legelső törvényünk legrégebb emlékével kapcsolatban. Azzal az Admonti kódexszel, amelyet szinte minden, Szent Istvánnal kapcsolatos tanulmány és (tan)könyv megemlített, amely a máig használt szövegkiadások alapja, s amelyből több hasonmás készült. De mit is tudunk róla valójában?

1849-ben Endlicher István hosszabb értekezést tett közzé a hazai jogalkotás 11. századi emlékeiről, ám a munka középpontjában az Államalapító törvényei álltak. A szerző elkészítette ezek kiadását is. A bevezetőjében megjegyezte, hogy műve megírásához azért kezdett hozzá, mert Wilhelm Wattenbach a stájerországi Admontban felfedezte e törvények egy 12. századi kéziratát.² A kolostorban 1847-ben kutató Wattenbach írásos beszámolóját 1851-ben publikálta –

---

¹ *Jánosi Monika*: Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban. (Szegei középkortörténeti könyvtár 9.) Szeged 1996. 82–84.

² *Stefan Endlicher*: Die Gesetze des Heiligen Stefan. Ein Beitrag zur ungarischen Rechtsgeschichte. Wien 1849. 15. Endlichernek egy ugyanekkor megjelent másik szövegkiadása kritikái apparátus nélküli: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit Stephanus Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen 1849. 310–324.

ahol már Endlicher könyvére is utalt –,³ és leírta a 712. számú kódex tartalmát is. Szent István törvényei a quart alakú kötet 119–126. lapjain szerepeltek.⁴ Endlicher – a szövegkiadást megkönnyítendő – a nyolc lapról másolatot készített, megjelenésében is utánozva az eredetit. A facsimilét utóbb a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta.⁵

A felfedezés jelentőségét felismerte Wenzel Gusztáv is, aki 1860-ban útjára indított nagy forráskiadványa, az Árpád-kori Új Okmánytár első kötetében közölte a Szent István-i törvények szövegét, mindenben az 12. századi kéziratot követve, a textust pedig hitelesnek nevezve. A kódexet azonban eredeti formájában nem állt módjában tanulmányoznia, hanem az Endlicher-féle hasonmást használta fel, amely ekkor már a Magyar Tudományos Akadémia birtokában volt.⁶

1882-ben az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban nagyszabású könyvkiállítást rendeztek, ahol igen sok hazai vonatkozású vagy nagy bizonyossággal Magyarországon készült kéziratot és nyomtatványt mutattak be. Az Admonti kódex kölcsönvételét is tervezték, ezt azonban nem sikerült megvalósítani, ezért – a kiállítási katalógus szavait kölcsönvéve – „a róla szalmapapiroson készített jól sikerült hasonmást” állították ki. Ez a hasonmás a Tudományos Akadémiác volt, és minden bizonnyal azonos volt az Endlicher-féle *facsimilével*.⁷

1899-ben indult annak, a hazai jogtörténészek által mindmáig gyakran forgatott monumentális sorozatnak a kiadása, amelyet leggyakrabban „Millenniumi Corpus Juris” néven emlegetnek. A kiadóknak az előszóban kiemelt eredményei közül alighanem a legfontosabb egyfelől a latin eredeti szövegekkel párhuzamosan lenyomatott magyar fordítás volt, másfelől az, hogy igyekeztek a szöveget megszabadítani a korábbi kiadásokat jellemző, számtalan szöveghibától is, mégpedig – a Törvénytár 1584. évi első kiadása után elsőként – kéziratok bevonásával.⁸ Hogy ez valóban következetesen megtörtént-e, kétséges, de szerencsére

³ *Wilhelm Wattenbach*: Reise nach Österreich in den Jahren 1847, 1848, 1849. Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 10. (1851) 429.

⁴ Uo. 643–644.

⁵ Magyar törvénytár. Corpus Juris Hungarici. (1000–1868). Millenniumi emlékkiadás. I–VI. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896–1901. (a továbbiakban: CJH) I. 18. Az itt megadott jelzeten az MTA Könyvtárának Kézirattárában nem található, vö. *Csaba Csapódi*: Catalogus collectionis codicum Latinorum et Græcorum. K 393 – K 500. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 16.) Bp. 1985.

⁶ ÁUO I. 3–14.

⁷ Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Bp. 1882. 36.

⁸ CJH I. XVII., vö. *Andor Csizmadia*: Previous Editions of the Laws of Hungary. In: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Ed. János M. Bak, James Ross Sweeney. Idyllwild, California 1999. XVII–XXXIII., a Corpus Juris kiadástörténetének kitérő összefoglalásával; *Érszegi Géza*: Korai törvényeink hagyományozódása. In: *Államalapítástól egyetemalapításig. Tudományos közlemény Szent István koronázásának 1010., az Óbudai Egyetem újjáalapításának 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Gáti József. Bp. 2012. 243–255.

éppen az Árpád-kori dekrétumok esetében vitán felül áll.⁹ A kiadók az első kötethez írt bevezetésben – igaz, Kovachich Márton György és Kovachich József Miklós jegyzékének fordításával – több mint harminc olyan kéziratot ismertettek, amelyekben a királyság egyes középkori törvényei benne foglaltattak.¹⁰ Az admonti kódexet a két Kovachich természetesen nem ismerte. Bővebb ismertetése így sajnos ebből a kiadványból is kimaradt; a felfedező Wattenbach említésén, illetve a kézirat korán és a Szent István-i törvények egyedülálló, két könyves beosztásán kívül csak a Corpus Juris-féle szövegtől eltérő alakváltozatait tüntették fel, a már említett Endlicher-féle *facsimile* alapján.¹¹

A millenniumi törvénytár szerkesztői természetesen nem új szövegkiadásokat készítettek. Ez már abból is kiderül, hogy az esetleges hibákra, eltérő olvasatokra csak a jegyzetekben utaltak.¹² A – korban – modern kritikai kiadásra azonban már nem kellett sokat várni: 1904-ben publikálta Békefi Remig tanítványa, a később megjelent Héderváry-oklevéltár egyik szerkesztője, az ekkor mindössze 23 éves Závodszy Levente.¹³ Závodszy a 11. századból fennmaradt összes – világi és egyházi – törvényhozási szövegelemleket kiadta,¹⁴ amelyhez azonban csak azt a négy kéziratot használta fel, amelyet a millenniumi törvénytárban a vonatkozó részt szerkesztő Nagy Gyula is forgatott.¹⁵ Ez – különösen a millenniumi Corpus Juris már említett bevezetőjében közölt terjedelmes, Kovachich-féle listával

---

⁹ *Mikó Gábor*: 16. századi dekrétumpéldányok a keszthelyi Festetics-könyvtárban. Magyar Könyvszemle 126. (2010) 356.

¹⁰ CJH I. XXXIX–XLV. A két Kovachich jegyzékét l. *Josephus Nicolaus Kovachich*: Notitia praeliminare ad Syllogem decretorum comitialium. Pest 1820. 337–368. E jegyzékről, annak kéziratok előzményeiről bővebben l. *Mikó G.*: 16. századi dekrétumpéldányok i. m. 351., 354.

¹¹ CJH I. XXX., 2., 18.

¹² Uo. XVII., 2. Utóbbi helyen a következő indoklás olvasható: „Tudvalévő dolog, hogy a Corpus Juris és az említett régibb kézirati gyűjtemények szövege közt sok pontban lényeges eltérések vannak, minthogy azonban a jelen fordításos kiadás célja és természete kizárja azt, hogy az immár három százados jogi gyakorlat által elfogadott s mintegy szentesített törvénytár eredeti latin szövegében – kivéve az eddigi kiadások igen gyarló s többnyire értelemzavaró interpunctióit és a nyilvánvaló sajtóhibákat – bármit is megváltoztassunk vagy megigazítsunk, az eltéréseket mindenütt a textushoz fűzött jegyzetekben adjuk.”

¹³ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. Reprint kiadása Érszegi Géza szakszerű bevezetőjével Pápán jelent meg 2002-ben. A továbbiakban mindig erre az új kiadásra hivatkozom.

¹⁴ Műve első – értelemszerűen terjedelmesebb – részében pedig ezek forrásait igyekezett megállapítani és rengeteg analógiát feltárt.

¹⁵ Ezek az admonti kéziratok kívül az alábbiak: a 15. sz. végéről való Thuróczy-kódex (vö. *Mikó Gábor*: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 573–586.), a 16. sz. közepén készült Ilosvay-kódex (vö. *Ladányi Erzsébet*: Az Ilosvay kódex keletkezésének körülményei. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1980. 169–179.) és a leghíresebb, a 12. századi Pray-kódex.

összevetve – alacsony szám. Závodszyt valószínűleg megnyugtatta, hogy a legrégebb kéziratokat használta, jóllehet egy, Endlicher által már ismertetett, a 15. sz. lelegejéről származó kódexet – a László- és Kálmán-féle törvények esetében – alighanem figyelembe vehetett volna.¹⁶ Munkája azonban időtállóan bizonyult, mind a mű reprint kiadásához bevezetőt író Érszegi Géza, mind pedig az Intelmek új kritikai kiadását elkészítő Havas László kiemelték megbízhatóságát és pontosságát.¹⁷ Dolgozatunk szempontjából a legfontosabb, hogy Závodszy az admonti kódexet – Endlicher óta, úgy tűnik, a hazai kutatók közül először – eredeti alakjában, a kolostori könyvtárban tanulmányozta, ám sajnos arról bővebb leírást nem közölt, és csak a Szent István-i törvényeket tartalmazó nyolc lapról írt nagyon röviden.¹⁸

Az új kiadást követő évtizedekben egészen a II. világháborúig számos kiváló tanulmány íródott legrégebb törvényeink megszületéséről, lehetséges forrásairól, fennmaradásukról, az egyes kéziratok forrásértékéről és egyes szöveghelyek értelmezéséről.¹⁹ A legrégebb szöveget őrző anyakódexszel azonban részletesen nem foglalkoztak.²⁰

Időközben, 1934-ben, a kódex azon nyolc lapja, amely az államalapító király törvényeit tartalmazta, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába került. Ez a kézirat modern kori történetének kétségtelenül legkevésbé ismert pontja. Csak azt tudjuk biztosan, ami a nyolc lap egy évvel később, 1935-ben megjelent *facsimile*-kiadásának bevezetőjében, a könyvtár 1940-ben megjelent, középkori latin kéziratokat ismertető katalógusában, valamint Maurer Zsuzsa 1985-ben meg-

¹⁶ Endlicher, S.: Gesetze i. m. 32. Ez a – leírása szerint 15. századi – pergamenkódex a bécsi császári könyvtárból Endlicher korára már eltűnt és csak Batthyány Ignác kiadásából volt ismert. Závodszyt alighanem ennek ellenőrizhetetlensége tartotta távol a szöveg felhasználásától. Újabb kutatások szerint ez a kézirat 1406-ban készült, összeállítója Budai János, egykori esztergomi kanonok volt, és bár a kötet eredeti példánya azóta sem került elő, ismertté vált egy 18. századi másolata. L. Jánosi Monika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 228–231.; Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum. Szent István – Intelmek. Ed. Ladislaus Havas. Debrecen 2004. LXII., LXXI–LXXV.; Körmendy Kinga: Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 9.) Bp. 2007. 66–69.

¹⁷ Érszegi Géza: Előszó. In: Závodszy L.: Törvények i. m. III.; Havas, L.: Intelmek i. m. LXXVI.

¹⁸ Závodszy L.: Törvények i. m. 129.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül pl. Felix Schiller: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. In: Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag. Weimar 1910. 379–404.; Madzsar Imre: Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum. Történeti Szemle 10. (1921) 48–75.; Jakob v. Sawicki: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen. Ungarische Jahrbücher 9. (1929) 395–425.; Bónis György: Szent István törvényének önállósága. Századok 72. (1938) 433–487.; Madzsar Imre.: Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. I–III. Bp. 1938. II. 203–233.

²⁰ Ez érvényes Sawicki szövegkiadására is, l. Jakob Sawicki: Studia nad genezą i tekstem dekretów króla węgierskiego św. Stefana. Studia źródłoznawcze 12. (1967) 62–71.

jelent rövid ismertetésében szerepel. A *facsimile*-kiadást a könyvtár kéziratárának akkori vezetője, a neves történész-filológus Bartoniek Emma készítette. A nyolc lap pontos kópiája után álló szövegkiadásban szerepelt a kézirat pontos átírata, lapalji jegyzetekben pedig a már régről ismert Thuróczy- és Ilosvay-kódexek *varia lectiōi*. Mindezt egy, szintén a kiadó tollából való magyar fordítás követte.²¹ Bartoniek bevezetőjéből csak annyit tudunk meg, hogy a nyolc lapból álló ívfűzet 1934-ben került a könyvtár tulajdonába.²² A növedéki naplót is idéző kéziratkatalógusból az is kiderül, hogy Lantos Adolf budapesti antikváriustól vásárolták.²³ Mindehhez Maurer Zsuzsa még hozzáteszi, hogy a hungarikum megvásárlását hosszas tárgyalások előzték meg.²⁴

A második világháború után mind a kézirat, mind pedig a Szent István-i törvények kikerültek a kutatás homlokteréből, hogy aztán oda csak évtizedekkel később, mindenekelőtt Jánosi Monika írásainak köszönhetően jussanak vissza. Jánosi, aki a 20. század első felében megjelent, korai törvényhozásunk problémáit tárgyaló tanulmányok alaposságával vizsgálta újból a Szent István-i dekrétumokat is, sajnos éppen az admonti kézirattal nem tudott részletesen foglalkozni – mint ezt a tanulmány bevezetőjében már jeleztem.²⁵ A fiatalon elhunyt szegedi kutatót elsősorban filológiai-jogtörténeti problémák érdekelték, ám rajta kívül társadalom- és intézménytörténeti szempontú elemzések is születtek – többek között Bolla Ilona, Györfly György és Solymosi László tollából.²⁶

Végezetül a közelmúltban magam is foglalkoztam rövidebben a kézirattal, de csupán a szövegével. Néhány törvénycikkely nyugat-európai forrását sikerült – az eddigieknél pontosabban – azonosítanom. Ezek ismeretében igyekeztem azt az álláspontot erősíteni, mely szerint a 12. századi kézirat – még ha egyes, minden bizonnyal Szent István-kori rendelkezéseket nem is tartalmaz – az Államalapító törvényeinek jelenleg ismert legarchaikusabb változatát őrzi.²⁷

²¹ *Bartoniek Emma*: Szent István törvényeinek XII. századi kézírata. Az admonti kódex. Bp. 1935. Új kiadása Györfly György tanulmányával bővítve 1988-ban jelent meg Bp.-en. A továbbiakban erre az új kiadásra hivatkozom.

²² *Bartoniek E.*: Az admonti kódex i. m. 47.

²³ *Emma Bartoniek*: Codices Latini medii aevi. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke. XII. Codices manu scripti Latini.) Bp. 1940. 390.(Cod. Lat. 433.).

²⁴ *Maurer Zsuzsa*: Admonti kódex Szent István törvényeivel. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1985. 81.

²⁵ Több mint két évtizedes kutatásainak összegzése a tanulmányom első jegyzetében idézett monográfiája.

²⁶ *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Bp. 1983. 28–34.; *Györfly György*: István király és műve. Bp. 1977. 268–275.; *Solymosi László*: Hozott-e törvényt Szent István a torlókról? In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk. Török József. (Studia theologica Budapestinensia 10.) Bp. 1994. 229–271.

²⁷ *Mikó Gábor*: Szent István törvényei és a pseudo-izidori hamisítványok. Magyar Könyvszemle 123. (2007) 153–168.

Az eddig írottakból remélhetőleg világossá vált, mennyire időszerűek voltak Jánosi Monika kérdései. Úgy tűnik ugyanis, hogy mindazok, akik a törvényeket tartalmazó nyolc lapot még Admontban látták, nem foglalkoztak magával a kötettel vagy legalábbis nem írtak róla. Miután pedig a lapok Magyarországra kerültek, az anyakódex végképp kikerült a hazai kutatók látóteréből.

2012 szeptemberében lehetőségem nyílt az admonti apátság könyvtárában a kézirat anyakódexét megvizsgálni, így arra gondoltam, hogy akár lehet a már elhunyt kutatónő kérdéseire egyértelmű válaszokat találni, akár nem, a hungarikum jelentősége miatt érdemes velük egy rövid írás erejéig foglalkozni.

Az apátsági könyvtár kéziratállományát Jakob Wichner írta le még a 19. század végén. Műve kéziratban maradt, azt, hogy ezt sokszorosították-e, és ha igen, hány példányban, nem tudom.²⁸ A kolostorban ma használt példányt az idők telével bizonyos kötetekre vonatkozóan margószéli jegyzetekkel bővítették. Így történt ez az istváni törvényeket évszázadokon át őrző kódex esetében is. A leírás mellett olvasható egyik megjegyzésből ugyanis kiderül, hogy a nyolc lapot 1934 augusztusában eladták Budapestre, a quart alakú lapokat pedig fotókópiákkal pótolták.²⁹ Az eladás oka pedig az volt, hogy a gazdasági világválság következtében az apátság nehéz anyagi helyzetbe került.³⁰

Restaurált fehér bőrkötés védi a 165 pergamenlapot magában foglaló, quart alakú kötetet,³¹ amelynek elkészültét Wichner – Wattenbach-hoz hasonlóan – a 12. századra datálta; ezt a modern szakirodalom is elfogadja.³² Összeállításának helyével kapcsolatban nehezebb állást foglalni, ugyanis a benne foglalt másolatok nem készülhettek sem egy helyen, sem egy időben.

Jól elvlasztható egységet képez a kézirat első 118 lapja. Itt olvasható – sorrendben – Szent Ágoston két műve, egy hosszabb zsoltárkommentár és végül a legerjedelmesebb szöveg: a *Lex Bajuvariorum*. Bár ezeket sem egyetlen *scriptor* írta végig, de az, hogy egy helyen és egy időben készültek, vitán felül áll. Igazolja ezt egyrészt a szövegek kötetben belüli elhelyezkedése, hiszen Ágoston *De na-*

²⁸ P. Jakob Wichner: Handschriften-Katalog. Admont 1887. (kézirat)

²⁹ Uo. 267.: „fol. 119–126: lex Stephani – wurde nach Budapest verkauft 1934, Aug. Die Blätter wurden als Fotografien der Hs. begebunden.”

³⁰ Ennek következtében a kolostori könyvtár több tucat kézirattól volt kénytelen megválni. Ezek listáját, mai lelőhelyeikkel együtt közli: Gerlinde Möser-Mersky: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. III. Steiermark. Graz 1961. 8–11. A 712. sz. kódex említésénél szerepel, hogy a vevő Lantos Adolf antikváriuma volt.

³¹ A hátsó bektőtábla belső oldalán olvasható bejegyzés szerint a restaurálásra 1956-ban került sor.

³² Wattenbach, W.: Reise nach Österreich i. m. 643.; Wichner, J.: Handschriften-Katalog i. m. 267.; Paul Bubert: Die illuminierten Handschriften in Steiermark. 1. Teil: Die Stiftsbibliotheken zu Admont und Vorau. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 4.) Leipzig 1911. 158.; Bruno Krusch: Die Lex Bajuvariorum. Textgeschichte, Handschriftenkritik und Entstehung. Mit zwei Anhängen: Lex Alamannorum und Lex Ribuarum. Berlin 1924. 75.; Möser-Mersky, G.: Bibliothekskataloge i. m. 11.; Hubert Mordek: Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrscherklasse. (MGH Hilfsmittel 15.) München 1995. 1.

tura summi boni adversus Manicheos című műve ugyanannak a lapnak a verzőjén kezdődik, ahol a kódex első tartalmi egysége, a szintén Ágostontól származó [*Liber*] *ad Eutropium et Paulum de perfectione iustitie* című írás véget ér.³³ Majdnem ugyanez a helyzet a kötetben olvasható harmadik mű, egy – jóval későbbi írással írt címe szerint Remigiusnak³⁴ tulajdonított – zsoldárkommentár esetében is: ez az 53. lap verzőjén kezdődik, a már említett, a manicheusok ellen intézett Szent Ágoston-mű pedig ugyanennek a lapnak a rektóján ért véget.³⁵ A kódexben negyedik műként olvasható bajor törvény új lap rektóján kezdődik, még hozzá elsőként, s úgy, hogy az előtte lévő lap verzője üresen maradt. Ennek ellenére sem gondolhatunk arra, hogy ezt a szöveget utólag fűzték volna az eredetileg rövidebb kötethez, hiszen a törvénytöredék első és az előtte álló zsoldárkommentár utolsó lapja ugyanazon ívfüzetbe tartoznak.³⁶ Mindemellett az első 118 lap egybetartozását mindvégig látható elővonalazásuk egységessége is igazolja, hiszen egyetlen ívfüzet kivételével mindegyik lapra 24 sornyi szöveget írtak.³⁷

Más a helyzet a Szent István-i dekrétumok esetében. Ezek a kódex 119–126. lapjait alkották, önálló ívfüzetben. Ezek a lapok azonban több dologban is különböznek a kötet eddig tárgyalt első részétől. Jóllehet azt is több *scriptor* másolta – egymást műveken belül is váltogatva – az Államalapító törvényeit egyetlen írnok készítette, akinek kezét egyik korábban előfordult szövegnél sem tudtam azonosítani. Eltér a lapok mérete és az elővonalazás is. Az eredeti lapokat ugyanis jól láthatóan körbevágták, amikor őket ebbe a kódexbe illesztették, míg az elővonalazó a korábbi lapokon láthatóknál jóval nagyobb sormagassággal – így értelem szerűen egy oldalon kevesebb sorral – számolt. (Ez utóbbit egyébként a másoló nem tartotta be, egyszer 26, a többi esetben pedig 25 sornyi szöveget írt egy oldalra.) Az eddigiekén túl azt, hogy e nyolc lap szerves egységet alkotott volna a kódex első részével, az ívfüzetek elrendezése is valószínűtlenné teszi. A *Lex Bajuvariorum* a kódex 117. lapjának verzőjén végződik. Az ezt követő 118. lap üresen maradt. Ez a két lap alkotja a kötet 14. ívfüzetét, holott eddig egyetlen kivétellel minden ívfüzet 8 lapból állt. Láttuk, hogy a másolók a kódexben olvasható első négy mű írásakor az egyes szövegek között legfeljebb egy oldalt hagytak üresen. A csonka ívfüzetből, amelynek egyik lapja ráadásul üresen is maradt, illetve abból, amit az államalapító király törvényeinek másolatáról eddig megállapítottunk, az következik, hogy a kódex eredetileg a *Lex Bajuvariorum*mal végződhetett, a 14. ívfüzet utolsó lapjai pedig üresen maradtak.

³³ Cod. Adm. 712.: „Augustinus: [Liber] ad Eutropium et Paulum de perfectione iustitie” – fol. 1r–29r.; „Augustinus: De natura summi boni adversus Manicheos” – fol. 29r–53r.

³⁴ A szerző kiléte nem tisztázott, ahogyan a címben szereplő Remigius személye sem, l. *Krusch, B.*: Die Lex Bajuvariorum i. m. 75., 3. jegyz.; *Mordék, H.*: Bibliotheca capitularium i. m. 1.

³⁵ A zsoldárkommentár: Cod. Adm. 712., fol. 53v–71r.

³⁶ A Lex Bajuvariorum: uo. fol. 72r–117v.

³⁷ A kivételt a 41–48. lapokat magában foglaló 6. ívfüzet jelenti, ezeken a lapokon 23 sornyi szöveg szerepel.

Ezeket minden bizonnyal akkor emelték ki a kötetből, amikor az istváni dekrétumokat utóbb a bajor törvény mellé helyezték.³⁸

Első királyunk törvényeinek kötetbe fűzésével azonban csak megkezdődik azoknak a lapoknak és szövegeknek a sora, amelyek a kódex legrégebb formájában aligha szerepeltek.³⁹ A következő, 127–135. lapokat magában foglaló, több rövidebb szöveget tartalmazó,⁴⁰ 16. ívfűzet eredetileg 10 lapból állt, de ebből a legelsőt – feltehetően, mert üres volt – jól láthatóan levágták. Mind az ezeken dolgozó másoló keze, mind a másolatok szövegtükre élesen eltér a kézirat első részétől. Ezt követően, a 136. laptól egészen a kódex végéig ismét szabályos, 8 lapból álló ívfűzetek következnek, oldalaikon Vilmos hirsai apát (1069–1091) *vítájával*.⁴¹

Jánosi Monika feltevései közül az, hogy az István-féle törvények másolatának eredete a kódexben szintén megtalálható *Lex Bajuvariorum*-éval rokon lehet, és esetleg mindkét szöveg egy időben, Péter uralkodása idején került volna ki az országból, majd ezek egy 12. századi másolata került volna a most vizsgált kódexbe, az eddig írtak alapján kizártnak tekinthető.⁴² Ahogyan sajnos az a bevezetőben idézett hipotézise is, amelynek az alapja az volt, hogy a hazai törvényeket író *scriptor* kezét esetleg a kódexben foglalt egyéb másolatokban is azonosítani lehet. Mindezekért azonban – mint a bevezetőben már utaltam rá és e helyütt még egyszer hangsúlyozom – a közel két évtizede elhunyt kutatót semmiképp nem érheti kritika.

Jánosi vizsgálataiba még az admonti kolostori könyvtár állományáról a 14. század második felében készült inventárium két variánsát is bevonta. (Több hasonló összeírás Admontra vonatkozóan a középkorból nem maradt fenn.) Ezekben szerepel egy, a 712. számú kódexszel egyértelműen azonosítható leírás, ám ez több ponton eltér a kötet jelenlegi tartalmától.⁴³ Miután a leírás Jánosi könyvében nem szerepel, a könnyebb érthetőség kedvéért szó szerint idézem: *Item de perfeccione iusticie, incipit 'Sanctis patribus', in eodem (ti. libro) de natura summi*

³⁸ Az istváni törvények kódexbeni jelenlétét a bajor törvénnyel magyarázza Bruno Krusch is, l. *Krusch, B.*: Die Lex Bajuvariorum i. m. 75–76.

³⁹ Vö. *Wattenbach, W.*: Reise nach Österreich i. m. 643.; *Krusch, B.*: Die Lex Bajuvariorum i. m. 75.

⁴⁰ Ezeket tételesen felsorolva l. *Mordek, H.*: Bibliotheca capitularium i. m. 1–2.

⁴¹ Csak a legutolsó, 20. ívfűzet (fol. 160–165.) csonka. A „vita” szövege ugyanis a 164. lap rektóján véget ér („Explicit abbatis Wilhelmi vita”). Ezt egy rövid kommentár követi, a végén egy himnusszal, l. *Walther Lipphardt*: Hymnologische Quellen der Steiermark und ihre Erforschung. Aufgaben und Wege der Hymnologie als theologischer Wissenschaft. (Grazer Universitätsreden 13.) Graz 1974. 5–6., 57.; *Felix Heinzer*: Klosterreform und mittelalterliche Buchkultur im deutschen Südwesten. (Mittellateinische Studien und Texte 39.) Leiden 2008. 251–252. Ez a 165. lap rektóján zárul. Ennek verzóján még egy 15. századi „possessor”-bejegyzés olvasható, l. *Mordek, H.*: Bibliotheca capitularium i. m. 1. Az ívfűzet utolsó két lapját levágták, nyilvánvalóan azért, mert üresek voltak.

⁴² *Jánosi M.*: Törvényalkotás i. m. 83–84.

⁴³ Uo. 82–83.

*boni et Remigius de natura psalmodum et leges Iustiniani et super cantica et super apocalipsim et vita Wilhelmi abbatis.*⁴⁴ A kutató e leírás alapján úgy vélte, vagy az összeírás készítője nem ismerte fel sem a *Lex Bajuvariorum*ot, sem az istváni törvényeket, és tévesen Iustinianus törvényeként azonosította a szövegeket, vagy – és ezt tartotta valószínűbbnek – azok az inventárium készítésekor még nem voltak a kódexbe kötve.⁴⁵ A kódexről először leírást készítő Wattenbach szintén úgy vélte, hogy az inventárium elkészülte után valamikor még szövegeket emeltek ki a kötetből, és azok helyére más műveket fűztek be. E kiemelt szövegeken Iustinianus törvényeit, illetve a *super cantica* és a *super apocalipsim* címmel felvetteket értette.⁴⁶ Csakhogy, mint láttuk, az ívfüzetek, az elővonalazás és a részben azonos *scriptorok* alapján a bajor törvények másolatának a két Szent Ágoston-művel és a szoltárkommentárral egy időben kellett készülnie, vagyis az inventálásakor a kötetben már benne kellett lennie. Csakis arról lehet szó tehát, hogy azt tévesen a bizánci császárnak tulajdonította az összeírás készítője. Ez pedig korántsem lehetetlen. A 712. kéziratban foglalt *Lex Bajuvariorum*-variáns ugyanis meglehetősen távol esik az eredeti textustól. A címében – *Incipiunt capitula de libri legis institutione, que ad clerum pertinent seu ad ecclesiastica iura* – semmi nem utal a bajor jogra.⁴⁷ Az ezt követő prólógus részei az eredetivel felcserélt sorrendben állnak; a szöveg első soraiban két római császár neve is említettik, bajor törvényekről pedig az előszó ezt követő részében nem esik szó.⁴⁸ Ha azonban a összeíró Iustinianus törvényeinek titulálta is a *Lex Baiuvariorum*ot, ez – mint láttuk – sajnos nem jelenti magától értetődően azt is, hogy ekkor már Szent István dekrétumai a kódexben voltak.⁴⁹

Mindebből az következik, hogy – legalábbis újabb források felfedezéséig, amire nincsen túl nagy esély – le kell mondanunk arról, hogy e nagyon jelentős hungarikum provenienciájáról bármi biztosat megtudjunk. Az egyértelműnek tűnik, hogy ez a kézirat István törvényeinek, illetve azok „kodifikációjának” archaikusabb képét őrizte meg a késő középkori – kora újkori variánsoknál, mégha az utóbbiak több olyan, biztosan első királyunkhoz köthető rendelkezést is tartalmaznak, amelyek az admonti változatban nincsenek benne. Azt azonban, hogy ezen egyetlen fennmaradt 12. századi másolat Magyarországon készült-e és juttott később, bizonytalan időpontban Admontba, vagy már a 11. században elke-

⁴⁴ *Möser-Mersky, G.*: Bibliothekskataloge i. m. 19., 42.

⁴⁵ *Jánosi M.*: Törvényalkotás i. m. 82–83.

⁴⁶ *Wattenbach, W.*: Reise nach Österreich i. m. 643.

⁴⁷ *Lex Baiuvariorum*. Ed. Iohannes Merkel. In: MGH Leges in folio III. Ed. Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae 1863. 258/50. A kódexben az „In nomine domini nostri Ihesu Christi incipit prologus legis Baiuvariorum”-titulus hiányzik, l. uo. 257/4.

⁴⁸ *Lex Baiuvariorum* i. m. 258/10., vö. *Krusch, B.*: Die Lex Bajuvariorum i. m. 76.

⁴⁹ Ezt ugyanakkor egyértelműen kizárni sem lehet, mert – miként erre Jánosi is felhívta a figyelmet – a magyar törvények mindenféle cím nélkül, a „Prefacio regalis decreti”-fordulattal kezdődnek. *Jánosi M.*: Törvényalkotás i. m. 82.

rült hazánkból egy (vagy több) kézirat, melyek egyikét később Admontban lemásolták, nem lehet eldönteni. Ily módon aztán írásom csupa negatív eredménnyel zárult. Ennek ellenére besorolhatónak vélem azoknak a közelmúltban megjelent tanulmányoknak a sorába, amelyek éppen olyan kéziratokat ismertettek, amelyek Szent István törvényeit is tartalmazzák.⁵⁰ Továbbá sikerült Jánosi Monikának korai halála miatt lezárni már nem tudott kutatásait egy fontos ponton kiegészíteni – vagy talán megengedhető –, befejezni.

---

⁵⁰ *Kertész Balázs*: Egy II. Ulászló-kori kézirat törvénygyűjtemény: A Kollár-féle első kódex. *Magyar Könyvszemle* 126. (2010) 312–326.; *Uő*: Magyar vonatkozású kézirat törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. *Magyar Könyvszemle* 127. (2011) 30–46.; *Mikó Gábor*: Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lőcse város levéltárában. *Fons* 18. (2011) 111–145.

Az ún. Pécsi Egyetemi Beszédék egyik forrásáról

Az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet lehetőségei Magyarországon a 13. század második felében

A középkori nyugati tudományosság az Arisztotelész-recepció utolsó szakaszában ismerte meg a Filozófus teljes *Etikáját* és *Politikáját*; ez a folyamat pedig idővel a politikai elmélet számottevő gazdagodásához vezetett a latin kereszténységben. Az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet bizonyos elemei nem voltak ismeretlenek a 13. század második felének Magyarországon sem. Erről tanúskodik a *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi* cím alatt fennmaradt, magyarországi eredetű Domonkos-rendi gyűjtemény néhány, az *Etika* politikai elméleti megjegyzéseit felhasználó szöveghelye. A következőkben ez utóbbiak forrását feltárva az eddignél teljesebb képet kívánunk nyújtani a *sermók* szerzőjének filozófiai műveltségéről, az utóbbiak fényében pedig áttekintjük a gyűjtemény datálása kapcsán felhozott érveket.¹

Petrovich Ede vette elsőként észre, hogy míg – legkésőbbi, a gyűjteményben prédikációval megtisztelt személyként – az 1253-ban szentté avatott Domonkos-rendi mártírról, Veronai Szent Péterről (†1252) öt *sermo* is szól, addig az 1323-ban kanonizált Aquinói Szent Tamásról (†1274) egy sem, sőt az ismeretlen domonkos szerző nem is idézi az utóbbi műveit.² Noha ez tévedésen alapul,³ és a

---

¹ *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*. Editionem ab Eduardo Petrovich inchoatam curavit Paulus Ladislaus Timkovics. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova XIV.) Bp. 1993. A gyűjtemény magyarországi eredetéről és Domonkos-rendi jellegéről: uo. 16–17. A bevezetés szerzője, Kulcsár Péter figyelmét elkerülték Vízkelety Andrásnak a gyűjtemény szövegpárhuzamairól korábban napvilágot látott írásai. A már akkor ismert heiligenkreuzi kódex (Cod. 292.) kora (14. század eleje) „terminus ante quem” a szóban forgó gyűjtemény vonatkozásában (amelynek eredetije bővebb volt a ma Münchenben [Clm. 22 363b.] őrzött egyetlen fennmaradt példányban olvasható változatnál). Összefoglalóan a gyűjtemény keletkezéséről, kutatástörténetéről és újabban feltárt szövegkapcsolatairól: *Madas Edit*: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. (Csokonai könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 25.) Debrecen 2002. 132–136., 147–151., 196.

² *Petrovich Ede*: A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex). In: A pécsi egyetem történetéből. (Jubileumi tanulmányok I.) Szerk Csizmadia Andor. Pécs 1967. 215–216. A gyűjtemény és kódexe datálásáról: uo. 215–220. Korábbi publikációja letisztázott változata. Vö. *Uő*: A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszédék kora. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 142–166.

³ A korszak tudományosságában a legritkábban volt szokás névvel, illetve a mű címével hivatkozni kortárs vagy közel kortárs szerzőkre. Az explicit hivatkozások azonosításán túl merülhet fel a „sermó”-k egyéb forrásainak kérdése. Az alábbiakban áttekintendő szöveghelyeken, valamint az „Etika” a kötet mutatója által jegyzett egyéb idézeteit tartalmazó beszédekben azonban Tamás politikai elméleti tárgyú

Tamás-*sermók* hiánya sem nyomós érv a gyűjtemény korai eredete mellett,⁴ Petrovich általánosságban joggal hívta fel a figyelmet a beszédekben idézett auktoroknak a 14. századi műveltséghez viszonyított archaizmusára.⁵ Ez utóbbiak azonosításában ért el lényegi eredményeket Timkovics Pál, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt kiderült, hogy a gyűjtemény filozófiai hivatkozásainak jelentős része 12. századi szerzőktől ered,⁶ másrészt több Arisztotelész-idézetről bizonyította (illetve elérhető szövegkiadások híján valószínűsítette), hogy azok a Moerbekei Vilmos (†1286)-féle nagy fordítói vállalkozás előtti, a legtöbb esetben arabból készült latin átültetésekből származnak. A Sztagirita a 13. század második fele előtt latinul egyetlen változatban sem hozzáférhető műveit – köztük a *Politikát* – pedig a gyűjtemény szerzője nem látszik ismerni.⁷ Mindezek alapján Timkovics a gyűjtemény keletkezését – pontos időhatárok nélkül – a Tamás műveinek, valamint Vilmos fordításainak ismertté válása előtti korszakra tette,⁸ mely

---

megjegyzéseinek semmi hatásával nem találkoztunk. A Petrovich által Angelo Walz nyomán felsorakoztatott, Tamás nézeteinek védelméről és terjesztéséről rendelkező Domonkos-rendi nagykáptalani határozatok (1278–1315) ellenére a renden belül is akadtak Tamás elképzeléseinek rangos vitái: *Jean-Pierre Torrell O. P.*: Aquinói Szent Tamás élete és műve. Bevezetés. Ford. Kovács Zsolt. Bp. 2007. 473–495. (A magyar fordítás a mű 2002-ben megjelent javított-bővített kiadása nyomán készült.)

⁴ Mint arra Madas Edit figyelmeztetett, az 1350 előtti korszakból fennmaradt, ismeretlen szerzőjű, Domonkos-rendi „sermo”-gyűjteményekben nem találunk Aquinói Szent Tamás tiszteletére készült beszédet. Vö. *Johannes Baptist Schmeier*: Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350. I–XI. (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters 43.) Münster i. W. 1969–1990.

⁵ *Petrovich E.*: A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény i. m. 217.

⁶ *Timkovics Pál*: A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere. Irodalomtörténeti Közlemények 73. (1979) 1–9. A „chartres-i humanizmus” – a szerző számára tanulmánya e részében alapvető kategóriaként szolgáló – filozófiatörténeti elképzelése időközben aktualitását veszítette. L. a több évtizedes vita körültekintő értékelését: *Thomas Ricklin*: Chartres (École de). In: Dictionnaire du Moyen Âge. Dir. Claude Gauvard, Alain de Libera, Michel Zink. Paris 2002. 269–271. A politikai elméleti szempontból fontos idézetek kapcsán Timkovics Pál fontos eredménye volt annak kiderítése, hogy a „Philosophus”, illetve „in libro Moraliū” hivatkozások mögött gyakran nem az arisztotelészi „Etika”, hanem a 12. századi „Moralium dogma philosophorum” című kompiláció rejlik (Philippe Delhaye-t követve Timkovics az utóbbi összeállítóját Conches-i Vilmostal azonosítja, ám ez az álláspont korántsem általánosan elfogadott). (Rejtély, hogy a „Sermones compilati” kiadói miért elégedtek meg a „Patrologia Latina”-ban megjelent romlott szöveggel, és miért nem a „Moralium dogma philosophorum” Timkovics által is használt – itthon hozzáférhető – kritikai kiadására hivatkoztak.)

⁷ *Timkovics P.*: A „Pécsi Egyetemi Beszédek” i. m. 9–13. A Moerbeke-féle vállalkozás mögött Timkovics még feltételezte Aquinói Szent Tamás kezdeményező szerepét: uo. 10. Ezt átvette tőle a szövegkiadás bevezetője is (Sermones compilati i. m. 18.), noha időközben ezt a késő középkori eredetű romantikus filológiai legendát már cáfolták: *Torrell, J.-P.*: Aquinói Szent Tamás i. m. 283–288. Arisztotelész a középkori nyugati recepció utolsó fázisában megismert művei közül Timkovics csak a „Politiká”-t és a „Poétiká”-t említi, ám ebbe a csoportba tartozott a szintén Vilmos által átültetett „Rétorika” és a Durandus de Alvernia által lefordított pszeudo-arisztotelészi „Oikonomia / Yconomica” (az utóbbi hitelességében a modern korig nem kételkedtek). A „Sermones compilati” gyűjteménye e szövegek egyikét sem idézi.

⁸ *Timkovics P.*: A „Pécsi Egyetemi Beszédek” i. m. 13.

álláspontot konkretizálva a *Sermones compilati* kiadásának bevezetése a hozzávetőlegesen 1255 és 1275 közötti időszavat adta meg (a *terminus ante quem* feltehetően Tamás halálozási dátuma befolyásolta).⁹

Egy a nyugati kereszténység intellektuális központjában hozzáférhető szöveg – fordítás vagy önálló mű – használatának hiányát magyarázhatja persze, ha a vizsgált műnek az említett térség peremén működő szerzője még nem jutott hozzá az előbbiekhöz, vagy az is, ha tudatosan tartózkodik az adott szövegektől (mint ahogy a 14. század elején, ismeretlen francia Domonkos-rendi szerző által írt *Liber de informatione principum* figyelmen kívül hagyta az arisztotelészi inspirációjú politikai elméletet).¹⁰ A *Sermones compilati* szerzőjét azonban nagyon is érdekelték a spirituális előjárói tisztséggel kapcsolatos kérdések, illetve több ízben nyúl a világi politikából vett analógiákhoz.¹¹ Valószínűleg azért nem idézte tehát a *Politikát*, mert nem jutott el hozzá a mű latin fordítása. Az ismeretlen Domonkos-rendi *sermő*ró így érthetően fordult ahhoz az *Etikához*, amelynek rangja a *Politika* lefordítása után is megelőzte az utóbbiét mind az egyetemeken, mind a Prédikátorok Rendjének *studiuma*iban. Az *Etika*-idézetek annál is inkább méltóak a figyelmünkre, mert a *Sermones compilati* azonosított arisztotelészi idézeteinek többségében ezt a művet jelölte meg forrásként a szerző (és ebben az utóbbiban a kiadás munkatársai fel is vélték fedezni az adott idézetek alapját; a Filozófusra tett hivatkozások nagyobb részét egyébként nem sikerült lokalizálniuk).¹² Timkovics Pál sem tudott foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy az *Etika* mely latin változatából származnak a gyűjteményben e műre hivatkozva (*in Ethicis*) szerepeltetett idézetek. (Az *Etikának* a középkorban mérvadóvá vált latin változata ráadásul nem illik bele az Arisztotelész-recepció általa is követett korszak-

⁹ *Sermones compilati* i. m. 18–19. Az eddig ismertetett tényeken túl, e datálásban az is szerepet játszott, hogy a „sermó”-k a kánonjogi gyűjtemények közül a „Liber Extra”-t (1236) idézik, a „Liber Sextus”-t (1298) azonban nem. (Több kánonjogi szöveghely azonosítása ugyanakkor nem sikerült.)

¹⁰ Erről az értekezésről az újabb irodalomból lásd elsősorban: *Jacques Krynen: L’empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle.* (Bibliothèques des Histories.) Paris 1993. 188–190.

¹¹ Kifejezetten a spirituális előjárókról szólnak a következő „sermó”-k: „Kathedra Sancti Petri” (*Sermones compilati* i. m. 103–105.); a négy „In synodo”-beszéd (uo. 396–403.), „Sermo in consecratione alicuius episcopi” (uo. 403–405.), „Sermo in visitacione” (uo. 406–409.). (A titulusok nem a szerzőtől származnak, de ennek itt nincs jelentősége.) A sort kiegészíthetnénk az apostol-„sermó”-kból, valamint a szent pápák, püspökök és rendalapítók emlékének szentelt beszédekből vett számos példával. (Több kánonjogi szöveghely analógiák sorában – az alább bemutatandó szöveghelyek mellett – a legfontosabb a háborúk különböző típusainak („civile, hostile, servile, sociale”) meghatározása az egyik „De uno martire”-beszédben: uo. 327. (8–37. sor). (A szerző a „bellum hostile” kortárs példájaként itt említi a magyarok és a csehok közti háborút: uo. 327. [18–19. sor]). A filozófiai szövegek kiaknázása miatt különösen érdekes az első Szent László-„sermó” erénytana: uo. 169–172. Vö. *Madas Edit: Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról.* (Kétnyelvű kiadás.) (ΑΓΑΘΑ XV.) Debrecen 2004. 26–27., 58–69.

¹² *Sermones compilati* i. m. 429.

kolásába, mivel nem Moerbekei Vilmos volt a fordítója.¹³) E munka megkezdéséhez szolgálatnak jó alkalmat a gyűjtemény bizonyos politikai eszmeifuttatásai.

A *Sermones compilati* két ízben, a második, illetve az ötödik Szent István-beszédben is felidézi az *Etika* VIII. könyvének azt a részét (a görög szöveg számozása szerint 12–13., míg a középkori latin változatok szerinti 10–11. fejezeteket), amelyben a Filozófus – mintegy aktuális témája, a barátság korroláriumaként – bemutatja a kormányzati formák rendszerét, majd összeveti az utóbbiakat a háztartáson belüli kapcsolatokkal; mindkét esetben külön kitérve arra, hogy a barátság milyen mértékben létezhet az adott körülmények között kormányzók és kormányzottak, illetve a háztartás tagjai között.¹⁴ A Szent Istvánt *legislator*ként magasztaló második beszéd a törvény négy fajtájához kapcsolódó négy törvényhozó sorát áttekintve jut el a *lex humana sive civilis* meghatározásáig, illetve az utóbbi törvényhozójával, a *princeps terré*vel szemben támasztott követelmények ismertetéséig.¹⁵ Szentírási szöveghelyek, egy az *Etikára* hivatkozó (a törvényhozó *raison d'être*-jéről szóló, utóbb elemzendő) megjegyzés és egy Isidorus-idézet után a szerző így zárja a témát: *Debet habere veritatem, ut ex iusta ratione feratur et excludat a principe intuitum proprii commodi, quia dicit Aristoteles in Ethicis, quod iniustus a principibus est ille, qui dat sibi plus de bono, quam alteri, et de malo e contrario. Idem: Non est rex, qui non est excusatus ab omni exigencia procuracionis et non est virtuosus universitate virtutum. Debet habere bonitatem, ut intendat cives facere bonos, secundum Aristotelem. Unde dicitur in alia sciencia, quod lex est sanccio sancta, assistens honestum prohibensque contrarium.*¹⁶ A szöveghelyen szereplő három, Arisztotelész-

¹³ Korábban az volt az általános vélemény, hogy az „Etika” első teljes görög-latin fordítását a Robert Grosseteste által irányított fordítói munkaközösség végezte el (1246/1247), az ő szövegváltozatukat pedig kevéssel utóbb (1260 körül) egy a kódexhagyományban nem azonosított fordító dolgozta át; ez utóbbit – érdemi filológiai vizsgálatok nélkül – szokás volt Vilmostal azonosítani. René-Antoine Gauthier ennél jóval árnyaltabb képet alkotott a folyamatról. Az „Etika” latin fordításait az „Aristoteles Latinus”-sorozatban kiadó kutató már a 13. század elején számolt egy teljes görög-latin „Etika”-fordítással, melyet a Grosseteste-féle vállalkozás során csak átdolgoztak volna; az utóbbi változat kevéssel 1260 előtt elkészült módosítására szerinte több fázisban került sor, melyek egyikét sem köti Vilmoshoz: *Aristote: L'Éthique à Nicomaque*. Ed. René-Antoine Gauthier, Jean-Yves Jolif. I/1.: *René-Antoine Gauthier*. Introduction. Louvain-Paris 1970.² 111–114., 120–121., 125–127. (A szerző itt összegezte kutatásait; e szöveg az „Aristoteles Latinus”-ban megjelent rövid bevezetőnél jóval adatgazdagabb, és fontos újdonságokat tartalmaz.) A standarddá vált végző változat kapcsán azóta sincs újabb fejlemény a kutatásban, viszont a legkorábbi görög-latin „Etika”-fordítást immár Pisai Burgundiushoz köti a szakirodalom, és elkészültét a 12. század első felének végére teszi: *Gudrun Vuillemin-Diehm – Marwan Rashed*: Burgundio de Pise et ses manuscrits grecs d'Aristote. Laur. 87.7 et Laur. 81.1. *Recherches de théologie et philosophie médiévales* 64. (1997) 175–178.

¹⁴ Vö. *Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika*. Ford. Szabó Miklós. Bp. 1987. 234–237.

¹⁵ *Sermones compilati* i. m. 218. (1–21. sor).

¹⁶ Uo. 218. (14–21. sor). (A szövegkiadás itt két azonosítatlan arisztotelészi idézetet jelez, és a jogi citátum forrását sem tudja megjelölni.) Az idézet utolsó mondatában a szövegkiadás „sentenciá”-t ír a müncheni kódexben olvasható „sciencia” helyett. Vö. a 20. sor jegyzetét (uo. 218.), valamint a szöveghely korábbi olvasatát („scientia”): *Békefi Remig*: A pécsi egyetem. Bp. 1909. 94. Ez a változtatás azonban indokolatlan. A kódexben olvasható szó a diszciplínahatár

nek tulajdonított idézet közül a középső valójában azonban nem közvetlenül a Sztagirítától, hanem Averroes *Etika*-kommentárjának latin fordításából származik, ahol ezt olvashatjuk a király és a zsarnok különbségéről: *intentio tyranni est bonum suum; et intentio regis est bonum eorum, quibus praeest, non bonum suiipsius. Non tamen est rex, qui non est excusatus ab omni exigentia procurationis, et non est virtuosus vniuersitate virtutum. ... Tyrannus autem contrarius est regi secundum veritatem: eo quod inquirat proprium bonum, et rex bonum alterius.*¹⁷

A szent királyt népe jötevényeként magasztaló ötödik Szent István-*sermo* végén – forrás megjelölése nélkül – a prédikációk szerzője ugyanide lyukad ki: *Et quidam propterea dicitur rex, cuius intencio est bonum eorum, quibus preest, non suum. Quidam tyrannus, qui inquirat bonum proprium, cuius regnum est tyrannidale, sicut regnum domini erga servum suum, eo quod dominus utitur servo, prout ei melior fuerit, non servo. Rex autem qui bonus fuerit, benefacit eis, super quos regnat et visitat eos, ut sint acciones iuste.*¹⁸ Ez az idézet az Averroes által írt kommentár latin fordításának három mondatát illeszti össze. Elsőként a legutóbb idézett averroesi *locusból* veszi át a királynak a zsarnokkal szembeni *differentia specificáját*. Második mondatában a *sermo* szerzője a kommentárban (és Arisztotelésznél is) szereplő egyik – szintén a király és a zsarnok közti különbséget illusztráló – példát általánosítja. A példa latin változata: *Apud Persas autem regimen patris tyrannidale est; ipsi enim tractant filios tamquam servos. Et regimen domini erga servum tyrannidale; eo quod dominus utitur servo, prout ei melius fuerit, non servo.*¹⁹ A harmadik mondat a kommentár következő fejezetéből származik: *Rex enim, quando bonus fuerit, benefacit his, super quos regnat, et visitat eos propter esse actiones eorum iustas, ...*²⁰

Az ismeretlen Domonkos-rendi szerző tehát autonóm módon dolgozik: az általa jól ismert latin fordítás mondatait egyetlen gondolatmenet részévé formálja; ám eközben a felhasznált mondatokon alig változtat. Ennél még önállóbban jár el a második Szent István-*sermo* korábban csak futólag említett azon szöveghelyén, ahol a törvényhozó *raison d'être*-jéről ejt szót: *Dicit autem Aristoteles in Ethicis, quod necessitas constituendi principem fuit constitutio legum, ut haberent homines vim coactivam ad actus virtutum, quam non habet sermo persuasorius sapientum.*²¹

---

diszciplínahatár átlépését jelzi: filozófiai idézetek után egy jogi következik. A „lex” fentebb olvasható meghatározása nem a „két jog” valamely normaszövegéből származik, hanem egy a 12. század közepétől kimutatható jogászai „adagium”-ról van szó: *Dom Odon Lottin*: La définition classique de la loi. *Revue néo-scholastique de philosophie* 27. (1925) 131–132., 7. jegyz.

¹⁷ Aristotelis Opera omnia cum Averrois Cordubensis Commentariis. Tertium volumen Aristotelis Stagiritae libri morale totam philosophiam complectens. Cum Averrois Cordubensis in Moralia Nicomachia Expositione. Venetiis 1550. 59vb (3–7. és 14–16. sor). (A kiemelt rész: uo. 59vb [5–7. és 14–15. sor].)

¹⁸ Sermones compilati i. m. 224. (21–26. sor). (A szövegkiadás itt nem jelzi, hogy idézetről van szó.)

¹⁹ Aristotelis Opera omnia cum Averrois Cordubensis Commentariis. Tertium Volumen i. m. 59vb (66. sor) – 60ra (1. sor). (A kiemelt rész: uo. 59vb [68. sor] – 60ra [1. sor].)

²⁰ Uo. 60rb (36–38. sor).

²¹ Sermones compilati i. m. 218. (6–8. sor). (A szövegkiadás ismeretlen arisztotelészi szöveghelyet jelez.)

A gondolatmenet ebben az esetben az *Etika* végét idézi, ahol a Filozófus – mintegy a *Politika* tartalmát megelőlegezve – arról ír, hogy az erényes élet általánossá tételéhez nem elég a gyermekek nevelése vagy a felnőttek pusztá meggyőzése, hanem az esetek többségében kényszerítő erővel rendelkező törvényekre, illetve azok betartására is szükség van.²² A *sermo* szerzője az idézett helyen szabadon foglalja össze forrása megjegyzéseit; rezüméjébe csak néhány kifejezést illeszt be az utóbbiból.²³ (Talán hasonló autonómiával járt el a fentebb elsőként idézett szöveghely mindeddig nem azonosított forrású két mondata esetében is.)²⁴

Vizsgálatunk tehát megerősíti a Timkovics Pál kutatásai által kijelölt irányt, vagyis az arab-latin fordítások jelentős arányát a *Sermones compilati* Arisztotelész-hivatkozásai között. Az előbbieken megvizsgált politikai tárgyú *Etika*-hivatkozások valójában Averroes *Etika*-kommentárjának latin fordításából származnak (ennek az eredménynek a fényében persze szükséges ellenőrizni, hogy mindez áll-e a gyűjtemény többi *in Ethicis* hivatkozására is).²⁵ Ezt az átültetést a neves fordító, Hermannus Alemannus 1240. június 3-án fejezte be Toledóban.²⁶ Averroesnek ez a műve az úgynevezett „közepes” (*talkbász*) kommentárok műfaji csoportjába tartozik, melyek esetében a Kommentátor az arisztotelészi szövegnek mintegy parafrázisát adta.²⁷ A *Liber Nicomachie* címen terjedő szöveget így könnyen összekever-

²² Vö. *Arisztotelész*: Nikomakhoszi Etika i. m. 300–303.

²³ A kommentár szóban forgó gondolatmenetének egésze: Aristotelis Opera omnia cum Averrois Cordubensis Commentariis. Tertium Volumen i. m. 78ra (53. sor) – 78rb (63. sor). A domonkos prédikátor a főszövegben idézett részben leginkább forrása következő mondataira támaszkodott: „Et propter hoc videtur quidam homines, quod oportet ut legislatores constringant homines ad recipiendum virtutem ... Lex autem habens potentiam coactivam” – uo. 78rb (33–35. és 58–59. sor). Az „Etika” más latin feldolgozásaiban sem találunk közelebbi szövegpárhuzamot.

²⁴ L. fentebb, a 16. jegyz.-hez a főszövegben tartozó idézetben: „quia dicit Aristoteles in Ethicis, quod iniustus a principibus est ille, qui dat sibi plus de bono, quam alteri, et de malo e contrario. ... Debet habere bonitatem, ut intendat cives facere bonos, secundum Aristotelem”. Az első mondat a jó monarcha „differentia specificá”-jának az „Etika” VIII. könyvében olvasható változatát gondolja tovább, az itt másodikként idézett mondat pedig a X. könyv végének ismeretére utalhat (az uralkodótükrök közhelyein túl).

²⁵ Noha Averroes „Etika”-kommentárjának nyomtatott kiadásaiból Magyarországon nincs példány, ez a munka elvégezhető az általunk használt „Apud Iuntas”-kiadás on-line változatán: <http://capricorn.bc.edu/siepm/books.html>. (Az adatért Madas Editnek tartozom köszönettel.)

²⁶ *Gauthier, R.-A.*: Introduction i. m. 110–111. és 114. Averroes kommentárjáról és Hermannus Alemannus latin „Etika”-változatairól. (A toledói fordító Averroes említett kommentárja mellett – kevéssel utóbb – lefordította az „Etika” egy feltehetően hellenisztikus eredetű rezüméjének arab változatát; ez a fordítása „Summa Alexandrinorum” címen vált ismertté Nyugaton.) A keresztény időszámítás szerint 1177. május 27-én befejezett „Etika”-kommentár és latin fordításának datálása Hermannus Alemannus fordításának kolofonjában: Aristotelis Opera omnia cum Averrois Cordubensis Commentariis. Tertium Volumen i. m. 79rb (22–29. sor). A kommentár arab eredetije nem maradt fenn, ma a latin fordításon kívül – az utóbbtól független – héber változatban olvasható (befejezve: Beaucaire, 1321. február 9.).

²⁷ A kommentár jellegzeteségeiről és néhány politikai elméleti részletének értelmezéséről: *Péter Molnár*: Une étape négligée de la réception d’Aristote en Occident. Averroès, le Liber Nicomachie et la science politique. In: Averroès et l’averroïsme (XIIe–XVe siècle). Un itinéraire historique du Haut

hették az olvasók magának a Filozófusnak a korábban már címről, illetve kisebb részleteiben ismert munkájával; legalábbis addig, amíg a görögből készült teljes latin fordítások el nem terjedtek a skolasztikus tudományosság központjaiban. Az utóbbira nem kellett sokat várni, hiszen Robert Grosseteste lincolni püspök (korábbi oxfordi teológiai magiszter) és munkatársai 1246/1247 táján készültek el azzal a latin szöveggel, melynek nyomán az *Etika* általánosan ismertté vált Nyugaton.²⁸ Ekkortájt már az 1240-es években Párizsban megforduló Hermanus is megállapította, hogy arabból készült *Etika*-változatai fölöslegessé váltak.²⁹ Persze esete válogatta, hogy kihez mikor jutott el a nagy hír. A Robert Grossetestettel személyes kapcsolatban álló Albertus Magnus már 1250/1252-ben, Kölnben írt első *Etika*-kommentárját a lincolni püspök és csapata által megállapított latin szövegre alapozta (a helyi Domokos-rendi *studiumon* tartott kurzus *reportatora* ráadásul a fiatal Aquinói Szent Tamás volt).³⁰ A rendje által – feltehetően joachimizmusa miatt – többé-kevésbé elszigetelt, filozófiai gondolkodásában egyébként is „az 1240-es évek emberének” megmaradó ferences Roger Bacon még 1267/1268-ban, Párizsban írt nagy szintéziskísérlete, az *Opus Maius* utolsó részében (*Moralis Philosophia*) sem látszik ismerni a görögből készült *Etika*-változatokat, és később is kitarzott az általa egyébként tudatlannak tartott Hermannus fordításai mellett (igaz, 1270 táján végleg elhagyta Párizst, és visszavonult Angliába).³¹

Ahhoz, hogy értékelni tudjuk az ismeretlen magyarországi Domonkos-rendi szerző politikai elméleti műveltségét, a skolasztikus tudományosság központjainak neves magiszterei után persze tanácsos pillantást vetnünk egy vele azonos régióban működő szerzőre, akinél szintén kimutatható az arisztotelészi inspirációjú új politikai elmélet hatása. Admonti Engelbert (vagyis egy hagyományos monasztikus közösség egyik igen módos apátságának szerzetese, majd apátja) Prágában ismerkedett meg az új típusú, nem kis részben koldulórendi magiszterek által kidolgozott „párizsi” filozófiával, majd – miután ottani tanulmányait politikai okból meg kellett szakítania – Padovába ment, ahol 1278 végétől 1287/1288 fordulójáig előbb logikát és filozófiát, aztán pedig a helyi Domonkos-rendi *studiumban* teológiát tanult.³² 1300 táján vagy kevéssel utóbb befejezett *De regimine principum* című művének első részében a *Politika* és a *Rétorika* latin fordításának ismeretében alkalmazta a kormányformák arisztotelészi meghatározásait, és értekezett a „vegyes kormányzatról” (az utóbbi egyik példá-

---

Atlas à Paris et à Padoue. Actes du colloque international organisé à Lyon, les 4 et 5 octobre 1999, dans le cadre du 'Temps du Maroc'. (Collection d'histoire et d'archéologie médiévales 16.) Dir. André Bazzana, Nicole Bériou, Pierre Guichard. Lyon 2005. 265–273.

²⁸ L. fentebb, 13. jegyz.

²⁹ William Bogges: Hermannus Alemannus' Rhetorical Translations. Viator 2. (1971) 250. (Hermannus „Rétorika”-fordításának prologusában olvasható megjegyzés.)

³⁰ Gauthier, R.-A.: Introduction i. m. 122–123.

³¹ Uo. 115. és uo. 100. jegyz.; Molnár, P.: Une étape i. m. 266–267., 6. és 9. jegyz.

³² H. Zinsmeyer: Engelbert (Poetsch) von Admont. In: Lexikon des Mittelalters. III München–Zürich 1986. 1919.

jaként Magyarországot említve). Igaz, az utóbbi téma kidolgozása nála abban merül ki, hogy teljesen mechanikusan összepárosítja az általa ismert kormányformákat azok összes logikailag lehetséges kombinációjában; ráadásul műve nagyobbik részét Cicero régóta ismert értekezései alapján kidolgozott erénytana teszi ki.³³ Engelbert eredetiségének tehát igen erős korlátai voltak, ám a *Sermones compilati* szerzőjéhez képest tudása ezzel együtt is számottevően modernebb, nála jóval szorosabb szálak kötik a 13. század végének „párizsi” filozófiájához.

Ha tehát az ismeretlen magyarországi Domonkos-rendi szerző a gyűjtemény 1253-as *terminus post quem*-je után kevéssel írta a vizsgált *sermókat*, még viszonylag – ha nem is kivételesen – jól értesültnek tartható; a *Liber Nicomachie* használata ugyanakkor a gyűjtemény későbbi keletkezését sem zárja ki, legfeljebb az 1300 körüli *terminus ante quem*hez közeledve egyre rosszabb ítéletet kell megfogalmaznunk szerzőnk tájékozottságáról; ez különösen így van akkor, ha Admonti Engelbert generációjába soroljuk be a magyarországi dömést. Amennyiben tevékenységét össze kívánjuk kapcsolni a rendi nagykáptalan 1304. évi, toulouse-i döntése nyomán megalakult budai Domonkos-rendi *studium generaléval*,³⁴ úgy az újonnan szerveződő iskola egyik oktatójának filozófiai (tehát nem biblikus, patrisztikus vagy klasszikus irodalmi) műveltségét igen korszerűtlennek kell tartanunk.³⁵ Ebből a szempontból tanácsos felidéznünk e *studium generale* megalapításának sajátos körülményeit. A nagykáptalan nem Budát vagy a magyar *provinciát* tüntette ki a legmagasabb rangú rendi iskola megalapításával, hanem – három különlegesen nehéz helyzetben lévő rendtartomány kivételével – előírta az összes számára ilyen oktatási központ létesítését; ám egy évre rá, Genovában a magyarországi, a lengyelországi és a csehországi *studium generalékról* már úgy rendelkezett, hogy azokba más *provinciákból* egyelőre csak a rendfőnök és a nagykáptalan engedélyével küldjenek diákokat.³⁶ Az 1316-os montpellier-i nagykáptalan egyene-

³³ Vö. Molnár Péter: A magyarországi kormányzat mint a regimen mixtum példája Admonti Engelbertnél. Századok 133. (1999) 113–124.

³⁴ Madas E.: Középkori prédikációirodalmunk történetéből i. m. 136. A szerző itt – némileg eltérve a „Sermones compilati” kiadótól – a 13. század utolsó harmadára teszi a gyűjtemény összeállítását.

³⁵ Mindezek megerősítésére persze tovább kell vizsgálnunk a gyűjtemény filozófiai kultúráját, mégpedig összefüggésben a vele kapcsolatba hozható heiligenkreuzi kódexek (149. és 292.) filozófiai idézeteivel.

³⁶ Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum. II. (Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica IV.) Recensuit Benedikt Maria Reichert. Róma–Stuttgart 1899. 2. (4–7. sor) és 13. (33–36. sor). Vö. Harsányi András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. 146. Az 1304-ben mellőzött három rendtartomány: „Dacia”, „Grecia” és a „Terra sancta” (közülük az utóbbi kettő maradványai állandó háborús övezetben, részben „in partibus infidelium” feküdtek). Mivel a Harsányinál szereplő információtól eltérően „Dacia” rendtartomány a középkorban nem egyszerűen Dániával volt azonos, hanem magába foglalta mindhárom skandináv királyságot, valamint a Balti-tenger keleti partvidékét is, e térség „Polonia”, „Boemia” és „Ungaria” tartományokkal együtt lefedte a latin kereszténység vastag északi és keleti periferiáját, amely így a rend oktatási szervezetében elismerten másodrendűnek számított. „Dacia” említett jelentéséről: William A. Hinnebusch O. P.: The History of the Dominican Order. Vol. I.: Origins and Growth to 1500. New York 1966. 93. (A „provincia”-határok későbbi középkori változásai ezt a helyzetet nem érintették: uo. 173–176.)

sen úgy döntött, hogy felmenti a periféria rendtartományait – köztük Magyarországot – a *studium generale* működtetésének terhe alól (e térség növendékeit egyben a fejlettebb területek felsőbb rendi iskoláiba irányítva át).³⁷ Igaz, ez utóbbi határozat szükséges kétszeri megerősítésére nem került sor, ám a felsorolt döntések ezzel együtt is a budai iskola működésének nehéz kezdeteire utalnak (ami éppúgy magyarázható anyagi gondokkal vagy akár azzal, hogy a korábbi *studium generalék* képviselte magas színvonalat nem minden téren sikerült azonnal biztosítani).

Máshogy áll azonban a helyzet, ha a szóban forgó *sermók* megírását a *terminus post quem* utáni néhány évre tesszük. Mint az köztudomású, az említett dátum, vagyis Veronai Szent Péter szentté avatásának éve (1253) egy a rend hazai működésében fölöttébb intenzív eseménysorba illeszkedik, amely Margit hercegnő a Nyulak-szigeti zárdába költözésével kezdődött (1252 folyamán), az utóbbi kolostor és a budai Szent Miklós-konvent építésének befejezésével folytatódott (1253 táján), és a rendi nagykáptalan budai ülésével ért véget, mely alkalomra időzítve került sor a trónörökös missziós szempontból is fontos esküvőjére (1254 pünkösdjén). A királyi udvar és a rend közötti kapcsolat egészen 1261 elejéig különösen szoros maradt, ami nagyban segítette a domonkosok hazai elterjedését (mint ahogy IV. Béla elfordulása a rendtől az utóbbi folyamat egyértelmű és a király halála után is érvényesülő lefejeződéséhez vezetett).³⁸ A hazai rendtartományban folyó oktatás mindenesetre ekkor még gyermekcipőben járt. Az 1261-es barcelonai nagykáptalan *Ungariát* azon név szerint felsorolt *provinciák* közé sorolta, amelyekben helyi szintű, kezdőket oktató logikai *studium* létesítését írta elő.³⁹ A rend legfelső döntéshozatali fóruma nyilván azért kényszerült erre a lépésre, mert e tartományok esetében nem volt foganatja az 1259-es valenciennes-i nagykáptalan azon határozatának, amely – a rendi oktatás átfogó reformjának keretében – már általánosságban minden rendtartományt kötelezett ilyen iskolák alapítására, ahol az oktatás efféle elemi intézményei hiányoztak.⁴⁰

³⁷ Acta Capitulum i. m. 89. (26. sor) – 90. (10. sor). A lényegi rész uo. 89. (32–35. sor): „... quelibet autem provincia, exceptis Ispanie, Ungarie, Terre sancte, Polonie, Dacie, Grecie et Boemie, provideant, ut semper in conventu aliquo ydoneo sit generale studium et sollempne.”

A korábbi határozatokban felsorolt problémás „provincia”-k sorát tehát „Ispaniá”-val egészítették ki (melytől ekkor már független „Aragonia”). Utóbb a határozat a magyarországi diákokat a négy itáliai rendtartományba („Lombardia superior”, „Lombardia inferior”, „Romana provincia”, „provincia regni Sicilie”) és „Theutoniá”-ba (ennek már nem része „Saxonia”) küldi: uo. 90. (2–5. sor). (Harsányi András ezt a határozatot nem említi.)

³⁸ *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorból*. Bp. 1981. 66–68. (A tanulmány először 1972-ben jelent meg.)

³⁹ Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum. I. (Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica III.) Recensuit Benedict Maria Reichert. Róma–Stuttgart 1898. 109. (25–28. sor): „Item. Iniungimus prioribus provincialibus et diffinitoribus provinciarum Hispanie. Romane provincie. Theutonie. Polonie. Ungarie. Dacie. quod ordinent. quod fratres iuniores et docibiles in logicalibus instruantur.” (Harsányi András ezt a határozatot nem említi.)

⁴⁰ Uo. 99. (27–28. sor): „Item. Quod ordinetur in provinciis que indiguerint. aliquod studium arcium. vel aliqua; ut iuvenes instruantur.” A korábbi rendtörténeti irodalom ez alapján azt feltételezte, hogy az ekkor – illetve az 1261-es, Magyarországot is érintő határozat nyomán – létrehozott iskolákban az 1255-ös párizsi egyetemi rendelkezéseknek megfelelően Arisztotelész számos művét – köztük az

Ha a gyűjtemény az 1250-es évek végén készült, úgy nemzetközi összehasonlításban sem kell túl szigorúan vélekednünk a szerző filozófiai műveltségéről. A magyar *provincián* belül folyó képzésre utaló adatok alapján pedig még azt is megkockáztathatjuk, hogy ez a gyűjtemény érdemben járulhatott hozzá a skolasztikus műveltség szintjének emeléséhez egy a rend hazai fejlődésében különösen fontos korszakban.⁴¹

„Etiká”-t – kötelezően oktatták: *William A. Hinnebusch O. P.*: *The History of the Dominican Order*. Vol. II.: *The Intellectual and Cultural Life to 1500*. New York 1973. 27–28. és 35. (55. jegyz.). Valójában nem minden tartományban jöttek létre ezek az iskolák, a „studium artium” pedig a rend oktatási rendszerében a 13–14. században logikai iskolát jelentett. Az utóbbiról l. *M. Michèle Mulchahey*: „First the Bow is Bent in Study...” *Dominican Education before 1350*. (*Studies and Texts* 132.) Toronto 1998. 220–238. Az említett rendi reformról l. *Torrell, J.-P.*: Aquinói Szent Tamás i. m. 168–170. A kanadai kutatónő egyébként szintén az 1259-es előírás sikertelenségével magyarázza a Magyarországot is nevesítő 1261-es rendelkezést. *Mulchahey, M. M.*: „First the Bow...” i. m. 233. és uo. 52. jegyz.: „Plainly, the provinces’ response to the idea of provincial studia artium was neither immediate nor spontaneous”.

⁴¹ Az újabb szakirodalom a „Sermones compilati” esetében egyetlen szerzővel (avagy kompilátorral) számol: *Madas E.*: Középkori prédikációirodalmunk történetéből i. m. 136. és 147–148. Ebben az esetben az is lehetséges, hogy a gyűjtemény egy hosszabb pálya természetét foglalta össze, például a budai „studium generale” számára. Ha így áll a dolog, akkor azonban a szerző már nem frissítette korábbi írásai műveltséganyagát (legalábbis a vizsgált két „sermo” esetében ennek nincs jele). A korábbi szakirodalom a gyűjtemény, illetve az egyes szentbeszédek datálása céljából néhány szöveghelyből a korabeli Magyarország politikai eseményeinek visszhangját olvasta ki. A legfontosabb ezek közül a „magyarok és csehek” háborújának említése a „bellum hostile” (mai kifejezéssel: „nemzetközi háború”) példájaként: *Sermones compilati* i. m. 327. (18–19. sor). *Petrovich Ede* szerint itt az 1278-as morvamezei csatával végződő hadjáratra utal a szerző: *Petrovich E.*: A pécsi egyetemi beszédeggyűjtemény i. m. 217. Ez a háborúsorozat (1252–1254, 1259–1261, 1270–1271, 1273, 1278) azonban egy egész generáció külpolitikai élményévé vált Magyarországon. Igaz, e háborúk az 1270-es években vívott fejezetei egyben belháborúként is – nem csak „bellum hostile”-ként – értelmezhetőek. *Vö. Szűcs Jenő*: *Az utolsó Árpádok*. (História könyvtár. Monográfiák 1.) Bp. 1993. 149–150., 283–284., 293., 299. (A kötet szövege 1984-re készült el.) Kevésell előbb, a „bellum civile” példjaként a „sermo” szerzője csak antik esetet említ, ám a folytatás igen érdekes; a polgárháborút ugyanis a család férfitagjai közti konfliktussal hozza összefüggésbe. *Sermones compilati* i. m. 327. (9–12. sor): „Civile bellum est inter cives orta sedicio et concitati tumultus, quale gestum est in gente Romana inter Sullam et Marium, qui bellum civile invicem gesserunt in una gente, quando frater cum fratre dimicavit et pater adversus filium arma portavit.” A testvérháborúról szóló antik és bibliai szöveghelyek után a „gens Romana” helyébe lépő család belső konfliktusában immár nem az apa harcol a fiú ellen, hanem fordítva, így a fiú bűnére irányítja figyelmünket a szerző. Uo. 327. (16–17. sor): „Et frangere caput patris peius est, quam eius, qui non est pater”. Utalás lehet ez IV. Bélának és fiának, Istvánnak az 1260-as évek elejétől érlelődő, 1262 őszén nyíltá váló – olykor fegyveres – viszályára (egyben állásfoglalás is e konfliktusban): Nem csak – mint azt *Petrovich Ede* gondolta – az Árpádok kihalása után lehetett aktualitása az ötödik Szent István-„sermó”-t záró, jó királyért fohászzkodó mondatnak. Uo. 224. (26–27. sor): „Qualem regem det nobis Deus rex regum Iesus Christus.” A fohász implicit bírálatot is magában rejthet a kor magyar közállapotaival szemben. Az előbb idézett szöveghelyből kiolvasható politikai tendenciával ellentétes lenne ez a bírálat, ha IV. Bélát célozná, ám Kun László uralmának második felében is aktualitása volt az efféle kiszólásnak. *Vö. Petrovich E.*: A pécsi egyetemi beszédeggyűjtemény i. m. 216. Mindent összevetve a felsorolt példák összefüggése az aktuális politikai eseményekkel tárgyalásuk sorrendjében egyre kevésbé valószínű: az első esetben ez a kapcsolat nyilvánvaló (bár nem tudjuk egy adott háborúhoz kötni a példát), a másodikban lehetséges, míg a harmadik értelmezhető akár egyszerű foházként is.

RÁCZ GYÖRGY

Anonymus Velek kapitánya

Településtörténet és krónikakutatás

Solymosi László összeállította a helytörténet középkori módszertanának kisokosát, amely azóta a középkorral foglalkozó településtörténeti irodalom gyakran idézett tanulmányává vált. Ebben összefoglalta mindazokat a módszertani tudnivalókat, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a helytörténet fontosabb középkori levéltári forrásait kutatni és hasznosítani tudjuk. A dolgozat külön erénye, hogy az okleveles források főbb forrástípusainak ismertetése mellett ugyanolyan hangsúlyt fektet a névanyagra is, kiemelve a helynevek hasznosításának lehetőségeit, de a helynevekre alapozott koncepciók veszélyeire is felhívja a figyelmet.¹ Az elbeszélő források adatainak helytörténeti hasznosítása legalább annyi kérdést és problémát vet fel a kutatóknak, mint a dokumentum jellegű források. Az alábbiakban P. magiszter gesztája néhány adatának településtörténeti értelmezésére és hasznosítására teszek kísérletet és csak remélni tudom, hogy nem lépem túl azt a határt, ami még elfogadható az efféle koncepcióalkotásban. Ezzel kapcsolatos nézeteim első megfogalmazása egy helytörténeti tanulmánykötetben látott napvilágot 2000-ben,² de teljesen ismeretlen maradt,³ pedig különösen a nyelvészek számára lett volna hasznos néhány adata, mint alább látni fogjuk. Az azóta eltelt időben született szakirodalmat igyekeztem feldolgozni, de ez sem győzött meg arról, hogy lényegesen módosítanom kellene eredeti elképzelésemet.

Árpád-kori nyelvtörténetünk neves kutatója, Benkő Loránd alapos elemzés alá vetette Anonymus gesztájának hely- és személynéveit. Benkő aprólékosan feltárta azokat a korrelációkat – közel félszáz esetet –, amelyek az egyes honfoglalás kori, jórészt fiktív események és az ezekben szereplő személyek és a helynevek között kimutathatóak. Megállapítása szerint a Névtelen személynéveknek egy ré-

---

¹ *Solymosi László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. Történelmi Szemle 19. (1976) 123–155.; A helynevek felhasználásának korlátairól l. még Uő: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68. (1972) 179–190.; Uő: Helynevek és történettudomány In: A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. (1971. május 6–8.). Szerk. Éri István. Veszprém 1973. 105–112.*

² *Rácz György: Adatok Elek középkori történetéhez az írásbeli források tükrében. In: Tanulmányok Elek történetéhez I. Szerk. Havassy Péter. (Eleki évszázadok I.) Elek 2000. 57–85.*

³ Egyedül Thoroczkay Gábor figyelt fel rá, l. *Thoroczkay Gábor: A középkorkutató Sólyom Károly. In: Sólyom Károly emlékkönyv. Vác 2007. 243–258.*

sze teljesen megegyezik bizonyos helynevekkel, műve megfelelő fejezeteibe szövetszerűen is belefoglalta a névadási aktust és a magyarázatot: „azért visel a tárgyalt hely olyan nevet, mert a honfoglalás korának valamelyik személye azon a helyen olyasmint cselekedett, vele olyasmi történt, ami miatt vagy ő maga (!) vagy a környezete így nevezte el és nevezi a helyet az eseménytől máig”. Más esetekben ugyanakkor a szerző nem említi helyet, csupán egy honfoglalás kori személy cselekményét éppen olyan helyre viszi, ahol a maga korában a személynévvel azonos nevű, vagy vele filológiailag kapcsolatban álló helynév létezett. E rejtett helynevek Benkő szerint a szerző mesterfogásai, amelyek rávilágítanak írói munkamódszerére, és megadják személynév-alkotó kombinációinak inspiráló forrását.⁴ Az alábbiakban szóba kerülő Velek-történet főszereplője a „geszta egyik legtöbbet szereplő személye”. Benkő Loránd szerint a Velek-történet háttérében két helynév is kitapintható, amelyek befolyásolhatták P. mestert a személynév megalkotásában. Közülük az egyik a középkori Fejér megyében (Veleg), a másik Zaránd megyében (Elek) volt.⁵

Mielőtt azonban alaposan szemügyre vesszük a honfoglalás kori harcok egyik kulcsemberének, Veleknek a gesztabeli történetét, aki főszerepet játszott a bihari Ménmarót legyőzésében, és érdemei elismeréséül Árpádtól a zarándi ispánságot kapta, meg kell említenünk azt a – korábbi szakirodalomban is nagy hangsúlyt kapott – rendkívül fontos tényt, hogy okleveles forrásban is előfordul egy Velek (*Welek*) nevű igen előkelő úr (*dux*, azaz herceg). Ő 1225-ben bukkan föl abban a királyi oklevélben, amelyben II. András a rokona, Bors ispán kérésére megerősítette javaiban a Bors atyja, Domonkos bán által alapított Szűz Mária-hegyi, később borsmonostori ciszterci apátságot. Az oklevél többek között elmondja, hogy a monostort Bors *comes* felesége is dotálta, aki egy bizonyos Velek herceg leánya volt.⁶ Van-e, lehet-e kapcsolat a gesztabeli kapitány és a II. András-kori herceg között? Van-e, lehet-e kapcsolat Velek *dux* és a két hasonló nevű falu között?

Velek (Veluc, Veluquius, Velec) kapitány személye a geszta 19., *A bihari vezér* címet viselő fejezetében bukkan föl először, a következőképpen: *Néhány nap múlva Árpád vezér nemesei tanácsa szerint követeket küldött Bihar várába Mén-Marót vezérhez, és azt kérte tőle, hogy ősapjának, Attila királynak a jussából engedje át neki a Szamos folyótól a nyíri határig és a meszesi kapuig terjedő földet. Elküldte neki ajándékait is, amint előbb Salán titeli vezérnek. Abban a követségben két igen serény vitéz volt a küldött: Szalók apja, Ösbő meg Velek, akinek ivadékból*

⁴ Benkő Loránd: Anonymus élő nyelvi forrásai. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel II.) Bp. 1996. 221–247.; *Uő*: Helynév–személynév–történet korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: *Uő*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 11–27., 13.

⁵ Benkő Loránd: Helynév–személynév–történet i. m. 19. és 23.

⁶ Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. I–II. Sopron 1889–1891. I. 15., a kiadás olvasati hibáit javította és az oklevél addig kétségbe vont hitelességét is bizonyította *Szentpétery Imre*: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Bp. 1916. 115. Vö. Reg. Arp. 420. sz. = DL 86 815.

származik Torda püspök. Ezek ugyanis igen nevezetes nemzetségű emberek voltak, mint különben a többiek is, akik Szcítiából kijöttek, és Álmos vezért sok-sok néppel követték. Majd a 20. fejezetben arról olvashatunk, hogy *miképpen mentek Bihar ellen? Árpád vezér küldöttei: Ösbő meg Velek a Tisza folyón a Lúe-révnél átúsztat-tak. Midőn innen továbbmenve Bihar várába értek, Mén-Marót vezért üdvözölték, és átnyújtották neki az ajándékokat, melyeket a vezériük küldött. Végre pedig értésére adva Árpád vezér üzenetét, a fent nevezett földet követelték. Mén-Marót vezér kegyesen fogadta őket, majd több mindennel gazdagon megajándékozván harmad-nap meghagyta nekik, hogy térjenek haza.* P. mester által a bihari vezér szájába adott, számunkra most mellőzhető terjedelmes válasz azonban határozottan nemleges volt a kérés tárgyát illetően. Ezt követően elbocsátotta őket, a követek pedig visszatértek Árpádhoz. *Akkor Ösbő meg Velek, Árpád vezér követei, sebes lo-vaglással urukhoz siettek. Midőn megérkeztek, előadták Mén-Marót üzenetét uruk-nak, Árpád vezérnek. Árpád vezér és nemesei pedig, mikor ezt meghallották, ha-ragra lobbantak, és rögtön úgy rendelkeztek, hogy hadat küldenek ellene.* Ki is jelölték a vezéreket: Lél apját, Tast, Előd fiát, Szabolcsot, valamint Tétényt, aki Horka apja volt és Gyulának és Zombornak a nagyapja. Kelet-magyarországi, Bihar felé útközben tett katonai sikereik hallatára az ezeket a területeket kézben tartó Ménmarótot nagy rémület szállta meg. Feltehetően ez csak fokozódott, amikor a szatmári várban levő katonáit bilincsbe verték. Anonymus itt azonban eltéríti a kiszemelt vezéreket a főcsapás irányától és a Nyírség, valamint az erdőn-túli föld elfoglalásával köti le a főszereplőket, Tast és Szabolcsot. A Ménmarót elleni döntő csata, úgy tűnik, elmaradt, mert a magyarok a *Szamos folyótól a Kö-rösig* terjedő terület meghódolatása után visszafordultak Árpád vezérhez. Talán azért, mert Ménmarót sem akart velük harcba bonyolódni, *hanem inkább útra készült Görögországba* urához, a konstantinápolyi császárhoz. A 28. fejezetben le-írtak szerint ekkor a határ a Körös folyó volt a magyarok és Ménmarót katonái között. P. mester szerint tehát nem az eredetileg e célra kirendelt vezérek győz-ték le Ménmarótot, bár a döntő ütközet elmaradását mindig a bihari *dux* meg-hátrálásával magyarázza. Azt azonban nem hallgatja el, hogy a Körösön való át-kelest a magyarok nem tudták végrehajtani, sőt a későbbiekből az is kiderül, hogy Bihar várát sem tudták ekkor még elfoglalni. A gesztában rögzített had-mozdulatok szempontjából érdekes, hogy a továbbiakban (29–50. fejezet) soká-ig nem hallunk Ménmarótról, a magyar vezérek a Kárpát-medence más részeinek (északi és déli részek, a Dunántúl) elfoglalásával töltik idejüket. P. mester a gesz-ta végéhez közeledve a *Pannonia elpusztítása* (50. fejezet) utáni szokásos eszem-izsom és vigalom végeztével szerepelteti ismét Ménmarótot, mintha ekkor dőb-bent volna csak rá, hogy a korábbiakban még nem sikerült végérvényesen le-győzni:⁷ *a vezér és nemesei számos napon át nagy vendégséget tartottak ... Néhány*

⁷ Az elbeszélés menetének erre a megszakítására többen felfigyeltek (Karácsonyi János, György János, I. Tóth Zoltán) és interpolációval magyarázták. Ifj. Horváth János a történetet részletesen

napra rá Árpád vezér és nemesei közös elhatározással sereget küldtek Mén-Marót bihari vezér ellen. Ennek a hadseregnek Ősbő meg Velek lettek a kapitányai és vezetői. Majd, miután a székelyek csatlakoztak hozzájuk, átúszattak a Körösön és letáboroztak. Mikor Mén-Marót meghallotta, hogy Árpád vezér legjelesebb vitézei: Ősbő meg Velek erős csapattal, előljáróban a székelyekkel ellene vonulnak, kellenénél jobban megrémült. Katonáit Bihar várában hátrahagyva feleségével és leányával elmenekült, az Iggyfon sűrűibe tette át lakását. Ősbő meg Velek a részletesen megörökített kéthetes küzdelem után elfoglalták Bihar várát, majd elvitték Árpádnak Csepel-szigetére a legyőzött békeajánlatát: felajánlja neki egész országát, fiának, Zoltának pedig leányát. Árpádnak tetszett az ötlet és az említett két vezérét bízta meg az ügy lebonyolításával. Ősbő meg Velek ennek értelmében Ménmarótot Bihar várában hagyták, leányát pedig Zolta vezér házába vezették. Árpád ezután Szalók apjának, Ősbőnek hűségese szolgálataért Veszprém várát adományozta minden tartozékával együtt, Veleknek pedig a zarándi ispánságot adta.⁸

A Névtelen művében szereplő helyneveket (és a személyeket is) Benkő Loránd „szócikkbe” szerkesztette, és adattárában azok a helynevek is önállóan szerepelnek, amelyeket szerinte P. mester eltussolt, de más korabeli adatokkal filológiaiailag hitelesíthetőek. Eszerint Anonymusnak a Velek személynév⁹ megalkotásához két helynévi forrás is alapul szolgálhatott: egyfelől a régi Zaránd megyei Elek, másfelől a Veszprémtől nyugatra lévő mai Nagyveleg. Az első esetében Csánki Dezső történeti földrajza¹⁰ után Benkő egy 1495-ös adatot hoz első említésként, „korábbi adatait sajnos nem ismerjük; a helynév előzménye v-s előtéttel hangtörténetileg szabályos lenne.”¹¹ A másik esetben Györffyre hivatkozva első említésként egy 1228-as oklevelet említ.¹² „A helynév zöngétlen szövége nyelvjárási sajátosság. ... Veleket Anonymus többszörösen együtt szerepelteti azonos akciókban Ősbővel ... Ősbő apjával, Szalókkal ... és Ősével ... Ősbő, Szalók és Őse tevékenysége pedig Veszprémhez vagy ahhoz is kötődik, s nevük egy kupacban, Veszprém környéki helynevekkel azonos. Így az ugyane helynévi csoport területére eső Veleg helység is alapul szolgálhatott P. mesternek a *Velek* személy-

vizsgálta és megállapítása szerint ez P. mester művészi kompozíciós elve, l. *íjf. Horváth János*: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 47.

⁸ SRH I. 59–60., 99–106. Pais Dezső fordításában idéztem: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. Bp. 1986.³ 151–152., 174–176. Újabb fordítása Veszprémy Lászlótól: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 7.) Szeged 1995. 304–306., 335–339.

⁹ Velek „nem történelmi és nem krónikai személy. Mint hazai személynév ismert: 1225: Velek (SoprOkI. I, 15), 1275: Welek (ÁÚO. XII, 141), esetleg már 1202–3/1500 k.: Vilek (LevKözl. 1962: 214) stb. Nevét P. mester helynév alapján alkotta (l. még Velek a. is), lehet, hogy ily nevű korabeli személyek ismeretében is; az 1225-i adat pl. kortárs főember (dux) neve.” – *Benkő L.*: Helynév–személynév–történés i. m. 19.

¹⁰ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 730.

¹¹ *Benkő L.*: Helynév–személynév–történés i. m. 19.

¹² 1228/1434: Velgh, 1230: Welg, 1231: Welg. Györffy, Fölldr. II. 414.

név megalkotásához. Abban nincs semmi rendkívüli, hogy a Mester e személynevet esetleg két helynévhez is hozzákötötte.”¹³ A későbbiekben látni fogjuk, hogy nem mellékes körülmény, hogy valójában a zarándi Elek falut először nem 1495-ben, hanem 1232-ben említik egy oklevél határjárásában, éppen ott, ahol a falu a későbbiekben lokalizálható.¹⁴ Azt sem szabad elhallgatni, hogy mindkét falu korai említése azonos tematikájú oklevelekben maradt fenn, nevezetesen azokban, amelyek a II. András király és fia, Béla királyfi közötti adománypolitikai ellentét következtében láttak napvilágot 1228–1232 között Csák nembeli Miklós *comes* birtokai ügyében.¹⁵

A Velek történetnek jelentős korábbi szakirodalmi is van, amely Benkő Loránd tömör, lényegre szorítókozó címszavaiba nem férhetett bele, számunkra azonban most fontosak a historiográfiai előzmények is. A geszta idézett részét a vezérnévsor kapcsán Györfy György vizsgálta először alaposabban 1948-ban, *Krónikáink és a magyar őstörténet* című alapvető könyvében. Tömör elemzése a lényegret ragadta meg és jó kiindulópontul szolgált a későbbi Anonymus-kutatásnak. „Anonymus foglaláselbeszélésének egyik vezére Velek, akinek nemzetségéből Torda püspök származik. (*Velec a cuius progenie Turda episcopus descendit*. I. 60.) Mint Szemere esetében, Anonymus itt is maga megadja Velekre vonatkozó értesülésének valószínű forrását. Sajnos, gyér XII. századi oklevélanyagunk nem tartotta fenn Torda püspök nevét s így nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy kortársa volt-e P. magiszternek. Meg kell jegyeznünk, hogy Anonymus értesülésének átadója lehetett a XII. század második felében élt Velek dux is, aki a királyi házzal rokonságban lévő Miskolc nembeli Bors ispánnak apósa volt. Mindenesetre olyan személyiségről van itt szó, aki a király környezetében nem lehetett ismeretlen. Velek Üsübüvel együtt Árpádnak Ménmaróthoz küldött követe, majd ők a Ménmarót ellen küldött sereg győztes vezetői. E győzelem jutalmazásaképpen Árpád Veleknek adta a szarándi ispánságot. A 13. századi oklevelekből nem tudjuk megállapítani Velek nemzetségét, mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy Anonymus itt is helyesen őrizte meg a nemzetség őséneke nevére és ősi birtokára vonatkozó családi hagyományokat.”¹⁶

¹³ Benkő L.: Helynév–személynév–történet i. m. 23.

¹⁴ Elek korai történetére és az 1232-i első említésre l. Rácz Gy.: Adatok Elek középkori történetéhez i. m. 57–85. és Uő: Gyula az Árpád-korban. Egy határjárás tanulmányai. In: Gyula születése. Szerk. Erdész Ádám. (Gyulai füzetek.) Gyula 2014., sajtó alatt.

¹⁵ A Fejér megyei Veleg várbirtok volt, amit a király a hercegi felülvizsgálatkor is meghagyott Csák Miklós birtokában, aki 1228-ban fiára hagyta. Györfy, Földr. II. 414. (A Miklós ispán végrendeletét átíró 1228-as királyi oklevél közlése: *Dreska Gábor*: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára II. [1399–1438]. [A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 8.] Győr 2008. 265–267.) A Zaránd megyei Elek a Csák Miklósnak adományozott Szerhet birtok határjárásában szerepel 1232-ben. L. 14. jegyz.

¹⁶ Györfy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések új válaszok*. Bp. 1993. (Az 1948-ban megjelent könyv reprintje új tanulmánnyal.) 120–121.

Veleg története a magyar szakirodalomban különösen 1966-tól került a figyelem középpontjába, amikor is az Irodalomtörténeti Közleményekben két alapvető Anonymus-tanulmány is megjelent.¹⁷ Mindkettő szerzője – ifj. Horváth János illetve Sólyom Károly – egyaránt arra a következtetésre jutott, hogy a Veleg-hagyománynak a gesztában meghatározó jelentőséget kell tulajdonítani, és a történet szereplőinek rokonságában, esetleg Torda személyében keresendő maga a gesztairó is. Okleveles adatok kutatásával is igyekeztek az elbeszélés valóságmagyarázatát felderíteni és információk értékét megállapítani. Kutatásaik során a felszínre került szinte minden, a történethez kapcsolható adattöredék. Ezen a kitaposott ösvényen haladt Fehértói Katalin is, aki újabb adatok bevonásával újabb összefüggésekre bukkant.¹⁸ Témánk szempontjából eltekinthetünk attól, hogy mindenáron a gesztairó személyére összpontosítsuk a figyelmünket,¹⁹ így tárgyilagosan mérlegelve Horváth, Sólyom, Benkő, Fehértói és mások gondolatmenetét, röviden összefoglalhatjuk azokat a megállapításaikat, amelyekben egyetértés mutatkozik köztük és más kutatók között.

(1.) Sikerült felhívni a figyelmet arra, hogy a gesztában egyértelmű a szerző elfoglaltsága Ósbó és Veleg vezérek iránt, akik *nemzetségükre nézve a legelőkelőbbek* voltak, és akiket többször kitüntetett a *nobilissimus* jelzővel, amellyel a többi kapitányt illetően fukarul bánt. Ebből joggal következtethetünk arra: a magiszter több más kortársa mellett Veleg utódával is rokoni kapcsolatban lehetett.

(2.) „Ménmarót országának Ósbó és Veleg vezérek által történt meghódítása egyúttal a honfoglalás történetének zárófejezete, egészen nyilvánvaló, hogy a Ménmarót-történet és a benne szereplő Ósbó és Veleg vitézkedésének elbeszélése az az epikus keret, amely közrefogja az egész honfoglalás-történet epizódjainak sorozatát.”²⁰ Az Anonymus-kutatásban többen rámutattak már arra, hogy P. mester a nemesség genealógiájának megírásakor elsősorban a főurak családi

¹⁷ Horváth J.: P. mester és műve i. m. 46–52.; Sólyom Károly: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 54–83., 74–83.

¹⁸ Fehértói Katalin: Kísérlet Veleg, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére. Magyar Nyelv 89. (1993) 319–328.

¹⁹ Horváth J.: P. mester és műve i. m. 46–51.; Sólyom K.: Új szempontok i. m. 74–77. és Fehértói K.: Kísérlet Veleg, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére i. m. 327. Torda püspök vagy rokonsága egyik tagja személyében kereste a geszta szerzőjét. Anonymus kilétére vonatkozó feltételezések számunkra most lényegtelenek, ezért nem is térünk ki rá. Az ezzel kapcsolatos véleményeket kitűnően összefoglalta Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). II. Fons 2. (1995) 117–172. Benkő a későbbiekben továbbfejlesztette a Veleggel kapcsolatos elméletét, bár a tervezett megoldás megírására már nem maradt ideje. A Szovárd-kérdésről írott könyvében ugyanis megállapította, hogy a Veleg vezér költött alakjának valós személy volt a mintája, nevezetesen az oklevélben is említett Veleg dux, akit meggett P. mester apjának, továbbmenve pedig ő is eljutott ahhoz, hogy Torda püspök személyében magát Anonymust keresse. Veleg–Péter püspök történetét Benkő önálló munkában tervezte megírni, l. Benkő Loránd: Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Bp. 2009. 41., 70.

²⁰ Horváth J.: P. mester és műve i. m. 47.

hagyományából merített és más magyar nyelvű szóbeli forrásokat is felhasznált, magyar epikus művek részleteit, töredékeit tette át latinra.²¹ P. mester élő nyelvi háttere, a parasztnak csacska meséire való hivatkozása, a regösök többszöri említése mind arra mutatnak, hogy szövegébe számos olyan mondai elemet beépített, amelyek a korabeli orális epika nyelvi formuláiból származnak.²² Ezt, a geszta részletes nyelvészeti vizsgálata alapján tett megállapítást ki tudjuk egészíteni Harmatta János megfigyelésével. Szerinte P. mester stílusának az a sajátossága, hogy több helyen meghagyta a magyar esztétizációkat a latin szövegben (például *Tosunec patri Lelu* – Tasnak, Lél apjának) arra utal, hogy azokban az elbeszélésekben, amelyekben ezek előfordulnak, az író magyar nyelvű epikus éneket használt forrásul. „Ez művének következő fejezeteiben fordul elő: 17., 31., 32. (két esetben), 40., 41., 47. (két esetben), 50., 52. Így ezek kétségtelenül régi epikus hagyományokra mennek vissza. Természetesen nem biztos, hogy ezek az epikus énekek minden részletükben történeti valóságot tükröznek, de annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy nem Anonymus kitalálásai.”²³ Bár az 50. fejezetben a magyar esztétizáció a Csákok hagyományával kapcsolatban fordul elő (*Eleudunec patri Zobolsu*), Harmatta szerint ez a nyelvi interferencia az egész fejezet epikus hagyományát igazolja.

(3.) A soron következő feladat annak megállapítása volt, hogy Anonymus az Ősbő és Velek-történet kapcsán melyik saját korabeli nemzetségnek a hagyományát engedte beszüremkedni munkájába. A két honfoglaló vezért mindig szoros munkakapcsolatban szerepelteti P. mester, bár Ősbővel kicsit több feladatot végeztet, mint Velekkel. Utóbbi ugyanis kizárólag a Ménmarót elleni harcokban vesz részt a keleti országrészben, míg Ősbő, másik vezértársával, Ősével a rómaiak ellen vívott, Veszprémet és Vasvárt megszerző pannóniai háborúnak is a vezetője. Történetírásunk régi és elfogadott megállapítása szerint Szalók apjának, Ősbőnek előkelő szerepeltetése a gesztában minden bizonnyal a Veszprém megyében birtokos Szalók nemzetség hagyományaira vezethető vissza.²⁴ A Ménmarót elleni harc másik főszereplőjével sokkal több probléma akadt. Velek állítólagos leszármazottjáról, Torda püspökről ugyanis hallgatnak forrásaink. Velekhez vagy Tordához nem tudunk olyan 13. századi genust kötni, mint Ősbőhöz a Szalók nemzetséget. Ez jelenthetné azt is, hogy mesebeszéd az egész Velek-történet és mögötte semmiféle nemzetségi hagyomány sincs, ellentmondanak azonban ennek a főnti elfogultságra és az epikus jellegzetességekre vonatkozó megállapítá-

²¹ Legplasztikusabban *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 212–232.

²² „A népi elbeszéléseknek, méginkább a regös énekeknek ismétlődő elemei sugároznak át a geszta latin szövegébe, mintegy kötelező tartalmi kellékeként a hadi cselekmények leírásához, az anonymusi szövegformálás szokásos tömörségével, felsorolásszerű egyszerűsítésével.” – *Benkő L.*: Anonymus élő nyelvi forrásai i. m. 227.

²³ *Harmatta János*: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv 94. (1998) 150–151.

²⁴ „A Szalókok őse döntő veszprémi győzelmét ugyanúgy későbbi birtokán vívja meg, mint Huba és Tühütüm.” – *Györffy Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet i. m. 120.

sok, s különösen P. mester belső logikája. Következtethetünk ugyanakkor arra is – mint Sólyom Károly is tette –, hogy a nemzetség Anonymus korában még létezett, de a 13. században valamilyen okból nyoma veszett. Torda megfejtéséhez adalékul szolgálhat, hogy az anonymusi Ménmarót egykori tartományában, Biharban és Békésben is volt egy Torda nevű falu, utóbbiban monostorral.²⁵ Fehértói Katalin hívta fel a figyelmet a Várad Regestrum egyik periratára, amelyből kiderül, hogy „1221-ben a Békés megyei tordai monostor kegyura Wilk volt, aki rokonával, Péterrel esküt tett ...”.²⁶ Figyelemre méltó, hogy a P. mesternél később alkotott hun történet szerzője is „kitalált” egy Turda nevű nemzetséget, amelynek Kadar nevű tagját a hunok főbírájukká is választottak.²⁷ A Torda nemzetség utáni nyomozásnál nagyobb jelentősége van annak, hogy Sólyom Károly az 1225-ös, Velek *duxot* említő oklevél mellé bevonta a vizsgálatba Velek leányának, Bors *comes* Anna nevű feleségének 1231-es végrendeletét, és ezzel Velek családjához igyekezett közelebb férkőzni. Számunkra ebből most annyi lényeges, hogy Velek az arisztokrácia olyan tagjai közé tartozott, akik a királyi dinasztiával nagyon szoros kapcsolatban voltak.

(4.) P. magiszter hitelének ellenőrzéséhez régóta felhasználta a kutatás az általa említett vagy éppen nem említett, de valószínűleg ismert helynevek vizsgálatát. Pais Dezső helyesen figyelte meg, hogy P. magiszter általában ott szerepelteti a vezéreit, ahol a nevükből képzett helynevek találhatóak. Ósbő és Óse vezérek elfoglalták Veszprémet, ez nyilvánvalóan kapcsolatban van azzal, hogy Veszprém mellett feküdt Ós falu (utóbb Óskü vár) és Óse püspöki udvarhely. Hasonlóképpen, mivel Velek jutalma a zarándi *comitatus* volt, logikus, hogy utódai birtokait ebben a megyében kell keresnünk. Pais rátalált az egykori Zaránd megye Elek helységére, amely „a szókezdő *v*-nek a magyarban nem ritka lekopásával ... lett a *Velek* formából”.²⁸ Végül Benkő Loránd hívta fel a figyelmet idézett tanulmányá-

²⁵ Györfly, Földr. I. 514–515., 677. Ennek jelentőségére Fehértói mutatott rá, amit Györfly is elfogadott: „Komoly eredménynek tartom annak észrevételét, hogy ... Velek, illetve a tőle eredeztetett Turda, másutt nem említett püspök kapcsolatban áll 1200 körüli Körös-vidéki birtokosokkal.” – *Györfly György*: Megjegyzés Turda püspökről. Magyar Nyelv 90. (1994) 317–319., 317.

²⁶ *Fehértói Katalin*: Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére i. m. 326. Az adatot Györfly, Földr. I. 515. is közli, de nem kapcsolta Velekhez.

²⁷ SRH I. 147. Györfly szerint „törlendő az úri nemzetségek sorozatából a hun történet írója által kitalált hun Érd-, Szemény- és Torda-nemzetség is” – *Györfly György*: István király és műve. Bp. 1977. 254. Nézetét legutóbb revidálta: A „vezérek nagyúri leszármazottai ... szívesen közölték a felmenőiktől hallott neveket ... hagyományokat. Ebbe a sorba beillik a Torda nemzetség is (ilyen névvel szerepel a forrásokban egy kun és egy Esztergom megyei magyar Torda nemzetség; az utóbbi lehet a Tardos nem elírása.” – *Györfly Gy.*: Megjegyzés Turda püspökről i. m. 318.; *Benkő L.*: Helynév–személynév–történet i. m. 19–20., csak a bihari Tordát említi rejtett helynévként, amelyből a magiszter „saját leleményével”, a „helynév felhasználásával, esetleg személynévi ismeretei alapján” költötte Torda püspököt. Ez esetben azonban nem kapunk választ arra, miért szerepel a műben Torda, és ez ellentmondana Anonymus munkamódszerének.

²⁸ *Pais Dezső*: Magyar Anonymus. Bp. 1926. 148.; az idézetre l. *Pais Dezső*: Ósbő. Ós. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. Magyar Nyelv 24. (1928) 94.; SRH I. 106.

iban arra, hogy Anonymus munkájában több olyan személyt szerepeltet, akiket az eseménymenet leírásában nem hoz ugyan közvetlen összefüggésbe a maga korában létező helynevekkel, de feltehetően ezek nevét a meglévő helynevek ismerete alapján költötte. Ilyen helynévből kitalált személynek gondolta Benkő 1996-os tanulmányában többek között Veleket is.²⁹

A Velekkel kapcsolatos főntebbi, többnyire elfogadott megállapítások után rátérhetünk arra, amiben eddig nem sikerült a kutatóknak – főképpen nyelvészeknek – megállapodniuk. Ez pedig az etimológia kérdése. A Velek személynév feltételezhető kapcsolatrendszerét, a névvel valamilyen módon kapcsolatba hozott személy- és helyneveket Tóth Valéria állította össze és vette alapos kritika alá az eddigi nyelvészeti szakirodalmat.³⁰ Megfontolandó nyelvészeti és módszertani érvei³¹ mellett azonban azt hangsúlyozza, hogy „ezek a településnevek ... egyike sem adatolható Anonymus korából, sőt még csak a 13. század első feléből sem”.³² Az okleveles adatok régi adattárakból és nyelvészeti szakirodalomból történő átvétele miatt sajnos elkerülte a figyelmét mind Veleg (Fejér m.) 1228-as, mind Elek (Zaránd m.) 1232-es okleveles adata.³³ Ezek a korai első említések bizonyítják, hogy a 13. század elején létezett, tehát Anonymus ismerhette mindkét települést, Velek zarándi ispánsága pedig oly szorossá teszi a kapcsolatot, ami aligha köszönhető a véletlennek.

A zarándi Elek település neve pusztá személynévből keletkezett magyar névadással,³⁴ a szokásos magyarázat szerint feltehetően így hívták egyik (talán első) birtokosát. Ez mindenképpen nagyon régi eredetre vall.³⁵ A személynév több középkori település nevében is megőrződött, származtatására a nyelvészeti irodalom több utat is megjelölt. Az egyik lehetséges magyarázat szerint a magyar

²⁹ Benkő L.: Anonymus élő nyelvi forrásai i. m. 142. még így fogalmaz: „... nem kizárt, hogy a személynév korrelatív helynévi párja más tájon ... Elek, egykor a régi Zaránd megyében”. 1998-as „szócikkeiben” már határozottabban állást foglalt.

³⁰ Tóth Valéria: Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez. Magyar Nyelvjárások 50. (2012) 51–76., különösen 68.

³¹ Helytelennek tartja, hogy a koncepció-alkotás jegyében és azt követően etimologizálnak a kutatók nem teljesen függetlenül az Anonymus-kérdés (azaz a szerző azonosítása) megoldásától. A Velek etimológia továbbgondolásaként felveti, hogy kapcsolat lehet a gesztában említett „Hulec” formában lejegyzett és leginkább „Üley”-ként olvasandó személynév és Velek között: „nem lehetséges-e valamiféle etimológiai kapcsolat a korábban tárgyalt »Üley« és a most bemutatott »Velek« személynév között? Vagy másképpen fogalmazva: nem lehetséges-e, hogy a »Velek« valójában szintén az »Üley« személynév hangalaki variánsa annak minden etimológiai következményével együtt?”, mert a „hangtörténet oldaláról nézve ezt az eshetőséget sem lehet kizárni”. Tóth V.: Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések i. m. 70.

³² Tóth V.: Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések i. m. 65–67.

³³ A többi számunkra most nem releváns, mert nem hozható kapcsolatba Anonymus helynév kombinációival.

³⁴ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988. ⁴ I. 414.

³⁵ Erre legújabbban I. Kiss Lajos: Korai magyar helységnévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László, Veszprémi László. (A honfoglalásról sok szemmel III.) Bp. 1997. 177–178.

Elek az 5. századi görög Szent Alexiosból átvett latin Alexius személynév magyar megfelelője.³⁶ A másik magyarázat megalkotójának a szakirodalom a már említett Pais Dezsőt tekinti, aki szerint Elek a Velek személynévből lett. Ugyanakkor Márki Sándor már 1892-ben ugyanígy vélekedett Arad megye monográfiájában.³⁷ Szótáraink általában hozzák mindkét magyarázatot, bár meg kell jegyezni, hogy az elsőt tekintik inkább elfogadhatónak.³⁸ A Körös–Tisza–Maros-köz középkori településeit számba vevő lexikon Elek szócikkében az etimológia, úgy tűnik, véletlenül kimaradt.³⁹ Mező András patrociniumos helynevekről szóló monográfiájában azt írja, hogy kétséges „a csak a 15. század végéről adathozható Elek helynév (vö. 1495: *Elek*: Cs. 1: 730) és az anonymusi Velek személynév összekapcsolása..., a nagy időbeli távolságon kívül gondot okoz, hogy hangtörténetünkben ez lenne az egyetlen példa a szókezdő *v*-nek *e* előtt való lekopására. Vissza kell tehát térnünk ahhoz a nézethez, hogy az Elek személynév Szent Elek nyomán került névanyagunkba, őt már ebben a formában emlegetik kódexünk és némely naptárunk is. Az egyházi latin Alexius magyarrá formálódásában a hangrendi kiegyenlítődésnek, a mássalhangzó-torlódás feloldásának és a képzőnek értékelt szóvég elvonásának volt szerepe.”⁴⁰ Mező kételyeit több okból sem oszthatom. Egyrészt bár idézi, de talán kellőképpen nem értékeli Fehértói Katalinnak Györffy György által is elfogadott etimológiáját az anonymusi Velekről, pedig ez nagymértékben befolyásolja a személynévből való helynév keletkezési folyamatát. Fehértói ugyanis egyéb más etimológiákat cáfolva arra a következtetésre jut, hogy az Árpád-kori Velek (illetőleg több más helyen *Wlk*, *Wilk* stb. formában) név a szláv eredetű *Vlk* (= „Farkas”) változata is lehet. Főntebb szóba került már, hogy a már ismert, 1225-ös említésű Velek *dux* mellett még egy hasonló nevű személy is a gesztához kapcsolható, akinek léte, ismerete befolyásolhatta P. mestert alkotásában. A Várad Regestrumban ugyanis 1221-ből említenek egy bizonyos *Wilcet*, aki a Békés és Bihar határán fekvő Tordamonostorának a kegyura volt.⁴¹ Mivel

³⁶ Papp László – Végh József: Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964. 407., 563.; Kálmán Béla: A nevek világa. Bp. 1969. 20., bár másutt a másik magyarázatra is hajlik, l. 160., 184.; Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 44.) Szeged 1973. 69–70.; Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). (METEM könyvek 15). Bp. 1996. 71–72.

³⁷ „Elek, talán Velekről nevezve ...” – Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. (Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. II. kötet, első rész.) Arad 1892. 228. Vö. még 48–52.

³⁸ Magyar etymologiai szótár. Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Gombocz Zoltán és Melich János. I. 1914. 1531. a Pais-félt „kétségesnek”, Kiss Lajos szótára (l. 34. jegyzetet) pedig „más vélemény”-nek tekinti.

³⁹ Pedig minden szócikknél szerepel nyelvészeti rész: A Körös–Tisza–Maros köz települései a középkorban. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi évszázadok 9.) Szeged 1996. 96.

⁴⁰ Mező A.: A templomcím a magyar helységnevekben i. m. 71–72.

⁴¹ Fehértói K.: Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére i. m. 319–320.; Györffy Gy.: Megjegyzés Turda püspökről i. m. 317–319. Szovák Kornél szóbeli közlése szerint

pedig Anonymus nagyon jól ismerte a Körös-vidéket is, feltűnő, hogy az 1232-ből már oklevélben említett⁴² Elektől alig 40 km-re fekvő zarándi központú ispánságot egy Velek nevű főúrnak adatja Árpáddal, miután ez érdemeket szerzett a térség elfoglalásában. P. mester eljárását tekinthetnénk pusztán véletlennek is, több körülmény azonban inkább azt valószínűsíti, hogy Elek és Velek (Vilk) között összefüggést sejtessünk. A szakirodalomban felmerült kétféle névmagyarázat véleményem szerint nem feltétlenül zárja ki egymást. Egyfelől az *Alexius* név magyarországi használata a 11. századtól kimutatható⁴³ és biztosan volt a névnek magyar változata is, azt azonban nem tudjuk biztosan, hogy eredetileg mi. Az *Alexius* magyar megfelelője valószínűsíthetően kezdettől fogva az Elek lehetett.⁴⁴ Másfelől ezzel párhuzamosan létezett egy, a szláv „farkas”-ból eredeztethető Velek (Wilk) magyar személynév is, amelynek feltehetően volt keresztény változata is. A két név (Szent Elek – Velek) hangzásbeli hasonlósága miatt hamar egymásra találhatott, csakúgy, mint a török eredetű Ákos és keresztény megfelelője, a 4. századi bizánci vértanú, *Acatius* neve.⁴⁵ Ha ennek ismeretében nézzük a két legkorábbi említésű, Anonymus Velekjével összekapcsolt⁴⁶ helynevet, két, eltérő fejlődésű személynévi eredetű helynévvel számolhatunk. A középkori Fejér megyében, Veszprémtől nyugatra, Ósi és az egykori Szalók szomszédságában létező mai Nagyveleg nevű falu Velekből való eredete egyértelmű. A hangtani fejlődés itt úgy alakult, hogy a szóvégi „k” „g”-re zöngésült. A zarándi Elek névénél viszont egyértelműen nem dönthető el, hogy az Elek (*Alexius*) magyar névből, vagy Velekből vezethető le. Mindkét lehetőséggel számolhatunk.⁴⁷

---

ezt az etimológiát erősíti Velek névének Anonymusnál egyszer dativusban „Veluquio”-ként (SRH I. 105.) előforduló alakja.

⁴² Mező András Elek első említésének az 1495-ös oklevelet tekinti – Csánkíra hagyatkozva –, csakúgy, mint Kiss Lajos, Benkő Loránd és Tóth Valéria. A sokkal korábbi (1232) említéssel Mező – csakúgy mint Tóth Valéria – kételyének egyik oszlopa kidőlt.

⁴³ Alexius püspök 1067-es említése: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. 185. A 11. század elején élt Alexius bán említése egy 1181-es oklevélben: *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII. et XIII. Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije*, XII. i XIII. stoljeca. Ed. Ioannes Bapt. Tkalčić I. Zagrabiae 1873. 4. (Reg. Arp. 131. sz.). Alexiosz volt a későbbi III. Béla király Bizáncban viselt neve is.

⁴⁴ Vö. *Madas Edit*: Elek. In: Magyar katolikus lexikon. III. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp. 1997. 24–25.

⁴⁵ *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. A Mária ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I. Bp. 1977. 460.

⁴⁶ A többi, az irodalomban említett Elek helyneveket mellőzhetjük, ugyanis tényleg csak késői forrásokban fordulnak elő.

⁴⁷ Meg kell említenünk, hogy Velek magyarázatára Moór Elemér is felvetett szláv magyarázatot úgy, hogy „Velek” ~ „Velik” szláv személynévi előzménnyel is számolhatunk. Idézi *Tóth V.*: Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések i. m. 68. Tóth Valéria idézett etimológiája tovább árnyalhatja a képet.

Mint az elmondottakból látható, P. magiszter bizonyos helynévi információi legalábbis nem alaptalanok. Elbeszélésének történeti értékét természetesen nem Velek vezér szépen megrajzolható itineráriumában és hadvezéri képességeiben, netán Bihar ostromában kell keresnünk, hanem az általa rögzített 12. század végi hagyomány birtoktörténeti és helynévtörténeti adatokkal való megegyezésében. Munkamódszerére jellemző, hogy Ósbó vezértársa, Velek valamiért kimaradt a dunántúli háborúból. Anonymus hagyományos logikáját követve talán azért, mert utódainak (Torda püspöknek) elbeszélése szerint azon a tájon nem volt birtokuk, vagy ha volt is, a geszta szerzője valamiért nem akarta részeltetni Veleket dunántúli javakban. Hasonló dolog történhetett Velekkel Veszprém elfoglalásakor, mint Ósével, aki P. mester szerint Ósbó segítője volt a rómaiak elleni háborúban. Biharban öt Ósi nevű falu feküdt, Zarándban kettő,⁴⁸ mégsem Óse lett Ósbó vezértársa a Ménmarót elleni harcban, hanem Velek. P. mester hite arra vonatkozóan, hogy műve írásakor élt egy Velek nevű főúr, akitől információit szerezhette, több körülmény figyelembe vételével – úgy tűnik – igazolható. Egyfelől van egy olyan helynevünk, amely etimológiailag származhat egy Velek névalakból is és a harcok színhelyére lokalizálható. Másodszor, okleveles adatból értesülünk arról, hogy élt egy Velek nevű főúr 1200 körül, aki egy olyan nemzetséggel (Miskolc) állt rokonságban, amely a királyi dinasztiával volt atyafisági kapcsolatban. Érdekes tehát arra is figyelni, előfordul-e, és ha igen, milyen szerepben a Miskolc nemzetség a gesztában. Nos, Bünger és fia, Bors legalább annyira kiemelt szereplő Anonymusnál, mint Velek. Utóbbi az ország határait a lengyelek földjéig tolta ki, jeles cselekedeteiért méltó jutalmat kapott. A 18. fejezetben az általa épített Borsod várában Árpád öt *ispánná tette és egészen reá bízta, hogy annak a résznek viselje gondját*. Majd érdekes módon a 31. fejezetben Bors apjáról hallunk, aki Árpádtól nagy földet kapott *a Tapolca vizétől a Sajó folyóig, amelyet most Miskolcnak hívnak, azonkívül odaadta neki azt a várat, melyet Győrnek mondanak. Ezt a várat Böngér fia Bors a maga várával, Borsoddal egy vármegyévé tette*.⁴⁹ Ezt az elbeszélést és a két ős nevét a Miskolc nemzetség hagyományára vezethetjük vissza, az ő birtokjogaikat igazolja.⁵⁰ A Bünger fia, Bors-történetben megint érdekesség rejlik. Először a fiú megalapítja a határ-vármegyét, amiért tisztséget (*comitatus*) kap jutalmul. Később az apa, Bünger látszólag minden ok (hadi tett) nélkül kap hatalmas birtokot. Mintha az író írás közben döbbsen volna rá, keveset kapott a Miskolc nemzetség őse, ezért utólag örökbirtokkal is kibővítette Árpáddal a korábbi tisztségadományt. Az ok nyil-

⁴⁸ Györffy, Földr. I. 650.; Györffy György: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? (Hermész könyvek) Bp. 1988. 18–20.

⁴⁹ SRH I. 58–59., 72. Az idézet Pais Dezső fordítása – Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról i. m. 150–151., 158–159.

⁵⁰ Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet i. m. 116.; Györffy, Földr. I. 737.; Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Tóth Péter közreműködésével Kubinyi András. Miskolc 1996. 81–89. (a vonatkozó rész Draskóczy István munkája).

vánvaló: P. mester idején a Miskolcok egy több ágra szakadt népes atyafiságot képeztek, amely Borsod tájékán (is) nagyobb birtokokkal rendelkezett. E híres nemzetség birtokjogát az ispáni cím nem legitimálta kellőképpen, ezért kiegészítésre szorult. Figyelemre méltó, hogy P. mester művében három ispánság-adományozás történik. Borsnak Borsod (18. fejezet), Hubának *Nyitra és egyéb várak* ispánsága (37. fejezet), valamint Veleknek a zarándi ispánság (52. fejezet). Az imént már említettük, hogy Bors apja saját földeket is kapott – következésképpen Bünger esetleges összes többi fia utódának részesedése volt benne! –, Huba pedig nemcsak ispánságot nyert el, hanem Árpád *egyszersmind tulajdon földet is adott neki a Zsitva-folyó mellett a Tursok erdőig*.⁵¹ Egyedül a zarándi ispánság elnyerőjének nem ad saját földet Árpád, amelyet utódai a *mai napig* birtokol(ná)nak.⁵² Sőt egyáltalán nem említi, hogy lennének népes utódai Veleknek, csupán Torda püspökről szól. Ebből pedig véleményem szerint egyenesen következik, hogy egyrészt az Anonymus-korabeli Velek, bár előkelő származású volt, de Zaránd vidékén (már?) nem volt nagybirtokos (mint a Miskolcok és a Szemerék), másrészt pedig nem volt kiterjedt rokonsága, nemzetsége. P. mesternek egy előkelő, nagy múltú főúr hagyományából volt egy szép története, de nem volt hozzá kiterjedt birtokállomány és nem létezett az azt kézben tartó rokonság sem. Nem kellett tehát igazolni semmit, elég, ha finoman utalt Zarándra, ahol van egy ilyen falu. Nem tudjuk, hogy a Névtelen a történetet kitől hallotta, témánk szempontjából most elsősorban az érdemel figyelmet, hogy a krónikás a 900 körüli idők Zaránd megyéjébe egy olyan embert ültet vezetőnek, akinek a nevéből származtatható egy, abban a megyében 1200 körül már minden bizonynyal létező birtok. Kimondatlanul is rajtakaphatjuk a jól bevált etimologizálásán P. mestert. Elek föld valamikori, esetleg 1200 körüli birtokosa tehát nem akárki lehetett, hanem a megye híres nemzetségből származó arisztokratája. Mindezeket figyelembe véve Györffy György már idézett, óvatosabb fogalmazásával érthetünk egyet, aki szerint a Velekre vonatkozó történet valószínűsíthető forrása

⁵¹ Pais Dezső fordítása – Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról i. m. 163. 13. századi okleveleink a nevezett területet a Szemere nemzetség birtokának mondják, amely Anonymus szerint „Hubától származik” (6. fejezet), vagyis Anonymus „ez esetben is korabeli birtokállapotokat vetít vissza a honfoglalás korába” – Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet i. m. 113.

⁵² A zarándi comitatus adományozását Kristó Gyula is – I. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1988. 24. – és Györffy is – Györffy Gy.: Megjegyzés Turda püspökről i. m. 318. – a megye ispáni honorjának átengedésével értelmezi, ami természetesen nem zárja ki a megyében való örök jogon történő birtoklás lehetőségét. Zaránd megye 13. század eleji létezését viszont a geszta mindenképpen igazolja. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 234. a 13. század végére teszi az önálló megyévé szerveződés lezárulását, addig Bihar része volt. A Ménmarót történetéről, Bihar és Anonymus kapcsolatáról legutóbb *Zsoldos Attila*: Bihar megye korai története. In: *Klaniczay Gábor – Koszta László – Körmendi Tamás – Szende Katalin – Szovák Kornél – Weisz Boglárka – Zsoldos Attila*: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. (Tanulmányok Biharország történetéről 1.) Nagyvárad 2014., különösen 168–172.

Torda püspök volt, aki Velek nemzetségéből származik. Györffy legutóbb, Fehértói Katalin tanulmányára reflektálva megerősítette korábbi véleményét, kiegészítve azzal a komolyan számba vehető lehetőséggel, miszerint „Turda püspök egy XI. századi püspök is lehetett, s az általa alapított monostort a tőle leszármazott Torda nembeliek birtokolhatták, kiknek egyik neves tagját Veleknek nevezhették a hagyománybeli ősről...”.⁵³ Velek utódainak, Torda püspöknek a rokonságát összekapcsolhatjuk akár az 1225-ben említett Velek *dux*szal, akár a Váradi Regestrumban említett *Wilckel* és Péterrel is. Sajnálatos, hogy okleveles adatokkal nem tudjuk alátámasztani ezt a történeti legitimációt. Györffy György történeti földrajzának Zaránd megyére vonatkozó adataiban nem találunk olyan nyomokat, amelyekből az anonymusi, igen előkelő nemzetséggű Torda püspök vagy Velek *dux* további birtokaira következtethetnénk. Sem Elek falu 13–14. századi birtoklástörténetét, sem Velek *comes* (*dux*?) rokonságának 13. századi történetét nem ismerjük. A hiányosságok feloldására a legvalószínűbb magyarázat (az oklevelek hiánya mellett), hogy az Eleket is birtokló arisztokrata *familia* nem sokkal Anonymus működése után kihalt, így birtokaikat a király – akár többször is a 13. században – eladományozhatta. Az atyafiság létét a geszta még megőrizte, de az okleveles gyakorlat széles körű elterjedése idején a *genus* már nem létezett.⁵⁴ Maga P. mester is csak annyit ír róluk, hogy Ósbóval együtt nemzetségükre (értsd származásukra) nézve a legelőkelőbbek voltak. A korai kihalást elősegíthette, hogy nem volt terebélyes a családja. Engel Pál megfigyelése szerint azokat a 13. századi nagyurakat nem illették nemzetségnevel, akiknek nem volt kiterjedt rokonságuk.⁵⁵ Anonymus Velekjének, valamint az 1225-ös Velek *dux* nemzetség nélküli említése is alátámasztja a mondottakat.

⁵³ Györffy Gy.: Megjegyzés Turda püspökről i. m. 318.

⁵⁴ Itt kell megemlítenem, hogy a geszta keletkezését Szovák Kornél több nemzedék munkájának tartja, vizsgálata azt a már korábban felmerült feltételezést erősítette meg, mely szerint a mű nem egyszerre, rövid időszak alatt létrejött alkotás, hanem számolnunk kell különböző korú interpolációkkal. „Az első változat minden bizonnyal létrejött már az 1180-as években.” – Szovák Kornél: P. mester Gesta Hungarorum és a Szent László-legenda. (A magyar király uralmának Karoling-kori vonásai a XII. század végén). Kandidátusi értekezés. Bp. 1996. Az idézet: *Uő*: Kandidátusi értekezés tézisei 7. Mint láttuk, a gestában részrehajlóan megjelenő („nemzetségükre nézve a legelőkelőbbek”) és számunkra is fontos Velek vezér és Torda püspök nemzetségét nem találjuk a 13. századi oklevelekben, ez mindenképpen arra utal, hogy a műnek ezeket a részeit inkább az 1200-at megelőző időszakra helyezük.

⁵⁵ Engel Pál szíves közlése. Hivatkozik rá *Kubinyi András*: Gondolatok „A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig” új kiadása alkalmából. In: *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995. (reprint kiadás) 1418. is. *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História könyvtár. Monográfiák 17.) Bp. 2001. 75. tartalmaz egy hasonló értelmű mondatot: „Néhány előkelő család pedig, amely történetesen nem szakadt szét ágakra, például a Nagymartoniak vagy a Kórógyiak, sohasem nevezte magát <nemzetségnek>.” Érdekes, hogy az angol verzióban (*Pál Engel*: The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526. London 2001. 86.) még nincs benne. (Az adatra Zsoldos Attila hívta föl a figyelmemet.)

A Szabolcs név egy lehetséges jelentéséről

Ünnepeltünk, Solymosi László széles tudományos érdeklődési köre a helynévtanra – toponomasztikára – is kiterjedt. Egy korai, ha nem első írását – az *Árpád-kori helyneveink felhasználásáról* szólót – is e terület vizsgálatának szentelte.¹ Ebben tett megállapításait máig sem haladta meg a kutatás. Később a *Dusnok helynevek a középkori Magyarországon* című tanulmánya ismét újabb, maradandónak bizonyult eredménnyel járult hozzá ennek a tudományos területnek az ismeretéhez.² Ez a körülmény ösztönzött bennünket arra, hogy ehhez a kötethez, melyet Solymosi László tudományos munkássága jubileumának szentelnek kollégái, barátai, tanítványai és tisztelői, megkíséreljünk mi is szerény adalékkal hozzájárulni.

A Felső-Tisza mente kiterjedt részét Szabolcs vármegyének hívták. A Szabolcs szó emellett előfordul számos magyarországi helység nevében, önmagában vagy összetételekben, mint például Drávaszabolcs, vagy Pusztaszabolcs.³ A Szabolcs szó, illetve név eredete az etimológia és nyelvészet mai állása szerint ismeretlen.⁴ Ennek ellenére a „szabolcs” főnév a magyar nyelvben meglehetősen elterjedt. Az utóbbi időben ugyanis a helynévi előfordulásokon túl előszeretettel alkalmazták keresztnév-, illetve személynévként. Ladó János megállapítása szerint csupán 1967-ben százharminckilenc személyt neveztek el Szabolcsnak.⁵ A Szabolcs lehet természetesen vezetéknev is, mint például az egyik *Magyarország története* társszerzőjének esetében.⁶

---

¹ *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68. (1972) 179–190.

² *Solymosi László*: Dusnok helynevek a középkori Magyarországon. In: A Dunántúli településtörténete VI. (XI–XIX. század). A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak VI. konferenciája, Veszprém, 1984. április 16–17. Szerk.: Somfai Balázs. (PAB–VEAB értesítő.) Veszprém 1986. 55–70.

³ *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.⁴; *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink i. m. 181–190.; *Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeológiai Értesítő 97. (1970) 211–214.

⁴ Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerk. Zaicz Gábor. (A magyar nyelv kézikönyvei XII.) Bp. 2006. 371. (a továbbiakban: Etimológiai szótár).

⁵ *Ladó János*: Magyar utónévkönyv. Bp. 1982.⁵ 212.; *Kálmán Béla*: A nevek világa. Bp. 1973.³ 201.

⁶ *Unger Mátyás* – *Szabolcs Ottó*: Magyarország története. (Rövid áttekintés.) Bp. 1965.

Tudomásunk szerint az első aki a *szabolcs* szót személynévként értelmezte, Béla király névtelen jegyzője – Anonymus – volt. Ő ezt a nevet azon hét vezér (kapitány) egyikének adta, akik bevezették a magyarokat új hazájukba.⁷ Anonymust ebben Kézai Simon és a 14. századi krónika-kompozíció szerzője is követte.⁸ Így kelt életre a középkori magyarországi krónikások tollán Szabolcs vezér alakja. Az ezt a nevet viselő személy, tekintet nélkül arra, hogy ezek az egyedül rá vonatkozó forrásadatok – hála múltja iránti érdeklődésének – a 19. század óta mélyen bevésődött a magyar nép „történeti” köztudatába. Ebben kétségkívül nagy érdeme volt Vörösmarty Mihálynak, aki a többi (képzelt) hőssel együtt Szabolcs vezért is megénekelte.⁹ A Szabolcs-kultusz később sem lohadt. Nyíregyházán, a valamikori Szabolcs vármegye legjelentősebb településén és 1876-tól e megye – ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye – székhelyén a múlt század derekán szobrot is emeltek neki.

Bennünket e laikus megnyilvánulásoknál jobban kell, hogy érdekeljen a szaktudósok álláspontja ebben a kérdésben. A magyar tudományosság – ez alkalommal csupán Pauler Gyuláig visszamenőleg – mondhatni egyhangúlag elfogadta Szabolcs vezérnek mint történelmi személynek és mint az ilyen nevű vár és megye névadójának a létezését. Nem törekedve ez alkalommal teljességre, elegendőnek tartjuk csupán néhány igen tekintélyes szakember álláspontját idézni. Az előbb említett Pauler Gyula szerint a „Szabolcs és [a] Szatmár magyar személynevekre emlékeztetnek”.

„A magyarok” – Pauler szerint – „rendesen egyes ember nevét ruházták tanjájukra. ... Torda, Doboka, Szatmár, Szabolcs, Szolnok, Békés, Bars, ... Győr, ... Mosony, Pozsony tulajdonnevek, és még mai nap is magyar vidékeken, a magyar helynevek legnagyobb része tulajdonnév, pusztán minden más hozzátétel nélkül.” Hogy itt mely Szabolcsra is gondolt Pauler névadóként, azt sejteni engedi közvetlen ezt követő megjegyzése, mely így hangzik: „Nagy urakat említettem, ... a nagy birtoknak ... egy új arisztokráciája keletkezett.” Ehhez a vonatkozó jegyzetben e további magyarázatot fűzi: „Az idézett nevek közül Torda, Doboka, ... Szabolcs, Szónok (Szolnok), Barsot ... Anonymusban és a Képes krónikában is megtaláljuk, ... nem is kell oklevelekre hivatkoznunk”.¹⁰

⁷ P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Praefatus est textumque recensuit Aemilius Jakubovich. Annotationes exegeticas adiecit Desiderius Paizs. In: SRH I. 13–117., 41. (6. fej.), 62–63. (21. fej.); *Ladó J.*: Magyar utónévkönyv i. m. 212.

⁸ Simonis de Keza, Gesta Hungarorum. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH I. 129–194., 166. (28. fej.); *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH I. 217–505., 290. (29. fej.).

⁹ *Vörösmarty Mihály*: Zalán futása. In: *Uő*: Nagyobb epikai művek. I. Szerk. Horváth Károly, Martinkó András, Tóth Dezső. (Vörösmarty Mihály összes művei 4.) Bp. 1963. 52. (52. sor), 425.

¹⁰ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² I. 11–13., 55.

Tekintet nélkül minderre, Anonymus és a többi krónikás hitelének ingatag volta miatt Szabolcs vezér létezése mégis meglehetősen kétséges. Ezt Pesty Frigyes már tizennyolc évvel Pauler előtt megállapította. Miután idézi Anonymus állítását, mely szerint „Szabolcs vára ... létrejöttét Szabolcs vezérnek köszöni”, így folytatja: „azonban a Névtelen jegyző itt is, mint más alkalommal, önámítással a korábbi századokat úgy jellemezte, mikép csak saját korát lehetett volna jellemezni, és mi azért korántsem vagyunk hajlandók a szabolcsi várispánság eredetét a honfoglalás idején keresni. Daczára a szabolcsi földvár nevezetességének, vármegyéje még csak a XIII. század első felében említetik először, maga a vár még későbbben.”¹¹

Elhanyagolva Pesty Frigyes óvatosságát, Pauleren túlmenően Györffy György Szabolcs vezért megtette egyrészt (nagy)fejedelemnek, másrészt Szabolcsot dukátusi (hercegségi) megyének.¹² Szabolcs vonatkozásban körültekintőbb volt Kristó Gyula. Ő ugyan rámutatott arra, hogy „nincs egyetértés abban a vonatkozásban, hogy a vár nevét arról a Szabolcs vezérről kapta-e, aki Árpád unokaöccse volt és a X. században e feltevés szerint a nagyfejedelemségre emelkedett, avagy pedig első ispánjának nevét őrzi, azaz Szent István-kori előkelő lenne”. Azt azonban Kristó is elfogadja, hogy „Szabolcs földvár neve pusztá személynévből jött létre magyar névadással”. Mondatának második részében Kristó azonban bevallja, hogy „a Szabolcs név eredete ... tisztázatlan”.¹³

Minket ugyan témánk szempontjából mindennek nem kellene különösebben érinteni, mivel, mint azt a helynévi anyag bőségesen tanúsítja, a *szabolcs* szó létezik Anonymus vezérétől függetlenül is. Ez a körülmény számunkra csupán azért jelentős, mivel ismerve Anonymus módszerét, feltevésünk kiindulópontjaként megengedhetőnek tartjuk, hogy nem ezek a helységek lettek elnevezve a legendás Szabolcs vezérről, hanem pont fordítva, Zalánhoz, Alpárhoz, Galádhoz, Ménmaróthoz és társaikhoz hasonlóan, azok szolgáltattak ötletet a Névtelen jegyző számára Szabolcs vezér megteremtésére illetve elnevezésére.¹⁴

Ha viszont ez a feltevésünk, mely az Anonymus-kutatás marandandó eredményein alapul, helytálló, belőle logikusan következik, hogy a „szabolcs” szó mint személynév létezése egyáltalán nem bizonyos.¹⁵ Eredetének és jelentésének megfejtését pedig nem várhatjuk a 13. vagy 14. században élt krónikásoktól, ezt más irányban kell keresnünk. Nem számítva a fentieket, a *szabolcs* szó legkorábbi említéseit helynevek alakjában a középkori oklevelek tartalmazzák. Solymosi László

¹¹ *Pesty Frigyes*: A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Bp. 1882. 6–7.

¹² *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 31., 33., 34., 44., 46., 57., 102., 121., 183., 191., 195., 201., 203., 229., 253., 331., 334., 385., 433., 447.

¹³ *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 1988. 418.

¹⁴ *Makk Ferenc*: Csaba és Alpár. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 360–365.

¹⁵ A név magyarzatára I. P. magistri, qui Anonymus i. m. 61. (3. jegyz.).

nyait természetesen elsősorban a királyi birtokállományból merítette.²⁴ Az adományozás viszont – mivel ebben a korban már általában írásos alakban történt – nagyban hozzájárult az okleveles anyag megnövekedéséhez. Ezen adománylevelek közül néhány, biztos helyen őrzött példány – átvészelve az évszázadok vi-szontagságait – korunkra maradt, ha nem is eredetiben, de legalább ahhoz közelkorú átiratban vagy másolatban.²⁵

Témánk szempontjából különös jelentősége van II. András király egy 1217-ben kiadott oklevelének, melynek aránylag közelkorú, 1266. évi hiteles másolatát (átiratát) a Máltai Lovagrend levéltárában, Valettában őrzik.²⁶ Ez az oklevél, mely szerencsésen túlélte a második világháborús bombázást, Batthyány Ignác törvénygyűjteményéből, Katona István *Magyar királyok történetéből*, valamint Fejér György és Augustin Theiner oklevéltárából körülbelül kétszáz éve ismert a magyar tudományos nyilvánosság számára.²⁷ Ennek az oklevélnek a tartalmát, mely II. Andrásnak a Szent János lovagrend számára tett adományát örökíti meg, e rend magyar történetírói – Pray György, Reiszig Ede és legújabban Hunyadi Zsolt – már kiaknázták.²⁸

Mivel azonban nem voltak a helynevek szakértői, nem fordítottak figyelmet az oklevél egy, szempontunkból igen fontos mondatára. Ez a mondat azért igen jelentős, mivel helyes értelmezésétől függ a *szabolcs* szó egy lehetséges magyarázata. Ebben a mondatban II. András király, az oklevél kibocsátója közli, hogy kiterjedt erdők és a soproni vám mellett a lovagrendnek ajándékozta *terram subulchorum, id est pastorum porcorum nostrorum*.²⁹ Felhasználva ezt az adatot Wenzel Gusztáv egy helyen ezt mondta: „a disznók kondáinak őrzése a ka-

²⁴ *Ifj. Horváth János*: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 1–53., 261–282.; *Kristó Gyula*: Az aranybullák évszázada. (Magyar história). Bp. 1976. 24–27., 48–57., 64–65.

²⁵ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) Bp. 1930. 83.

²⁶ A Máltai Lovagrend Levéltára, National Library of Malta, Valetta, XLVI, nr. 1.

²⁷ *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata a Stephano Katona*. V. Pozsony–Kassa 1783. 283.; *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. II. Opera et studio Ignatii comitis de Battyán. Kolozsvár 1827. 307.; CDH III/1. 239–243.; *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex Tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I. Romae 1859. 16.; *Boltizsár Ágoston*: A keresztes lovagok regestái hazánkban. Magyar Sion 1. (1863) 211. Reg. Arp. 327–328. sz., 331. sz.

²⁸ *Historia regum Hungariae cum notitiis praeviis*. Opera et studio Georgii Pray. I. Budae 1801. 205.; *Reiszig Ede*: A Jeruzsálemi Szent János-lovagend Magyarországon. I–II. Bp. 1925–1928. I. 32–35.; *Hunyadi Zsolt*: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam ...

A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. Actas 17. (2002: 4. sz.) 60–61.

²⁹ L. 27. jegyz.

nászokra (*custodes porcorum, subulci*), melyek az ország területén nagy számban laktak, mi több saját településeket létesítettek, volt bízva”.³⁰

Ennek a mondatnak a helyes értelmezése a magyar nyelvben attól függ, hogy a *nostrorum* birtokos névmást összekötjük-e a *subulchorum* főnévvel. Ebben az esetben a magyar fordítása így hangzik: *subulcsainknak illetve disznaink pásztorainak földjét*, ha viszont a *nostrorum* nem vonatkozik a *subulchorumra*, akkor ez a mondat a következő jelentést kapja: *a subulcsok, disznóink pásztorainak földjét*. Egyik esetben sem kétséges azonban, hogy a *subulchus* disznópásztort jelent. Mivel pedig II. András adományait, mint fentebb mondtuk, a királyi birtokállományból merítette, nyugodtan állíthatjuk hogy itt királyi disznópásztorokról van szó. A disznópásztort, mint közdudott, magyarul kanásznak is nevezik.³¹ Kanászként értelmezte a *subulchus* szót éppen ennek a mondatnak alapján Bartal Antal is a *Magyarországi latinság szótárában*. Ő azonban – nem számítva, hogy a *subulchu* tőhöz egyes szám *nominativusban* egy „s”-t adva mintegy latinizálta ezt a főnevet – a számára téves „ch”-t „c”-re javította, megalkotva így a valóban latinosan hangzó, de eredeti hangtani alakjától messze álló *subulcus* szót.³²

Egyébként, ez a szó *subulcorum* alakban még két okmányban jelentkezik. Először a pannonhalmi apátság birtokösszeírásában, melyet Szent László nevében adtak ki és a XI. század kilencvenes éveinek első felére kelteznek. Ebben szerepel: *predium, ... quod dedit rex L. ad pasturam porcorum cum XXX mansionibus subulcorum et trecentis porcis*.³³

Tartalmazza másodszer V. István király 1270-ben kiadott oklevele, amelyben Prodaviz Dráva menti föld elhatárolásánál, *meta subulcorumot* említ.³⁴ Ez egyébként igen valószínűen azonos a II. András 1217-i oklevelében említettel. Ha pedig a „ch”-t mint „cs”-t olvassuk, amire a felsorolt példák feljogosítanak, a *szabolcs* szó helyes értelmezését kapjuk.³⁵ Ebből viszont, mint egyetlen lehetséges, az a következtetés adódik, hogy a *Szabolcs* helynév nem annyira valamilyik honfoglaláskori vezér, hanem a királyi, illetve egyáltalán uralkodói, disznópásztorok (kanászok) emlékét örökítette meg.³⁶

³⁰ Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 225.

³¹ Etimológiai szótár i. h.

³² A magyarországi latinság szótára. Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Szerk. Bartal Antal. Bp. 1901. 638. ('subulchus' címszó).

³³ Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. 301. (100. sz.); Györffy Gy.: István király i. m. 448.

³⁴ Bela Magasházy: Neizdana izprava od 8. rujna g. 1270. Vjestnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva 6. (1904) 269.

³⁵ Kniezsa István: Helyesírásunk története. Bp. 1959. 27.

³⁶ Lőrinczy B. Éva: Új magyar tájszótár. III. K–M. Bp. 1992. 63. ('kanász' és 'kan' címszavak), 762.; Etimológiai szótár i. m. 371. ('szab' címszó).

Mindemellett továbbra is nyitva maradt a *szabolcs* szó eredetének és jelentésének kérdése. Ez kétségtől a *szabó* szótól ered. A következő kérdés, milyen kapcsolatban álltak a szabók a disznógondozással? Az erre a kérdésre adandó válaszban figyelembe kell venni azt, hogy a *szabni* ige általában *vágnit* is jelent. A disznópásztorokat viszont – mint láttuk – ugyancsak *kanásznak* hívják.³⁷ A *kan* pedig a magyar nyelvben egyes állatok – például a disznók – hímjét jelenti. Ezért azoknak az őrei végezték herélésüket, nemi szervük vágás vagy szabás útján történő eltávolítását. Ezért a *szabolcs* főnév eredetét nagy valószínűséggel a disznópásztorok e tevékenységének elnevezésében kereshetjük.

Más szóval a *szabolcs* név nem a magyarok valamelyik vezérét, hanem a herélő foglalkozást jelöli. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kanászok illetve *szabolcsok* nem foglalkoztak más állaton – esetleg emberen – történő sebészeti beavatkozással is. Számunkra az egyetlen lehetséges végkövetkeztetés az, hogy az idők folyamán a *kanász* által kiszorított *szabolcs* főnév eredete és elsődleges jelentése, melyet Anonymus és krónikáistársai még föltétlenül ismertek, háttérbe szorult, helyet adva, mint azt más példák is bizonyítják, az általuk kiagyalt hasonló honfoglalás kori vezér alakjának. Bővebb módszertani következtetésként pedig megengedhetjük, hogy ez a jelenség feltehető egyéb, Pauler által felsorolt, valamint egyáltalán bármely személynévből nyert helynév esetében. Ennek a problémának a megnyugtató megoldását azonban csupán az egyedi esetek további vizsgálata után várhatjuk. Ez azonban meghaladja ennek a rövid adaléknak a kereteit.

---

³⁷ Lőrinczy B. É.: Új magyar tájszótár i. m. 63., 762.

Gyöngyösi Gergely mintái

Az Ünnepelet említése nélkül még „a pálos remeteélet 13. századi kezdeteiről”¹ sem értekezhetünk: Solymosi László ezt tárgyaló dolgozatának érvelésében kulcsfontosságú Pál veszprémi püspök (és királynéi kancellár) 1263-ban kiadott oklevele másutt nem, csak a *Vitae fratrum*² maradt fent; Gyöngyösi még Rómában készült nagy művében, a rendi alkotmányban és az ehhez fűzött magyarázataiban, a *Declarationes constitutionum*³ nem említi, annak ellenére, hogy András, egri püspök későbbi oklevelét Gyöngyösi e munkájába is felvette.⁴ Az 1516-ban, Rómában kiadott *Decalogus*⁵ című művének tizedik szermójában (*De translatione sancti Pauli primi heremite*), amelyben a rend kezdeteiről is értekeznek,⁶ még nem említi Gyöngyösi a Pál-féle oklevelet, emiatt nem zárható ki, hogy csak hazatérte és általános perjellé történt megválasztása (1520 Pünkösdsje, Budaszentlőrinc) után lett figyelmes erre az iratra, amely vagy rendi levéltárunkban, vagy valamelyik vizitációs útja során kelthette fel érdeklődését. Ugyancsak az Ünnepeletnek köszönhet-

¹ *Solymosi László*: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János, ifj. Barta János. Debrecen 2005. 11–23. – A szerző az MTA–OSzK Res Libraria Kutatócsoport munkatársa. Jelen dolgozat a „Kirche als Kulturträger. Die Rolle der Kirchen im Kulturtransfer des mittleren und östlichen Europa” című konferencián (Piliscsaba, 2012. május 10–11.) elhangzott német nyelvű előadás egy részletének átdolgozása. – A latin idézetek helyesírási egyenetlenségeit megtartottuk.

² *Gregorius Gyöngyösi*: Vitae fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite. Ed. Franciscus L. Hervay. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova XI.) Bp. 1988. c. 10. (p. 43:21–44:33).

³ *Gregorius Gyöngyösi*: Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum sancti Pauli primi heremite etc. super passus obscuros earundem, partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollecte. Roma [ca. 1520.].

⁴ *Gyöngyösi, G.*: Vitae fratrum i. m. c. 17. (p. 52:29–56:6); *Gyöngyösi, G.*: Declarationes constitutionum i. m. Rubrica 17 a., azaz Gyöngyösi ’a’ jelzetű magyarázatában, deklarációjában. Az ELTE Egyetemi Könyvtára RMK III. 193. példányát használtam.

⁵ *Georgius Gyöngyösi*: Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per venerabilem patrem fratrem Gregorium de Gengyes, priorem sancti Stephani Rotundi in Urbe et correctus per reverendum patrem fratrem Silvestrum sacri palatii magistrum. Rome, Antonio Blado, 1516.

⁶ *Gregorius Gyöngyösi*: Decalogus de sancto Paulo primo heremita comportatus per venerabilem patrem fratrem Gregorium de Gengyes, priorem sancti Stephani Rotundi in Urbe et correctus per reverendum patrem fratrem Silvestrum sacri palatii magistrum. Rome 1516 Antonius de Asula. Reprint der Originalausgabe von 1516. Mit einem Vorwort von Stanislaw Świdziński. (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae 2, Fontes 8.) Coesfeld 2008. 158.

jük, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy Lodomér esztergomi érsek halálának pontos dátumát (1298. január 2.) egyedül Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum* című munkája őrizte meg az utókor számára.⁷

Tisztelegő írásunk tehát sok pálos ponton kapcsolódhat az Ünnepektől által kidolgozott témák részleteihez: maradjunk a többszörös fogódzót és kiindulást jelentő Gyöngyösinél és a rendi alkotmányhoz fűzött magyarázatai kiemelt forrásainál.

Gyöngyösi és a többi szerzetesrend

Gyöngyösi műveiben a sok érdekes és figyelemre méltó adat mellett szerényen foglalnak helyet a társ-rendek említései, amelyek a korabeli, „modern” rendi irodalom mélyreható ismeretéről tanúskodnak. Mely rendekről is van szó?

Gyöngyösi Gergely szerint régi gyakorlat, hogy a legfrissebb káptalani határozatokat füzetekben rögzítik (*sexterni*) és ezeket utóbb a rendi alkotmányt tartalmazó kódexek végéhez illesztik, hasonlóan a domonkosok és az ágostonos remeték eljárásához. A ferencesek *Speculum minorum* című összeállítás⁸ mellett kifejezetten a domonkosokra hivatkozik Gyöngyösi, tehát volt példány a kezében.⁹ Ugyanakkor a pálosok különállása, eltérő jellege expressis verbis megfogalmazódik, amikor a szerzetesi próbaév kapcsán ismét előkerülnek a ferencesek és a domonkosok és közülük határozottan elkülönítve említetnek a pálosok mint akik *non mendicantes*.¹⁰ Tehát Gyöngyösi Gergely világosan osztja fel koldulókra és nem koldulókra a szerzeteseket, és pusztán csak ekkor nevezi néven a domonkosok és ferencesek mellett az ágostonos remetéket.¹¹ A pálosok nem ehhez a csoportozhoz tartoznak, ők ceno-

⁷ *Solymosi László*: Az esztergomi káptalan 14. századi pecsétnyomója. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János, Pallai László. Debrecen 2004. 19–31., 25. 25. jegyz.; Anno Domini 1298 obiit dominus Lodemerius in octava Stephani protomartyris. – *Gyöngyösi, G.*: Vitae fratrum i. m. c. 17. (p. 56:7–8).

⁸ A *Speculum minorum* először 1509-ben jelent meg Rouenban, majd 1513-ban Velencében „Singularis Opus [...] quod Speculum minorum intitulatur” címmel.

⁹ „[...] ut in omni conventu sint sexterni, in quibus acta capitulorum illius vel istius anni signentur, prout predecessores nostri in libro constitutionum fecerunt, et apparet apud veteres domos ordinis, scilicet in Sancto Spiritu in Pilisio et in Eurmenies et sic de aliis. Hunc etiam morem observarunt et usque presens tempus observant fratres Sancti Dominici et Sancti Francisci, prout manifeste apparet in libro, qui dicitur Speculum minorum et in Constitutionibus predicatorum.” – *Gyöngyösi, G.*: Declarationes constitutionum i. m. Rubrica 17 a.

¹⁰ „Accipe, quod in ordine mendicantium, puta minorum et predicatorum [...]” és „In ordine tamen non mendicantium, qualis est ordo noster” – *Gyöngyösi, G.*: Declarationes constitutionum i. m. Rubrica 28 d.

¹¹ A koldulók: „Religiosi sunt mendicantes et non mendicantes. Mendicantes dicuntur, qui certas possessiones vel redditus habere non possunt, sed per questum publicum eis victum prebet incerta mendicitas, ut dicit Glossa in c. ‘Quorundam’, super verbo ‘Mendicantium, De electione et electi potestate’, Lib. VI. (l. VI 1.6.24), ut sunt predicatorum, minores et heremite sancti Augustini, paragraphus ‘Volentes’ ibidem.” (A Liber sextus hely fellapozható: Corpus Iuris Canonici [...])

bitáknak vallják magukat, legalábbis a *moderni fratres ordinis Sancti Pauli primi heremite* így mondják. Vagy elhagyott helyeken laknak, vagy magukban a településekben vannak házaik, bár ez utóbbi korábban elképzelhetetlen volt.¹²

A pálos *Declarationes constitutionum* két forrását kell röviden jellemeznünk, amelyeket Gyöngyösi Gergely különböző mértékben használt fel műve összeállításakor. A minták elemzésekor érdemes figyelni a nyomtatványok formai egyezéseire, mivel az alkotmány magyarázatának a műfaja a különböző rendek kiadványai-ban nem véletlenül mutat sok tipográfiai hasonlóságot. Ebben a középkori kánonjogi irodalom formái megoldásai élnek tovább, hiszen a szerzetesek kézirataikban ezt forgatták nap mint nap. Mindenképpen érvényesülnie kellett továbbra is annak a fontos szempontnak, hogy a magyarázandó szöveg élesen elkülönüljön a magyarázattól. Erre több megoldás létezett a középkori kéziratosságban, elég legyen itt az ismert *catena* formára utalni: a főszöveget körülveszi a magyarázat. Az utalók jól kialakult és használható rendszere szintén középkori eredetű.

A domonkosok: Vincentius Bandellus

Vincentius Bandellus de Castronovo (1435–1506), a milánói Santa Maria delle Grazie kolostor perjele,¹³ 1500-ban *vicarius generalis*, egy évre rá pedig Rómában rendje *generalis magistere* lett. A képzett szerzetes sokat fáradozott rendje reformján, rendszeresen végiglátogatta – „vizitálta” – itáliai, francia, holland és spanyol kolostoraikat, egyik útján érte utol a halál 1506. augusztus 27-én a calabriai Altomontéban.¹⁴

Decretalium collectiones. Ed. Ae. Friedberg. Lipsiae 1881. II. 961.) A nem koldulók pedig (ugyanott, pár sorral lejjebb): „Religiosi vero non mendicantes, alii dicuntur anachorite, id est solitarii, alii cenobite, id est cenobitis seu conventibus habitantes.” – *Gyöngyösi, G.*: *Declarationes constitutionum* i. m. Rubrica 53, declaratio unica.

¹² „Cenobite vero, quales sunt moderni fratres ordinis sancti Pauli primi heremite sive habitent in locis desertis, ubi non sit hominum habitatio de propinquo, sive in urbibus.” – *Gyöngyösi G.*: *Declarationes constitutionum* i. m. Rubrica 53.

¹³ Leonardo da Vinci 1495–1498-ban a kolostor refektóriumának északi falára festette híressé vált Utolsó vacsoráját, e kolostor perjele volt Vincentius 1495 és 1501 között. – Kora legfontosabb teológiai vitájában Vincentius 1481-ben Ferrarában az *immaculata conceptio* ellen foglalt állást, vö. *Jacques Quétif* – *Jacques Échard*: *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti notis historicis et criticis illustrati auctoribus*. Vol. I–II. Lutetiae Parisiorum 1721. II. 1–3.; *Harsányi András*: A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. 278–279. – Magyarországon a pálosok álltak ki határozottan az *immaculata conceptio* mellett (vö. *Gyöngyösi, G.*: *Vitae fratrum* i. m. c. 49. [p. 101:26–102:13]); e vita hevessege a 16. század elejére lecsendesült, ezért a konstitúciók szempontjából már nem volt jelentősége, bár Gyöngyösi Gergely az ünnepek felsorolásakor kitér rá, vö. *Gyöngyösi, G.*: *Declarationes constitutionum* i. m. Rubrica 77 b.

¹⁴ *Harsányi*: *Domonkosrend* i. m. 62. sqq; *Paul Oskar Kristeller*: A Thomist critique of Marsilio Ficino's Theory of Will and Intellect. Fra Vincenzo Bandello da Castelnuovo OP and his unpublished treatise addressed to Lorenzo de' Medici. In: *Studies in Renaissance Thought and Letters* III. (Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi, 178). Roma 1993. 148–149. – Irodalmi termésének számbavétele: *Quétif, J.* – *Échard, J.*: *Scriptores Ordinis Praedicatorum* i. m. II. 2–3.

A rendi fegyelem megújítása érdekében Vincentius Bandellus 1505-ben adta ki a domonkosok javított konstitúcióit,¹⁵ amit tíz évvel később egy újabb kiadás követett.¹⁶ Melyiket használhatta Gyöngyösi? Az egymás utáni kiadások szövege és felépítése gyakorlatilag egyezik (ez még az 1566-i kiadásra is érvényes), emiatt erre a kérdésre nem lehet pontos választ adni, és éppen emiatt az okok miatt valójában mindegy is, hogy egy 1505-ös vagy egy tíz évvel későbbi példánnyal rendelkezett Gyöngyösi Gergely vagy a római rendház.¹⁷ A magyar perjel egy bevett és elismert kiadói, kommentátori gyakorlatra bukkant Rómában; hiba lett volna a részéről, ha nem ezt választja követendő mintának. A külalak követését megkönnyítette, hogy ezeket a domonkos kiadványokat tartalmilag is haszonnal forgathatta.

Vincentius Bandellus sem tett mást mint pálos perjel társa, ő is az elődeitől örökül hagyott rendi alkotmányt hozta naprakész állapotra és adta ki, ő is az egyes pontokhoz fűzte saját történelmi vagy magyarázó jegyzeteit, amint az 1566-i

¹⁵ „Fratr Vincentius Bandellus de Castronovo totius ordinis predicatorum humilis generalis magister et servus, universis et singulis prefati ordinis professoribus salutem et spiritum obedientie salutarem. Demandatum humeris meis totius ordinis nostri regiminis honorem, ne onus dixerim, mea pro virili integerrime administrare, ordinique tantum prodesse quantum divina opitulante gratia mihi dabitur maximopere affectans, quod potissimum ut tam pium sanctumque desiderium ad optata ducatur faciundum sit, non plane video, nisi ut maiorum nostrorum leges, instituta atque sanctiones, que hactenus in ordine emanarunt ad unguem illibate implerentur. Fieri enim tunc facillime poterit ut antiquus ille religionis nostre decor, maiestas et splendor, quem in priscis illis patribus, qui ordinis optima iecere fundamenta, vera et constanti fama coruscasse didicimus, etiam nostris temporibus aliqua ex parte in nobis elucescat. [...] Eapropter ut observantie candor, divini amoris fervor, ardens ad commune bonum veramque pacem flagrantissima charitas, sine cunctatione obedientia, niveus purusque mentis ac corporis celibatus atque rerum omnium temporanearum exactissima nuditas, sub meo regimine aliquantulum restauretur, dum Italiam, Galliam, Hispanias partesque Inferioris Germanie ordinem pro communi bono visitando multis circumdatis discriminibus peragrarem [...]” – Az epistola dedicatoria kezdősorai; e kiadásból azonosított egy példányt P. Vásárhelyi Judit Győrött, l. *Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I–IV. Magyar Könyvszemle* 96. (1980) 335.

¹⁶ 1515-ben ismét, majd ennek folytatásaképpen hosszabb szünet után 1566-ban jelentek meg a domonkosok magyarázatokkal kiegészült konstitúciói. – A pálosok ezirányú kiadói tevékenységét a Magyar Királyságban a 16. század kedvezőtlen történelmi eseményei erőteljesen befolyásolták. A római rendház éppen távolsága és bizonyos függetlensége miatt a Mohács utáni események negatív hatásait (pl. a rendi utánpótlás elmaradása) a negyvenes években kezdte érezni. A 16. század harmincas és negyvenes éveiben kiadott könyveik anyagi terhét a római pálosok még ki tudták gazdálkodni.

¹⁷ Természetesen a szerzetesi és ezen belül a pálos könyvhasználati feltételekkel összhangban. Ha úgy fogalmazunk, hogy Gyöngyösi Gergely rendelkezett példánnyal, akkor valójában ez azt jelenti, hogy „ad usum incertum” rendelkezett a rend tulajdonában lévő kötettel, vö. *Sarbak Gábor: A Gyöngyösi-féle pálos konstitúciók a javak használatáról.* In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Füzes Ádám, Legeza László. Bp. 2006. 295–314.

kiadáshoz csatolt biográfiájából¹⁸ kiderül: *Item, fecit declarationem super constitutiones ordinis, ex actis capitulorum generalium excerptam, que per capitulum Mediolanense 1505 fuit acceptata et approbata*. Ez a megfogalmazás világosan utal arra, hogy Vincentius Bandellus szövegkiadása a domonkosok számára a rendi törvénykönyv jellegével bírt.

Vincentius Bandellus tehát 1505-ben Milánóban kvadrát formátumban kiadta az addig összegyűlt és feldolgozott kéziratot anyagát. Két évre rá oktáv formátumban követte ezt a Lazarus de Soardis velencei nyomdájából kikerült kiadvány.¹⁹ A következő évszám: 1515, oktáv formátumban, Lyonban jelent meg,²⁰ ezután egy félévszázadig, 1566-ig váratott magára a folytatás. A domonkos rend nagy szellemi és anyagi erővel rendelkezvén tudta rendtagjai használatára bocsátani alapvető rendi irataikat. Úgy tűnik, a gyors egymásutáni megjelenések elég példányszámot biztosítottak a domonkosoknak. A legfrissebb javítások közreadásával nyugodtan várhattak 1566-ig.

Gyöngyösi Gergely korához képest e késői kiadás kiemelése önkényes lépésnek tűnhet, azonban eljárásunkat igazolhatja az a tény, hogy a domonkos alkotmányban az időközben végbement fejlődést a kiadvány szerkezete látványosan szemlélteti. Nem kétséges, hogy kedvezőbb politikai és személyi feltételek esetén ezen az úton kellett volna a pálos rendnek is haladnia. Az 1505-i és az 1566-i kiadvány lényeges részei megegyeznek, csak az *additiones* újonnan bekerült szövegegységei tanúskodnak az időközben lezajlott változásokról. Az *epistola nuncupatoria*, amit a sajtó alá rendező domonkos *generalis magister*, Vincentius Iustinianus²¹ V. Pius pápának írt, hűen követi fráter Vincentius Bandellus de Castronovo 1505-ik évi kiadásának eredeti ajánlását. Ezután olvasható az ágostonos regula. A kiadvány 8. verzó oldalán két hasámban a rend generális magszterei vannak felsorolva; a sorban a 36. Vincentius Bandellus, 47. pedig Vin-

¹⁸ *S. Aurelius Augustinus*. Regula, Constitutiones fratrum ordinis praedicatorum, Romae, apud Antonium Bladum, 1566. (a továbbiakban: *Augustinus* ed. 1566 és a hivatkozott mű címe) f. 3r. Az Országos Széchényi Könyvtár példányát használtam (Ant. 13.396). – A domonkos legfőbb rendi vezetők sorában Bandellus a 37. *generalis magister* – *Augustinus* ed. 1566, Formularium 82.

¹⁹ In hoc volumine continentur infrascripta: Regula beati Augustini episcopi. Constitutiones fratrum ordinis predicatorum cum suis declarationibus insertis editis per [...] Vincentium de Castronouo [...] Tabula per alphabetum super Constitutiones copiosissima. Constitutiones monialium Ordinis predicatorum. Regula et priuilegia fratrum et sororum de penitentia beati Dominici. Liber de instructione officialium fratrum ordinis predicatorum. Item, formularium electionum [...] priorum [...] Impressa in clarissima Venetiarum vrbe : per Lazarum de Soardis, die 2 octobris 1507.

²⁰ *Albertus Castellanus*: Regula Beati Augustini episcopi, Constitutiones fratrum Ordinis Praedicatorum, cum suis declarationibus insertis, editis per R. P. Vincentium De Castro novo, Constitutiones monialium Ordinis Praedicatorum. Regula et privilegia fratrum et sororum de Penitentia Beati Dominici. Liber de instructione officialium fratrum ordinis Praedicatorum item formularium electionum [...] Item, modus celebrandi, capitula generalia [...] Omnia revisa et castigata. Imp. Lud. Martin, Lugduni 1515.

²¹ Vö. *Quétif, J.* – *Échard, J.*: Scriptorum Ordinis Praedicatorum i. m. II. 164–165.

centius Iustinianus. Érdekességképpen kell megemlítenünk, hogy a naprakész állapotra hozott kötetet ugyanaz a római nyomdászcsalád – Antonio Blado – adta ki 1566-ban, amely családi nyomda egyik első római terméke Gyöngyösi Gergely *Decalogusa* volt, amit pár évvel utóbb követett a *Declarationes constitutionum*.²²

A *constitutio*-rész *prologus constitutionum*mal kezdődik,²³ amelyet a korban szokásos, nagy körütekintéssel megfogalmazott cím vezet be: *Declarationes super diversos passus constitutionum ordinis fratrum praedicatorum recollecte ex actis capitulorum generalium per reverendissimum patrem sacrae theologiae eximium professorem magistrum Vincentium Bandellum de Castronovo totius ordinis praefati generalem magistrum, quae per generale capitulum fuerunt approbate, additis tam in textu constitutionum, quam in earum declaratione, quae ex generalium capitulorum actis ab eo tempore statuta et declarata fuerunt, suoque loco positis, per reverendissimum sacrae theologiae professorem magistrum Fratrem Vincentium Iustinianum Chiensem totius eiusdem ordinis generalem magistrum*.²⁴

A nagy munka célját rögtön a *prologus constitutionum* első mondata megnevezi: *Intendentes passus obscuros constitutionum ordinis praedicatorum declarare*. Vagyis a rend alkotmánya nem mindenki számára könnyű olvasmány, nem könnyen követhető normagyűjtemény. A *prologus* tagolása mellett még számos tartalmi egyezés is kimutatható a pálos alkotmány megfelelő részeivel. Ebben a kiadásban egy csillag hívja fel a figyelmet az adott helyen a legújabb kiegészítésre.²⁵

A *prologus* után a két *distinctió*ra osztott, *caputok*ból felépülő törvénycikkek következnek,²⁶ e szövegegységeken belül az ábécé betűi utalnak a megfelelő *declaratió*ra, ahol a magyarázat alapjául szolgáló főszöveg röviden meg van ismételve. A jól részletezett tartalommutató a korabeli gyakorlat szerint rendezí ábécérendbe

²² Antonio Blado kiadványairól készített katalógusban csak a *Decalogus* szerepel: *Giuseppe Fumagalli – Giacomo Belli – Emerenziana Vaccaro-Sofia*: Catalogo delle edizioni romane di Antonio Blado Asolano ed eredi (1516–1593). Fasc. 1–4. (Indici e cataloghi, XIV.) Roma 1891., 1896., 1942., 1961. 1373. sz. (p. 313.); *Giuseppe Fumagalli*: Antonio Blado, tipografo romano del secolo XVI. Memoria storico-bibliografica. Milano 1893.; vö. *Gábor Sarbak*: Appunti al Decalogus di Gergely Gyöngyösi, priore generale dell’Ordine dei Paolini, pubblicato a Roma. *Humanistica Lovaniensia* 34. (1985) 228–235.

²³ *Augustinus* ed. 1566, *Declarationes*, *Prologus constitutionum* 9r–15v.

²⁴ *Augustinus* ed. 1566, *Declarationes* 9ra.

²⁵ Például csillag jelöli a helyet, ahol egy 1513-ban Rómában keletkezett magyarázatra, később pedig egy 1518-as határozatra utal Vincentius Iustinianus, I. *Augustinus* ed. 1566, *Declarationes*, *Prologus constitutionum* 14ra. – Az évtizedekkel korábban keletkezett határozatokat 1566-ig feltehetően a rend sok kolostorában kéziratban őrizték meg a rendi törvénykönyvek végéhez illesztett (vagy befűzött?) füzetek alakjában.

²⁶ Az első *distinctio* húsz fejezetből áll, a második 19-ből; „Expliciunt constitutiones fratrum ordinis praedicatorum cum suis declarationibus super obscuros et dubios passus constitutionum correctae, emendatae et ordinatae per R. P. F. Vincentium Bandellum et Vincentium Iustinianum sacrae theologiae doctores et ordinis praefati generales magistris quorum memoriae in benedictione erit.” – *Augustinus* ed. 1566, *Constitutiones* 130vb.

a fontosnak ítélt fogalmakat.²⁷ A *distinctio* és a *locus* száma valamint a hozzátartozó *declaratio* betűjele teszi lehetővé az egyértelmű visszakeresést a kötetben.²⁸

A colligatum második része a domonkos apácák (saját paginálású) alkotmányával (1r–16v) kezdődik.²⁹ Ezután a domonkos harmadrend alapvető iratai következnek: *Tractatus de initio et fundatione regule seu formae vel modi vivendi fratrum et sororum de militia Iesu Christi de penitencia beati Dominici*.³⁰ Humbertus de Romanis mester direktórium, egy *Formularium*³¹ után egy *Compendiosissima chronica*³² zárja a kötetet. Összetételénél fogva ez az összeállítás alkalmas volt arra, hogy hosszú évtizedeken át szolgálja a rendi vezetést.³³

Külön ki kell emelnünk a *formularium*, azaz egy levelezési mintakönyv itteni szerepeltetését, mivel ez a műfaj a könyvnyomtatás általánossá válása után is túlnyomó többségében kézíratos formában létezett. Egyrészt a mintakönyv tartalmi vonatkozásai indokolhatják jelenlétét ebben a kötetben,³⁴ másrészt mivel

²⁷ „Index alphabeticus in constitutiones fratrum Praedicatorum” – *Augustinus* ed. 1566, Constitutiones 131ra–144vb.

²⁸ Pl. „Accusatus de aliquo crimine [...] d.2. c.9. d.” – *Augustinus* ed. 1566, Constitutiones, Index alphabeticus 131rb.

²⁹ *Augustinus* ed. 1566, Constitutiones sororum. – 1595-ben éppen a latinban nem annyira járatos itáliai domonkos apácák részére olaszul is hozzáférhetővé váltak a konstitúciók és az ágostonos regula, l. S. *Aurelius Augustinus*: Regola. Costituzione delle sorelle dell’ordine de’predicatori con le loro dichiarazioni. Palermo : per Gio. Francesco Carrara, 1595. Az apácák konstitúciós példányába tehát a Vincentius Bandellus egykori szövegén alapuló magyarázatokat is a megfelelő módosításokkal bedolgozták. – A magyar pálosoknak nem volt női águk; az anyanyelv renden belüli használatára vonatkozó adatokat a rendi utánpótlás nevelése kapcsán lehet remélni, l. *Gregorius Coelius Pannonius*: Annotationes in Regulam Divi Augustini episcopi, Hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite. Venetiis 1537., [reprint] kiad. és bev. Sarbak Gábor. (A Csíksomlyói Ferences Kolostor kincsei 2.) Csíkszereda 2001. V–XXXII.

³⁰ *Augustinus* ed. 1566, Tractatus de initio 17r–29v.

³¹ *Augustinus* ed. 1566, Formularium 1–41.

³² *Augustinus* ed. 1566, Compendiosissima chronica 41v–97v, a szöveg megszakad.

³³ Az utolsó rész a tertiáriusok professziójával végződik: „Ego frater N. coram vobis fratre N. magistro et coram vobis priore aut suppiore seu vicario fratrum ordinis de penitentia sancti Dominici talis loci, facio professionem et promitto me velle vivere de cetero secundum formam et regulam eiusdem ordinis de poenitentia beati Dominici usque ad mortem. Vel potius fiat in vulgari pro maiori evidentia.” – *Augustinus* ed. 1566, Tractatus de initio 29v.

³⁴ „Formularium principalium actuum ad officium prioris provincialis et conventualis ordinis praedicatorum spectantium. Cum forma electionum, processuum et capitulorum faciendorum iussu reverendissimi P. F. Vincentii Iustiniani magistri ordinis per venerandum P. F. Felicem Castelfranco de Castro Franco eiusdem ordinis editum.” – *Augustinus* ed. 1566, Formularium 1r. A tartalmi sokszínűség érzékeltetésére szerepeljen itt néhány cím: De electionibus; Modus faciendi electionem prioris conventualis; De postulationibus priorum; Forma literarum scrutinii seu decreti electionis mittendarum ad confirmatorem; [...], Forma literarum scrutinii prioris conventualis ad capitulum provinciale; [...], Forma instituendi suppiorem; [...], De visitatoribus; Forma instituendi visitatorem; [...] Forma licentiae ad episcopatum; [...], Forma promovendi ad magisterium sacrae theologiae; [...], Forma mittendi praedicatorum; [...], Forma accusationis; [...], Forma decreti electionis prioris mittendi ad confirmatorem; Forma tenendi capitulum quotidianum.

szerzője neve ismert. Nem egy névtelen szerzetes állította össze a rendi kancellárián a saját munkája megkönnyítésére, hanem Felix de Castelfranco (†1571)³⁵ – aki az egész kötetet sajtó alá rendezte Vincentius Iustinianus magister generalis utasítására – illesztette ide az általa használt kéziratos *subsidiuum*-ot. A nyomtatvány segítségével a provinciális perjelek és az egyes konventek perjelei is megtalálták benne a hivatali ténykedésükhöz elengedhetetlen eljárások és iratok nyersfogalmazatait akár az előjárók választására, akár a káptalani ülések egybehívására és lefolytatására vonatkozóan.

Az ágostonos remeték: Johann von Staupitz

Az ágostonos remeték rendje különböző itáliai remetecsoportosulások egyesítése révén jött létre: nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot a pálos rend létrejöttének körülményivel. Miközben a pálosok szerveződése alulról kezdődött és az első évtizedekben az *ordinarius loci* szabta keretek között folyhatott csak életük, addig az ágostonosoknál a 13. században a pápai kúria lépett fel kezdeményező félként. A magyar pálosok rendi hagyománya a 16. század eleje óta Esztergomi Boldog Özsébet – *Eusebius* esztergomi kanonok lett volna – tartja rendjük megszervezőjének, ő volt a *collector eremitarum*, míg az ágostonosoknál egy hagyományos értelemben vett alapító atyáról nem lehet beszélni. IV. Sándor pápa az 1256. április 9-én kibocsátott *Licet ecclesiae catholicae* bullával³⁶ és Richard Annibaldi bíboros hathatós közreműködésével hozta létre a rendet; az új koldulórend alkotmánya és tevékenységi köre közel esett a domonkosokéhoz.

Johann von Staupitz³⁷ 1489-ben vagy 1490-ben már mint *magister artium* lett tagja német ágostonosok reformkongregációjának, amelyben az obszervancia kiemelkedő képviselőjévé vált. A megújulási mozgalom Itáliából indult, német földön a 15. század húszas éveiben elsősorban a szászoknál kezdte éreztetni hatását. Ilyen, külső hatásra elinduló és jól körülhatárolható reformmozgalomról a pálosok esetében nincsen szó.³⁸ Staupitzot 1501. május 7-én választották meg

³⁵ Vö. *Quétif, J. – Échard, J.*: *Scriptores Ordinis Praedicatorum* i. m. II. 215.

³⁶ Vö. *Albéric de Meijer OSA*: *Licet ecclesiae catholicae*. I. Text. Augustiniana 6. (1956) 9–13.; vö. *Rombányi Beatrix*: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Actas* 20. (2005) 91–101.

³⁷ Vö. *Berndt Hamm*: Johann von Staupitz (ca. 1468–1524). In: *Theologische Realenzyklopädie* 32. (2001) 119–127.

³⁸ Bár Tarnai úgy vélte, hogy Gyöngyösi Gergely az 1472–1476 közötti Gergely általános perjelig vezette volna vissza „a maga óvatos reformmozgalmát”, l. *Tarnai Andor*: 'A magyar nyelvet írni kezdik'. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. (Irodalomtudomány és kritika.) Bp. 1984. 78. Ezzel kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy a konstitúciók időről-időre való sajtó alá rendezése még nem jelent semmiféle reformmozgalmat és teljesen természetes, hogy több évtizedes távlatban a szöveg valamiféleképpen változik. – Antonius de Tata ekkor rendezte sajtó alá a rendi misszálét és breviáriumot: „Magister Antonius de Thata, longo tempore praedicator apud Sanctum Laurentium, qui dedit primus ad imprimendum breviarium et missale ordinis et post obiit ibidem.” – *Gyöngyösi, G.*: *Vitae fratrum* i. m. c. 61. (p. 126:4–6).

az ágostonos remeték *generalis vicarius*ának, így harminc német és németalföldi kolostorért lett felelős; hivatalát 1520-ig látta el.

Staupitz a nagy kiterjedésű, a *Congregatio Saxoniae*ből létrejött *Congregatio Alemanniae* vikáriusaként feladatának tartotta, hogy a még 1290-ben elfogadott, ún. regensburgi konstitúciók átdolgozásával szerzeteseinek alkotmányt adjon. A megújult konstitúciók bevezetésével a kongregáció jelentős lépést tett a reform megvalósításának irányába.³⁹ Tevékenységével az obszervanciát, a kolostori élet belső megújulását erősítette. A szerkesztést Staupitz rendelte el, azonban személyes részvételének mértéke a munkában nem állapítható meg.⁴⁰ Staupitz a *congregatio* engedélye nélkül nem adhatta az elkészült kéziratot nyomdába, ezt 1504. április 24-én megkapta, vagyis előzőleg a *congregatio* megbízására is szükség volt, hogy a rendi alkotmány reformjának tényleges előmozdítója lehessen. Ajánlásában, amelyet 1504. május 25-én, Pütkösd vigíliáján szerzett, figyelni kell arra, hogy az általános helyzetre való tekintettel a toposzoknak csak annyi hitelt adva, amennyit megérdemelnek, kell keresni a munkát kiváltó tényleges okokat. Toposzszerű, ám a valóságtól nem elrugaszkodott megállapítás, hogy rendtársai már régóta vágytak megtapasztalni, hogy a sok, akár régi, akár újonnan keletkezett előírás közül melyeket is kell feltétlenül követniük és melyeket nem.⁴¹

A *decretum promulgationis* szövegében érdemes felfigyelni arra a kitételre, amely szerint kifejezetten arra törekszik, hogy az ágostoni regulával összhang-

³⁹ A Constitutiones OESA pro reformatione Alemanniae kritikai kiadása: *Wolfgang Günter*: Constitutiones OESA pro reformatione Alemanniae. In: Johann von Staupitz: Sämtliche Schriften, Abhandlungen, Predigte, Zeugnisse. Hrsg. Lothar Graf zu Dohna, Richard Wetzel. (Spätmittelalter und Reformation. Texte und Untersuchungen 17.) Berlin–New York 2001. 119–141. (Einleitung). – Az ágostonos remeték történelmének kutatása során Staupitz kiadása csak a legutóbbi időkben került a figyelem középpontjába, vö. *Wilhelm Ernst Winterhager*: Martin Luther und das Amt des Provinzialvikars in der Reformkongregation der deutschen Augustiner-Eremiten. In: Vita Religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag. Hrsg. Franz J. Felten, Nikolas Jaspert, unter Mitarbeit von Stephanie Haarländer. Berlin 1999. 707–738., 711–720.

⁴⁰ Constitutiones fratrum Eremitarum sancti Augustini ad apostolicorum privilegiorum formam pro reformatione Alemanniae, I. *Hamm, B.*: Johann von Staupitz i. m. 121. – Regula beati Augustini; Constitutiones fratrum eremitarum S. Augustini; Additiones; Mare magnum; Privilegia. ELTE Egyetemi Könyvtár, Cath. 4r, 816 és 290, Velence [1508] és Ant. 929.

⁴¹ „Dudum desiderastis determinari in unum, reverendi ac venerabiles patres, religiosi et Deo dilecti fratres, nescivistis enim quid de constitutionibus ordinis servandum vobis esset quidve dimittendum. Quemadmodum igitur commiseratis, <ut> praedecessorum meorum attenderem propositum executionique demandarem, constitutiones scilicet nostras – ut ipsi coeperant – ad plenum purificando, ordinando in unum dumtaxat illa, quae ad regularis vitae sinceritatem quomodolibet conferre potuissent, parvi precibus vestris: atque divi parentis nostri regulam, statuta ordinis pro vicariatu, ordinarium quoque Romanum bene emendata vobis transmittere curavi, quatenus, sicut votum simile omnes vos constringit, ita quoque morum compositio et cunctorum, quae ad professores eiusdem regulae pertinent, observatio non segregaret.” – Uo., p. 149.

ban lévő rendelkezések szülessenek.⁴² Egyúttal azt is meg lehet állapítani, hogy az *ordinis patres*, a rendi törvényalkotók ugyan a Szentlélek segítségével tevékenykednek, és mégis olyan elemek belekerülnek a műbe, amelyek az ágostoni regula szellemének és a *sinceritas religionis*nak nem felelnek meg.⁴³

Gyöngyösi Gergely egyetlenegyszer említi csupán írásaiban az ágostonosokat, mégpedig a *Declarationes constitutionum*ban, amikor a koldulórendekről beszél.⁴⁴ Szövegszerűleg nem lehet megállapítani, vajon a Staupitz-féle, vagy valamelyik másik kiadás lehetett számára a követendő minta. Staupitz azonban e sorból nem hiányozhat, hiszen ő is ezt az imént említett mintát követte. Mindenesetre Staupitz eljárásának az ismerete is arról győzhet meg minket, hogy a rendi reformok konstitúciók általi végigvitele a 16. század első negyedében már mindenütt, így a pálosoknál is a nyomtatott példányok segítségével ment végbe.

---

⁴² „Idcirco nominati priores generales sufficienter providere volentes stabilitati reformationis nonnullas constitutiones [iustas, salubres, honestas et utiles], 'conformes' in omnibus regulae beati patris Augustini, fratribus de observantia tradiderunt.” – Uo., *Decretum promulgationis*, p. 4:20–24.

⁴³ „[...] generalia statuta [...] quae scilicet, etsi ordinis patres Spiritu Sancto pleni confecisse credantur, tamen, ut videtur, plura continent, quae regulae sed et sinceritati religionis non consonant omniquaque [...]” – Uo., *Decretum promulgationis*, p. 4:27–29.

⁴⁴ *Gyöngyösi, G.*: *Declarationes constitutionum* i. m. Rubrica 53 declaratio unica.

Miért *király* lett Szent István?

Még mindig nélkülözzük az állami terminológia szókészletének nemcsak etimológiai, hanem az átvétel körülményeit is figyelembe vevő feldolgozását.¹ Néhány tisztségnak valójában az eredetét sem ismerjük jól (ispán, nádor² stb.), nemhogy számot tudnánk adni arról, hogy a jórészt szláv eredetűnek tartott terminusok mikor, miként és miért kerültek a magyar használatba és honosodtak meg a szó-készletben. A *király* szó eredete legalább biztosnak látszik. A tanulmányban nem a szó etimológiai vizsgálatával, hanem az átvétel történeti körülményeivel foglalkozom.³ Valójában nem kellett mást tenni, mint kritikusan összefoglalni azokat az eredményeket és véleményeket, amelyeket ezzel kapcsolatban leírtak, hogy lássuk a *király* szó korai előfordulásának jelentőségét.⁴

A királyavatás a 11–12. században szinte a szentségek rangjára emelkedett.⁵ Magyarországon ezt fejezi ki I. Géza oklevele, amelyben királlyá válását nem koronázásnak, hanem felszentelésnek nevezi.⁶ Az események sorrendiségének és

¹ Nem az egyes szavak etimológiai vizsgálatára gondolok. Hiányzik a terminusok történeti – művelődéstörténeti vizsgálata, amit például Mollay Károly (*Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* [Nyelvészeti tanulmányok 23.] Bp. 1982.), és – hogy külföldi példát említek – Carlo Tagliavini (*Carlo Tagliavini: Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi.* [Brescia] 1963.) elvégzett. Köszönöm Zellinger Erzsébetnek, hogy írásomat átolvasta és ellenőrizte.

² L. Fodor Istvánnak a két szót illető összegzését. *Fodor István: Ispán, nádorsipán.* Magyar Nyelv 89. (1993) 219–222.

³ A cikkben a görög szavakat hagyományosan, latin betűkkel írom át. Nyelvészeti karaktereket nem használok, és a király szót egyszerűsített formában, azaz „kral” és görög „kralēs” alakban írom.

⁴ A „kral” körültekintő, gondolatébresztő vizsgálata, amely számomra az indítást jelentette, Gyóni Mátyás összegzése volt. *Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* (Magyar–görög tanulmányok 24.) Bp. 1943.

⁵ *Hans Hirsch: Das Recht der Königserhebung durch Kaiser und Papst im hohen Mittelalter.* In: *Festschrift Ernst Heymann.* I. Weimar 1940. 209–240. = Sonderausgabe. Darmstadt 1962. (az utóbbit idézem) 2. (= 209.). Ezt fejezi ki a francia „sacré” terminus. L. még *Marc Bloch: Gyógyító királyok.* Bp. 2005. 207–213.

⁶ „Ego Magnus, qui et Geisa, in primis Hungarorum dux, postea vero gracia Dei rex consecratus Pannoniorum” és még: „Pannoniorum rex consecratus” – 1075, garamszentbenedeki alapítólevél. *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia.* Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA I.) 213. (73/II. sz.) 2. sor.

időrendjének vitatása helyett csak tárgyszerűen sorolom fel, hogy az első hazai avatási szertartáshoz szükség volt *egy* önálló egyháztartományra,⁷ az egyháztartomány érsekére, a szertartáson az érsek mellett két püspökasszisztensre,⁸ a felkenésnél használt olajra – amely akár krizma, akár a keresztelendőök olaja volt is, szentelését püspöknek kellett Nagycsütörtökön elvégeznie⁹ (esetünkben 1000. március 28-án vagy 1001. április 10-én).

Összefoglalva a máshol¹⁰ már részletesebben leírtakat:¹¹ nem lehet vita tárgya, hogy az *első* magyar királyavatáshoz II. Szilveszter pápa beleegyezésére volt szükség.¹² Lehet, hogy emellett küldött a pápa vagy a császár ajándékba koronát vagy más jelvényt (nem az ún. legátusi keresztre gondolok),¹³ de István koronázásának *sine qua non*ja nem a koronaküldés, hanem a felkenés engedélyezése volt, amit csak a pápa tehetett meg. A felkenés végrehajtását István és Gizella esetében a Nagyobb Legenda feljegyezte.¹⁴ A magyar királyság létrejöttét és István

⁷ Erdő Péter: A primáciák a nyugati egyházban. Egy elméleti fejlődés emlékei a középkori kánonjogtudományban. Kánonjog 9. (2007) 7–25., 20–21.

⁸ A királyavatást a szertartáskönyvek szerint három püspök végezte. I. András koronázásáról ezt a krónikakompozíció fel is jegyezte (86. fejezet). A pogánylázadás után csak három püspök maradt életben. – SRH I. 343. 20. sor. L. még a Képes Krónika idevágó ábrázolásait, ahol a szimmetria kedvéért legtöbbször csak két püspököt ábrázoltak. Három püspökkel éppen I. András koronázását ábrázolták (60. o.), kettő látható (angyal teszi a koronát a király fejére) I. László (97. o.), Kálmán (101. o.), II. István (108. o.), II. Géza (117. o.), III. István (121. o.), Imre (122. o.), II. András (122. o.), IV. Béla (125. o.) esetében.

⁹ *Kuminetz Géza*: A szentelmények, mint a kultikus élet sajátos kifejeződései. Kánonjog 11. (2009) 27–46., 42. és 76. jegyz.

¹⁰ Tóth Endre: A magyar Szent Koronáról és a koronázási jelvényekről. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 2002. 209–226.; Tóth Endre: Szent István és a koronázási jelvények. Magyar Szemle 20. (2011: 7–8. sz.) 17–34., 9–10., 89–120.

¹¹ A koronázási jelvényekről készülő monográfiában ezekre a kérdésekre visszatérek.

¹² Az első magyar királyavatás hosszabb folyamat végeredménye volt, amely a quedlinburgi követküldéssel kezdődött. Különlegessége akkor tűnik elő, ha a császárság kapcsolatát a két keleti szomszédal hasonlóltjuk össze. Lengyelország ugyan független egyházszervezetet kapott, és III. Ottó saját koronáját tette Boleszláv fejére, de ettől Boleszláv nem lett király, országa sem vált királysággá, és a dinasztikus kapcsolat is távolabbi rokoni fokozatú volt. Magyarország is megkapta a független egyháztartományt, de ezenkívül Istvánt felkenték, és császári hercegnőt kapott feleségül. Az Ottók családjában Gizellán kívül csak Nagy Ottó két húga ment külföldre feleségül: Gerberga IV. Lajos francia királyhoz és Hedvig I. Hugóhoz, a Capet-ház őséhez (naivság a néhol olvasható megfogalmazás, hogy Géza megkérte fia számára a bajor hercegnő kezét).

¹³ A kereszt küldése Hartvik közlése (9. fejezet). Hitelét, jelentőségét, értelmezését akkor látnám meggyőzőnek, hogyha az alapkérdésről – az apostoli kereszt mint legátusi jelvény 10–12. századi létezéséről általában – nem pedig Hartvik megfogalmazásának vitatásáról olvasnék. Hartvik egyházbizleti ismeretei megkérdőjelezhetőek, ami a kalocsai érsekség létrejöttének indoklásából világosan kitűnik: Hartvik számára is érthetetlen volt az érsekség létezése (a „második” érsekség az országban) – eddig helyes úton járt (10. fejezet). Magyarzata (Asztrik az esztergomi érsek helyettesítése után mintegy magával vitte volna az érseki jogkört Kalocsára) azonban egyházbizlogilag képtelenség.

¹⁴ „Rex appellatur et unctione crismali perunctus” – Legenda maior, 9. fejezet, SRH II. 384., 6. sor; és „quam unctione crismali perunctam” – SRH II. 384., 19. sor.

avatását nem lehet a koronaküldéssel és ezáltal a Szentkorona eredetével összekapcsolni.¹⁵ A felkenés vitathatatlanul a pápa és a császár szándékának egyezésén múlt, bármelyikük volt is a kezdeményező.¹⁶

Noha a királyavatási oklevél nem maradt ránk,¹⁷ Szent István titulusáról egykorú forrásból értesülünk. Az egyetlen görög nyelvű oklevélben, amelyet István életében fogalmaztak, az uralkodót *kralesnak*¹⁸ nevezik. A veszprémi apácakolostor alapítólevele¹⁹ a *kral* cím korai létezését és névalakját (görög végződéssel) bizonyítja.²⁰

¹⁵ Ezért minden tanulmány és megjegyzés, amely a koronaküldést és a küldő kilétét – legyen az a császár vagy a pápa – vizsgálva következtetett, téves alapállásból indult, megállapításait ennek megfelelően kell értékelni. A korona tisztelete, „szentsége” nem onnan eredt, hogy azt a pápa vagy a császár küldte, és az első korona volt, hanem onnan, hogy a koronázási jelvényeket a 12. században aszerint válogatták össze, hogy – mint ereklyék – kapcsolatban álltak-e Szent Istvánnal. Vajay Szabolcs a Szentkorona keresztjét (*Vajay Szabolcs: La relique stéphanoise dans la Sainte Couronne de Hongrie. Acta Historiae Artium* 22. [1976] 3–20.), én a (kivehető) zománc apostolképeket kapcsolom az első király személyéhez (*Tóth Endre: A Szent Korona apostolmezeinek keltezéséhez. Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1996. 181–209.). A palást kapcsolata Szent Istvánnal a felirata miatt nyilvánvaló. A magyar joggal azonos, gömbös végű és rövid szárú forma III. Rudolf burgundi király pecsétjén (996, 1011, 1017; erre Deér József is hivatkozott, *Deér József: A magyarok szent koronája. Ford. F. Romhányi Beatrix. [Insignia Regni Hungariae (3.) – Historia incognita 18.] Bp.–Máriabesnyő–Gödöllő* 2005. 145–159., 436. jegyz.), unokaöccse, II. Henrik király 1003. évi, több, mint száz éve publikált ólombulláján (*Otto Passé: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806. I. Dresden* 1909. [Neudr. Leipzig 1981.]; *Endre Tóth: Das ungarische Krönungszepter. Folia Archaeologica* 48. [2000] 111–153.) és VI. Pandulf capuai herceg 1023. évi pecsétjén tűnik csak fel, amely a herceg II. Henrik császár általi hűbéri beiktatását ábrázolja (*Deér József: A pápaság és a normannok. [Historia incognita. I. sorozat: Történettudomány 27.] Máriabesnyő–Gödöllő* 2010. 21. és I. tábla 2. sz. Különös, hogy Deér nem említi ezzel kapcsolatban a magyar jogart.). Mivel ilyen formájú jogart se korábban, se később nem használtak, a magyar jogart Szent István korára kell keltezni.

¹⁶ *Váczy Péter: Mersburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. Történelmi Szemle* 28. (1985) 628–642. = A magyar koronáról. In: *Új: A magyar történelem korai századaiból. (Historia könyvtár, Monográfiák 5.) Bp.* 1994. 77–93. (ez utóbbit idézem).

¹⁷ DHA I. 17–18. (1. sz.).

¹⁸ Az oklevélben a szót rövidítették, ezért nem „kral”-nak (ahogy Czebe Gyula olvasta, I. *Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. [Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/3.] Bp.* 1916. 145.), hanem „krales”-nak olvasandó. *Darkó Jenő: A veszprémi apácakolostor alapítólevelének 1109.-i másolatáról. Egyetemes Philológiai Közlöny* 41. (1917) 257–272., 336–357., 258., 339.; *Gyóni M.: A magyar nyelv i. m.* 73.

¹⁹ DHA I. 81–85. (13. sz.). A XI–XII. századi monostor valójában veszprémi volt, mert a Veszprémvölgy helymeghatározás csak a rendi váltás után tűnik fel és a ciszterci névadásra jellemző.

²⁰ A „krales pases Ungrias” egész Pannónia üdvére alapította a monostort. Az „Ungria” megjelölés vitát okozott, mivel – vélték a témával foglalkozó kutatók – ezzel a szóval a 11. században még nem jelölték Magyarországot, hanem „Pannoniát”-nak hívták. Erről és a cáfolásról I. *Hóman Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: Új: Történetírás és forráskritika. Bp.* 1938. 190–250., 242–247.; *Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp.* 1938. 605–642. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 50. Bp. 1939. (ez utóbbit idézem) 5–6. Véleményem szerint egyrészt a kettős országmegnevezés („Ungria” – „Pannonia”), másrészt a főnévi forma várna magyarázatra. Egyedül ebben az oklevélben

Miért nevezték az intulációban Istvánt *kralesnak*, és mit jelentett a szó? Ez lát-szólag tűnik csak felesleges kérdésnek. A *kralnak* csak az etimológiai vizsgálatát végezték el anélkül, hogy történeti összefüggésekre figyelemmel lettek volna. A szóval foglalkozók – noha jól ismerték a terminus előzményeit – gyakran abból az alapállásból indultak ki, hogy a *kral* a megkoronázott uralkodó címe, és István a címet a koronázáskor kapta.²¹ Ezért a szó eredetét ott keresték, ahol szintén király állt az ország élén.²² Amíg a *kral* „király” jelentése az utódei esetében természetes, Istvánnál nem az. A *király* Pétertől kezdve valóban a megkoronázott magyar uralkodókat jelölte, de így volt-e ez István esetében? A kérdés azért jogos, mert nem tudjuk: a *kral* csak a felkent és megkoronázott István titulusa volt-e? Mi volt István címe Géza halála és a koronázás között? Az 1001. évi avatásakor István megváltoztatta volna a címét?²³ Tudjuk: a meghonosodott *nagyfejedelem* megjelölés²⁴ kutatói szükségmegoldás. Nemkülönböztetve a régebbi szakirodalomban használt nagyvajda²⁵ is. A külföldi (latin) szóhasználatban a *rex* címet olykor az első felkenés előtt is megadták az Árpád-ház rangidős tagjának vagy annak, akit annak vélték. A 10. században már előforduló *rex*ből sem állapítható meg az Árpád-ház fejének saját nyelvű titulusa.²⁶ A latin forrásokban *rex*nek nevezték²⁷ Taksonyt,²⁸ Gézát²⁹ és Bulcsut³⁰ is. Bíborbanszületett Konstantin (913–959) a „főnököt” és

---

nevezik kétféleképpen az országot, a 11. századi oklevelekben Szent Lászlóig egységesen nép-, és nem országnevet használnak („rex Pannoniorum” vagy „Hungarorum”). A pécsi alapítólevél „Hungariae rex”-e nyilván korszerűsítés az átírásokban. Minderről a „»Pannonia« – »Pannonii« az első évezredben és az Árpád-korban” című tanulmányban fogok írni.

²¹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² I. 33.

²² *Kniezsa István*: A magyar állami és jogi terminológia eredete. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei 7. (1955) 237–243.; *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. Bp. 1974.²; *Melich János*: Megjegyzések a „király” szóhoz. Magyar Nyelv 4. (1908) 24–29.

²³ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. I. 67. szerint a koronázáskor a „nép ... magyar »král«-nak kikiáltotta” Istvánt.

²⁴ Első előfordulása: 1373. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Szerk. Kiss Lajos, Papp László. Bp. 1967–1984. (a továbbiakban: TESz) I. 864.

²⁵ Pl. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. I. 22–24.

²⁶ A „rex” esetenként épp úgy nem jelzi – szerzőtől függően persze – a felkent és fel nem kent király közti különbséget, amint például a római „legatus Augusti pro praetore provinciae” sem jelezte különösen az 1–2. században a rangbeli különbséget az alacsonyabb „praetor”-i és a magasabb rangú „consul”-ságot viselt helytartók között.

²⁷ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. I. 386. 42. jegyz.

²⁸ „Taxis rex Hungariorum” – Liudprand: Antapodosi V,33. Gombos, Cat. 1474. (3527. sz.).

²⁹ „Regem Ungarie ... Gouz” – Ademarud Cabannensis, Chronicon III,31. (ed. Pascale Bourgain, Corpus Christianorum CXXIX. Turnhout 1999. 152.); „rex eorundem” név nélkül, I. Ottó levele – MGH Epistolae selectae III. 101. (96. sz.) = Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegei középkortörténeti könyvtár 15.) 1999. 21. Géza király-megjelöléséhez l. *Komjádi Miklós*: A veszprémi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42. (1971) 33–47., 42.

³⁰ „rex Bulgio” – Gesta episcoporum Camaracensium VII,428. = Gombos, Cat. 1046. (2490. sz.); Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Serie A. Lateinische Namen bis 900. Red. Raimund Ernst, Dieter Wojtecki. II. Wiebaden 1983. 264–266.

a „nagyfőnököt” (legyen az magyar, horvát vagy más vezető) *archonnak*, *me galé archonnak* nevezi, amely szavak anyanyelvi megfelelője ismeretlen. Nem fordításról van szó, hanem a császár a külföldi vezetőket megillető és a bizánci protokollnak megfelelő szokásos elnevezéseket használta. Szükségtelen most vitatni az államalapítás előtti titulusokat. Elég annyit szem előtt tartani, hogy István a *kral* címet már viselte.³¹ Az pedig megállapíthatatlan (pontosabban: nincs közvetlen adat), hogy a címet István apja halála után vagy a koronázáskor vette-e fel. A veszprémi alapító levél tanúsága azért különösen fontos, mert emiatt vitathatatlan a *király* titulus régisége, az, hogy a *kral* kezdetől jelölte a megkoronázott magyar uralkodókat és ezzel a jelentéssel legkésőbb a 11. század legelején bekezdült a magyar alapszókincsbe. Ez a Szent István-kori adat tette lehetővé ennek a tanulmánynak megírását. A *kral* bizonyítja, hogy a magyar uralkodó címe kezdetben sem a bármilyen nyelvű és eredetű *rex*, *archon*, *vojevoda* stb. származéka volt. Valójában hallatlan szerencse, hogy egy, már István uralkodásának idejéből, talán kezdetéről – tekintsünk most el az oklevél Géza-kori keltezésének a vélemezésétől³² – gyakorlatilag érintetlenül fennmaradt szövegű oklevélből ismerjük az első magyar uralkodó címét. Ha ez az oklevél nem marad ránk, akkor a *király* szó első hazai előfordulása egy Árpád-kori helységnév lenne (1113: *Crali*, Nyitra megye, zobori ítéletlevél),³³ és a szó a 15. század végéig csak helynévként fordulna elő,³⁴ ami bizonytalanná tenné az uralkodó-megjelölés eredetének és hazai használatának az idejét.³⁵ A görög források és a korai helynevek azért is lényege-

³¹ A vizsgálatba nem vonom be az alapítólevél kétféle keltezését. Melich János, Balogh Albin, Komjáthy Miklós és Kristó Gyula az oklevelet I. István uralkodásánál korábbra keltezte (I. erről *Thorockay Gábor* összefoglalását: Szent István okeveleiről. Századok 143. (2009) 1386–1390). Noha ebben az esetben igazolva lenne, hogy a „krales” nem azonos a megkoronázott királlyal és a megjelölést a 10. század utolsó harmadában már használták. Feltételezést és lehetőséget nem lehet bizonyításra használni. A bizonytalan keltezés az oklevél megoldatlan (és megoldhatatlan? – így *Thorockay G.*: Írások az Árpád-korról i. m. 389.) problémái közé tartozik.

³² *Balogh Albin*: A veszprémi görög monostor alapítása. Regnum 6. (1944–1946) 21–30.; *Komjáthy M.*: A veszprémvölgyi alapítólevél i. m. 33–49. Kristó Gyula érvelését (*Kristó Gyula*: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a 10–11. század fordulóján. Névtani Értesítő 15. [1993] 200–205. = *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 159–165.) a Szent István-i oklevelekben olvasható településnevek török vagy finn-ugor eredete alapján nem látom meggyőzőnek.

³³ DHA I. 393. (142/I. sz.) 13. sor. Királyi (Králová), Nyitra megyében – *Kniezsa István*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. (A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 28. sz.) Debrecen 1949. 10. Ezt az előfordulást Kniezsa István idézi, de a TESz nem tüntette fel. (II. 494.).

³⁴ TESz II. 494. szerint legkorábban a Váradi Regisztrumban említik 1213-ra.

³⁵ Hogy ez milyen nagy biztonsgot jelent, az a „nádor” szón jól lemérhető. Ennek első előfordulása, a „nadruspan,” a Schlágli Szójegyzékből ismert: „pallatinus – nadruspan” – *Kniezsa I.*: A magyar nyelv i. m. I. 351.; *Szamota István*: A schlágli magyar szójegyzék. Bp. 1894. 476. sz., megkeserítve ezzel mindenféle etimológiai vizsgálatot. Azt ugyanis Fodor Istvánnal – *Fodor I.*: Ispán, nádorsipán i. m. 220. – azonosan elképzelhetetlennek tartom, hogy a „comes palatinus”-t a 11. században magyarul egy prepozíciós, szláv szóösszetétellel nevezzék meg. Megjegyzem, a „zupanus palatii” tisztség 892. évi horvát oklevélben fordul elő, és viselője közvetlenül Muncimir „dux” után következik

sek a *kral* eredetének vizsgálatánál, mert a király szó alakját korai állapotban őrizték meg.³⁶ Az oklevél szerzője Istvánt nem *rex*nek nevezte, hanem azzal a szóval jelölte, amelyből a király szó kialakult. Ennek két oka lehetett.³⁷ A görög oklevél fogalmazója vagy nem ismerte a *rex* szót, vagy, mivel a *kral* címet nem lehetett görögre fordítani, az eredeti szót használta görög végződéssel.³⁸ Hogy a szerző ne ismerte volna a *rex* szót, felettebb valószínűtlen. Akár Dél-Itáliából vagy Szicíliából,³⁹ akár a bizánci birodalom belső területéről jött,⁴⁰ a *rex* és jelentése számára nem lehetett idegen.⁴¹ A görög nyelvben ugyan nincs a királynak megfelelő szó, a latin *rex*et azonban ismerték,⁴² Bíborbanszületett Konstantin és mások is használták.⁴³ A császár *rex*nek nevezte Lothart, Itália királyát (931–950), Hugo király nagybátyját,⁴⁴ a frank Pippint,⁴⁵ Lajos frank királyt.⁴⁶ Ahogyan

---

– Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. Diplomata annorum 743–1100. Ed. Marko Kostrenčić. Zagreb 1967. (a továbbiakban: CDCr) 24. Talán nem túl eretnek nézet, ha szükségesnek tartok olyan vizsgálatot, amelyik a „nádor” szó kialakulásánál a lengyel nyelvtérletről származó nádor, a Piast-házbeli Oppelni László herceg hivatali működését figyelembe veszi (1367–1372). Eszerint a magyar megnevezés kialakulása Árpád-kor utáni lenne. A latin és a magyar terminust részletesen tárgyalja *Szűcs Tibor*: Nádorispán szavunk latin és magyar megnevezése és etimológiája. In: X. RODOSz Konferencia-kötet. Szerk. Székely Tünde. Kolozsvár 2009. 187–201.

³⁶ A szókezdő két mássalhangzó megőrzéséről a jövevényszavakban és a „kral”-ban l. *Melich János*: Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. Magyar Nyelv 2. (1906) 49–58., 56.; *Melich János*: Megjegyzések a „király” szóhoz i. m. 25.; *Pais D.*: A veszprémvölgyi apácák i. m. 5.

³⁷ Elvileg van egy harmadik lehetőség is: az oklevélíró azért nem írt „rex”-et, mert István nem volt még felkent király, ami az oklevelet 1001 elé keltezné. Ebben az esetben azonban „Stephanus” a feleség és gyermekek említése miatt nem lehet azonos Szent Istvánnal. A Géza fejedelemmel való azonosság vizsgálata azonban egyrészt kívül esik e tanulmány keretein, másrészt a „kral” megjelölésből nem következik kizárólagosan a Gézával való azonosítás.

³⁸ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 73.

³⁹ *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél i. m. passim.

⁴⁰ Az oklevél fogalmazójának dél-itáliai származását vitatta *Darkó Jenő*: A veszprémi apáczamonostor i. m. 262–266.; *Hóman Bálint*: Szent István görög oklevele. Századok 51. (1917) 99–136., 225–242., 107.

⁴¹ *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél i. m.

⁴² *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. I–II. (Berliner Byzantinische Arbeiten, Bd. 11.) Berlin 1983.³ II. 173.

⁴³ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 112.: a „krales” használata azért feltűnő, „mert a X–XI. századi bizánci hivatalos nyelv a barbár uralkodókat, pl. a frank, germán és normann fejedelmeket a latin *rex*-nek megfelelő ... szóval jelölte”; *Moravcsik, Gy.*: Byzantinoturcica i. m. II. 259.; *Aleksandar Vasiljevič Solovjev*: „Reges” et „regnum Russiae” au Moyen Age. Byzantion 36. (1966) 144–173., 149–153., 169.

⁴⁴ De administrando imperio (a továbbiakban: DAI) 26,1–2. Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text edited by Gy[ula] Moravcsik. English translation by R[omilly] J[ames] H[ald] Jenkins. (Magyar–görög tanulmányok 29.) Bp. 1949. 108.; vö. 110. (26,45.) 112. (26,63.). Konstantin a bizánci uralkodón kívül egyedül Attilát nevezi basileusnak (DAI 28,6. és 11., ed. Moravcsik 118.).

⁴⁵ DAI 28,20. és 33., ed. Moravcsik 120.

⁴⁶ DAI 29,105.; 107.; 117.; 130.; 151. ed. Moravcsik 129–130.

az oklevél írója nem a császárságban szokásos *Turkiának* nevezte István országát, hanem annak és a bizánci gyakorlatnak a mintájára képezte az akkor még szokatlan *Ungria* országnevet,⁴⁷ ugyanúgy az uralkodó titulását sem görög, hanem a Magyarországon használt saját terminussal jelölte.⁴⁸ Ez azt is jelenti, hogy a *kral* terminust egy ideje már használták a „főnök” megnevezésére.

A *kral* szó eredete ismert: a frank uralkodó, Nagy Károly nevéből származik.⁴⁹ A tisztséget jelölő főnév személynévből hasonlóan alakult, mint ahogy a *Caesar* névből a *Kaiser*, Baján kagán nevéből a *bán*, Vlagyimir nagyfejedelem nevéből a litván *valdýmieras*,⁵⁰ és Aschrik érsek nevéből a magyar *érsek*⁵¹ megjelölés.

A szó eredetével és etimológiájával⁵² Melich János többször is foglalkozott.⁵³ Korábban elsősorban a szó nyelvészeti vizsgálatát végezte el: miként lett a *kral*ból király. Következtetése: „a magy. *király* jelentésbeli és hangalaki fejlődése ez volt: I. jelentés: a) törzsfő, csapatvezér, dux, b) rex, König, amiből csak egy van”. 1933-ban megjelent tanulmányában pedig inkább történeti összefüggésben vizsgálódott. Megállapította, hogy a *kral* a 11. században már az alapszókinsbe tartozott, és hogy egyes szláv országok a saját uralkodójukat nem nevezték *kral*nak. Következtetéseiben ő is a *kral* = megkoronázott király jelentést tartotta szem előtt, és ezért vette figyelembe, hogy melyik szláv országban uralkodott király.

Pais Dezső szerint⁵⁴ a *kral* fokozatosan terjedt el azoknak a szlávoknak körében, akik kapcsolatba kerültek a német birodalommal. A szlávoknál a szó saját uralkodót azonban nem jelentett. Az oklevélben a *kralest* nem görög jövevényszónak, hanem magyar szónak tartja, és benne „a német-római császár szláv

⁴⁷ *Hóman B.*: A magyar nép neve i. m. 242–243. Az országnévhasználattal egyezik a XI. századi éremfeliratokon olvasható „Pannonia.” Ahogy a veszprémi oklevélben szokatlan a földrajzi meghatározás, azaz az országnév, ugyanez az érmeken is meglepő. Szent István és I. Géza „civitas regia” feliratú érmén kívül az összes többire a „Pannonia” szót verték. Ez azért szokatlan, mert a korbeltől és 11–12. századi birodalmi, cseh és lengyel érmeiken az ország nevét nem vagy csak elvéve írták ki. Csehországban esetleg II. Boleszláv (967–999) két veretének előlapján (73., 74. sz.), Lengyelországban egyedül I. Boleszláv egy veretének hátlapján olvasható a „Principes Polonie” szöveg. *Marian Gumowsky*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960. 87. (3. sz.); képe: *Tadeusz Kałkowski*: Tysiac lat monety Polskiej. Krakow 1974. 40.; l. még a 79. jegyz.

⁴⁸ Sufflay Milán vetette fel a Pannonhalmi Rendtörténet ismertetésében (Turul 24. [1906] 47., 2. jegyz.), hogy az eredeti alapítólevélben még a „Turkia” megjelölés szerepelhetett. Ezt vitatta *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél i. m. 47., 1. jegyz.; *Hóman B.*: A magyar nép neve i. m. 243–244.

⁴⁹ *Max Vasmer*: Russisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Heidelberg 1953. I. 631. a korábbi, nem magyar irodalommal.

⁵⁰ *Ernst Fraenkel*: Litauisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Heidelberg 1962–1965. II. 1188.

⁵¹ *Mollay K.*: Német–magyar nyelvi érintkezések i. m. 242–252.

⁵² Az előzmények – *Horger Antal*: Király. Magyar Nyelvőr 36. (1907) 410–415.; *Asbóth Oszkár*: Király. Magyar Nyelvőr 36. (1907) 467–470. – a nyelvészeti levezetéssel foglalkoztak.

⁵³ *Melich J.*: Megjegyzések a „király” szóhoz i. m.; *Melich J.*: A „király” szó eredetéhez. Magyar Nyelv 5. (1909) 133–134.; *Melich János*: A király címről. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünneplésére. Bp. 1933. 385–387.

⁵⁴ *Pais D.*: A veszprémvölgyi apácák i. m.

megjelölőjének a Szent Istvántól újonnan alapított uralkodói hatalomra való alkalmazását” látta.

Kniezsa István a következőként foglalta össze véleményét:⁵⁵ „A magyar szó közvetlen forrását hangtani alapon megállapítani nem lehet, legfeljebb annyira, hogy az ú. n. *trata*-típusú nyelvek egyikéből (az összes déli szláv nyelvek, cseh és szlovák) való. Mint állami terminus technicus azonban nyilván a többi ilyen kifejezéssel együtt került át, és így csak déli szláv eredetű lehet. Mivel pedig a szó a görög kultúrájú szlávoknál sohasem volt honos, valószínű, hogy a magyarban horvát eredetű. Annál inkább, mert a X. században, amikor a magyarság ezt a szót átvette, szomszédságában a német királyon kívül csak a horvát király volt ismeretes.”

Gyóni Mátyás szerint:⁵⁶ „Nagyon nehéz a német Karl, Karal szóból a szláv Korl’ (olv. korly) -l’- végű alpalakot kifogástalanul megmagyarázva le származtatni (Melich, MNY IV 28). A szlávból való származtatás másik nehézségét abban látom, hogy a szó, melyet 800 táján kellett a szlávoknak a németből átvenniök, a magyar nyelv számára forrásként számba jöhető szláv népek közül a csehek-nél csak a X. században de csak latin *rex* fordításban, a horvátoknál csak a XI. században, a szerbeknél és a lengyeleknél még későbbben bukkan fel forrásszerűen igazolható módon szláv uralkodókkal kapcsolatban, míg viszont magyar területen, illetőleg magyar királyokkal kapcsolatban már 1000 táján feltűnik.”

Érvényesnek látszik az a megállapítás, hogy a *kral* a környező szláv népek szóhasználatában nem a saját, hanem a bibliai, az idegen és a magyar uralkodó címe,⁵⁷ és István címénél később, néha csak századokkal később adatolt. Kétséges viszont az a magyarázat, amely abból indul ki, hogy a szó csak olyan országból származhat, amelynek volt királya. Kniezsa István ezért tételezte fel, hogy a szó a horvátból származik, mert ott a *rex* az uralkodó jelölésére már a 10. században előfordul. Pedig a *kral* eredetileg (a megjelölés kialakulásakor) és majd százötven évig még nem jelölhetett koronázott (felkent) királyt, mert a térségben nem uralkodott *rex*, csak a karoling királyok illetve császárok. Akik átvették, nem a címet vették át, hanem számukra a személynév jelentette a „főnököt”. Ez pedig nem jelenti egyúttal azt is, hogy értették az uralkodó titulását (mármint a „király” címet). Egyébként a szlávok a *Kuning*ből alakította a „saját főnök” jelentésű *knezt* és változatait.⁵⁸ A *kral* = megkoronázott király azonosítása Magyarországon ment végbe, és elterjedése a szláv nyelvekben csak István avatásától számítható. A *kral* „főnök” jelentése a 9. század elején azonban ki kellett, hogy alakuljon. A szó nem akármilyen anyanyelvű *királyt*, hanem a legfőbb urat jelölte.

Mely népeknél válhatott Nagy Károly nevéből uralkodót jelentő köznévvé? Elsősorban azoknál, akik – akár háborúban, akár békében – szorosabb kapcso-

⁵⁵ *Kniezsa I.*: A magyar nyelv i. m. I. 269.

⁵⁶ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 74.

⁵⁷ A lengyel előfordulásokat l. *Słownik staropolski*. Red. Stanisław Urbańczyk. III. I–K. Wrocław–Kraków–Warszawa 1960–1962. 394–396.

⁵⁸ *Vasmer, M.*: Russisches etymologisches Wörterbuch i. m. I. 581.

latba kerültek a frank uralkodóval. Ezek elvileg a birodalom keleti szomszédjai, a szászok, bajorok, lengyelek, csehek és morvák, avarok és a karantán szlávok lehettek. A szászok és a bajorok a nyelvük miatt, a lengyelek a birodalomtól való távolság és a kapcsolataik miatt nem jöhetnek szóba. A „főnök” jelentés csak Nagy Károly életében vagy valamivel később, a 8. század utolsó negyede és a 9. század első negyede között alakulhatott ki. E korai időpont miatt a lehetőségek közül kiesnek a morvák, és a horvátok sem jöhetnek szóba. A karantán szlávok pedig nem Nagy Károssal hadakoztak, hanem III. Tassilo bajor herceg törekvéseinek és a keresztény térítésnek álltak ellen. Nagy Károly seregeivel a csehek harcoltak, akik ellen az uralkodó 805-ban és 806-ban küldött seregeket,⁵⁹ míg el nem ismerték a frank fennhatóságot. Emellett a Karoling Birodalommal hosszú keleti határszakaszon volt szomszédos a Kárpát-medencében élő avarokkal, ők voltak azok, akik a 790-es évektől, vagy már korábban is mondhatták: a *kral* az, akivel harcoltak, aki meghódította őket, ő az, aki elől menekültek, akihez futottak, akivel huszonöt éven keresztül hadakoztak.

Mindenki, aki a király etimológiájával foglalkozott, azért képviselte – mondhatni automatikusan – a szó szláv eredetét, mert a szláv *tart* > *trat-*, *tort* > *trot-* hangtörténeti változást (*Karl* > *kral*) látta érvényesülni, bár Melich János kétségesnek látta a *Karlból* a szóvégi „ly” alakulását a szlávban.⁶⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy a szláv nyelvekben megvan a „saját főnök” elnevezés és ez nem a *kral*, (hanem a *kunig* – *knez*),⁶¹ valamint a szó a szláv nyelvekben későn adatolt, és akkor sem a saját, hanem idegen uralkodót, és főként a magyar királyt jelöli, akkor kételkednünk kell bármelyik *környező* szláv nyelvből való származtatás lehetőségében. A görög műveltség területén a *Caesar* szó származékait használták, ezért az átvétel bolgárszláv irányból nem történhetett.⁶² A szót csak olyan néptől vehették át a magyarok, akik a „főnököt” *kralnak* nevezték. Ennek azonban nincs nyoma a 10–11. században a szláv népeknél. A horvátoknál csak a 11. század végén tűnik fel a *kral*. A szerbeknél⁶³ és lengyeleknél⁶⁴ még később. Az ukránban, oroszban és a bolgárban is csak az „idegen király” neve a *korolj* – *kral*.⁶⁵

⁵⁹ *Karl Richter*: Die böhmischen Länder im Früh- und Hochmittelalter. In: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Hrsg. Karl Bosl. Stuttgart 1967. 165–347., 188.

⁶⁰ *Melich J.*: Megjegyzések a „király” szóhoz i. m. 28.

⁶¹ *Vasmer, M.*: Russisches etymologisches Wörterbuch i. m. I. 581.

⁶² *Melich J.*: Megjegyzések a „király” szóhoz i. m.; *Melich J.*: A király címről i. m.

⁶³ *Moravcsik Gyula*: A magyar Szent Korona görög feliratai. Bp. 1935.; *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 74.; *Moravcsik, Gy.*: Byzantinoturcica i. m. I. 173.

⁶⁴ Figyelemreméltó III. Meskó egyik verete: a zsidó pénzverők héber betűs felirattal is vertek érmeket. Az egyik érmen a „Mszka krl Polski” felirat olvasható, vö. *Marian Gumowsky*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960. 17., 91. (111. sz.). III. Meskó, Nagylengyelország „fejedelme” (1173–1177), és nem „király” volt. Az érem felirata szerint a zsidó terminológiában a „krl” nemcsak a felkent királyt, hanem egy ország uralkodóját jelentette. A szóhasználat arról tanúskodik, hogy a „kral” egy ország uralkodója tituluszának megnevezésére jól ismert volt.

⁶⁵ *Knieszsa I.*: A magyar nyelv i. m. I. 269.

Történeti eseménnyel kapcsolatban a *kracl* legkorábban a Metód-legendában említik: a „magyarok királya (*korolj*) látni szerette volna a szentéletű férfit” írta a szöveg.⁶⁶ A legenda nem sokkal Metód halála után, 885 végén keletkezhetett, tehát a titulus legkorábbi előfordulásának számítana, ha a rendelkezésünkre álló szöveg nem a 12. században, orosz másoló által készített kéziratban maradt volna ránk. Az értelmezések egy része, amely nem volt mentes a nacionalista felhangoktól,⁶⁷ nem a *korolj* szót értelmezte, hanem azzal foglalkozott, hogy ő nem a magyar, hanem a frank király volt. Tették ezt főként abból az alapállásból, hogy a 9. század végén magyar (vagy ugor) *király* még nem létezett. Szükségtelen a szöveghellyel foglalkozni, mert vizsgálatát negyven évvel ezelőtt Király Péter filológiai, etimológiai és művelődéstörténeti tekintetben kimerítően elvégezte.⁶⁸ E helyen csak a témát érintő lényeges és fontos összegzését idézem: a legenda szövegében „az egyetlen kivétel a *korolj* szó, amely keleti szláv hangalakról tanúskodik. Ez tehát annyit jelent, hogy a *korolj* nem lehetett benne a MetL eredeti szövegében, hanem csak utólagosan került be, mert különben *tratanak* (*kralj*) kellene hangzania, éppúgy mint a legenda többi **tort-* típusú szavának.”⁶⁹ Tehát a titulus a szöveg másolásakor az Árpád-korban, a 12. században került a magyar „főnök” neve mellé. Akkor, amikor a másoló már tudta, mert általánosan ismert volt, hogy a *magyar* uralkodó a *korolj* („király”) címet viseli.

Kniezsa István azért tartotta a *kracl* horvát eredetűnek, mert amikor a magyarság a szót átvette, a szomszédságban csak a horvát király volt ismert.⁷⁰ Emellett szólna szerinte a többi, délszlávoktól átvett igazgatási terminus. Noha abból a tényből, hogy „a 10. században, amikor a magyarság ezt a szót átvette, a szomszédságban a német királyon kívül csak a horvát király volt ismeretes”,⁷¹ nem következik, hogy a horvát uralkodót már a 10. században *kracl*nak hívták. A szó István királlyá avatása előtt „főnök, nagyfőnök” jelentésű és nem azonos a *rex*szel. Hogy a horvát királyt valóban hívták *kracl*nak, azt legkorábban egy 1100 körül vésett feliratról tudjuk. A Krk szigeti Baškán a Szent Lucia-templomban 1851-ben egy glagolita feliratot fedeztek fel,⁷² amelynek az elején a Zvonimir ki-

⁶⁶ A szöveg Király Péter fordításában: „Midőn pedig az ugor [magyar] király a dunai részekre érkezett, látni akarta (Metódot). És midőn némelyek mondták és úgy vélték, hogy Metód ezt nem éli túl kinszenvedések nélkül, elment hozzá. Ő pedig, mint uralkodóhoz illik, azonképpen tisztelettel, fényesen és örömmel fogadta.” – *Király Péter: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 141.) Bp. 1974. 1.

⁶⁷ Király Pétert idézem: „... olvashatunk olyan summázó megállapításokat, mint »magyar horda« stb. Én az ilyen jellegű kitételekről úgy érzem, hogy ezeket nem tudományos tárgyilagosság szülte, hanem vitatható értékű érzelmi megállapítások” – *Király P.: A magyarok említése i. m. 37.*

⁶⁸ *Király P.: A magyarok említése i. m.*

⁶⁹ *Király P.: A magyarok említése i. m. 68.*

⁷⁰ A kora középkori horvátok történetéről l. *Szeberényi Gábor: Horvátok és országuk a 7–11. században.* *Historia* 2011. 5–6. szám.

⁷¹ *Kniezsa I.: A magyar nyelv i. m. 269.*

⁷² *Rade Mihajlić: Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Enden des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts.* (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft

rály által a templomnak ajándékozott földterületről van szó. Latin betűs átírásban a felirat 3. és 4. sora a következő:⁷³

DA ZBV̄NIM[I]R̄B̄ KRAL̄B̄ HR̄BVAT̄B̄SK[Y V̄B̄]
DNI SVOĒ V̄B̄ SVETUJU [L]UCIJU I SVE[DO]MI

Zvonimir / Zelemér 1075–1089 között ült Horvátország trónján, felesége I. Béla leánya, Ilona volt. Ő kapott 1075-ben VII. Gergely pápától királyi jelvényeket.⁷⁴ A felirat Zvonimirt megkoronázott király korában említi. Akkor, amikor Magyarországon a *kral* már legalább hetven éve az uralkodót jelölte. Azt pedig nem tudjuk, hogy a koronázás előtt mi volt Zvonimir titulusa és a *kral* korábban az uralkodók megnevezésére is használták-e? A korábbi horvát uralkodókat csak latin szövegek, oklevelek⁷⁵ és két felirat⁷⁶ említi, amelyekben őket értelemszerűen *rex*nek nevezték. Az 1075. évi koronázásból világos, hogy ha egyik-másik horvát uralkodó használta is a *rex* címet, nem voltak felkent és megkoronázott királyok.

2.) Wiesbaden 1982. 17. sz.; *Radoslav Katičić*: Literatur- und Geistesgeschichte des kroatischen Frühmittelalters. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 40.) Wien 1999. 488–489. A feliratról alapos összefoglalás olvasható a Jugoszláv Enciklopédia magyar nyelvű kiadásában, I. I. kötet, A–Boc. Zagreb 1985. 471–474., ahol a további bibliográfia megtalálható.

⁷³ A felirat szövegének első fele Radoslav Katičić fordításában: „Im Namen des Vaters und des Sohnes und des Heiligen Geistes. Ich, der Abt Držiha, schrieb dies Brachfeld, das Zvonimir, der kroatische König, in seinen Tagen der heiligen Lucia schenkte. Und die Zeugen sind: Desimira, Župan der Krbava, Martin del Lika, Pribineža, Abgesandter in Vinodol, Jakob, auf der Insel. ...” – *Katičić, R.*: Literatur- und Geistesgeschichte i. m. 488–489.

⁷⁴ „Suinimer-Demeter ... dux Chroathiae Dalmatiaeque” királyá koronázása „ex apostolico sedis legatione domini nostri pape Gregorii potestatem optinens in Salonitana basilica sancti Petri sinodali et concordia totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per vexillum, ense, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex” – CDCr I. 109. Az oklevél nem említi felkenést és nem szól róla Zvonimirnak egy másik oklevele sem, vö. 1083: „Ego Suinimir, gratia dei Chroatorum atque Dalmatinorum rex, cum me dei omnipotentis pietas sua miseratione in regali locaret solio, cum etiam regni diademate sceptroque ... legaliter adornarer (!)” – CDCr I. 138. (139. sz.); a felkenést a korábbi „Liber pontificalis” említi (31): „Gregorius VII sedit annos XI, menses II, dies III. Hic misit Dalmatiam apocrisarium Gebizum religiosum abbatem, qui Svuinimirum Sclavum et Chroatis, et Dalmatinis in Salonam et unxit et coronavit regem” – nem látam, idézi *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). (Konzieliengeschichte, Reihe A.) Paderborn 1987. 82., 3. jegyz.

⁷⁵ Tomiszlav: 925, CDCr I. 34.; Kresimir: 950, CDCr I. 40.; Dersziszlav: 1000, CDCr I. 51.; Radoszslav: 1058, CDCr I. 84.; Kresimir 1064, CDCr I. 88–89.; 1060–1062, CDCr I. 98.; 1066/67, CDCr I. 104.; 1066/1067, CDCr I. 105.; 1069, CDCr I. 113.; Péter, CDCr I. 115.; Suinimir / Demeter: 1075, CDCr I. 139.; 1076, CDCr I. 147.; Zuinimir / Demetrius: 1078, CDCr I. 159.; 1078, CDCr I. 160., 166., 167.; 1083, CDCr I. 180.

⁷⁶ *Vedrana Delonga*: Inscriptiones des souverains croates du IXe au XIe siècle. Split 1997. 58–60. Az ép felirat Solin: „In hoc tumulo quiescit Helena famosa, quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis.” II. Kresimir / Mihály feleségének és Drzislav / István anyjának sírfelirata 976-ból. Egy másik feliraton csak a „rex” szó olvasható, l. *Delonga, V.*: Inscriptiones i. m. 70. (Šibenik).

Ettől persze nevezhették őket óhorvátul *kralnak*. Ha azonban a *bán* és a *zsupán* esetleges avar-kori⁷⁷ és a *tepci* és *ded* tisztségek ismeretlen eredetét tekintjük, akkor kevésbé lehet feltételezni, hogy a főnök jelentésű *kral* a horvátoknál alakult ki, nem pedig a magyaroknál és a horvátoknál is közös forrásból származik, vagy pedig Zvonimir a címét apósától, a magyar királytól vette át.

A szláv jövevényszavak, különösen az állami terminológia kifejezései esetében – legyen az nyugati vagy déli szláv eredetű – az eredet kutatásánál mintha csak az anyaterületeket vennék figyelembe. Egyes szavak eredetének vizsgálatánál ez jogos lehet, de nem akkor, amikor az átvétel módját keressük. Az állami terminológia szakszavai, akárhol is keletkeztek és akárhová vezethetők vissza, a 10. században a Kárpát-medencében használatban kellett, hogy legyenek, ha bekerültek a magyar szókincsbe. Azaz az átadó nyelvet beszélő emberek a Kárpát-medencében éltek. Arról azonban, hogy milyen hatások érték és milyen törvényszerűségek alakították a karoling hódítás után az itt élő lakosság – nyilvánvalóan szláv hatásokkal alakult – nyelvét, fogalmunk sincs. Főleg az okoz problémát, hogy ebben a vegyes nyelvű közegben miként érvényesültek az ismert (szláv) nyelvi törvényszerűségek. Bármi is azonban a *kral* szó eredete, bármilyen nyelvi hatások alakítottak rajta, legkésőbb István esetében igazolható, hogy ezzel a helyi népszerűség által használt titulussal vált a Kárpát-medence lakóinak uralkodójává.

A *kral* meghonosodásának alapkérdése, hogy mi okozta azt, hogy az ország koronázatlan vagy megkoronázott vezetőjének titulását más nyelvből kölcsönözzék? A kölcsönszavak általában, de hivatalt jelölő kölcsönszavaknak és a *kral* használatának megítélése különböző kell, hogy legyen: mégiscsak az ország uralkodójáról van szó! 1001-ben kerestek volna egy nem latin megjelölést a megkoronázott uralkodó jelölésére? Kérdés egyáltalában, hogy a koronázás és következménye, mindaz, ami a nyugati és a keleti keresztény országok vezető rétege számára kifejező és érthető volt, a 997-es uralkodóváltás után Magyarországon egy szűk elit kivételével felfogható volt-e? A lakosság számára a királlyá avatás a korábbi „főnöki” állapottal szemben nem hozott olyan változást, hogy a korábbi tisztséget új szóval kelljen jelölni. A latinul beszélő és író egyháziaknál a megnevezés nem okozott gondot. István a nyugati terminológia szerint *rex* lett, és a szó Európa nagy részén, nagyjából 1000 után már valóban csak a felkent és megkoronázott uralkodókat jelölte (kivétel egy ideig még a skandináv államok és a délszláv-dalmatiai államalakulatok voltak). Ha a külföldi írók saját nyelven írtak, a *kral*al a magyar királyt jelölték. Tanulságos az 12. század végi szerb oklevél, amit Melich János idéz:⁷⁸ Isten az emberek egy részének hatalmat adott a többi felett, „egy részüket cárokká, más részüket knez-ekké, ismét másokat vladyka-kká tette. Így erősödtek meg Istenünk segítségével a görögök a cáraik

⁷⁷ Fodor I.: Ispán, nádorsipán i. m. 222.

⁷⁸ Melich J.: A „király” szó eredetéhez i. m. 134.

által, a magyarok pedig királyaik által”.⁷⁹ A *Mongolok titkos története* és más mongol források *kerel*, *keral* alakban ismerik a magyar uralkodót.⁸⁰ Stájer Ottokár csak a magyar királyt nevezte *cral* / *grahnak*, a cseh Ottokárt pedig *kunicnek*.⁸¹

Tehát az Árpád-ház fejének címe az ezredfordulón *kral* volt, amit I. István vagy akkor vett fel, amikor apja örökébe lépett vagy pedig a királyavatáskor. A cím István után a hazai felkent és megkoronázott magyar uralkodó hivatalos megjelölésévé vált és ezzel a jelentéssel terjedt el Kelet-Európában. Ezután a magyar (és csakis a magyar) uralkodó titulusa maradt,⁸² majd ennek mintájára nevezték a királlyá koronázott szerb uralkodókat, Ulászlót⁸³ (1234–1243) és Urost (1243–1276) stb. saját nyelven is *kralnak*.⁸⁴

Hogy a *kral* már István királyavatása előtt is használták az Árpád-ház fejének a megnevezésére, a bizánci szóhasználatlaltal lehet érvelni. A görög nyelvben a *krales*, mint jövevényszó a II. században a magyar uralkodóra és csakis a magyarra gyakran alkalmazták. A feleségének⁸⁵ küldött korona zománclemezén I. Géza megjelölése a *krales Tourkias*⁸⁶ hivatalos, a bizánci diplomáciai protokollnak megfelelő cím. Joannes Skylitzesnek és folytatójának, valamint később Anna Komnenának⁸⁷ és másoknak a szóhasználat, akik a magyar uralkodót *krales*nek nevezik,⁸⁸ azt jelzi, hogy a császárságban és az udvarban a magyar király titulusát jól ismerték.⁸⁹ A Bíborbanszületett szövegei azt mutatják, hogy uralkodása idején

⁷⁹ István nagyzsúpán (1198–1199) adománya a chilandari monostornak – *Franz Miklosich*: Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae 1868. 4. (IX. sz.).

⁸⁰ *Ligetfi Lajos*: A magyar nép mongol kori nevei. Magyar Nyelv 60. (1964) 401–404.

⁸¹ *Réz Henrik*: Stájer Ottokár verses krónikájának magyar szavai. Magyar Nyelv 35. (1939) 247–252., 251. Steier Ottokár 7983., 44 535. sorok.

⁸² *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 73.; *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica i. m. I. 173.

⁸³ I. Ulászlót felirat is említi: „kral Valdislav” – *Mihaljčić, R.*: Namentragende Steininschriften i. m. 169. sz.

⁸⁴ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 74. A „kral” titulust elsőként III. István Uros érmeire verték, 1321–1331. – *Miroslav Jovanović*: Serbien medieval coins. Belgrade 2002.³ 1–2. (20. sz.); majd később is előjön, Vukašin Mrnjavčevićnél, 1365–1371. – *Jovanović, M.*: Serbien medieval coins i. m. 16. (6., 16., 1–10. sz.). Markó, 1371–1395. – *Jovanović, M.*: Serbien medieval coins i. m. 19. (3. sz.).

⁸⁵ A „corona graeca” – hiába berzenkedünk ellene – a formája alapján vitathatatlanul bizánci női korona.

⁸⁶ *Moravcsik Gy.*: A magyar Szent Korona i. m. 164.

⁸⁷ Anna Komnena archaizálva, a dákok királyának („krales”) küldötteiként említi az I. Alexios és a tarentumi Bohemund közti békét 1108-ban aláíró magyar Pert és Simont. – *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. I. 210.; *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet i. m. 107.

⁸⁸ Joannes Skylitzes 1040-es évi eseménnyel kapcsolatban: „to kralés Tourkias” – *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet i. m. 92. *Moravcsik Gyula* a fordításban értelmezett, pl. Turkiát Magyarországnak fordítja.

⁸⁹ „Amennyire a gyér adatokból megállapítható, a XI. századi Bizáncban a magyar király címe következetesen »krales«.” – *Moravcsik Gyula*: A magyar Szent Korona i. m. 35. L. a titulus előfordulásait a görög szövegekben. *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 73. és *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica i. m. II. 173.

a *krales* mint a magyar „főnök” címe még nem volt ismert a császárságban.⁹⁰ A *krales* használatát azonban legkésőbb a 10. sz. utolsó harmadában a Kárpát-medencében is fel lehet tételezni, mert különben a szó aligha lett volna széles körben ismert a görög nyelvet használók körében. István avatását követően pedig kétségtelesen a megkoronázott magyar uralkodó hivatalos címe lett a keleti császárságban. A görög történetírók, a diplomáciai nyelv és a veszprémi alapítólevél írója is használja. Hogy a *kral* titulus I. István előtt is a magyar főnök címe lehetett, azt közvetlen a Kis Legenda szóhasználata támogatja, amikor Gézát *rex*nek nevezi.⁹¹ Mi lehetett az oka a legendaíró szóhasználatának, hiszen tudnia kellett, hogy Géza nem volt *rex*. Valószínűleg tudta is, de arról is tudott, hogy a magyar uralkodót *kral*nak hívják és Gézának is ez volt a titulusa. Olyan terminus ez, amit a magyar királyi udvarban használtak. Mivel saját korában a *kral* latin megfelelője a *rex* volt, a legenda szerzője Géza *kral* címét is *rex*ként adta vissza latinul.

Figyelemre méltó, hogy az oklevél írója éppen az uralkodó titulátúrájában használt nem görög terminust, hanem jövevényt. Az oklevél írója talán azért írt *kral*t, mert a szót nem lehetett görögre fordítani. Az idegen uralkodók szokásos megjelölését, az *archont*, a *megalé archont* és a *vojevodat* valószínűleg alacsonyabb rangnak érezte. A *basileus* pedig csak a császárt illette meg.⁹² A *kral* szó használata azt jelenti, hogy nem alkalmasszerűen használt köznévv volt az uralkodó megnevezésére, hanem valóban a „főnök” jól ismert, „hivatalos” címe, és a szókészlet része volt.

Kérdés mármost az, hogy kik nevezték az Árpád-ház fejét, esetleg már Gézát, majd Istvánt *kral*nak? Miért kellett őt 997 vagy a koronázás után ezzel a szóval jelölni, hiszen a szókészletben több más szó is rendelkezésre állt? Az Árpád-ház fejének a címe, mielőtt a *kral* titulust felvette, elég nagy biztonsággal megállapítható. Ez a török eredetű *úr* szó lehetett.⁹³ Németh Gyula számára ugyan adatok híján kétséges volt, hogy az *úr* a fejedelem címe lett volna, amint

⁹⁰ Király Péter: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 141.) Bp. 1974. 51.

⁹¹ „Pater eius rex ...” – Legenda minor 2. fejezet, SRH II. 394. 13. sor.

⁹² Figyelemre méltó, hogy a „sanctió”-s szakaszban a felsorolás első helyén – amennyiben valaki vét az adománnyal szemben – értelemszerűen a „kral” utódait is értve – mégis a „basileus” áll, ami hazai viszonylatban nem jöhet szóba. Már Czebe Gyulának feltűnt, vö. Czebe Gy.: A veszprémvölgyi oklevél i. m. 46., 6. jegyz. és 65. Moravcsik ez esetben is értelmezett, és a „basileus”-t királynak fordította, vö. Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet i. m. 81. Az oklevél fogalmazója azonban mégsem változtatta meg a titulust. „Különösen feltűnő,” írta Hóman B.: Szent István görög oklevele i. m. 115., 1. jegyz.

⁹³ K. Palló Margit: A magyar „úr” szó eredete. Magyar Nyelv 52. (1956) 157–167.; Németh Gyula: Nem török eredetű-e „úr” szavunk? In: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. Bárczi Géza, Benkő Loránd. Bp. 1956. 358–364.; Pais Dezső: Úr volt-e valóban „Vrsuuru”? Magyar Nyelv 58. (1962) 133–146.

azt Kertész Manó gondolta.⁹⁴ Az *úr* a 11. századtól méltóságnévként kétségtelenül a trónörököszt jelölte⁹⁵ (*Úrkuta – puteus ducis*),⁹⁶ amit a 12. század második felében Bizáncban is tudtak.⁹⁷ A 13. század közepére a főurak megszólítása lett,⁹⁸ majd minőségi értékcsökkenése tovább folytatódott.⁹⁹ A szó származéka, az uruszág – ország azonban nem jelölhette a *dux*, a trónörökös területét, hanem csak azt, amit a „nagyfőnök”, majd a király birtokolt (miként a földön, úgy a mennyben is: *oggun neki munhi uruzagbele utot*, Halotti beszéd). Következésképp a „főnököt” *úr*nak kellett, hogy nevezzék. Ezért az *úr* István előtt az Árpád-ház fejének a címe volt, amit Gyóni Mátyás¹⁰⁰ és K. Palló Margit¹⁰¹ is lehetségesnek tartott.¹⁰² Nem lehetetlen, hogy a csökkenő folyamat akkor kezdődött, amikor az Árpád-ház feje az *úr* helyett a *kral* címet kezdte használni. A korábbi megjelenés ekkor a második méltóságra csúszott vissza.¹⁰³

Figyelmet érdemel Melich János megjegyzése, aki szerint a szláv eredet esetén a szóvégi „ly”-t a *kral*ban nem lehet kifogástalanul megmagyarázni.¹⁰⁴ Azaz az „l” palatalizációja Melich szerint a szláv nyelvekben nem történhetett meg. Mivel egyrészt az „l” palatalizációja a magyarban gyakori,¹⁰⁵ másrészt a veszprémvölgyi alapítólevélben a szó *kral*nak olvasandó,¹⁰⁶ következésképp a szláv nyelvek-

⁹⁴ „Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a szláv eredetű »király« szó meghonosodása előtt a nemzet elsejét, Árpádot és a vezérségben őt követőket tisztelték az »uram« nevezettel.” – *Kertész Manó*: Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Bp. é. n. 17.

⁹⁵ *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 96.; *K. Palló M.*: A magyar „úr” i. m. 157–158.

⁹⁶ „in Puteo ducis, Vrkuata” – Esztergom megye, Dávid herceg a tihanyi apátságának adja, vö. Györffy, Földr. II. 288. és DHA I. 284. (96. sz.) 28–29. sorok. Veszprém megye: 1266, Urkut, vö. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. 258.; *Ila Bálint – Kovácsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 382.

⁹⁷ Ioannes Kinnamos, l. *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet i. m. 215.; *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 104.

⁹⁸ „mit den höhsten uramen” (német ragozással) – *Rész H.*: Stájer Ottokár i. m. 250.; Stájer Ottokár 5726, 40 887. sorok.

⁹⁹ Közép- és újkori történetét l. *Kertész M.*: Szállók az úrnak i. m. 17–32.

¹⁰⁰ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m. 104.

¹⁰¹ *K. Palló M.*: A magyar „úr” i. m. 165.

¹⁰² Györffy a Fejér megyei Úrhidát, amelyet a veszprémi püspökség adománylevele említ („in conpage Hurhyda civitatis” – DHA I. 8.) hercegi birtoknak nevezte, vö. Györffy, Földr. II. 412. Ez az értelmezés legalábbis kétséges, Úrhida a Sárvíz hídja, „Hurhyda civitas” (Veszprém megye) miért jelentené 1009-ben a „herceg” hídját? Így Györffy. Az „úr-” összetételű helynevek értelmezése és értékelése nem történt meg.

¹⁰³ Ha a K. Palló Margit által kikövetkeztetett etimológia és jelentés – „szent főnök” – helytálló, az fontos adat az Árpád-házi „főnök” szerepének megítéléséhez a honfoglalás-kori és a 10. századi magyar társadalomban.

¹⁰⁴ *Melich J.*: Megjegyzések a „király” szóhoz i. m. 28.

¹⁰⁵ A „ly” hang történetéről és a vele kapcsolatos problémákról l. *Benkő Loránd*: A magyar „ly” hang története. (Nyelvtudományi értekezések I.) Bp. 1953.

¹⁰⁶ *Gyóni M.*: A magyar nyelv i. m.

ben a magyar *kralyt* vették át. Mivel a szó a szláv nyelvekben az idegen uralkodókat és a magyar királyt jelölte, az átvétel a 10. század vége előtt nem történhetett.

Összefoglalva: a *kral* megjelölés nem a honfoglalóknál keletkezett, mert a szó „főnök” jelentése korábban alakult ki. A 10. század második felében az Árpád-ház feje vagy legkésőbb Szent István olyan címet viselt, amely nem az Árpáddal beköltöző és letelepedő magyarság, hanem a Kárpát-medencében élő népesség szókészletébe tartozott, bármi is a *kral* szó története és bármilyen módon terjedt is el a szlávtság körében. Eredetileg annak a népességnek a szókészletébe tartozott, akik a *kral*t a 9. század elejétől az „idegen főnök, idegen uralkodó” megnevezésére használták. Számukra Árpád és utódai ismét „idegen főnök” voltak. Mivel Vajk – István uralkodói címét a helyi lakosságtól kölcsönözte, ez csak abban az esetben érthető, ha a Kárpát-medencei, a „főnököt” *kral*nak hívó lakosság olyan nagy lélekszámú volt, hogy emiatt Árpád leszármazottai a saját *úr* címüket elhagyva a „főnök” titulust tőlük vették át. A X. század második felében közvetlen nyelvi érintkezés során került be a magyar szókészletbe a korábbi *úr* megjelölés helyébe, majd legkésőbb az első, felkent magyar király címévé és az alapszókinccs részévé vált.

Nincs ebben semmi meglepő vagy szokatlan. Az uralkodócím hasonló kölcsönzése a hódítók és a hódoltak viszonylatában jól ismert. Az újlatin nyelvű Galliában sem az ófelnémet-frank *kunig*, hanem az „öslakók”, az egykor latinul beszélő provinciálisok leszármazottainak a nyelvén a *rex*ből alakult *roy* lett az uralkodó megjelölése. Angliában sem a francia *roy* lett az uralkodó titulusa, noha a normann hódítás után évszázadokig a francia volt az udvar nyelve, hanem a meghódítottak által beszélt óangol *cyning*. Bulgáriában sem a protobulgár *kagán* / *kán* cím honosodott meg, hanem a szláv alaplakosság cárja.¹⁰⁷ Ezekben az országokban az átvétel érthető: soha nem volt kérdéses a hódolt lakosság magas lélekszáma, akik a hódítókat asszimilálták. A főhatalom Árpád nemzetségéből származó birtokosát csakis az ország – *Pannonia* – népe nevezhette *kral*nak. Géza vagy legkésőbb István befogadta ezt a szóhasználatot.

Ha így történt, akkor nem térhetünk ki a kettős honfoglalás említése elől. Nem érvelek sem az elképzelés mellett, nem is vitatom, a vizsgálatát viszont mellőzhetetlennek tartom. Kétségtelen, hogy László Gyula a legkevésbé sem a megfelelő időben tanította az egyetemen és fejtette ki véleményét abban a tekintetben, hogy a magyarság 896-nál jóval korábban érkezett a Kárpát-medencébe.¹⁰⁸ A kilencszázhatvanas-hetvenes évek a „baráti országok” politikája által támogatott és képviselt dákoromán kontinuitás és a Nagy Morva Birodalom Kárpát-medencei térhódítása elméletének virágzó időszaka volt. Ebben a légkörben a kettős honfoglalás elképzelése sokak által rátartiságnak, bizonytalan és szükségtelen ellenreakciónak tűnhetett: mintha a Kárpát-medence birtoklásának elsőbb-

¹⁰⁷ *Melich J.*: A „király” szó eredetéhez i. m.

¹⁰⁸ *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeológiai Értesítő* 97. (1970) 161–190.; *Uő*: Kérdések és felvetések a magyar honfoglalásról. *Valóság* 19. (1976: 1. sz.) 48–64.; stb.

ségében kelnénk versenyre a szomszédokkal. László Gyula véleménye és érvelése (1972) nem talált elfogadásra. Csakhogy az elképzelését ért kritikák nem a kettős honfoglalás lehetőségét, hanem László érvelését vitatták vagy vélték cáfolhatónak.¹⁰⁹ Ez pedig nem a tudományos gondolkodásnak megfelelő módszer. László érvelésének cáfolásától függetlenül a kettős honfoglalás lehetősége továbbra is fennáll és vizsgálandó probléma marad.

Bizonyítja ezt Engel Pál véleménye¹¹⁰ (1990): a szerző „ezért ismét csak kénytelen feltételezni, hogy az ott maradt avarok magyar etnikumúak voltak. Mivel előzőleg már más okból feltételezni kellene, hogy a magyar törzsek 700 körül a Kárpátok keleti lejtőjéig jutottak el, egy nagyobb magyar néptöredék egyidejű bevándorlását a Kárpát-medencébe nem tartja elképzelhetetlennek”. Engel több, mint két évtizede megfogalmazott (és támadott) állásfoglalása annyit mindenestre jelent, hogy a kettős honfoglalás lehetőségének vizsgálata megkerülhetetlen feladat. A késlekedés oka érthető. Nehezen szánjuk rá magunkat olyan kérdéssel foglalkozni, amely sok tekintetben, ha nem is ellentétes vele, de jelentősen különbözik mindattól, amit a magyarság őstörténetéről, a honfoglalásról, az Árpád-kor történetéről az utóbbi másfélszáz évben leírtak, és mindennek kritikája az induláskor biztos, egyértelmű eredménnyel nem kecsegtet.

A kettős honfoglalás kérdésében, annak átfogó, valóban interdiszciplináris jellege miatt egy tudományszakon belül aligha lehet eredményre jutni. A kutatókat az a félelem is eltántoríthatja, hogy nagy szellemi erőfeszítéssel ugyan, de nem jutnak a korábbinál biztosabb eredményre. A kettős honfoglalás az Árpád-kori történetkutatás, nyelvtörténet, művészettörténet, művelődéstörténet, régészet és antropológia majd minden pontjával érintkezik. Ha bizonyossá válik, hogy Árpád honfoglalói a Kárpát-medencében szláv kölcsönszavakkal, de többségében magyarul beszélő lakosságot találtak, és további viszonyuk az európai modellhez az alig korábban betelepült a szlávokhoz és az államalapító második bolgár kánsághoz hasonlóan alakult,¹¹¹ tehát államot szervezve beolvadtak a Kárpát-medence lakosságába, a magyarság korai történetét újra kell gondolni.

¹⁰⁹ L. *Kristó Gyula*: Kettős honfoglalás. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 346–347.; stb.

¹¹⁰ *Engel Pál*: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. (Magyarok Európában I.) Bp. 1990. 105–106.

¹¹¹ Az európai modellre Makkay János nyomatókosan – és mindhiába – hívta fel a figyelmet, l. *Makkay János*: A magyarság keletzése. Szolnok 1994. A keleti gótok itáliai királysága és asszimilációjuk, a langobárdok itáliai hercegségei, királyságuk és asszimilációjuk, a nyugati gótok államai Dél-Galliában, az Ibériai-félszigeten, és asszimilációjuk, a frank uralkodók Galliában és asszimilációjuk, a norman hódítók a brit szigeten és asszimilációjuk – az utolsó angol uralkodó, Harold a hastingsi csataterén fejezte be életét, és soha többet nem ült „angolszász” uralkodó a trónon –, végül és főleg a bolgár kánság államszervezése ismeretében ez a folyamat miért történt volna másképpen a Kárpát-medencében?

A kettős honfoglalás elképzelése végül is nem László Gyulától, hanem Kézai Simontól származik, amit László az egyetemi előadásain mindig hangsúlyozott.¹¹² Mivel a tiszta Magyarországnak csupán száznyolc nemzetsége van,¹¹³ honnan van az országnak ennyi lakosa? – erre volt kíváncsi Kézai. Sorra veszi a beköltözőket: „De mert egyeseket érdekel, hogy kik az udvarnokok, a várnépek, valamint más cselédek, szabadosok és rabszolgák, akikkel csaknem tele van Magyarország, s hogy honnan származnak, érdemesnek tartom művemhez csatolni” – írta.¹¹⁴ És kik voltak az *uhgek*,¹¹⁵ akikkel kapcsolatban az egyház megengedte, hogy minden egyes magyar ilyeneket birtokoljon és magánál tartson? Kézai mégoly áttekinthetetlennek látszó leírását „az első bejövételről” nem a pozitívista történetírás szemléletével és a hun származástudat vitatásán keresztül kell tekinteni.¹¹⁶ Kézai arra volt kíváncsi, hogy honnan van annyi lakosa Magyarországnak, amikor Árpáddal csak 108 nemzetség költözött be és telepedett le. Számára ez volt a létező probléma. Úgy remélem, a *király* terminus vizsgálata fontos előmozdítója lehet a jövődő vizsgálatoknak.

¹¹² *Kristó Gy.*: Kettős honfoglalás i. m.

¹¹³ „Cum pura Hungaria plures tribus vel progenies non habeat quam generationes centum et octo” – Kézai 76. fejezet, SRH I. 187. 21. sor.

¹¹⁴ „Sed quam (!) quosdam monet, quid sint udvornici, castrenses, alii conditionarii, libertini et mancipia, quibus fere Hungaria est repleta, et unde esse habeant” – SRH I. 192. 20–23. sor.

¹¹⁵ Kézai 99. fejezet, SRH I. 194. 9–14. sor. A pogány népből származó, alávettett „uhg”-ek kilétéről nincs címszó a Korai magyar történeti lexikonban, sem Szűcs Jenőnél, sem a Magyarország történetében (Bp. 1984.), sem a „Hóman – Szekfü”-ben nem írtak róluk.

¹¹⁶ Kézai hun-történetének az értelmezéshez l. *Tóth Endre*: A velenceiek sabariai származása. (Kézai, *Gesta Hungarorum* 16.) In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. (Analecta mediaevalia II.) Bp.–Piliscsaba 2004. 237–270. A hun-történet nyilvánvaló fikció. Egyes elemeit azonban valós – forrásaiban olvasott és a felszínen látott emlékek –, nagyon is reális tények alapján fűzte össze a számára logikus rendbe.

A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról

A beledi mondóka

A huszadik század elején Pollák Ida a Sopron megyei Beleden egy gyermekjátékot és a játék közben ismételtetett mondókát gyűjtött.¹ A versike egyik részlete néhány évtizeddel később dal formában országsszerte ismert és az általános iskolai ének-zene tankönyveknek köszönhetően a magyar dalkánon része lett.² A rigmus szövege a következő: *Szélrül legeljete/ fának ne menjete/ Mert ha fának nekimentek/ Fejeteke beveritek/ Szili kút, szanyi kút/ szentandrászi sobri kút!* A rövid vers tartalma legeltetéssel foglalkozik ugyan, de semmi köze sincs az ún. pásztordalokhoz, azok ugyanis túlnyomó többségükben életképek, ez pedig egy rímbe szedett, valószínűleg bojtárok számára alkotott emlékeztető, amely azokat a határokat rögzíti, ameddig a marhákat hajtani lehetett. Keletkezési helye könnyen megállapítható: a Sopron megyei Csanak, a mai Rábacsanak, a gyermekjáték gyűjtési helyétől számított harmadik falu, Szil és Szany pedig Csanak szomszédjai, ráadásul ugyanabban a sorrendben következnek, ahogy a mondóka mondja. A kiadásban még nem szerepelt a vers utolsó sora, amely ugyan szintén létező, közeli falvakat sorolt fel: Szentandrászt és Sobort, ezek azonban nem voltak Csanakkal közvetlenül határosak. Az említett kutak valószínűleg határjelek voltak, ezeket azonban a falu 19. század közepén készült kataszteri térképen nem lehet teljes bizonyossággal azonosítani. Létezett ellenben szanyi út és andrási út dűlő. A legbiztosabban meghatározható határjel az a fa, melynek „nekimenetelétől” annyira óvta a vers a csanaki csorda őrzőit. Ez a győri úttól délre húzódó fasor volt, a nagy út allyai dűlőben, amely Szilsárkány és Csanak határvonalát képezte, így ha a csanaki marha azon túl kószált, akkor már tilalmasban barangolt. Az itteni rétnak csak a csanaki oldalában, azaz „szélrül” lehetett legeltetni.³

A gyermekjáték végén a vesztést befogott szemmel egy bokornak, fának, gödörnek vezették, azaz valóban nekiment a fának, és beverte a fejét, közben a többiek a mondókával csúfolták. A játék némiképp átalakította, a maga képére formálta az eredendően más céllal költött szöveget, azonban értelme változatlan maradt: akinek a határjelző fán túl legel a marhája, az maga is könnyen megjár-

¹ Dunántúli gyűjtés. Gyűjtötte és szerkesztette: Dr. Sebestyén Gyula. (Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam 8.) Bp. 1906. 383.

² Kodály Zoltán – Ádám Jenő: Énekes könyv. Általános iskola, 3. osztály. Bp. 1948. (reprint: 1995.) 64. A mondóka utólag kapott dallamot, amelyet valószínűleg Ádám Jenő hangszerelt.

³ MNL OL S 78 Kataszteri térképek: Sopron megye <http://www.mol.gov.hu/digitalia> (2010. jún. 24.)

hatja, aki nekimegy a fának, az beveri a fejét. A szöveg kétértelműsége iróniát tartalmaz: a figyelmetlen bojtár nem maga veri be a fejét, hanem beverik, mégpedig a másik falu lakói. A szokásjog világában élő a falvak számára a jog kényszerítő eszközeként működő erőszak normális, ha nem is mindennapi, de gyakori jelenség volt. Az erőszakot azonban ugyanúgy szabályozni kellett, mint azokat az elveket, melyek betartását erőszakkal kellett kikényszeríteni.

A Hármaskönyv

A magyar nemesi szokásjog a nemesi jószág birtoklásával foglalkozott és nem tartotta fontosnak, hogy a falusi hétköznapiakat szabályozó normákat megörökítse. Ilyen elvek nélkül pedig nem élhettek egymás mellett a falvak. A szabályoknak azonban csak elenyésző töredéke került bele valamelyik jogkönyvbe, nagy részüket a szokásjog természetes megőrző helye, az emberi emlékezet tartotta fenn.

A koraujkor elején keletkezett jogkönyvben, a Hármaskönyvben, akárcsak kiegészítésében, a Négyeskönyvben találunk a mezei károkra vonatkozó szabályokat. Mindkét műben egy teljes cím foglalkozik e kérdéssel.⁴ A Tripartitum öt-száz éves alkotás. Fogalmi készlete fél évezred távlatából korántsem olyan egyértelmű, hogy elég lenne idézni szabályait. Helyes értelmezéséhez nemcsak a korabeli bírói gyakorlattal kell szembesítenünk, hanem célszerű a szöveget önmagában is elemezni.

Verbóci István művének harmadik könyvében szorított helyet mindama normáknak, amelyek kívül estek a nemesi jog részein. A paraszttal kilenc titulus foglalkozik, ezek csupa olyan kérdést tárgyalnak, amelyek a kúria bíróságain is szóba kerülhettek: a parasztok különböző jogi állapotát, leghosszabban a parasztok feletti bíraskodást hatalmaskodási ügyekben, a paraszti birtoklás, a büntetőbíraskodás, végül a mezei károk problémáját.⁵

A titulus címe (rubruma) – miként a többi címek is – már a szerző életében megjelent első kiadásban is szerepelt, így biztosan Verbócitől származott.⁶ Ez a marhák és barmok által okozott károk megtérítésének mikéntjét ígérte az olvasó számára. Valójában, mint látni fogjuk, jóval többről volt szó. A titulus nemcsak erről, hanem az erdőben tiltott favágást végzőkről is beszélt, a szokásjog pedig nemcsak a legeltetést, hanem mindenféle tilos mezei tevékenységet az itt tárgyalt elvek szerint ítélte meg. Verbóci ezeket a szokásokat természetesen jól ismerte, a

⁴ *Werbóczy István*: Tripartitum opus juris consuetudinarii incliti regni Hungariae. Werbóczy István Hármaskönyve. (Corpus Juris Hungarici) Bp. 1897. (reprint: 1989.) (a továbbiakban: Tripartitum) III. 33.; Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae. Zágráb 1798. (a továbbiakban: Quadripartitum) IV. 55.

⁵ Tripartitum III. 25–33.

⁶ A titulusokra (címekre) osztás Verbóci munkája, a további tagolás azonban már Szegedi Jánosé. *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. Bp. 1910. 141.

pars pro toto alapján alkalmazhatónak is gondolta, hiszen ő is így járt el lejjebb a favágások esetében.

E cím szerint a tilalmas (*prohibitis*) földeken talált bármiféle állatot a nemesek vagy a parasztok behajthatták (*impulerit*), az okozott kár miatt (*propter illata dampna, az kar tetelert*) zálogba vehették, és a kárt a barom gazdáján behajthatták (*vagiandos et taxandos*), ha pedig a gazda makacsul (*contumacia ductus*) nem váltotta volna ki jószágát, akkor a károsult három napig magánál tarthatta azt.⁷ A föld birtokosa az így lefoglalt állatot zálog (*vagium, meg waltas*) címén tartotta magánál, egyben kártérítésképpen fizetséget (*taxa, meg wetel*) is követelhetett az állat gazdájától. Az állat tulajdonosának természetesen az volt az érdeke, hogy jószágát minél előbb visszakapja, így szinte azonnal elkezdődött a tárgyalás. Ha mégsem, az a kárt okozó fél megátalkodottságának (*wakmerewsygnek, bozwsagnak*) jele volt.

Az itt ismertetett birtokvédelmi eljárás, bár ezt a szót a Hármaskönyvnek e címe semmilyen formában nem tartalmazza, a lefoglalás (*arrestatio*) volt.⁸ A zálogképpeni lefoglalás, mint a birtokvédelem eszköze más jogrendszerekben is jól ismert. A 13. század első felében írt Szász tükör és a század második felében összeállított Sváb tükör, a Birodalom két legnevezetesebb jogkönyve, hasonló eljárásról tudósít: az állatok lefoglalásáról, büntetés és kártérítés fizetéséről. A Tripartitum e címe annyiban is hasonlít a két jogkönyvhöz, hogy azokban is a parasztok jogviszonyait tárgyaló szabályok között kapott helyet a lefoglalt jószágok ügye.⁹ A Birodalom más jogkönyveinek lapjain is találkozhatunk ezzel az eljárással.¹⁰ Az önhatalmú lefoglalás azonban a 16. századi Magyarországon és a Birodalomban egyaránt tilos volt, a mezei kártételek esetében mégis mindkét helyen gyakorolták. Ennek egyszerre két oka is volt. Ha az állatokat nem hajtották volna azonnal el a földről, a kár egyre nagyobb lett volna, ebben az esetben tehát nem lehetett várni olyan bírói határozatra, amely a lefoglalást elrendelte volna.

⁷ A szöveg fél évszázaddal későbbi magyar fordítása: Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol ... magyarra fordítot. Debrecen 1565. (reprint: 1991.) A Hármaskönyv eme első fordítása nem teljes, e címnek is csak egy részét fordította le Veres Balázs. A szövegben szereplő magyar szavak mind e fordításból valók.

⁸ *Tringli István*: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. Századok 144. (2010) 1291–1344., 1325.

⁹ Szász tükör, Tartományi jog II. 47; Sváb tükör, Tartományi jog II. 199. *Eike von Repgow*: A Szász tükör. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 5.) Szeged 2005. 187.; A Sváb tükör. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 35.) Szeged 2011. 319.

¹⁰ *Studia iuris Teutonici*. Deutschenspiegel. Hrsg. Karl August Eckhardt. (Bibliotheca rerum historicarum. Studia 3.) Aalen 1971. 310., Landrecht, 160.; Oberbayerisches Landrecht Kaiser Ludwig des Bayern von 1346. Edition, Übersetzung und juristischer Kommentar. Hrsg. Hans Schlosser, Ingo Schwab. Köln–Weimar–Wien 2000. 86–87. Art. 73–76.; Reformation der Stadt Nürnberg, Nuremberg 1484. 383. Tit. 31.; Der stat Nurnberg verneute reformation 1564. Nürnberg 1564. Bl. 163r. Tit. 27.; Reformation der bayrischen Lanndrecht... München 1518. Bl. 106v. Tit. 3.; Zřízení zemské království Českeho. Ed. František Palacký. Archiv Český 5. (1862) 5–265., 230. 477.§.

Másrészt ez az eset oly gyakori volt, hogy nem is lett volna célszerű a bíróságokat ezekkel az ügyekkel terhelni, az azonnali lefoglalás ugyanis általában kikényszerítette a felek közti megegyezést, amelyet a középkori jog a legjobb módszernek tekintett a jogviták elsimítására. Verbőci nem ok nélkül tartotta azt, hogy aki három napig nem jelentkezik állataiért, az megátalkodottságáról tesz tanúbizonyságot. Az ilyen személyről joggal tételezhatték fel, hogy nem akarja a kárt megtéríteni, ennek pedig a leggyakoribb oka az lehetett, ha nem egyszerűen a figyelmetlen pásztor marháit bitangoltak idegen földre, hanem szándékosan terelték oda az állatokat. Ebben az esetben a mezei kártétel birtokjogi vita lett, a késő középkori jogfelfogás szerint annak oldaláról nézve, aki behajtotta az állatokat, a károkozás „hatalmas” használattá, a másik fél részéről pedig „hatalmas” elvitellé vált.

A megoldás a lefoglalás időbeli korlátozása volt. Három nap után – így folytatta Verbőci – a megyei hatóság kezébe kellett adni az állatot, az ispán vagy az alispán, távollétében annak a szolgabírónak, akinek járásához a megkárosított terület tartozott. Az a behajtó és zálogoló (*impellens et vagiator*), ki három nappal tovább tartotta magánál az jószágot, naponként három márka, azaz 12 forint bírságot fizetett, mely a szokásos módon, kétharmad-egyharmad arányban osztott meg a bírót, ebben az esetben a megyei törvényszék, és a másik fél között. A kár felbecslése azonban nem a *sedria* feladat volt, azt annak a helységnek a bírójára és esküdtjei végezték, ahol a károkozás történt.

A jogszokás tehát szigorúan korlátozta az amúgy csak bírói úton megengedett lefoglalást: három nap után az ügy már rendes bírójához került. Három nap elmúltával, kimondatlanul ugyan, a lefoglaló is megátalkodottá, büntetésre érdemessé vált, ha magánál tartotta az állatot, hiszen saját hatalmát érvényesítette ott, ahol már a bíróra lett volna szükség.¹¹

A három napos lefoglalási határidő alkalmazására találunk ugyan középkori példákat, bár ezek korántsem bukkannak fel oly nagy számban, mint ahogy azt az ilyen esetek gyakorisága indokolná. A ritka említés részben azzal magyarázható, hogy az ilyen ügyeket túlnyomó részt olyan, az *arrestatiót* elszenvedő felek előadásából ismerjük, akik nem értettek egyet a lefoglalással még akkor sem, ha az a szokásjog által megkövetelt módon zajlott le. Nekik pedig nem az volt az érdekük, hogy ellenfeleik eljárásának törvényességét bizonyítsák, épp ellenkezőleg, a bíróságot a cselekedet jogtalan, „hatalmas” voltáról akarták meggyőzni. Ezért aztán a panaszos iratokban rendre azt a kifejezést használták, hogy a lefoglalók addig tartották az embert, állatot lefoglalva „ameddig nekik tetszett”. A formula az így cselekvő személyek eljárásának jogtalanságát sugallta, még akkor is, ha a lefoglalók betartották a három napos terminust.¹² 1425-ben például

¹¹ Egy titullussal előbb maga Verbőci magyarázta így az eljárást. *Tripartitum* III. 32. 1.§.

¹² 1387: „tamdiu iuxta suum libitum eosdem simulcum dictis rebus abire permisit” – A Perényi család levéltára. Közzéteszi: Tringli István. Bp. 2008. 145.; 1473: „quousque voluisset in captivitate sua detineri et conservari fecisset” – uo. 554.; 1517: „eundemque in vinculis tamdiu tenuisset, quousque ipsorum placuisset” – uo. 794.

egy Szabolcs megyei nemes azért tett panaszt, mert az egyik jobbágyát három napig tartotta fogva a vele viszálykodó nemesi família egyik tagja.¹³

A három napos *arrestatio*s terminus általános szokás volt a magyar szokásjogban. A Hármaskönyv nemcsak az elbitangolt marhák esetében tudósított róla. A főbenjáró ítéletet (*sententia capitalis*) úgy kell végrehajtani – így Verbóci –, hogy a szabályosan meghozott és kihirdetett ítélet után a királyi vagy nádori ember az elítéltet elfoghatja, a foglyot a bíró három napig magánál tarthatja, hogy ez alatt kiegyezzen ellenfelével. Ha ez nem történne meg, akkor átadhatja az ellenfélnek, hogy azt tegyen vele, amit akar.¹⁴ A szokás szövegét Verbóci vagy Mátyás király nagy törvénykönyvéből vette át, vagy pedig az ezt később megerősítő Ulászló-féle dekrétumok valamelyikéből. Valójában Hunyadi Mátyás 1486-os törvénye is átvétel volt, Nagy Lajos 1351-es törvényének egyik cikkelyét szó szerint emelték át a nagy törvénykönyvbe.¹⁵ Ősi szokásról volt szó, hiszen már az 1351-es törvény is azt mondta, hogy az ország szokásjoga szerint (*iuxta regni consuetudinem*) büntesse meg a pernyertes fél a vesztest, a szokásjogra való hivatkozást azonban alighanem az egész eljárásra vonatkoztathatjuk. A módszer itt látszólag fordítottja volt az előzőnek, ezúttal ugyanis a bírói lefoglalás tartott három napig, valójában azonban ugyanarról volt szó: a megállapodás kikényszerítésére szabott idő meghatározásáról. A három napról ugyan nem beszélt az erről fennmaradt oklevél, de így jártak el 1375-ben a visegrádi királyi kúriában, amikor az egykori Ákos nemzetség leszármazottját, Mikcsfi Istvánt, miután a nádori bíróság birtokfoglalásért elítélte, a király nevében lefoglalták. Az elítélt csak ezután egyezett ki ellenfelével, Péceli Andrással.¹⁶

Ha tolvajokat, rablókat és más nyilvánvaló bűnözőket olyan birtokon, városban vagy faluban fogtak el, melynek nem volt pallosjoga, három napig tarthatták őket fogva, utána a megyei törvényszéknek kellett átadni. Ha ezt nem tették még, és negyednap még mindig fogságban lettek volna, a bűnözők fogva tartóit, akárcsak a marhák *arrestálót*, személyenként és naponként három márká-

¹³ „unum iobagionem sepefati Petri captivari captumque tribus diebus et noctibus in vinculis conservari fecisset potentia mediante” – DL 54 435. (Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. [1387–1526]. Kiadja: C. Tóth Norbert. Bp.–Nyíregyháza 2002. 362.)

¹⁴ Tripartitum II. 55. 3.§; Quadripartitum III. 62.

¹⁵ 1351: 9. tc. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. 134. Az 5. jegyzet hívja fel a figyelmet arra, hogy a 16. század második felében már nem alkalmazták ezt az eljárást, ezért amikor a törvényt felvették a Corpus Iurisba, megváltoztatták a szövegét. 1486: 55. tc. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 297. 1492: 74. tc. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary vol. 4 1490–1526. Decreta regni mediaevalis Hungariae t. IV. 1490–1526. Ed. Ferenc Döry, Péter Banyó, Marty Rady, János M. Bak. Idyllwild–Bp. 2012. 34. E törvénykönyvet beillesztették az 1495-ös, utóbb „additiones”-nak nevezett dekrétumba is: uo. 54.

¹⁶ *Tringli István: Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye.* In „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 655.

ra bírságotlák meg.¹⁷ Ennek a normának az előzménye már a 11. századi törvényekben megtalálható. A Szent László harmadik törvénykönyveként emlegetett gyűjtemény szerint az elfogott tolvajt csak három napig tarthatta magánál az, aki a bűnözőt letartóztatta, utána azonban át kellett adni a bírónak. Ha a letartóztató a három napos terminust túllépte, bírságot fizetett. Nagyjából ezt ismételte meg Kálmán király törvénykönyve is.¹⁸ Ha a törvények rendelkezéseit a későbbi századokból visszapillantva szemléljük, megállapíthatjuk, hogy az 1351-es dekretum lejegyzője pontosan fogalmazott: a három napos *arrestatio* a magyar szokásjog legősibb rétegéhez tartozott. A 11. századi törvények említéseit nem úgy kell értenünk, hogy az eredetileg csak a bűnözőkre vonatkozott, hanem úgy, hogy e törvények az általános elvnek – elv helyett talán helyesebb összetartozó szabályokról beszélni – csak a bűnözőkre vonatkozó speciális esetét említették meg.

A vámoknál ugyancsak bevett szokás volt a három napos lefoglalás. Az Eperjes és Bártfa közti országúton fekvő töltészi vámon a vámosok 1425-ben rendre elfogták azokat a kereskedőket, akik a vámot kikerülték, és az országúttal párhuzamosan fekvő falvakat összekötő, vámmentes helyi utakat használták. Egy bártfai kereskedő áruját lefoglalták, őt magát véresre verték, és a sebesültet három napig a töltészi vámházban tartották.¹⁹ Egy másik alkalommal két, Kiszsebenből hazafelé tartó bártfai polgárt megint csak az országúttal párhuzamosan fekvő egyik falu hegyén, Gerálton fogták el a vámosok. Egyiküket elverték, holmiját lefoglalták, majd három napra lecsukták őket.²⁰ 1497-ben Jászón a menedékkövi kolostor néhány bort szállító barátja arra hivatkozva tagadta meg a vám fizetését, hogy a bort a kolostor saját használatára szállítják szikszói szőlejükből. A jászói várnagy nem fogadta el érvelésüket, három napra lefoglaltatta árujukat, a szerzeteseket pedig ugyanennyi időre lefogatta, majd a vám megfizetése után bocsátotta útjukra őket.²¹

A Hármaskönyv három nap után elsősorban az ispán vagy az alispán kezéhez szolgáltatta volna a jóságokat. E megnevezés alatt az ispán nevében eljáró megyei törvényszéket kell értenünk. A helyettük eljáró szolgabírák önálló, járásukra kiterjedő bírói hatalmának ez az egyik első említése.²² Mivel szokásjogi

¹⁷ Tripartitum III. 32. 1.§; Quadripartitum IV. 11.

¹⁸ László III. 9. és Kálmán I. 51. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. (reprint: 2002.) 175., 190.

¹⁹ ZsO XII. 521. sz.

²⁰ ZsO XII. 1273. sz.

²¹ „per suum castellanum de Jazow in eadem Jazow arestari fecisset, ipsi autem tributum solvere nolentibus tribus diebus et noctibus eosdem in suo aresto quasi captivos conservari fecisset et sic ipsos fratres de propriis eorum rebus et comitibus ad solutionem tributi sui compellere conatur etiam in futurum” – DF 233 071.

²² *Tringli István*: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 487–518., 511., 515.; *C. Tóth Norbert*: Lehetőségek és feladatok a középkori járasok kutatásában. Századok 141. (2007) 391–470.

normáról van szó, egy generációnyi ideje biztosan, de lehet, hogy sokkal régebb óta volt a szolgabírának ilyen jogkörük. A megyéknek más módon is feladatuk volt, hogy a földek, rétek, erdők, folyók és malmok védelméről gondoskodjanak. Ezt Verbóci is megemlítette, amikor felsorolta a középkor végi megyék szűkre szabott rendeletalkotási jogkörét, ezen kívül ugyanis csak saját törvényszékük eljárását szabályozhatták.²³ 1364-ből Szatmár megyéből maradt fenn egy ilyen statútum. E szerint a más vetésében lovait legeltető nemesnek vagy parasztnak, ha a vetésben találták az állatát, lovanként két dénár kártérítést (*pro suo dampno recuperando*) kellett fizetnie.²⁴

A Hármaskönyv címének következő paragrafusa szorul leginkább értelmezésre. A mezei károk kapcsán megállapított tilalom ugyanis – folytatja a szerző –, amelyet büntetés terhe alatt szabnak ki, csak azokra a parasztsokra érvényes, kik azon hely (*eius loci*) területén élnek, ahol az ilyen földek fekszenek, az idegenek (*extranei, kywewl walo emberek*) ugyanis nem büntetést (*onus inhibitionis, tyalomnak terbeth*), hanem kártérítést (*damni quantitatem, kaar teetelth*) tartoznak fizetni.

Verbóci a saját nyelvi logikáját követve helyezte ide ezt a bekezdést, ezt megelőzően ugyanis a kártérítésről beszélt. E paragrafus azonban az egész titulus hatályát magyarázza meg. Nem egyszerűen a kártérítés és a büntetés szembeállításáról van ugyanis szó, nem is csupán arról, hogy a büntetés és kártérítés egymástól különböző dolog, hanem arról, hogy milyen ügyekben kell a címben leírt eljárást alkalmazni: e módszer csak az idegenek, azaz az idegen birtokon élő jobbágyok ügyében volt érvényes. A Hármaskönyv következetesen megtiltotta azt a minden bizonnyal elterjedt gyakorlatot, hogy az idegen állatok gazdáitól büntetéspénzt hajtsanak be, esetleg kártérítést és büntetéspénzt. A *locus* itt ugyan elsősorban falut jelent, de legalább annyira birtokot is. Verbóci az ország szokásjogát írta meg, még akkor is, amikor a parasztok jogáról értekezett. Azzal a kérdéssel nem is akart foglalkozni, hogy mi történjék akkor, ha ugyanannak a birtokosnak két szomszédos falvában történne efféle mezei kár. Az a birtokos dolga, oldja meg ő, gondolhatta. Magyarázata nem erre az esetre vonatkozott. Ha egy rét legeltetését a helyiek – természetesen a földesúr, illetve tisztartójának szoros felügyelete, sőt akarata mellett – megtiltották, akkor e mellé kényszerítő eszközt is rendeltek. Aki mégis a tilalmas rétre hajtotta volna a marháját, az büntetést fizetett a bírónak. A szokásjognak ez az alsó rétege nem tekinthető egyszerűen paraszti jognak, hiszen a földesúri érdek éppúgy érvényesült benne, mint a paraszti. Verbóci régi szokás szerint ebbe a jogi közegbe utalta a helybeliek által okozott mezei károkért fizetendő büntetést. Nagyságát, behajtásának módszerét a helyi szokásjog szabályozta, ezt pedig a középkori Magyarországon csak nagyon kevés

²³ Tripartitum III. 2. 5.§; Quadripartitum IV. 1.

²⁴ *Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Nyíregyháza 2010. 181. A statútum születésének elemzése: *István Tringli: Le contee in Ungheria nel periodo degli Angiò*. In: *L'Ungheria angioina. A cura di Enikő Csukovits*. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma 3.) Roma 2013. 170.

helyen foglalták írásba. Esetükben a kodifikáció általában csak annyit tett, hogy némely szabályt felvettek egyik-másik falutörvénybe, vagy urbáriumba.²⁵

A ránk maradt középkori urbáriumok alig tartalmaznak ilyen bírságjegyzéket, a bírságot is csak ritkán említik, elvértve mondják meg, hogy azt miért kell fizetni, ha igen, akkor is csupán egyes büntetőügyeket emlegettek. Ezt figyelhetjük meg a veszprémi püspökség 1523-ban összeállított urbáriumában is. E szempontból a somlóvásárhelyi apácák 1511-ben készített urbáriumának kivétel, ez ugyanis tartalmaz néhány részletesebb helyi jogszokást, így megszabja a tilalmas favágás büntetését is.²⁶ A 16. század második felében és a 17. században azonban az urbáriumok mind hosszabbakká váltak, megsokasodtak a büntetéspénzek említései is.²⁷ A „paraszti jog” írásba foglalása az újkori urbáriumokban történt meg. Elterjedésük az urbáriumokban csak a társadalom változását mutatja, nem pedig azt, hogy korábban ne lettek volna ilyen szabályok. A források nem léte csak azt bizonyítja, hogy nem maradt fenn egy adott problémára forrás, sem többet, sem kevesebbet. Akár parlagoló, akár nyomásos gazdálkodást űztek egy falu határában, a tilalmas földeket újra meg újra ki kellett jelölni, a tilalmasban legeltetőket meg kellett büntetni.

Ha csak az elemzett címet olvassuk, nehezebben dönthető el, hogyan alkalmazták a bírság és a kártérítés megkülönböztetéséről szóló szabályt akkor, ha egy falu több birtokos között oszlott meg, vagy ha kismemesek által lakott falvakban az egyes birtokrészek között keletkezett tilalmas legeltetésből jogvita. Verbóci a kúria jogásza volt, számára ezek az ügyek már jelentéktelennek tűntek, nem is tért ki rájuk. Ezekben az esetekben a helyben lakó és az *extraneus* jobbágyot nem falunként, hanem birtokrészenként kell megkülönböztetnünk. Ha a közös használatú, tilalmas réten legelt a jószág, akkor feltehetőleg a birtokosok által közösen elfogadott bírságot fizette az állat gazdája, ha azonban birtokosonként külön kihasított földön történt mindez, akkor már kártérítést, kivéve, ha a falu lakosai és urai nem egyeztek meg valamilyen közös rendben.

²⁵ *Tringli István*: Kodifikáció. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. V. Bp. 2006. 466–467.

²⁶ *Kredics László – Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. (Új történelmi tár 4.) Bp. 1993. 73., 98., 100., 101., 103., 105., 108., 110.; *Lukcsics Pál*: A vásárhelyi apácák története. (Közlemények Veszprémvármegye múltjából 1.) Veszprém 1923. 55–59.

²⁷ A pataki uradalom 1567-es urbáriumában ezt olvashatjuk Sátoraljaújhelynél: „Byrsagia detentionis d. 40 officiali. Poena capitis domini terrestris est, ex qua officiali loci fl. 1 cedit. Qui in sylva glandifera vetita arbores succiderit sine sigillo officialis, mulctatur fl. 1.” – MNL OL U et C 40–35. 1570-ben már alaposan kibővítették a bírságokról szóló részt: „Ex iudiciis nihil provenit domino vel sue maiestati, sed iudici d. 4. Si quis autem sententia iudicis fuit aggravatus et capitis et bonorum adjudicatus fuit, tunc convenit cum domino vel provisoro, sed si quis non fuit contentus illa sententia iudicis illius oppidi, tunc Patachinum detulit et hic solvit provisorii d. 40 ... Byrsaghia. Si quis curatur per officialem captivari, pendit d. 4. Si extra oppidum in agro, pendit fl. 1. Si sententia capitali aliquis aggravatus, fl. 1, ita ut cum domino concordet prius, confugiendus ad illum. Item si quis in silvam glandiferam non accepta venia vel sigillo ab officiali non impetrato accesserit, mulctatur fl. 1. Si officialis in aliquo delicto deprehenderit aliquem, mulctatur fl. 1.” – U et C 95–22.

Ez a cikkely alkalmas arra is, hogy megfigyeljük Verbőci fogalomalkotását. A Tripartitum szerzője nem adott nevet a mezei kártételek során követendő eljárásnak, mint ahogy a szokásjogban sem volt erre nézve kialakult terminológia. A kétféle eljárást a fizetendő összeg szerint különböztette meg. Verbőci a filozófia terminusait is segítségül hívta munkájában. Az egy „helyen” belül történt tilalom alá vételt, „különös és kifejezett bírsággal (*prohibitio cum speciali et expresso onere facta*) sújtott tilalomnak” nevezte. Ezzel kimondatlanul szembeállította az általánosnak tekintett kártérítéssel. A „különös” és az „általános” egyértelműen szembeállított megkülönböztetése a Hármaskönyv három helyén is megtalálható. Mindhárom olyan passzus, ahol a szerző a jogforrásokat kategorizálta.²⁸ Verbőci a *ius communé*től kölcsönözte e fogalmi szembeállítást, ott pedig az volt speciális, amelynek hatálya kisebb területre terjedt ki, mint az általánosé.²⁹ Az egyetlen falura vagy csupán birtokrészre kiterjedő tiltás (*prohibitio*) pedig természetesen csekélyebb érvényű volt, mint az, amely általában a birtokot védte. Verbőci e titulusa ugyanis a birtokvédelemről szól. A szabályt nem úgy kell értenünk, hogy idegen birtokos más birtokos tilalom alá nem vett földjére ráhajthatja állatait, vághatja erdejét, egyáltalán élheti földjét. Az általános tilalom mindenféle idegen használatától óvta a birtokot. Nem véletlen, hogy a „paraszi jognak” e szabálya helyet kapott a Hármaskönyvben. Ez is olyan szokást rögzített, amely érintette ugyan a parasztokat, de mint a nemesi birtokkal vagy a megyei joghatósággal kapcsolatba lépőket. A Tripartitum harmadik könyvének parasztokkal kapcsolatos színté összes címe ilyen volt.

Az utolsó paragrafus a tiltott erdővágáson kapott parasztokkal szembeni eljárásról szól. Ha hatalmasul (*manu violenta*) fát vágnának vagy kérget hántolnának, ez utóbbi az erdőirtás bevett módja volt,³⁰ akkor a velük levő dolgokat el lehet tőlük venni, és a hatalmas cselekedetért (*pro violentia, hatalomert*) a vérdíjukat kell kifizetniük az erdő birtokosának.

A paragrafus némileg eltér a titulus többi bekezdésétől, ez azonban a Hármaskönyv más címeiben rendszeresen előfordul. Az sem szokatlan, hogy a rubrum nem fedi teljesen a titulus tartalmát. Ott ugyanis csak a marhák és a barmok által okozott kártérítésről van szó, itt azonban a favágásért fizetendő vérdíjról. Verbőci az analógia módszerét követve vont a némileg eltérő hatalmas favágást a mezei kártételek közé, ebben az esetben is az idegen birtok használatáról, megkárosításá-

²⁸ Tripartitum Prol. 8. 2.§ *ius civile: commune – privatum*, Prol. 12. 2.§ *consuetudo: generalis – specialis*, II. 7. 2.§ *privilegium: generale – speciale*. A *communis, generalis, specialis* kifejezések önmagukban természetesen a mű más helyein is szerepelnek.

²⁹ A Prologus forrásaira l. *Karel Kadlec*: Verbőczovo Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechtě v něm obsažen. Praha 1902.; *György Bónis*: Der Zusammenhang der Summa Legum mit dem Tripartitum. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11. (1965) 373–409.; *Marty Rády*: The Prologue to Werbőczy's Tripartitum and its Sources. *The English Historical Review* 121. (2006) 104–145.; *Blazovich László*: A Tripartitum és forrásai. *Századok* 141. (2007) 1011–1023.

³⁰ *Csőre Pál*: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980. 137.

ról volt ugyanis szó, akárcsak az állatok által okozott károk esetében. Az erdőre egyébként korábban már kétszer is utalt a szöveg, úgy, hogy felsorolta a birtokok általános külső tartozékai között. E titulus tehát éppúgy nem a földesúr saját jobbágyainak tilalmas erdőben végzett favágását büntette, miként a legelő állatokkal foglalkozó paragrafus sem. A tilalmas erdőben fát vágó saját jobbágy ügye, miként a tilalmas legelés is, a földesúr és a falu dolga volt, melyért bírságot kellett fizetni.

Különbség volt azonban a marhák okozta károk és a favágás között az érte járó fizetségben. Míg az előzőért kártérítést, az utóbbiért vérdíjat – tíz márkát, azaz negyven forintot – kellett fizetni.³¹ A különbség a tett szándékából fakad.³² A szokásjog, és annak nyomán Verbóci sem firtatta, miért kerültek az állatok más földjére: azért, mert véletlenül elbitangoltak, vagy a pásztor szándékosan, esetleg ura vagy tisztartója parancsára hajtotta oda őket. Ez is, az is történhetett, az *arrestatio* és a rendben lezajló kártérítés az első esetben elejét vette minden további perlekedésnek, a másodikban lezárta egy szakaszát. Más kérdés, hogy a vitatott földön történő szándékos legeltetést követő lefoglalás után szinte automatikusan pert kezdtek a lefoglalt állatok birtokosai. Erdőt azonban ritkán vágtak tudatlanul, főleg ritkán szikkasztották ki fáit, úgy hogy nem tudták volna, kinek az erdejével teszik azt. A mezei kártétel megtörténhetett a felelősségre nem vonható állatok miatt is, melyekért gazdája felelt, a favágásért azonban csak emberek lehettek felelősek. Figyelemre méltó, hogy addig, amíg a mezei kártételekről volt szó, Verbóci egyszer sem használta a „hatalmas” kifejezést, az erdei károknál azonban kétszer is. A „hatalmas”, azaz jogtalan cselekedet automatikusan vonta maga után a vérdíj kifizetésének büntetését. Ez azonban csak akkor történt így, ha, mint ahogy Verbóci is írta, a jobbágyok saját elhatározásukból vágták vagy irtották az erdőt. Ha uruk küldte oda őket, a „hatalmas” tett és annak terhe már nem az ő, hanem uruk felelőssége volt. Ebből következően „hatalmasul” a jobbágyok is követhettek el cselekedetet, azaz „hatalmaskodhattak”, ez azonban különbözött attól, ha uruk segítőjeként léptek fel.³³ A Hármaskönyvnek e címe csak az előbbi esettel foglalkozott.

Az idegen erdőben rajtakapott favágókról gyakran tudósítanak okleveleink. Az *arrestatio* itt is mindennapos volt, rendszeresen elvették fejszéiket, szekereiket, lovaikat, hogy a favágást ne tudják folytatni. Hasonló megfontolásból kobozták el ruházatukat, hiszen télidőben e nélkül nem lehetett a szabadban tartózkodni.

³¹ A jobbágy vérdíjára: Tripartitum III. 26. 16.§; Quadripartitum IV. 47.

³² *Degré Alajos*: Kártérítés Anjou-kori magánjogunkban. In: *Uő*: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Válogatta Mezey Barna. Bp. 2004. 283–291.

³³ *Tringli István*: Segítők a későközépkori hatalmaskodásokban. In: Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Gondozta: Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 75.) Szeged 2011. 691–713.

A Négyeskönyv

A Hármaskönyv megjelenése után három évtizeddel kezdték meg átdolgozását, e munka eredménye lett a Négyeskönyv. Az új jogkönyv szerzői némileg módosítottak Verbőci művének e cikkelyén is. Ők is elfogott állatokat behajtó birtokos számára szóló tiltással kezdték a titulust.

E szerint a lefoglaló nem pusztíthatta el és nem sebezhetette meg a jószágokat, ellenben házába vagy kúriájába terelhetette, és saját hatalma alá vehette őket. Ha azonban az állatok gazdája kezességet vállalt, kezest állított (*sub fideiussoria cautione*) vagy alkalmas zálogot (*sub pignore sufficienti*) adott, akkor a kárt elszenvető behajtónak el kellett engednie a behajtott marhákat, ellenkező esetben három márka bírságra büntették meg. Ha azonban a behajtott állatok tulajdonosa makacsságtól vezérelve nem ment volna el az okozott károk megtekintésére, hogy azt az illető hely szokásai szerint, a derék szomszédok jelenlétében elvégezzék, és állatait sem akarta volna zálog adásával kiváltani, akkor a behajtó három napig magánál tarthatta a jószágokat. A továbbiakban a Négyeskönyv csaknem teljesen szó szerint a Hármaskönyvet ismételte meg.³⁴

A Négyeskönyv összeállítói ezúttal sem alkottak önálló cikkelyt, hanem, mint általában, néhány helyen módosították vagy kiegészítették Verbőci munkáját. A Hármaskönyvhöz képest új volt a lefoglalt állatok éppen tartásának kötelezettsége, a három napon belül felajánlott kezességvállalás lehetősége és a kárbecslés lefolytatása. Mindhárom szabály beleillik a Verbőci által is említett szabályrendszerbe. Bizonyos, hogy nem a két mű összeállítása között eltelt pár évtizedben alakultak ki az itt közölt szokások, hanem a Tripartituméhoz hasonlóan nagyon régiek voltak.

A lefoglalt állatok védelmét szükséges volt írásba foglalni. Előfordult ugyanis, hogy az állatokat a lefoglalók levágták. 1413-ban a Szabolcs megyei Jánosi és Iklód határán talált lovakat, marhákat, disznókat az iklódiak leölték, a szomszéd falu jobbágyait pedig elverték.³⁵ 1420-ban szintén Szabolcsban fordult elő, hogy az állítólag tilosban makkoltatott disznókat behajtották, a kondából pedig öt hízott állatot levágtak.³⁶ Egy évvel később a Zemplén megyei azari erdőben makkoló

³⁴ Quadripartitum IV. 55. A Négyeskönyv első három bekezdése tér el a Hármaskönyvétől.

A tartalmi eltéréseket kurzív formában közlöm: „Si quis nobilium aut rusticorum equos, oves, boves, porcos aut alias pecudes vel pecora in segetibus aut pratis vel foenilibus et silvis suis glandinosis prohibitis *damna inferentes, seu inferentia invenerit, tunc pro refusione damnorum sibi illatorum, hujusmodi animalia non quidem occidendi vel vulnerandi, sed abigendi et in domum curiamque et potestatem suam includendi habet facultatem*. Et si dominus hujusmodi animalium *pecora sua sub fideiussoria cautione aut pignore sufficienti dato excipere voluerit, tunc teneatur damnificatus animalia ipsa sub poena infrascripta exmittere*. Verum tamen, si talis, cuius animalia impulsa sunt, contumacia ductus *nec ad revisionem refusionemque talium damnorum coram probis et honestis hominibus vicinis suis, de more illius loci fiendam venire, nec ipsa animalia sua datis pignoribus redimere voluerit, tunc et iam in hoc casu damnificatus ipse non amplius, nisi per triduum apud se eadem animalia conservare poterit.*”

³⁵ ZsO IV. 1074. sz.

³⁶ ZsO VII. 1468. sz.

disznókat foglalta le a birtokos, pontosabban, aki magáénak tartotta az erdőt, néhányukat pedig le is vágatta.³⁷

Az *arrestatió*ból a kezesség vállalása mellett történő elbocsátással is többször találkozunk. 1426-ban a Kolozs megyei Szászfenes jobbágysai és tisztjeik a Szamos menti legelőn lefoglalták a szomszédos Monostor földesurának, a kolozsmonostori apátnak és jobbágysainak 52 marháját, és saját falujukba hajtották őket, ahol két hizott állatot rögtön le is vágtak. Néhány monostori lakos az állatok után eredt, ám lándzsákkal elkergették őket, egy közülük való legényt megsebesítettek és elfogtak, akit másnapig bilincsbe verve fogságban tartottak. Ekkor megjelent Kolozs megye egyik szolgabírája, és az ő kérésére az ifjú kezesség vállalás mellett (*sub fideiussoria cautione*) elengedték, hasonlóképpen haza bocsátottak ötven marhát is a kolozsmonostori apát kezessége mellett, egyben mindkét ügyet az erdélyi törvényszék döntésére bízták.³⁸

A szászfenesi ügyben egymás mellett találjuk azokat a szokásokat, melyeket a szokásjog kodifikálói tiltottak, és amelyek követését előírták: a lefogott állatok egy részének azonnali leölését, az egyezkedési kísérletet, a lefogott fiú és a lefoglalt állatok kezesség mellett történő visszaadását.

Másféle ügyek miatt kirótt *arrestatió*ból is ki lehetett szabadulni kezességvállalás mellett. 1481-ben a Csanád megyei Nagyratoson fogtak el két idegen jobbágyot, feltehetőleg valamilyen adósság miatt, és csak azután engedték el őket, hogy tizenkét forint kifizetésében megegyeztek, és alkalmas emberek kezességet vállaltak értük.³⁹ 1497-ben az Abaúj megyei Recsete két parasztját szénakaszálás közben fogták el a szomszédos falu, Csécs lakói. Elverték, majd Csécsre hurcolták őket, ahol mindaddig fogságban maradtak, amíg kezesek nem jelentkeztek értük.⁴⁰

A Hármas- és Négyeskönyvből pontosan rekonstruálhatók a mezei károk esetén követendő eljárás lépései. Ha egy birtokos észrevette, hogy birtokára idegen állatokat tereltek, akkor azokat helyben lefoglalhatta, és saját birtokára hajthatta, a lefoglalt állatok a későbbi kártérítés biztosítékául szolgáltak. A behajtott jószág birtokosa három napon belül megválthatta az állatokat, helyesebben kezesség vagy zálog adásával ígéretet tehetett kiváltásukra, ekkor az értük fizetett összeg szolgált a kártérítés biztosítékául. Az okozott kár becslése a helyi szokások szerint történt, ezt a szomszédos birtokosok vagy a helybeli falusi eljáróság végezték el, a kártérítést az állatok birtokosának kellett kifizetnie. Ha három napon belül sem az állatok kiváltása, sem a kárbecslés nem történt volna meg, akkor a megyei törvényszéknek kellett az állatokat átadni. Ha e három napos határidőnél tovább tartotta volna magánál a kárt elszenvedő a behajtott állatokat, akkor bírságot fizetett. A három nap eltelte után már a bíróság vette kezébe a kártérítési ügyet. E szabályokat leggyakrabban a megkárosítottak szegték meg: egyrészt úgy, hogy a lefoglalás vagy a be-

³⁷ ZsO VIII. 1058. sz.

³⁸ DL 28 191.

³⁹ DL 18 974.

⁴⁰ DL 20 719.

hajtás során kárt tettek a jószágban, másrészt úgy, hogy három napnál tovább is maguknál tartották a lefoglalt barmokat, így próbálván az állatok gazdáját rászorítani a kártérítésre. A két jogkönyv e két szabálytalanság miatt kezdte a mezei károk megtérítésének tárgyalását épp a kárt elszenvedetteket sújtó szankciókkal.

Két kérdésről azonban mindkét mű hallgatott. Egyik sem említette az emberek lefogását és az azt kísérő erőszakot. Az *arrestatio* ugyanis egyszerre jelentette a dolgok, az adott esetben az állatok, lefoglalását és az emberek lefogását. A két rész kéz a kézben járt egymással, elválasztani nem lehet őket. Az *arrestatio* normális kísérő jelensége volt az erőszak is. Akit kár ért, annak joga volt ahhoz, hogy megvédje vetését, rétyét, erdejét, mivel másra nem számíthatott, csak saját és emberei erejére, ezért a maga által végrehajtott erőszakkal, önhatalmúlag érvényesítette védelmét.⁴¹ A lefoglalása során szinte elkerülhetetlen volt az erőszak: a nyáj őrzői ellenálltak, ebből aztán vérre, sőt halálra menő összeütközés keletkezhetett. A lefoglalók nem is akarták elkerülni az erőszakot. A tilosban kaszálókat, legeltetőket, fát vágókat, akár ellenálltak, akár nem, rendszeresen elverték. Késő középkori okleveleink jelentős része ilyen ügyekről tudósít.

A mezei kártételek – egyáltalán a hagyományos társadalmak minden önhatalmú jogérvényesítésének – legsúlyosabb kérdése az, hogy minek tekintsük ezt az erőszakot és a lefoglalást: rendszeresen gyakorolt, ámde nem megengedett cselekményeknek, avagy a szokásjog részének? Hiszen az, ami szokás, nem biztos, hogy szokásjog is; szokás ugyan lopni és embert ölni, e cselekmények mégsem fogadják el a jogrendszerek, sőt egyenesen tiltják és büntetik őket. Látszólag két érv is azt támogatja, hogy a forrásokban ezrével felbukkanó cselekedeteket törvénytelenül követték el. Egyrészt bíróság előtt tett panaszokban számolnak be róluk, másrészt a két jogkönyv is hallgatással mellőzi az eljárásban betöltött szerepüket.

A „hatalmas” cselekedetekről – hiszen a panaszokban mind így emlegetik e tetteket – szóló beszámolók nem azért születtek, mert a marhákat őrző és a réten kaszáló jobbágyokat megverték, és lefogták őket, hanem azért, mert panaszos szerint jogtalanul – *sine iusta causa*, ahogy az oklevelek formulái ismételtetik – verték meg és vetették fogságba őket. Az előbb említett példákra visszatérve: a monostoriak magukénak vallották a legelőt, ahonnan elhajtották marháikat, a recseteiek is azt állították, hogy saját földjüket kaszálták, a fenesiek és a csécsiek azonban magukénak tudták e területeket. Ami a behajtást és a kezesség alatti elbocsátást illette, törvényesen is jártak el. Ne tagadjuk meg tőlük, hogy a szokás által tolerált volt az elfogottak megverése és letartóztatása is. Több állat lefoglalása esetén, valószínűleg néhány jószág levágása is hozzá tartozott a helyi szokáshoz, hiába tiltották ezt a Négyeskönyv szerzői. Ezek az ügyek – számos más társukkal egyetemben – azért váltak ismertté számunkra, mert birtokügyek vol-

⁴¹ *Tringli István*: Fehde und Gewalttätigkeiten. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union* (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 17.) Szerk. Balogh Elemér, Hegedűs Andra, Mezei Péter, Szomora Zsolt, Traser Julianna Sára. Szeged 2007. 281–286.

tak: a felek nem ismerték el a másik jogát arra a földre, ahol a mezei kártétel, a lefoglalás és normális kíséroró jelenségei, a verés és letartóztatás történt. Verbóci és a Négyeskönyv szerzői természetesen ismerték a pásztorok és a favágók elfogásának szokását, mint ahogy gyakorló jogászként több száz olyan panasszal is találkoztak, ahol azt adták elő nekik, hogy az *arrestatiót* kísérő verések jogtalanul történtek. Ők azonban épp azt akarták elkerülni, hogy a mezei lefoglalásokból hatalmaskodási per kerekedjék. Ragaszkodtak a szokásjoghoz, de úgy fogalmazták meg annak tételeit, hogy az erdőn, mezőn történő lefoglalások megmaradjanak az általuk leírt keretek között: lehetőleg három napon belül lezáruljanak, a lefoglaló fél ne éljen vissza hatalmával, de ne is szenvedjen kárt szomszédja miatt. Nem elhallgatták az elfogást és a verést – ezt amúgy sem teheték, hiszen az egész ország tudta és gyakorolta mindkettőt –, csak egyszerűen nem ennek leírását tartották feladatuknak, hanem „csupán” a birtok védelmét.

A 18. századi fejlemények

A mezei kártételek orvoslása nem merevedett meg a Verbóci által rögzített állapotban. E tanulmánynak nem célja az újkori jogfejlődés e részének bemutatása, csupán a legfontosabb fejleményekre hívja fel a figyelmet. Ezek között még olyan is akad, amelynek segítségével középkori adatainkat pontosabban értelmezhetjük.

A középkor végi állapotokhoz képest e probléma legfontosabb újdonságai a következők voltak: a kérdés törvényi szabályozása, a hatalmaskodások erőteljesebb visszaszorítása, az alkalmazott erőszak körülírása, végül az ide vonható cselekmények, modern szóval, a tényállás pontos meghatározása, ezzel párhuzamosan egy új, állandó terminológia kialakítása. Mind a négy újítás 1711 után kezdődött, elválaszthatatlanok voltak egymástól, és kölcsönösen hatottak egymásra.

A szokásjog világából a tételes, csak törvénnyel meghatározott jogrendszer felé lépésként jutott el a magyar jog. 1729-ben törvényt alkottak a marhák behajtásáról. A korabeli törvényhozás és a szokásjog szoros viszonyát mutatja, hogy a törvény rendelkezéseinek túlnyomó részét a törvény kihirdetése előtt a bíróságok jelentős része már gyakorolta. A törvény egy helyen hivatkozott is a Hármaskönyv vonatkozó cikkelyére. A hatalmaskodások igazi alkonya e század volt. A 16–17. században még gyakran alkalmazott önhatalmú jogérvényesítés kora ekkorra lejárt. A törvény szerint a mezei kártételeknél alkalmazott normákat kellett követni akkor is, ha vitatott földön történt a lefoglalás, tehát ha hatalmaskodási ügy keletkezése volt várható. Ezt a lehetőséget a Hármaskönyv és a Négyeskönyv is felkínálta, szerzőik bátorították is volna alkalmazását, mégsem írtak róla. A két évszázaddal későbbi, az írott normákhoz ragaszkodó szokásjog-értelmezésben ezt a kérdést már csak az írott jog erejével lehetett eldönteni. E törvény honosította meg az eljárást, egyáltalán az egész jogintézmény nevét is. Címében ugyan még régi szokás szerint két egymást magyarázó szót szerepeltettek, a behajtást (*invagiatio*) és az elhajtást (*abactio*), a későbbiekben azonban már első-

sorban az utóbbi szót használták.⁴² Mivel az 1729. évi 42. törvénycikk a Hármaskönyv kiegészítése céljából született, Verbócihez hasonlóan, ez is a marhák által okozott károkról beszélt, így aztán természetes volt, hogy az állatok hajtására utaló szó vált a fogalom nevévé. A fogalom azonban nemcsak nevet kapott, hanem pontosabban körül is írták.

1735-ben egy egész könyv jelent a mezei károk behajtás útján történő megtérítéséről. Hogy az abban tárgyalt probléma mennyire fontos volt a kor Magyarországa számára, jól bizonyítja, hogy a következő esztendőben még kétszer kinyomtatták e művet.⁴³ A szerző, Prileszky Pál a III. Károly-kori magyarországi reformok egyik kiemelkedő személyisége, a *commissio systematica* tagja, a jogi és igazságszolgáltatási reformok egyik kidolgozója, aki az árvai uradalom jogügyszagatójaként gyakran találkozott behajtási ügyekkel.⁴⁴ Prileszky terjedelmes kommentárokat készített a magyar szokásjoghoz, így alkalmazta azt kora viszonyaihoz.⁴⁵ A behajtásról szóló munka hasonló módszerrel készült, mint az egész magyar jogról szóló műve; könyvét kérdések és feleltek formájában építette fel, az egyes kérdésekre indoklással együtt adott választ. Fő forrása a Hármaskönyv és néhány későbbi törvény, főleg az 1715-ös és az 1729-es országgyűlés egy-egy cikkelye volt.⁴⁶ Ez a néhány szabály azonban kevés lett volna ahhoz, hogy a behajtás minden problémáját tisztázza, ezért Prileszky, mint a kommentátorok általában, a törvények szellemét alkalmazta kérdések eldöntésére. A munka nagyobb részt a marhák, lovak, juhok okozta kárral foglalkozott, de érintette a disznók és a libák tereléséből, sőt még a fonott kerítések megbontásából eredő károkat is. Szólt a keskeny birtokokon, bérelt és közösen birtokolt földeken esett károkról, az évszakonkénti legeltetéséről, a szőlőskerti, kerti lopásokról, a vadászatról, madarászatról és a halászatról, valamint külön fejezetet szentelt az erdei kártételeknek. Az *abactio* fogalma kibővült: immáron nemcsak a marhák által okozott károkat értették alatta, hanem mindama mezei károkat, ahol a marhák által okozottakhoz hasonló eljárást követtek.

Prileszky műve a magyar jogrendszer modernizációjának része volt, részben azonban használható a középkori állapotok rekonstruálására is. A magyar jog a 18. század elején még jelentős részben annak a szokásjognak a világában élt, ame-

⁴² Az *abactio* kifejezést a középkor végi latinság is használta: *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára*. I. pótkötet. Szerk. Szovák Kornél. Bp. 2013.

⁴³ *Prileszky Paulus*: *Opusculum questionum cum subnexo circa easdem discursu de pecorum et pecudum abactionibus seu abvagationibus hasque concomitantibus considerationibus*. Pozsony 1735. A könyv 1736-ban Zágrábban, majd 1737-ben hely nélkül újra Pozsonyban jelent meg. Én ez utóbbi kiadást használtam, e műre történő minden további hivatkozás az 1737-es kiadásra vonatkozik.

⁴⁴ *Ember Győző*: *Az országgyűlések*. In: *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. (Magyarország története tíz kötetben 4.) Bp. 1989. 402.

⁴⁵ *Prileszky Paulus*: *Quadripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae ad elaborandum susceptum in suos libellos redactum et tractans*. Sopron 1743. A terjedelmes könyv nem tévesztendő össze a hasonló című, 16. század közepén összeállított, ekkor még csak kéziratokban forgatott Négyeskönyvvel, melyet Prileszky sem ebben a művében, sem *Opusculumában* nem idézett, és talán nem is ismert.

⁴⁶ 1715: 94. tc., 1729: 42. tc.

lyet a 16. század elején foglaltak írásba. Láttuk, a Prileszky által idézett törvények egy része is a meglevő szokásokat kodifikálta, és nem, vagy csak áttételesen alkotott új jogot. A szerző ennek a szokásjognak a logikájából kiindulva készítette el kommentárjait, egy helyen még egy régi szokást is megörökített: az erdővágáson és kéreghántoláson kapott jobbágyoktól az erdőben elkobzott holmikat, láncot, fejszét, baltát, csizmát, süveget, ködmönt nem volt szokás a bíróságnak átadni, hanem mérsékelt díj fejében közvetlenül erdőóvóktól szokták visszaváltani tulajdonosaik.⁴⁷

Prileszky művén azonban lemérhető a Hármaskönyv megírása óta eltelt két évszázad jogi gondolkodásának változása. A mezei és erdei károk megtérítése a 16. század elején még nem volt más, csupán különböző esetekben alkalmazott hasonló eljárások halmaza, amelyeket Verbóci István analogikus módszere helyezett egymás mellé. Prileszky egyik törekvése az volt, hogy az így létrejött fogalomból egy egységes jogintézményt, az elhajtást (*abactio*) megalkossa.⁴⁸

Legfontosabb feladatának azonban mégsem ezt tartotta, hanem a mezei kártételek során követett eljárás, most már nyugodtan nevezhetjük új nevén, az elhajtás során alkalmazott erőszak visszaszorítását. Miközben a szerző elmondta, hogy különösen a „megértő szomszédok” gyakran eltekintettek a tilosban legelő marha elhajtásától, és megelégedtek a pásztorok, főleg a bojtárfiúk megverésével, a bojtároknak és a behajtást meggátló pásztoroknak a helyszínen történő megverését maga is megengedte. A mű egyik vezérmotívuma a nagyobb ellenségeskedések elkerülése volt, ezért arra intette olvasóit, hogy az elhajtást tartsák szem előtt, ne pedig a közvetlen kárt okozó pásztorok megbüntetését. A 18. század gondolkodásának megfelelően rendszeresen a mérsékelt megfenyítésről (*moderata castigatio*) értekezett. Prileszky több mint kétszáz oldalas művében egy szót sem ejtett a fogott bírőról, azaz a választott bírók ítéletének ősi módszeréről, amivel az ilyen ügyeket el szokták simítani, számára már csak a hivatalos bíróság, azaz a megyei törvényszék eljárása és ítélete volt a fontos. Míg Verbóci és közvetlen követői számára elég volt a szokásjog betartása, Prileszky az erőszakot mind jobban korlátozó és az erőszak fölötti ellenőrzést megszerző állam szerepét kívánta növelni még a távoli határokon elégtételt vevő csószók és pásztorok vitáiban is.

Prileszkynek az erőszakra vallott modern eszméi azonban segítenek a középkor világában is eligazodni. Ha valakitől, hát tőle megbizonyosodhatunk arról, hogy az eljárás során alkalmazott erőszak hozzá tartozott az eljáráshoz. Márpedig ha az önerővel gyakorolt erőszakot visszaszorító 18. század világában oda tartozott, akkor sokkal inkább ott volt a helye a középkor évszázadaiban. Ez az erőszak nem-hogy jogsértés nem volt, nem is egyszerűen szokás volt, hanem a szokásjog része.

⁴⁷ „quia veterata in regno praxis esset, ut tales res directe a manibus custodum auferentium moderata taxa redimentur” – *Prileszky, P.: Opusculum* 78.

⁴⁸ A fogalom fejlődése nem állt meg e szinten. 1863-ban Wenzel Gusztáv az országbírói értekezlet utáni hatályos magyar jogot magyarázó könyvében megkülönböztette egymástól a behajtást és az elhajtást; az utóbbi nevet csak a vitatott határu földéken alkalmazott eljárásra használta. Ez azonban már az egymástól elválasztott büntető- és polgárjog és a mezei rendészet világa volt. – *Wenzel Gusztáv: A magyar és erdélyi magánjog rendszere.* Pest 1863. II. 121.

Korhúség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben

Az utóbbi évtizedek krónikakutatásában, különösen a német szakirodalomban erősödött meg az az irányzat, ami az elemzés hangsúlyát a szöveg szerkesztésére, megformálására helyezi. Azt hangsúlyozzák, hogy a krónikások nem egyszerűen szolgai lejegyzői a látott, hallott vagy éppen olvasott valóságnak, hanem a koruknak megfelelő társadalmi és irodalmi konvencióknak megfelelően a valóságot egy sajátosan átszerkesztett, transzponált világban mutatják be. Ezeket az eseteket határozottan megkülönböztetik a tudatos hamisítástól, a tendenciózus beavatkozástól, amire persze megint számtalan példa akad a történetírásban egészen napjainkig. Röviden úgy jellemezhetnénk a helyzetet, hogy a krónikások akkor sem a megtörtént eseményt – ha úgy tetszik: a „valóságot” – ábrázolták, amikor igazat akartak írni, vagy másként megfogalmazva, a számukra ismert történeti eseményeket úgy gondolták hitelt érdemlően bemutatni, amennyiben azokat általuk hitelesnek vélt elbeszélési struktúrába illesztették be. Ezt jól illusztrálja, hogy csak néhány példát említek, Johannes Fried tanulmánya I. Henrik német királlyá választásáról,¹ vagy éppen Hans-Henning Kortüm tanulmánya az 1064–65-ös nagy német zarándokltról.²

A magyar Krónika 11–12. századi történelmet tárgyaló fejezeteinek forrásértéke a magyarországi kutatást is folyamatosan foglalkoztatja. A legutóbbi időben az általunk tárgyalt fejezetek vonatkozásában Thoroczkay Gábor és Szócs Tibor adott közre számos új megállapítást tartalmazó írást.³ Közös bennük, hogy mindketten új szemlélettel és kritikusan közelítik meg a korai szövegek forrásértékét, Thoroczkay az István-legendák datálásától, Szócs a 11. századi oklevélszövegektől kiindulva. Más szempontból, inkább a német történetírás – többek kö-

---

¹ *Johannes Fried*: Die Königserhebung Heinrichs I. Erinnerung, Mündlichkeit und Traditionsbildung im 10. Jahrhundert. In: *Mittelalterforschung nach der Wende 1989*. Hrsg. Michael Borgolte. (Historische Zeitschrift, Beiheft, Band 20.) München 1995. 267–318.

² *Hans-Henning Kortüm*: Der Pilgerzug von 1064/65 ins Heilige Land. Eine Studie über Orientalismuskonstruktionen im 11. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift* 277. (2003) 561–592.

³ *Thoroczkay Gábor*: A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs 2010. 23–34.; *Szócs Tibor*: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14. (2007) 59–95.

zött annak a szimbolikus kommunikáció gyakorlatára vonatkozó – eredményeit hasznosítva értelmezi újra a legvitatottabb fejezeteket Bagi Dániel, tanulmányokat adva közre Béla herceg párviadaláról, illetve legutóbb a várkonyi jelenetről.⁴

Magunk a csataleírásokat, hadjáratok említését azért érezzük jó példának a történetírói fikciók bizonyítására, a szerzők és átszerkesztők munkamódszerének bemutatására, mert éppen témájuknál fogva szabad teret biztosítanak a kötöttebb kronológiájú, más forrásokkal könnyebben szembeszíthető politikatörténeti részekkel szemben. Egyébként egyre inkább világossá válik a kutatók előtt, hogy a csatákat, hadjáratokat volt a legnehezebb az eseményeknek megfelelően leírni, hiszen utólag még a résztvevőknek sem volt könnyű a történeteket rekonstruálni.⁵ Az elemzéseket persze megnehezítik azok az esetek, amikor nem rendelkezünk ugyanazt az eseményt bemutató párhuzamos forrással, mint például Béla herceg párviadalát illetően. A hadiesemények azonban – éppen tárgyukból kifolyólag – általában több szerző által is lejegyzésre kerültek.

A magyar Krónika 89–90. fejezete (1051–1052)

Szerencsés a helyzetünk, ha a magyar források vizsgálatához párhuzamos kontrollforrás is a rendelkezésünkre áll. A 11. század vonatkozásában ez mindenképpen igaz az Altaichi Évkönyvekben tárgyalt eseményekre, különösen mivel azt is tudjuk, hogy a magyar krónikás használta az évkönyvet.⁶ Azt, hogy a magyar krónika jelenlegi formájában bizonyos távolságból reflektál a történetekre, nehéz lenne kétségbe vonni, hiszen a 89. és 90. fejezetek felcserélésével az időrendet is megváltoztatja: előbb meséli el az 1052. évi, mint az 1051. évi eseményeket. A korai fejezetekkel úttörő módon és alaposan foglalkozó Gericz József külön is felhívta a figyelmet a 90. fejezetben megörökített békekötésre, valamint arra az ellentmondásra, hogy a békekötés és házasságkötés (házassági megegyezés) 1058-ban következett be, de semmiképpen nem 1052-ben, hiszen Salamon csak 1053-ban látta meg a napvilágot, s a házasságot vagy eljegyzést előkészítő békét sem kötötték meg 1053 előtt, ráadásul még Henrik leányának a nevét is eltéveszti a krónikás. Önmagában már ez is kétséget ébreszt az iránt, hogy a magyar krónikaszerkesztés kései – Kristó Gyula szerint 13. század eleji – szerkesztőjének kezében volt-e az Altaichi Évkönyv, különösen akkor, ha tudjuk, hogy az Évkönyvre később a fele-

⁴ *Bagi Dániel*: Béla a pomerán. Megjegyzések a 14. századi Krónikakompozíció 79. fejezetéhez. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban i. m. 295–306.; *Uő*: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávetése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai. Századok 147. (2013) 381–410.

⁵ Erre l. a vitát a Hadtörténelmi Közleményekben, illetve legutóbb az 1302-es Courtrai-i csatát bemutató remek könyvet: *Xavier Hélary*: Courtrai, 11 juillet 1302. Paris 2012., ismertetésére l. *Veszprémy László*, Hadtörténelmi közlemények 126. (2013) 899–900.

⁶ *Gericz József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961.

dés homálya borult, amit majd csak a humanisták érdeklődése fog eloszlatni.⁷ Valóban a magyar Krónikában – miként erre Gerics József utalt – lényeges különbség van az Altaichi Évkönyv 1046 előtti és utáni használata között, a tartalmi és szó szerinti kölcsönzések eltűnnek, ami hasonlóság megmarad, az a régebbi évekkel kapcsolatban áll fenn.⁸ Ezzel együtt a fejezetek történeti forrásalapja is nagyot változik, értelemszerűen a szövegek megbízhatóságának a kárára. Mindezek alapján Gerics joggal vonta kétségbe e fejezeteknek a leírtakkal való közel egykorúságát, sőt a békekötést maga is „mesésnek” nevezte.⁹ S akkor még nem utaltunk a szóbeli hagyomány kialakulásához szükséges időre, ami éppen a Vértes hegyéhez fűződő mondanakör kapcsán a szövegből kiolvashatóan már eltelt. A szóbeliségre emlékeztető fordulat, mint például „futottak, anélkül, hogy megfordultak volna”, az élőnyelvi szövegformálódás hatására utal. Az előbbieket már első pillantásra is elég nyomós okot kínálnak arra, hogy a fejezet csataleírásainak az egykorúságán elgondolkozzunk, noha azt eddig a történeti és hadtörténeti szakirodalom – magunkat is beleértve – nemigen tette meg. A hazai történeti irodalom egyöntetű bizalma a 89–90. fejezetekben leírtakat illetően magát a kritikus Gericset is arra vezette, hogy a hadieseményeket illetően „kétségtelen hitelességű leírásról” beszéljen.¹⁰

A rövid 89. fejezet tartalmazza Pozsony ostromát, Búvár Kund történetét, valamint a harcban kitűnt magyarok felsorolását. A hadieseményeknek meghatározó elemei voltak a teherszállító hajók, amelyeket a visszaindulás előtt általában elsüllyesztettek, mint arra 1074-ben is sor került. A magyarok hadicseléről, a hajók elsüllyesztéséről német forrásaink nem tudnak, ami miatt persze kategorikusan még nem tagadhatjuk megtörténtét, de kétségeinket megnöveli. Valószínűleg azoknak van igaza, akik úgy vélik, hogy a hajók elsüllyesztésére a hadjárat befejezése adott alapot, s azokat maguk a németek süllyesztették el. Az 1051-es adatok alapján úgy tűnik, hogy a folyásiránnyal szemben, kritikus körülmények között nem kísérelték meg a vontatást, inkább sorsukra hagyták, használhatatlanná tették a hajókat, hogy az ellenfél azokat ne tudja megszerezni.¹¹ Zotmund búvár bravúrjának a megfogalmazása nagy valószínűséggel az eseményekhez képest jóval későbbi krónikás tollából származik, aki a németek hajói elsüllyesztésének

⁷ Szövegtörténetére l. *Veszprémy László*: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 325–349.

⁸ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 46–52.

⁹ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 74. Ifj. Horváth János volt az, aki a 89–91. fejezetekben leírtak hitelességét meglepő módon vallotta, s ennek megfelelően e fejezeteket a kortárs és a krónikában is említett Miklós püspök művének tekintette. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 305–315. Érvelésében kulcsszerepet játszik a Miklós püspök által fogalmazott hamis válaszlével, valamint a békekötés szövegének hitelessége is.

¹⁰ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 78.

¹¹ Erről legutóbb *Csepregi Oszkár*: Legenda és valóság a krónikák tükrében. Mi történt valójában 1052-ben Pozsony alatt? In: *A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez*. Szerk. Csepregi Klára, Csepregi Oszkár, Fülöp Áron, Illik Péter, Nánay Mihály, Weiszhár Attila. Bp. 2012. 113–148.

rövid, annalsztikus híradását kommentálhatta és bővíthette. A szövegben a németekre alkalmazott szóösszetétel (*effeminati enervatique*) igényes irodalmi megoldás, ami végső soron a későantikvitásra megy vissza,¹² de használja Saxo Grammaticus (14. 23) és Matthew of Paris (Chronica Maiora, 1236-ra) is krónikájában. Ugyanakkor a pozsonyi vár magyar védői között olyan személyeket ismerünk meg – így András, Uros, Voitech (Adalbert), Villöngard vagy Vilunpard, Márton neveit –, akik éppen ellenkezőleg, a szöveg hitelességét erősítik, hiszen néhányuk neve a korabeli, 1055. évi Tihanyi alapítólevélben is előfordul.¹³ Ezek szerint a magyarországi híradás magja egy közel egykorú magyarországi feljegyzésre vezethető vissza, amit a későbbiekben bővítettek ki.¹⁴ Szócs Tibornak igaz van abban, hogy az oklevelek nem tekinthetők nyilvános forrásnak, s így még közvetve sem hozhatók kapcsolatba a krónika szövegével, a krónikásszöveg fogalmazójának ugyanakkor voltak okleveles ismeretei, amit a szakirodalomban sokat tárgyalt és vitatott, 90. fejezetben olvasható *anathema*-formula is igazol.

A 90. fejezet szerencsére sokkal terjedelmesebb, de sokkal problematikusabb is. A történet novellisztikus átalakításának szándéka ebben a fejezetben sokkal jobban megragadható. Az Altaichi Évkönyv ismerete e fejezetben már nem mutatható ki, sőt valójában a magyar híradás jelen formájában annál sokkal részletesebbnek és tőle függetlennek tekinthető. Lényegesnek érezzük a Gerics József által is hangsúlyozott, III. Henrikre vonatkozó *Gebhard frater* fordulatot, ami akár az Altaichi Évkönyv egy másik (*ad annum 1055*) helyének félreértéséből is magyarázható lenne, ahol a *patruus* szó szerepel. Tudvalévően Gebhard regensburgi püspök anyai ágon II. Konrád császár mostohatestvére volt, de közeli rokonságban állt III. Henrik császárral is, sőt a német származású pápákkal, IX. Leóval és II. Viktorral is. Persze akár még az is feltehető, hogy a magyar szerkesztő tudott Konrád és Gebhard szoros rokonságáról, de mivel a későbbiekben sem árul el jól tájékozottságot, ennek nincsen túl nagy valószínűsége. Hasonlóképpen nem szükségszerű, bár nem is zárható ki, hogy a krónika *fame periclitabantur*,¹⁵ vagy a *nichil proficiens – profecit* kifejezése az Altaichi Évkönyv 1030. évi hadjáratának leírásából eredhet, mivel a szókapcsolat elég általánosan használtnak tekinthető. Gerics meggyőző módon utal arra is, hogy a Salamon-Judit há-

¹² Quintilianus IX.4.142 stilisztikai kontextusban.

¹³ Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györfly, adiuverunt Johannes Bapt. Borsá, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA) 152. (Márton, András, Voitech ispánok, Miklós püspök), vö. Szócs T.: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi i. m. 89.

¹⁴ Csaba Szabó: Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit. Ungarn Jahrbuch 21. (1993–1994) 1–18., az oklevélben említettek alapján Zotmund nevét is valós személyek közé sorolja, ami persze csak feltevés. Ha Zotmund közvitéz volt, az oklevelek tanú névsorában aligha szerepelhetett.

¹⁵ SRH I. 348.

zasság helyszínét a krónika pontosan adja meg („határszélen”), ami a rossz kronológia ellenére is nagy valószínűséggel korabeli forrásra vezethető vissza.¹⁶

A hadjárat leírása a továbbiakban egyre erősebben a meseszöveg irányába hajlik, igaz, Miklós püspök nevének említése még korabeli információra utal.¹⁷ A hadicsel részletes leírása, a levélből való – nyilván fiktív – idézetek mind tudatos szerkesztést mutatnak. Nem kevésbé csökkenti az egykorúság lehetőségét annak novellisztikus leírása, hogy a magyar király bőkezű élelmiszersegélyébe a németek belehalnak, mintegy halálra eszik és isszák magukat.¹⁸ A történetet a Vértes hegy nevének etimologikus magyarázata zárja, ami Anonymus tanúsága szerint a 13. század elején már közszájon forgó történet lehetett, sőt Kézainak egy további, Bársonyos hegyéhez kapcsolódó története ezt még inkább megerősíti.

A békekötésnek a korabeli oklevelekből kölcsönzött kifejezéseiről szintén vita folyik a kutatásban, ám e kifejezéseknek egy 11. századi lejegyzésben való előfordulása a történet egészének kései megfogalmazását egyáltalán nem befolyásolja. A szövegben kétségkívül előforduló *anathema*-formula egyébként valóban nem korlátozódik csak a 11. századra, de a szövegbe való korai beleszövések lehetőségét fenn kell tartani.

Annál érdekesebb és lényegesebb a leghatározottabban Geric József által kifejtett és fenntartott vélemény,¹⁹ miszerint a Nagyobb István-legenda Konrád császár támadására vonatkozó leírása és a krónika 90. fejezete között filológiai összefüggés fedezhető fel. Úgy gondolta, hogy a legenda korai kéziratának *nuncius ... ceu missus* fordulata kifejezetten és határozottan a krónikás előadására vezethető vissza, annak ismerete csillan meg benne. Ezzel egyúttal a krónika-szerkesztés *terminus ante quemje* is meghatározható lenne, hiszen a Nagyobb Legenda szerkesztése azt hozzávetőlegesen megadja. Véleményét a kutatók általában elfogadták, köztük magam is. Mindez persze megkérdőjeleződik akkor, ha a novellisztikus történetek végső megfogalmazását lényegesen későbbre helyez-

¹⁶ Geric J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 76.

¹⁷ L. 13. jegyz.

¹⁸ A Lodi névtelen műve és a magyar krónikaszerkesztés 1051-re datált része között érdekes stílári és szerkesztésbeli hasonlóság mutatkozik. A Lodi szövegében: „Statimque infirmitas super imperatoris exercitum talis excrevit, quod equites et pedites atque scutiferi ita corruerant atque moriebantur, quod vix per totam diem sepeliri poterant, quia cum in mane sani ac salvi per viam ambulabant, statim per viam eundo vel parum iacendo moriebantur.” – Italische Quellen über die Taten Kaiser Friedrich I. in Italien und der Brief über den Kreuzzug Kaiser Friedrichs I. Hrsg. Franz-Josef Schmale. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Bd. 17.) Darmstadt 1986. 228. (Acerbus Morena, aki éppen 1167-ben halt meg, és névtelen folytatója az 1167-es járványról); vö. SRH I. 347–351. (90. fejezet). L. még *Peter Herde*: Die Katastrophe vor Rom im August 1167. Eine historisch-epidemiologische Studie zum vierten Italienzug Friedrichs I. Barbarossa. (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main, Bd. 27., Nr. 4.) Stuttgart 1991., amiből kiderül, hogy Rómánál a német seregből hétezeren, a városlakók közül húszezren haltak meg.

¹⁹ Geric József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM könyvek 9.) Bp. 1995. 15–18.

zük, s a Krónika korai fejezeteinek jelenlegi állapotában olvasható összeszerkesztését sem szükségképpen az 1100 körüli évtizedekből eredeztetjük. Ezt támogatja az a tény, hogy a fiktív levéllel megtévesztő hadicsel korántsem egyedi, további példa is akad rá.²⁰ Egyáltalán nem biztos, hogy azt csakis a magyar krónikában olvashatta a legenda szerzője, ráadásul a szövegek között – a *missus* szótól eltekintve – közvetlen filológiai kapcsolat sem mutatható ki. Éppen fordítva, a krónikás részéről tételezhető fel könnyen a legenda ismerete, ami a levélküldés részletes leírására sarkallhatta. Sőt a 90. fejezetben a német hírvívő elfogása kapcsán említett *Deo sic volente* megfogalmazás utalhat a csodás isteni beavatkozás vélelmzésére, akár közvetett utalással a 11. század végétől közismert István-legendára. Korábban más, az István-legendákra alapozott argumentációval Thoroczky Gábor is a legendaszöveg elsőse mellett érvelt, amit most csak meg tudunk erősíteni.²¹ Úgy tűnik, hogy Miklós püspök feltételezett krónikaíró szerepével végleg leszámolhatunk.

A történeti érvek közül a levélküldés hitelességének maga Gebhard személye mond ellent a legnagyobb súllyal. Gebhard (püspök: 1030–1060) Würzburgban tanult, a térséget, Magyarországot és a birodalmi bürokráciát jól ismerő személy volt, aki 1046-ban urát itáliai útjára is elkíserte és részt vett a páviai zsinaton. Nem volt olyan év, hogy a császár ne fordult volna meg Regensburgban, sőt 1048-ban egyenesen hónapokat töltöttek együtt.²² Annak ellenére, hogy nagyobb érdeklődést mutatott a katonáskodás, mint az egyházi dolgok iránt, nehezen elképzelhető, hogy egy ilyen egyszerű, már-már átlátszó csellet meg lehetett volna téveszteni. Gebhard már az 1040-es évek hadjárataiban is aktív volt, majd 1050-ben tört be az ország határszéli részébe és nagy zsákmányt ejtett. A magyarok röviddel Gebhard távozása után benyomultak az Aba által 1043-ban Henriknek átengedett, utóbb Neumark elnevezés alatt új határgrofsággá emelt területre és azt központjával, Hainburggal együtt feldúlták. Hainburgot szeptember 22-én éjjel váratlanul megtámadták, ami végül sikertelennek bizo-

²⁰ Hasonló, igaz szóban előadott cselet említ Annalista Saxo az 1108-i harcok idejéből – Gombos, Cat. I. 225. Miklós püspök levele: DHA I. 141. (40. sz.). Felvette Györfly Gebhard III. Henriknek szóló levelét is – DHA I. 140. (39. sz.). A hadicselnek más esetben is válaszút elé állították a modern kutatókat, mint Dudo egy helye Luni ostromáról, vö. *Bernard S. Bachrach: Dudo of Saint-Quentin's Views on Religion and Warfare ca. 1000. A mise au point. In: Foi chrétienne et églises dans la société politique de l'Occident du Haut Moyen Âge (IVe–XIIe siècle). Éd. Jacqueline Hoareau-Dodinau, Pascal Texier. Limoges 2004. 241–252. A levéltrükkre I. még Bernd Kirschmer: Philipp II. und die Voraussetzungen für den Alexanderzug. Bamberg 2006. 11.; Walter Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567–822. n. Chr. München 1988. 135. (5.2. fejezet); Christoph G. Leidl: Historie und Fiktion. Zum Hannibalbrief (P. Hamb. 129). In: Roma und das griechische Ostens. Festschrift für Hatto H. Schmitt zum 65. Geburtstag. Hrsg. Charlotte Schubert, Kai Brodersen, Ulrich Huttner. Stuttgart 1995. 151–170., 152., utalással Frontinusra (4,7,38.) és Liviusra (27,28.).*

²¹ *Thoroczky G.: A magyar krónikaírodalom i. m. 25–26.*

²² *Karl Hausberger: Geschichte des Bistums Regensburg. Mittelalter und frühe Neuzeit. Bd. I. Regensburg 1989. 69–73.*

nyult, de az Altaichi Évkönyv részletes híradása ellenére a magyar krónikás – végül is érthető okokból – említés nélkül hagyja.

1051-ben a hajók és szekerek hiányát a német forrás kiemeli, aminek említése persze nyilvánvaló ellentmondásban áll a magyar krónikás állításával.²³ Az utánpótlás a németeknek valóban komoly gondot jelenthetett. A németek ellátási nehézségeit még Benno, a későbbi osnabrücki püspök életírása is megörökítette.²⁴ A modern német történeti feldolgozások ugyanakkor nem adnak hitelt a levélcseleknek, míg a magyar bűvárok vitézségére vonatkozóan némileg megengedőbbek.²⁵ A hajók megfúrásának elfogadásában nagy szerepet játszik, hogy Aventinus krónikájában említi az eseményt, ám tudvalévő, hogy a kiváló bajor humanistának nem voltak független forrásai, mindent a magyar krónika írott vagy nyomtatott kiadásából vett át.²⁶

A 89–90. fejezettől nyomon követhető átdolgozás egyúttal arra is figyelmeztet, hogy az átdolgozó nem véletlenül kezdte munkáját a Béla herceg és a pomerán közti párviadallal (88. fejezet), hiszen nyilván ezt tekintette a Krónika meghatározó része kezdetének. Az sem véletlen, hogy megszűnik a német forrásra, az Altaichi Évkönyvre való meglepő mértékű támaszkodás, akár azért, mert már nem is fért hozzá a szerkesztő, akár, mert az átdolgozás során kiirtotta annak nyomait. Nem meglepő módon bizonyos elemek átszivárogtak, mint például a magyar király seregének *latrunculi* megjelölése, ami – nem mentegethető módon – már a kortársak számára is negatív jelentéssel bírt.²⁷

²³ „Ad Ungariam usque pervenisset et iter illo ingrediendi interclusum fuisset, habito consilio longam circuitiorem peregit et absque navibus et plaustris solo equestri itinere regionem intravit. Nec mora, ad quaecunque loca accessit, igne ferro exceptis ecclesiis vastavit. Sed cum hostis palam luce occurrere non auderet et exercitus diuturnitate temporis fame laboraret, domum sese recepit, sequenti anno reversurus.” – Gombos, Cat. 100. (205. sz.).

²⁴ Vita Bennonis II. episcopi Osnabrugensis auctore Nortberto abbate Iburgensi. Ed. Harry Bresslau. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 56.) Hannover 1902. 6. Rendkívül érdekes, hogy a hadjárat kapcsán az életírás szerzője maga is „populares adhuc notae fabulae et cantilenae vulgares”-ról tesz említést (6. fejezet), amit csak a valóban rendkívüli körülmények magyarázhatnak, s indokolja, hogy ezek párjai a szembenálló magyar táborban is megszülethettek.

²⁵ Ernst Steindorff: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III. I–II. Leipzig 1874–1881. II. 154–160., 1052-re uo. 179–182.

²⁶ Otto Rademacher: Aventin und die Ungarische Chronik. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 12. (1886) 559–576. Az érv még Szócsnél is szerepet játszik, aki félreérthetően az Altaichi Évkönyvet is forrásként említi, *Szócs T.*: A 14. századi krónikaszerkesztmény i. m. 60.

²⁷ A 90. fejezeten kívül a „latrunculi” másik két előfordulása a krónikában egyértelműen negatív (SRH I. 330. [76. fejezet]: „predones et latrunculi”; uo. 409. [134. fejezet]), vö. „Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decrevit vel ipsi populo Romano, ceteri latrunculi vel praedones appellantur.” – Dig. 49.15.24. Erre l. még Herimannus Augiensis (I.1.) „latrocinantium more” kifejezését.

*A csataleírás problémája
a Névtelen 39. és a krónikaszerkesztés 121. fejezetében*

A magyar krónikakutatásban régóta ismert a hasonlóság a Névtelen 39. fejezete és a krónikaszerkesztés 121. fejezete között. Csábító lenne ez esetben is feltételezni, hogy a Nyugat-Európában talán valóban megfordult Névtelen ismét maga volt az, aki olyan eredeti leírást alkotott meg, ami átkerült a krónikaszerkesztésbe. Utoljára Győry János szentelt a helynek figyelmet, s hajlott arra, hogy a Névtelen orléans-i tanulmányainak hatását lássa a szövegezésben, még ha a leírásnak az általa is ismert további krónikás előfordulása szemlátomást el is bizonytalanította.²⁸

A helyszín mindkét leírásban egy-egy csata előestéje, egyik esetben Alpárnál, a másikban Mogyoródnál vagyunk. A csata előtt mindkét történetben a katonák („lovagok”) a kezükben tartják lovaik zabláját, s készülnek az összecsapásra. A hasonlóság érdekességét az adja, hogy a képnek eddig egyetlen irodalmi párhuzamát találták meg, Győry János ugyanis felhívta a figyelmet a 12. század végi *Chanson d’Aspremont* néhány sorára (4577–4578. sorok).²⁹

A francia mintához (*tient lor cevox par le fraïn / Et tote nuë l’espee en l’altre main*³⁰) egyébként a krónikaszerkesztés megfogalmazása áll közelebb (*dextrarios suos per habenas in manibus tenentes, ortum solis prestolabantur* – 121. fejezet), szemben a Névtelen változatával (*per totam noctem ... equos sellatos in manibus tenendo* – 39. fejezet). A korábbi Anonymus-kiadás jegyzeteit készítve magam is hajlottam arra, hogy elfogadjam a Győry János által felvetett párhuzamot,³¹ s elhiggyem, hogy a Névtelen valamilyen módon francia *chanson de geste*ket hallgatott azokban az években, noha a szerző neolatin nyelvi tájékozottsága – kevésbé persze mint a török, görög vagy szláv nyelvek esetében – bizonytalan alapokon nyugszik.

Ám mérlegelve azt, hogy a Névtelen művében semmilyen további hasonlóságot eddig a francia történeti énekekkel a kutatás nem talált, sőt maga Győry János sem lelt egyetlen további találó párhuzamot sem – eltekintve egy-egy felzárkózott hasonlóságtól – a magyar Krónika és a *Chanson d’Aspremont* között a köz-

²⁸ Győry János: *Gesta regum – gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948.

²⁹ Győry J.: *Gesta regum – gesta nobilium* i. m. 62.

³⁰ *La chanson d’Aspremont*. *Chanson de geste du XIIe siècle*. Éd. Louis Brandin. I. Paris 1923–1924. A hajnal itt csak sorokkal később (4630–4632) érkezik meg („La nuis trespassé et li jors aproça / L’aube est crevee et li solax leva”).

³¹ Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Hrsg. Gabriel Silagi, unter Mitarbeit von László Veszprémy. (Ungarns Geschichtsschreiber, Bd. 4.) Sigmaringen 1991. 166.; Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Bp. 1999. 63. (itt már óvatosabban fogalmazva). Nicolae Iorga alaptalanul próbálta a neolatin irodalomhoz kapcsolni a Névtelen személyét, vö. *Nicolae Iorga: Les plus anciennes Chroniques hongroises et le passe des Roumains*. Académie Roumaine. Bulletin de la section historique 9. (1921) 193–223.

vetlen kapcsolatot nyugodtan kizárhatjuk. Ez ismét jó példát kínál arra, hogy lásuk, a motívumegyezések milyen félvezetőkké tudnak lenni. Mivel a magyarok előfordulnak a francia eposzokban, köztük a *Chanson d'Aspremont*-ban is, a szöveg felkelthette volna a korabeli magyarok figyelmét, ha megértették volna, s érdekelte volna őket. Ennek azonban eddig semmilyen jelét nem találtuk.³² Annál is inkább így lehetett volna, mert ebben az eposzban a magyarok már pozitív szerepet kapnak, érződik a 12. századi magyar imázsváltás sikere.³³ Itt Nagy Károly vazallusként illetve szövetségeseiként jelennek meg, s nem mint korábban, amikor mint a szaracénok szövetségesei vagy a meghódított tartomány lakói szerepeltek.

Felmerül, hogy egy olyan epikus, talán antik latin mintára is visszavezethető motívumról van szó, ami más művekben is előfordul. E képek tulajdonképpen építési téglákhoz hasonlíthatók, amikből a korabeli mesterember összeállította a művét, s éppen általános felhasználhatóságuk miatt, nyelvi korlátoktól függetlenül álltak az írástudók rendelkezésére. A hasonló példát pedig nem másutt, mint Dudónak a hazai krónikás anyaggal egyébként is távoli tematikus kapcsolatba hozható – az 1010-es évekből fennmaradt, utólag *De moribus Normannorum* címmel ellátott – művében olvashatjuk, aki a normannok államalapítását és keresztény hitre térését meséli el.³⁴ Nála az I,46-ban leírt csata előtti éjszakán a katonák hasonlóképpen éberen, virrasztva (*pervigiles*) várták (*praestolabantur*) a várva várt csata – az ő esetükben baljóslatú – végkimenetelét. A várakozásnak értelemszerűen a hajnal (*aurora*) megjelenése vetett véget, amit persze a magyar krónikához képest Dudo sokkal inkább antik szóhasználattal és képekkel ecsetel (*aurora tenebrosa noctis caliginem puniceo amictu emicans*...). Dudo és a hazai források között persze semmilyen közvetlen kapcsolat nem volt, pusztán a téma által indokolt tematikus és stílári hasonlóságokkal találkozhatunk (egyébként leginkább Dudo és a Névtelen között).

Az építőanyag nemes eredetét a magyar krónika szóhasználata is mutatja. A Dudóval teljesen véletlenül közös *praestolor* („várakozni”) is jó érzékkel kiválasztott igének tekinthető, ami bibliai előfordulásával együtt része maradt az igényes késő antik (Ammianus Marcellinus, Sidonius, Jeromos) és középkori latin-ságnak Tyrosi Vilmostól Johannes Saresberiensisig. A *dextrarius* szó („hadimén”) is ebbe az irányba mutat, s jellemző, hogy a csak néhányszor használt *dextrarius* kifejezést éppen itt alkalmazza. (A Névtelen a *dextrarius*-t egyébként csak egyszer, a *tornamentum* szóval kapcsolatban, teljesen indokolt módon használja.) A Névtelen által használt felnyergelt ló (*sellatus*) pedig a lehető legközönsége-sebb megjelölése a hátsónak, amint számos középkori oklevélben tetten érhe-

³² Hirschler Imre: *Chanson d'Aspremont*. Tanulmányok. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest.) Pécs 1927. 62–65.

³³ Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Bp. 1999. 133–143.

³⁴ Dudo de St. Quentin: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*. Éd. Jules Lair. (Mémoires de la Société des Antiquaires de Normandie 23.) Caen 1865.

tő, amikor a különböző lőtípusokat sorolják fel egymás után. A Névtelen talán nem is akart többet mondani, hiszen jól ismerte a korabeli magyar okleveles és jogi terminológiát. Ha a Névtelen esetleg a László-történet alapján dolgozott, érdekes, hogy leírását nyelvileg mennyire leegyszerűsítette, s még az általa egyébként használt *dextrarius* szóval sem próbálkozott.

Sőt magának a krónikásnak a szóhasználatában a nagy ló, az *arduus equus* sem akármilyen kifejezés, viszonylag ritkán, s leginkább a klasszikus latinságban fordul elő, mint például Vergilius *Georgicájában*. A „nagy ló” (*arduus equus*) kifejezésnek pedig még további utóélete is van, hiszen a Dubnici Krónika a Szent László-csoda leírásakor ismét e szavakat használja, nyilvánvalóan a régi krónika-szöveg alapján.³⁵

A hasonlóság a Névtelen és a Krónika között még nagyobb lenne, ha Madzsarnak igaza lett volna, amikor a csatasorok előtt síró, könnyező hadvezérek (Árpád és László király) képeit is ide sorolta. Ezek azonban, mint már Domonovszky észrevette, szerkezeti kapcsolatban nem állnak egymással, mivel a Névtelennél a könnyek emlegetése a könnyörgés az *orans Deum* kifejezés szerves kiegészítője, míg Lászlónál a király tulajdonságainak, a *misericiórdiának* és a *humilitasnak* a megjelenítésére szolgál.³⁶

A fentiek alapján a Krónika előadása tartalmazza a több nemes anyagot, s talán mintául is szolgálhatott a Névtelen csataleírásához. Magától értetődik, hogy a csataleírásnak semmiféle forrásértéket nem tulajdonítunk, a krónikások mindkét esetben úgy írták le a csata előestéjét, ahogyan azt az irodalmi konvenció megkívánta.

A 102., 103. és 104. krónikafejezetek problémája

A magyar historiográfiai szakirodalomban a 14. századi krónikaszerkesztés 102., 103. és 104. fejezete mindig is megkülönböztetett figyelemben részesült.³⁷ Ezt elsősorban annak köszönhetjük, hogy az itt ábrázolt csatához kapcsolódik a híres leányrablási jelenet, azaz az elrabolt magyar leány megszabadítása a kun kezei közül. E történet megérdemelten vonta magára a néprajzkutatók, az irodalom-

³⁵ A courtrai-i csata leírása kapcsán említik Robert d'Artois-nak több, mint négy méter hosszú lovát, természetesen pozitív szövegkörnyezetben. *Hélary*, X.: Courtrai i. m. 112.

³⁶ A sírva fakadó Lászlóra a krónikaszerkesztés 137. fejezetében (SRH I. 413.) vö. *Borzásák István*: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai. Irodalomtörténeti Közlemények 78. (1974) 57–65., 58. A síró Nagy Károly, Cid példájára *Simon Barton – Richard Fletcher*: The World of El Cid: Chronicles of the Spanish Reconquest. Manchester 2000. 262.; nagyobb kitekintéssel *Laura van der Wijden*: Met tranen overgoten; over huilende helden, wenende jonkvrouwen en schreiende gelovigen. Utrecht 2004. és Tears in the Graeco-Roman World. Ed. Thorsten Fögen. Berlin–New York 2009.

³⁷ SRH I. 366–369. Újabb magyar fordításai: Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. Bp. 1986. 131–136.; Képes Krónika. Ford. Bollók János, jegyzetek: Szovák Kornél, Veszprémy László. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Bp. 2004. 68–71.

történészek, illetve a latin filológusok figyelmét, mivel rétegzettség, összetettsége első pillantásra is számtalan problémát rejt magában.³⁸ E fejezetek elemzésének tanulságai ugyanakkor hozzájárulhatnak a László-Salamon-fejezetek lejegyzése problémakörének – legalábbis bizonyos mértékű – tisztázásához, s tágabb értelemben a krónikaszerkesztések vitatott kronológiájának további pontosításához.

Egyébként nem érdektelen a hazai krónikás szövegek közötti kapcsolat tisztázása szempontjából Anonymus és a krónikaszerkesztés közötti hasonlóságok mérlegelése. Érdekes, hogy mind a négy szövegegyezés, kölcsönzés kivétel nélkül egymáshoz közel, a 102., 103. és 104. fejezetekben található. A 102. fejezetben olvasható a Meszesi kapu említése, a kunok leborotvált fejével kapcsolatos hasonlat, a 103. fejezetben az *embola* kifejezés, a 104. fejezetben pedig a Bolgárfehérvár, Zalánkemén helynevek ismétlődése, néhány olyan szóval, ami kétségtelenné teszi a két szöveg közötti kapcsolatot. Hóman Bálint még számos további hasonlóságot talált a két textus között,³⁹ de ezek valójában nem bizonyítják a közvetlen kölcsönzést.

A hasonlóságokat illetően megállapíthatjuk, hogy a helynevek vonatkozásában igen különös lenne, hogy az országot s az adott területet oly alaposan ismerő Névtelen szorult volna arra, hogy más forrásból kölcsönözze azokat. Azonban e lehetőséget sem zárhatjuk ki, hiszen ez ismét ezen terület iránti megkülönböztetett figyelmét bizonyítaná, akár úgy is, hogy a helyneveket pontosította. A két szöveg összehasonlításakor kiderül, hogy csak a Névtelen (illetve szövege) tudta, hogy a Száván át kell kelni ahhoz, hogy Nándorfehérvárt be tudják venni, a krónika ezt a tényt említés nélkül hagyta. Nyelvileg a *contra* helyett az *in directo* későbbi fogalmazásnak tűnik. Talán más a helyzet a kunok levágott fejére alkalmazott hasonlattal, ami a krónikaszerkesztésben jobban kidolgozott, s Horváth János a krónika vonatkozó részében található hasonlatok sokaságából arra következtetett, hogy azok kivétel nélkül – így a levágott tökök hasonlata is, a krónikaszerző – nála a Kálmán-kori geszta szerzője irodalmi képességeit dicsérik.⁴⁰

Ugyanakkor az Anonymus művével való kapcsolat mellett szól az a tény is, hogy a Krónikában ezen a helyen a kunok neve *Cumani* alakban fordul elő. Ez azért érdekes, mert a Krónikaszerkesztés egyébként a kunok nevét mindig *Cuni* alakban szerepelteti, ezzel szemben a Névtelen *Cumaniként*. A tökhasonlatnak a Névtelen művébe való esetleges betoldása lehetőségére egyébként Mályusz Ele-

³⁸ További irodalom az újabb magyar fordításokban, illetve Thuróczy János *Chronicája* kiadásának jegyzeteiben: Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1–2. Compositus Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova VIII–IX.) Bp. 1988. I. 355–371. A 103. fejezet datáló értékére *Gerics, J.:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 84. skk.

³⁹ *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 72–75.

⁴⁰ *Horváth J.:* Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk i. m. 322–323., hasonlóképpen *Bollók János:* Die Gesta regis Ladislai. In: *Epik durch die Jahrhunderte.* Hrsg. Ibolya Tar. (Acta Antiqua et Archeologica 27.) Szeged 1998. 223–229., 226.

mér már korábban felfigyelt.⁴¹ Ezzel szemben az *embola – exercitus* szójátékot csak a Névtelen művében olvashatjuk, sőt a *gaudentes* kifejezés különféle alakokban éppen a névtelen krónikás kedvelt szava.⁴²

Ennek alapján általában úgy látjuk, hogy a 102., 103. és 104. fejezet átdolgozója válogatott Anonymus gesztájának szövegei között, esetleg az Anonymus által is használt 12. századi krónikaszerkesztés egymástól messze olvasható frapáns kifejezései és hasonlatai között is, s azokat helyezte el koncentráltan a Krónika 102., 103. és 104. fejezeteiben. Mindez a fejezetek átdolgozására és a Krónikába való kései elhelyezésére is kronológiai bizonyíték lehet, hiszen így időben a Névtelen gesztája (másik esetben a 12. századi krónikaszerkesztés) mindenképpen egy *terminus post quem*ként szolgálhat. Ugyanakkor Anonymus esetében fel kell tételezni, hogy ismerte és használta a 12. századi krónikaszerkesztést, s nyilván számos, ma már csak nehezen azonosítható kifejezést, fordulatot onnan vett át, ez szolgálhatott számára stílári ösztönzéseként.⁴³

A korabeli szerzők olyan elbeszélés-technikai elemekkel éltek, amelyek közvetlen filológiai kapcsolat nélkül is széles földrajzi keretek között kerülhettek hasonló szövegkörnyezetben felhasználásra.⁴⁴ Ezekből az elemekből a magyar forrásokban alig találunk meg valamit, s jellemző módon a Névtelen szerző korábban lovagregénynek tartott gesztájában a legkevesebb nyomát látjuk. A magyar krónika bizonyos fejezetei ezzel szemben felmutatnak bizonyos fogékonyságot a lovagi elemek befogadására, s különösen a László-Salamon-történetben lehet erre példákat találni. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy a Névtelen műve a 121. krónikafejezet jelenetének megformálására valószínűleg nem hatott, erre egyetlen szó szerinti átvétel sem utal, inkább véletlen hasonlóságra, a katonák éjszakai virrasztásának toposz-szerű motívumának esetleges felbukkasására gondolnánk. A krónika szövegének stílári megformálása azonban mindenképpen gondosabb és igényesebb, mint a Névtelen szerző művéjé.

A motívumokból való építkezés felismerése az irodalomtörténészeknek egyáltalán nem meglepő, annál inkább lehetnek következményei a történeti értékelések szempontjából. A Névtelen esetében ez sokkal nyilvánvalóbb volt, aki-

⁴¹ *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Bp. 1971. 108. Mindezt alátámasztja Bak Jánosnak a Képes krónika CEU Pressnél készülő angol fordításához és jegyzeteihez kapcsolódó megfigyelése, miszerint a 102. fejezet utolsó soraiban – szemben a Névtelen szövegével – Deut 32.42 hatása érvényesül, ami a kunok fejének említését is megmagyarázza.

⁴² Index verborum. In: P. magister quondam Bele regis Hungarie notarius: Gesta Hungarorum. Ed. Ladislaus Juhász. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, saec. XII–XIII.) Bp. 1932. 47–92.

⁴³ *Hóman B.*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum i. m. 75. Eszerint hasznosíthatta a krónikában leírt 1127-es hadjárat történetét.

⁴⁴ *Jean Rychmer*: La chanson de geste. Essai sur art épique des jongleurs. Genève-Lille 1955. 141.; *Szabics Imre*: Epika és költőiség. A XII. századi francia elbeszélő költészet stíluseszközei. (Modern filológiai füzetek 36.) Bp. 1983. 26–27.

nek csataképei a Trója-történeteket, illetve a Nagy Sándor-regény fordulatait legtöbbször szó szerint követik. A hazai történetírás – szemben például a románnal – a Névtelen esetében jórészt le is számolt azzal, hogy szövegének szó szerint hitelet adjon. Ám hasonlóképpen erősen megkérdőjelezhető, hogy mennyi valódi forrásértéke van a magyar krónika gerincét kitevő 1051–1052-es, 1068-as, vagy éppen az 1116-os tudósítások részleteinek, ha azok – kétségtelen korai történeti magvuk ellenére is – alapos irodalmi-nyelvi átdolgozás után nyerték el jelenlegi formájukat. A leírások legalább annyira a szerzők irodalmi műveltségére, történetalkotó képességére vetnek fényt, mint amennyire a korabeli magyar történelem részleteire.⁴⁵ Azt hiszem, hogy a csataleírásokat – legalábbis hadtörténeti vonatkozásokban, amelyeket eddig szinte mindenki, Bánlaky Breittől Borosy Andrásra át Kristó Gyuláig, magamat is beleértve, készpénznek vett – sokkal nagyobb óvatossággal kell kezelnünk. Minderre még jobban oda kell figyelnünk, ha feltételezzük, hogy a középkori krónikások nemcsak elődeik munkáit hasznosították, hanem az európai epika kliséit beépítve öntötték formába a rendelkezésükre álló történeti morzsákat.

---

⁴⁵ Bagi Dániel is hasonló következtetésre jutott a 92. fejezet elemzése kapcsán, ti. egyáltalán nem biztos, hogy a várkonyi jelenet ténylegesen megtörtént, *Bagi D.*: Egy barátság vége i. m. 405. Béla és pomerán párviadalának elemzése kapcsán sem tagadja a leírás fiktív jellegét, még ha mi ennél még szkeptikusabbak vagyunk is, hiszen valóban nehezen kitapintható, hogy a korai, ránk nem maradt első megfogalmazás ebből kit is említett.

Oeconomica
Kereskedelem és gazdaság

A kősó bányászatának átalakulása Erdélyben az Árpád-korban

Erdélyben, Máramarosban hatalmas sókészletet rejt a föld mélye. Az ásvány több helyütt kibúvik a felszínre vagy annak közelében található, ám sokfelé 13–19 méter vastag kavics, homokkő fedi, vagy még mélyebben található. Több helyütt szabályos vagy szabálytalan horpák, bányatavak tanúskodnak a hajdani bányászatról.¹

A rómaiak a völgytalpakon négyszögletes nyílt gödröket (kamrákat) ástak, és legfeljebb 17–34 méter mélyre mentek le. Ha a kamra beomlott, vagy a be nyomuló vizet nem tudták elvezetni, felhagytak a kitermeléssel, és kissé távolabb nyitottak új bányát.² Sajnos keveset tudunk a népvándorlaskori bányászatról.³ A honfoglalók a 10. század elején megszállták Erdélyt, Kolozsváron katonai bázist alakítottak ki, ami feltehetően a tágabb környéken folyó sóbányászatot vigyázta. Régészeti emlékeik a Maros völgyében, Torda környékén, Désen szintén előkerültek, ami arra utal, hogy fontosnak tartották ezt az ásványi kincset.⁴

Gyula leverése (1003) után a királyi hatalom kiterjedt Erdélyre, a sóbányák uralkodói birtokká váltak. A 11. században felépült ispáni várak (így Tordavár, Doboka, Kolozsmonostor, Gyulafehérvár) biztosították a táj, benne a bányák, az ország belsejébe vezető utak, a fontos vízi út, a Maros védelmét.⁵

---

¹ *Liszkey Gusztáv*: A kősó-bányák Erdélyben (Schmidt Alajos után). Bányászati és Kohászati Lapok 4. (1871) passim; *Orbán Balázs*: Torda város és környéke I–II. Bp. 1986. II. 272–275., 282–284.; *Pompei Mureșan*: Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna-Dej. Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962–1964. Cluj 1966. 394–396.

² *Lajos Balla*: Contribution à l'histoire de l'extraction du sel et du fer dans les mines de la Danube romaine. In: *Ethnographica et Folkloristika Carpathica* 1. Red. Zoltán Ujváry. Debrecen 1979. 176–180.; *Volker Wollmann*: Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien. Cluj-Napoca/Klausenburg 1996. 405–417.; A magyar bányászat évezredes története I. Szerk. dr. Faller Béla, dr. Kun Béla, dr. Zsámboki László. Bp. 1997. 49.

³ *Vékony Gábor*: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. In: *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 655–661.; *Sófalvi András*: Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely 2005. 165–169. Vízaknán 7–9. századi temető található – *Gáll Erwin*: Az Erdélyi medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. Szeged 2013. 836.

⁴ *Gáll E.*: Az Erdélyi medence i. m. 50., 98., 108., 308., 822–835.

⁵ *Bóna István*: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok*. Kolozsvár 2001. 84–91.; *Gáll Erwin*: Doboka – IV. vártérség templom körüli temetője. Kolozsvár 2011. 51–55.; *Gáll E.*: Az Erdélyi medence i. m. 500., 530., 535., 545., 841.

Noha később alkalmanként egyháziak, illetve világi személyek kaptak adományba sóaknákat, az uralkodók vigyáztak arra, hogy a bányák legnagyobb része a királyi család kezében maradjon. A só ugyanis a belkereskedelem egyik legfontosabb árucikkének számított, és külföldre is vittek belőle. A bányászat, a termék eladása, szállítása, a külkereskedelem, a cikk megvámolása tetemes hasznot hozott az uralkodóknak. Az adatok arra utalnak, hogy a kitermelés a 12. században jelentős lehetett. Szállításába, árusításába a 11–13. században az egyháziak is bekapcsolódtak.⁶

1092-ben Szent László király 24 *mansiót* adományozott a bakonybéli apátságnak azzal, hogy ezek évente négy alkalommal sót szállítsanak. Ők azonban önkényesen később visszatértek a király szolgálatába, amit a szerzetesek nem néztek tétlenül. Hosszas pereskedés után, 1131-ben sikerült az apátságnak őket visszaszereznie. Az erről szóló oklevél lejegyezte a 24 *mansio* nevét.⁷ Ugyanezekt a neveket találjuk az 1086. évi (nem hiteles) bakonybéli összeírás harmadik kiegészítésében, amelynek tartalma eltér mindattól, amit az 1131. évi oklevélből megtudunk. Eszerint az apátság a királytól sóaknát kapott, ahol a *mansió*knak sóköveket kell kiásniuk (*ut ipsimet lapides salis efodiant*). Továbbá az uralkodó a monostornak három hajót ajándékozott, amelyekkel évente háromszor kellett a *mansió*knak a kiásott (*fossatos*) ásványt elszállítaniuk. Eme három alkalommal a szállítmányok vámmentességet élveztek. A szöveg ugyan Szent László nevében íródott, de a 12. század végén – 13. század elején keletkezhetett. Az oklevélben olvasható nevekből ítélve a szolgálónépek magyarok voltak.⁸

Nem tudjuk, hogy 1131 után a bakonybéli monostor mikor juthatott esetleg hozzá a sóaknához. Úgy tűnik, a szöveget követve, hogy a László király által adott szolga háztartások feladata bővült a bányászattal, miközben szállítási kötelezettségük növekedett volna. Árukladó, hogy három hajóval háromszor vámmentesen lehetett ezt a terméket szállítani. Ilyen típusú adományok mintája a bizerei monostor kiváltsága volt, amelyekre III. Béla korától vannak adataink. Bakonybél jogai nem lehettek szilárdak, és már a 13. században sem tudta érvényesíteni őket.⁹

⁶ *Paulinyi Oszkár*: A sóregálé kialakulása Magyarországon. In: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Buza János, Draskóczy István. Bp. 2005. 13–24.; *András Kubinyi*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz. Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz 1988. 213–217.; *Weisz Boglárka*: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 125. Szerk. Almási Tibor, Makk Ferenc. Szeged 2007. 43–56.

⁷ Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Bp. 1997. 48.

⁸ *Diplomata Hungariae antiquissima I*. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 247–249., 255. Dreska Gábor magyar fordítása: Árpád-kori oklevelek i. m. 117.; Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1989. 138–139. (a vonatkozó részt Bóna István írta). Az oklevélben a 'salifodium' szó olvasható. Értelmére vö. Magyar művelődéstörténet II. Magyar renaissance. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1939. 440.

⁹ *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. 47–48.; A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története I–VIII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1913. (a továbbiakban: PRT) VIII. 40–41., 249–250.

A sóbányát jelentette szláv eredetű 'akna' szavunk, amit őseink 'nyílás' értelemben vettek át. A nyelvtudomány szerint épp a magyarságnál nyerte el 'sóbánya' értelmét.¹⁰ Vagyis a magyar nyelv a szót a föld felszínéről függőleges irányban megnyitott, és ásott/vágott üregre alkalmazta, amit a bányászat igényei szerint mélyítettek, tágitottak tovább. A szó korai sóbányászatunk helyi szláv előzményeire utal.¹¹

1177-ben az aradi káptalan erdélyi birtokai, Torda és Asszonynepe határárásában mint földrajzi nevet olvassuk a szót *Akna* falu, illetve egy nagy hegy, *Acnabege* elnevezésében. A káptalan tordai birtokának határa egy helyen *ad latius montis salisfodine* megy. Úgy látszik, (szemben a rómaiakkal) itt az aknát nem a völgyben, hanem a hegyen, hegyoldalon nyitották meg.¹² 1222-ben II. András király a Német Lovagrendnek többek között *salifodinas, quae Akana vocantur*, valamint a kibányászott termék s más cikkek szállítására az Olton és a Maroson 6-6 sószállító hajót adott.¹³ Vízakna latin neve, *Salisfodium*, utal arra, hogy eredetileg a helységet Aknának hívták, s a Vízakna/Salzburg név későbbi (de már a 13. században megvolt).¹⁴

A fenti adatok azt mutatják, hogy a latin *salifodina/salisfodina* szót joggal lehet aknának fordítani. Az akna maga a bányauzem volt.¹⁵ A latin szó többször előkerül okleveleinkben.¹⁶ 1272-ben V. István király Tordán az aknát (*salifodinanam*) újból az erdélyi káptalannak adta. Az adományt utódai megerősítették. A káptalan szabadon vágathatott sót, eladhatta. Az 1330-as években még birtokolta. Emellett Tordán a 13. század második felében volt aknája (*salifodina*) Pál bánnak is. A királyi bányát nem számítva tehát az 1270-es években itt legalább két aknabirtokossal számolhatunk.¹⁷

¹⁰ *Knieszsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. Bp. 1955. 60–61. Szerinte bánya szavunk a középkorban csak fémhányát jelentett. (Uo. 77.)

¹¹ *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). Szeged 2002. 47–53. Felvethető, hogy esetleg már a 11–12. században számolnunk kell német bányászokkal. Felmerült ugyanis, hogy a *Sahrtutt*, *Sahousut*, *Saythmsuth* útnevek, *Sahtu* (1131), *Sohtteluk/Sahteluke* földrajzi nevek a *Schacht* (= akna) német szóval hozhatók kapcsolatba. *Benkő Loránd*: Helynévi adatok a sószállítás régi magyar terminológiájához. In: *Új: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1998. 169–176. Ezeket a neveket korábban a 'só' szóból magyarázták. (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Samu. Bp. 1967–1984. III. 564.) Érdekes, hogy a középelnémet 'Schacht' szóra az első német adat 13. századi. (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen I–II. Berlin 1993. II. 173–174.) Megjegyezhető, hogy a 12. század első feléig Erdélyben kevés német telepedett le. (*Kristó Gy.*: A korai i. m. 157.)

¹² Erdélyi okmánytár I–III. Közvetteszi: Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004. (a továbbiakban: EO) I. 13–14. sz.; A magyar bányászat története i. m. 49.

¹³ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt 1892. 19.; EO I. 119. sz. Az oklevél hitelével kapcsolatban esetleg kétség merülhet fel.

¹⁴ Györffy, Földr. II. 194.

¹⁵ *Bartal Antal*: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. 588.

¹⁶ PRT I. 615., 620., 724.; ÁUO XI. 220.; EO I. 205. sz. stb.

¹⁷ EO I. 315., 345., 357., 364., 473. sz.; II. 564., 621., 708. sz.; III. 1036. sz.

Sajnos alig tudunk valamit mondani arról, hogy miként nézett ki egy akna. 1248-ban IV. Béla több falu tizedéért cserébe többek között az egri püspöknek adta a sóbánya árkat vagy szabad aknáját (*unum fossatum sive foveam salifodine liberam*) Désaknán azzal a kiváltsággal, hogy az itt fejtett sót szárazon és vízen, hajón és szekéren vámmentesen Egerbe viheti és ott eladhatja.¹⁸

A *fovea* gödröt, üreget, bemélyedést, vápát, vermet, lyukat és alkalmanként aknát jelentett.¹⁹ Bányavidékeken használták gyakran a szót az utóbbi értelemben.²⁰ A Szent Kinga legenda 14. század eleji lengyelországi szerzője ezzel a szóval jelölte azt a sóaknát, ahová Magyarországon a királyleány beejtette a gyűrűjét, s azt az aknát, ahol a lengyel bányászok Bochniában meglették.²¹

Idézett forrásunkban a *fovea* mintegy magyarázza a *fossatum* szó jelentését. Ez utóbbi árkot, mélyedést, csatornát, medret, sáncot, gödröt, vermet jelentett.²² A szó használatának értelmezéséhez idézhető, hogy 1340-ben Híbbén abból a célból, hogy aranyat keressenek, *fossatum aurifodine* kezdtek el ásni. Ez esetben kutatóárokról, tehát felszíni tevékenységről lehetett szó.²³ Mindebből arra következtethetünk, hogy az 1248. évi adomány fogalmazója olyan (elnyúló,

¹⁸ Az okmány I. Károly 1326. évi átírásában maradt fenn. Árpád-kori oklevelek a Heves megyei Levéltárban. Szerk. Kondorné Látkóczi Erzsébet. Eger 1997. 15. Helyes jelzete: DF 210 758. A kereskedelmi kiváltságra, szabadságra l. *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. passim, újabban pedig *Weisz Boglárka*: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. In: Az ecsedi Bátoriak a 15–17. században. Szerk. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert. Nyírbátor 2012. 75–76.

¹⁹ Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára I–V. Ed. Iván Boronkai, Ibolya Bellus, Kornél Szovák. Bp. 1987–1999. (a továbbiakban: LLMAeH) IV. 138. Megfelel a 'Grube' német szónak, ami a föld felszínén lévő bemélyedést jelentette. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. IV/1. Leipzig 1935. 611.

²⁰ LLMAeH IV. 138. példái; Lexicon medii et infimae Latinitatis Polonorum. Ed. Mariana Plezi. IV. Vratislaviae–Varsoviae–Cracoviae–Gedani 1975–1977. 350–351. Idézhető egy 1455. évi oklevél részlete: „fodinas seu foveas fodinarum ac montanarum in Kapnik ... laborare seu aperire voluerint” – *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 425. Egy 16. századi magyar forráshely külszíni bányaművelés gödrére alkalmazza a szót. MNL OL NRA Fasc. 525. Nr. 40. Köszönöm, hogy a Magyarországi Középkori Latinság szótára céduláit megnézhettem.

²¹ Vita et Miracula Sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis. Ed. Dr. Wojciech Kętrzyński. In: Monumenta Poloniae Historica IV. Lwów 1884. 696.; Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor. Utószó: Klaniczay Gábor. Bp. 2001. 118–121., 135. (Veszprémy László fordítása). A legenda keletkezése: Uo. 118–121. (Ryszard Grzesik írása). 1411-ben Máramarosban egy helység határa érintette „veteres foveas seu salifodinas vulgo Soakna vocatas” – DL 62 370., DF 209 539.

²² LLMAeH IV. 137.; Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum. Fundamenta operis posuit Bohumil Ryba. II. Pragae 1993. 739–740.; Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerk. Zolnai Gyula. Bp. 1902–1906. 29–30., 850–851., 1082.

²³ A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525. Mályusz Elemér kézirata alapján szerk. Borsa Iván. Bp. 1988. 38., 62. sz. Arra, hogy érc után így kutattak l. Georgii Agricolae Kempnicensis medici et philosophi clariss. De re metallica libri XII. Basileae 1657. 28. (Agricola a 'fossa' szót használta.)

esetleg négyszögletes) vájógödörre gondolt, ahol külszíni fejtést folytattak, s nem olyan létesítményre, ahol nagy mélységben folyt volna a munka. IV. Béla király oklevelének fentebbi részlete alapján arra gondolhatunk, hogy nem csupán Désaknán lehetett ilyen típusú akna, hanem másutt is.

Mint ismeretes, nálunk a 18. század végéig harang alakú bányateret alakítottak ki a föld alatt a sötömzsben, s addig mélyítették, amíg érdemes volt bányászni, vagy a betörő víz miatt nem kellett a munkát abbahagyni. Akadt hajdan olyan feltevés, amely a mélyművelésre való áttérést a 6. századra tette, ám más vélemény szerint erre csupán a 12–13. században került sor.²⁴ Az 1248. évi adat fordulata véleményem szerint azt jelezheti, hogy külszíni fejtéssel számolnunk kell a 13. századi Erdélyben, és ezt a föld mélyében folyó bányászathoz képest kezdetlegesebb művelési módot az Árpád-kor korábbi évszázadaiban szintén alkalmazták. Idézhető a Székelyföld, ahol egész a 18. század végéig csupán a felszínhez közeli lelőhelyeket aknázták ki, négyszögletes, legfeljebb 15–20 méter mély gödröket ásva.²⁵

Párhuzamként említhető, hogy a fémbányászatban először felszíni fejtéssel jutottak az értékes érchez. Ilyenkor még nem mentek mélyen a föld alá, hanem ásott, nyitott gödrökben (aknákbán), felszínhez közeli tárnákban folyt a kitermelés. Csak midőn ezek a készletek kimerültek, illetve a termelés növelése megkívánta, tértek át a mélyművelésre.²⁶

A kósó bányászatát különböző igékkel fejezték ki a források. Anonymus a gyakori *fodio* igét használta (*ibi foderetur sal et salgenia*), amely ez esetben ásást jelenthetett.²⁷ Az ásvány fejtésére a latin *effodio* (= kiás, előás, ásással megnyit) igét is alkalmazta forrás, mint az említett bakonybéli oklevél vagy Bartholomaeus Anglicus 1245 körül készült, számos hiteles részletet tartalmazó földrajzi leírása.²⁸

²⁴ Wollmann V.: Mineritul i. m. 417.; A magyar bányászat története i. m. 49.

²⁵ Verancsics ezt írta róluk: „Siculi vero in ipsis domibus vix sesqui palmi patefacta terra effodiunt, et tum quoque, cum uti volunt.” – Verancsics Antal összes munkái I. Pest 1857. 141.; *Johann Ehbrenreich Fichtel*: Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen II. Die Geschichte des Steinsalzes und der Steingruben im Großfürstenthum Siebenbürgen. Nürnberg 1780. 121.; *Sófalvi A.*: A Sóvidék i. m. 179.

²⁶ *Paulinyi Oszkár*: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérc bányászatban. Bp. 1966. 30–34.; *Gerd Weisgerber*: Zur technischen Revolution des Bergbaus im Mittelalter. In: *Alter Bergbau in Deutschland*. Hrsg. Heiko Steuer, Ulrich Zimmermann. Stuttgart 1993. 99.; *Gömöri János*: Korai középkori vasércbánya és vasolvasztó kohó Kópházán. In: *Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban*. Szerk. Gömöri János. Sopron–Szombathely 1999. 238.; *Szemán Attila*: Újabban előkerült középkori bányaszerszámok Rudabányáról. *Bányászattörténeti Közlemények* 7. (2009) 21.

²⁷ LLMAeH V. 116–117.; SRH I. 66. Salgenium = kósó. vö. *Bartal A.*: A magyarországi i. m. 387.

²⁸ LLMAeH III. 291.; *Anton Schönbach*: Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 27. (1906) 75.; A mű keletkezésére, információi eredetére vö. Uo. 65–68.; *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia*, by *M. C. Seymour* and Colleagues. London 1992. 26–35.; *Bárány Attila – Laszlovsky József – Papp Zsuzsanna*: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban I–II. Bp. 2008. I. 244–246. (Papp Zsuzsanna része).

A só mellett más ásványi kincsek bányászatának kifejezésére szintén használták ezt az igét.²⁹ 1308 táján keletkezett beszámoló a kő bányászatához hasonlítva ezt a tevékenységet, a rokon értelmű *cavo* (= kiás, kiváj) igével fejezte ki.³⁰ Tudnunk kell, hogy a kősót nálunk is vágták, majd a tömböket törvényes méretűekre darabolták, miképpen Lengyelországban.³¹

A 13. századi források azt mutatják, hogy különböző fajtájú sót termeltek ki. Az egyiket *sal terrestris*nek, a másikat *sal aquaticus*nak nevezték.³² Az elnevezés azzal magyarázható, hogy az előbbit szekéren, szárazföldön szállították el a bányákból, míg az utóbbit vízen, hajóval továbbították.³³ Az előbbi nagy méretű volt, s az 1233. évi beregi egyezményben 80–100 *zuan* (darab) hivatalos határvidéki árát egy márkában rögzítették. A vízen szállított fajtából a megegyezés szövege szerint kétfélét vágtak. A kisebbiknek a hivatalos ára töményenként (10 ezer darab) 8–10 márkát tett ki, míg a nagyobbikból 25–26 márkában állapították meg ugyanennek a mennyiségnek a hivatalos árát. Az árba természetesen beleértendő a szállítási költség. Sajnos nem tudjuk meghatározni a súlyukat.³⁴ A bányászat, a méretre vágás során apró törmeléksó keletkezett. Ezt a fajtát kapták meg a királytól az 1224. évi Andreanum szerint évente három alkalommal a dél-erdélyi szászok.³⁵

²⁹ Sóra idézhető még többek között: Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX. Recognovit brevique adnotatione critica instruit W. M. Lindsay. I–II. Oxonii 1911. II. 186., illetve Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. 208–209. Kőre, más ásványi kincsre: Thesaurus linguae Latinae I–VIII. Lipsiae, 1900–1966. V/2. 196.; *Schönbach A.*: Des Bartholomaeus i. m. 69., 77.; *Petrus Ransanus*: Epithoma rerum Hungararum. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Bp. 1977. 67. stb.

³⁰ LLMAeH II. 81.; Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Ed. Dr. Olgierd Górka. Cracoviae 1916. 45. A 'cavo' kifejezést szintén használták kő, márvány bányászatával kapcsolatban. Vö. Thesaurus i. m. III. 654.; Isidori Hispalensis i. m. 194. Az Anonymi Descriptio földrajzi ismeretei magyar információkon alapulhattak, vö. *József Deér*: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 45. (1931) 18–20. A szerző a só bányászatával foglalkozó részt Anonymus már idézett helyével állította párhuzamba. Vö. még *Borzákné Nacsa Mária – Szegfű László*: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis). A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Szerk. Békési Imre. Szeged 1987. 13.

³¹ Urkundenbuch i. m. I. 133., 170. Egy 1402. évi lengyel oklevélben ezt olvassuk: „de sale excidere seu effodere.” – *Jerzy Zathy*: Z źródeł do dziejów walki klasowej w żupach Krakowskich. Wrocław 1955. 177.

³² Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874. (a továbbiakban: MES I.) 478.

³³ ÁUO XI. 148., 150–151.; PRT VIII. 282.; EO I. 206. sz.; LLMAeH I. 216.

³⁴ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971. 296.; Reg. Arp. 505. sz. A középkor végén is a szekérsó nagyobb volt, mint a hajósó. Vö. *Draskóczy István*: 15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről. In: Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László. Debrecen 2010. 54–55.

³⁵ Urkundenbuch I. 35. Tehát az Andreanum szerint a szászoknak nem volt bányászati jogosítványuk.

A 11–13. században a munkát a királyi és egyházi birtokon élő szolgai állapotú bányászok végezték. Nem véletlen, hogy Bakonybél említett sószállítói, majd utóbb bányászatra szorított szolgálónépei, midőn elhagyták a monostor szolgálatát Szent László halála után, a királyi udvarnokok közé lettek besorolva.³⁶ 1211-ből, 1233-ból származó híradás szerint a pannonhalmi apátság embelei a monostornak járó ásványhoz nem könnyen jutottak hozzá, a *salifodinarisok* és mások zaklatták őket az aknánál (*in ipso loco salifodine*), akadályozva annak szabad elszállítását. A *salifodinaris* bányászt jelentett.³⁷

Erdélyben a mongol támadás 1241-ben súlyos pusztítást okozott, s ezután újra kellett indítani a bányászatot. Nem véletlen, hogy IV. Béla király Pál országbírónak az ország helyreállításában szerzett érdemei között nem feledkezett meg arról, hogy megnyitotta a sóaknákat (*salifodinas*).³⁸

Az uralkodók a 13. században kereskedelmi monopólium kialakítására törekedtek, hisz így több pénzt remélhettek a bányászatból, kereskedeleméből.³⁹ A népesség növekedése, a század gazdasági és társadalmi változásai miatt mind több sóra volt szükség. A királyi hatalom városi kiváltságok adományozásával igyekezett bányászathoz értő szakembereket (így németeket is) vonzani a sóbányákhoz, ami változást hozott magával.⁴⁰ Reformokra került sor, a király kereskedelmi monopóliumának elve vált zsinórmértékké. A tatárjárás utáni intézkedések megindítása IV. Bélához köthető. Fia, a későbbi V. István 1260-tól 1270-ig kormányozta Erdélyt. Az általa irányított országrészben szinte szuverén uralkodóként viselkedett. A fontos döntéseket ő hozta meg (de nem teljesen apjától függetlenül).⁴¹

1262-ben az egymással ellenséges viszonyban lévő IV. Béla és fia egyezséget kötöttek. Ebben foglalkoztak a sóval is. A belőle származó bevétel, az irányítás közös maradt, rögzítették, hogy fele-fele arányban osztják meg a kitermelés költségeit, és egyformán részesülnek a jövedelméből, kitértek a kereskedelemére.

³⁶ *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyságról. Szerk. Ladányi Erzsébet. Bp. 1998. 150–169.; *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 15–16. Európában a bányákban, a sófőző üzemekben a korai középkorban szolgák/rabszolgák dolgoztak, akiket a többi hasonló állapotú személytől szaktudásuk különböztetett meg. Vö. *Rudolf Palme*: Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte der inneralpinen Salzwerke bis zu deren Monopolisierung. Frankfurt am Main–Bern 1983. 9., 14–20.

³⁷ PRT I. 620., 724.; *Szovák Kornél*: Pótlások a Magyarországi Középkori Latinság Szótárához. Acta 1994: 1. sz. 260.

³⁸ ÁUO VII. 283.; *Kristó Gy.*: A korai i. m. 210–218.

³⁹ *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. passim; *Kubinyi, A.*: Königliches i. m. 213–217.

⁴⁰ *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 16–17.; *Mureşan, P.*: Aspecte i. m. 393–394.; *Paul Niedermaier*: Ortschaften des Siebenbürgischen Salzbergbaus im Mittelalter. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 40. (1997: 1–2. sz.) 127–128.; *Kristó Gy.*: A korai i. m. 157., 245–247.; *Szende Katalin*: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves, várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen 2011. 33–39.

⁴¹ EO I. 218., 233., 237., 299., 315., 371., 464., 465., 466. sz.; II. 177., 456. sz.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 112–115., 73.; *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király vizsgálja az 1260-as években. Bp. 2007. 13., 21–31.

Kimondták, hogy egyforma joghatósággal rendelkeznek. Az igazgatást szintén megosztották egymás között.⁴²

Két munkás csoportot említ a szöveg. Az egyikhez tartozóknak *salifossores* a neve (*populi, qui salifossores vocantur*), s csak annyit tudunk meg róluk, hogy felettük fele-fele részben a két fél officálisai gyakorolják a felügyeletet. A másik csoport tagjait az *incisores* elnevezéssel illették, és a felek saját költségükön fogadták fel őket. A *fossor* az, aki ás, ám bányászt is jelenthetett ez a szó, az *incisor* megnevezés (ami sóbányászokkal kapcsolatban a 13. században tűnik fel) pedig sóvágó munkást jelentett a késő középkori Magyarországon. Ekkor már ezzel a szóval, illetve a vele rokon értelmű szavakkal a mélyben dolgozó sóbányászt jelölték, s nem a *fossor* elnevezést alkalmazták rájuk.⁴³ Nem tudjuk, miként került a bányákhoz a 13. századi *salifossor*, de az *incisort* – mint láttuk – pénzért fogadták fel. Az a gyanúnk, hogy a *salifossor* a korábbi szolgálai állapotú sóbányász elnevezése lehetett,⁴⁴ míg az *incisor* a szöveg alapján bizonyosan szabad ember volt. Amennyiben az uralkodók a 13. század második felének viszonyai között a bányászokat meg akarták tartani, s a termelést növelni akarták, elkerülhetetlen volt a szolgálak felszabadítása.⁴⁵

A bányahelyek közül Torda, Désakna, Szék, Kolozs kapott (hasonló) kiváltságokat a 13. század második felében, s ezzel ezek a helységek lettek Erdélyben a legfontosabb termelő helyek. Mellettük még Vízakna emelkedett ki, ám az V. Istvánnak tulajdonított privilégiuma igen gyanús.⁴⁶ A fontos sókikötő, Dés polgárai szintén igyekeztek kiváltságokhoz jutni.⁴⁷

⁴² MES I. 478.

⁴³ LLMAeH IV. 137., V. 122. A 'fossor' szót Lengyelországban néha a sóvágóra alkalmazták. Vö. Lexicon medii et infimae i. m. 349. Az 'incisor' kifejezésre l. *Iványi Béla*: Két középkori sóbánya-statutum. Századok 45. (1911) 24–30., 100–107. Hívták még 'cisor'-nak, 'excisor'-nak: LLMAeH II. 132., III. 391., V. 122. A késő középkorban (és a kora-újkorban) az 'incisor'-ok a mélyben lévő harang alakú bányatérben dolgoztak, a sótalpról nagyobb tömböket fészítették fel, és ezt vágták kisebb darabokra. *Draskóczy I.*: 15. századi olasz i. m. 54.

⁴⁴ A mélyművelés során szaktudást igénylő, veszélyes feladatnak számított az új akna létesítése. Biztonságos járatot kellett készíteni, gondoskodni kellett arról, hogy víz ne érje a sót. Azok, akik ezt végezték, kezdték meg a sótelepben a harang alakú tér kialakítását. Ez a munka a késő középkorban a vágók feladatához tartozott (DF 212 979.), ám az 1498. évi máramarosi szabályzat azokat, akik új aknát létesítettek, 'fossores'-nak (ásók) nevezte, ezzel is jelezve munkájuk jellegét (Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban. 1300–1525. Összegyűjtötte, átirta: Balogh István. Szerk. Érszegi Géza. Nyíregyháza 2000. 91.)

⁴⁵ *Palme, R.*: Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte i. m. 20–22.

⁴⁶ Vízakna V. István király által kiadott és III. András által átirrt privilégiumának tartalma olvasható I. Mátyás 1467. évi oklevelében, ami sokáig csupán 18. századi másolatból volt ismeretes. Ám 1519-ben II. Lajos (1552. évi másolatban olvasható), majd az ő kiadványát 1528-ban I. Ferdinánd írta át (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hofkammerarchiv. Handschriften. 373. fol. 62r–63r., MNL OL A 57. Libri regii I. 151–152. – Királyi könyvek CD). Kritikája: *Jakó Zsigmond*: Vízakna hamisított okleveleiről. In: In honorem Gernot Nussbächer. Ed. Daniel Nazare, Ruxandra Nazare etc. Braşov 2004. 196–197.

⁴⁷ *Jakó Zsigmond*: Újabb adatok Dés város legrégebbi kiváltságleveleinek kritikájához. In: *Üő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp. 1997. 9–26.

Désakna és Torda kiváltságait ismerjük III. András király 1291. évi hiteles okleveleiből. A désaknaiak IV. Béla és V. István királyoktól kaptak előjogokat, Torda szintén III. András előtt jutott kiváltságaihoz. Privilégiumaik szerint bírót választhattak, aki minden ügyben ítélt. Azt a bírót, aki nem hoz ítéletet, a király vagy a tárnokmester elé kellett idézni. Mentésültek a vajda, a megyésispán hatósága alól (a tordai oklevél még ezek tisztjeit is megemlítette). *Descensus* kötelezettsége sem terhelte őket. Buda, Esztergom, Szatmár és más szabad falvak jogait kapta Désakna. Ezen kívül a két helység lakói különböző mértékű vámmentességhez jutottak, Torda heti piac tartására kapott jogot, és a király bizonyos földterületet adományozott az utóbbi településnek. A kiváltságlevelek foglalkoztak a lakosoknak a só bányászatával, kereskedelmével, szállításával kapcsolatos jogaival is.⁴⁸

Désaknán a kamara ispánok kötelesek voltak 100 só után a sóvágnak (*salicidis seu excisoribus salium*) dénárban négy pondust fizetni, míg a só fuvarozóinak ugyanezen mennyiségért két pondus járt. Vagyis őket a királyi kamara fizette, bérük a teljesítménytől függött.

Mind itt, mind Tordán királyi akna, azaz *salifodina* működött. Arról is olvashatunk, hogy Désaknán a kamara ispánok a *hospesektől* bármely sóaknát évenként június 24-ig (Keresztelő Szent János ünnepe) hét márkáért, majd az év második felében november 11-ig (Szent Márton ünnepe) ismét hét márkáért kötelesek visszaváltani (megváltani).⁴⁹

Ezek a *hospesek* értettek a sóbányászathoz, hisz Désaknán Szent Márton ünnepe előtt s után 3-3 napot, Tordán ezen ünnep előtt 8 napot szabadon, tized és vám fizetése nélkül bányászhattak a maguk hasznára (természetesen megeshetett, hogy helyettük mások dolgoztak), és ezt a sót szabadon eladhatták, a vajda vagy az ispán pedig nem zaklathatta őket.⁵⁰

Sajnos a désaknai oklevél túl szűkszavú ahhoz, hogy pontosan megállapítsuk, milyen szerepe lehetett a *hospeseknek* a királyi sóbányászatban. Az oklevél fogalmazója nem azonosította őket az *excisorokkal*, bár az utóbbiak is lehettek természetesen a *hospes* közösség tagjai.

Tudjuk, a nemesfémbányászatban önállóan vállalkozó bányászok dolgoztak, majd miután áttértek a mélyművelésre, a bányát birtokló földbirtokosok bérlet formájában a vājárok szövetkezetének adták át az üzemet. Ugyanis ők rendelkeztek a szükséges szaktudással, ők viselték a művelés minden kockázatát, a víztelenítés megoldásának gondját, ám a haszon is az övék lett.⁵¹

⁴⁸ Urkundenbuch i. m. I. 169–170., 181–182. A kor „hospes”-, illetve városi kiváltságleveleit elemzi: *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 7–18. *Libera villa fogalmára* l. *Ladányi Erzsébet*: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 450–477.

⁴⁹ „ab hospitibus nostris ... quamlibet salifodinam redimant” – Urkundenbuch i. m. I. 170.

⁵⁰ Urkundenbuch i. m. I. 170., 182.; EO I. 465. sz.; *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 17. sófejtőknek adott segélynek tekinti az intézkedést.

⁵¹ *Paulinyi O.*: A vállalkozás i. m. 40–47.

Lengyelországban 1278-tól csak az uralkodó működtethetett sóbányát. Ugyanakkor a fejedelmeknek nem volt elég pénzük az üzemeltetésre, így vállalkozókat (földalatti bányászathoz értő németeket) vontak be. Mások végezték az akna nyitását, a mélyben a fejtőhely kialakítását, mások (*sectores* = vágók) vágták ki a tömböket, amiket törvényes méretűekre daraboltak. Az előbbi csoporthoz tartozó vállalkozó a kezdetben kibányászott só egy részét megtarthatta, ezen kívül örökre járadékra tarthatott igényt. A vágók örök időkre jogosultak lettek egy fejtőhelyre (a jogot örökíthették, eladhatták), továbbá a kibányászott mennyiség után meghatározott pénzösszeg járt nekik. A bányánál dolgozó többi személy (szállító stb.) a királyi bányaiüzem fizetett alkalmazottja volt. Az akna lett az üzem központja.⁵²

A sóbányászat ügyei a 13. század végén Erdélyben a sokrétű tevékenységet ellátó kamarához tartoztak. Élén a kamaraispán állt, a kitermelt ásvány felett diszponált, fizette a sóvágókat, a szállítókat. *Officialisai* végezték a bányahelyeken az irányító feladatokat.⁵³ A kamaraispán, illetve a vajda, a megyésispán ellenőrizték a kereskedelmet, és csak azokat nem akadályozhatták a termék szabad árusításában, akiknek erre engedélyük volt.⁵⁴ Úgy látszik, hogy a termelés növelése érdekében a királyi főtulajdonjog sértetlensége mellett a bányaiüzem igénybe vette a *hospepek* szakértelmét új akna nyitásban, működtetésében. A lengyel példa alapján valószínűsíthető, hogy tőkájuk bevonására is sor kerülhetett. Az, amit kitermeltek/kitermeltettek, elvben nem az övék (igaz, a kamara fizetett érte). Nem tudjuk pontosan, hogy milyen aknákat létesítettek, üzemeltettek. Az sem állítható egyelőre bizonyosan, hogy – miként a nemesércbányászatban – többen szövetkeztek volna a feladatra. Mindezt kaptak évente aknánként 14 márkát, engedélyezték bármelyiküknek, hogy Szent Márton ünnepe körül néhány napig a maga hasznára vág hasson sót. Tevékenységük feltehetően nem csupán új felszíni akna létesítésére korlátozódott, hanem a magasabb hozamot biztosító mélyműveléssel is kapcsolatba hozható.⁵⁵

⁵² *Antonina Keckowa*: Die Frage der Übernahme von Rechtsinstitutionen des Erzbergbaus auf den polnischen Salzbergbau der feudalen Epoche. Freiburger Forschungshefte, D 48 (1965) 53–61.; *Anton Jodłowski*: Historischer Abriß des Salzbergwerks von Wieliczka vom Mittelalter bis zur Gegenwart (15. bis 20. Jahrhundert). In: Le monde du sel. Mélanges offerts à Jean-Claude Hocquet. Eds. Carol D. Litchfield, Rudolf Palme, Peter Piasecki. = Journal of Salt History. 2001. 291–292. A magyar párhuzamra felfigyelt *Józef Piotrowicz*: Die mittelalterlichen Ordinationen und Regelungen der Herrscher von Polen für die Krakauer Salinen. In: Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Hrsg. Jean-Claude Hocquet, Rudolf Palme. Schwaz 1991. 276. Részben ezzel a rendszerrel magyarázható, hogy Lengyelországban a magyarnál fejlettebb bányaiüzem alakult ki a középkor végére.

⁵³ MES I. 478.; Urkundenbuch i. m. I. 170.; *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. 49. A bányakamarákra vonatkozó első adat a 13. sz. végén tűnik fel a fémbányáknál. Vö. *Weisz Boglárka*: A nemesércbányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 258.

⁵⁴ *Paulinyi O.*: A sóregálé i. m. 17.; *Weisz B.*: Megjegyzések i. m. 49.

⁵⁵ Gyanúnk szerint első sorban ezt az utóbbi tevékenységet várták el tőlük. A bármely aknáért fizetett 14 márká 16 800 sókocka után járó bérnek felel meg.

1298-ban Soos Péter 27 márkáért és két adómentes (kivéve a királyi *collektát*) telekért adta el két birtokát Désaknának. Nem lehetett szegény ember, a nevéből ítélve valamilyen köze volt ehhez a termékhez.⁵⁶ 1328. évi vizsgálatból tudjuk, a szebeni prépostság vízaknai aknáját hol maga üzemeltette, hol bérbbe adta.⁵⁷ Az üzemeltetéshez tehát akadt tőke és szakértelem is.

Arra lehet következtetni, hogy a fémányászathoz hasonlóan⁵⁸ ebben a bányászati ágazatban a szabad bányamunkások (vágók) mellett szintén számolnunk kell bányavállalkozókkal a 13. század utolsó harmadában s a 14. század elején, akikkel szerződést kötött a kamara. Ők lehettek azok, akik számára az említett privilégiumok kedvező feltételeket kínáltak a letelepedéshez. Bányászathoz érők, jobbára idegenek lehettek ők, miként a fémányászatban. A *hospesek* megjelenésével a hazai sóbányászatban technikai váltás indult meg.

A királyi sóbányák bányászainak, üzemeltetőinek helyzete (Lengyelországhoz hasonlóan) nem azonos a nemesfémányáknál tevékenykedőkével. Az általuk kitermelt só nem lett az övék (kivéve azt, amit engedélyeztek számukra), meghatározott összeg járt nekik, a királyi bányatulajdon épségben maradt. A *hospes* tehát ugyan vállalkozó, de szerepe kisebb lehetett, mint a nemesfémányáknál feltűnő vajúróké.⁵⁹

Sajnos keveset tudunk a Székelyföld sóbányászatáról. Külszíni művelést folyhatott Erdély ezen részén.⁶⁰ A 13. században kiépülő királyi sómonopólium I. Károly idején vált teljessé.⁶¹ A 14. században az Árpád-kori alapokon fejlődött tovább a bányászat.

---

⁵⁶ EO I. 573. sz.

⁵⁷ Urkundenbuch i. m. I. 415., 418–419. A forma a nemesércbányáknál szintén a bérlet volt.

Paulinyi O.: A vállalkozás i. m. 44.

⁵⁸ *Szícs J.*: Az utolsó i. m. 228–229.

⁵⁹ *Paulinyi O.*: A vállalkozás i. m. 44–54., 60–68.; *Weisz B.*: A nemesércbányákból i. m. 252–258.

⁶⁰ *Sófalvi A.*: Sóvidék i. m. 173–176.

⁶¹ *Kubinyi, A.*: Königlich i. m. 217.

Késő középkori számadáskönyvek, a koldulórendi kolostorok gazdálkodásának tükrői

A kolostorok mindennapi gazdálkodásának legfontosabb tükrői a számadáskönyvek volnának, ám ezekből egész Európában igen kevés maradt ránk, és azok többsége is töredékes. Az avignoni ferences kolostor Clément Lenoble által feldolgozott, több száz oldalas, 1359–1478 közötti számadáskönyve kivételes forrás.¹ Bár kisebb mennyiségben, de vannak ilyen jellegű források a késő középkori Magyarországról is. E nem éppen olvasmányos dokumentumok révén olyan adatokhoz juthatunk, amelyek segítségével bepillantunk a koldulórendi kolostorok, illetve templomok mindennapjaiba.

Közös jellemzőjük, hogy nem az érintett kolostorok vagy rendek belső használatára készültek, hanem a kegyúr, adott esetben a városi vezetés számára. Ez természetesen a tartalmukat is meghatározza, ugyanakkor rávilágít a kolostor és a kegyúri jogokat gyakorló város egymáshoz való viszonyának egy sajátos aspektusára is: miként biztosította a kegyúr szerepét betöltő város a kolostor gazdasági stabilitását és működtetésének zavartalanságát.

Legismertebb és leghosszabb a soproni ferences kolostor két 16. századi számadáskönyv-töredéke. Mindkettő több évet ölel fel (1518–1522, ill. 1524–1527 között). Jóllehet részletességük nem teljesen egyforma, a kolostor bevételeinek és kiadásainak nagyságrendje, illetve szerkezete mindkét töredékből kiolvasható. A meglehetősen részletességgel összeállított számadásokból kirajzolódik a szerzetesek kapcsolatrendszere,² valamint az, hogy miként igyekezett a város mint a kolostor fenntartásáért felelős kegyúr megfelelő jövedelmeket biztosítani.

Az említett soproni mellett az eperjesi karmelita, a bártfai ágostonrendi és a selmecbányai domonkos kolostorról maradtak még fenn számadáskönyv töredékek, amelyek lényegesen rövidebbek és tartalmuk is egységesebb. Míg a soproni számadáskönyvekben élelmiszerbeszerzésre vonatkozó adatokat is szép számmal találunk, addig pl. a selmecbányaiban csupán egy répvásárlást említenek, bár a befolyt *Tafelgeld*ről rendszeresen vezettek nyilvántartást. Főként a templom kar-

---

¹ Clément Lenoble: Exercice de la pauvreté. Économie et religion chez les franciscains d'Avignon (XIIIe–XVe siècle). Rennes 2013.

² Ebből a szempontból részletesebben vizsgálta a két forrást Neumann Tibor: A soproni ferences kolostor a középkor végén. In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. I. Szerk. Medgyesy S. Norbert, Ötvös István, Óze Sándor. Bp. 2013. 136–152.

bantartásának és működtetésének költségeibe kapunk bepillantást, akárcsak az eperjesi számadáskönyvből. Bártfáról két különböző forrásunk van: az egyik egyfajta vagyonleltár, a másik városi számadáskönyv. Az utóbbi a kolostor város által kezelt pénzéről és annak felhasználásáról szól, de önálló elemzésre alkalmatlan. Valójában az eperjesi és a selmecbányai csak a kolostori templomokról szól, s a jelek szerint karbantartása nem is tartozott közvetlenül a szerzetesek feladatkörébe. Erre utal, hogy az építkezésekkel, javításokkal összefüggő teendőket lényegében a kolostor vezetésének kikerülésével intézte a város. Ezt erősíti a körmen-di kolostorper két tanújának, Nagy Pál korábbi *vitricus*-nak és az akkor már nyolc éve szolgáló István plébánosnak a vallomása. Elmondásuk szerint, amikor a kolostorban a körmen-di polgárok adományaiból és kezdeményezésére építkezés volt, a szerzetesek egyáltalán nem segítettek, sőt, az építkezésnek még a környékére sem mentek. Egyértelműen nem az anyagi hozzájárulás hiányát sérelmezték, hanem hogy a szerzetesek még kétkezi munkára sem voltak hajlandóak. Ezt a történetet összefüggésbe is hozták azzal, hogy az ágostonrendieknek már nem szívesen adtak alamizsnát a városban.³

A fennmaradt források két csoportra oszthatók: az 1428-as bártfai jegyzék és a soproniak a kolostor, a selmecbányai és az eperjesi pedig a templom számadáskönyvei. Ez a különbség megerősíti azt a feltételezést, hogy a kolostorépületek és templomok fenntartási költségei elváltak a szerzetesek megélhetési költségeitől. A *Tafelgeld* címén érkező adományok elköltését egy másik számadáskönyvben kellett (volna) nyilvántartani. Másfelől a soproni számadáskönyvekből lényegében hiányoznak a templomra vonatkozó tételek, amelyekről a város bizonyára külön elszámolást kért. Kérdés, miért őrizték meg egyik helyen az egyik, másik helyen a másik számadást, feltehetőleg azonban itt a véletlennel van dolgunk.

Az eddig említett számadáskönyveket ugyan a városi tanács képviselői állították össze, de kifejezetten a helyi kolostorok, illetve templomaik ügyeivel foglalkoznak. Vannak azonban olyan városi (Beszterce, Nagyszében, Brassó)⁴ és magán⁵ számadáskönyvek is, amelyekben alkalmilag, alamizsnaként tűnnek fel koldulórendi szerzeteseknek jutott összegek. Ezek az adatok önmagukban nem értékelhetőek, inkább csak a más forrásokból ismert jelenségek további illusztrálására alkalmasak. Leginkább azt igazolják, hogy a városi tanács *ex officio* köteles-

³ Erdélyi Gabriella: The Register of a Convent Controversy (1517–1518). Pope Leo X, Cardinal Bakócz, The Augustinians and the observant Franciscans in contest. Bp.–Roma 2006. 157 és 160.

⁴ Nagyszébenben 1507-ben egyszerre több környékbeli kolostornak adott a városi tanács alamizsnát, a szebeni, fehéregyházi és szászvárosi ferenceseknek, a segesvári domonkosoknak, a két szebeni és a segesvári apáca kolostornak. Érdekes, hogy a szebeni domonkosok ekkor nem kaptak semmit. Köszönöm Carmen Floreának, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet: Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation. I. (c. 1380–1516.) Hermannstadt 1880. 483.

⁵ Utóbbira példa egy számadáskönyv töredék 1534-ből: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Richárd, Karácsonyi János. I–II. Bp. 1902–1904. (a továbbiakban: ETE) II. 359. sz.

ségének, de más testületek is fontosnak tartották a helyi kolostorok támogatását. Az összegek általában néhány forintra rúgnak.

Itt kell megemlítenünk Zsigmond lengyel herceg budai számadásait. Ennek adatai a koldulórendi gazdálkodás legnehezebben megragadható szeletére vetnek fényt: magára a koldulásra. Párja is van: II. Lajos 1525. évi számadásának töredéke, amely jóval kevesebb adatot tartalmaz, de jól kiegészíti első forrásunkat.⁶

A legkorábbi kolostori számadást Bártfáról ismerjük 1428-ból, és a hirtelen elhunyt János perjel helyére érkező új perjel, Izaiás lektor számadását tartalmazza.⁷ A város számára készült s annak levéltárában maradt fenn, de nem a *vitricus*, hanem a perjel készítette. A frissen kinevezett kolostori elöljáró egyrészt rögzítette a talált állapotot, másrészt igyekezett a kintlévőségeket behajtani, az értékesíthető dolgokat pénzre váltani. Összesen 593 forintot szedett be. Szokatlan, hogy a templom búcsúnapjain kapott adományokat és a stólat is tartalmazza. Együttes összegük 260 forint, ami a fent említett összegnek 44%-a. A kolostorra vonatkozó információk alapján egyrészt egy nem túl nagy parasztgazdaság, másrészt kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszer képe rajzolódik ki. Utóbbira a hagyatékok és kintlévőségek száma és értéke utal. Az udvarház, az eladásra szánt ló és az eladott tehén nyilván adományként került a szerzetesekhez. A három hordó bor (114 forint) lehetett saját termés, de adomány is. A ló értéke alapján biztosan nem igás ló volt. Talán a temetési menetben vezetett paripáról van szó. A többitől nem derül ki, hogy végrendeleti hagyatékokról, alapítványokról, vagy pénzkölcsönök törlesztéséről van-e szó. Az összeg tekintélyes: 111 forint. A bevételek tehát három típusba sorolhatók: a hagyatékokból a kolostorhoz került ingatlanok és ingóságok ára, a pénztartozások, valamint a liturgikus bevételek. Miközben Izaiás perjel a bevételekről igen részletes kimutatást készített, csekély kiadásaihoz nem írt összeget, csak azt jegyezte fel, hogy mire költött a kolostor pénzéből: saját személyes használatára készült ruhára és könyvek másoltatására. Mindez arra utal, hogy a számadás elkészítésének célja a kolostor vagyonának felmérése volt. Az eladásokból befolyt összeget vagy egy tervezett nagyobb munka fedezetének, vagy a működést segítő alapítványi tőkének szánhatták. A liturgiához kapcsolódó jövedelmek valószínűleg inkább a működési költségek fedezetéül szolgálhattak.

A bártfai kolostorral kapcsolatban a városi számadáskönyvekben tűnnek fel tételek: 1428 júniusában húsz szekér követ szállítottak 112 dénárért a kolostor építkezéséhez,⁸ 1435-ben 13 forintos tartozást jegyeztek fel, mert a szerzetesek még nem végezték el ezért a vállalt liturgikus szolgáltatásokat. Ugyanebben a bejegyzésben említik, hogy egy bizonyos Froinkin hagyatékából még 4 forint illet-

⁶ Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. Közzéteszi Divéky Adorján. Bp. 1914.; II. Lajos király számadási könyve 1525. Bp. 1876.

⁷ *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból). Bp. 1885. 286–287.

⁸ *Fejérpataky L.*: Régi számadáskönyvek i. m. 273.

te a kolostort.⁹ 1438-ban a vizitációval kapcsolatos költségekre fizettek ki Dávidnak (talán a kolostor akkori gondnokának) 50 dénárt.¹⁰ A fennmaradt források közül ez a legszükszavúbb. A jelek szerint Bártfán a város kezelte a kolostor pénzét és intézkedett a kolostorépület ügyeiben, de a birtokok megművelésével és a természetbeni adományok kezelésével, hasznosításával maguk a szerzetesek foglalkoztak. E megállapításokat alátámasztja István kassai kőfaragó 1477-ben Bártfa város tanácsához írt levele, melyben javasolta, hogy a kolostorban építendő keresztboltozat faragott elemeit Kassán csináltassák meg, és készen szállíttassák Bártfára, az építkezésre.¹¹ Négy évvel később ugyancsak a városi tanács kérte a Gönc és Bártfa közti vámosokat, hogy a Göncről a bártfai kolostor és templom ablakaihoz faragott köveket szállító embereket és szállítóeszközöket vámmentesen engedjék tovább.¹²

Az eperjesi karmelita kolostor kiadásairól az első számadás 1443-ból maradt fenn. Előtte 1429-ben a város számadáskönyvében szerepel egy tétel, amikor is a kolostor mellett korábban felhalmozott nagyobb mennyiségű követ más célra elszállíttatták. Voltaképpen az 1443-as irat sem klasszikus számadás, hanem emlékeztető: *Memorandum, quod dominica die ante festum XI^m virginum sub anno Domini MoCCCCoXLIIIo in conventu Sancte Trinitatis recognovit antiquus vitricus, videlicet magister Anshelmus in presentia patris prioris et in presentia domini Nicolai seratoris, quantum fuit in sua memoria de debitis ecclesie.*¹³ A németül folytatódó szövegben először a pénz-, majd a tornyok erősítésére és a fürdő építéséhez felhasznált építőanyag-tartozásokat írták össze. A városházán találtak még egy cédulát is, amely szerint a tanács 21 forinttal tartozott a kolostornak: *Item auch haben auff den Rathaus eyn zedel funden, darynne sten geschribn XXI guldein, dy dy stat ist schuldig zu dem kloster.* Az elszámolás kissé hanyagnak tűnik. A tételeket a régi vitricus emlékezetből idézte fel, de a jelek szerint a város rendszeresen használta fel más célra a kolostor építésére szánt anyagokat, és erről csak utólag készítettek valamiféle összesítést. Anzelm mesternek egyértelműen csak a várossal kellett elszámolnia. A tanács szeretett volna világos képet kapni a különféle városi intézmények, épületek fenntartási, felújítási költségeiről. A kolostor ezen épületek egyike volt, amelynek fenntartása a kegyúr (adott esetben a város) feladata volt, finanszírozási szempontból pedig elkülönült a közösség ellátásától.

A következő töredékek az 1477–1486 közötti évekből valók, és a templomra fordított összegeket tartalmazzák. Az első akkor készült, amikor a kolostornak új gondnoka lett, Meyster Stiglicz: *Das Meyster Stiglicz hot entphangen das her ist wurditi Kirchinpitter*,¹⁴ vagyis az irat összeállítója a hivatali előd volt, akinek nevét nem tudjuk. Legtöbbször lámpásokra (*lewchter*) költöttek, valamint

⁹ *Fejérpataky L.*: Régi számadáskönyvek i. m. 273.

¹⁰ *Fejérpataky L.*: Régi számadáskönyvek i. m. 383.

¹¹ *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Bp. 1910. 2005. sz.

¹² *Iványi B.*: Bártfa i. m. 2185. sz.

¹³ *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára 1424–1509. Szeged 1932. 287. sz.

¹⁴ *Iványi B.*: Eperjes i. m. 561. sz.

egy lámpás javíttatására. A legmagasabb összeget viaszra költötték: 130 dénárt, amiből 1 forint adomány volt. Egy angyalfigurát is készítetttek (munkabére 25 dénár, maga a szobor 75 dénár volt), továbbá vettek egy ládikát (1 forint), egy keresztet (4 dénár) és egy kötelet a haranghoz (13 dénár) és valamit csináltattak a kisebb sekrestyében 25 dénárért, ami összesen 4 forint 22 dénárt tesz ki. Bevételként eközben mindössze 1 forint szerepel, és sem a fennmaradó rész fedezetét nem ismerjük, sem az időtartamot. A forrást kiadó Iványi eleve csak az „érdekebb” tételeket közölte, az eredeti iratok pedig egyelőre nem hozzáférhetőek, így csak a kiadások jellegét tudjuk vizsgálni.

A következő évben hasonló tételeket találunk: olvasóállványra 4 dénár, oltárra való könyvtartóra 13 dénár, harangra 115 dénár, egy könyvre és egy örökmécsesre összesen 83 dénár. Ezenkívül a festőnek fizettek 25 dénárt, az asztalosnak pedig egy baldahinért 20 dénárt. A kiadások összesen 2 forint 60 dénárt tesznek ki.¹⁵ 1481-ben és 1482-ben egy nagyobb és egy kisebb harangot vettek 31, illetve 3 dénárért, kötelet a haranghoz 16 dénárért, egy kép számára állványt (*fus czu eynem bilde*) 118 dénárért, majd a templom újraszenteléséhez tömjént 14 dénárért. A harang kötélére 7 dénárt, a Szent Borbála képre összesen 5 forint 4 dénárt, az oltárra és a két oltárterítőre 15 dénárt, a Szent Fábían és Sebestyén képre 4 forintot, pápi székre 25 dénárt, ruhafogasokra 2 dénárt költöttek (összesen 11 forint 35 dénár).¹⁶ A Szent Fábían és Sebestyén táblakép festése a következő évben is folytatódott, amiért is a festő 14 forintot, majd még további 4 forintot, továbbá 1484-ben valamiért újabb 75 dénárt kapott. 1483-ban ezenkívül könyvekre 75 dénárt, 1484-ben pedig lámpásra 32 dénárt költöttek (1483–1484 összesen 19 forint 82 dénár).¹⁷ Eközben két hagyatékból összesen 2 forint 25 dénárt, valamint a Szent Fábían és Sebestyén testvérület által 2 forint adományt kapott a kolostor. Az említett táblakép árának egy részét bizonyára a testvérület állta, de a költségviselek nevét nem említik.

1485-ben az úrnapi díszítésre költöttek 20 dénárt, továbbá adományból vettek 1/2 forintért egy misekönyvet, amire még további 6 dénárt is kifizettek.¹⁸ A templomban a munka 1486-ban is folytatódott, és a festőnek két részletben összesen 8 forintot fizettek, továbbá egy imatáblát (*pet toffil*) vettek 12 dénárért, egy táblaképet 8 forintért, a harangokhoz kötelet összesen 39 dénárért, és egy vasból készült tárgyat (talán fogadalmi ajándékok elhelyezésére?) 10 dénárért.¹⁹

¹⁵ *Iványi B.*: Eperjes i. m. 565. sz.

¹⁶ *Iványi B.*: Eperjes i. m. 585. sz.

¹⁷ *Iványi B.*: Eperjes i. m. 600. sz.

¹⁸ *Iványi B.*: Eperjes i. m. 621. sz.

¹⁹ *Iványi B.*: Eperjes i. m. 632. sz.

Az eperjesi számadástöredékek összegei

Évszám	Bevétel (dénár)	Kiadás (dénár)
1477	100	422
1478		260
1481–1482		1135
1483–1484	425	1982
1485	50	76
1486		1661
Összesen	575	5576

A számadáskönyv tíz év alatt 55 forint 76 dénár kiadást és 5 forint 75 dénár bevételt rögzít. A végrendeletek²⁰ és a Saychlyk László volt eperjesi bíró elleni per alapján a bevételek nyilvánvalóan magasabbak voltak. A templomi díszítő munkák, főként a táblaképek jelentették a legnagyobb költséget. Emellett lámpásokat szerettek be, és a miséhez szükséges egyéb felszerelésekre (oltárterítők, misekönyv, könyvvállvány, kis harangok) költöttek különféle összegeket. A harangok kötelének cseréjére szinte minden évben kellett kisebb összegeket fordítani. Az eperjesi és a selmecebányai számadásban a szerzetesek csupán érintőlegesen jelennek meg.

A selmecebányai kolostor templomának számadáskönyvei 1525-ből²¹ és az 1530-as évek elejéről²² őriztek meg adatokat. Bevételként a *Kerzengelddel* és a *Tafelgelddel*, vagyis a gyertyákra, liturgiára szánt, illetve a szerzetesek ellátására szánt adományokkal találkozunk. 1525-ben az előbbire 8 forint 46 dénár, az utóbbira 8 forint 86 dénár folyt be. Kiadások: viaszra 9 forint 35 dénár, Úrnapján 6 öl széna 12 dénár, a hó lehányására 12 dénár. Ezenkívül egy mesternek fizettek 1 forint 10 dénárt 1100 zsendelyt felszögezéséért a templom tetejére. Egy sorban még felsorolnak kiadási tételeket összeg nélkül: kanóc, tömjén és a templom egyéb szükségletei. Itt néhány dénáros kiadásokról lehet csak szó.

Összevetni csak a *Kerzengeldet* lehet az ismert kiadásokkal, mivel a *Tafelgeld* a szerzetesek ellátásának fedezésére szolgált, de elköltésére vonatkozóan nincs adatunk. A templom költségei láthatóan meghaladják a bevételeket. A leg-

²⁰ Valamivel korábban, 1473-ban Erzsébet polgárosszony 25 forintot hagyott a templom építésére, 25 forintot egy fészületre, továbbá 4 forintot a szerzetesek számára – *Iványi B.*: Eperjes i. m. 500. sz.; 1479-ben Margit molnárné 6 forint kamatait (valószínűleg évi 60 dénárt) hagyta a karmelitákra – *Iványi B.*: Eperjes i. m. 567. sz.; 1482-ben Eperjesi Márton összesen hét forintot hagyott a Szentháromság kolostorra – *Iványi B.*: Eperjes i. m. 593. sz.; 1486-ban Martin Rogkeczan özvegye, Anna 1 forintot hagyott a kolostorra – *Iványi B.*: Eperjes i. m. 630. sz.; Ugyanakkor pl. Gertrud Prews 1491-ben nem a kolostornak, hanem az ott működő testvérületnek hagyott 1 ortot (25 dénárt) – *Iványi B.*: Eperjes i. m. 667. sz. Ezen időszak alatt a kolostor összesen legalább 65-70 forintot kapott.

²¹ ETE I. 223. sz.

²² Selmecebánya v. lt. fasc. XXV., ETE I. 274. sz.

nagyobb összeget a gyertyákhoz szükséges viasz emésztette fel. A rövid számadásban még a zszindelyező bére szerepel.²³

Az 1530-as évek első feléből két számadás is fennmaradt, amelyek ugyan részletesebbek, mint az 1525-ös, de korántsem teljesek. A bevételek továbbra is a már említett két fő tételből álltak, de az összegek jóval alacsonyabbak a korábbiaknál: a *Tafelgeld* a felére esett vissza. A számadáskönyv, a *Tafelgeld* tételei alapján összesen 56 hetet ölel fel, és a *Tafelgeld* heti átlaga 8½ dénár körül volt. Mivel nem tudjuk, pontosan mely időszakra vonatkoznak a számadáskönyv adatai, ezért nem tudjuk azt sem, mikor adakoztak a hívek nagyobb mértékben. Karácsony körüli évkezdetet feltételezve a magasabb összegek a nyári hónapokban, június-júliusban, illetve szeptemberben sűrűsödtek, ami így a betakarítási munkákkal mutathat egybeesést.

A kiadási oldal valamivel magasabb, 20 forint 71½ dénár volt. Ebből 4 forint 24½ dénárt különféle bérköltésekre fordítottak: deszka- és zszindelyszállítás, egy Eysengruber nevű mester (talán a tetőfedő, aki három napot dolgozott), hólehányás, zszindelyhordás, lámpajavítás, gyertyakészítés, valamint két szolgáló bére: egy Myschkin nevű és egy csak legényként (*knecht*) említett napszámósé (5 napra 56 dénár). A többi kiadásból a legnagyobb költség a viasz volt, amelynek nagy részét a templomi gyertyákhoz használták fel. A teljes mennyiség legalább 100 font volt (11 forint 26 dénár), amihez járult még 19 dénár ára kanóc. Ebből mindössze 3 forint 16 dénár ára viasz került a szerzetesekhez. A gyertyákra a gyertyakészítő asszony bérével együtt az összes kiadás 56,6%-át költötték. A maradékot a templom tetejének javításához szükséges zszindelyre és zszindelyszögre, egy kehelyre, tömjénre, egy ládára és selyemre fordították, valamint néhány dénárt a szerzetesek saját szükségleteire is (széna, répa, szappan). A templom tetejének javítása csak a szokásos karbantartás volt: anyagköltség 2 forint 56 dénár, szállítási díj 2 forint 59 dénárt. Zszindellyel fedett épületről lévén szó, a hó lehányatása a tetőről: 1530-ban 5 dénár, 1525-ben és 1535-ben 12, illetve 16 dénár.

1532-től a *Kerzengeld* és a *Tafelgeld* nem mindig válik el egymástól, sőt, idővel – talán a szerzetesek számának megfogyatkozása miatt – a kettőt többnyire összevontan jegyzik fel. Ebben az időszakban tűnik fel három szerzetes is a számadáskönyvben: 1533-ban Imre perjel 50 dénárral adós maradt a városi tanácsnak, Jakab és János fráterek pedig az ünnepi misére szükséges gyertyákhoz vásároltak viaszt. Az utolsó domonkos szerzetes a városban Nicolaus Hamburger volt, akit 1536-ban említenek egy végrendeletben. Nem kizárt, hogy már csak ők négyen alkották a teljes közösséget, s a számadáskönyv tanúsága szerint a kolostor működése is kezdett gyökeresen átalakulni.

Mind a bevételek, mind a kiadások jelentősen csökkentek. 1532-ben a *Kerzengeld* és a *Tafelgeld* együttes összege 4 forint 10½ dénár volt, amelynek csak

²³ A középkori járatos zszindelyméretek és a fedés technológiájának figyelembe vételével az 1100 darab zszindely kb. 40–50 m² fedésére volt elegendő. Ez a templom tetőfelületének alig 2–2,5%-a, vagyis a javítás nagyjából megfelelt az évente szükséges karbantartás mértékének.

mintegy ötödét tette ki a *Tafelgeld*. Ezenfelül még némi készpénz folyt be a kasszába más forrásokból, de ennek összegét nem jegyezték fel. A kiadási oldalon is csökkent a tételek száma: gyertyakészítéshez viaszt és kanócot vettek és kifizették a gyertyakészítő asszonyt. A tető szokásos javítására az ácsok bérével együtt, 5 forint 84 dénárt adtak ki. Bár a kiadások már a korábbi két ismert évben is meghaladták a bevételeket, a kettő különbsége mostanra jelentősen megnőtt, jöllehet a kiadások összege csökkent.

A következő években a számadáskönyv rendszertelenné vált. A bevételeket még csak-csak könyvelték egy darabig, a kiadásokról azonban egyre kevesebb feljegyzés készült. 1533-ban 4 forint 11 dénár bevételt, 1534-ben már csak 1 forint 40 dénárt, 1535-ben pedig mindössze 69 dénár bevételt könyveltek le a kolostor gondnokai. A kiadási oldalt tekintve mindössze 1533-ból van még néhány adatunk: a húsvéti és az úrnapjainak ünnepeken használt gyertyák viasza, a húsvéti gyertyába szúrt tömjén, még további 40 dénár viaszvásárlásra, valamint a perjelnek adott 50 dénár (összesen 1 forint 75 dénár). 1535-ben egyetlen kiadást jegyeztek fel: 16 dénárt fizettek a hó lehányásáért a templom tetejéről. Az utolsó feljegyzés 1536-ból való, amikor Andreas Faulstich cipésmester és Lorenz Schmidt kolostorgondnokok átadták a városi jegyzőnek a kolostortemplom számadáskönyvét és megmaradt pénzét, ami mindössze 75 dénárt tett ki, valamint feljegyeztek még néhány tartozást: Faulstich 1 forinttal, egy bizonyos Schinderling pedig 73¹/₂ forinttal, 3 kis adag viasszal meg egy köteg gyertyához való kanóccal tartozott. Sajnos, fogalmunk sincs, miféle összeggel tartozott a nevezett Schinderling, de feltűnő, hogy az összeg több mint kétszerese az 1530 és 1535 között lekönyvelt bevételeknek. Amennyiben alapítványi tőke kihelyezéséről volt szó, akkor az érte kapott kamat kiegyenlíthette a bevételi és a kiadási oldal között rendszeresen mutatkozó különbséget. Kérdés persze, hogy ennek nyomát miért nem látjuk sehol a könyvelésben.

Összességében a selmecbányai kolostor élete szempontjából az 1520-as évek közepe volt az utolsó „békeidő”. Az 1530-as évek számadásai már a válságot tükrözik. Bár a számadáskönyvek csak a templomra költött összegekről tájékoztatnak részletesebben, a *Tafelgeld* csökkenése a szerzetesek megélhetésének bizonytalanabbá válására utal. 1536-ban a domonkosok végül eladták összes ingatlanukat és elhagyták a várost. Döntésük teljesen érthető, bár a város igen felháborodott rajta.

1508-ban Sopronban is készült olyan elszámolás, amely csak a kolostor templomának anyagi ügyeiről szólt. Április 14-én Jakob Siebenbürger, akit a *Gedenkbuch* a ferences kolostor templomának gondnokaként azonosít,²⁴ a városi tanács és a kolostor gvardiánja előtt számolt el. Egyrészt a gondnok átadott 30 forintot, amit Cuntz Vischertől (további számadáskönyvekben is szerepel) kapott a kolostortemplom, másrészt a gvardián nyilatkozott az összeg rendeltetéséről és

²⁴ „Kirchmaister Vnnsrer Lieben frawen gotshaws des Clusters der mindem prüeder Ahie Zw Ödennpurg.” – *Mollay Károly – Goda Károly: Gedenkbuch. Feljegyzési könyv 1492–1543.* (Sopron város történeti forrásai A/3.) Sopron 2006. 113–114. (189. sz.)

elszámolt bizonyos más összegekről és adományokról. A pénzt az adományozó az úrnapi istentisztelet költségeire szánta kihelyezendő tőkeként. Időközben azonban 10 forintot a váradi káptalanra menet útiköltségre költött a gvardián, 4 font 5 schilling 19 dénárt pedig, (átszámítva 3 forint 229 bécsi dénár) valamilyen más célra kölcsön vett, mely összeget egy nyilván hagyatékból származó ezüst öv eladásából kellett visszafizetnie. A forrás alapján néhány fontos megfigyelést tehetünk. Egyrészt megerősíti a kolostor és a templom könyvelésének elkülönülését, másrészt rámutat arra, hogy ez időben a közösség pénzügyeit még a gvardián intézte (ami némileg ellentmond Igali Fábrián 1454-es rendelkezéseinek²⁵). Tíz évvel később, Gräzer gondnoksága idején az útiköltségre fordított összegek rendre megjelentek a kiadások között. Harmadrészt megtudjuk egy tipikusan közvetett pénzadomány (ezüst öv) értékét. Végül érdemes pontosítani az elszámolás körülményeit: Siebenbürger nem a tanács és a gvardián előtt számolt el, hanem a gvardiánnal együtt a tanács előtt. Ezt igazolja egyfelől a két fentemlített tétel után beszúrt *ist der Gardian Zu bezahlen*, illetve az elszámolást záró *solh XXX fl. estat Vnd Zu obbestimpten Ampt Vmb Zins angelegt Werden* megjegyzés. Ha a gvardián Cuntz Vischer adományából nem vett volna kölcsön az útiköltségére, valószínűleg nem is kellett volna jelen lennie.

A leghosszabb és legrészletesebb számadások a soproni ferences kolostorról maradtak fenn. Amint már utaltam rá, szerkezetét tekintve is eltér az eddig tárgyalt számadáskönyvektől, hiszen nem a templom bevételeit és kiadásait tartalmazza, hanem a kolostoréit. Így pl. a templomi istentisztelettel kapcsolatos ismert bevételeket sem találjuk meg a tételek között. A város 1504–1505-ös számadáskönyvében pl. szerepel egy éves járadék, 2 font (480 bécsi dénár), amit a város a templomban Szent Flórián tiszteletére hetente mondandó miséért fizetett, de ez a két kolostori számadáskönyvben nem hagyott nyomot.

A két *kirchenmeister*, Christof Gräzer²⁶ és Paul Moritz a városi vezetőréteg tagjai voltak, Gräzer polgármester, Moritz pedig a számadás lezárásakor városi bíró. A két könyv összesen hét év kiadásait és bevételeit tartalmazza, közöttük közel kétévnyi hiátussal (1522. február 21. – 1523. december 1.). Részletességük ugyan különböző, de információik tekintetében koherensek. Keletkezésük összefügghet a ferencesek 1517-es reformjával, amikor a korábban a konventuális ághoz tartozó kolostorok is elfogadták az obszervanciát. Meglévő birtokaikat nem feltétlenül adták el, hanem helyette egy korábban már létezett, ám később kiiktatott megoldást választottak: a gazdálkodásért egy világi személy, *procurator* felelt. Az

²⁵ Erről l. *Magyar Arnold OFM: Die ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454: Vorgeschichte und Auswirkungen der Statuten. Archivum Franciscanum Historicum* 64. (1971) 71–122.

²⁶ Házi Jenő a számadáskönyv készítőjét Christian Fleischackerrel azonosította, Mollay azonban kimutatta, hogy ő valójában Christof Gräzer, aki Sopron polgármestere is volt. *Mollay Károly: Családtörténet és társadalomtörténet. Az 1532. évi soproni mészárosok. Soproni Szemle* 42. (1988) 295–302. A számadáskönyveket és hátterüket elemezte *Neumann T.: A soproni ferences kolostor i. m.*

nem derül ki, hogy Sopron esetében a szerzetesek vagy a kegyúri jogot gyakorló város volt-e a kezdeményező, de más példák alapján talán inkább az utóbbi lehetett.²⁷

Már első ránézésre feltűnik, hogy mind a bevételi, mind a kiadási oldalon összességében nagyságrenddel magasabb összegek szerepelnek, mint az eddig vizsgált többi forrásban. Nem a szerzetesek közvetlen megélhetési költségei lettek jóval magasabbak, hanem a birtokok jövedelmei és kiadásai is megjelennek a tételek között.

Mindezek a mai olvasó számára nem teljesen átláthatóak. 1524-ben pl. Paul Moritz a kiadási oldalon tünteti fel annak a lónak az árát, amelyet ő vásárolt meg a szerzetesektől 6 forintért. Ugyanebben az évben a bevételi oldalon szerepel viszont egy másik ló ára, amit a gvárdiántól kapott meg készpénzben. Az első esetben saját kiadását jegyezte fel, míg a másik esetben a kolostor bevételeként jelenik meg egy hasonló tétel, holott csak annyi a különbség, hogy az egyik alkalommal Moritz mint templomgondnok vásárolta meg az állatot, a másik esetben viszont egy külső személy volt a vásárló. Valójában mindkét tételt a bevételi oldalon kellett volna feltüntetnie. Hasonlóképpen rossz oldalon könyvelte le a kolostornak általa adott alamizsnát is. Az említett tételek átkönyvelésével látható, hogy a hiány lényegesen alacsonyabb. A kiadások élén egy áthozat is szerepel, amely a korábbi, 1523 decemberének elején készített számadásból származik. E tétel Moritznak a kolostor szükségletére költött pénze, amivel a város tartozott neki, ugyanis valójában a város által a szerzetesek számára fizetendő járadékot/alamizsnát előlegezte meg. Alkalmanként Gräzer is rosszul könyvelt. 1521 őszén pl. ő fizette ki a dézsma egy részét. Saját borából adott 1¼ akönyvit, amelynek értéke összesen, átszámítva 187½ bécsi dénár volt, és az összeget csak a kiadások között tüntette fel.²⁸ 1519-ben fr. Paulnak saját mészárszékéről adott húst 35 bécsi dénár értékben, amit fel sem jegyeztek (*nit an den rabusch gesetz ist worden*).²⁹ Templomgondnoksága közel négy éve alatt ezen tételek összesen 8665½ bécsi dénárba rúgtak, s ezek megfelelő könyvelése esetén a kolostori gazdálkodás hiánya lényegében eltűnik.

Az, hogy a kolostornak mintegy alamizsnaként adott összegeket és adományokat a templomgondnokok hiányként könyvelték, egészen más kérdést vet fel. Minthogy a hivatalukat nem javadalomként, hanem feladatként kapták a várostól, valójában nem a kolostor és a gondnok közötti ügylet állt a kolostori gazdálkodásban kimutatott hiány mögött. Az elszámolás a város számára készült. Ha tehát a templomgondnokok hiányt mutattak ki, akkor a kérdés az, hogy ki a kolostor támogatója: a gondnok vagy a város. Az nem kérdés, hogy a kolostor bevételeit ki kell egészíteni (alamizsnát kell adni), de ez a város mint kegyúr feladata. Ha a gondnokok saját pénzükből, illetve árujukból támogatták a szerzete-

²⁷ Vö. a 15–16. század sziléziai és lausitzi kolostorokban: *Viallet, Ludovic*: Procureurs et „personnes interposées” chez les Franciscains. In: *Économie et religion: l’expérience des ordres mendiants (XIIIe–XVe siècle)*. Szerk. Nicole Bériou, Jacques Chiffolleau. Lyon 2009. 661–706.

²⁸ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/1–7., II/1–6. Sopron 1921–1943. II/5. 268.

²⁹ *Házi J.*: Sopron i. m. II/5. 258.

seket, joggal várhatták el, hogy ezt az összeget a város számukra megtérítse. Így válik érthetővé, hogy két látszólag egyforma helyzetben Paul Moritz miért könyvelte a kolostor által kapott összeget különbözőképpen.

Ugyancsak némi zavart okoz, hogy a természetben érkezett adományokat Moritz többnyire értékkel, olykor viszont érték nélkül tüntette fel. Elődje, Christof Gräzer azonban ezeket a tételeket szinte sohasem jegyezte fel. Kivétel egy 1519-es kimutatás a gabonában fizetett bérleti díjakról, ám ennek pénzértékét csak megbecsülni lehet. Egy-két temetéssel kapcsolatos bejegyzést leszámítva, nem találjuk a végrendeleti hagyatékok nyomát a könyvekben.

A bevételi oldalon évente változó összegeket látunk, míg a kiadási oldal ingadozása kisebb. Egyedül 1524-ben találunk mindkét oldalon kiugróan magas összegeket. A bevételi oldalon a saját termés értékesítéséből, a kiadási oldalon több tétel megemelkedéséből (élelem, ruha, beruházás) származik a többlet. Pénzügyi szempontból márciusi évkezdetet feltételezve és a természetbeni adományokat is pénzértékre átszámítva az alábbi kép rajzolódik ki (csak a teljes évek vannak feltüntetve):

*A soproni kolostor bevételei és kiadásai összesítve,
bécsi dénárra átszámítva*

Év	Bevétel	Kiadás
1518	17 613	25 731
1519	28 813	23 287
1520	19 946	26 235
1521	30 193	20 652
1524	32 466	35 395
1525	27 225	29 923
1526	12 806	25 181

Moritz kolostorgondnoksága idején a bevételek és a kiadások is valamelyest megnöttek, bár lehet, hogy a magasabb összegek részben az infláció következményei. A legnagyobb bevétel minden évben a borkimérésből származott. Ez általában meghaladta az 50%-ot, de volt olyan év is, amikor még a 60%-ot is (1521). A legrosszabb év 1519 volt, ekkor a borból származó bevétel csak 47% körül volt. A kolostornak nyilván szőlőbirtokai miatt volt kocsmáltatási joga, de az adományként kapott bort vagy annak egy részét szintén kimérték, ami így közvetett pénzadománynak tekinthető.³⁰

³⁰ Vö. *Szende Katalin*: Itál vagy pénzpótlék? Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Grynaeus András, Magyar Károly, Végh András. (Monumenta Historica Budapestinensia XIII.) Bp. 2004. 77–85.

Az érték nélkül feltüntetett tételek között, 1524-ben és 1525–1526 fordulóján egy sor boremlítés van, ami valójában egy-egy kis elszámolás a számadáskönyvön belül a kolostor azévi boráról (1526 kivételével pénzérték nélkül). 1524-ben három szőlőből 6, 33, illetve 15,5 akó, összesen 54,5 akó (~3085 l, ~5 hordó) bor származott.³¹ A Steiger-dűlőben termett 6 akónyt rögtön megkapták a szerzetesek, és dézsmát sem fizettek utána. A másik két tétel után összesen 4,5 akó bor tizedet adtak. 1525-ben a lejegyzett termés 32 akónyi (~1856 l) volt, ami nagyjából 2,5–3 hordónak felel meg. Ez a mennyiség az előző évnek kb. a fele, de még így is összevethető a más években kimért mennyiséggel. 1518-ban Christof Gräzer pl. három hordó bort méretett ki, amiből átszámítva 10266 bécsi dénár folyt be, de az átlagos mennyiség 4 hordó volt.

Az 1525-ös elszámolásban az első kiadás a kifizetett tized ($3\frac{1}{4}$ akó [*emer*]). Ezután egy $6\frac{3}{4}$ akós tétel következik, amelyet a szüret után adtak ki, majd a böjtben 4 akó, Húsvét után pedig 8 akó bor fogyott el. A maradék 10 akónyt Moritz kimérette, s a bevétel átszámítva 4284 bécsi dénárt tett ki.³² A kolostor vélhetően saját fogyasztásra szánt bora eszerint ebben az évben $18\frac{3}{4}$ akó (~1085 l), ami csupán napi 3 l fogyasztásnak felel meg. Az elszámolás csak az azévi saját

³¹ A számadáskönyvben a szőlőműveléssel kapcsolatos tételek arra engednek következtetni, hogy a Sopronban egyébként is hagyományos szálvesszős művelést és a hónaljtaszot alkalmazták. Ennél hektáronként 10–12 000 tőkével lehet számolni, az átlagtermés újkori adatok szerint ekkora területről 80 hl körül lenne, de ennél a középkorban feltehetően kevesebb lehetett. A szőlőben helyi szokás szerint a ferenceseknek nem volt pincéjük. A beszállított must saját termés, a bor viszont valószínűleg adomány volt. 1518-ban Christof Gräzer a Steiger nevű szőlőbe 2000 vörösfenyőből készült karót (*leerpawm*) vásárolt (*Házi J.*: Sopron i. m. II/5. 249.). Ez alapján az itteni szőlő kb. 0,2 ha volt. Ugyanebben az évben a Steiger felásásához összesen 20, a Kroisbach szőlőben pedig 11 napszámra volt szükség, vagyis utóbbi nagyjából a fele lehetett a Steigernek. A kreuzi szőlőben 18 napszámot fizettek, ez tehát a Steigerrel nagyjából azonos méretű lehetett. Az átlagtermés a rendelkezésre álló adatok alapján nem határozható meg. Moritz két egymást követő évben feljegyzett adatai szerint 1524-ben a Steiger egyedül többet termett, mint 1525-ben a teljes mennyiség.

Összehasonlításként, 1435-ben Pozsony éves bortermése 26 925 akó (~15 000 hl) volt, amelynek akkor 16–17 000 forint volt az értéke (vö. *Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529*. Kiad. Majorossy Judit, Szende Katalin. I. 1410–1487. Wien 2010. 27.) Hasonló mennyiségben termelt bor az adatok tanúsága szerint Sopronban is a 16. század elején. (Vö. *Szende K.*: Itál i. m. 78–79. további irodalommal.) Mennyiségét tekintve a soproni ferencesek termése 1524-ben ennek a 0,2 %-a volt.

A bortermelésről és borkereskedelemről a késő középkorban l. *Kubinyi András*: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Szerk. Ferdinand Oppl. Linz 1996. 67–84.; *Jozef Badurík*: Westslowakische Städte und der Weinbau im 13–15. Jahrhundert (mit besonderer Beachtung von Bratislava/Pressburg und weiteren kleinkarpatischen Weinstädten). In: *uo.* 85–98.; *Gulyás László Szabolcs*: A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információ-történeti vizsgálatának lehetőségei. *Actas 27.* (2012) 155–175. Kubinyi kiemeli, hogy a bortermelés tízéves átlagban hozott biztos jövedelmet, egyes években akár veszteséges is lehetett (70–72.).

³² *Házi J.*: Sopron i. m. II/5. 371.

termést tartalmazza, és mivel az adományként érkezett borból bevétel nem keletkezett, Moritz nem vette fel a számadásába.

*A boreladásból származó bevételek aránya
az egyes években*

Év	%
1518	59,2
1519	47,3
1520	57,3
1521	67,4
1522	?
1523	?
1524	55,9
1525	50,6
1526	?

A bevételek nagyságát tekintve ezt követték az adományok (19%, 24%), a különféle ingatlanok (malom, rét, szántó, ház, fürdő) után szedett bérleti díjak és járandóságok (14%, 25%) valamint a kamatok (4%, 10%), amiről nem tudjuk, hogy pontosan milyen összeg után szedték. Többször szerepel egy bizonyos 100 forintos tőke, amelynek éves kamata 1524-ben 1350 bécsi dénár volt, vagyis a kamatláb ekkor 4,5% lehetett. Az összeg az éves bevétel 10%-a, amihez nyilván évről évre változatlan összeggel, kiszámítható módon jutottak hozzá a szerzetesek (bár a törlesztéssel olykor késtek). E tőkén kívül több tételről nem dönthető el egyértelműen, hogy kamatról, járadékról vagy bérleti díjról van-e szó.

A bevételi, illetve a kiadási oldal tételei alapján a kolostor mint gazdasági egység képe a következőképpen rajzolható meg. Birtokai között szőlők, malomok, szántók és rétek voltak található Sopron határában, illetve a város környéki falvakban, nagyrészt a koldulási körzetnek megfelelő területen. Emellett volt még egy kertje is, amelyben meggy és körte is termett. A kolostornak biztosan volt pincéje, lova és kocsija a bor és egyéb alamizsna beszállításához. A kocsis bérlet Gräzer kiadásai között rendszeresen megtaláljuk, csakúgy mint az alkalmankénti további szállító eszközök költségét. A kolostor legfontosabb jövedelme a kocsmáltatásból származott, de jelentős volt a pénzben vagy természetben befolyt bérleti díjak, járadékok, kamatok összege is. A természetben érkezett bevétel bor és gabona volt. A mennyiségek bőven fedezik egy 10-12 fős szerzetesközösség éves szükségletét. A kapott gabonát Gräzer eleve két csoportban írta össze: fogyasztásra, illetve takarmányozásra. A kenyérgabona általában felesbúzából, illetve lisztből állt. A teljes mennyiség kenyérgabonából 27, lisztből 22,5 mérő volt. Ez bécsi mérővel számolva mintegy 755, illetve 900 kg lisztet jelentett. Ebből nagyjából 1700 kg

kenyeret lehetett sütni, ami 10-12 fő mindennapi kenyerét jelentette.³³ A számadásban követhetjük a termés évenkénti ingadozását is: akadt olyan év, amikor pl. a gyenge szőlőtermés miatt nagy mennyiségű bort kellett vásárolni.

A kerti termények mellett hiányzanak a vásárlások között a tejtermékek, a baromfi és a tojás is. Ezeket talán adományként is kaphatták, ám vagy kis értékük miatt, vagy azért, mert eleve a szerzetesekhez folyt be, a templomgondnokok nem jegyezték fel (egyetlen egyszer szerepel sajt és tojás, valamint kétszer szárnyas vásárlása, még Gräzer idejében, mindig a vizitációval összefüggésben). A tejjel és a tejtermékkel ugyanez lehet a helyzet. Feltűnő, hogy soha nem említenek tehenet, s az egyetlen ökör is vágómarhaként került a kolostorhoz. A takarmány összetétele és mennyisége is jobban megfelelt a ló takarmányozásához. Szintén hiányoznak a tételek közül a tűzifa-beszerzések, jóllehet legalább a konyhán biztosan szükség volt a fára, de ezt vélhetően vagy a város biztosította (a 17. századi levéltári adatok erre utalnak), vagy természetbeni adomány volt, amit nem jegyeztek föl.

A soproni számadáskönyvekben a városi tanács által kinevezett templomgondnokok csak saját bevételeiket és kiadásaikat könyvelték, emiatt helyenként nem is egészen következetesen került egy-egy tétel az egyik vagy a másik oldalra. A már említett két ló eladásán kívül említhetőek még azok az adományok, amelyeket a templomgondnoktól kaptak a szerzetesek, s amelyeket valójában a bevételi oldalon kellett volna lekönyvelni, ám ennek ellenére a kiadási oldalon tűnnek fel – növelve a kimutatott hiányt. Azonban nem minden ügyet intéztek a templomgondnokok: 1524. október 5-én a ferencesek egy lakompaki $\frac{1}{16}$ szőlő után $1\frac{1}{2}$ schillinget (45 bécsi dénárt) fizettek a városi tanácsnak adóba, amit a városi kamarás Peter Vischer annak rendje és módja szerint le is könyvelt a saját számadáskönyvében.³⁴ Ezt a tételt azonban hiába keressük Paul Moritz egyidejű számadáskönyvében, sőt a lakompaki szőlőnek sincs nyoma. Eszerint ez a szőlő csak időlegesen volt a ferencesek kezelésében, és a vonatkozó ügyeket közvetlenül a kolostorból intézték.

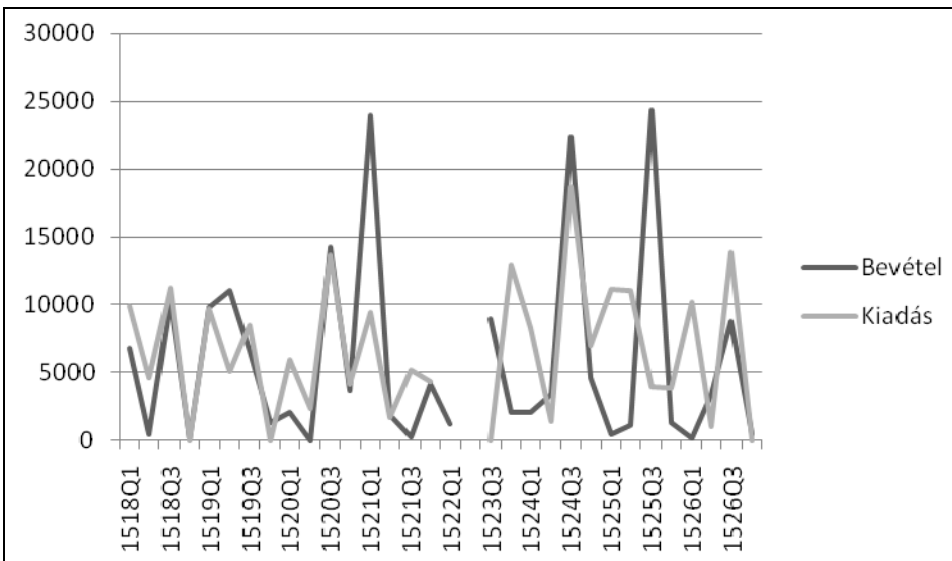
Megállapíthatjuk tehát, hogy a kolostor gazdasági ügyeinek legnagyobb részét ugyan a templomgondnokok intézték, de ez sohasem vált kizárólagos jogukká. A szerzetesek, elsősorban a gvárdián, szintén rendszeresen kaptak közvetlenül is alamizsnát, nem csak a koldulási körzetben tett útjaik során, hanem a városban is. Azt alkalmanként ők maguk is váltották pénzre, amint ez 1524-ben egy nem túl értékes lóval történt, illetve maguk szedték be kisebb birtokaik után a bevételeket és intézték fizetési kötelezettségeik rendezését.

³³ A számításnál Nógrády Árpád eredményei alapján számoltam, aki szerint a középkor végén a parasztok 40 dkg kenyeret fogyaszthattak naponta. *Nógrády Árpád: A középkor végi Magyarország mindennapi kenyere.* (Beregszász gabonavásárlásai 1530-ból és a Jagelló-kori malomvámok). In: Jósa András Múzeum évkönyve 2000. 155–169.

(http://www.history.mta.hu/munkatarsak/tezisek/hu_nogradypard.html)

³⁴ *Házi J.*: Sopron i. m. II/5. 391.

A két számadáskönyv között van azonban egy jelentős eltérés is. Míg Gräzer könyvelésében a bevétel és a kiadás szoros összefüggést mutat, Moritznál a két görbe némileg elszakad egymástól. A gazdálkodás szempontjából ez azt jelenti, hogy míg Gräzer idején szigorú pénzforgalmi szemléletű gazdálkodás folyt, addig Moritz idejében inkább eredményszemléletű gazdálkodásra tértek át, s közben a korlát is felpuhult. Gräzer idejében a borból származó jövedelem mellett a magán adományok és a városi támogatás, illetve az ingatlanhasznosítás és a kamatbevétel egyenlő arányban jelentette a legnagyobb bevételt. Ezzel szemben Moritz idejében a magán adományok és a városi támogatás összege elenyésző, a vagyonhasznosításból (ingatlan, tőke) származó bevétel viszont jelentősen megemelkedett: 17,6%-ról 34,4%-ra. A bejegyzések Moritz személyes szerepvállalásáról tanúskodnak, vagyis a kolostorgondnok a jelek szerint meghitelezte a városi hozzájárulást. Ebben az időszakban a bevételek szezonálisága jóval hangsúlyosabb. Nemcsak a boreladások estek őszre, hanem a kihelyezett tőke után fizetendő kamatok és a különféle bérleti díjak is többnyire ekkor folytak be, vagy legalábbis ekkortájt volt az egyik fordulónapjuk (általában Karácsonykor).

A két számadáskönyvben szereplő bevételek és kiadások negyedéves bontásban

A kamatok és bérleti díjak esetében azonban fel kell hívni a figyelmet egy másik jelenségre is. Az adósok többször jelentős, egyes esetekben akár éves késéssel rendezték tartozásaikat. Ez megnövelte a kockázatot, hiszen a kiszámíthatóan tartott rendszerben végül nagymértékű rendszertelenséggel kellett szembesülniük a gondnokoknak, illetve a kolostornak. Nem tudjuk, miként reagáltak a kiala-

kult helyzetre, de tény, hogy a késedelmes fizetés egyazon személlyel kapcsolatban is többször feltűnik (pl. Jörg Paämnél), s ez arra utal, hogy a felek között elég nagy lehetett a bizalom. A kolostorgondnokokat sem kötelezték évenkénti elszámolásra. Sőt, a fennmaradt számadáskönyvekben kimutatható, hogy nem is vezették őket folyamatosan, hiszen rendszeresen előfordult, hogy egyes tételeket utólag könyveltek le, vagy egy-egy időszak elszámolását jóval később jegyezték le. A bizalom nyilván mind a város, mind a kolostor részéről megvolt, egyrészt mert mindkét kolostorgondnok a városi tanács tagja volt, másrészt mert a szerzetesekkel is jó, alkalmasint baráti viszonyt ápoltak. Más városokban (pl. Kassán, Segesvárott) egyes *vitricus*okról kiderül, hogy egyben az általuk gondnokolt kolostorok *confraterei* is voltak (Darholcz Pál, Johann Bessel).³⁵

A rendelkezésünkre álló kolostori számadáskönyvek közül egyértelműen a soproni ad csak lehetőséget komolyabb elemzésre. A feljegyzések olykor még bizonyos művelési módokra is engednek következtetni. Az is kiderül belőle, hogy a szerzetesek, illetve a nevükben eljáró gondnokok az alamizsna egy részét is eladták, vagyis ezek az alamizsnák valójában közvetett pénzadományként jelentek meg a kolostor gazdálkodásában. Ugyanakkor a ferences gazdálkodás egyik legfontosabb sajátossága, hogy az ingatlanai után járó bérleti díj is rendszeresen érkezett természetben. Pontosabban ugyanazért az ingatlanért az egyik évben pl. zabot, a másik évben pénzt fizetett a bérlő. Hasonló esetlegesség pl. a nyitrai kolostor malmánál is megfigyelhető.

Jóllehet a soproni számadáskönyvben – a „rosszul könyvelt” tételek át-könyvelése után – a kolostor gazdálkodása többé-kevésbé kiegyenlítetté válik, a kiadások hosszabb távon némileg meghaladták a bevételeket. A templomgondnokok által folyósított, a várostól származó alamizsnának ebben a rendszerben komoly kiegyensúlyozó szerepe volt. Emellett két rendkívüli intézkedésnek is nyoma maradt: 1519-ben egy 1/8 szőlő eladásával, 1521-ben pedig a szokásosnál jóval nagyobb mennyiségű bor kimérésével juttatta Gräzer kiegészítő jövedelemhez a kolostort. A bor forrása lehetett akár alamizsna is.

A soproni források szerencsés fennmaradása folytán viszonylag jó adataink vannak arról, hogy milyen végrendeleti hagyatékok illették a kolostort. Más adományokról hallgatnak a fennmaradt források, valamint arról is, hogy a templomi perselybe milyen összegek kerültek. Világos azonban, hogy a kegyúr által biztosított támogatás a szerzetesek megélhetéséhez elengedhetetlen volt.

A soproni számadáskönyvekben nem esik szó a templom kiadásairól. A gyertyákat, a tömjént nem szükségszerűen a templom számára vásárolták, az épület-felújítási munkák is a kolostorhoz köthetőek. A kolostor két részének ilyenén elválasztása megerősíti a más kolostori számadáskönyvek alapján kialakult képet,

³⁵ *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1922. 123–124.; *Ipolyi Arnold*: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. Magyar Sion 5. (1867) 604.

hogy tudniillik egyrészt a templom, másrészt a kolostor és a szerzetesközösség finanszírozási szempontból elkülönült egymástól.

Ebben az összefüggésben a végrendeletekben egy-egy tételnél előforduló *zum Bau* vagy *ad fabricam* kifejezés lehet, hogy egyszerűen különbséget tesz a szerzetesközösség támogatása és az épület fenntartása között. Ezt támasztja alá egyrészt a kolozsvári Johann Sleser özvegyének végrendelete 1455-ből, amelyben 25 forintot a domonkos templom épületére, 10 forintot pedig a szerzetesek konyhájára adott,³⁶ Ulrich Fleischacker soproni polgár végrendelete 1488-ból, amelyben a város összes templomára hagyott ilyen megjegyzéssel valamilyen összeget,³⁷ illetve Erasmus Rösl selmecebányai polgár végrendelete 1520-ból, aki egyazon mondatban említi az épületre és a szerzetesek szükségleteire szánt adományát: *Item in das Closter sancti Nicolai prediger ordens hie auff der Schebnicz schaff ich flor 25. halb czw dem paw halb czw notturft der pruder.*³⁸

Ha a gazdálkodás hosszabb folyamatát nem is rekonstruálhatjuk, az idézett számadáskönyvek összességében tükrözik a koldulórendi gazdálkodás néhány jellegzetességét: az alamizna jelentőségét és sokféleségét, a várossal mint kegyúrral való kapcsolat fontosságát, valamint a temporaliahoz való viszony rugalmasságát. Ugyanakkor az is kiderül, hogy egységes koldulórendi gazdálkodásról semmiképp sem beszélhetünk, hiszen a megoldások a helyi viszonyokhoz alkalmazkodtak, és még egyazon kolostor esetében is kimutatható volt viszonylag rövid időn belül a gazdálkodás szemléletében bekövetkezett jelentős változás. Mindez ráadásul nem, vagy nem csak a szerzetesközösség döntésén múlt: a város által kijelölt világi gondnokok befolyása minden esetben meghatározó volt.

---

³⁶ A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289–1556. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. 1153. sz.

³⁷ 1488. nov. 17.: *Házi J.*: Sopron i. m. II/1. 176. sz.

³⁸ 1520. jan. 16.: ETE I. 18. sz.

Adatok a növényi bőrcserzés alkalmazásáról a középkori Magyar Királyságban

1. Bevezetés

Az emberiség évezredek óta fogyasztja és használja a növényi cseranyagokat. A borfogyasztás mellett, és a cseranyag tartalmú gyógynövényeken kívül fontos szerepük volt az oklevéladásban is, mivel a pergamenre a középkorban tölgyfagubacsból készült csersavas tintával írtak. Cseranyagokat használtak a bőrcserzésre, illetve a bőrök, selyem,¹ gyapjú és pamut színezésére is. A cserzésre használt fajokkal kapcsolatban azonban nagyon kevés konkrét régészeti lelet és adat áll a rendelkezésünkre. Ebben a tanulmányban az Iránsné Melis Katalin által Budapesten, a Molnár utca 36–38. szám alatt feltárt² 15. századi bőrfeldolgozó műhely 2. számú cserzőgödrében (IV/2. árokban) talált növényi maradványok (fa-, ág- és nagyobb kéregdarabok) vizsgálatát végeztük el. Ezek a maradványok a 15. század végén, a műhely felszámolásakor³ otthagytott utolsó cserzőlémaradványban (rendkívül bűzös, koromfekete, képlékeny halmazállapotú, homokos földréteg-

---

¹ Például a budavári Anjou-kori selyemkárpitot is növényi cseranyagossal pácolással kezelték a valódi festés előtt. – Nyékhelyi BD (2003) Középkori küttelek a budavári Szent György téren. *Monumenta Historica Budapestinensia* XII: 59. – Grynaeus András a Magyar Dendrokronológiai Laboratórium, Solymosi Katalin pedig az ELTE Növénytudományi Tanszék munkatársa. Szeretnénk köszönetet mondani a Budapesti Történeti Múzeumnak és Iránsné Melis Katalinnak azért, hogy a tanulmányban feldolgozott régészeti anyagot a rendelkezésünkre bocsájtották. Hálásak vagyunk Iránsné Melis Katalinnak szakmai segítségéért és támogatásáért. Köszönet illeti a Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ Leletdiagnosztikai Laboratóriumát, ahol a mikroszkópos fameghatározás egy része zajlott Saláta Dénes és Pető Ákos segítségével. Nekik, valamint Dános Bélának és Fritz Schweingrubernak (Svájc) is hálásan köszönjük a faj-meghatározásban nyújtott segítséget. Hálával tartozunk számos kollégának, akik tanácsaikkal segítettek a tanulmány elkészítését (közülük kiemelve: Szovák Kornél; Gulyás László Szabolcs; Vörös István; Horváth Richárd; Skorka Renáta; Miklós Zsuzsa; Juhász Csaba; Petényi Sándor; Mészáros Orsolya Anna; Bartosiewicz László; Magyar Kálmán; Gömöri János; Szende Katalin; Csipán Péter; Holl Imre; Quita Mould, Mim Bower és Roy Thomson – Nagy-Britannia; Maria Eduarda M. Araújo – Portugália; Serge Volken és Jorge Spangenberg – Svájc; Tomaž Nabergoj – Szlovénia; Willy Groenman-van Waateringe – Hollandia; M. Thomas P. Gilbert – Egyesült Államok).

² Iránsné Melis K (1996) Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti Belvárosban. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 211–239. (a továbbiakban: Melis).

³ A műhely a régi, 13. századi pesti városfalon kívül működött feltehetően a 14. század végétől a 15. század utolsó negyedéig, amikor a város terjeszkedése miatt megépülő új városfal elkészültével a városon belülré került, ami a kellemetlen szagokkal és szennyezéssel járó telep felszámolásához vezetett (Melis, 226.).

ben)⁴ helyezkedtek el, így feltételezhető, hogy a növényi cserzéssel összefüggésbe hozhatók. A leletek xylotómiai (fafaj-meghatározási) értékelése mellett a területi korlátok miatt a növényi bőrcserzéssel összefüggésbe hozható magyarországi középkori adatok áttekintésére és vizsgálati lehetőségeinek megvitatására szorítkozunk. A középkori magyar bőripar történetével kapcsolatban Petényi Sándor kiváló monográfiáját ajánljuk az olvasók figyelmébe.⁵

2. Növényi cserzőanyagok a bőrfeldolgozás során

Már az őskorban alkalmaztak különböző cserzési eljárásokat (köztük növényi cseranyagokat is⁶) a nyersbőrökben beinduló bomlási folyamatok megakadályozására és a bőr stabil, de rugalmas szerkezetének megőrzésére.⁷ A nyersbőrt alkotó kollagén hálózattal számos különböző (állati, ásványi vagy növényi) eredetű vegyület képes stabil keresztkötéseket kialakítani, ezt a folyamatot nevezik cserzésnek.

A bőrfeldolgozás különböző munkafolyamatai az ókortól lényegében változatlan formában maradtak fenn a múlt századig, így vizsgálatukkor újkori leírásokra,⁸ valamint ezeket a technikákat szinte változatlanul alkalmazó népcsoportok⁹ és iparosok néprajzi¹⁰ tanulmányozására támaszkodhatunk. Logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy a cseranyagokat kezdetben a bőrök színezésére használták, majd a színezett bőrök tartósságát észrevéve kezdték el tudatosan használni őket a bőrfeldolgozásban.¹¹

⁴ Melis, 215–216. és 219. (Utóbbi vonatkozik a 2. gödörre, ahonnan a leletek származnak.)

⁵ Petényi S (2010) A baji nemesi udvarház gazdasági tevékenységéről, különös tekintettel a tímárkodásra: adatok a középkori magyar bőripar történetéhez. Tata. (a továbbiakban: Petényi).

⁶ Spangenberg JE, Ferrer M, Tschudin P, Volken M, Hafner A (2010) Microstructural, chemical and isotopic evidence for the origin of late neolithic leather recovered from an icefield in the Swiss Alps. *Journal of Archaeological Science* 7: 1851., 1863. (a továbbiakban: Spangenberg, 2010.); Spangenberg JE, Hafner A (2011) Extractive and structural phenolic compounds in a Neolithic leather from the Swiss Alps. Conference abstract O-01 at 25th International Meeting on Organic Geochemistry, IMOG-2011, 18–23 September, Interlaken, Switzerland. 59. (a továbbiakban: Spangenberg, 2011.); Thomson R (1981–1982) Tanning – Man’s first manufacturing process. *Transactions of the Newcomen Society* 53: 143.

⁷ Gáborján A (1962) A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. *Néprajzi Értesítő* 44: 100–101. (a továbbiakban: Gáborján).

⁸ Pl. de La Lande J (1764) *L’art du tanneur*, Paris (online). <http://cnum.cnam.fr/CGI/fpage.cgi?4KY58.3/33/80/631/611/631> (2014. okt. 8.) (a továbbiakban: La Lande).

⁹ Rahme L (2011) Tanning with traditional tools and techniques. Inuit, American Indian and Sami people. In: *Leather tanneries. The archaeological evidence*. Szerk. Thomson R, Mould Q, Exeter, 39–48. (a könyv a továbbiakban: *Leather tanneries*); Skinner L (2011) Traditional leather tanning in central Sudan. In: *Leather tanneries*, 41–56.

¹⁰ Gáborján.

¹¹ Thomson R (2011) Skin, leather and tanning. Some definitions. In: *Leather tanneries*, 5. (a továbbiakban: Thomson).

A növényi cseranyagok (tanninok) kifejezéssel olyan bonyolult szerkezetű és kesernyős ízű fenol származékokat jelölünk összefoglalóan, melyek egyik fő közös tulajdonsága az, hogy hidroxil- és karboxilcsoportjaik révén a fehérjékkel keresztkötést létesítenek. Nagyon sokféle vegyület tartozik ide, és gyakran a különböző növényekre és növényi részekre jellegzetes, speciális cseranyag-összetétel jellemző.¹² Előfordulhatnak gyökerekben, fatestben, fakéregben, ágakban, levelekben, virágokban, termésekben, illetve olyan speciális képletekben, mint például a gubacs. A növények számára a kórokozók és a növényevők, valamint az UV sugárzás elleni védekezésben fontosak. Képződésükről máig hiányosak az ismereteink, építőköveik az endoplazmatikus retikulum citoplazma felőli oldalán szintetizálódnak, az ún. kondenzált cseranyagok ezekből a zöld szintestek belsejében képződnek, majd innen jutnak a sejtvakuólumba.¹³

A növényi cserzés során a bőrt a cserzőanyagot szolgáltató növényi részekkel (vagy azok őrlményével, ill. főzetével) együtt rendszerint vízzel telt edénybe helyezték, hogy a cseranyagok fokozatosan átoldódjanak a bőrökbe.¹⁴ A bőrt egymást követően különböző ideig eltérő töménységű cserzőlébe helyezték. A modern technológiák megjelenése előtt a növényi cserzés hosszadalmas, több hónapig vagy akár évekig tartó folyamat volt.¹⁵ A cserzésen kívül a bőrök áztatásához, mésszel vagy hamuval elősegített szőrtelenítéséhez, állati ürülékből vagy erjesztett magokból származó enzimekkel történő kezeléséhez¹⁶ is gyakran talajba mélyített, vízzáró réteggel, fa vagy téglából készült béléléssel rendelkező gödröket használtak, de ezek a folyamatok történhettek hordókban vagy fakadokban is a talajfelszín felett. A hosszadalmas növényi cserzési eljárás, valamint a különböző töménységű cserzőlévek használata miatt a cserzőműhelyekben rendszerint több, gyakran egymás mellett fekvő gödör volt jelen.¹⁷

Általános az a vélekedés, hogy a növényi cserzés a Földközi-tenger mellékére, Európára, Kis- és Dél-Ázsiára jellemző, és az adott területeken gyakori növényeket használják a cserzéshez.¹⁸ Több, mint hatvan,¹⁹ mások szerint akár kilencvenféle²⁰ növényfajt, illetve növényi részt is használhattak. A fajok vagy növényi

¹² Trommer B (2005) Die Kollagenmatrix archäologischer Funde im Vergleich zu künstlich gealterten Ledermustern historischer Gerbverfahren. PhD Dissertation, Technische Universität Bergakademie Freiberg, 8. (a továbbiakban: Trommer).

¹³ Brillouet JM, Romieu C, Schoefs B, Solymosi K, Cheynier V, Fulcrand H, Verdeil JL, Conéjéro G (2013) The tannosome is an organelle forming condensed tannins in the chlorophyllous organs of Tracheophyta. *Annals of Botany* 112: 1003–1014.

¹⁴ Thomson, 5.

¹⁵ Gáborján, 98.

¹⁶ Petényi, 140–144.

¹⁷ Thomson, 5.; van Driel-Murray C (2011) Are we missing something? In: *Leather tanneries*, 72. (a továbbiakban: Driel-Murray).

¹⁸ Gáborján, 101–103.; Reuter C (1964a) Cservágás. *Magyar Nyelvőr* 88: 61.; Reuter C (1964b) Surkuscher. *Magyar Nyelvőr* 88: 199. (a továbbiakban: Reuter, 1964a ill. 1964b).

¹⁹ La Lande, 27–36., részletes felsorolás: 37–39.

²⁰ Trommer, 1. függelék, 173–182.

részek utólagos pontos azonosítása, nyugat-európai vagy más adatok Magyarországra való alkalmazása több szempontból is problémás, ezért a tárgyi leleteknek nagy jelentősége van.

3. *Adatok a növényi bőrcserzéssel kapcsolatban a középkori Magyar Királyság területéről*

A magyarok bőrhasználatáról (közvetve a bőrfeldolgozásról) már az államalapítás előttről is számos adat maradt fenn,²¹ és a korai bőrművességre utal a tímár foglalkozásnév eredete is.²² Az államalapítás után a bőrfeldolgozással foglalkozókról, tevékenységükről, majd a különböző szakmák és munkafolyamatok szétválásáról helységnevek, tulajdonnevek és egyéb okleveles adatok, valamint főként a fennmaradt bőr használati tárgyak árulkodnak.²³ Ezek közül csak néhány, az általunk vizsgált leletegyütteshez, valamint a növényi cserzéshez kapcsolódó adatot tekintünk át.

3.1. *Középkori növényi bőrcserzésre utaló írásos és néprajzi adatok*

Feltételezések szerint²⁴ az eredendően timsós²⁵ és a nomádokra jellemző aldehides-füstöléses²⁶ bőrkészítési módokat ismerő magyarokhoz a nyugati cseres bőrkészítés ismeretét szász telepések hozhatták magukkal, akiknek – az első írásos adatok szerint – 1376-ban már kialakult tímár-, irhatímár, nyereggyártó-, varga- és kesztyűs céhek voltak.²⁷ Valószínű ugyanakkor, hogy a növényi cserzést valamilyen formában a honfoglaló és az Árpád-kori magyarság is ismerhette, mivel ilyen kikészítésű bőrtárgyakra a társadalom széles köreinek is szüksége lehetett, a (kül)kereskedelem azonban még kevésbé volt fejlett.²⁸ Szintén erre utal a bőr szó

²¹ Petényi, 117–148.

²² Szende L (2008) Középkori kézművesség. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi A, Laszlovszky J, Szabó P, Bp., 202. (a továbbiakban: Szende L, a könyv pedig: Gazdaságtörténet).

²³ Petényi, 149–202.

²⁴ Magyar néprajzi lexikon III. Anyagi kultúra. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar (tímár, varga, csizmadia, szíjgyártó, szűcs, kapcakötő, kefekötő, fésűs) c. cikkely (online). <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/03/8.html#11> (2014. okt. 8.)

²⁵ Szende L, 216.; Gáborján, 135.

²⁶ Bravo AG (1982) A bőr és a tímármesterség története. Brescia, 28–29., 66.

²⁷ Klemp G (1910) Tímárság. *Iparosok olvasótábor* 16 (1–2): 7. (a továbbiakban: Klemp); Nagy Lajos az erdélyi százszok hét széke számára írt dekrétumában jelzi, hogy ekkor az általa korábban eltörölt kézműves céheket és rendszabályzataikat állította vissza. – Skorka R (2005) A céhrendszer kibontakozása. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky J, Bp., 120. (a továbbiakban: Skorka, a könyv pedig: Kézművesipar); 1376-ból ismert a pozsonyi vargacéh szabályzata is. – Szádeczky L (1913) Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Okirattárral 1307–1848. Bp., I. 36., II. 10–13. (a továbbiakban: Szádeczky).

²⁸ Petényi, 153.

uráli eredete, amely a (cseranyagokban gazdag és cserzésre használható) nyírfa-kéreg belső vörös rétegét jelöli.²⁹ A kérdés megválaszolásához tárgyi emlékek elemzése lenne szükséges.

A bőrfeldolgozó-ipar korai differenciáltságára utal, hogy a tihanyi apátság 1055-ben kelt alapítólevele egymástól egyértelműen elkülönítve említ két vargát³⁰ (más fordítások szerint tímárt,³¹ eredeti szövegben: *sutores*), és egy tímárt³² (más fordítások szerint szűcsöt,³³ eredetiben: *cerdo*). Ebből a példából is látható, hogy a bőrfeldolgozó iparosok foglalkozásneveinek (varga, tímár, cserzővarga, tim-sós bőrkikészítő, ill. *sutor*, *coriarius*, *cerdo*, *alutarius*, *Lederer*, *Gerber* stb.) fordítása, utólagos azonosítása és értelmezése nehézkes: időszakonként,³⁴ a kiadás helye vagy a kiadó (fordító) személye szerint is változhat.³⁵ Ebből következik, hogy a bőrparban dolgozók foglalkozásneveinek középkori említései alapján problematikus a növényi cserzésre következtetni.

A hazai növényi cserzést egyértelműen bizonyító talán első írásos adat egy 1366/1377-es kolozsvári oklevél, melyben az ispotálymester kérésére Nagy Lajos király engedélyezi, hogy a Szamos partján álló, eddig a bőrfeldolgozáshoz szükséges közönséges cserfakérget törő malmot a Szent Erzsébet ispotály szegényei számára gabonaórló malommá alakíthassák.³⁶ Gyakorlatilag ezzel egyidőben (1367-ben) az erdélyi káptalan oklevelében Segesvárott található csertörő (Cherterew) malomról esik szó,³⁷ valamint Nagyszebenben a növényi cserzővargák céhládájából is származik egy oklevél, melyben csertörő (kérget órló) malmot említenek.³⁸ (Erdélyből a 15. századból is fennmaradt több oklevél, melyek cserzőmalmok

²⁹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (1967–1976) Bp., I. 363.

³⁰ Petényi, 149–150. idézi: Bárcki G (1951) A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Bp., 11.; Zelliger E (2005) A Tihanyi Alapítólevél, Pannonhalma, 62.

³¹ Wikiforrás: http://hu.wikisource.org/wiki/Tihanyi_alapítólevél (2014. okt. 8.) idézi: Holub J, Érszegi G (1992) Az oklevél legújabb szövegkritikai kiadása: *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Szerk. Györfly Gy, Bp., 145–152.

³² L. 30. lábjegyzet.

³³ L. 31. lábjegyzet.

³⁴ Számos adat maradt fenn a tímárok, vargák, szűcsök közötti viszályokról, melyek arra utalnak, hogy időnként a cserzéssel és bőrkikészítéssel olyan mesteremberek is foglalkoztak, akiknek ehhez nem lett volna joguk – Petényi, 154–160.

³⁵ A nevezéktan problémáit részletesen elemzik: Gáborján, 118–129.; Petényi, 147–160.

³⁶ „ut de molendino predicti Hospitalis beate Elisabeth in quo hactenus cortices arborum Wlgariter Cheer vocate pro coriorum ordinatione terebantur, super fluio [így] Zamus iuxta dictam Ciuitatem situatum et existens.” – Jakab E (1870) Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Buda, 55.; Reuter C (1967) Cserfakéreg bocskor. *Magyar Nyelvőr* 91: 482. (a továbbiakban: Reuter, 1967.).

³⁷ DL 30 696.

³⁸ „discretos homines nostros concives communitatem cerdonum molam corticum” – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, II. 893. sz. (online adatbázis). <http://urts81.uni-trier.de:8083/> (2014. okt. 8.) (a továbbiakban: UGDS).

meglétére utalnak.)³⁹ A fakéregnek, mint cserzőanyagnak az erdőkből országszerte történő nagymennyiségű begyűjtésére utal, hogy 1371-ben Nagy Lajos király megtiltotta, hogy a tímárok Pozsony vármegyében a királyi erdőket „lehámazzák és pusztítsák”, jelentős kárt okozva ezzel a kincstárnak és az erdőnek,⁴⁰ majd öt év múlva hasonló tartalmú oklevelet adott Borostyánkő várának lakóinak is.⁴¹

Ritkán helynévben is fennmaradnak növényi cserzéssel kapcsolatos adatok (pl. Csertörő/Cserző malom utca, 1815-ben Kolozsvárról),⁴² azonban ilyen középkori adatot nem ismerünk és ezekre sajnos nincs rálátásunk. Talán az első, egyértelműen a növényi cserzőanyagok előkészítésével kapcsolatos magyar személynév 1522-ben Bodrog községben, Bodrog megye dézsmalajstromában tűnik fel (*Michael Cherwago*).⁴³ Egyes nyelvészeti feltételezések⁴⁴ szerint a növényi cserzővargák foglalkozásnévére 1414/1424-ből van Nyírpazonyból (*Ladislaus Cheres de dicta Pazon*),⁴⁵ 1484-ből Nyírmadáról (*Cherees*)⁴⁶ és 1522-ből Szegedről (*Johannes Chyerees*)⁴⁷ is adat.

Fontos forrásértékkel bírnak a középkori bőrfeldolgozóiparral kapcsolatos középkori céhszabályzatok, iparkiváltságok,⁴⁸ melyek azonban a mesterségek titkát a nyilvánosság elől olyan gondosan őrizték, hogy nem tartalmaztak a növényi cserzésre és ennek munkafolyamataira vonatkozó adatot.⁴⁹ Egyedül egy Buda város által 1489-ben kiadott oklevélben⁵⁰ van arról adat, hogy a budai tímárok kádakban végzik a cserzést,⁵¹ azonban nem teljesen világos, hogy milyen eljárással,⁵²

³⁹ Kovách G, Binder P (1981) A céhes élet Erdélyben. Bukarest, 21.; UGDS III. 1534. sz., III. 1538. sz., VI. 3571. sz., VIII. 5112. sz.

⁴⁰ Ortvyay T (1894–1903) Pozsony város története. Pozsony, II/4. 150. (a továbbiakban: Ortvyay) (DF 238 880. és DF 238 881. – Horváth Richárd szíves közlése.)

⁴¹ Ortvyay II/4. 151.

⁴² Benkó E (2004) Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 248: 55.

⁴³ Szabó I (1954) Bács, Bodrog, és Csongrád megye dézsmalajstroma 1522-ből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 86. Bp., 60.

⁴⁴ Reuter C (1970) Nehéz az kérget cserzeni. *Magyar Nyelv* 66: 337.

⁴⁵ Zichy VIII. 136.

⁴⁶ Maksai F (1940) A középkori Szatmár megye. Bp., 170.

⁴⁷ Reizner J (1899–1900) Szeged története IV. Szeged, 98.

⁴⁸ Skorka, 120., 123., 127–128.; Szádeczky I. 174–175.; II./7–13.; Petényi, 193–194.

⁴⁹ Skorka Renáta szíves közlése.

⁵⁰ DL 50 564.

⁵¹ A budai német tímárlegények a pénzbeli fizetésen kívül a saját hasznukra is tettek bőroket a cserzőkádba a mester által feldolgozandó bőrök mellé – Kubinyi A (1973) Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság alatt II. Szerk. Gerevich L, Kosáry D, Bp., 116–117. (a továbbiakban: Kubinyi, a könyv pedig: Budapest története II.).

⁵² Szűcs J (1955) A városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 78., 211. jegyz. (a továbbiakban: Szűcs) – a cserzést olyan anyaggal végezték, amit „németül hamunak, magyarul közönségesen lúgos névvel illetnek” („quem theutonico aschen, in hungarico vero lwgus appellat”). – Az adatra Skorka Renáta hívta fel a figyelmemet. A hamu vizes oldata az ún. hamulúg, melynek (a szintén lúgos kémhatású meszes vízhez hasonlóan) a nem timsós cserzésű bőrök szórtenítésében lehet szerepe.

bár az oklevélben említett hamu vagy 'lúg' használata a néprajzi adatok alapján a növényi cserzést megelőző szőrtelenítésre utalhat. A 15. századi kézművesség kapcsán ugyanakkor Szűcs Jenő timsós-sós oldatban történő puhításról, cserfakéreggel kádakban történő cserzésről, és fagygyús átítatásról, tehát vegyes és komplex bőrfeldolgozásról ír.⁵³

A rendelkezésre álló kevés írásos adat alapján meg lehet erősíteni a fakéreggel történő növényi cserzéses eljárás jelenlétét hazánkban, különösen a 14. század második felétől. A felhasznált fajokra vonatkozóan azonban nem áll rendelkezésünkre adat, az oklevelekben legfeljebb 'cser',⁵⁴ 'cserfa', 'csertörő', stb. szóösszetételekben szerepelnek. Az egyik első 'cser' hangsorú magyar szó (*surkuscher*) a garamszentbenedeki apátság (1075/1124/1217) birtokösszeírásában szerepel, és egyik olvasatában (szurkoscses) cserhántásra szolgáló lucfenyőerdőt jelölhetett (bár a domináns fafaj jelenléte mindenképpen vitatható – egyesek szerint csertölgy vagy tölgy is lehetett).⁵⁵ Ismeretes ugyanis, hogy ha a lucfenyőt cserzőkéreg szerzése céljából a tövénél gyűrűszerűen lehántolják, akkor a sebzett törzsről ezután a gyanta („szurok”) lefolyik.⁵⁶ A lucfenyő mellett cserzésre alkalmas az árterek és alföldi növénytársulások jellemző fája, a kocsányos tölgy (*Quercus robur*, mocsárfa), de használhatták a más területeken élő kocsánytalan tölgyet (*Q. petraea*), és a többi hazai tölgyfajt is, kivéve a korán lecsökkenő cseranyagtartalma miatt mellőzött csertölgyet (*Q. cerris*).⁵⁷ A 'cserfa' kifejezés azonban nemcsak a bőrcserzésre valóban alkalmas tölgyfajokra, hanem az arra nem használt csertölgyre, illetve a cserzésre alkalmas égerfára is vonatkozhatott.⁵⁸ Más okleveles források is arra mutatnak, hogy a cser szó igen korántól fogva a cserző-⁵⁹ vagy festőanyagot⁶⁰ szolgáltató fákból álló erdőket jelöli. Noha fajok ezek alapján nehezen azonosíthatók, a kifejezések előfordulása arra utal, hogy cserzéssel kapcsolatos növények már viszonylag korán ismertek voltak.

⁵³ Szűcs, 78. – Skorka Renáta szíves közlése.

⁵⁴ A cer szó korai átvételű délszláv jövevényszó, forrása a latin 'cervus' (szarv/asbika) szó. Tótfalusi: Magyar etimológiai nagyszótár (online). <http://www.szokincshalo.hu/szotar/> (2014. okt. 8.). Mások szerint a szláv jövevényszó a csertölgyre vonatkozott, de a cserzéshez szükséges kérget biztosító erdőkre is vonatkozó cser szavunk lehet mordvin eredetű, a 'cefä' (makk) szóból, vagy cseremisiz eredetű a 'šer' (éger) szóból – Reuter C (1976) Cserfa. *Magyar Nyelv* 72: 342–343. (a továbbiakban: Reuter, 1976).

⁵⁵ Reuter, 1964b, 198.

⁵⁶ Reuter, 1964b, 199.; A vitatott „szurkos” értelmezés melletti fontos érv Szentandráspház birtok 1328-as határjárását leíró oklevélből (Nagy I, Véghely D, Nagy Gy [1886] Zala vármegye története. Oklevéltár I. 1024–1363. Bp., 218.) származik: „exhinc procedendo versus aquilonem circa Sukoscheresne vulgariter nuncupate ... usque ad supradictas arbores Sukoscheresne dictas”, és a fenyőfélékhez hasonlóan gyantafolyásos (mégzás) törzsű cseresznyefára utalhat, és utólagosan értelmezheti a korábban máshol alkalmazott 'szurkos' szót – Reuter C (1970) Szurkoscsesznye. *Magyar Nyelvőr* 94: 108.

⁵⁷ Reuter, 1964a, 61.

⁵⁸ Reuter, 1976, 340–341.

⁵⁹ Reuter, 1967, 482.

⁶⁰ Reuter, 1967, 483–484. Ilyen a kőrisfa is.

3.2. Bőrfeldolgozó műhelyek a középkori Magyar Királyság területén

A tímár- és/vagy vargaműhelyek régészeti kutatása viszonylag kevésbé fejlett és számos nehézségbe ütközik. Leleteik gyakran nem látványosak, illetve nem könnyen értelmezhetők. Ilyen műhelyek létezhettek kisebb (egy-egy mester tulajdonában levő, háziiparszerű), illetve kiterjedt, közös (városi vagy udvarházi) telepek⁶¹ formájában. Bennük különböző állatoktól származó (és így különböző méretű és alakú gödröket, adott esetben másféle kezelést igénylő) nyersbőröket is feldolgozhattak, különféle eljárásokkal. Ezért általában több leletcsoport együttes jelenléte, valamint kisebb részben írásos⁶² és/vagy helytörténeti⁶³ adatok megerősítő segítségével alapján lehet azonosítani a műhelyeket.

A talán legteljesebb mértékben feltárt hazai bőrfeldolgozó műhely a baji udvarház területén található és a 16. századra datálható.⁶⁴ A műhely funkcióját a számos feltárt gödör-csoport, a szőrtelenítéshez szükséges meszégető kemence és meszes gödrök, a közelben található tó jelenléte, illetve döntően a terület csontmaradványainak archaeozoológiai értékelése⁶⁵ erősítette meg.

A mai Szlovénia területén fekvő Otok (Gutenwerth) 12–14. századi településén írtak le tímárkodással feltételezhetően összefüggésbe hozható cserzőgödröket.⁶⁶ A sötétszürke „masszát” tartalmazó, vízzáró réteggel bélelt gödrökben talált bőrdarabok mellett a településen előkerült állatcsontleletek jellegzetes összetétele⁶⁷ is megerősíti, hogy a területen bőrfeldolgozás zajlott.

A tímárkodással kapcsolatba hozott 16. századi debreceni leletegyüttesnél vályúszerű (vízelvezetésre alkalmas) deszkákat, szögletes alaprajzú, deszkákkal bélelt gödröket, valamint hamut vagy meszes üledéket tartalmazó, földbemélyített tölgyszékelyeket találtak.⁶⁸ A hamus vagy meszes vízben történő áztatás a szőrtelenítéshez lehetett szükséges. A gödrökben juh- és tyúkganéjt is találtak, ez utóbbit pácként használhatták a bőrfeldolgozásban.⁶⁹

⁶¹ Ilyen a Melis által feltárt pesti műhely, illetve a Petényi által feltárt baji nemesi udvarház is; valamint „A cserzővargák és tímárok Pozsonyban is ... közös telepen tanyáztak...” – Ortway II/4. 149.; egy 1467-es Besztercéről származó oklevél pedig a vargák (cserzővargák) utcájában („platea cerdonum”) található malom adásvételéről rendelkezik – UGDS VI. 3571. sz.

⁶² Gömöri J (2010) Két késő középkori soproni tímárműhely régészeti maradványai. In: Csont és bőr. Szerk. Gömöri J, Kőrösi A, Bp., 211–213. (a továbbiakban: Gömöri, a könyv pedig: Csont és bőr).

⁶³ Budáról a késő középkorból már ismert Tímár utca elnevezés, amely a közös utcában lakó iparosokra utal – Kubinyi, 114.

⁶⁴ Petényi, 13–55.

⁶⁵ Bartosiewicz L (2009) Skin and bones: Taphonomy of a medieval tannery in Hungary. *Journal of Taphonomy* 7: 91–107.

⁶⁶ Vinko Šribar (1975) K problemu urbanistične zasnove Otoka pri Dobravi – freisinškega trga Gutenwerth. *Loški razgledi* 22: 45.

⁶⁷ Bartosiewicz L (2006) Animal bones from the medieval settlement Otok (Gutenwerth) near Dobrava pri Škocjanu, Slovenia. *Arheološki Vestnik* 57: 465–466.

⁶⁸ Sőregi J (1939–1940) Jelentés a Déri múzeum 1939. évi működéséről és állapotáról.

A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1939–1940: 32–34.

⁶⁹ La Lande, 23–26.

Sopronban döntően írásos (helytörténeti) adatok és gerenda talapatú, agyag-tapasztású, illetve kővel bélelt gödrök alapján valószínűsítettek két kisebb, késő középkori tímárműhelyt.⁷⁰

Vácott, a Széchenyi utca 3–7. alatt feltárt 59 gödör közül több is facölöpök mentén fadeszkával volt bélelve és az alján „barna, szerves anyagban gazdag” betöltés volt található.⁷¹ Miklós Zsuzsa személyes közlése alapján a szerves betöltésben fakéregmaradványokat is találtak, azonban ezek fajmeghatározása még nem került publikálásra. A gödöregyüttesnél előkerült csontok archaeozoológiai vizsgálata egyértelműen bőrfeldolgozásra mutat, a mintában megjelenő őz-, nyúl- és hiúzcsontok jelenléte és a rajtuk talált nyúzásnyomok ezen belül szűcsmunkára (is) utalnak.⁷² Szórványos adatok és részleges feltárás esetében problematikus lehet a varga- és tímárműhelyek elkülönítése a szűcs- illetve pergamenkészítő műhelyektől. Növényi cserzést ugyanis a szűcsök⁷³ is és a pergamenkészítők is (alapvetően a héber iratok esetében⁷⁴) alkalmazhattak. Véleményünk szerint a váci területen szűcsmunkára is utalhat a gödrök archaeobotanikai elemzése során előkerült 23 szappangyökér (*Saponaria officinalis*) mag,⁷⁵ ugyanis a növény gyökerét a szőrme mosására, tisztítására használták.⁷⁶

A pesti, Molnár utcai bőrfeldolgozó műhely talán az egyetlen magyarországi középkori műhely, ahol bőrfeldolgozással egyértelműen kapcsolatba hozható eszköz maradt fenn. Az 1. számú cserzőgödör alján talált, speciális alakúra vágott állkapocscsontokat bőrsimítóként lehet értelmezni.⁷⁷ A Molnár utcai vargaműhely finom bőrcserzéssel (kecske-, juh- és bányabőrből puha felső- és bélszőrök készítésével) kapcsolatos funkcióját erősíti meg az 1. számú gödörből előkerült szakajtónyi kutyaganéj-pác (koprolit) jelenléte.⁷⁸ A cserző- vagy áztatógödrök nagy mérete⁷⁹ és az előkerült szarvasmarhacsontok⁸⁰ arra utalhatnak, hogy marhabőrök kikészítése is zajlott a telepen. A területen feltárt izzasztókemencének

⁷⁰ Gömöri, 211–213.

⁷¹ Miklós Z (1991) Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi u. 3–7.). Váci könyvek 5: 17., 21–27., 42.

⁷² Bartosiewicz L (1991) Középkori állatmaradványok Vác belvárosából (Széchenyi u. 3–7.) Váci könyvek 5: 129–147.; Bartosiewicz L (1995) Animals in the urban landscape in the wake of the Middle Ages. *Tempus Reparatum*, Oxford, 65–67., 72–73.

⁷³ Vörös I (2010) Árpád kori prémekek és prémvadászok. In: Csont és bőr, 196.

⁷⁴ Bicchieri M, Monti M, Piantanida G, Pinzari F, Sodo A (2011) Non-destructive spectroscopic characterization of parchment documents. *Vibrational Spectroscopy* 55: 267–272.

⁷⁵ Gyulai F (1995) Plant exploitation and agriculture. *Tempus Reparatum*, Oxford, 105., 110. Bár a szerző a fajt ruderáliaként azonosítja.

⁷⁶ Magyar néprajzi lexikon III. Anyagi kultúra. Szűcsmunka c. cikkely (online). <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/03/67.html> (2014. okt. 8.).

⁷⁷ Vörös I (1996) Egy 15. századi vargaműhely állatcsontleletei Pesten. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 240–241. (a továbbiakban: Vörös, 1996.).

⁷⁸ Vörös, 1996, 242–243., 4. ábra.

⁷⁹ Melis, 215–222.

⁸⁰ Vörös, 1996, 240–243.

a szőrtelenítésben (illetve a timsós bőrkikészítésben) is lehetett szerepe.⁸¹ Másik szőrtelenítési eljárást – meszeztést – is biztosan használtak a telepen, erre utal a koprolit jelenléte, ugyanis a bőrben levő felesleges mészt eltávolítására,⁸² a bőr rugalmasságának visszaállítására használtak ganéj-pácokat.⁸³ Az 1. számú gödörben a gyúródeszka nagyságú deszkadarabok, fakéreg- és kisebb ágdarabok együttes jelenléte arra utalhat, hogy itt a bőrök besüllyesztéssel történő cserzése történhetett; míg a döntően csak kisebb kéreg- és fadarabokat tartalmazó 2. számú gödörben a bőrök ún. ültetése, illetve beteregetése mehetett végbe.⁸⁴ A közelben zajló lábbelikészítésre, további bőrfeldolgozásra utalnak az 1. számú cserzőgödörben talált bőr műhelyhulladékok.⁸⁵ A fenti adatok tükrében az ásató régésszel együtt azon a véleményen vagyunk, hogy a feltárt műhelyrészlet egy igen nagy kiterjedésű városi bőrfeldolgozó ipartelephez tartozhatott, melyet különböző iparosok együttesen és felváltva is használhattak, és ahol többféle cserzési eljárással (timsós, illetve növényi cserzéssel) is készülhettek nagy mennyiségben bőrök (az 1. számú gödör 1000–1100 nagyméretű szarvasmarha és/vagy lóbőr süllyesztésére volt alkalmas⁸⁶).

A Molnár utcai telep bőrfeldolgozással kapcsolatos funkcióját erősítik meg xylotómiai vizsgálataink is. Ezeket sztereo-binokuláris mikroszkóp 30-szoros nagyítása mellett végeztük el, frissen metszett (törött) felületről, alapvetően a keresztmetszeti kép, illetve radiális és tangenciális hosszmetsetek vizsgálata alapján. Munkánk során a 2. számú – csak részlegesen feltárt – gödörből begyűjtött mintákat elemeztük. Fontos megjegyezni, hogy a feltáráskor „növényi szálakból vagy fakéregszerű anyagból álló csomókat” is leírtak,⁸⁷ ugyanakkor ezek régészeti begyűjtése nem történt meg, meghatározásuk pedig nehézségekbe ütközne.⁸⁸ Azt sem lehet tudni, hogy a feltárás és a tárolás során mennyire darabolódott az anyag, így adataink csak tájékoztató jellegűek.

A gödörben alapvetően két fafaj leleteit azonosítottuk. Tracheidákból álló homoxil fatörzse, radiális és tangenciális hosszmetsetei alapján jól azonosítható volt a lucfenyő (*Picea abies* (L.) Karst.). Egy nagyméretű fenyőkéreg darabot, hat kisebb lécdarabot, két hasított deszkadarabot, két félkör keresztmetszetű és három szabálytalan fadarabot, két ágdarabot, hat fenyőgallyat (kisméretű ágcskát), valamint néhány igen kicsi, törmelékes ágdarabot találtunk. A fatest szerkezetében anaerob lebomlási folyamatok nyoma volt látható.

⁸¹ Melis, 226.; Klemp, 33.: Az izzasztás általi szőrtelenítés alacsony hőfokon történik, főleg talpbőrök, illetve juhbőrök készítésekor, de hazánkban nem volt jellemzően elterjedve.

⁸² A bőrökben maradt mészt a csersavval oldhatatlan vörös csapadékot képez, amely szárazon törékennyé teszi a bőrt – Klemp, 36.

⁸³ Melis, 226.; Klemp, 36–37.

⁸⁴ Melis, 220–221.; Petényi, 101.; Klemp, 39–40.: Az ültetés a talpbőrök, a süllyesztés a felsőbőrök cserzésére használt eljárás volt.

⁸⁵ Melis, 216., 226.

⁸⁶ Melis, 238.

⁸⁷ Melis, 219.

⁸⁸ Kisméretű fakéregdarabok meghatározására tudomásunk szerint a világon igen kevesen vállalkoznak.

A lucfenyő mellett egy zárwatermő heteroxyl fa fatestét és ehhez tartozó kéregdarabokat is azonosítottunk. A gyűrűslikacsú fatestben a tracheák elhelyezkedése egyértelműen tölgyfaj (*Quercus* sp.) jelenlétét mutatta, ennél pontosabb fajmeghatározást a leletek állapota és az alkalmazott vizsgálat nem tett lehetővé. Egy nagyobb méretű, tizenkét közepes tölgyfa darab mellett egy kis ágat, törmelékben sok kis fadarabkát, valamint két nagyobb és egy kisebb tölgyfakéreg darabot is találtunk és azonosítottunk.

Pest környékének erdőszültsége viszonylag alacsony (20% alatti) volt a 15. században,⁸⁹ a terület futóhomokos vagy mocsaras volt, a város közvetlen környékén leginkább kert- és szőlőművelés, távolabb pedig szántók, kaszálók és legeltetés, állattartás volt jellemző.⁹⁰ Ezért fontos adat, hogy Csepel-sziget (Nagysziget vagy Insula magna) területének egy részét erdőség borította.⁹¹ A kocsányos tölgy középkori neve haraszt, illetve harasztfa,⁹² és ilyen formában középkori oklevelek konkrétan említik a fajt Pest környékéről.⁹³ Így beszerzése nem jelenthetett nagyobb problémát. A lucfenyő, mint tájidegen, Pest környékén nem őshonos faj jelenléte viszont arra utal, hogy a területre szándékosan szállítottak fenyőfát, egészben vagy darabokban, de a kis gallyakkal együtt. Lucfenyőerdők egyik legközelebbi középkori említése Pozsony környékéről származik,⁹⁴ ezért a fenyőkéregnek és ágaknak Pesten, a bőrcserző műhelyben történő felhasználása élénk áruszállítást és kereskedelmet feltételez. A talált lécdarabok a fenyő faipari felhasználására utalnak: az épületből vagy más berendezési tárgyakkal is származhattak. Ugyanakkor a lucfenyőkéreg különösen talpbőrök duzzasztására és előcserzésére, valamint borjú- és tehénbőrök kikészítésére volt alkalmas, tölgyfakéreggel együtt is használták.⁹⁵ Emellett a tölgyfakéreg az egyik legjobb minőségű cserzőanyag, főleg felső- és alsóbőrök, talpbőrök készítésére.⁹⁶

A pesti műhely működésének idején a budai- és pesti bőrfeldolgozóipar már igen fejlett és differenciált volt. A 15. század elejére datált Budai Jogkönyv ezen belül számos foglalkozást (nyerges, szíjgyártó, irhás, tarsolykészítő, kesztyűs és övkészítő) különített el.⁹⁷ Alkusztarifái (95. és 441. cikkely) az állatbő-

⁸⁹ Szabó P (2008) Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Gazdaságtörténet, 329., 5. ábra.

⁹⁰ Kubinyi, 15., 33.

⁹¹ Kubinyi, 30.

⁹² Reuter C (1965) Tölgy és haraszt. *Magyar Nyelv* 61: 80–89.

⁹³ Grynacus A, Grynacus T (2011) Kísérlet a középkori kárpát-medencei magyar növényismeret rekonstruálására. (Adatok Magyarország középkori növényföldrajzához). In: Környezettörténet II. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér M, Bp., 34., 7. ábra.

⁹⁴ Ortway II/2. 349.

⁹⁵ Klemp, 19–20.

⁹⁶ Klemp, 20.

⁹⁷ Buda Város Jogkönyve II. (2001) Szegedi középkortörténeti könyvtár 17., Közreadja: Blazovich L, Schmidt J, Szeged, I. 121–122., 124–130. cikkelyek (a továbbiakban: Jogkönyv).

rökkel való kereskedésre utalnak, de azt is szabályozta (127. cikkely), hogy a láb-belikhez a talpbőrt csak nehéz bőrökből (ökör- és lóbőrökből) lehetett készíteni.

Pestről 1350-ből⁹⁸ (Budáról 1406-ból⁹⁹) ismert az első tímárra vonatkozó okleveles adat, és a bőrkereskedelem központja is inkább Pest volt.¹⁰⁰ A pesti tímárok hajót bérelve jártak vásárookra kereskedni az áruikkal.¹⁰¹ A pesti vargák céhszabályzata 1444-ből, a magyar tímároké az 1460-as évekből maradt fenn.¹⁰² A gyakorlatban azonban a szakmák közötti elválás nem volt olyan éles, mivel egy 1446-os adat szerint a pesti íj-, pajzs-, szíj-, nyíl-, tegez- és nyereggvártók közös céhbe szerveződtek.¹⁰³ A pesti bőrfeldolgozóipar jelentőségére utal, hogy a városi tanácsstagok között egy tímárt is találunk a 15. század elején.¹⁰⁴ A 15. század végétől az iparosok okleveles említései alapján tovább nőtt a bőriparban dolgozó iparosok,¹⁰⁵ és a bőriparon belül elkülöníthető különböző szakmák¹⁰⁶ száma is. Jelentős tímár közösség jelenlétére utal az is, hogy 1482-ben a kardkovácsokkal együtt a pesti Mária templomban (ma Belvárosi plébániatemplom) Szent István-nak és Szent Imrének szentelt oltárt állítottak.¹⁰⁷

A bőrfeldolgozó műhelyekkel kapcsolatos régészeti leletgyűjtések gyakran elég hiányosak, így a telepek funkciójának megbízható és pontos azonosítása kérdéses lehet. Növényi bőrcserzéssel kapcsolatos konkrét növényi maradványok csak Vácott, illetve a pesti műhelynél kerültek elő, és elemzésük most kerül először publikálásra a pesti műhely leletei alapján. Fontos megemlíteni, hogy a timsós cserzési eljárás nem igényel sem meszes, sem hamus vízben történő áztatást, viszont a bőroket melegben (parázs fölött, izzasztással) kezelik.¹⁰⁸ Ezek alapján mind a baji, mind a debreceni műhely esetében is feltételezni lehet, hogy ott növényi cserzés (is) zajlott; a pesti műhely esetében leírt izzasztókemence pedig közvetve utalhat arra is, hogy itt a növényi cserzésen kívül timsós cserzést is alkalmaztak.

⁹⁸ Kubinyi, 56.

⁹⁹ Kubinyi, 55.

¹⁰⁰ Kubinyi, 103.

¹⁰¹ Kubinyi, 108.

¹⁰² Kubinyi, 115.; A budai német tímárok céhlevele 1489-ből maradt fenn, oklevél 1518-ból is bizonyítja a céh létezését – Kubinyi, 114.

¹⁰³ Kubinyi, 115.

¹⁰⁴ Kubinyi, 72.

¹⁰⁵ Kubinyi, 113.

¹⁰⁶ Kubinyi, 113.; Ugyanakkor számos, a céhszabályzatokból, oklevelekből és a Jogkönyvből ismert – és így egyértelműen működő – szakmának a képviselőjéről nem maradt fenn okleveles említés, így ezeket az adatokat kritikusan kell kezelni – Kubinyi, 115.

¹⁰⁷ Gerevich, L (1973) Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest története II., Bp., 307.

¹⁰⁸ Gáborján, 98.; Szende L, 216. A meleg hatására a bőr pórusai jobban beisszák a fagygyút, amivel bekenik őket.

4. *A növényi bőrcserzésre utaló tárgyi leletek természettudományos vizsgálati lehetőségei*

A hazai növényi cserzés létre utaló írásos adatok alapján a pontos cserzőnövény fajok azonosítása bizonytalan, azonban természettudományos vizsgálmódszerekkel ezekről további információk lennének nyerhetők.

4.1. *Cserzőgödörök falának vizsgálata*

A cserzőgödörök falának kémiai vizsgálata közvetett bizonyítékot szolgáltathat a cserzésre olyan lelőhelyeken, ahol a feltételezett cserzőgödörökben nem volt értékelhető lelet (növényi maradvány).¹⁰⁹ Az elgondolás alapján a humuszsavakban (és/vagy cseranyagokban) gazdag gödörökben növényi cserzés mehetett végbe. Az eredményeket körütekintően – az utólagos betöltés és szennyeződés lehetőségének figyelembevételével – kell értékelni.

4.2. *Cserzésre használt növényi anyag vizsgálati lehetőségei*

Egy bőr cserzéséhez általában elég sok, kb. 30 kg cserzőanyagra volt szükség.¹¹⁰ Más adatok szerint 100 kg talpbőr készítéséhez 500 kg tölgyfakéreg kellett,¹¹¹ illetve egy cserzőgödörbe minimum 15–20 kg, de akár egy tonna fakéreg is kerülhetett.¹¹² Órölt kéregből – a hatékonyabb cseranyag kioldódás miatt – kevesebb is elég lehetett, mint a durván aprított fadarabokból. Meglepő, hogy a feltételezhetően hatalmas mennyiségű cserzőanyag-felhasználás ellenére alig kerül elő ásatásokról ilyen lelet.¹¹³ Ennek több oka van. A régi, elhasznált cserzőanyag maradványokat a gödörökből általában kiveszik és a műhelyek közeléből eltávolítják. A növényi anyag megfelelő talajkörülmények között általában könnyen lebomlik, de ismert másodlagos felhasználása is tüzelőként vagy talajjavítás céljára.¹¹⁴ Francia és német középkori cserzőműhelyekben gyakran található a cserzőkéregből préselt, fűtésre használt „pogácsák” (*mottes* ill. *Lohkuchen, Lohstein*) szárítására való rácsok, amelyek egyértelműen a cserzőanyag újrahasonosítására utalnak.¹¹⁵ Továbbá az ásatás során gyakran nem gyűjtik be a leleteket archaéo-

¹⁰⁹ Evans J (1996) The soil samples from the tanning pits. In: M. Shaw. The excavation of a late 15th century to 17th century tanning complex at The Green, Northampton. *Post-Medieval Archaeology* 30: 102–105.

¹¹⁰ Petényi, 101.

¹¹¹ Trommer, 30–31.

¹¹² Driel-Murray, 76.

¹¹³ Pl. angliai adatok: Hall A, Kenward H (2011) Plant and invertebrate indicators of leather production. From fresh skin to leather offcuts. In: Leather tanneries. 9–32. (a továbbiakban: Hall); németországi adatok: Baumhauer M (2004) Archäologische Studie zu ausgewählten Aspekten der mittelalterlichen Handwerkstopographie im deutschsprachigen Raum: Bestandsaufnahme der Handwerksbefunde vom 6.–14. Jahrhundert und vergleichende Analyse. PhD Dissertation, Universität Tübingen, 226–230.

¹¹⁴ Driel-Murray, 79.; Hall, 16.

¹¹⁵ Driel-Murray, 79.

botanikai elemzésre, vagy ha mégis, akkor nem ismerik fel vagy nem megfelelően azonosítják őket.¹¹⁶ Csak kivételes esetekben, például felszámolt műhelyek felhagyott cserzőgödreiből maradhatnak fenn értékelhető növényi leletek (a pesti bőrfeldolgozó műhelyhez hasonlóan).¹¹⁷ A kevés hasonló lelet miatt a magyarországi adatok nemzetközi összehasonlításban is érdekesek lehetnek.¹¹⁸

4.2.1. Makroszkópikus maradványok vizsgálata

A begyűjtött makroszkópikus méretű fa- és kéregdarabokat (vagy más növényi maradványokat) archaeobotanikusok, xylotómiával foglalkozó szakemberek segítségével, metszetkészítés után fény- vagy sztereomikroszkóp alatt lehet meghatározni. Szem előtt kell tartani, hogy a kivételes esetben nagy mennyiségben fennmaradt fa-kéreg származhat textilfestő-, ács- vagy fafeldolgozó-műhelyből is.¹¹⁹

4.2.2. Mikroszkópikus maradványok vizsgálata

Amennyiben metszhető méretű leletek nem maradnak fenn, akkor például a sok fakéregre jellemző, rostkötegekbe tömörülő, fásodott falú, lebomlással ellenálló sejtek (szklereidák) jelenléte utalhat a kéreggel történő cserzésre.¹²⁰ A kéregdarabok porrá őrlésének elterjedése után kiemelkedő jelentőségű lehet e sejtek, illetve akár 1–3 mm-es sejtcsoportjaik vizsgálata, melyek egész magas koncentrációban fennmaradhatnak az őrlemény régészeti maradványában.

Igen korlátozottan, valószínűleg csak kiegészítő vizsgálatként, de elképzelhető, hogy segíthet a cserzőnövényekkel kapcsolatos információk megszerzésében a fakéregben talált pollenszemek vizsgálata.¹²¹

4.3. Ásatásokon előkerült bőrök növényi cserzéséhez kapcsolódó természettudományos vizsgálatok

Bőrleletek viszonylag ritkán kerülnek elő ásatásokon, mert általában lebomlanak és csak anaerob körülmények között (például vízzel és iszappal borított helyeken, kutakban), esetleg természetes cserzőközegekben (tőzegmohalápokban és tölgyfa koporsókban) maradnak fenn. A cserzővargák által növényi cserzéssel készített bőr általában barnás színű, de lehet sárgás vagy vöröses árnyalatú is (innen ered a növényi cserzővargák német neve, a *Rotgerber*),¹²² de az évszázadok alatt a tárolási körülményektől függően gyakran sötéttedhet vagy fakulhat. Az is lehet,

¹¹⁶ Hall, 9.

¹¹⁷ Driel-Murray, 76.

¹¹⁸ Nemzetközi kitekintésre azonban a terjedelmi korlátok miatt nem kerül sor.

¹¹⁹ Hall, 14.

¹²⁰ Hall, 15.

¹²¹ W Groenman-van Waateringe (1998) Bark as a natural pollen trap. *Review of Palaeobotany and Palynology* 103: 289.

¹²² Mocskonyi M (1997) Lábbeli-viselet a XII–XIII. századi Sopronban. A sopron-előkapui bőrleletanyag feldolgozása. A soproni lábbeli bőrök anyagvizsgálata és rekonstrukciói. *Soproni Szemle* 51: 61. (a továbbiakban: Mocskonyi).

hogy eleve festve volt. Pusztán a szín alapján tehát a cserzési mód nem igazán azonosítható, bár van rá hazai példa, hogy ez alapján (illetve az ellenállóság miatt) feltételezik a növényi cserzést.¹²³

A kiterjedt kereskedelem (vagy vándorlás) miatt nem lehet egy adott bőrtárgy lelőhelyét a cserzési és készítési helyével azonosítani,¹²⁴ ami megnehezíti a bőrtárgyak elemzéséből a hazai növényi cserzésről és a cserzésre használt növényfajokról nyert információk értékelését. Például az 1457–1458. évi pozsonyi harmincadkönyv tanúsága szerint a bőroket nem csak helyi tímárok készítették, hanem kereskedelem révén is a városba kerülhettek.¹²⁵ Hasonló adat van arról 1521-ből, hogy Sopronban Erhard Schimmel varga kirchschlagi, bécsújhelyi, neunkirchenei és helybéli tímárokkal is kapcsolatban állt bőrvásárlás céljából.¹²⁶ Ezért értékelődnek fel a cserzőgödörökben található növényi cserzőanyag-vizsgálatok (l. 4.2. fejezet), ugyanakkor a bőrök vizsgálata fontos kiegészítő információkkal szolgálhat, és egyértelműen mutathatja, hogy milyen cserzőanyagokkal érintkezett a bőr.

4.3.1. Növényi biomarkerek vizsgálatai

Egyes növényi eredetű vegyületek (ún. biomarkerek, például lipid vegyületek) jelenléte a bőrök növényi cserzésére utal (amennyiben ezek a bőr szerkezetébe beépülten fordulnak elő, és a véletlen és recens szennyeződés kizárható).¹²⁷ Tudomásunk szerint azonban hasonló vizsgálatokat nem végeztek még középkori bőrleleteken, pedig a széleskörűen alkalmazható biomarkerek számos fontos információval szolgálhatnak a bőrök cserzéséről.

4.3.2. A cserzőnövények DNS-alapú azonosítása

Vannak adatok, melyek szerint a mitokondriális DNS vizsgálata révén pontosan ki lehet mutatni az állatbőrökről¹²⁸ (vagy pergamenekről),¹²⁹ hogy milyen állatból készültek. Mivel a cserzőanyagok a DNS molekulák lebomlását idézhetik elő, így sajnos elhanyagolható annak a valószínűsége, hogy növényi DNS-t lehessen kivonni erősen és hosszán cserzett régészeti leletekből.¹³⁰ Ezzel egyik fen-

¹²³ Mocskonyi, 64.

¹²⁴ Feld I (2008) Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai. In: Gazdaságtörténet, 298.

¹²⁵ Ortvay II/4. 151.

¹²⁶ Házi J (1930) Sopron szabad királyi város története II/1. Sopron, 389–390. – az oklevél szövegéhez Szende Katalin szíves segítségével révén fértem hozzá.

¹²⁷ Spangenberg, 2010, 1860–1861.

¹²⁸ Vuissoz A, Worobey M, Odegaard N, Bunce M, Machado C, Lynnerup N, Peacock EE, Gilbert MTP (2007) The survival of PCR-amplifiable DNA in cow leather. *Journal of Archaeological Science* 34: 823., 825–827. (a továbbiakban: Vuissoz).

¹²⁹ Bower MA, Campana MG, Checkley-Scott C, Knight B, Howe CJ (2010) The potential for extraction and exploitation of DNA from parchment: a review of the opportunities and hurdles. *Journal of the Institute of Conservation* 33: 1–11. (a továbbiakban: Bower).

¹³⁰ Vuissoz, 823., 825–827.; Bower, 6.

ti kutatócsoport sem próbálkozott, de nem kizárható, hogy a DNS technológia további fejlődésével ez lehetséges lesz (és a felületi szennyeződésektől el lehet majd különíteni a cserzőnövény DNS-ét).

4.3.3. Cseranyagok kimutatása

A timsós bőrkészítés nyomait néhány honfoglaláskori¹³¹ és középkori¹³² bőrleletben is kimutatták, de nem kizárt, hogy növényi cserzés is jelen lehetett akkoriban, csak épp nem vizsgáltak ilyen bőrt a kisszámú mintában. A honfoglaláskori magyarok egyik legkorábbi bőrleletei, a szakonyi temető 1. számú sírhelyéből származó harcok kantárszíjai, Bakayné Perjés Judit restaurátor megfigyelése¹³³ alapján növényi cserzésűek, de ezt csak pontosabb – tudásunk szerint eddig el nem végzett – vizsgálatokkal lehetne megerősíteni. Egy 1952-es budavári ásatás során előkerült 13–14. századi lábbeli maradványokról pontosabban nem ismertett eljárással megállapították, hogy azok cseres kikészítésűek.¹³⁴ Tudásunk szerint ez az egyetlen alkalom, hogy a növényi cserzésű bőrök jelenlétére konkrét tárgyi bizonyítékot kapunk a középkori Magyar Királyság területéről.

A bőr rostjaira 1 vagy 2%-os FeCl_3 vagy $[\text{FeNH}_4(\text{SO}_4)_2 \cdot 12 \text{H}_2\text{O}]$ ¹³⁵ oldatot téve, mikroszkóp alatt feketés-kékes-zöldes színreakciót látunk, ha van bennük cseranyag. Ringer és munkatársai¹³⁶ a sárospataki 17. századi tímárműhelyben talált bőrdarabokból ezzel a könnyen kivitelezhető (de nem elég specifikus)¹³⁷ vizsgálattal mutatták ki a növényi cseranyagokat.

Nemzetközi szakirodalomból ismert másik gyors kimutatási eljárás az ún. vanillin teszt, amely azonban csak a cseranyagok egy csoportjára, az ún. kondenzált tanninok kimutatására alkalmas, és nem alkalmazható megbízhatóan régészeti bőrleleteknél és/vagy nedvesség (víz) jelenlétében.¹³⁸

A fenti két tesztnél pontosabb és specifikusabb eljárásokat is alkalmaznak bőrökben levő cseranyagok különböző csoportjainak kimutatására viszonylag kis mennyiségű bőrből.¹³⁹ Ezek a vizsgálatok a bőrkonzerválás folyamán adnak gyors, olcsó és megbízható tájékoztatást a restaurátornak azzal kapcsolatban, hogy a

¹³¹ Gáborján, 135.: a vizsgált néhány ruha- és lábbelimaradvány mindegyikében kimutatható volt a timsóra utaló alumínium.

¹³² Irásné Melis Katalin szóbeli közlése a Dísz tér 8–10. szám alól előkerült 10 középkori lábbeli elemzéséről.

¹³³ Gömöri, 207.

¹³⁴ Gáborján, 111.

¹³⁵ Falcão L, Araújo MEM (2011) Tannins characterisation in new and historic vegetable tanned leathers fibres by spot tests. *Journal of Cultural Heritage* 12: 151. (a továbbiakban: Falcão, 2011.).

¹³⁶ Ringer I, Bartosiewicz L, Gál-Mlakár Z, Horváth A, Kissné Bendeffy M, Kováts I (2010) 17. századi bőrfeldolgozó műhely maradványa Sárospatakon. In: Csont és bőr, 217–218.

¹³⁷ Falcão, 2011, 153–154.

¹³⁸ Falcão, 2011, 151–152., 154.

¹³⁹ Falcão, 2011, 151–152., részletesebb leírás a módszerekről, kimutatás nehézségeiről, problematikájáról ugyanitt 153–155.

bőr mit tartalmaz, és milyen tartósítási eljárást igényel. Kombinált alkalmazásuk révén ezek korlátozott mértékben már a cserzőnövények csoportjairól vagy típusairól is adhatnak információt.¹⁴⁰

A bőrből kivont cseranyagok molekulaspektroszkópiai (UV-Vis, FTIR)¹⁴¹ vagy gázkromatográfiás és tömegspektrometriás elemzései¹⁴² még pontosabb, akár a cserző növényfaj azonosítására alkalmas információkkal is szolgálhatnak. Vizsgálhatók az ún. szerkezeti fenolok, melyek bizonyíthatóan nem felszíni szennyeződések, hanem a bőr belsejében, annak kollagén mátrix fehérjével kapcsolatban állnak. Ezek között lignin monomereket (polifenolokat és fenolokat) mutattak ki, melyek a magasabbrendű (edényes) növények cseranyagainak biomarkerei, és direkt módon bizonyítják, hogy a bőrök készítésében már az őskorban is használták a magasabbrendű növények vizes oldatát (pl. tölgyfakéreg kivonatot).¹⁴³

A másik vizsgálatban 17–19. századi bőrökben tudtak cseranyagokat kimutatni és így valamelyest a cserzésükre használt növényfajokra következtetni a kutatók.¹⁴⁴ A tatai várárokból előkerült, már konzervált középkori és török kori bőrleleteket (cipő talp- illetve felsőrészeket is),¹⁴⁵ valamint az Egerben, a Dobó téren feltárt cserzőműhelyből előkerült, minimális mértékben konzervált egyik török kori bőrleletet¹⁴⁶ Maria Eduarda M. Araújo (Lisszaboni Egyetem) közreműködésével a fenti cikkben¹⁴⁷ említett és általuk használt módszerekkel megvizsgálva sajnos arra a következtetésre jutottunk, hogy növényi cseranyagok ezekben a mintákban nem voltak kimutatható mennyiségben jelen.

Sajnos a vizes közegben konzervált bőrleletek, valamint az észak-európai régészeti leletek esetében a nedves klíma és talajviszonyok miatt a tanninok fokozatos kioldódása révén a bőrök cseranyag tartalmának vizsgálata problematikus.¹⁴⁸

---

¹⁴⁰ Falcão, 2011, 151., 155.

¹⁴¹ Falcão L, Araújo MEM (2013) Tannins characterization in historic leathers by complementary analytical techniques ATR-FTIR, UV-Vis and chemical tests. *Journal of Cultural Heritage* 14: 499–508. (a továbbiakban: Falcão, 2013.).

¹⁴² Spangenberg, 2011.

¹⁴³ Spangenberg, 2011.

¹⁴⁴ Falcão, 2013, 501., 507.

¹⁴⁵ Hálával tartozunk Kissné Bendefy Mártának és a Magyar Nemzeti Múzeumnak, amiért a mintákat a rendelkezésünkre bocsájtották.

¹⁴⁶ Hálával tartozunk Halász Ágostonnak (Dobó István Vármúzeum, Eger), amiért az általa vezetett ásatásról rendelkezésünkre bocsájtotta a mintát.

¹⁴⁷ Falcão, 2013, 500–502.

¹⁴⁸ Cameron E (2011) A question of tannage. Leather from Anglo-Saxon contexts. In: *Leather tanneries*, 85.

5. Következtetések, kitekintés

Az általunk eme korlátozott keretek és lehetőségek között áttekintett írásos adatok a 14. századtól egyértelműen utalnak növényi (fakéreggel történő) cserzésre a középkori Magyar Királyság területén, de a pontos fajmeghatározást gyakorlatilag nem teszik lehetővé, ehhez régészeti leleteken végzett természettudományos vizsgálatok szükségesek. A vonatkozó régészeti leletek (cserzőműhelyek és bőrléletek) azonosítása is számos nehézségbe ütközik. Így sokszor csak közvetve, néprajzi és ipartörténeti adatok alapján lehet arra következtetni, hogy ahol meszes vagy hamus gödröket, fakadakat találtak vagy említenek, esetleg ganéj-pác maradvány kerül elő tímárműhely területén, ott növényi cserzést alkalmazhattak.

Nem tudjuk pontosan, hogy mikortól ismeri (és használja) a magyarság a növényi cserzést, és ez milyen mértékben lehetett elterjedt a többi – például a honfoglaláskor domináló timsós¹⁴⁹ – eljáráshoz viszonyítva. Vajon egyszerre és egymás mellett használták-e a középkori mesterek többféle növényvel történő cserzési eljárást, vagy kombinálták-e a növényi és timsós bőrfeldolgozási eljárásokat? Eme kérdések megválaszolásához a bőrök és a cserzéssel összefüggésbe hozható növényi leletek komplex és nagy mintavételű vizsgálatai fontos adatokat szolgáltathatnak. Különösen értékesek az Irásné Melis Katalin által feltárt nagy kiterjedésű bőrfeldolgozó telep cserzőgödreiben levő növényleletek, melyek fenyő- és tölgyfakéreggel történő cserzésre utalhatnak.

A növényi cserzőanyag-felhasználás révén történeti ökológiai, ipartörténeti információkhoz juthatunk, képet kaphatunk a korabeli erdőgazdálkodásról, a középkori ember növényismeretéről. Megfigyelhető, ahogy a bőrpar specializációjával differenciált növényi cserzési eljárások terjednek el, és beindul a cserzőnövények, cserzőanyagok kereskedelme is. A pesti bőrfeldolgozó műhelyből előkerült lucfenyő darabok (különösen az egészen kisméretű ág- és kéregdarabok) jelenléte is utal(hat) arra, hogy fenyőfával akár a cserzőanyag miatt is kereskedhettek.

A növényi cseranyagok fontosak lehetnek olyan speciális helyzetekben is, amikor a bőr- vagy pergamenleletek sok, nehezen összeilleszthető töredékből állnak (mint például a Holt-tengeri tekercsek esetében). Ilyenkor a kézírások és a DNS elemzése mellett a cseranyagok vizsgálatai is segíthetnek a tekercsek rekonstrukciójában.¹⁵⁰

Mindent összevéve látható, hogy sok szempontból nehezen kutatható, de kultur- és ipartörténeti szempontból fontos adatokat szolgáltató szakterületről van szó, így a bőrfeldolgozó műhelyekkel összefüggésbe hozható régészeti ásatások és bőrkonzerválás során érdemes ilyen szempontból is körültekintően minát venni és komplex vizsgálatokat is elvégezni.

¹⁴⁹ Gáborján, 135.; Fodor I (2005) A magyar kézművesség a 9–10. században. In: Kézművesipar, 84.

¹⁵⁰ Bower, 7.

PÓSÁN LÁSZLÓ

Rabszolgák a középkori Baltikumban

A középkori Európában nem volt ismeretlen a rabszolgaság.¹ Akárcsak az ókorban, a szolga ekkor is valaki tulajdonának (*proprius*) számított, de már nem kizárólagosan vagyontárgyként tekintettek rá, hanem *servilis personaként*, akinek megöléséért az anyagi kártérítésen túl egyházi büntetést is kiróttak. *Persona* mivolta ellenére azonban a házasság a szabadok és a szolgák között elképzelhetetlen volt, s ha egy szabad mégis rabszolgával házasodott volna össze, maga is szolga lett.² Ahogy az ókorban, úgy a középkorban sem rendelkezett a *servus* saját jogi személyiséggel, így lényegében társadalmon kívülinek számított.³ Ezzel szemben a „nem szabad”, azaz különböző függőségi helyzetben élők a társadalom részének minősültek. A 9–10. századtól a középkori jogi terminológia is egyértelmű különbséget tett a rabszolgaság és a különböző függőségi viszonyok között.⁴

A rabszolgaság Európa minden részén hozzátartozott a középkori élethez. Részben egy-egy udvartartáshoz kapcsolódóan házi rabszolgaság formájában, részben pedig kevés szakképzettséget igénylő termelési ágazatokban, földesúri gazdaságokban. Ez utóbbi területeken a rabszolga gazdálkodás mindaddig, amíg elegendő szolga állt rendelkezésre, nagyon is hatékonynak bizonyult, de amint valamilyen okból az utánpótlás nehézkessé vált, vagy megszakadt, elveszítette ezt a hatékonyságát.⁵ A szolgák iránti kereslet így a középkori kereskedelemben is fontos árucikké tette a rabszolgákat. Velence már a 9–10. században a dalmát tengerparton szerzett (rabolt vagy vásárolt) fiatal szláv nőt szállított Szíria és Egyiptom háremeibe.⁶ Velencéhez hasonlóan Barcelona is foglalkozott rabszolga-kereskedelemmel, mert a reconquista háborúk bőségesen ellátták mór foglyokkal. De a katalán kereskedők a Levante térségéből is szállítottak rabszolgákat, akiket ezután Itáliában, Dél-Franciaországban, az Ibériai-félszigeten vagy

---

¹ Erről összefoglalóan I. *Charles Verlinden*: L'esclavage dans l'Europe médiévale. I. Gent 1955. és II. Brugge 1977. A szerző az MTA-DE Lendület Magyarország a Középkori Európában Kutatócsoport tagja.

² *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágságról Magyarországon. Bp. 1998. 17.

³ *Marc Bloch*: A feudális társadalom. Bp. 2002. 277.

⁴ *Otto Brunner*: Europäisches Bauerntum. In: Deutsches Bauerntum im Mittelalter. (Wege der Forschung 416.) Hrsg. Günther Franz. Darmstadt 1976. 5–23., 12.

⁵ *Makkai László*: Az európai feudális rendszer genezise, működése és fejlődése. (Előadások a Történettudományi Intézetben 2.) Bp. 1986. 24.

⁶ *Henri Pirenne*: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. 1983. 59.

éppen Észak-Afrikában értékesítettek.⁷ Katalóniában, Barcelonában még a 15. század végén is működött rabszolgapiac.⁸ Nápolyban a 16. század első felében 35 dukát körül mozgott egy rabszolga ára. Tripoli 1510. évi elfoglalása után olyan sok rabszolga került a szicíliai piacokra, hogy szinte nevetségesen alacsony, 3–25 dukátnyi áron keltek el. 1549-ben a toszkán nagyherceg a dalmáciai Zengg városába küldte megbízottját, hogy ott török rabszolgákat vásároljon.⁹ A mediterrán világban a 13. századtól kezdett jelentősebb mértékű kereslet mutatkozni a rabszolgák iránt, amikortól növekedni kezdett a képzetlen munkaerővel, kényszer munkával művelt cukornádültetvények szerepe és jövedelmezősége. A jó részt Cipruson és Krétán folytatott cukortermelés komoly munkaerő szükségletet teremtett, melynek kielégítésére Velence Délkelet-Európából, az orosz területekről és Délnyugat-Ázsiából (a Levante-térségből) importált rabszolgákat.¹⁰ Azt követően, hogy Rodosz és a környező szigetek a johannita lovagok uralma alá került (1309), itt is megindult a rabszolgákra alapozott cukortermelés, de ennek volumene messze elmaradt Ciprus vagy Kréta mögött.¹¹

A középkori katolikus egyház, ha a szolgaság intézménye ellen nem is lépett fel, a keresztény rabszolgák felszabadítását az egyik legjelesebb jámbor cselekedetnek tartotta. A Johannita Rend, mint egyházi szervezet, szerzetesi közösség így nem tarthatott keresztény szolgákat, illetve ha valamelyik rabszolga keresztény lett, azt szinte kötelessége volt felszabadítani. A johannita szabályzat ezért kifejezetten tiltotta, hogy a rend tagjai vagy tisztségviselői a nagymester engedélye nélkül rabszolgákat kereszteljenek meg vagy rabszolgákat szabadítsanak fel. Ugyanezért a rodoszi rabszolgapiacra csak pogányokat lehetett árusítani. A johanniták rendelkezése szerint az, aki a moszlim kalmároktól keresztény rabszolgát vásárolt, csak addig tarthatta azt szolgasorban, amíg le nem dolgozta vételárát, utána visszanyerte szabadságát. A johannita lovagok leginkább háborúban szerzett hadifoglyokat dolgoztattak rabszolgaként a birtokaikon, de alkalmanként még Nyugatra is szállítottak szolgákat, akiket főleg Szicíliában értékesítettek.¹² A középkori mediterrán ültetvényes cukornádtermelés a 15. század folyamán kiterjedt az atlanti szigetekre is, majd a 16. században áttevődött az Újvilágba. Az ehhez kapcsolódó rabszolgaság követte a cukor útját.¹³

⁷ *Fernando García de Cortázar – José Manuel González Vesga*: Spanyolország története. Bp. 2001. 156.

⁸ *Wolfram Fischer*: Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der „Sozialen Frage“ in Europa seit dem Mittelalter. Göttingen 1982. 13.

⁹ *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. II. Bp. 1996. 793–794.

¹⁰ *Peter Feldbauer – John Morrissey*: Venedig 800–1600. Wasservögel als Weltmacht. Wien 2002. 69.

¹¹ *Elias Kollias*: Die Ritter von Rhodos. Der Palast und die Stadt. Athen 2004. 12., 26–31.

¹² *Jürgen Sarnowsky*: Macht und Herrschaft im Johanniterorden des 15. Jahrhunderts. Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos (1421–1522). (Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter. Bd. 14.) Münster 2001. 369–374.

¹³ *Immanuel Wallerstein*: A moder világgazdasági rendszer kialakulása. Bp. 1983. 153.

A mediterrán térséghez képest Európa többi részén (ahol nem voltak ültetvények) kisebb volt a rabszolgák aránya, de maga a rabszolgaság intézménye sokáig fennmaradt. Az 1086-ból származó Domesday Book adatai szerint például a 11. század végén Anglia népességének kb. 9%-át a szolgák (*serf*) tették ki. Számuk a 13. század folyamán ugyan jelentősen megcsappant, de el nem tűntek.¹⁴ Franciaországban szintén előfordultak még rabszolgák a középkorban.¹⁵ Közép-Európában jóval nagyobb volt a jelentősége a szolgaságnak, mint nyugaton. A német területeken számtalan adat tanúsítja, hogy a földesúri gazdaságokban milyen fontos szerepet játszottak a „saját tulajdonú emberek” (*homines proprii*), azaz a szolgák.¹⁶ A 13. század első harmadában írásba foglalt szász szokásjogi gyűjtemény, a Szász tükkör (*Sachsenspiegel*) ugyan nem különösebben foglalkozott a társadalomhoz, a szokásjog hatálya alá nem tartozó, jogképtelen szolgák rétegével, de azt mégis fontosnak tartotta megjegyezni, hogy nekik nincs vérdíjuk, azaz csak vagyoni értéket jelentenek. Ugyanakkor egyértelműen leszögezte, hogy mégis emberekről van szó, akiket nem lehet következmények nélkül bántalmazni vagy megölni.¹⁷

Gazdasági és udvartartásban, háztartásban betöltött szerepükön túl a középkori Németországban, különösen a Száli- és Stauf-korban, hadakozó, fegyveres szolgák, ún. *ministerialisok* is voltak. Szolgai jogállásukból következően engedelmesebb és megbízhatóbb fegyveres réteget alkottak, mint a nemesi vazallusok, ezért a német területeken korántsem terjedt el a hűbéri rendszer oly mértékben, mint például Franciaországban vagy Angliában. Egyes becslések szerint a 11. században kb. 1:50, vagy akár még ennél is nagyobb lehetett a szabad nemesi családok és a hadakozó szolgák, a miniszteriálisok aránya.¹⁸

A középkori magyar forrásokban is gyakran, és hosszú ideig, egészen a 14. század második feléig szerepeltek *servus* jogállású emberek, akiket a földesurak adtak-vettek, utódaikra örökítettek. Az Árpád-korban sokáig a földesúri gazdaságokat, az ún. *prediumokat* rabszolgákkal művelték meg. A 11–12. században a faluszerűen önálló nevet viselő lakott települések 45–50%-a az oklevelekben *predium* köznevet viselt, s arányuk még a 13. század első felében is kb. 30%, azaz igen számottevő volt.¹⁹ A szolgálta mint vagyontárgy fontos kereskedelmi árucikket jelentett. Az 1288. évi esztergomi vámrrendelet szerint áruk általában 3 márka körül alakult, s minden eladott rabszolga után 40 dénár vámot kellett fizetni.²⁰

¹⁴ John Gillingham: The Early Middle Ages (1066–1290) In: The Oxford History of Britain. Ed. Kenneth O. Morgan. Oxford–New York 1984. 181., 187.; Bárány Attila: A normann hódítástól a magna cartáig. Máriabesenyő 2011. 147.

¹⁵ Bloch, M.: A feudális társadalom i. m. 283.

¹⁶ Eckhart G. Franz: Grangien und Landsiedel. Zur Grundherrschaft des Zistenzienserklöster Haina in Hessen. In: Deutsches Bauerntum im Mittelalter i. m. 293–330.

¹⁷ Eike von Repgow: A Szász tükkör. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. Szeged 2005. 228.

¹⁸ Pósnán László: Németország a középkorban. Debrecen 2003. 65.

¹⁹ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp. 1971. 47–48.;

Bertényi Iván: Magyarország az Anjouk korában. (Magyar história.) Bp. 1987. 119–120.

²⁰ Bolla I.: A jogilag egységes jobbágságról i. m. 17., 55., 77–78., 83.

A középkori Lengyelországban hosszú ideig szintén rabszolgaerővel művelték meg a földesúri birtokokat.²¹ Skandináviában ugyancsak természetes és elterjedt volt a rabszolgaság. A szolgák (*traelle, thrael, drell*) többsége a hadifoglyok közül került ki, s általában a háztartásban és a ház körüli munkákban alkalmazták őket (*mancipia*). Velük végeztették el a legnehezebb és legpiszkosabb teendőket, de részt vettek a mezőgazdasági munkákban is. A vagyonosabbak kifejezetten szolgaerőre alapozták gazdálkodásukat. De a rabszolga munkaerőt maga a királyi hatalom is igénybe vette. Dániában például a *traelle/thrael* tagokkal rendelkező helységnevek arra utalnak, hogy ott nagyobb szabású munkák elvégzésére számos rabszolgát alkalmaztak. A Kékfogú Harald király (945–986) által építtetett *Trelleborg* nevű sáncvárak Seeland és Skåne területén annak az emléket őrzik, hogy itt a földmunkálatoknál jelentős számú rabszolgát dolgoztattak. Jóllehet az egyházi tanítás szerint a rabszolgák felszabadítása Istennek tetsző keresztényi cselekedetnek számított, Észak-Európában a tulajdonhoz való jog ennél is erősebbnek bizonyult. II. Waldemar dán király (1202–1241) idején Andreas lundi érsek skånei törvénykönyvében írásba foglalta, hogy „ahol csak egy uraság megtalálja elszökött rabszolgáját, legyen az bár a király vagy az érsek színe előtt, jogában áll erős kézzel fogságba vetni.”²²

Ahogy Európában különböző régiókban a középkorban általános és természetes volt a szolgaság, úgy a keresztény világhoz csak jóval később, a 13. és 14. század során csatlakozó Baltikumban is a középkor végéig említenek a források adható-vehető rabszolgákat. A német uralom előtti porosz, lett, litván vagy észti területeken mindenhol voltak szolgák, akik jórészt az egymás közötti, valamint a szomszédos keresztény vidékek elleni rabló hadjáratok során ejtett foglyok közül kerültek ki. Általában mindegyik balti nép esetében elmondható, hogy rabszolgaként alapvetően csak nőket és gyermekeket tartottak, felnőtt férfiakat pedig csak elvéve. A férfiakat és az öregeket rendszerint legyilkolták. A Német Lovagrend krónikása, Peter von Dusburg a 14. század első harmadában azt írta, hogy „ezek [ti. a poroszok] alávaló módon megölték minden régi keresztényt, aki Németországból érkezett Poroszország megvédelmezésére, és örök rabságba hurcolták a nőket és a gyermekeket.”²³ A 13. század utolsó harmadától kezdődő, s a 14. század folyamán mindvégig tartó lovagrendi-litván háborúkban is a nőket és gyermekeket ejtették fogságba, a férfiaknak jóval kevesebb esélye volt a túlélésre.²⁴ Az *Ältere Hochmeisterchronik* feljegyzése szerint 1300-ban 6000 főnyi litván sereg tört be a mazóviai hercegséghez tartozó Dobrin tartományba, ahol nagyon sok keresztényt mészárolt le, a nőket és gyerekeket pedig rabszóra fűzte

²¹ Roman Grodecki – Stanisław Zachorowski – Jan Dąbrowski: Dzieje Polski średniowiecznej. Kraków 2011. 218.

²² Pósán László: Skandinávia a középkorban. Debrecen 2012. 71–72.

²³ Petri de Dusburg: Chronica terrae Prussiae. In: Scriptorum rerum Prussicarum. Bd. I. Hrsg. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Erich Strehlke. Leipzig 1861. 21–269., 69.

²⁴ Dusburg, P.: Chronica i. m. 183.

és elhurcolta.²⁵ 1311-ben Vytenis litván fejedelem 4000 főnyi sereggel támadt a Német Lovagrend államára, Ermland földjére, és 1400 nőt s gyermeket hurcolt magával szolgaként Litvániába.²⁶ Wigand von Marburg krónikája szerint a Poroszországba betörő litvánok még a 14. század közepén, 1345-ben is lemészárolták a férfiakat, s csak a nőket és gyermekeket vitték el rabszolgának.²⁷

A litván bojárok udvarházainál és birtokain az így szerzett rabszolgák (*šeimyniškiei*) jelentették a legfontosabb munkaerőt.²⁸ A pogány porosz társadalomban is döntően az előkelők háztartásában és birtokain foglalkoztattak rabszolgákat, de voltak parcellával és igavonó állatokkal is rendelkező, ún. telekre ültetett szolgák is, akik általában az igásállatok, az ökrök után (*post boves*) tartoztak szolgálattal uruknak.²⁹ Minden bizonnyal ilyen telekre ültetett szolgák által lakott faluról volt szó akkor is, amikor egy keresztény hitre tért porosz előkelő vagy helyi fejedelem egy falut adományozott a pogányok megtérítésével megbízott Christian püspöknek.³⁰ A porosz területeket meghódító Német Lovagrend helyi és nyugati híveinek egyaránt a birtokadományokkal együtt rabszolgákat is adott. Dietrich königsbergi komtúr például 1261. augusztus 19-én a Samland tartományból származó, és a lovagrendhez hű Berischo nevű porosz előkelőnek 11 Haken földet és 5 szolgacsaládot adományozott Sunegoge faluban (*quinque familias in villa, que appellatur Sunegoge*).³¹ 1261 október 16-án Königsberg komtúrja 20 szolgacsaládot ajándékozott Scharduno nevű porosz hívének: 10 családot Wargen, 10-et pedig Grobowe földjén.³² Ugyanennek az esztendőnek a végén egy porosz testvérpár, Romike és Gilbers 10 családnyi rabszolgát kapott Gierstenis udvarházzal és birtokkal együtt (*decem familias in villa, que Gierstenis nuncupatur*).³³ A Német Lovagrend poroszországi tartományi mestere (*provincialis magister, Landmeister*), Helmerich 1262-ben két, szolgák által lakott tele-

²⁵ Die Ältere Hochmeisterchronik. In: Scriptorum rerum Prussicarum. Bd. III. Hrsg. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Erich Strehlke. Leipzig 1866. (a továbbiakban: SRP III.) 519–637., 584.

²⁶ Die Ältere Hochmeisterchronik i. m. 586–587.

²⁷ Wigand von Marburg: Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis. In: Scriptorum rerum Prussicarum. Bd. II. Hrsg. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Erich Strehlke. Leipzig 1863. (a továbbiakban: SRP II.) 429–662., 505.

²⁸ Jerzy Ochmański: Gesellschaft und Wirtschaft Litauens vom Ausgang des 14. Jahrhunderts bis 1655. In: Studia Historiae Oeconomiae. Vol. 15. (1980) 131–159., 133–135.

²⁹ Benedykt Zientara: Die Bauern im mittelalterlichen Polen. In: Acta Poloniae Historica 57. (1988) 14–15.

³⁰ Preußisches Urkundenbuch. Bd. I,1. Hrsg. Rudolf Philippi, Carl P. Woelky. Königsberg 1882. (a továbbiakban: PUB I,1.) 12. sz.; Christian püspökről és a porosz missziókról I. László Pósn: Prussian Missions and the Invitation of the Teutonic Order into Kulmerland. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Eds. Zsolt Hunyadi, József Laszlovszky. (CEU Medievalia) Bp. 2001. 429–448., 431–436.

³¹ Preußisches Urkundenbuch. Bd. I,2. Hrsg. August Seraphim. Königsberg 1909. (a továbbiakban: PUB I,2.) 137. sz.

³² PUB I,2. 138. sz.

³³ PUB I,2. 148. sz.

pülést adott a porosz Tropo-nak: Reioten faluval 5, Gaymen faluval pedig 4 családot.³⁴ Az 1260-as évek végén a Landmeister a samlandi Zapel-nek és örökösei-nek hűséges szolgálataiért 4 Haken földet és 5 szolgálcsaládot ajándékozott.³⁵

A lovagrendhez hasonlóan a poroszországi püspökségekben is gyakran jutalmazták a lojalis poroszokat a földadomány mellett rabszolgákkal. Andreas Fisch, a samlandi püspök várnagya például 1262 januárjában 7 szolgálcsaládot adott Tyrune-nak és örököseinek.³⁶ Egy évvel később a német földről származó, s Poroszországban megtelepedett Heinrich Stubech lovag 20 családot kitevő számú szolgát kapott Heinrich samlandi püspöktől.³⁷ A lovagrendi és püspöki szolgálcsaládok egyaránt a földesúri magángazdaságokhoz szükséges munkaerőt igyekeztek biztosítani. A balti területek aligha kerülhettek volna német fennhatóság alá, ha nem lettek volna nagy számban helyi támogatói, akik a rivális klánokkal vagy törzsekkel szemben hajlandóak voltak keresztény hitre térni, és a katolikus erők oldalára állni. Balduin von Alna, a Szentszék megbízottja Kurland földjén, amikor 1229-ben szerződést kötött a kúr előkelők és klánok egy részével, megfelelően személyes szabadságban részesítette a megállapodásban szereplőket (*perpetuam enim eis indulsumus libertatem, quamdiu eos apostare non contigerit*).³⁸ III. Honorius már 1220. május 8-án ígéretet tett, hogy a keresztény hitre térő poroszok a Szentszék védelme alá kerülve megőrizhetik szabadságukat.³⁹ 1225. január 3-án a pápa Poroszország és Livónia keresztény hitre tért lakóit az Apostoli Szék védelmébe vette, s arról biztosította őket, hogy senki sem kerülhet rosszabb társadalmi státusba, mint a megtérése előtt volt, azaz garantálta személyes szabadságukat.⁴⁰ IX. Gergely pápa ezt 1227-ben megújította,⁴¹ majd az 1236. február 19-én és február 24-én kiadott bulláiban ismét a Baltikumban újonnan megtértek szabadságának elismerésére szólított fel.⁴² Ugyanígy fogalmazott IV. Ince pápa is 1245. szeptember 3-án kelt oklevelében,⁴³ és ez szerepelt az első porosz felkelést⁴⁴ lezáró 1249. évi christburgi békeszerződésben is.⁴⁵ Az, hogy a pápaságnak számos alkalommal szót kellett emelnie a keresztény hitre tért poroszok, kúrok, lettek érdekében, arra utal, hogy a nagyon ritkán la-

³⁴ PUB I,2. 173. sz.

³⁵ PUB I,2. 293. sz.

³⁶ PUB I,2. 155. sz.

³⁷ Codex diplomaticus Prussicus. Bd. I. Hrsg. Johannes Voigt. Königsberg 1836. (a továbbiakban: CDP I.) 142. sz.

³⁸ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Bd. I. Hrsg. Friedrich Georg Bunge. Riga 1852. (a továbbiakban: LUB I.) 103. sz.

³⁹ PUB I,1. 37. sz.

⁴⁰ PUB I,1. 54. sz.

⁴¹ PUB I,1. 60. sz.

⁴² LUB I. 144–145. sz.

⁴³ LUB I. 186. sz.

⁴⁴ Az első porosz felkelésről l. Pósan László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen 1996. 147–159.

⁴⁵ PUB I,1. 218. sz.

kott baltikumi területeken megtelepedő német birtokosok, egyházi szervezetek, s maga a Német Lovagrend komoly munkaerő gondokkal küszködött, amit leggyorsabban a meghódítottak szolgásba vetésével szeretett volna enyhíteni. A Szentszék azonban ezt – missziós politikájával összefüggésben – megakadályozta. A lovagrend fennhatósága alá került területeken így gyakorlatilag csak olyan rabszolgák voltak, akik már a pogány időkben is ebbe a társadalmi rétegbe tartoztak. A német fennhatósággal szemben heves ellenállást tanúsítók a legrosszabb esetben a Baltikum más területeire menekültek, vagy ha mégis fogságba estek, a lovagrend saját érdekében inkább kivégeztette őket. A szolgák száma ezért a lovagrendi államban alacsony volt. Ezzel a poroszországi és livóniai egyháznak is szembesülnie kellett, ezért abban az esetben, ha a szolgák keresztény hitre tértek, nem a felszabadításuk Istennek tetsző voltát hangsúlyozta, hanem azt a jogukat, hogy a szabadokkal együtt ők is járhassanak a templomba. IX. Gergely pápa ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy nem ítélte el a keresztények rabszolgáságát, de megkövetelte, hogy keresztény uraik ne akadályozzák szolgálók templomba járását, így a hitélet és a vallás terén egyenjogúnak nyilvánította a szabadokat és a szolgálókat.⁴⁶

Mivel a Német Lovagrend területiális hatalmának megszilárdulása a porosz és livóniai területek népességének egy részével történt kiegyezés révén valósult meg a 13. század folyamán,⁴⁷ a szükséges munkaerő biztosítására a lovagrendnek két megoldási lehetősége nyílt: a 14. század folyamán nagy számban hívott az országába német telepeseket, a pogány litvánokkal vívott több mint egy évszázados folyamatos háborúkban pedig rabszolgákra tett szert. Wigand von Marburg krónikája szerint például 1346 telén a lovagok 521 foglyot ejtettek és 715 lábasjóságot zsákmányoltak Litvániában.⁴⁸ Hermann von Wartberge krónikája szerint 1370-ben nyolcnapos gyors litvániai hadjárat során a lovagrend sok pogányt vágott le vagy ejtett fogságba.⁴⁹ A königsbergi komtúrságban 1374-ben 593 márka értékű litván szolgát tartottak nyilván, akik hadifogolyként kerültek szolgáorba.⁵⁰ Az 1375. évi téli hadjárat során a Német Lovagrend 715 foglyot hurcolt el Litvániából.⁵¹ Ez az adat azonban nem tartalmazta a Nyugat-Európából érkezett keresztiesek által zsákmányként hazavitt foglyokat. A 15. század első harmadának végén íródott *Ältere Hochmeisterchronik* az összes litván rab számát 900 főre tette (*gefangen wol IX^c mensche*).⁵² Balga (ma: Veszelnóje, Oroszország) komtúrság 1382. évi számadáskönyve szerint a komtúrság területén 4000 márka értékben

⁴⁶ LUB I. 158. sz.

⁴⁷ Erről l. *László Pósn*: *Absonderung oder Zusammenleben? Ethnische Verhältnisse im Ordensstaat*. *Annales historici Presovienses* 10. (2010: 1–2. sz.) 54–59.

⁴⁸ *Wigand von Marburg*: *Chronicon* i. m. In: SRP II. 545.

⁴⁹ *Hermann von Wartberge*: *Chronikon Livoniae*. In: SRP II. 9–116., 98.

⁵⁰ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Hrsg. Walter Ziesemer. Danzig 1921. (a továbbiakban: GÄB) 2.

⁵¹ *Hermann von Wartberge*: *Chronikon* i. m. In: SRP II. 107.

⁵² *Die Ältere Hochmeisterchronik* i. m. 598.

voltak a Német Lovagrend tulajdonában háborúban szerzett rabszolgák.⁵³ 1389-ben a lovagok 700 foglyot és számtalan lábasjószágot hajtottak el Litvániából.⁵⁴ 1392-ben a ragniti rendházban a lovag, jószágok és ezüstkincsek után a vagyontárgyak, értékek között 35, 1396-ban pedig 73 rabszolgát tartottak számon.⁵⁵ Wigand von Marburg beszámolója szerint az 1394. évi téli hadjárat során a litvánok ellen vonult keresztetek nagyon sok férfi, női és gyermek foglyot hoztak Poroszországba.⁵⁶ Johann von Posilge még konkrét számokat is közölt krónikájában: a Német Lovagrend és a kereszties sereg 2200 fogollyal, 540 szarvasmarhával és 1400 lóval tért vissza a hadjáratból.⁵⁷ Abban, hogy a 14. század második felében, s különösen annak utolsó harmadában a lovagrend igyekezett egyre több rabszolgára szert tenni Litvániában, minden bizonnyal szerepe volt a pestisjárványok okozta népességcsökkenésnek, és az ennek nyomában jelentkező munkaerőhiánynak. Johann von Posilge szerint Poroszországban 1360 volt az első olyan év, amikor a pestis számos áldozatot követelt.⁵⁸ Ezt követően azonban gyakran visszatért: 1382-ben, 1394-ben, 1398-ban, 1404-ben, 1405-ben és 1406-ban.⁵⁹ Nem véletlen, hogy ugyanezekben az években a lovagrend mindig indított egy-egy hadjáratot a litván területek ellen. A lovagrendi állam 14. század végi demográfiai csökkenésével állt összefüggésben a nagymester 1394. évi rendelkezése is, amely előírta, hogy egy cseléd, inas vagy segéd legalább negyedévet köteles volt gazdájánál, mesterénél dolgozni, a porosz városoknak pedig ki kellett adniuk a szökött cselédeket. A majorsági cselédeket, szolgálókat halállal is büntethették, ha bérük emelése érdekében közösen léptek fel, vagy bármilyen szerzetet alakítottak.⁶⁰

A háborúkban szerzett rabszolgákat a Német Lovagrend vagy saját rendházainál, majorságainál dolgoztatta, vagy pedig piacra vitte, s eladta őket. 1325-ben a königsbergi komtúr egyik levelében arról rendelkezett, hogy az északi orosz fejedelemségekkel vívott harcokban ejtett foglyokat ne adják el, hanem inkább a Bartenstein melletti lovagrendi majorban foglalkoztassák őket.⁶¹ Néhány évvel később, 1329-ben arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a Rend egyik birtokáról három litván szolga megszökött.⁶² A Német Lovagrend főkincstárnoká-

⁵³ GÄB 150.

⁵⁴ *Johann von Posilge*: Chronik des Landes Preußen. In: SRP III. 156.

⁵⁵ GÄB 261., 263.

⁵⁶ *Wigand von Marburg*: Chronicon i. m. In: SRP. II. 653.

⁵⁷ *Johann von Posilge*: Chronik i. m. In: SRP III. 191.

⁵⁸ *Johann von Posilge*: Chronik i. m. In: SRP III. 80.

⁵⁹ *Johann von Posilge*: Chronik i. m. In: SRP III. 124–125., 192–193., 222., 273., 281–282.

⁶⁰ Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bd. III. Hrsg. Carl Peter Woelky. Braunsberg–Leipzig 1874. (a továbbiakban: CDW III.) 281. sz.

⁶¹ Idézi *Werner Paravicini*: Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil 2. (Beihefte der Francia. Bd. 17/2.) Sigmaringen 1995. 102.

⁶² Preußisches Urkundenbuch. Bd. II. Hrsg. Max Hein, Erich Maschke. Königsberg 1932. (a továbbiakban: PUB II.) 675. sz.

nak (*thesaurarius*, *Treßler*) számadáskönyve szerint 1402 augusztusában a nagymester, amikor látogatást tett a Rend Beister nevű majorjában, 4 Scot összeget adott az ott élő tatároknak (*die Tattern zum Byster*).⁶³ 1402 októberében a beister-i tatárok ismét kaptak 4 Scot-ot,⁶⁴ 1403 júniusában pedig újabb látogatásakor a nagymester 1 Scot-ot adott nekik.⁶⁵ 1406 májusában 6, 1408 májusában szintén 6 Schillinget kaptak, s további 7 Schillinget, amiért ostorpattogatásaikkal és lovasbemutatóikkal szórakoztatták a nagymestert és kíséretét.⁶⁶ A feljegyzések szerint a lovagrend más majorságaiban is voltak tatárok. Preußisch Eylauban (ma: Bagratyionovszk, Oroszország) egy tatár család élt (*eyme tatern mit syme wybe und 3 kindern*).⁶⁷ Neuhoft majorban (elbingi komtúrság) több tatár is volt,⁶⁸ akik közül az egyiket „Rémisztő Tatárnak” (*Tater von Schoken*) hívták.⁶⁹ A források szerint Pellen majorban is élt egy tatár.⁷⁰ A *Treßlerbuch* bejegyzéseiből sajnos nem derül ki a szóban forgó majorsági tatárok jogállása, de minden bizonnyal háborúban fogságba esett szolgák lehettek. A 14. század végén ugyanis a Német Lovagrend Vytautas litván nagyfejedelem szövetségeseként maga is hadakozott a tatárokkal. A nagymester és a nagyfejedelem 1398-ban megkötött sallinwerder-i békeszerződése ugyanis nem csak elhatárolta a német és litván érdekszférákat az északi, északkeleti orosz térségben, hanem azt is tartalmazta, hogy Samogitia tartományért cserébe (amit megkapott a lovagrend) a nagymester katonai erővel is támogatja Vytautas expanzív politikáját a belső viszályok miatt meggyengült Arany Horda ellen.⁷¹ 1395 tavaszán Timur Lenk nagy győzelmet aratott Toktamis kán, az Arany Horda uralkodója felett, és saját hívét, Temür-Kutlugot ültette az Arany Horda trónjára.⁷² Toktamis számos hívével, fegyveresével, és azok családjaival Vytautashoz menekült, aki 1397 táján Litvánia szívében, Troki környékén telepítette le őket.⁷³ 1397-ben és 1398-ban a litvánok sikeres akciókat hajtottak végre az Arany Horda ellen,⁷⁴ 1399-ben pedig döntő hadjáratot indítottak. Ebben a vállalkozásban részt vettek a Német Lovagrend kontingensei is. Ennek során ejthettek ugyan foglyokat, de ezek száma biztosan nem volt számottevő, mert maga a hadjárat 1399. augusztus 12-én a Vorszka folyó mellett vívott üt-

⁶³ Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409. Hrsg. Erich Joachim. Königsberg 1896. (a továbbiakban: MTB) 180.

⁶⁴ MTB 236.

⁶⁵ MTB 252.

⁶⁶ MTB 487., 543.

⁶⁷ MTB 550.

⁶⁸ MTB 245., 481., 513.

⁶⁹ MTB 490.

⁷⁰ GÄB 158.

⁷¹ Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. Bd. I. Hrsg. Klaus Neitmann. Marburg 1970. (a továbbiakban: Staatsverträge I.) 2. sz.

⁷² *Vásáry István*: Az Arany Horda. Bp. 1986. 138–143.

⁷³ Codex epistularis Vitoldi magni ducis Lithuaniae (1376–1430) Ed. Antoni Prochaska.

(Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia VI.) Krakau 1882. 146. sz.

⁷⁴ *Johann von Posilge*: Chronik i. m. In: SRP III. 222.

közetben elszenvedett súlyos vereséggel végződött.⁷⁵ A győzelem után a fosztogató tatár csapatok mélyen benyomultak a litván nagyfejedelemség területére, egészen Luck-ig, így akár ezekben a harcokban is kerülhettek lovagrendi fogságba tatárok.⁷⁶ A Vorszka folyónál elszenvedett vereség után Litvániában meggyengült Vytautas helyzete, ezért pozíciói erősítése érdekében kiegyezett unokabátyjával, Jogaila (Jagiello) lengyel királlyal, és szembe fordult a lovagrenddel. 1402-ben így ismét háború robbant ki a Német Lovagrend és Litvánia között.⁷⁷ A Ragnit (ma: Nyeman, Oroszország) térségében felvonult litván seregben szép számmal voltak olyan tatárok, akiket még Vytautas telepített le Troki mellett.⁷⁸ A lovagrendi majorokban említett tatárokat ekkor is fogságba ejthették. Elméletileg persze az sem lehetetlen, hogy korábban, a lovagrend és a nagyfejedelem közötti szövetség idején költözött önként néhány tatár család Poroszországba, és szabad emberként vállaltak munkát a lovagok méneseinél.⁷⁹ Tény, hogy Német Lovagrend majorsági gazdálkodásában a fizetett cselédeknek, szolgálóknak, valamint idény-munkásoknak volt a legjelentősebb szerepe, kisebb arányban a paraszti robotnak, s nem különösebben a szolgálóknak.⁸⁰ Ebből következően az említett majorsági tatárok akár szabad emberek is lehettek volna, de a források inkább rabszolga státusuk mellett szólnak. Neuuhof majorban például, ahol több tatár is volt, a számadáskönyvek bérjegyzékei szerint az állandó fizetett személyzet 3 cselédnőből, 1 gulyásból, 1 kondásból, 2 lovászból és 1 fejőasszonyból, valamint a majort irányító Hofmannból (vagy Hofmeister) állt, és sehol sem említik a tatárokat.⁸¹

A források szerint a Baltikumban, sőt az egész Balti-tenger térségében volt rabszolga-kereskedelem, működtek rabszolgapiacok, de nagyságrendjük meg sem közelítette a mediterrán világ emberkereskedelmének mértékét. Hollandia grófjának 1344. március 8–16. közötti elszámoláskönyvében az olvasható, hogy amikor keresztesként Poroszországban járt, ott egy pogány szolgálóért (azaz egy litvánért) 2 porosz márkát fizetett. 1390-ben Derby grófja egy litván férfit 2, két fiút pedig 1-1 márkáért vett meg Königsbergben. A két fiúra (*pueri*) egy *matrona* gondoskodott, akit a gróf szintén ott vásárolt, de azt sajnos nem tudjuk,

⁷⁵ *Johann von Posilge*: Chronik i. m. In: SRP III. 229–230.

⁷⁶ *Bertold Spuler*: Die Aussenpolitik der Goldenen Horde. Die Horde als Großmacht in Osteuropa und Vorderasien. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 5. Heft 3–4. (1940) 311.

⁷⁷ *Manfred Hellmann*: Grundzüge der Geschichte Litauens. Darmstadt 1976. 41.; *Rimvydas Petrauskas*: Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Annaberger Annalen 12. (2004) 36.

⁷⁸ *Johann von Posilge*: Chronik i. m. In: SRP III. 263.

⁷⁹ *Hartmut Boockmann*: Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Göttingen 1975. 74–75.

⁸⁰ *Pósán László*: A Német Lovagrend poroszországi majorságai a 15. században. In: Memoria rerum. tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz, Á. Varga László. Eger 2008. 425–442.

⁸¹ *Jürgen Sarnowsky*: Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454). Köln 1993. 267.

hogy érte mennyit fizetett.⁸² A königsbergi komtúrság 1374. évi számadáskönyve arról tudósít, hogy a pogány litván rabok eladásából összesen 593 márka bevétel származott.⁸³ Ilyen nagyságrendű, rabszolgaeladásból befolyó összeget egyetlen másik lovagrendi komtúrságban sem jegyezték fel. A lovagrendi államban minden bizonnyal Königsberg volt a rabszolga-kereskedelem központja. Ez a szerepkör összefüggött azzal, hogy a litvánok elleni hadjáratoknak is Königsberg volt a kiindulópontja, s ide érkeztek vissza a keresztes csapatok, itt osztották el és értékesítették a hadizsákmányt. A lovagrendi állam székhelyén, Marienburgban is kereskedtek rabszolgákkal. A *Treßlerbuch* 1400. március 20-i bejegyzése szerint a marienburgi piacon a Német Lovagrend 4 samogitai litván szolgát $\frac{1}{2}$ márkáért értékesített (*Item $\frac{1}{2}$ m. 4 Samayten gegeben*).⁸⁴ Ugyanitt a Rend főkincstárnoka 1404-ben 89 márkáért adott el 25 felnőtt rabszolgát, azaz 1 szolga ára átlagosan 3,5 márka volt.⁸⁵ Egy 1405. évi adat szerint viszont ebben az évben sokkal kevesebbet, csak $\frac{1}{2}$ Vierdungot fizettek a piacon egy litvánért (*Item $\frac{1}{2}$ firdung eyne Littow gegeben*).⁸⁶ A korabeli városi könyvek leírása szerint a 15. század elején a következőképpen nézett ki Poroszország pénzrendszere: 1 márka = 4 Vierdung (*fertones*) = 16 Lot = 24 Scot = 45 Halbscot = 60 Schilling = 180 Vierchen (*quarti*) = 720 Pfennig (*denarii*).⁸⁷ A források alapján azt mondhatjuk, hogy a lovagrendi államban a 14. század második felében és a 15. század elején alapvetően 2–4 márka között alakult egy felnőtt rabszolga ára, az ettől eltérő összegek nagy valószínűséggel gyermekek vételára lehetett. Derby grófjának rabszolgavásárlása esetén tudjuk, hogy két fiúért (*puer*) 2 márkát fizetett. A középkorban általában a 7–14 év közötti gyermekeket nevezték *puer*-nek.⁸⁸ Elképzelhető, hogy amikor 1400-ban $\frac{1}{2}$ márkáért 4 samogitai litvánt, vagy 1405-ben egy másikat $\frac{1}{2}$ Vierdungért adtak el, valójában 7 év alatti gyermekekről volt szó, akiknek piaci ára messze elmaradt a felnőttekétől.

A poroszországi rabszolgák tényleges értékéről (s egyúttal gazdasági súlyáról, fontosságáról) azonban csak akkor kaphatunk megbízhatóbb képet, ha piaci áraikat összehasonlítjuk más javak és termékek árával. Ha a 14–15. század fordulója környéki földárakat nézzük – annak ellenére, hogy a termőföldárak nagyon

⁸² Paravicini, W.: Preussenreisen i. m. 107.

⁸³ GÄB 2.

⁸⁴ MTB 70.

⁸⁵ MTB 19–27.

⁸⁶ MTB 350.

⁸⁷ Novus Liber Rationum Veteris Civitatis Elbingensis (1404–1410) / Nowa Księga Rachunkowo Starego Miasta Elbląga 1404–1414, zęść I (1404–1410) wydał Markian Pelech. W 750-lecie założenia miasta Elbląga (Towarzystwo Naukowe w Toruniu Fontes 72.) Warszawa–Poznań–Toruń 1987. 31.; Liber memoriarum Colmensis civitatis / Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Bearb. Carl August Lückcrath – Friedrich Benninghoven. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.) Köln–Weimar–Wien 1999. 8., 28b., 36., 37., 145., 242., 246., 253., 296., 385a., 409., 384b. sz.

⁸⁸ *Shulamith Shahar*: Gyermek a középkorban. Bp. 2000. 49.

széles skálán mozogtak – megállapíthatjuk, hogy a földárák jelentősen meghaladták a rabszolgákét. 1315-ben például Johann Padluhe 22,5 Hufe (*mansus*) földet 190 márkáért adott el, azaz Huféknént 8,4 márka áron.⁸⁹ (A középkori Poroszországban 1 Hufe = 30 Morgen/hold területnagyságot jelentett, s egy-egy cenzusfizető paraszti gazdaság általában 2 Huféból állt.)⁹⁰ Arnold von Kladau magister 1328 áprilisában 16 márkáért vásárolt 1 Hufe mocsaras területet Danzig környékén.⁹¹ Hermann erlandi püspök 1346-ban 10 márkáért adott el 1 Hufe földet.⁹² Utóda, Johannes püspök a Rein-folyó és Cleborg falu között fekvő 3 Hufe földért 20 márkát kért a vevőtől.⁹³ 1371-ben egy bizonyos Matthias 20 márka $\frac{1}{2}$ Scot áron adott el 1 Hufét Damerau faluban.⁹⁴ Ugyanebben az évben egy Mestin nevű faluban Tilo molnár csak 10 márkát kapott 1 Hufe földért.⁹⁵ Egy 1393. október 16-án kelt oklevél tanúsága szerint Berthold Kirsborn lovag 80 márkáért vett 4 Hufe földet, azaz Huféknént 20 márkáért.⁹⁶ Heinrich erlandi püspök 1395-ben 24 márkát kapott 3 Huféért (telkenként 8 márkát).⁹⁷ Jacob von Jhelin és lánya, Katherina 1406-ban 500 porosz márkáért adta el 18 Hufe nagyságú majorságát, azaz Huféknént 27,7 márkáért.⁹⁸ A felsorolt földadásvételi példák szerint tehát a földárák az 1300-as évek elejétől az 1400-as évek elejéig tartó évszázad során telkenként 6–7 márkától 26–28 márkáig terjedtek. A legolcsóbb Hufe ára is legalább a kétszerese volt egy rabszolga árának, az átlagos telekár (10–12 márka/Hufe) pedig a 4–6 szorosát is elérte. 1400 táján még egy csataló is drágább volt egy rabszolgánál: egy harci lóért 6 márkát kellett adni. Egy hátszló 4, egy igásló 2 márkába került, azaz egy felnőtt rabszolga értéke a hátszló és az igásló között mozgott, vagy megegyezett az igásló árával. Egy tehénért 1 márkát kellett fizetni, annyit, amennyiért egy rabszolgafiút lehetett venni. Egy sertés $\frac{1}{2}$ márkába került, s ezért az összegért ugyanebben az évben 4 litván gyermeket is adtak.⁹⁹ Rabszolgákat (köztük gyermekeket) azonban nem csak a Német Lovagrend vitt a piacra, hanem magánbir-

⁸⁹ Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bd. I. Hrsg. Carl Peter Woelky. Braunsberg–Leipzig 1874. (a továbbiakban: CDW I.) 173. sz.

⁹⁰ Erről bővebben l. *Pósán László*: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. Agrártörténeti Szemle 46. (2004–2005) 26–30.

⁹¹ PUB II. 614. sz.

⁹² Preußisches Urkundenbuch. Bd. IV. Hrsg. Hans Koeppen. Marburg 1960. 76. sz.

⁹³ Preußisches Urkundenbuch. Bd. V,1. Hrsg. Klaus Conrad. Marburg 1969. (a továbbiakban: PUB V,1.) 27. sz.

⁹⁴ Preußisches Urkundenbuch. Bd. VI,2. Hrsg. Klaus Conrad. Marburg 2000. (a továbbiakban: PUB VI,2.) 1013. sz.

⁹⁵ PUB VI,2. 1012. sz.

⁹⁶ CDW III. 276. sz.

⁹⁷ CDW III. 302. sz.

⁹⁸ Księga Ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450) wydał Karola Ciesielska. (Towarzystwo Naukowe w Torunin Fontes 63.) Warszawa–Poznań 1973. 319. sz.

⁹⁹ *Werner Böhmke*: Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. Hansische Geschichtsblätter 80. (1962) 52.

tokosok is. Egy 1372. február 5-én kelt oklevél tanúsága szerint egy bizonyos Henneke von Roden nevű nemes az észtországi Harrien és Alentaken tartományokban lévő birtokait és szolgálait 300 rigai márkáért eladta testvérének, Ottónak.¹⁰⁰ Egy másik, 1382. március 28-án írásba foglalt adásvételi szerződésben az olvasható, hogy egy Heinrich Magdel nevű férfi eladott egy észti szolgát és annak még gyermekkorú testvérét.¹⁰¹

A litvánokkal folyamatosan hadakozó Német Lovagrend elsősorban eladóként jelent meg a rabszolgapiacon, amikor egy-egy katonai akciója után áruba bocsátotta foglyait. Elvértve azonban arra is volt példa, hogy vásárlóként lépett fel. Narva komtúrja például 1375-ben azért írt levelet Riga város magisztrátusának, hogy a tanács segítségét kérje egy rabszolganő visszavásárlásához, akit még elődje adott el egy rigai polgárnak.¹⁰² Annak, hogy egy rabszolganőre ekkora figyelmet és utánajárást fordítottak, valószínűleg az lehetett az oka, hogy olyan nőről volt szó, akit elsősorban ágyasként használtak, és aki feltehetően általános meglepedésre látta el feladatát. Elképzelhető, hogy a Litvániában foglyul ejtett nők közül is jó párat a lovagrend azért tartott meg, hogy a litvánok elleni kereszties hadjáratokra Königsbergben gyülekező nyugati nemesek, vagy akár saját tagjai szórakoztatásáról gondoskodjanak.¹⁰³ Azt, hogy a lovagrend tagjai – szerzetesi fogadalmuk ellenére – korántsem éltek önmegtartóztató életet, a poroszországi rendek 15. századi sérelmeinek felsorolása egyértelműen bizonyítja. 1453. augusztus 10-i graudenz-i gyűlésükön például azt panaszolták, hogy Roggenhausen (ma: Rogóz, Lengyelország) rendház pincemestere megerőszakolt egy szüzet.¹⁰⁴ Egy Martin Blumenau nevű polgár azt panaszolta, hogy a lovagrend tucheli rendházának (ma: Tuchola, Lengyelország) tagjai erőszakkal elragadták asszonyát.¹⁰⁵ Más panaszok arról szóltak, hogy Schwetz (ma Świecie, Lengyelország) komtúrja kurtizánná tette egy Pnowen nevű ember lányát.¹⁰⁶ Ha a lovagrend tagjai még a porosz földbirtokosokkal szemben is ilyen cselekedetekre ragadtatták magukat, magától értetődőnek tűnik, hogy a litván rabszolganők közül nem egyet kifejezetten szexuális célokra tartottak meg a rendházakban, vagy azok közelében. Források hiányában csak feltételezhetjük, hogy a poroszországi bordélyházak is vásároltak szexuális szolgáltatásokra rabszolganőket. Annak ellenére, hogy a Német Lovagrend szerzetesi közösség volt, országában éppúgy voltak bordélyhá-

¹⁰⁰ Liv-, Esth- und Kurländisches Urkundenbuch. Bd. III. Hrsg. Friedrich Georg Bunge. Reval 1857. (a továbbiakban: LUB III.) 1083. sz.

¹⁰¹ LUB III. 1261. sz.

¹⁰² LUB III. 1111. sz.

¹⁰³ *Eric Christiansen: The Northern Crusades: the Baltic and the Catholic frontier, 1100–1525.* London–New York 1980. 84–85.

¹⁰⁴ Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Bd. IV. Hrsg. Max Toeppen. Leipzig 1884. (a továbbiakban: ASP IV.) 16. sz.

¹⁰⁵ Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Bd. III. Hrsg. Max Toeppen. Leipzig 1882. 385. sz.

¹⁰⁶ ASP IV. 16. sz.

zak, mint Európa más területein. Johann von Posilge beszámolója szerint 1401-ben a nagymesteri székhelyen, Marienburgban is működtek bordélyok.¹⁰⁷ A litván hadjáratokhoz kapcsolódva, a Poroszországba érkező sok nyugati nemesre és fegyveresre alapozva a 14. században különösen Königsbergben virágzott a prostitúció. Altstadt Königsberg magisztrátusának 1351-ben ígéretet is kellett tennie a samlandi püspöknek, hogy a székesegyház környékén nem engedélyezik bordélyház létesítését, ilyen házakat csak a város más részein szabad működtetni.¹⁰⁸

A Német Lovagrend, mint egyházi szervezet, szerzetesi közösség, és országának püspökei – az Apostoli Szék állásfoglalásának megfelelően, s hasonlóan, mint Rodosz szigetén a johanniták – a 14. századtól már rossz szemmel nézték, ha valaki római katolikusként szolga státusú volt. A pogányokat és schismatikusokat (ortodoxokat) azonban minden további nélkül lehetett rabszolgaként tartani. 1325-ben például Friedrich rigai érsek többek között azért sújtotta egyházi átokkal a lovagrendet, mert néhány szerzetes lovag az érsek újonnan megtért embereit elfogta, s azokat, mint hitetleneket és schismatikusokat eladta rabszolgának.¹⁰⁹ 1411-ben a holland gróf udvari rabszolgáját – akiért egy aranyat fizetett – „Albrecht a pogány” (*Albrecht der heyde*) néven emlegették.¹¹⁰

Azt követően, hogy 1387-ben Litvánia, majd 1417 táján Samogitia is kereszténnyé vált,¹¹¹ s ez Európában is tudott lett, megszűntek a litvánok elleni kereszties hadjáratok, s ezzel együtt a rabszolga utánpótlás lehetősége is elenyészett. A 15. század harmadától egyre jobban megfogyatkozott a szolgák száma. 1424-ben a lovagrendi állam livóniai részén úgy döntöttek a rendek, hogy 10 évnél tovább senkit sem szabad szolgaságban tartani.¹¹² A 15. század közepére a Baltikumban mindenhol eltűntek a rabszolgák, beolvadtak a parasztság alsó rétegeibe.¹¹³ A híradások szerint a dorpati püspökségben említettek utoljára rabszolgákat 1455-ben.¹¹⁴

¹⁰⁷ *Johann von Posilge*: Chronik des Landes Preußen. In: SRP III. 253.

¹⁰⁸ PUB V,1. 710. sz.

¹⁰⁹ Liv- Esth- und Kurländisches Urkundenbuch. Bd. II. Hrsg. Friedrich Georg Bunge. Reval 1855. 710. sz.

¹¹⁰ Idézi *Paravicini*, W.: Preussenreisen i. m. 109.

¹¹¹ *Zigmantas Kiaupa – Jūratė Kiaupienė – Albinas Kuncevičius*: The History of Lithuania before 1795. Vilnius 2000. 145–147.

¹¹² *Enn Tarvel*: A parasztság társadalmi differenciálódása Észtsországban a feudalizmus idején. In: Egyetemes történeti tanulmányok XIII–XIV. Szerk. Orosz István, Tokody Gyula. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica 29., 31.) Debrecen 1980. 5.

¹¹³ *Manfred Hellmann*: das Lettenland im Mittelalter. Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallen. Münster–Köln 1954. 238.

¹¹⁴ *Paul Johansen*: Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Dorpat 1925. 21.

Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon

„Ha vannak a monostorban kézművesek, ezek – ha az apát megengedi – teljes alázatossággal gyakorolják mesterségüket. De ha valamelyik a munkájában való ügyessége miatt gőgös lenne, mert azt hiszi, hasznára van a monostornak, az ilyet tiltsák el mesterségétől, és ne térjen ahhoz vissza, hacsak meg nem alázza magát és újra parancsot nem kap az apáttól.” Ezzel a gondolattal kezdi Szent Benedek a Regula 57. fejezetét, amelynek már a címe is sokat mondó: *De artificibus monasterii*.¹

Tanulmányomban röviden meg szeretném vizsgálni, hogy az Árpád-kori bencés közösségek hogyan viszonyultak a kézművességhez. Az alapvető kiinduló pontot maga a Regula jelenti, mivel Szent Benedek rendkívül fontosnak tartotta a munkát, hiszen véleménye szerint a tétlenség a lélek ellensége.² Ennek megfelelően az alapító atya számos helyen megfogalmazta az ezzel kapcsolatos instrukciókat. Másrészt a rendelkezésünkre álló írott források számos olyan adatot tartalmaznak a kézművességgel kapcsolatban, amelyekre támaszkodva árnyalhatjuk az erről alkotott képet. Harmadrészt a régészeti eredményeket is érdemes számba vennünk, bár itt egy általános – tehát nem csak a bencésekre jellemző – problémával szembeüthetünk. A kutatások ugyanis rendszerint a templomra és a kolostornégyyszögre koncentrálnak, idő és pénz híján kevés esetben kerülhetett sor az azokon kívül eső, általában a többféle gazdasági tevékenységeknek helyet adó épületek kutatására.³

¹ A Regula Sancti Benedicti a kézművesekre az *artifices*, a mesterségre az *ars* szót használja. – Népek nagy nevelője. Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete. Rendtársai közreműködésével közléteszi: Szennay András. Bp. 1981. 85. – A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² 48. caput: „Otiositas inimica est animae...” – Regula Sancti Benedicti 80.; *Söveges Dávid*: Szent Benedek Regulája és a Regula Magistri. In: Corona fratrum. Dr. Szennay András főapát úrnak 70. születésnapjára. Közreadják: Rendtársai. Pannonhalma 1991. 237.

³ *Valter Ilona*: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor István, Selmeczi László. Bp. 1985. 322–324.; *F. Romhányi Beatrix*: A középkori egyházi épületek kutatása – eredmények és feladatok. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 259. Nem kívánok belemenni egy további, lényeges probléma tárgyalásába, amelyet az ásatási eredmények feldolgozatlansága és publikálatlansága okoz. Minderre l. *Magyar Kálmán*: A bencés rend középkori egyházainak somogyi forrásai a történeti és a régészeti kutatások alapján. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon I. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. (Rendtörténeti konferenciák 7.) Bp. 2012. 115. A tanulmányban hiányolt mű – *Bakay Kornél*: Somogyvár – Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009. Bp. 2011. – egyébként azóta már napvilágot látott.

Ezen felül számolnunk kell azzal is, hogy a kolostorokban a több évszázados működés alatt számos átépítés zajlott, amelyek megváltoztathatták az Árpád-kori állapotokat.

A kézművesség és az Árpád-kori magyar bencések kapcsolata főként gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból már több kutató figyelmét felkeltette. Erdélyi László bencés történész számos munkájában foglalkozott a kézműves és iparos mesteremberekkel. A pannonhalmi monostor tárgyalásánál egyrészt részletesen elemezte az Albeus-féle összeírást, másrészt külön kitért a kézművesekre.⁴ Tihany esetében is hasonló alaposítást figyelhetünk meg.⁵ Acsády Ignáccal polemizáló művében a pannonhalmi apátság népeit szolgálataik szerint öt csoportba osztotta, amelyek közül az egyiket az iparosok alkották.⁶ A Szent István-émlékkönyvben megjelent tanulmányában pedig röviden érintette a Regula és a kézművesség összefüggését, a hiányos magyarországi adatokat külföldi analógiákkal egészítette ki.⁷

A kézművesek társadalmi helyzetének tisztázása termékeny vitához vezetett. Ennek részletes ismertetése szétfeszítené jelen írás kereteit, ezért csak utalás szintjén említem meg az Erdélyi László és Tagányi Károly közötti polémiát.⁸ A kolostori kézművesség szempontjából (is) nagyon jelentős Lederer Emma tanulmánya, amelyben markánsan megkülönböztette a foglalkozási ágakat, és felhívta a figyelmet, hogy a kézműves szolgáltnak bizonyos előképzettséggel és mesterségbeli tapasztalattal kellett rendelkezniük.⁹ Lederer kutatásait tovább folytatta, marxista szellemű művében azonban főként a föld tulajdoni viszonyaira és a munkajáradékokra helyezte a hangsúlyt.¹⁰ A társadalomtörténeti megközelítésből megkerülhetetlen Bolla Ilona munkássága, aki a különböző terminológiai meg-

⁴ *Erdélyi László*: Az apátság birtokai. In: A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I. 191–332.; A monostor belső életéről I. PRT I. 543–555., a különböző iparágak összefoglaló táblázatát pedig uo. 578.

⁵ *Erdélyi László*: A monostor belső élete és külső hatása, jobbágyainak helyzete. PRT X. 438–439., 447–454. A tihanyi apátság népei 1055. és 1211-ben című összefoglaló táblázat (448–449. oldalak között).

⁶ 12 „osztályt” különböztetett meg: sütők (pistores), szakácsok (coqui), tímárok (sutores), szűcsök-szűrszabók (pelliparii), mosók (lotores), ácsok-kerékgyártók-bognárok (carpentarii), pintérek-kádárok-pohárnokok (bucharii, bucardienes, cellarii), esztergályosok (tornatores), kőművesek (artifices), ötvösök (aurifabri), üstfoltozók (qui tenentur reficere caldaria), kovácsok (fabri). *Erdélyi László*: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Bp. 1907. 14–15.

⁷ *Erdélyi László*: Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertművelésre meg az iparra. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. I. Bp. 1938. 479–491.

⁸ *Rottler Ferenc*: Erdélyi László társadalomtörténeti „új rendszere”. (Az Erdélyi–Tagányi-vita.) In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-émlékkönyv. Szerk. Horváth Pál, Révész T. Mihály. Bp. 1983. 242–245.

⁹ *Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok 62. (1928) 500.

¹⁰ *Uő*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.

határozásokat pontosította.¹¹ A műhelyproblémák a művészettörténészeket is régóta foglalkoztatják, a megközelítések jelentős része természetesen az építészeti szempontokat helyezte előtérbe.¹² Ugyanakkor a bencés kolostorokhoz köthető kézműves műhelyekkel kevés írás foglalkozik. Példaként Lovag Zsuzsa tanulmányát érdemes megemlíteni, amely rövid terjedelme ellenére fontos alapvetéseket fektet le.¹³

Szent Benedek Regulájában számos helyen fordul elő a kézművesség fogalomkörébe tartozó utalás. Maga a monostor is tökéletes terepet biztosít a jó cselekedet 74 eszközének gyakorlására.¹⁴ Benedek a kézművességből hoz példát, amikor az előljáró feladatairól beszél. „A monostor minden vagyon fölé, legyen az szerszám, ruha vagy bármilyen tárgy, rendeljen az apát testvéreket, akiknek életében és jellemében megbízhat. És az egyes tárgyakat, amint jónak látja, adja át nekik, hogy őrizzék és tartsák számon őket. Ezekről legyen jegyzéke az apátnak, hogy midőn a testvérek a reájuk bízott dolgokban egymást fölváltják, tudja, hogy mit ad ki és mit kap vissza.”¹⁵ Benedek jól látta a mesterségben rejlő kísérési lehetőségeket, így két helyen is óvja szerzeteseit a kapzsiságtól. Az egyik csoportot a monostor kézműves tagjai teszik ki, a másikat pedig azok, akiknek leggyakrabban kell az anyagiakkal foglalkozniuk: a házgondnokokat.¹⁶

A monostorok kézműves tagjaival kapcsolatos elvárásokat Szent Benedek a már említett 57. fejezetben külön részletezte, nagy hangsúlyt fektetve a termékek esetleges eladására. „Ha pedig a kézművesek munkájából valamit el kell adni, akkor azok, akiknek kezén az megfordul, óvakodjanak minden csalástól. [...] Az árak megszabását illetően pedig föl ne bukkanjon a kapzsiság bűne; sőt mindig valamivel olcsóbban adják, mint ahogy világiak adhatják.”¹⁷ Az 57. fejezet abból a szempontból is jelentős, hogy itt helyezte el az *ut in omnibus glorificetur Deus* mondatot, amely a Regula egyik központi gondolatává vált. Istent nem csak az imádság idején, hanem a munka során is lehet dicsőíteni. Benedek gondolkodásában a munka értéket képvisel, a tartalmat új, aszketikus elemmel gazdagította. A szerzetesek a nap bizonyos óráiban dolgoznak, más időben pedig a

¹¹ *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Sajtó alá rendezte: Ladányi Erzsébet. Bp. 1998. 150–169.

¹² *Marosi Ernő*: Bencés építészeti az Árpád-kori Magyarországon. A „rendi építőiskolák” problémája. In: *Mons Sacer* 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 131–142.; *Tóth Sándor*: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001. 229–266.; *Marosi Ernő*: Bencés építkezések a 13. században. In: *Paradisum* i. m. 275–288. A kérdés legújabb összefoglalását l. *Szakács Béla Zsolt*: Bencés templomok az Árpád-korban: korszakok és régiók. In: *Örökség és küldetés* i. m. II. 753–763.

¹³ *Lovag Zsuzsa*: A magyarországi bencés kolostori műhelyekről. In: *Paradisum* i. m. 119–121.

¹⁴ 4. caput: „Quae sunt instrumenta bonorum operum” – *Regula Sancti Benedicti* 52–55.

¹⁵ 32. caput: „De ferramentis vel rebus monasterii” – *Regula Sancti Benedicti* 72.; Szent Benedek Regulája. Ford. Söveges Dávid. Pannonhalma 2005. 62.

¹⁶ *Baán Izsák*: Bencés proprium. Tulajdon-(v)viszony a Regulában. *Pannonhalmi Szemle* 16. (2008: 4. sz.) 122.

¹⁷ *Regula Sancti Benedicti* 86.; Szent Benedek Regulája i. m. 89.

lectio divinával töltik idejüket. Benedek nagy gondot fordított arra is, hogy a testvérek zúgolódás és szomorúság nélkül végezhesék munkájukat. Igyekezett megtalálni az arany középutat, hogy ne érezzék magukat túlterheltnek, de azt sem hagyta, hogy tétlenségben éljenek.¹⁸

A kolostorok mindenkori kialakítása szempontjából lényeges, hogy a 66. fejezet, amelyben Benedek arról rendelkezik, hogy „a monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek, hogy a szerzeteseknek ne kelljen kint csatangolniuk, ami lelküknek éppen nem válik üdvére”.¹⁹ Jóllehet a Regula keveset mond a monostor tereinek beosztásáról, az instrukció mégis világos: a szerzetesek a kézműves tevékenységet a kolostor falain belül műveljék.²⁰ A Regulát természetesen minden bencés kolostor ismerte, mivel erről külön rendelkezés született.²¹

A műhelyek elhelyezkedését a Karoling-kori építészet kivételes emlékére, a Sankt Gallen-i kolostortervre támaszkodva valamennyire rekonstruálni tudjuk. A kész tervet a reichenau-i kolostorban másolták 830 előtt, s innen küldték a közeli Sankt Gallen apátjának, Gozbertnek, aki ekkoriban készült kolostorának újjáépítésére. A rajz inkább a bencés rend Karoling-kori reformjának elképzeléseit adja vissza idealizált formában, a jól kitalált építészeti program összhangban áll a Szent Benedek által lefektetett rendi szabályzattal. A terv egy nagy, 77 szerzetest befogadó kolostorral számolt, központjában a templommal. A hozzá csatlakozó, négyzetes kerengő körül különböző funkciójú épületek kaptak helyet, amelyekkel biztosítani lehetett a létesítmény gazdasági önállóságát.²² A *camerarius* (tiszttartó) lakhelye körül dolgoztak a szabók, cipészek, nyereg- vagy székkészítők, szíjgyártók; a kézművesek és köszörűsök; az esztergályosok; a cserzővargák műhelyeit kicsit távolabb, de ugyanazon fedél alatt alakították ki, mint az aranyműves, a kovács- és a ványoló műhelyt. Egy másik, szomszédos épületben voltak a kádárok, asztalosok, ácsok, esztergályosok, szobrászok; egy harmadikban a pékség és a sörfőzde, nem messze a malmoktól, a malátaraktártól, a mészégetőtől és mozsártól.²³

¹⁸ *Várszegi Asztrik*: Imádkozzál és dolgozzál. In: Népek nagy nevelője i. m. 277.; *Söveges Dávid*: A Regula lelkiségének alapelemei. In: Szent Benedek Regulája i. m. 137–138.

¹⁹ 66. caput: „Monasterium autem, si possit fieri, ita debet constitui ut omnia necessaria, id est aqua, molendinum, hortum vel artes diversas intra monasterium exerceantur...” – Regula Sancti Benedicti 93.; Szent Benedek Regulája i. m. 105.

²⁰ *Varga Máttyás*: Kint és bent. A bencés szerzetesség tér-képe. (Bencés lelkiségi sorozat 43.) Pannonhalma 2005. 21., 28., 30–31.

²¹ *Vízkelety András*: A Regula Benedicti középkori kéziratok Magyarországon. In: Mons Sacer i. m. 387.

²² *Marosi Ernő*: A román kor művészete. Bp. 1972. 28–29. Román stílus. Építészet – Szobrászat – Festészet. Összeáll. és szerk. Rolf Toman. Bp. 1998. 34–35.

²³ The Plan of St Gall in Brief. By Lorna Price. Berkeley–Los Angeles–London 1982. 52–60.; *Philbert Schmitz*: A bencések civilizációs tevékenysége. A kezdetektől a XII. századig. Ford. Somorjai Gabi. (Rendtörténeti füzetek 10.) Pannonhalma 2006. 29.

A farfai szokások²⁴ is rendelkeznek az épületekről. Egy 45 láb hosszú és 30 láb széles házban helyezték el a szabókat és cipészeket, míg az ötvösök, zománckészítők vagy üvegesmesterek egy külön, a novíciusok mellett elhelyezkedő cellában jöttek össze „mesterségük gyakorlására”.²⁵

Szent Gellért személye jól mutatja, hogy egy bencés szerzetes jól ismerhette korának kézműves gyakorlatát, a *Deliberatio*ban több ilyen típusú hasonlatot hoz példaként,²⁶ ugyanakkor az általa idézett esetek közismert tényeket rögzítenek. Tisztában volt az arany kinyerésének egyik fajtájával, illetve a nemesfém speciális tulajdonságával.²⁷ Az egyházatyákra hivatkozva sorol fel 12 drágakövet, amelyeket először Jézus Krisztusra, majd pedig az egyházra vonatkoztat.²⁸ Megtapasztalhatta az érc és a vas megmunkálásának a folyamatát, mert ezt használja metaforaként, amikor az apostoli tanítás erősségéről elmélkedik.²⁹ A textilművésesség sem volt ismeretlen előtte, ezt az iparágat is felhasználta példaként.³⁰ Hogy Gellért ezt a tudást külföldről hozta-e, vagy a Kárpát-medencei mesteremberektől sajátította el, nem lehet megállapítani, de amint a malomkövet a saját kezével forgató asszony példája bizonyítja, a püspök figyelmét nem kerülhették el az

²⁴ A cluny-i szokásokat eleinte nem foglalták írásba, a gyakorlat azt úgyis fenntartotta. Ha azonban új kolostor csatlakozott hozzájuk, annak számára egy kicsit módosítva a helyi körülményekhez és régebbi szokásokhoz, leírták. A farfai szokások (*Consuetudines Farfenses*) is így maradtak fent az ezredforduló idejéből. *Söveges Dávid: Isten útja a bencéséken át. Kis bencés rendtörténet.* (Rendtörténeti füzetek 1.) Pannonhalma 1996. 62.

²⁵ „ibi sedeant omnes sartores atque sutores ad suendum quod camerarius eis praecipit; Juxta istam sit disposita alia cella, ubi aurifices vel inclusores seu vitrei magistri conveniant ad faciendam ipsam artem.” – *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition de architectes en France au moyen âge XIe-XIIe siècles.* Publié avec une Introduction des Notes, un Glossaire et un Répertoire archéologique par Victor Mortet. Paris 1911. 133.; A középkori művészet történetének olvasókönyve. XI–XV. század. Összeáll. Marosi Ernő. Bp. 1997. 53–54.

²⁶ *Bencsik Elvira: Szent Gellért példái a kézművesség köréből.* In: Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szerk. Döbör András et al. Szeged 1998. 159.; *Vajda Tamás: Művelődés- és gazdaságtörténeti adatok Szent Gellért Deliberatio-ja kapcsán.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (2007: 1–2. sz.) 33.

²⁷ „Minek a ragyogása miatt kell lemondanunk az örök fényességről? A sárból kimosott hitvány aranyért?” (*Auro vilissimo luto exquisito?*) – *Deliberatio Gerardi Moresanae aeccliesiae episcopi supra Hymnum trium puerorum.* Ed. et transtulerunt Béla Karácsonyi et László Szegfű. Szeged 1999. lib. V. 63^v 2., 252–253. Jób azért szenvedett csapásokat, hogy nemesebbé váljék, „amiképpen az arany is értékesebb lesz, minél tovább tisztítják a tűzben?” – *Deliberatio lib. VIII. 150^r 20–21., 598–599.; Bencsik E.: Szent Gellért példái i. m. 153.*

²⁸ A drágakövek fajtái: jáspis, zafir, kalcedon, smaragd, szardonix, szardeszai, krizolit, berill, topáz, krizopráz, jácint, ametiszt. – *Deliberatio lib. VI. 92^r 18–94^r 6–7., 366–375.*

²⁹ „Producuntur quippe scintille ex saxo ferro percusso, quo nil in metallis fortius, a quo omnia domantur.” – *Deliberatio lib. V. 59^r 16–18., 234–235.; Bencsik E.: Szent Gellért példái i. m. 157.*

³⁰ „Istud igitur uellus ecclesie est, a quo accipit lanam...” – *Deliberatio lib. VII. 119^r 1–2., 474–475.; „... sicut lanam, sic devorabit eos tinea”* – *Deliberatio lib. VIII. 147^r 20–21.; Bencsik E.: Szent Gellért példái i. m. 157–158.*

ilyen jellegű tevékenységek.³¹ A Regulának megfelelően maga sem ódzkodott a testi munkától, „fejszét véve egyedül ment ki az erdőbe, és testének sanyargatására a maga vállán hordta a nyalábfákat; ily módon nemegyszer könnyítette szegődött cselédeinek munkáját”.³²

A bencés kolostorokkal kapcsolatos oklevelek közül legjobban az alapítást, illetve az adományokat rögzítőeket tudjuk hasznosítani, még akkor is, ha többük esetében a hitelességükkel kapcsolatban számos kérdés merült fel.³³ Az alapítók és adományozók vagyoni helyzetüknek megfelelően kívántak gondoskodni arról, hogy az adott kolostorban élő szerzetesek semmiben sem szenvedjenek hiányt, továbbá hogy az időjárás viszontagságaitól függetlenül minden szükségeset saját birtokaikról kaphassanak meg.³⁴ Fontos adatokat tartalmaznak a különböző összeírások, amelyek a birtokállományok mellett írásban rögzítették az adott monostorhoz tartozó valamennyi ember állapotát, kötelezettségét vagy szolgálatait.³⁵ Ennek egyik legtöbbit idézett példája az 1238 körül összeállított Albeus-féle jegyzék, amelyet a klerikus IV. Béla király megbízásából készített.³⁶ Ebbe a kategóriába sorolhatjuk még az 1211-es tihanyi összeírást is, amelyet az utóbbi években több kutató főként nyelvtörténeti szempontból elemzett.³⁷ Ha megnézzük a diplomákat, akkor a foglalkozások valóságos tárházával találkozunk: a birtokokon élő népek különböző, leginkább agrár-jellegű szolgáltatásokkal tar-

³¹ *Legenda Sancti Gerhardi episcopi. Praefatus est, textum, recensuit, annotationibus instruxit Emericus Madzsar.* In: SRH II. 498.

³² SRH II. 496.; Szent Gellért püspök kis legendája. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. Ford. Szabó Flóris. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Bp. 1999. 64–65.

³³ *Thoroczkay Gábor*: Szent István okleveleiről. Századok 143. (2009) 1385–1412.

³⁴ Szemléletes példa a tihanyi alapítólevél vonatkozó passzusa: „Az istentisztelet szorgos és lankadatlan végzésére, de a szentek dicsőítésére és tiszteletére is szerzetesek nyáját gyűjtöttük oda, s királyi bőkezűséggel biztosítottuk nekik, ami élelemre, itatra és ruházatra szükséges, nehogy Isten szolgálatában lanyhuljanak, vagy annak elhagyására alkalmuk legyen.” – *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 151. 43/I. sz.; Írott források az 1050–1116 között magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 22.) Szeged 2006. 22.; *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 216.; *Maksay Ferenc*: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúrávaltozás idején. Somogy megye múltjából 3. (1972) 3.

³⁵ *Takács Miklós*: Kézművesség az Árpád-korban. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky János. Bp. 2005. 102–104.

³⁶ Kiadása: PRT I. 771–787. (185. sz.); a foglalkozásokat összefoglaló táblázat: PRT I. 578.; *Solymosi László*: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer* i. m. 520.; *Uő*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 91.

³⁷ Kiadása: PRT X. 502–517.; Magyar fordítását I. *Szentgyörgyi Rudolf*: A Tihanyi összeírás (1211) fordítása. (Kézirat). Készült az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek kiállítására. <http://mnytud.arts.klte.hu/kiallitas/to.html> (2013. aug. 15.) 2009.; *Kovács Éva*: A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen 2013. http://mnytud.arts.unideb.hu/doktorik/kovacs_phd.pdf (2013. aug. 15.)

toztak a szerzetesek számára, de a klerikusok igénybe vették a mesteremberek tudását is.³⁸ Az aranyművesek (ötvösök), akik a liturgiában használt tárgyakat készítették vagy javították, a kézművesek speciális rétegét alkothatták, nem is fordulnak elő túl sűrűn az írott forrásokban. Pannonhalma kereszttúri birtokán két aranyműves tevékenykedett, de mesterségük egyáltalán nem mentesítette őket az egyéb szolgáltatás alól.³⁹ A tihanyi apátságnak egy aranyműves dolgozott,⁴⁰ míg a pécsváradi hagyomány⁴¹ öt mesterről tudott. Az ötvösszolgálattal tartozók azonban igyekeztek a nagyobb luxusigényű helyeket választani működésük helyszínéül, amint ezt a garamszentbenedeki apátság esete is bizonyítja. I. Géza király jóvoltából 1075-ben a szerzetesek szolgálatába került a Naszály-erdő mellett egy Nesku nevű ötvös testvéreivel együtt,⁴² míg az 1209-es III. Ince-féle oklevél már a váci ötvösöket említette, tehát a mesterek inkább a jelentősebb felvevőpiaccal rendelkező településre vándorolhattak.⁴³ A többi mesterember a hétköznapok használati eszközeit állította elő, így a kovácsok, a fazekasok, a kádárok, esztergályosok, a szűcsök, a vargák, a tímárok, a gyapjú- és vászon-, illetve a hálókészítők. Ide sorolhatjuk *carpentarius*okat, ezt a csoportot fuvaros, szekeres, szekérszövő, ács vagy általánosan fagegmunkálással foglalkozó szolgálónépként határozza meg a szakirodalom.⁴⁴ A földrajzi környezet is meghatározó szerepet játszott egy-egy kolostor kézművességében. A pécsváradi apátság a Vashegy vagy Vasashegy (*Mons Ferreus*) lábánál létesült,⁴⁵ így a kései hagyomány szerint már I. (Szent) István 20 vasast (*tributarii ferri*) is adományozott a bencéseknek, illetve az apátság birtoka volt egy *Vosos* nevű, közelben fekvő település.⁴⁶ A mecseki vasbányászat már a honfoglalás előtt megkezdődhetett,

³⁸ *Lederer E.*: A legrégibb i. m. 502–505.

³⁹ „Hec sunt nomina auri fabrorum: Arym, Meke; isti tenentur ad omnia servitia, sicut superiores.” – PRT. I. 776.; *Erdélyi L.*: Az apátság birtokai i. m. 254.

⁴⁰ DHA I. 151. (43/I. sz.)

⁴¹ DHA I. 63–80. (12. sz.); Szent István király pécsváradi alapítólevele. Az oklevelek latin szövegét magyarra fordította Boronkai Ivánné Bellus Ibolya. Az eredeti latin szöveget gondozta és a bevezetőt írta Érszegi Géza. Bp. 2000. XLV.; *Thoroczky G.*: Szent István i. m. 2009. 1404–1408.

⁴² „Iuxta silvam Nazal dedi unum auridicem nomine Nesku cum fratribus suis.” – DHA I. 206–218. (73. sz.); *Keglevich Kristóf*: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403). (Capitulum 8.) Szeged 2012. 115.

⁴³ „in Waz aurifabros” – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Ed. Richard Marsina. Bratislavae MCMLXXI. 118. (150. sz.); *Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. Studia Comitensia 13. (1983) 51.

⁴⁴ Magyarországi középkori latinság szótára. II. Szerk. Boronkai Iván, Bellus Ibolya, Szovák Kornél. Bp. 1991. 59.; Írott források i. m. 55. 258. jegyz.

⁴⁵ *Gállos Ferenc*: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Sajtó alá rendezte Gállos Orsolya. (Dunántúli dolgozatok 8.) Pécs 1975. 6.; *Font Márta*: A monostor mint településformáló tényező. Adalékok a középkori Pécsvárad történetéhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 277.

⁴⁶ *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Értekezések a történeti tudományok köréből 53.) Bp. 1970. 131.

ugyanakkor országos jelentősége nem volt, nagyjából a monostor vasércszükségletét fedezte.⁴⁷

A források szerint a kézművesek általában az adott kolostor műhelyeiben, sőt olykor annak költségén dolgoztak, mint Pannonhalma nyalkai tímárjainak esetében.⁴⁸ A Regula már többször említett 66. fejezete alapján a műhelyek kérés kívül a monostor falain belül helyezkedtek el, de minden bizonnyal voltak olyan ipari tevékenységek, amelyeket a klastrom falain kívül is űzhettek, akár a szolgálonépi településen. Az előbbire támpont lehet, hogy a pannonhalmi kovácsok egy, a monostornál lévő üllőn dolgoztak (*fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incude*), ennek kivételével ők készítették el a vasszerszámokat, azaz az egyik legfontosabb munkaeszközt a szerzetesrend biztosította. A nyersanyag szállításával sem kellett foglalkozniuk, mert közülük egy ment a vasvárhoz a vas kiválogatása végett (*sed unus faber ex ipsis vadat ad ferreum castrum pro eligendo tantum ferro*).⁴⁹ A kérdés régészeti vizsgálata azonban a már említetten kívül további problémával jár, ugyanis a kolostorok épületszárnyainak már feltárt helyiségeiben szinte semmiféle lelet nem segíti a konkrét funkciókra való következtetést, csak elhelyezkedésük és a távoli analógiák alapján lehet feltételezni, hogy a szerzetesközösség lakóinak mindennapi életét szolgáló különféle műhelyek, raktárak, istállók és egyéb kiszolgáló egységek kaphattak helyet bennük. A különböző rendekhez tartozó szerzetesházak építészetét – így a bencésekét is – a regulákon alapuló életmód határozta meg, ennek elemeihez alkalmazkodott a központi épület, a kolostornégyszög, illetve ez befolyásolta azt is, hogy a kvadrátúra mellett milyen más építményekre volt szükség.⁵⁰

A műhelyek elhelyezkedésének rekonstruálása szempontjából szerencsés a helyzet Szer monostora esetében, ahol többféle ipari tevékenységgel számolhatunk, bár az ásató régész szerint ezek a létesítmények nem állandóan, hanem egy-egy eseményhez kötötten működtek. Szer történetében kiemelkedő a 12–13. század fordulója, mert a Bár-Kalán nemzetségből származó Kalán pécsi püspök, királyi kancellár, Horvátország és Dalmácia kormányzója⁵¹ fényűző stílusban építtette át a család nemzetségi monostorát.⁵² Az ipari objektumokat a kolostor (gazdasági) udvarán, a ciszternás kút közelében alakították ki, ahol számos műhely-

⁴⁷ Gállos F.: Pécsvárad i. m. 22.; Szemán Attila: Az Árpád-kori vasasi vasbányászat és vaskohászat. In: Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Szerk. Font Márta, Vonyó József. Pécs 1999. 58.

⁴⁸ „isti secundum suam propriam confessionem tenentur exercere servitium pellipariorum in officina monasterii, in expensis monasterii” – PRT I. 772.; A monostor által biztosított költség jelenthette a munka alatti étellemezést. Erdélyi L.: Egyházi földesúr i. m. 1907.

⁴⁹ PRT I. 679. (89. sz.)

⁵⁰ H. Gyürky Katalin: A Buda melletti kánai apátság feltárása. Bp. 1996. 104.

⁵¹ Szeberényi Gábor: „Kalán, Isten kegyelméből pallios pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója.” (Újabb szempont a horvát–magyar perszonálunió 12. századi történetének kérdéséhez.) In: Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Szerk. Varga Lajos, Vonyó József. Pécs 2002. 234–239.

⁵² Vályi Katalin: Árpád-kori harangöntő és bronzolvasztó kemencék a szeri monostor udvarán. Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Studia Archaeologica 3. (1997) 387.

gödört tártak fel. Ezekben a többnyire tűzveszélyes tevékenységet szinte valamennyi épülettől azonos, biztonságos távolságban, víz mellett végezhatték. A létesítmények közül legérdekesebb az a nagy harangöntő gödör, amelyben a 12–13. század fordulóján, vagy legkésőbb a 13. század elején egymás után két nagy harangot öntöttek. A harangöntés helyének megválasztása nem volt véletlen, hanem előzményen alapult. Ezt bizonyítja az azóta a közelében feltárt, nála jóval kisebb és korábbi bronzöntő gödör, amiben hasonló technikával egy 40 centiméter átmérőjű, alig 10 centiméter magas tárgyat (tálat?) öntöttek valamikor a 11. század vége és a 12. század közepe között. A műhelykörzethez tartozott még egy ércpörkölő és egy ismeretlen funkciójú műhelygödör, valamint egy nagyméretű „ipari” kemence is.⁵³

A gazdasági udvaron a kőfaragó mesterek is helyet kaptak. A terület közepe táján lévő nagy harangöntő gödörtől nyugatra, egy körülbelül 15×35 méteres területen a kolostorudvar járósíntjét 5–8 centiméter vastag, igen apró vörösmárvány törmelékből álló réteg fedte, amely a két-három darab, félig kész vagy talán elrontott, nagyméretű, az egyik lapján gondosan csiszolt vörösmárvány lap töredéke alapján faragási hulladékként értelmezhető. A nagyjából 30–35×60–62×7–8 centiméteres lapok, minden oldalukon törött szélekkel e nagyméretű kockák darabjait alkothatták. Mivel ezek alapján nem lehet rekonstruálni az ép darabok méreteit, továbbra is fennáll a kérdés: az itt előkerült példányok faragás, illetve méretre vágás közben eltört, rontott darabok, vagy pedig esetleg „elődolgozott” nyersanyagként, további helyi megmunkálásra idehozott elemek lehettek? Mindenesetre az bizonyosnak tűnik, hogy ezen a területen faraghatták a templom padozatához használt köveket – és talán egyéb díszítéseket is. A mestereket talán egy-egy fészerszerű, oszlopokon nyugvó tetővel vagy féltetővel ellátott, de oldalfalak nélküli építmény védhette az időjárás viszontagságai ellen.⁵⁴

A nagyobb volumenű vállalkozásokon kívül természetesen számolhatunk a mindennapi élethez szükséges tevékenységek nyomaival. Vésztfő-Mágoron a Csolt nemzetség monostor épületein kívül, a domb erősen lejtő déli szélén, egy feltehetően kenyérsütő kemence maradványait tárták fel.⁵⁵ A kánai apátság 8,5×6 méteres alapterületű kis gazdasági udvarán pedig egyszerű tüzelőhelyek kerültek elő, amelyeknél talán szegeket kovácsolhattak.⁵⁶ A pozsegai Rudina monostorának régészeti kutatása során 1987-ben a feltöltési törmelékből, 2 méter mélyen buk-

⁵³ *Vályi Katalin*: Szer monostora és települése az elmúlt 27 év kutatásai alapján. In: Középkor és a kora újkor régészete i. m. 394–395.; Feldebrőn is előkerült egy bronzöntő kemence, ennek működését a feltáró régész a templom plébániává válásával hozza összefüggésbe. *Kovalovszki Júlia*: Árpád-kor bronzöntő műhely Feldebrőn. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Valter Ilona. Bp. 1993. 96.

⁵⁴ *Vályi K.*: Szer monostora i. m. 395.

⁵⁵ A kétosztatú, téglalap alakú építményt téglából, illetve vályogból állt, tetőszerkezete oszlopokon nyugodott. *Juhász Irén*: A Csolt nemzetség monostora. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 289.

⁵⁶ *H. Gyürky K.*: A Buda melletti i. m. 106.

kantak egy karika öntőformájára. Használatának datálása igen tág, a 12–16. század közötti intervallumra tehető.⁵⁷ Hasonlóan izgalmas a pásztói kolostor körül talált objektumok kérdése is. A kovácműhelyt és az üveghutát még a bencések létesíthették, ezeket az 1191-es átvétel után a ciszterciék tovább használták.⁵⁸ Az előbbi 32 méter hosszú, 7 méter széles épület a monostortemplom szentélyétől keletre, észak-déli irányban feküdt, a hajdani Malom-patak partján. Az utóbbi, 20 méter hosszú, 7 méter széles épület ettől északra helyezkedett el. A patak közelségét az indokolta, hogy egyrészt mind a két iparág tűzveszélyes volt, másrészt az üvegyártás rengeteg vizet igényelt.⁵⁹

A monostor szinte állandóan foglalkoztatta a mesterembereket.⁶⁰ Az apátságoknak szolgáló népek területileg igen szórta helyezkedtek el, ugyanakkor több iparág művelői is lakhattak egy településen. A Pannonhalmától pár kilométerre fekvő Nyalkán – többek között – szűcsök, esztergályosok, vargák, kovácsok, *carpentariusok* éltek az Albeus-féle összeírás szerint.⁶¹ A kézművesség szempontjából az 1055-ös tihanyi alapítólevél két szempontból is tanulságos. Egyrészt az apátsági birtokoktól függetlenül vették számba a szolgálattal tartozó népeket, ami arra utal, hogy konkrét helytől függetlenül bárhol alkalmazni lehetett őket.⁶² Másrészt az oklevélben felsorolt 140 háznépből 15 foglalkozott iparral, azaz az agrár-jellegű tevékenységeknek volt döntő szerepe.⁶³ Speciálisnak tekinthető Almád esete, ahol Atyusz mester négy olyan szigligeti *mansiót* adományozott, akiknek az volt a feladata, hogy az építkezésekhez a kőanyagot és a mészhabarcsot biztosítsák.⁶⁴ Számolhatunk az-
zal is, hogy egy adott foglalkozásúként említettek más kézműves tevékenységhez is

⁵⁷ Szabálytalan formájú, részben törött oldalú kerámialap, simított előoldalán karika alakú tárgy előállítására szolgáló, bemélyített öntőformával. A karika negatívjához az öntvényvel azonos szélességű öntővájat vezet. Paradisum i. m. 129. (III.2. A tárgyleírás Lovag Zsuzsa készítette.)

⁵⁸ *Valter Ilona*: Adatok a pásztói monostor gazdasági életéhez. In: *Historia est... Írások* Kovács Béla köszöntésére. Szerk. Csiffáry Gergely. Eger 2002. 426–429. A ciszterciék előtti kolostort hovatartozását – orthodox vagy bencés – vitatja *Szakács B. Zs.*: Bencés templomok i. m. 757.

⁵⁹ *Valter I.*: Adatok i. m. 428.

⁶⁰ Pannonhalmán a kézművesek váltakozva dolgoztak a monostornál és az apátnál. PRT I. 720. (134. sz.)

⁶¹ PRT I. 772–773. (185. sz.); *Erdélyi L.*: Az apátság birtokai i. m. 202–204.

⁶² *Maksay F.*: Benedekrendi gazdálkodás i. m. 3.

⁶³ *Cselenkő Borbála*: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében. (Zalai kismonográfiák 9.) Zalaezerszeg 2006. 19.

⁶⁴ „In predio, qui dicitur Zeglegeth [...] IIII mansiones hominum, qui debent effodere lapides et parare cementa ad quelibet opera monasterii...” – DHA I. 412. (151. sz.); *Hangodi László*: Almád: monostoralapítás és az első két évszázad története (1117–1301). Fejezetek az almádi Boldogságos Szűz Mária és Mindenszentek bencés apátság történetéből (Monostorapáti, Veszprém megye/ex Zala vármegye). *Archeologia – Altum Castrum Online*, 2012. <http://archeologia.hu/content/archeologia/120/almad1.pdf> (2013. szept. 6.) 6.

értettek. A pannonhalmi udvarnokoknak kötelessége volt kijavítani a sütőházat, míg a balatonberényi szőlőművesek tartották karban az almádi apátság tetőzetét.⁶⁵

A szolgáltatónépek feladatait igyekeztek pontosan szabályozni, de több adat van arra, hogy a két fél közötti kapcsolat egyáltalán nem volt mentes a konfliktusoktól. 1220 körül a pannonhalmi apátság népeinek egyes csoportjai, köztük a kézművesek is, szembekerültek Uros apáttal, aki új adók és új kötelezettségek bevezetésével kívánta jövedelmeit növelni. Az udvarnokok panaszait II. András megbízásából 1226 körül Miklós nádor orvosolta, de néhány év múlva újra felszínre törtek az ellentétek, a megállapodást Enoch domonkos szerzetes és Cognoscens mester, esztergomi kanonok eszközölték ki 1233. június 6-án.⁶⁶ Ennek értelmében az iparosok közül a kovácsokat, szűcsöket és vargákat, ameddig köteles szolgálatukat teljesítik, az apát Magyarország területén való fuvarozásra vagy más hasonlóra nem kényszerítheti.⁶⁷ Hasonló törekvés figyelhető meg Pécsvárad esetében is, ahol egy 1212-ben lefolyt per szerint Hysi apát és két hetényi szerviens került szembe egymással. Az apát szerint ők valójában a monostor jobbágjai voltak, a hivatkozási alapot egy közelebbiről meg nem határozott szolgálat jelentette.⁶⁸

Az adománylevelek olykor liturgikus tárgyokról és eszközökről is beszámolnak.⁶⁹ Elképzelhető, hogy ezek egy részét az oklevelekben szereplő aranyművesek, ötvösök készítették. Lovag Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy a műhelyek lokalizálása még a jóval jobb forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Európában is nehézségekbe ütközik, az egyes műveket csak a stíluskritikára támaszkodva, a technikai szempontok figyelembe vételével lehet egy műhelyhez kötni.⁷⁰ Ő egyébként az azonos stílusú körmeneti keresztet próbálja meg egy adott műhelyhez kapcsolni, ugyanakkor egyáltalán nem bizonyítható, hogy a tárgyakat kolostorokban készítették. A régészeti leletanyag arról tanúskodik, hogy a szerzetesi intézményeknél is számolhatunk a külföldről behozott egyházi felszerelésekkel, ezek egy részét limoges-i mesteremberek állították elő. Míg a bátmonostori kéz-

⁶⁵ „Item udwornici tenentur renovare curiam furni...” – PRT I. 679. (89. sz.); „villa Buren, in qua sunt VI mansiones vinitorum cum totidem vineis [...] adiu[v]ant reparare curiam et tectum ecclesie...” – DHA I. 412–413. (151. sz.), *Hangodi L.*: Fejezetek i. m. 6.

⁶⁶ PRT I. 718–722. (134. sz.); *Lederer E.*: A legrégebbi i. m. 506.; A pannonhalmi apátság és népeinek egyezsége. In: *Mons Sacer* i. m. 553–554. (A katalógustételt Solymosi László írta.)

⁶⁷ „donec exercet suum debitum officium et sunt invicem apud monasterium vel abbatem, plastra ducet vel aliud simile facere per regnum Vngarie” – PRT I. 720. (134. sz.). A további eseteket bemutatja *Lederer E.*: A legrégebbi i. m. 506–509.

⁶⁸ *Kiss Gergely*: A pécsváradai bencés kolostor birtokainak és egyházi jogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged 1999. 52.*

⁶⁹ A pannonhalmi apátság első összeírása I. (Szent) László idején történt, az oklevélben a birtokok és szolgálonépek mellett legalább akkora figyelmet szentelt a különböző egyházi kincseknek. Árpád-kori oklevelek 1001–1196. Főszerk. Györffy György. Bp. 1997. 119. l. jegyz.

⁷⁰ *Lovag Zs.*: A magyarországi bencés i. m. 119.

mosó tál előkerülési körülményeit⁷¹ lehetlenség rekonstruálni, addig az Ellés-monostoron vagy az Esztergom-szigeti bencés apácakolostor területén megtalált tárgyak bizonyosan a szerzetesi közösséghez tartozhattak.⁷²

Szent Benedek Regulája „a tétlenség a lélek ellensége” gondolat jegyében szabályozta a szerzetesek kétkézi munkáját. A Regula értelmében a testvérek között lehettek olyanok, akik kézművességgel foglalkoztak, de mesterségüket az alázat jegyében gyakorolhatták. A gazdasági kiszolgáló egységek, köztük a műhelyek monostor falain belüli elhelyezkedését a külvilágban tapasztalt kísértési lehetőségek elleni küzdelem indokolta. Az Árpád-kori bencés kolostorok anyagi biztonságáról az adományozók különböző mértékben gondoskodtak, az oklevelek és az összeírások szerint a szolgáltatónepek egy része iparos tevékenységet folytatott. Annak ellenére, hogy a régészeti feltárások csak ritkán érintik az egykori műhelyeket rejtő területeket, többfajta ipari tevékenység nyomait lehetett megfigyelni, ezek összegyűjtése azonban a kutatás további feladata.

⁷¹ *Nagy Emese*: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. (Művészettörténeti füzetek 17.) Bp. 1985. 142.; *Biczó Piroška – Kiss Etele*: Limoges-i tál Bátmonostorról (Bács-Kiskun m.). In: A tatárjárás (1241–1242). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 25 – szeptember 30. Szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva. Bp. 2007. 75–76.

⁷² Ellésmonostor: Mária-alak (a háromhajós templom déli mellékhajója) *Pávai Éva*: Egy limoges-i Mária figura az ellési monostor (Csongrád megye) területéről. In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1994. 455.; a felső keresztszár borításának zománcozott lemezével együtt megmaradt aranyozott szentfigura (a templomtól északra, a kápolna északi falalapozásán kívül) *Pávai Éva*: Templomi kegytárgyak tartozékai az ellési monostor területéről. Móra Ferenc Múzeum évkönyve. *Studia Archeologica* 5. (1999) 470.; Esztergom-Sziget: az aranyozott, zománcozott bronz szentalak sórványleletként került elő a templom területéről. *Paradisum* i. m. 142. (III. 42. A tárgyleírást Lovag Zsuzsa készítette.)

Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban

A frissen kinyomtatott munka kézbevétele után elsőként a mindaddig észrevétlenül maradt sajtóhibák közül a legbosszantóbbat fedezi fel a szerző, de az sem számít ritkaságnak, hogy értékes adatok a hosszú évek munkája után lezárt kézirat nyomdába adását követően kerülnek elő. Ez utóbbi jelenség – mi tagadás – megfigyelhető a 2012-ben megjelent, *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban* című kötetemben is, melynek a függelékében közölt adattár a középkorban tartott heti- és éves vásárokat tartó települések listáját adja közre a vásárok legfontosabb adataival. Az adattárról már megjelenésekor tudható volt, hogy nem teljes – erre az adattár bevezetője is utal –, mivel vállalhatatlan feladat lett volna minden – kiadott és kiadatlan – oklevelet átnézni, azt azonban nem sejtettem, hogy Kassán, a városi levéltárban töltött első kutatónap délutánján hat olyan vásárra vonatkozó oklevél kerül a kezembe, melyből csak kettőt ismertem,¹ igaz, a hat közül egy sem található meg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében.

Kassa hetivásár-tartási engedélyét nem ismerjük, feltételezzük azonban, hogy azt már *hospekiváltságuk* elnyerésekor, azaz 1249 előtt megkapták,² jóllehet első említése 1311-ből származik.³ A 14. századtól két hetivásár bukkan fel az oklevelekben: a csütörtökönként⁴ és a vasárnaponként megtartottak.⁵ A kettő közül a csütörtökönként megtartott lehetett a *hospekiváltságban* engedélyezett vásár, hiszen a vasárnapi vásározás a 12–13. század során tilalmas dolognak számított, így ilyen formájú vásártartási engedélyt nem is állítottak ki az uralkodók ebben az időszakban.⁶ A 14. században azonban újra felbukkant a vasárnapi vásározás

---

¹ A két ismert oklevelet I. Vysady miest a mestečiek na Slovensku. I. 1238–1350. Ed. Ľubomir Juck. Bratislava 1984. (a továbbiakban: VMMS I.) 150–153. – A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Vö. *Attila Zsoldos*: The Path of Košice to the Privileges of 1347. In: Košice in the Coordinates of European History. Eds.: Mária Hajduová, Martin Bartoš. Košice 2013. 34–36.

³ DF 269 067.

⁴ 1327: DL 16 095.; 1330: Zichy I. 411.; 1330: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887. 64.; 1335: Zichy I. 445., 446.; 1342: DL 103 170.; 1370.: DL 5896.; 1344: DF 282 896.; 1475: *Kemény Lajos*: A kassai kereskedők első czéhszabályzata 1475-ből. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 190–192., 191.

⁵ 1342: DL 103 170.

⁶ Vö. *Weisz Boglárka*: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Bp. 2012. 24.

engedélyezése, így erre vonatkozó vásártartási engedélyt magában foglaló kiváltságlevélhez 1340-et megelőzően juthattak a kassaiak,⁷ mára azonban ez sem maradt fenn. A 15. század végén pedig már nem is élt a vasárnapi hetivásár, ugyanis a kassai kereskedők 1475. évi céhszabályzata csak a csütörtökit ismerte el.⁸ Egy második hetivásár engedélyének kérése a 14. században mégis arra utal, hogy jelentős kereskedelmi forgalom zajlott a településen, azt egy hetivásár már nem bírta el. A kassai hetivásárok megyén belüli jelentőségét mutatja, hogy a 14. századtól háromvásáros kikiáltások színhelyei voltak.⁹ Ugyanakkor joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak a megye lakosai, kereskedői fordultak meg rajta, hanem vonzáskörzete ennél jóval nagyobb volt.

A megnövekedett érdeklődés miatt válhatott szükségessé, hogy Kassa éves vásártartásra is engedélyt kérjen. I. Lajos 1347. július 28-án két – az ünnepnapok megadása kivételével szó szerint megegyező – oklevelet bocsátott ki a sokadalmakra vonatkozóan:¹⁰ az egyikben Szent Mihály oktávjától (okt. 6.) egy hétig, a másikban a Szentháromság ünnepétől kezdődően két hétig tartó éves vásárra adott engedélyt. A vásárengedélyt a budai polgárok szabadságaival egyező formában (*ad instar huiusmodi libertatis fidelium civium et hospitem nostrorum Budensium*) biztosította az uralkodó. Ami annyit jelentett, hogy a vásárt az uralkodó kivette a nádor, a tárnokmester, az országbíró és más hatalmasságok joghatósága alól, így a vásáron csak a kassai bíró ítélkezhetett; a vásárra akár szárazföldön, akár vízen érkezők a város határain belül vámot nem fizettek.¹¹ A budaiakra történt hivatkozás azonban nem valamiféle általános megfogalmazás volt az oklevélben – mint ahogy ezt több más esetben látjuk¹² –, hanem a kassaiak oklevelét a Buda éves vásárára vonatkozó, 1287. június 23-án kelt kiváltságlevél¹³ felhasználásával készítették el.¹⁴ Az újonnan kiváltságot város átiratban megkaphatta annak a városnak a vásárváltságát, melyre hivatkozva a vásártartási engedélyt elnyerte. 1364. június 10-én I. Lajos Brassónak a budai sokadalom szabadságait biztosítva sokadalomtartási engedélyt adott november 1-jére.¹⁵ 1364. október 18-án I. Lajos a budai bíróhoz és az esküdtekhez intézett oklevelet, melyben leírta, hogy Brassóban a sokadalmat a bu-

⁷ 1340 októberében már a kassai vasárnapi vásár is háromvásáros kikiáltás színhelye – DL 103 170.

⁸ *Kemény L.*: A kassai kereskedők első czéhszabályzata i. m. 191.

⁹ A háromvásáros kikiáltások jelentőségére l. *Weisz B.*: Vásárok és lerakatok i. m. 42–45.

¹⁰ Ugyanezen a napon kelt Kassa városprivilegiuma is, mely szintén a budaiak kiváltságlevelei alapján készült – VMMS I. 148–149. Vö. *Zsoldos, A.*: The Path of Košice i. m. 39–45. (a kérdés korábbi szakirodalmával).

¹¹ Vö. VMMS I. 149–152.

¹² Pl. 1353: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen II. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt 1897. (a továbbiakban: UGDS II.) 98. (Beszterce); 1362: DL 5133. (Galgóc); 1364: DF 212 697. (Bártfá); 1377: DL 6413. (Simontornya).

¹³ Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 228–230.

¹⁴ Vö. Függelék.

¹⁵ „sub modis, libertatibus ... quibus in civitate nostra Budensi nundine sive congregationes annuales solent celebrari ac celebrantur atque conservantur” – UGDS II. 212–213.

dai sokadalom szerint engedélyezte megtartani, ezért Hermann és Jakab brassói polgárok kérésére a pecsétjük alatt írják át saját éves vásártartási kiváltságlevelüket.¹⁶ Miután Hermann és Jakab megjelent Budán, 1364. december 20-án Loránd fia István budai bíró és az esküdtek részükre átírták I. Lajos 1364. október 18-i oklevelét, majd IV. László 1287. évi oklevelét a budai sokadalomról.¹⁷

A kassai privilégiumban a speciálisan Budára vonatkozó részek elhagyása mellett azonban az 1287-es budai oklevélből eltérő pontokat is találunk, amelyek szerint az éves vásárra érkezők áruikkal szabadon kereskedhettek és korábbi adósságaik és tetteik miatt sem személyükben, sem javaikban nem lehet akadályozni őket. A budaiak 1287. június 23-án kelt oklevele szolgált mintaként Zsolnának az 1357. október 28-án írásba foglalt, Úrnapja ünnepétől számított két hétre engedélyezett vásártartási engedélyéhez is.¹⁸ Ha a Zsolnának biztosított privilégiumot és a kassaiak 1347. július 28-i okleveleit hasonlítjuk össze,¹⁹ azt látjuk, hogy az 1287-es budai oklevélből eltérő pontok Zsolna oklevelében is szerepelnek. Éppen ezért három lehetőséggel kell számolnunk: 1. a zsolnaiak oklevelét a kassai oklevél alapján készítették el; 2. létezett Budának egy olyan éves vásárra vonatkozó oklevele, amely mára nem maradt fenn; 3. a kiegészítésben található pontok sora az I. Lajos-kori éves vásáradományok szokásos formulája, így azok a két oklevélbe szorosabb összefüggés nélkül is bekerülhettek. És valóban, I. Lajos vásáradományozó okleveleiben találunk mind a szabad kereskedelemre, mind a lefoglalásra vonatkozó megjegyzéseket, ezek szövegezése azonban eltér a kassaiak és a zsolnaiak oklevelében található szövegtől, ez utóbbiak pedig szó szerint megegyeznek, így nyugodt szívvel kizárhatjuk annak a lehetőségét, hogy egymástól függetlenül kerültek be a szövegrészek a két város okleveleibe. A Budai jogkönyv alapján világos, hogy létezett Budának olyan oklevele is, mely a budai kereskedelemre, vásárra vonatkozott,²⁰ ma azonban már nem ismerjük ennek teljes tartalmát, mivel az oklevél nem maradt korunkra. Éppen ezért feltételezhetjük – bár bizonyítani nem tudjuk –, hogy mind a kassaiak, mind a zsolnaiak vásárendegélyre vonatkozó oklevelének elkészítésekor IV. László 1287. évi kiváltságlevele mellett egy másik, szintén a budai éves vásárra vonatkozó oklevelet is felhasználtak.

1347. október 18-án pedig I. Lajos újabb vásárendegélyező oklevelet bocsát ki, amely Szent Mihály napjának nyolcadától számított egy hétre engedélye-

¹⁶ UGDS II. 219.

¹⁷ UGDS II. 222–223. A hátlayan 15. századi kézírással látható: „Libertas Budensis, qualis etiam concessa est Brassoviensibus” – DF 246 809.

¹⁸ DF 274 715.

¹⁹ Vö. Függelék.

²⁰ Vö. 76., 84., 90. §-ok: *Karl Mollay*: Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. (Monumenta Historica Budapestinensia I.) Bp. 1959. (a továbbiakban: Ofner Stadtrecht) 90., 93., 95. Mivel a budai jogkönyv erről az oklevélről csak annyit mond, hogy László adta ki, felmerül annak a lehetősége is, hogy a kibocsájtóban IV. László mellett a Károly ellen fellépő Vencel (Ladislaus/Wladislaus) királyt keressük, ami megmagyarázná azt is, hogy Károly, majd I. Lajos ezt az oklevelet miért nem írták át.

zi annak megtartását,²¹ s ebbe utólag betoldották, hogy az engedély Szentháromság nyolcadától számított egy hétre is vonatkozik. Ez utóbbi kiegészítés azonban ellentmond a júliusi engedélynek, hiszen az Szentháromság ünnepétől számított két hétre adott éves vásárra engedélyt a városnak. A betoldás időpontját nem ismerjük, az bizonyos, hogy más tintával és más kéz írta,²² mint az oklevelet, valamint, hogy tévedett a betoldó a vásár idejét illetően.

1355. október 24-én I. Lajos egy további oklevelet bocsátott ki, amely szerint ő Szent Mihály nyolcadától két hétig tartott éves vásárra adott engedélyt, ami azonban a kassaiaknak a szüret és más elfoglaltságok miatt nem látszott megfelelőnek,²³ ezért ezt a sokadalmat Szentháromság ünnepére és az attól számított két hétre helyezi át.²⁴ Az oklevél érdekességét az adja, hogy az 1347. júliusi oklevelek alapján úgy tűnt, mindkét ünnepre kapott engedélyt a város, így az egyik ünnepről a másikra történő áthelyezésnek semmi értelme, kivéve azt a lehetőséget, ha 1347 júliusában a kassaiak csak a Szent Mihály oktávjára kaptak engedélyt – ahogy arra I. Lajos 1355. évi oklevele utal –, és a másik júliusi oklevelük ez alapján készült. Azonban semmi külső jegy nem indokolja, hogy a júliusi oklevelek közül a Szentháromság napjára adott vásárkiváltságot későbbi hamisítványnak tekintsük, mind írása, mind a rajta lévő két pecsét az oklevél eredetisége mellett szól, ráadásul megtalálható rajta I. Lajos 1364. évi megerősítő záradéka is.²⁵ Mivel I. Lajos első pecsétje 1363-ban elveszett, így minden első pecsétjével kiállított kiváltságos oklevelet meg kellett erősíteni. A megerősítendő dokumentumot ekkor azonban nem foglalták új oklevélbe, hanem ennek az aljára (általában az oklevél jobb oldalára) írták fel a megerősítő záradékot, a régi pecsétől balra pedig felfüggesztették az új pecsétet.²⁶ Ezt figyelhetjük meg a kassai oklevélen is. Az 1355. évi oklevelet csak abban az esetben tudjuk értelmezni, ha az 1347-es Szentháromság napi sokadalmat engedélyező oklevelet mégis hamisnak tekintjük. A hamisításra éppen az 1364-es megerősítés adhatott alkalmat, melyhez egy privilégium, és nem egy áthelyezési engedély volt szükséges. Mindezek ellenére diplomatikai eszközökkel nem tudjuk bizonyítani, hogy valóban hamisítvánnyal állunk szemben, csak annyit tudunk, hogy az oklevelekben található adatok ellentmondóak.

²¹ VMMS I. 156.

²² Archiv mesta Košice. Archivum Secretum (a továbbiakban: AMK AS) E 3.

²³ „tamen quia illud fidelibus civibus et hospitibus nostris Cassensibus vindemio et aliis negotiis ipsorum supervenientibus non videbatur fore commodum” – AMK AS E 4.

²⁴ „predictas nundinas seu congregationem fori annui de predictis octavis festi Beati Michaelis archangeli transferendo in festo sancte Trinitatis initiari et usque quindenae eiusdem festi commisimus celebrari” – AMK AS E 4.

²⁵ A záradék szövege megegyezik más, ekkor készült záradékok szövegeivel, Vö. *Grünn Albert*: I. Lajos király megerősítő záradéka. Turul 19. (1901) 24–37., 30–31.

²⁶ Uo. 33–34.

Az 1355. évi oklevéllel a Szent Mihály napi éves vásár megszűnt, a Szentháromság napit pedig a 14. század végén már úrnapi vásárként emlegették.²⁷ Ily előzmények után 1392. november 30-án kapta a város a második éves vásárra vonatkozó engedélyét, mégpedig Szent Erzsébet napját (november 19.) megelőző és követő egy-egy hétre. Ezt a vásárt a kassai úrnapi és más királyi városok éves vásárának szabadságával megegyező formában lehetett megtartani.²⁸ Ezt követően sokáig csak e két éves vásár működött Kassán, mígnem 1517. május 24-én II. Lajos a Szent Kereszt feltalálása (május 3.) és Mária mennybevitele (augusztus 15.) napjaira, valamint az azt megelőző és követő napokra, amint az szükséges, engedélyezett éves vásárokat.²⁹ Ezzel a középkor végére Kassának négy éves vására is volt. Jóllehet a Magyar Királyságban volt több olyan város, ahol több mint két éves vásár is működött – mint például a kassaiak által látogatott Nagyváradon, ahol 11 éves vásárt tartottak –, az, hogy a kassaiak a 15. században nem törekedtek újabb sokadalomtartási engedély megszerzésére, már egy másik kereskedelmi intézménynek volt köszönhető, mégpedig a lerakatnak.³⁰

A Kassán folyó kereskedelmet a 15. században szabályozták: a külföldiek és polgárjoggal nem rendelkezők (*alle awslender oder die nicht burgerrecht dieser stadt haben*) nem árulhattak a hetivásáron, hanem szállásukon (*in iren herbrigen*) adhatták csak el áruikat, kivéve az éves vásárt. A kassai lakosok is hetente csak egy napon, csütörtökön vihették a hetivásárra portékáikat, egyéb napokon csak házaikban (*in seynem hawsze oder herbrige*) árusíthattak. Az idegenek a sokadalmon, a kassaiak a hetivásáron bármilyen mennyiségben áruba bocsáthatták termékeiket. A böjti ételeket (*festil speisze*) azonban bármikor, akár a vásáron, akár a házukban (*auf dem markte und der herbrige*) bármilyen mennyiségben adhattak vehettek a kassai kereskedők.³¹ Ugyanakkor egy korábbi, 1446. évi szabályzat szerint a kassai kereskedő céh tagjai nem árusíthattak vasárnap és Nagyboldogasszony napján (augusztus 15.), de a Tizenkét apostol napján (július 15.) a mise után kirakodhattak.³² Sopronban Mária és a Tizenkét apostol ünnepein tilalmazták az adásvételt, ha azonban ezen ünnepek a hetivásár napjaira – keddre vagy péntekre – estek, akkor az árusítást a mise után meg lehetett kezdeni.³³ Mivel Kassán arra vonatkozó kitéletet nem találunk, hogy csak a hetivásár napján, azaz csütörtökön lehetett az apostolok ünnepén a kereskedést megkezdeni a misét követően, feltételezzük, hogy bármely napra is essen július 15-e, az árusítás sza-

²⁷ AMK AS E 5.

²⁸ „ad instar nundinarum aliarum ibidem in Cassovia in festivitatibus Corporis Christi et in aliis civitatibus regni nostri celebrari consuetarum” – AMK AS E 5.

²⁹ AMK AS E 6.

³⁰ A kassai lerakatjoghoz l. *Farkas Róbert*: Kassa árúmegállító joga. A város titkos levéltárának adatai alapján. Kassa 1893.; *Weisz B.*: Vásárok és lerakatok i. m. 60., 64–65., 78–79., 91–98.

³¹ *Kemény L.*: A kassai kereskedők első czéhszabályzata i. m. 191.

³² *Kemény Lajos*: A kassai kereskedők 1446. évi czéhszabályai. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5. (1898) 31–34., 31–32.

³³ Sopron szabad királyi város története. II/2. Közli Házi Jenő. Sopron 1931. 181.

bad volt. Természetesen, miután Kassa 1517-ben augusztus 15-re éves vásártartási jogot nyert, a fentebbi tiltás érvényét veszítette.

Kassán az idegen kereskedők mérleget, súly- és hossz mértékeket szállásukon, boltjukban vagy kamrájukban (*in hospitio ac bolta seu camera*) nem tarthattak, hanem csak a város mérlegét használhatták.³⁴ A kassai kereskedők céhszabályzata pedig megtiltotta a céh tagjainak is, hogy az idegen kereskedőknek mérleget vagy súlyokat kölcsönözzenek.³⁵

Kassa a középkorban olyan kiváltságokhoz jutott, amelyek elősegítették a város kereskedelmi életének fellendülését. A városban a kiskereskedelem a két hetivásár mellett a középkor végén már négy éves vásáron zajlott. Ez alapján Kassát tekinthetnénk vásárvárosnak, ahol a kereskedelmi élet az éves vásárokon bonyolódott, és a város csak a közvetítő közeg szerepét igyekezett betölteni, ebben az esetben azonban nagyot tévednénk. Az éves vásárokat elsősorban a lengyel és orosz területek, illetőleg Erdély felől érkező kereskedők látogatták, a nyugati kereskedők számára a kassai éves vásárok nem voltak jelentősek. Ezt mutatja Meder 16. század elején összeállított, Európa legismertebb éves vásárait felsoroló *Handel Buch*-ja, melyben a magyar vásárok között Kassát nem említi.³⁶ Az erdélyi kereskedők a középkor végére leginkább csak Váradig vitték a levantei árukat, majd onnan a kassai kereskedők útján jutott el a városba. Szintén ők voltak leginkább azok, akik a nyugati kereskedelmi cikketek elsősorban a budai és a váradi vásárokon beszerelve Kassára szállították.³⁷

Kassa azonban a vásártartásnál egy sokkal jelentősebb jogot bírt a középkorban, a lerakat-jogot, mely kereskedővárossá emelte a települést. Sőt, e jog legerősebb típusával találkozhatunk Kassán, a *Sperrstapel*-el, mely nem csak a lengyel és orosz területek felől érkező kereskedőket vonzotta, hanem a nyugati kereskedők is megfordultak benne.³⁸ Mindez lehetővé tette, hogy Kassa olyan jelentős kereskedelmi központtá váljon, ahol a különböző területekről származó áruk is megtalálhatók voltak.

³⁴ 1404: *Horváth Mihály*: Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai s leleszi konventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből, 1228–1643. Magyar Történelmi Tár 9. (1861) 97–176., 131.

³⁵ *Kemény L.*: A kassai kereskedők 1446. évi czéhszabályai i. m. 31–32.

³⁶ A vásárok között a budai (Ofen), a pesti, a székesfehérvári (Weissenburg), a pozsonyi (Preßburg), a tatai (Dottes), a bátai (Waldta), a váradi (Wardein), az egri (Erlach), a gyarmati (Jarlach), a kesztölci (Gestelz), a hatvani (Hardwang) és a meghatározhatatlan pasteni vásárok szerepelnek. *Das Meder'sche Handelsbuch und di Welser'schen Nachträge. Handelsbräuche des 16. Jahrhunderts.* Hrsg. und eingeleitet von Hermann Kellenbenz. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 15.) Wiesbaden 1974. 65., 68., 249–250.

³⁷ *Vö. Fügedi Erik*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica* 2. (1956) 207–208.

³⁸ *Pl. nürnbergiek, vö. Hektor Ammann*: Die wirtschaftliche Stellung der Reichstadt Nürnberg im Spätmittelalter. Nürnberg 1970. 165.

*Függelék*³⁹

IV. László Buda részére, 1287. június 23-án kibocsájtott oklevele, Buda város 1364. december 20-án kelt átiratában	A kassaiak 1347. július 28-án kelt kiváltságlevele	A kassaiak 1347. október 18-i kiváltságlevele	A zsolnaiak 1357. október 28-án kelt kiváltságlevele
(BTOE I. 228–230.)	(VMMS I. 149–151.)	(VMMS I. 156.)	(DF 274 715.)
nundinas seu ferias ac congregationem fori annui iniciandi per spatium octo dierum ante festum dedicationis ecclesie Beati Johannis ewangeliste, quod die dominico proximo subsequenti post festum Nativitatis Virginis Gloriose assolet celebrari, necnon post ipsum dedicationis diem similiter ad octavam	nundinas seu ferias ac congregacionem fori annui iniciandi in octavis festi Beati Michaelis archangeli usque quindenam earundem ad instar huiusmodi libertatis fidelium civium et hospitem nostrorum Budensium	nundinas seu ferias ac congregacionem fori annui iniciandi [in octavis festi sancte Trinitatis], in octavis festi beati Michaelis archangeli usque quindenam earundem ad instar huiusmodi libertatis fidelium civium et hospitem nostrorum Budensium	nundinas seu ferias ac congregationem fori annui iniciandi in festo Corporis Christi usque quindenam eiusdem festi ad instar libertatis fidelium nostrorum Budensium
concessimus perpetuo et irrefragabiliter optinendam annis singulis pacifice celebrandam liberam omnino et exemptam a iurisdictione regni nostri palatini, qui regia de gratia pro tempore fuerit illius in fascibus dignitatis, aliorumque omninum universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistri tawarnicorum	concessimus perpetuo et irrefragabiliter optinendo annis singulis pacifice celebrandam liberam omnino et exemptam a iurisdictione regni nostri palatini, qui regia de gracia pro tempore fuerit illius in fascibus dignitatis, aliorumque omninum universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistri tauarnicorum nostrorum ac iudicis	concessimus perpetuo et irrefragabiliter optinendo annis singulis pacifice celebrandam liberam omnino et exemptam a iurisdictione regni nostri palatini, qui regia de gracia pro tempore fuerit illius in fascibus dignitatis aliorumque omninum universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistri thauarnicorum	concessimus perpetuo et irrefragabiliter annis singulis pacifice celebrandam liberam omnino et exemptam ab imperiosa iurisdictione omni universaliter regni nostri baronum et magnatum

³⁹ A táblázatban alkalmazott jelölések: **félkövér** betű jelöli az eltérő szövegrészeket, [ ]-ben az oklevél szövegébe később betoldott rész.

IV. László Buda részére, 1287. június 23-án kibocsájtott oklevele, Buda város 1364. december 20-án kelt átiratában	A kassaiak 1347. július 28-án kelt kiváltságlevele	A kassaiak 1347. október 18-i kiváltságlevele	A zsolnaiak 1357. október 28-án kelt kiváltságlevele
(BTOE I. 228–230.)	(VMMS I. 149–151.)	(VMMS I. 156.)	(DF 274 715.)
<p>nostrorum ac iudicis curie nostre inperiosa iurisdiccione qualibet in eisdem sibi nundinis, foro, congregatione generali seu feriis prorsus per omnia denegata, ipsius tantummodo Budensis nostri castri iudicis potentie seu iudicio reservatam. De teulonio (!) etiam seu tributo tam per vias terrestres seu aquaticas accendentibus, ultra citroque, ultra videlicet per villam Pesth venientibus vel passim undecumque vel de quibuscumque regionibus occurrerint, ubicumque in territorio seu metis ipsius civitatis ad congregationem sepedictam, dictas nundinas, forum, generalem congregationem seu ferias illas</p>	<p>curie nostre inperiosa iurisdiccione qualibet in eisdem sibi nundinis, foro, congregatione generali seu feriis prorsus per omnia denegata, ipsius tantummodo Cassensis civitatis nostre iudicis potentie seu iudicio reservata. De telonio etiam seu tributo tam per vias terrestres seu aquaticas accendentibus, undecumque vel de quibuscumque regionibus seu partibus occurrerint, ubicumque in territorio seu metis ipsius civitatis ad congregationem sepedictam, dictas nundinas, forum, generalem congregationem seu ferias illas, ut premisimus, more libertatis huiusmodi prefatorum fidelium</p>	<p>nostrorum ac iudicis curie nostre imperiosa iurisdiccione, qualibus in eisdem sibi nundinis, foro, congregatione generali seu feriis prorsus per omnia denegata, ipsius tantummodo Cassensis civitatis nostre iudicis potentie seu iudicio reservata. De thelonio etiam seu tributo tam per vias terrestres seu aquaticas accendentibus, undecumque vel de quibuscumque regionibus seu partibus occurrerint, ubicumque in territorio seu metis ipsius civitatis ad congregationem sepedictam, dictas nundinas, forum, generalem congregationem seu ferias illas, ut premisimus, more libertatis huiusmodi prefatorum fidelium</p>	<p>ipsius tantummodo civitatis Silna vocate iudicis potentie seu iudicio reservatam. De telonio etiam seu tributo tam per vias terrestres seu aquaticas accendentibus, undecumque vel de quibuscumque partibus ad congregationem sepedictam occurrerint ubicumque in territorio seu metis ipsius civitatis dictas nundinas, forum, generalem congregationem seu ferias illas</p>

IV. László Buda részére, 1287. június 23-án kibocsájtott oklevele, Buda város 1364. december 20-án kelt átiratában	A kassaiak 1347. július 28-án kelt kiváltságlevele	A kassaiak 1347. október 18-i kiváltságlevele	A zsolnaiak 1357. október 28-án kelt kiváltságlevele
(BTOE I. 228–230.)	(VMMS I. 149–151.)	(VMMS I. 156.)	(DF 274 715.)
<p>eis esse volumus per omnia liberas et ab omni exactione tributi exemptas, ut nichil ab ipsis penitus exigí valeat census novi per quempiam vel inponi in ipsa, dumtaxat fori nundinalis area dum mercantur.</p>	<p>civium et hospitem nostrorum Budensium eis esse volumus per omnia liberas et ab omni exactione tributi exemptas, ut nichil ab ipsis penitus exigí valeat census novi per quempiam vel inponi in ipsa, dumtaxat fori nundinalis area dum mercantur, qualescumque eciam res ipsorum et bona tam mobilia, quam inmobilia quocumque nomine vocitentur et cuiusvis generis ac speciei existant, in eisdem nundinis et foro ac congregacione deponendi, vendendi, emendi et commutandi liberam ex presenti nostra annuencia habentes facultatem. Volumus eciam, quod nullus omnino mercatorum ad dictas nundinas, forum et congregacionem conveniencium pro aliquibus debitis seu offensis prius factis se in eisdem mutuo</p>	<p>civium et hospitem nostrorum Budensium eis esse volumus per omnia liberas et ab omni exactione tributi exemptas, ut nichil ab ipsis penitus exigí valeat census novi per quempiam vel imponi in ipsa, dumtaxat fori nundinalis area dum mercantur, qualescumque eciam res ipsorum et bona tam mobilia, quam inmobilia quocumque nomine vocitentur et cuiusvis generis ac speciei existant, in eisdem nundinis et foro ac congregacione deponendi, vendendi, emendi et commutandi liberam ex presenti nostra annuencia habentes facultatem. Volumus eciam, quod nullus omnino mercatorum ad dictas nundinas, forum et congregacionem conveniencium pro aliquibus debitis seu offensis prius factis se in eisdem mutuo</p>	<p>per omnia liberas et ab omni exactione tributi exemptas, sic eis esse volumus ut ab ipsis nil penitus exigí valeat census novi per quempiam vel inponi in ipsa, dumtaxa fori nundinalis area dum mercantur, qualescumque eciam res ipsorum et bona tam mobilia, quam inmobilia, quocumque nomine vocitentur et cuiusvis generis ac speciei existat, in eisdem nundinis et foro ac congregacione deponendi, vendendi, emendi et commutandi liberam ex presenti nostra annuencia habentes facultatem. Volumus insuper, quod nullus omnino mercatorum ad dictas nundinas conveniencium pro aliquibus debitis seu offensis prius factis se in eisdem mutuo</p>

IV. László Buda részére, 1287. június 23-án kibocsájtott oklevele, Buda város 1364. december 20-án kelt átiratában	A kassaiak 1347. július 28-án kelt kiváltságlevele	A kassaiak 1347. október 18-i kiváltságlevele	A zsolnaiak 1357. október 28-án kelt kiváltságlevele
(BTOE I. 228–230.)	(VMMS I. 149–151.)	(VMMS I. 156.)	(DF 274 715.)
<p>Preterea volumus, quod, si que littere quovismodo habite et obtente contra eosdem cives nostros et contra donationem huiusmodi ipsis per nos factam per quempiam quovis tempore exhiberentur, casse sint et inanes et viribus penitus cariture.</p>	<p>Preterea volumus, quod, si que littere quovis modo habite et optente contra eosdem cives nostros et contra donacionem huiusmodi ipsis per nos factam per quempiam quovis tempore exhiberentur, casse sint et inanes et viribus penitus cariture.</p>	<p>valeat prohibere in rebus et personis et super hoc privilegium nostrum duximus eisdem concedendum. Ideo vos assecuramus per presentes, quatenus ad dictas nundinas sub prescripta libertate in dicta civitate Cassa celebrandas cum omnibus mercibus vestris libere veniatis et secure sub nostra protectione et tutela speciali. Et hoc volumus palam ubique facere proclamari.</p>	<p>valeat prohibere in rebus et personis.</p>
<p>Ut igitur huius nostre donationis series robor perpetue optineat firmitatis, nec processu temporum valeat retractari, presentes ipsis fidelibus civibus nostris concessimus litteras</p>	<p>Ut igitur huius nostre donacionis series robor perpetue obtineat firmitatis, nec processu temporum valeat retractari, presentes ipsis fidelibus civibus nostris Cassensibus concessimus litteras privilegiales</p>	<p>In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes eisdem fidelibus civibus et hospitibus nostris de Silna concessimus litteras nostras privilegiales pendentes et autentici sigilli nostri duplicis munimine roboratas.</p>	<p>sigilli nostri duplicis munimine roboratas.</p>
<p>duplicis sigilli nostri munimine roboratas.</p>	<p>duplicis sigilli nostri munimine roboratas.</p>		

Bibliographia

Solymosi László

tudományos irodalmi munkássága

A Magyar Tudományos Művek Tára (<http://www.mtmt.hu>), valamint a Turul 77. (2004: 1–2. sz.) 3–9. megjelent bibliográfia alapján összeállította Kristóf Iлона és Mészáros Orsolya. A jegyzék nem tünteti fel, mely publikációk érhetőek el interneten, illetve off-line digitális adathordozón is.

1968

Megjegyzések a jobbágyság költözésével foglalkozó határozat értékeléséről. Studium: Diákköri füzetek III. 1. A. (1968) 96–108.

1969

Adatok (Rákos)Palota középkori történetéhez. In: Adattár Budapest XV. kerülete történetének tanulmányozásához. Szerk. W. Somogyi Ágnes. Bp. 1969. 25–32.

Urbaria et Conscriptioes. Művészettörténeti adatok. 1–2. Szerk. Henszlmann Lilla. Az anyagot gyűjtötte és a bevezetést írta dr. Baranyai Béláné. Bp. 1967. Ismertetés: Műemlékvédelem 13. (1969: 2. sz.) 115–116.

1970

Beszámoló Vay Ádám halálának 250 éves évfordulóján rendezett emlékülésről. Századok 104. (1970) 809–812.

Folyóiratszemle: Ethnographia. Századok 104. (1970) 763–764.; Magyar Nyelv. Századok 104. (1970) 767.; Magyar Nyelvőr. Századok 104. (1970) 767–768.; Néprajzi Értesítő. Századok 104. (1970) 768–769.; Nyelvtudományi Közlemények. Századok 104. (1970) 769.

1971

Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése c. értekezésének vitája. (Barta Gáborral közösen.) Történelmi Szemle 14. (1971) 204–211.

1972

Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. (Érszegi Gézával és Kenéz Győzővel közösen.) Századok 106. (1972) 1013–1142.

Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68. (1972: 2. sz.) 179–190.

A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972: 1–2. sz.) 1–40.

A parasztháború története Európában. Nemzetközi tudományos ülészak a Dózsa-évforduló alkalmából. *Népszabadság*, 1972. szeptember 19.

1973

Helynevek és történettudomány. In: *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások.* (1971. május 6–8). Szerk. Éri István. Veszprém 1973. 105–112.

1974

Középkori végrendeleteink forrásértékéről. *Tiszatáj* 28. (1974: 6. sz.) 26–29.

Hajdú-bihari kéziratok térképek. Szerk. Komoróczy György. Debrecen 1972. Ismertetés: *Századok* 108. (1974) 993–995.

Hajdú-bihari kéziratok térképek. (*Cartes manuscrites de Hajdú-Bihar.*) Rédigées par György Komoróczy. Debrecen 1972. Ismertetés: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20. (1974) 463–465.

Mítoszok nélkül. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Ismertetés: *Népszabadság*, 1974. december 5.

1976

A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19. (1976: 1–2. sz.) 123–155. (Rezümé: 308–309., 312–313.)

Karl I. In: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* Hg. v. Matthias Bernath, Felix v. Schoeder. II. (Südosteuropäische Arbeiten 75/II.) München 1976. 371–373.

Kilenc évszázad. Szabó István: *Jobbágyok – parasztok.* Ismertetés: *Népszabadság*, 1976. szeptember 9.

1977

A hódoltság néhány somogyi település történetében. *Somogy megye múltjából* 8. (1977) 11–64.

1978

Váraink története. Fügedi Erik: *Vár és társadalom a XIII–XV. századi Magyarországon,* Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban (1387–1437).* Ismertetés: *Népszabadság*, 1978. március 2.

1979

Nagybajom története. (Mikóczy Alajossal közösen. Gyergyai Albert előszavával.) Kaposvár 1979. Saját rész: Bevezetés. 9–10. *Nagybajom és pusztáinak tör-*

ténete a kora középkortól a jobbágyfelszabadításig: Feudalizmus-kori történetünk fejlődésmenetének lokális vizsgálata. 11–325. Mikóczi Alajos részének átdolgozása: Nagybajom története 1850–1970. 327–510.

Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen rededit Geisa Érszegi. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) Bp. 1979. 727 lap, 38 tábla és térképmelléklet.

Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Sajtó alá rendezte Kredics László. Veszprém 1977. Ismertetés: Századok 113. (1979) 549–552.

1980

A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája. In: A magyar tanya-rendszer múltja. Szerk. Pölöskei Ferenc, Szabad György. Bp. 1980. 71–96.

1981

Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán. I.: A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. 350 lap. Saját részek: 895–1196: 67–124. (Érszegi Gézával közösen), 1197–1309: 124–192. Második kiadás: 1983. Harmadik kiadás: 1986.

1983

Köszeg 1490. évi feladása. Vasi Szemle 37. (1983: 1. sz.) 94–101.

1984

Hospes kiváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) Veszprém 1984. 17–100.

Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) Veszprém 1984. 121–239.

A hiteleshelyi pecséthasználattal kezdeteihez. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése. 1181–1981. Szerk. Kállay István. (Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv I.) Bp. 1984. 91–139.

Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról. Levéltári Közlemények 55. (1984) 237–251.

Ki volt Örs vezér? In: Olvastam valahol... II. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Szerk. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1984. 33–35.; Könyves Kálmán király. Uo. 42–49.

1985

- Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám. A középkori megyei adószámadások forrásértéke. *Történelmi Szemle* 28. (1985: 3. sz.) 414–436.
- A veszprémi székesegyház leltára könyvjegyzékkel. In: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budavári Palota, 1985. november 12. – 1986. február 28. Szerk. Vizkelety András. Bp. 1985. 125.; A veszprémi székesegyház leltára könyvkölcsönzési bejegyzésekkel. Uo. 125–126.*
- III. Béla. In: *Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Főszerk. Pozsgay Imre. Szerk. Mód Aladárné. Bp. 1985. 22–25.; IV. Béla. Uo. 26–30.*
- Ferenc L. Hervay: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma 1984. Ismertetés: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 31. (1985) 426–436.*

1986

- Dusnok helynevek a középkori Magyarországon. In: *A Dunántúl településtörténete VI. (XI–XIX. század). A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak VI. konferenciája, Veszprém, 1984. április 16–17. Szerk. Somfai Balázs. (PAB–VEAB értesítő 1986.) Veszprém 1986. 55–70.*
- Előszó. In: *A Komárom Megyei Levéltár dolgozóinak előadásai a VEAB konferenciákon 1976–1984. I–II. Esztergom 1986.*

1987

- Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. *Századok* 121. (1987) 547–583.
- Das kirchliche Mortuarium im mittelalterlichen Ungarn. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hg. v. Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. Bd. I. (Studia Hungarica 31.) München 1987. 51–65.*
- Előszó. In: *Hidegkút története. Szerk. Hidegkúti Mihály, Hudi József. Veszprém 1987. 5–8.*
- Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Hg. v. der Burgenländischen Landesregierung. IV.: *Die Urkunden von 1328 bis 1342 mit Nachträgen von 1284 bis 1318. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck Pozza. Wien–Köln–Graz 1985. Ismertetés: Századok 121. (1987) 733–736.*
- Pfeiffer János – Szigeti Kilián: *A veszprémi székesegyház zenéjének története. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VI.) München 1985. Ismertetés: Magyar Könyvszemle 103. (1987: 1. sz.) 156–157.*

1988

- Krónika. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 26–68. (passim). Második kiadás: 1989.*

Vid ispán, a „rossz szellem”. In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* Szerk. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1988. 36–39.; *Kik voltak a dusnokok? Uo.* 44–46.

1989

Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. In: *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század).* A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak VII. konferenciája, Veszprém, 1987. október 19–21. Szerk. Somfai Balázs. (PAB–VEAB értesítő 1989.) Veszprém 1989. 281–290.

Könyvhasználat a középkor végén. Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Szerk. Szelestei Nagy László. (Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 3.) Bp. 1989. 77–119.

Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete. In: *Veszprémi Történelmi Tár I.* Szerk. Praznovszky Mihály, Veress D. Csaba. Veszprém 1989. 101–105.

1990

A szőlő utáni adózás első korszaka. *Agrártörténeti Szemle* 32. (1990) 22–50. Rezümé: 305–306.

Glöckner (Harangozók) und Siedlungen mit Harangozó Ortsnamen im mittelalterlichen Ungarn. In: *Settlement and Society in Hungary: Etudes Historiques Hongroises 1990* publiées à l’occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois 1. Edited by Ferenc Glatz. Bp. 1990. 63–78.

Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. 4. Band. Die Urkunden von 1328 bis 1342 mit Nachträgen von 1284 bis 1318. Bearb. v. Irmtraut Lindeck Pozza. Wien 1985. Ismertetés: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 98. (1990) 190–195.

A magyarországi középkori latinság szótára. Ismertetés: *Levéltári Szemle* 40. (1990: 3. sz.) 81–88.

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Negyedik, bővített és javított kiadás. I–II. Bp. 1988. Ismertetés: *Századok* 124. (1990) 552–558.

1991

Ladislav IV. In: *Lexikon des Mittelalters.* V. Hg. v. Robert Auty. München–Zürich 1991. 1611.

Árpád kori okleveleink grafikus szimbólumai. *Aetas* (1991: 3–4. sz.) 14–39.

Falumonográfiák Magyarországon. *Comitatus* 1. (1991: 5–6. sz.) 100–107.

The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Volume 1, 1000–1301. Translated and edited by János M. Bak, György Bónis and James Ross Sweeney.

(The Laws of Hungary, editor-in-chief Peter I. Hidas, Series I, Volume 1.), Charles Schlacks, Jr. Bakersfield, California 1989. Ismertetés: Levéltári Szemle 41. (1991: 1. sz.) 89–91.

1992

Munera festivalia – ünnep és adózás. In: Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom 1992. 149–156.

Az egri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. Levéltári Közlemények 63. (1992) 137–156.

Város – mezőváros – városiasodás. A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak IX. konferenciája. Veszprém, 1990. november 8–9. Szerk. Solymosi László, Somfai Balázs. (A Dunántúl településtörténete IX.) Veszprém 1992. 322 lap. A kötetben saját rész: Előszó: 7–8.

1993

A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Urbarium episcopatus Vespriensis anno MDXXIV. (Kredics Lászlóval közösen.) (Új történelmi tár. Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes 4.) Bp. 1993. 142 lap és térképmelléklet.

Az esztergomi érseki oklevéladás kezdetei. In: Kezdet és újrakezdet. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma. Szerk. Beke Margit. (Strigonium Antiquum 2.) Bp. 1993. 81–86.

Szent István király társadalma. In: Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból 1. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. (Veszprémi múzeumi konferenciák 4.) Veszprém 1993. 7–17.

Gesellschaftsstruktur zur Zeit des Königs István des Heiligen. In: Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból 1. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. (Veszprémi múzeumi konferenciák 4.) Veszprém 1993. 59–69.

1994

Hozott-e törvényt Szent István király a torlókról? In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk. Török József. (Studia theologica Budapestiensia 10.) Bp. 1994. 229–271.

Költözési illeték a 13–14. századi Magyarországon. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gericz József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 95–104.

Az Árpád-kori veszprémi püspökök tevékenysége okleveleik tükrében. In: Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasóülések az Árpád-korból 2. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. (Veszprémi múzeumi konferenciák 5.) Veszprém 1994. 49–62.

Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon. Századok 128. (1994) 335–351.

Traduction des termes du Vocabulaire en langue hongroise. Index alphabétique des termes hongrois. (Borsa Ivánnal és Györfly Györggyel közösen.) In: Vocabulaire International de la Diplomatie. Ed. Ma Milagros Cárcel Ortí. Valencia 1994. 161–167., 261–268. Második kiadás: 1997.

Káptalani statútumok. Nágocsi Gáspár. A veszprémi székesegyház könyvjegyzéke. Zsinati határozatok. (4 szócikk.) In: Új magyar irodalmi lexikon. I–III. Főszerk. Péter László. Bp. 1994. II. 959., 1434., III. 2251–2252., 2329–2330. Második kiadás: 2000.

Ajándék. Cartula sigillata. Census. Chirographum. Egyházi nemes. Exemptio. Hiteleshely. Immunitas. Istenítélet. Kamarahaszna. Kápolnaispán. Mansio. Nyestbóradó. Pornó. Praedium. Rendkívüli adó. Szabad költözés. Telek. Váradi Regestrum. Veszprémi iskola. Veszprémi püspökség. (21 szócikk.) In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 32., 136., 137., 181–182., 206., 263–264., 281., 290–291., 320., 325., 442., 497., 552., 557., 574–575., 613., 666., 713., 727–728.; 6 szócikk (Egyházi nemes. Hiteleshely. Kamarahaszna. Mansio. Praedium. Szabad költözés.) második kiadása: Rubicon 1994/4–5. sz. mellékletében.

A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. (Kandidátusi, utóbb nagydoktori értekezés tézisei.) Bp.–Debrecen 1994.

The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Volume 1, 1000–1301. Translated and edited by János M. Bak, György Bónis and James Ross Sweeney. (The Laws of Hungary, Series I, Volume 1.) Schlacks, Jr., Bakersfield /California 1989. Ismertetés: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 102. (1994) 193–194.

1995

A veszprémi székesegyházi könyvtár és kölcsönzői a középkor végén. Veszprémi Szemle 3. (1995: 1. sz.) 3–14.

Chartes archiépiscopales et épiscopales en Hongrie avant 1250. In: Die Diplomatie der Bischofsurkunde vor 1250. La Diplomatie épiscopale avant 1250: Referate zum VIII. Internationalen Kongress für Diplomatie. Innsbruck, 27. September – 3. Oktober 1993. Hg. v. Christoph Haidacher, Werner Köfler. Innsbruck 1995. 159–177.

Előszó az újabb kiadáshoz. In: Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Veszprém 1923. Reprint kiadás: Devecser 1995. I–IV.

Kilencszáz éve halt meg László király. Magyar Nemzet, 1995. június 24.

1996

A szőlő utáni adózás új rendszere a 13–14. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 38. (1996: 1. sz.) 1–43.

Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. 2. Szerk. Hermann István. Pápa 1996. 31–53.

- A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1996. 180–201.
- Az 1515. évi veszprémi zsinat és a vallásos élet. In: Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században. Szerk. V. Fodor Zsuzsa. (Veszprémi múzeumi konferenciák 6.) Veszprém 1996. 57–77.
- Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején (13. század). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 47–54.
- Időrendi áttekintés (1198–1300). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 297–303.
- Vallásos élet az 1515. évi veszprémi szinodális könyv tükrében. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 113–123.
- Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11–13. Jahrhunderts. In: Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden: Beiträge zur diplomatischen Semiotik. Hg. v. Peter Rück. (Historische Hilfswissenschaften 3.) Sigmaringen 1996. 607–632.
- A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Társszerk. Szovák Kornél, Monostori Martina. Pannonhalma 1996. I. 481–498., 615–616.
- Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Társszerk. Szovák Kornél, Monostori Martina. Pannonhalma 1996. I. 514–526., 616–167.
- Szent István király Hartvik-féle legendájának részlete a székesfehérvári káptalan átírásában. 1349. július 22.; II. András oklevele a monostor építésének támogatásáról. 1223.; II. András oklevele a monostor felszentelésekor tett ígéretéről. 1225.; Uros apát számvetése. 1226.; A pannonhalmi konvent első oklevele. 1201. március 29.; Színes úrnő végrendelete. 1146.; A pannonhalmi apátság és népeinek egyezsége. 1233. június 6.; Uros apát és öt bírótársa oklevele. 1237.; Albeus mester pannonhalmi összeírása. 1238 körül; Uros apát és a konvent egyezsége salai népeikkel. 1241.; Gellért bogáti főesperes-plébános és paptársainak nyilatkozata. 1518. (11 katalógustétel.) In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk. Takács Imre. Társszerk. Szovák Kornél, Monostori Martina. Pannonhalma 1996. I. 120., 274., 275., 276., 499–500., 546., 553–556., 583.
- Előszó. In: Molnár Ernő: A nagyjenő-tuskevári pálos kolostor története. Veszprém 1936. Reprint kiadás: Devecser 1996. I–IV.
- Zsigmondkori Oklevéltár. III. (1411–1412), IV. (1413–1414). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. (Magyar Országos Levél-

tár kiadványai II. Forráskiadványok 22., 25.) Bp. 1993–1994. Ismertetés: Levéltári Közlemények 67. (1996) 161–164.

1997

A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV. Bp. 1997. 129 lap és 79 oldal hasonmás.

A veszprémi káptalan számadáskönyve, 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmások és javadalmak (1550, 1556). (Liber divisorum capituli Vesprimiensis, 1495–1534. Chronica, 1526–1558. Beneficiati et beneficia, 1550, 1556.) (Kredics Lászlóval és Madarász Lajossal közösen.) (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 13.) Veszprém 1997. XVI + 382 lap és térképmelléklet.

A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig. Történelmi Szemle 39. (1997) 335–344.

Dusnok neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: Szavak – Nevek – Szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. Kiss Gábor, Zaicz Gábor. Bp. 1997. 372–386.

Acta Universitatis Debreceniensis de Lodovico Kossuth nominatae. Series historica 49. Történeti tanulmányok V. Szerk. Solymosi László, Takács Péter. Debrecen 1997. 167 lap.

Magyar történelem – középkor. (Rácz Györggyel és Szovák Kornéllal közösen.) In: Szaktárgyi tájékoztató. Egyetemes és magyar történelem. Középkor. Piliscsaba 1997. 14–29.

Habilitációs tézisek: I. Szakrális rendeltetésű szolgálonépek az Árpád-korban. II. A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig. Debrecen 1997.

1998

A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 313 lap.

A veszprémi káptalan középkor végi számadáskönyvének forrásértéke. In: Szabó István emlékkönyv. Szerk. Rácz István, Kovács Ágnes. Debrecen 1998. 88–104.

Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. Szent Adalbert, Szórad-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Szerkesztőtársak: Rihmer Zoltán, Thoroczky Gábor. Bp. 1998. 88–95.

Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. (A történettudomány kézikönyve I.) Bp. 1998. 176–193. Második kiadás: 2001. Harmadik kiadás: 2003.

A Dunántúl településtörténete. Magyar Múzeumok 4. (1998: 2. sz.) 15–16.

Szólóművelés Magyarországon a középkorban: A honfoglalástól a 14. századig. *História* 20. (1998: 5–6. sz.) 17–20.

Adózás a középkori Magyarországon. *Rubicon* 9. (1998: 9–10. sz.) 56–58.

1999

Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999. 203–225.

Der Einfluß der päpstlichen Kanzlei auf das ungarische Urkundenwesen bis 1250. In: *Papsturkunde und europäisches Urkundenwesen: Studien zu ihrer formalen und rechtlichen Kohärenz vom 11. bis 15. Jahrhundert.* Hg. v. Peter Herde, Hermann Jakobs. (Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, Beiheft 7.) Köln–Weimar–Wien 1999. 87–96.

Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. *Turul* 72. (1999) 100–107.

2000

Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 42. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza 2000. 139–147.

A veszprémi püspökség és a somogyi régió a 11. században. In: *Veszprém megyei honismereti tanulmányok XVIII.* Szerk. Tóth Dezső. Veszprém 2000. 9–14.

Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: *Válaszúton. Pogányság – kereszténység, Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről.* Veszprém, 2000. május 8–10. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 129–157.

Die Eigenarten der Urkundenausstellung des Stuhlweißenburger Kapitels in der Arpadenzeit. In: *Im Gedächtnis der Kirche neu erwachen: Studien zur Geschichte des Christentums in Mittel- und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag.* Hg. v. Reimund Haas, Karl Josef Rivinius, Hermann-Josef Scheidgen. (Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte 22.) Köln–Weimar–Wien 2000. 479–494.

Magyar történelem – középkor (Rácz Györggyel és Szovák Kornéllal közösen.) In: *Szaktárgyi tájékoztató. Egyetemes és magyar történelem. Középkor.* Piliscsaba 2000. 35–54.

2001

Magyarország egyházi viszonyai és a pápai hegemonia (XIII. század). In: *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium.* Szerk. Zombori István, Cséfalvay Pál, Maria Antonietta De Angelis. Bp. 2001. 47–52.

The Situation of the Church in Hungary and the Papal Hegemony (13th century). In: *Thousand Years of Christianity. Hungariae Christianae Millennium.* Ed. István Zombori, Pál Cséfalvay, Maria Antonietta De Angelis. Bp. 2001. 47–52.

- Le relazioni ecclesiastiche dell'Ungheria e l'egemonia papale (secolo XIII). In: Mille anni di Cristianesimo. Hungariae Christianae Millennium. A cura di Pál Cséfalvay, Maria Antonietta De Angelis. Bp. 2001. 47–52.
- Társadalom Szent István korában. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Bp. 2001. 55–63.
- Liberty and Servitude in the Age of Saint Stephen. In: Saint Stephen and His Country. A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary. Edited by Attila Zsoldos. Bp. 2001. 69–79.
- Chirographum és írásbeliség. In: Írástörténet – Szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája, 1992. szeptember 10–12. Szerk. Sasfi Csaba. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) Szombathely 2001. 11–15.
- Transfixum. Oklevélritkaság a XIII. századból. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia I.) Bp. 2001. 229–250.
- Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001: 1–2. sz.) 38–43.
- Gerics József köszöntése. Turul 74. (2001: 3–4. sz.) 73–74.

2002

- Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527) Bp. 2002. 258 lap.
- Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyve. Századok 136. (2002) 365–389.
- Könyvhasználat a középkor végén: Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban. In: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Kéziratos kódexek, zsinatok, középkori műfajok. Szerk. Erdő Péter. (Bibliotheca Instituti Postgradualis iuris canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 3.) Bp. 2002. 13–68.
- Az 1720. évi összeíráshoz csatolt egyéb mellékletek (1468–1720). In: Veszprém vármegye összeírásai. 1696, 1715, 1720. Szerk. Takáts Endre, Boross István, Madarász Lajos. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 17.) Veszprém 2002. 355–358.
- Die Gesellschaft um die erste Jahrtausendwende in Ungarn. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Editors-in-chief: Klára Papp, János Barta. Co-editors: Attila Bárány, Attila Györkös. Debrecen 2002. 38–48.
- Das Dienstvolk für den Sakraldienst im mittelalterlichen Ungarn der Árpádenzeit. In: Kirche, Staat und Gesellschaft im pannonischen Raum. Volksfrömmigkeit, Bildungs- und Sozialwesen. Internationales kulturhistorisches Symposium in Mogersdorf 4. bis 7. Juli 2000. Red. Leonhard Prickler. (Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 30.) Eisenstadt 2002. 113–116.

Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 2002. 439–449.

Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. (Nemzet és emlékezet.) Bp. 2002. 461–468.

A perjogi írásbeliség első százada. *Vigilia* 67. (2002: 7. sz.) 521–527.

Keresztény századok. A 12. század. Szerk. Solymosi László. *Vigilia* 67. (2002: 7. sz.) 482–527.

2003

Szabadság és szolgaság Szent István korában. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely 2003. 27–35.

Az esztergomi Kanizsai-kápolna számadása (1496–1500). In: Történeti tanulmányok XI. *Acta Universitatis Debreceniensis. Series historica* 55. Szerk. Takács Péter. Debrecen 2003. 7–22.

Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei. Szerkesztőbizottság: Csóka Gáspár, Dreska Gábor, Mayer Gyula, Rácz György, Szovák Kornél. Szerk. és a szöveget gondozta: Dreska Gábor. A szöveget előkészítette: I. kötet: Monostori Martina, Szovák Kornél, II. kötet: Neumann Tibor, C. Tóth Norbert, III. kötet: Horváth Richárd, Vajk Ádám, VII. kötet: Véber János, VIII. kötet: Dreska Gábor, X. kötet: Rácz György, Simon Anita, XII/A. kötet: Kovács Zsuzsanna. CD-ROM. Pannonhalmi Bencés Főapátság és Alma Mater Zala Bt. 2001. Ismertetés: *Fons* 10. (2003: 1. sz.) 179–185.

György Györffy: Święty Stefan I król węgier i jego dzieło. Warszawa 2003. Ismertető szöveg a kötet hátsó tábláján.

2004

Festgeschenke im mittelalterlichen Ungarn. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. *Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday.* Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 469–477.

Az esztergomi káptalan 14. századi pecsétnyomója. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. Barta János, Pallai László. Debrecen 2004. 19–31.

Szemelvények a honfoglalástól a XIV. századig. In: Magyar borhagyományok, borivási szokások. Válogatott írások a magyar borkultúráról. Szerk. Lelkes Lajos. Bp. 2004. 14–21.

Az esztergomi káptalan Árpád-kori pecsétjei. In: Történeti tanulmányok XII. *Acta Universitatis Debreceniensis. Series historica* 56. Szerk. Takács Péter. Debrecen 2004. 7–24.

- A világi bírászkodás kezdetei és az oklevéladás Magyarországon. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia II.) Bp. 2004. 221–236.
- Die Anfänge der weltlichen Gerichtsbarkeit und die Urkundenausfertigung in Ungarn. In: La diplomatica dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta – secc. XII–XV). Commission Internationale de Diplomatie. X Congresso Internazionale. Bologna, 12–15 settembre 2001. A cura di Giovanna Nicolaj. (Pubblicazioni degli Archivi di Stato Saggi 83.) Dipartimento per i beni archivistici e librari, Direzione generale per gli archivi, Roma 2004. 445–462.
- Die Anfänge der weltlichen Gerichtsbarkeit und die Urkundenausfertigung in Ungarn. In: La diplomatica dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta – secc. XII–XV). Commission Internationale de Diplomatie. X Congresso Internazionale. Bologna, 12–15 settembre 2001. A cura di Giovanna Nicolaj. (Littera Antiqua 11.) Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, Città del Vaticano, 2004. 445–462.
- La pratique du transfixe dans la Hongrie du XIIIe siècle. Bibliothèque de l'École des chartes 162. (2004: 2. sz.) 533–551.
- Egyházi birtok. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. II. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2004. 299–300.
- Anna Adamska: L'évolution méthodologique de la diplomatie médiévale en Europe Centrale. Bibliothèque de l'École des chartes 160. (2002: 2. sz.) 523–535. Ismertetés: Klió. Történelmi Szemlélő Folyóirat 13. (2004: 2. sz.) 114–118.
- Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne médiévale. Sous la direction de Jean-Luc Chassel. Introduction de Michel Bur et Michel Pastoureau. Conseil Général de la Marne. Paris 2003. Ismertetés: Századok 138. (2004) 970–973.

2005

- Az esztergomi érkanonok 13–14. századi okleveleinek leltára 1421-ből. In: Studia Professoris, Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 285–296.
- Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlekkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen 2005. 11–23.
- Árpád-kori remeteség Révfülöpön. Új Horizont (Veszprém) 33. (2005: 6. sz.) 101–108.
- Pálosok a 13. századi Révfülöpön. Villa Filip 9. (2005: 1–2. sz.) 4–11.

A történettudomány szemszögéből Fehértói Katalin „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)” című munkájáról. Ismertetés: *Névtani Értesítő* 27. (2005) 263–266.

2006

Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp. 2006. 370 lap.

Az írásbeliség fejlődése a Magyar Királyságban a XI–XIII. században. In: *Magyarság és Európa: tegnap és ma. Tanulmányok az Ady Endre Akadémia 15. évfordulójára.* Szerk. Orosz István, Mazsu János, Pallai László, Pósnán László. Debrecen 2006. 169–194.

Kápolnavivők az Árpád-korban. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Füzes Ádám, Legeza László. Bp. 2006. 323–331.

Rapport sur la situation de la diplomatie en Hongrie. Le bilan du XXe siècle et l'état de l'année 2005. *Archiv Für Diplomatie* 52. (2006) 517–529.

Kápolnaispán. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor.* V. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2006. 89–90.

Káptalan. (Érszegi Gézával közösen.) In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor.* V. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2006. 92–93.

2007

Siegelgebrauch beim Gottesurteil. In: *De litteris, manuscriptis, inscriptionibus... Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Koch.* Hg. v. Theo Kölzer, Franz-Albrecht Borschlegel, Christian Friedl, Georg Vogeler. Köln–Weimar–Wien 2007. 505–523.

Szakrális rendeltetésű szolgálónépek az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére.* Szerk. Érszegi Géza. Tihany 2007. 13–30.

Jelentés a magyar diplomatika helyzetéről. A 20. század mérlege és a 2005. évi állapot. *Századok* 141. (2007) 505–515.

Utószó. In: Gutheil Jenő. Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Kiadásra előkészítette Kredics László. Szerk. Hermann István. A kézirat kiadásának előkészítésében közreműködött Érszegi Géza és Solymosi László. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) Veszprém 2007. 341–344.

Gerics József (1931–2007). *Századok* 141. (2007) 1057–1061.

Kubinyi András (1929–2007). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 19. (2007: 3–4. sz.) 227–229.

2008

Die Entwicklung der Schriftlichkeit im Königreich Ungarn vom 11. bis zum 13. Jahrhundert. In: *Schriftkultur Donau und Adria bis zum 13. Jahrhundert.*

- Akten der Akademie Friesach „Stadt und Kultur im Mittelalter.“ Friesach (Kärnten), 11.–15. September 2002. Hg. v. Reinhard Härtel, Günther Hödl, Cesare Scalon, Peter Štih. Red. v. Christian Domenig. (Schriftenreihe der Akademie Friesach 8.) Klagenfurt 2008. 483–526.
- Előszó az új kiadáshoz. In: Gutheil Jenő. Az Árpád-kori Veszprém. Sajtó alá rendezte Kredics László. Veszprém 2008. I–IV.
- Dreska Gábor: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398). Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 6.) Győr 2007. Ismertetés: Századok 142. (2008) 507–511.
- Thomas G. Waldman: Sigillum Sancti Dionysii archiepiscopi. La fabrication d'une légende. Bibliothèque de l'École des chartes 164. (2006) 349–370. Ismertetés: Klió: Történelmi Szemlélő Folyóirat 16. (2008: 2. sz.) 35–40.
- 2009
- Istenítélet és pecséthasználat. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Ráczy György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40.; Analecta mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 359–375.
- A pecséthasználat kezdetei Saint-Denis apátságában. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczky Gábor. Bp. 2009. 289–296.
- Bortizedfizetés sátonnál. In: Pénztörténet, gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 313–321.
- König Matthias Corvinus und der ungarische hohe Klerus. In: Matthias and his legacy: cultural and political encounters between East and West. Eds. Attila Bárány, Attila Györkös. (Speculum historiae Debreceniense 1.) Debrecen 2009. 283–299.
- The Library of Veszprém Cathedral and Its Borrowers in the Late Middle Ages. In: Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History. Ed. Péter E. Kovács, Kornél Szovák. Bp. 2009. 261–272.
- Die glaubwürdigen Orte (loca credibilia) Ungarns im 14–15. Jahrhundert. Archiv für Diplomatik 55. (2009) 175–190.
- Varga János: A keltjobbágyfiúk legendája. Forrástanulmány az Árpád-kori társadalom történetéhez. Sajtó alá rendezte Solymosi László. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 41.) Bp. 2009. 149 lap. Utószó: Uo. 133–134.
- Várad i Jegyzőkönyv. The Varad Register. Regestrum Varadiense (1208–1235). Szerk. Solymosi László, Szovák Kornél. CD-ROM. Bp. 2009.
- Istenítélet és pecséthasználat. História 31. (2009: 2. sz.) 14–16.

Les débuts de l'usage des sceaux à l'abbaye de Saint-Denis. Bibliothèque de l'École des chartes 167. (2009: 1. sz.) 197–205.

2010

Levelesített káptalanok. Eger és Csázma pecsétjei a középkorban. In: „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged 2010. 391–401.

A levéltár szakról. In: „Tedd ezeket az iratokat...” Jubileumi kötet az ELTE levéltár szak alapításának hatvanadik évfordulójára. Szerk. Mihalik Béla, Zarnóczki Áron. Bp. 2010. 93–96.

Mátyás király és a magyarországi főpapok. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László. Debrecen 2010. 61–80.

Veszprém. Veszprémi püspökség. Veszprémi székesegyházi iskola. Veszprémi székeskáptalan. Veszprémvári Mindenszentek társaskáptalan. Veszprémvölgyi apácakolostor. (6 szócikk.) In: Magyar katolikus lexikon. XV. Szerk. Diós István, Viczián János. Bp. 2010. 97–106. (Kredics Lászlóval és másokkal közösen), 132–138. (Kredics Lászlóval közösen), 144., 144–152. (Kredics Lászlóval közösen), 156., 156–157. (Hervay Ferenc Leventével közösen).

Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis (1000–1526). Opera et studio Geisae Érszegi et Ladislai Solymosi. Vesprimii 2010. Veszprém város okmánytára. Pótkötet. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) Veszprém 2010. 563 lap.

A Magyar Tudományos Akadémia új tagjai: Solymosi László. Magyar Tudomány 171. (2010: 11. sz.) 1387–1389.

2011

Debrecen 1361. évi kiváltságlevele. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila Pál, Papp Klára, Szálkai Tamás. (Speculum historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet kiadványai 7.) Debrecen 2011. 9–21. Melléklet: 323–330.

Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos, Izsák Lajos. Bp. 2011. 125–142.

Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 53. (2011: 4. sz.) 479–501.

Weingut und Urkundenausstellung im mittelalterlichen Ungarn. Archiv Für Diplomatik 57. (2011) 395–412.

Tized. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. XII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2011. 65–67.

Bortizedfizetés sátonnál: Szőlő utáni adózás a középkori Magyarországon. *Historia* 33. (2011: 1–2. sz.) 30–33.

2012

A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 545–560.

Apácakonvent mint hiteleshely? A somlővásárhelyi apácák jogi írásbelisége a középkorban. In: *Corde aperto*. Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Hermann István, Karlinszky Balázs, Varga Tibor László. Veszprém 2012. 295–316.

Szőlőbirtok és oklevéladás a középkori Magyarországon. In: *A történettudomány szolgálatában*. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 311–323.

Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: *Ius coronandi*. Katalógus az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításához. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012. 5–14.

Egy tévedés nyomában. Szent László király somogyvári temetésének legendája. In: *Örökség és küldetés*. Bencések Magyarországon. 1–2. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 7.) Bp. 2012. 151–171.

Oktatás a középkori Veszprémben. In: *A keresztény nevelés és oktatás múltja, jelene és jövője Veszprémben* című egyháztörténeti konferencia programja és előzetese. Szerk. Gárdonyi Máté, Baranya Péter, Trosits András. Veszprém 2012. 5.

Oktatás a középkori Veszprémben. *Studia Wesprimiensia* 14. (2012: 1–2. sz.) 44–60.

2013

Uros pannonhalmi apát és követtársai Itáliában 1225 tavaszán. Két kiadatlan oklevél a Vatikáni Titkos Levéltárból. In: *Csóka úrtól Gáspár atyáig*. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára. Szerk. Rendtársai. Győr 2013. 259–281.

Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 527–540.

Muttersprache und rechtliche Schriftlichkeit im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Archiv Für Diplomatik* 59. (2013) 133–163.

A kanonoki háztól a középkorkutatásig: Interjú. *Hegyvidék*. A XII. kerületi Polgárok Lapja 43. (2013: 20. sz.) 11.

2014

Veszprém középkori piacterei és Szenttamásfalva városrész helye. Veszprémi Szemle 16. (2014: 2. sz.) 3–16.

A somogyvári királysír mítosza. In: Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. Egyháztörténeti konferencia programfüzete. Veszprém, 2014. augusztus 27–28. Veszprém 2014. 8.

Pápa a kezdetektől az első városi pecsétig. Szélesvíz. Pápa város folyóirata 1. (2014: 1. sz.) 7–13.

Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyar Királyságban. Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Sorozatszerk. Bertók Krisztina. Bp. 2014. 36 lap.